Z OZNACZENIEM ZMIAN 2024

gdańskie wydawnictwo oświatowe

HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

starożytność i średniowiecze

Łukasz Kępski
Jakub Kufel
Danuta Musiał
Przemysław Ruchlewski

1 HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

starożytność i średniowiecze

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

Konsultacja merytoryczna

Dr hab. prof. UAM Monika Browarczyk, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
(6. Starożytne Chiny i Indie)

Prof. dr hab. Roman Czaja, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
(IV. Bizancjum i świat islamu, V. Europa średniowieczna, VII. Schyłek średniowiecza)

Prof. dr hab. Edward Dąbrowa, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
(III. Starożytny Rzym, IV. Bizancjum i świat islamu)

Dr hab. prof. UW Marian Dygo, Uniwersytet Warszawski
(VI. Polska Piastów, VIII. Ostatni Piastowie. Jagiellonowie na polskim tronie)

Dr hab. Łukasz Niesiołowski-Spanò, Uniwersytet Warszawski
(I. Pradzieje i historia starożytnego Wschodu)

Współpraca autorska: Cezary Kardasz – rozdziały 22, 27, 29
Dobór i opracowanie materiałów dydaktycznych: Łukasz Kępski
Konsultacja merytoryczno-dydaktyczna: Wanda Królikowska
Redakcja merytoryczna: Łukasz Kępski, Elżbieta Olczak
Redaktorka prowadząca: Renata Korewo
Redakcja: Agata Bugiel, Aleksandra Golecka-Mazur, Renata Korewo, Alicja Tomaszewska
Dobór materiału ilustracyjnego: Łukasz Kępski, Maciej Krawczyński, Elżbieta Olczak
Opracowanie merytoryczne i korekta map: Łukasz Kępski, Elżbieta Olczak, Robert Tocha
Opracowanie graficzne map: Rafał Bletek, Marcin Sobiech (EXGEO Professional Map)
Projekt graficzny książki, makiety stron i skład: Maciej Krawczyński
Redakcja techniczna: Agata Bugiel, Aleksandra Golecka-Mazur, Renata Korewo, Alicja Tomaszewska
Projekt okładki: Iwona Duczmal
Fotoedycja: Joanna Głębocka, Ilona Krasnopiórko
Ilustracje: Bartłomiej Brosz, Jarosław Gryguć, Robert Jurga, Sławomir Kilian, Maciej Krawczyński
Na okładce: mozaika z czasów Aleksandra Wielkiego, Zeugma Mosaic Museum w Turcji, fot. Aytug askin / Shutterstock

Podręcznik jest dostosowany do obowiązującej podstawy programowej z 2022 r. i zgodny z programem *Ślady czasu*.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na poziomie klasy pierwszej liceum ogólnokształcącego i technikum, na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Andrzeja Szwarca, dr. Henryka Palkija, dr hab. Iwony Benenowskiej. Etap edukacyjny: III. Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum, kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym.
Rok dopuszczenia: 2023.

Numer dopuszczenia: 1190/1/2023.

ISBN 978-83-8118-635-3
© Copyright by Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
Wydawca: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-241 Gdańsk, Al. Grunwaldzka 50A

Gdańsk 2026. Wydanie trzecie

Druk i oprawa: Interak, Czarnków

Wszystkie książki Wydawnictwa są dostępne w sprzedaży wysyłkowej. Zamówienia można składać w księgarni internetowej www.ksiegarnia.gwo.pl lub nadsyłać listownie pod adresem:
Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-305 Gdańsk 5, skrytka pocztowa 80
tel. 801-643-917, 58-340-63-63
www.gwo.pl e-mail: handel@gwo.pl

Niniejsza publikacja podlega ochronie przewidzianej w przepisach Ustawy z dnia 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Każdy przypadek kopiowania lub zwielokrotniania fragmentu lub całości publikacji stanowi niedozwolone naruszenie praw twórcy lub wydawcy, o ile nie odbywa się zgodnie z przepisami wyżej wymienionej ustawy.

Wydawca nie wyraża zgody na wykorzystanie niniejszej publikacji ani jej części do eksploracji tekstów i danych (text and data mining, TDM) w rozumieniu art. 4 Dyrektywy 2019/790/UE.

Odpowiedzi pisemnych nie wolno zamieszczać w podręczniku.

treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

Przewodnik po podręczniku ... 4

1. Historia – od opowieści do nauki ... 6

Sprawdź się! ... 16

I. Pradzieje i historia starożytnego Wschodu

2. Pradzieje ludzkości ... 18

3. W dorzeczu Tygrysu i Eufratu ... 28

4. Egipt faraonów ... 40

5. Starożytny Izrael ... 50

6. Starożytne Chiny i Indie ... 58

Sprawdź się! ... 68

II. Starożytna Grecja

7. Grecja – kolebka cywilizacji europejskiej ... 70

8. Sparta i Ateny – dwa modele greckich *poleis* ... 82

9. Wojny grecko-perskie i wojna peloponeska ... 92

10. Kultura starożytnych Greków ... 102

11. Imperium Aleksandra Wielkiego ... 112

Sprawdź się! ... 124

III. Starożytny Rzym

12. Powstanie starożytnego Rzymu i jego podboje ... 126

13. Rzym – od republiki do cesarstwa ... 138

14. Rozkwit i upadek Imperium Romanum ... 148

15. Religia Rzymian. Początki chrześcijaństwa ... 160

16. Kultura i osiągnięcia starożytnych Rzymian ... 168

Sprawdź się! ... 178

IV. Bizancjum i świat islamu

17. Cesarstwo Bizantyńskie – „nowy Rzym" ... 180

18. Świat islamu. Ekspansja Arabów ... 192

Sprawdź się! ... 202

V. Europa średniowieczna

19. Państwa barbarzyńskie i monarchia Karola Wielkiego ... 204

20. Państwo Ottonów ... 216

21. Powstanie nowych państw w Europie ... 224

22. Feudalizm w Europie ... 236

23. Rywalizacja cesarstwa z papiestwem ... 244

24. Wyprawy krzyżowe ... 254

25. Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie w XI–XIII w. ... 264

26. Kryzys idei uniwersalistycznej. Powstanie monarchii stanowych ... 276

Sprawdź się! ... 284

VI. Polska Piastów

27. Narodziny państwa polskiego. Mieszko I ... 286

28. Bolesław Chrobry i jego państwo ... 296

29. Kryzys i odbudowa monarchii piastowskiej ... 306

30. Rozbicie dzielnicowe (XII–XIII w.) ... 318

31. Ziemie polskie w XIII w. ... 326

32. Przeobrażenia społeczno-gospodarcze Polski w XIII w. ... 334

Sprawdź się! ... 344

VII. Schyłek średniowiecza

33. Europa w XIV i XV w. ... 346

34. Niepokoje późnego średniowiecza ... 354

35. Ekspansja turecka w Europie. Upadek Cesarstwa Bizantyńskiego ... 364

36. Kultura średniowiecznej Europy ... 372

Sprawdź się! ... 384

VIII. Ostatni Piastowie. Jagiellonowie na polskim tronie

37. Zjednoczenie Polski przez Władysława Łokietka w XIV w. ... 386

38. Państwo Kazimierza Wielkiego ... 394

39. Unie Polski w XIV–XV w. ... 404

40. Wojny z zakonem krzyżackim w XV w. ... 414

41. Monarchia stanowa w Polsce ... 424

42. Kultura średniowiecznej Polski ... 432

Sprawdź się! ... 442

Kalendarium ... 443

Skrócone tablice genealogiczne Piastów i Jagiellonów ... 446

Indeks najważniejszych pojęć i postaci ... 448

Przewodnik po podręczniku

Niebieskim kolorem oznaczone są partie podręcznika dla **wszystkich** uczniów.

Litera **R** u góry strony wyróżnia partie podręcznika przeznaczone dla uczniów realizujących materiał nauczania w zakresie **rozszerzonym**.

Przypomnij
Kwestia do przypomnienia przed zapoznaniem się z treścią nowego rozdziału.

Cel lekcji
Zapowiedź najważniejszego zagadnienia rozdziału.

Po lekcji
Zagadnienia, na które trzeba zwrócić uwagę podczas lektury rozdziału.

Wszystkie elementy zaznaczone kolorem **bordowym** dotyczą materiału przeznaczonego dla zakresu **rozszerzonego**.

Niektóre podpisy wzbogacono opisami poszczególnych elementów ilustracji wskazanych numerami.

21 Powstanie nowych państw w Europie

ok. 625 powstanie państwa Samona · 681 powstanie państwa bułgarskiego · I poł. IX w. powstanie Państwa Wielkomorawskiego · II poł. IX w. Harald I Pięknowłosy pierwszym królem Norwegii · 882 Kijów stolicą Rusi Kijowskiej · IX/X w. powstanie państwa węgierskiego · 911 powstanie Księstwa Normandii · I poł. X w. powstanie Czech · II poł. X w. powstanie Królestwa Szwecji · 1066 bitwa pod Hastings

Przypomnij
- Jakie państwa powstały na gruzach Cesarstwa Rzymskiego?

Cel lekcji
- Dowiem się, w jakich okolicznościach powstały nowe państwa w Europie w X–XI w.

Po lekcji
- Wyjaśniam, kim byli Normanowie i jaki mieli wpływ na powstanie nowych państw w Europie.
- Omawiam etapy ekspansji Normanów.
- Charakteryzuję organizację społeczną i system wierzeń Słowian.
- Wymieniam i opisuję nowo powstałe państwa w Europie Środkowo-Wschodniej.

Wikingowie i ich państwa

W **Skandynawii** mieszkały ludy germańskie zwane **Normanami** lub **wikingami**. Normanowie byli walecznymi ludźmi i świetnymi żeglarzami. Budowali nie tylko łodzie przystosowane do żeglugi rzecznej, lecz także statki umożliwiające organizowanie dalekich wypraw na morza i oceany. Z zaskoczenia atakowali miasta wybrzeży europejskich od Bałtyku po Morze Śródziemne. Głównym celem ich wypraw był rabunek, ponadto zajmowali się handlem, np. wymieniali futra i skóry fok na srebro i odzież. Powodzeniu ich najazdów sprzyjała słabość napadanych państw. Początkowo wikingowie wracali z wypraw do swoich siedzib, ale z czasem zaczęli zakładać na podbitych terenach osady, które stawały się bazą wypadową kolejnych wypraw.

Wikingowie osiedlili się m.in. w północnej Francji. Król zachodniofrankijski Karol III Prosty nie był w stanie usunąć najeźdźców siłą, więc nadał im zajmowaną przez nich ziemię. W zamian wikingowie złożyli przysięgę wierności, a ich wódz Rollon przyjął chrzest. W ten sposób w **911 r.** powstało **Księstwo Normandii**.

Normanowie
„Ludzie północy", zwani też wikingami. Ludy germańskie wywodzące się ze Skandynawii, złożone z czterech grup plemiennych: Szwedów, Gotów, Duńczyków i Norwegów. Od VIII do XI w. swymi najazdami nękali państwa na kontynencie europejskim. Nazwa *Normanowie* była używana w Europie Zachodniej.

W bitwie pod Hastings (czyt. hejstings) wojska Wilhelma Zdobywcy [1] pokonały armię dowodzoną przez króla Anglii Harolda II [2]. Władca angielski poniósł śmierć na polu bitwy. Francis William Wilkin (czyt. frans-is łyljam łylkin), *Bitwa pod Hastings*, obraz z 1820 r.

224

O tym się pisze
Teksty naukowe i popularnonaukowe pokazują różne spojrzenia na historię – od tematów wywołujących kontrowersje w świecie nauki po zagadnienia związane z wykorzystaniem historii w popkulturze. Każdy materiał został opatrzony ilustracjami i zadaniami.

O tym się pisze

Czy starożytny Rzym upadł przez ołowicę*? – rozważania Macieja Władysława Paprockiego*

Świat rzymski zużywał ołów w olbrzymich ilościach: na wyprodukowanie tylko jednej części urządzenia przewodzącego wodę w akwedukcie koło Lyonu wykorzystano 12 tysięcy ton tego metalu. […] Z ołowiu odlewano posążki i przedmioty ozdobne, formowano z niego rynny i dachy, monety i odważniki, a także pociski i obciążniki do żagli. Szczególnie wiele ołowiu znajdowało się na ówczesnych okrętach: przeciętny statek z tego okresu o długości 15–18 m dźwigał na sobie od 380 do 530 kg ołowiu […]. Znaczące ilości tego pierwiastka znajdowano w kuchniach okrętów, które nie mogły sobie pozwolić na ceramikę, zbyt kruchą w warunkach ciągłego kołysania. Mimo ceramicznej alternatywy gospodarstwa domowe na lądzie także używały ołowianych pojemników i naczyń. Kotły i garnki z brązu oraz miedzi często powlekano ołowiem lub stopem srebra i ołowiu dla poprawy smaku, bowiem w gotującej się żywności przy kontakcie z miedzią powstaje zielononiebieski grynszpan: złożona mieszanina chlorków, węglanów, octanów i innych organicznych soli miedzi, która nadaje potrawom nieprzyjemny smak. W naczyniach powlekanych stopami ołowiu zachodzi inna reakcja: w kwaśnym środowisku dwuwartościowe jony (Pb^{2+}) przechodzą do gotującej się potrawy, tworząc sole ołowiu i kwasów organicznych, zazwyczaj przyjemnie słodkie w smaku. W użyciu były sztućce ze stopu cyny i ołowiu, a także naczynia do przechowywania oliwy i wina zrobione z ołowiu lub nim powlekane. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na fakt, że ołowiu używano także w formie związków w skład wielu kosmetyków, lekarstw i przedmiotów wchodziły galena*, cerusyt* i glajta* […]*

Tak powszechnie używany w Imperium Rzymskim metal zwrócił na siebie uwagę wielu historyków, którzy – świadomi jego toksycznej natury – próbowali dociec, czy Rzymianie byli narażeni na ołowicę, czy też nie […]

Wraz z narodzinami nowoczesnej chemii i medycyny coraz większa liczba badaczy starożytnego Rzymu poczęła dostrzegać fakt, iż Rzymianie na co dzień stykali się z olbrzymimi ilościami ołowiu, co nie mogło pozostać bez skutku dla ich zdrowia. […] Ołowiane przedmioty były dotykane, uderzane, skrobane, podgrzewane, bite i przenoszone, a wszystkie te działania powodowały powstanie drobnego pyłu ołowianego, który trafiał z powietrzem do płuc i wchłaniał się do krwiobiegu. […]

* **ołowica** – zatrucie ołowiem, choroba spowodowana częstym kontaktem z ołowiem lub jego związkami, prowadzi do uszkodzenia czerwonych krwinek, komórek układu nerwowego, a także narządów wewnętrznych
Maciej Władysław Paprocki – doktor historii specjalizujący się w starożytnych dziejach Egiptu, Grecji oraz Rzymu, autor artykułów publikowanych w polskich i zagranicznych czasopismach oraz książkach
Lyon (czyt. ljon) – miasto położone nad Rodanem w środkowo-wschodniej części Francji
galena – siarczek ołowiu
cerusyt – węglan ołowiu, zwany również bielą ołowianą
glajta – tlenek ołowiu

Rzymskim ideałem piękna była jasna karnacja. Kobiety z wyższych sfer wierzyły, że bielszy odcień skóry osiągną dzięki kąpielom w mleku. Wiele kobiet używało również specjalnych pudrów sporządzanych m.in. z kredy lub substancji zawierających biel ołowianą. Zdjęcie przedstawia miseczki z kolorowymi barwnikami: niebieską frytą, czerwoną i żółtą ochrą, czerwienią turecką oraz bielą ołowianą. Pochodzą z Egiptu z I w. n.e., czyli z czasów, gdy był on rzymską prowincją.

157

Włodzimierz I Wielki
(ok. 958–1015)
Książę kijowski z dynastii Rurykowiczów. Rozszerzył granice swego państwa m.in. o Grody Czerwieńskie i ziemię przemyską. W 988 r. przyjął chrzest. W obrządku wschodnim. Fragment ikonostasu z XIX w., cerkiew prawosławna w Mariańskich Łaźniach w Czechach.

Ruś Kijowska

Na wschodzie plemiona słowiańskie stworzyły dwa ważne ośrodki. Jeden znajdował się w Nowogrodzie, a drugi – w Kijowie. W IX w. dotarli na te tereny pochodzący z Półwyspu Skandynawskiego wikingowie, których w źródłach określa się jako Waregów, Rosów lub Rusów. Początkowo przeprowadzali wyprawy w celach handlowych. Pod przewodnictwem **Ruryka** Waregowie opanowali Nowogród i Kijów. Następca Ruryka, Oleg Mądry, w 882 r. uczynił z Kijowa stolicę nowego państwa – **Rusi Kijowskiej**.

Ruś kontrolowała ważny szlak handlowy łączący Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym i utrzymywała kontakty z Bizancjum. W **988 r.** książę kijowski **Włodzimierz I Wielki** (prawnuk Ruryka) przyjął stamtąd chrzest i ożenił się z Anną – siostrą cesarza bizantyńskiego Bazylego II Bułgarobójcy.

Węgry

W sąsiedztwie Słowian na przełomie IX i X w. swoje państwo utworzyli **Węgrzy**, zwani też Madziarami. Ok. 900 r. pod przywództwem **Arpada** zajęli tereny Panonii, skąd prowadzili ekspansywną politykę. W trakcie kolejnych dziesięcioleci Węgrzy przyczynili się do upadku Państwa Wielkomorawskiego, a także poważnie zagrozili wschodnim terenom Niemiec. W 955 r. w wyniku porażki w bitwie na Lechowym Polu ich ekspansja została zahamowana.

W 974 r. władca węgierski Gejza przyjął chrzest, a jego syn **Stefan I** – uznany później za świętego – dzięki zgodzie cesarza i papieża został w **1001 r.** koronowany na pierwszego króla Węgier.

Namalowany ok. 1912 r. przez Wiktora Wasniecowa obraz *Zaproszenie Waregów: Ruryk i jego bracia przybywają do Starej Ładogi* odwołuje się do informacji odnotowanej przez ruskiego kronikarza Nestora w *Powieści minionych lat* o wezwaniu Waregów przez skłóconą ludność Nowogrodu. W ostatnich latach informacje zawarte w kronice są kwestionowane, gdyż Nowogród w czasach przybycia Waregów jeszcze nie istniał. Ludność, która miała sprowadzić Waregów, prawdopodobnie zamieszkiwała tereny położone między jeziorem Ilmen a późniejszym Nowogrodem.

234

Pogrubioną czarną czcionką wyróżniono najważniejsze daty, wydarzenia, pojęcia i postacie.

Pogrubiona i podkreślona niebieska czcionka (dla wszystkich uczniów) oraz **pogrubiona i podkreślona bordowa czcionka** (dla uczniów realizujących materiał z zakresu rozszerzonego) wyróżniają pojęcia wyjaśnione w ramkach oraz postacie przedstawione w biogramach.

Biogram przedstawia w skrótowej formie najważniejsze wiadomości o postaci historycznej.

Definicja ważnego pojęcia historycznego.

Dodatkowe, ciekawe informacje.

W ramce oznaczonej cudzysłowem zamieszczone są teksty źródłowe.

M1 Materiały (teksty źródłowe, ilustracje i mapy) oznaczone **M1**, **M2**, **M3** itd. służą do pracy na lekcji lub w domu.

Praca z materiałami to lista poleceń dotyczących konkretnych źródeł i opatrzonych odwołaniem do nich (**M1**, **M2**, **M3** itd.).

Infografika
Graficzna prezentacja informacji. Aktywną analizę prezentacji umożliwiają opisy elementów ilustracji oraz zamieszczone na końcu zadania.

Najważniejsze informacje z rozdziału podane w zwięzłej formie, przydatnej do powtórzenia wiadomości przed sprawdzianem.

Lista książek dla tych, którzy chcą samodzielnie poszukiwać dodatkowych informacji na dany temat.

Filozofia

Poszukiwania odpowiedzi na pytania dotyczące pochodzenia świata i jego natury doprowadziły do narodzin **filozofii**. Stało się to w VI w. p.n.e. w Jonii, krainie na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Na przełomie VII i VI w. p.n.e. żył tam filozof i uczony **Tales z Miletu**. Uważał on, że podstawą świata jest woda. Tales stworzył kierunek filozoficzny nazwany **jońską filozofią przyrody**. Jej kontynuatorem był żyjący ok. 100 lat później **Heraklit z Efezu**, który głosił, że podstawą wszechrzeczy jest ogień. Twierdził też, że „wszystko płynie" (grec. *panta rhei*, czyt. rei). Wyrażał w ten sposób przekonanie o braku stałości w świecie. Pierwsi filozofowie, zwani fizykami, interesowali się przede wszystkim prawami natury. **Demokryt z Abdery** (V/IV w. p.n.e.) uważał, że świat składa się z niepodzielnych atomów. Jako pierwszy słowa „filozofia" (grec. „umiłowanie mądrości") użył filozof i matematyk **Pitagoras z Samos** (ok. 572 – – ok. 497 p.n.e.). Twierdził, że istotą wszechrzeczy jest liczba.

Od V w. p.n.e. najważniejszym ośrodkiem życia filozoficznego w całym świecie greckim stały się Ateny i utrzymały tę pozycję aż do końca starożytności. W okresie wojny peloponeskiej działał tam **Sokrates**, którego idee miały duży wpływ nie tylko na dalszy rozwój filozofii starożytnej, lecz także na całą filozofię europejską. Sokrates uważał, że zło wynika z niewiedzy i należy poznawać dobro, co pozwoli ludziom postępować właściwie. Jego stwierdzenie: „Wiem, że nic nie wiem" oznaczało, że filozof cały czas powinien dążyć do poznania prawdy. Jednocześnie toczył spory z **sofistami**, negując ich postrzeganie prawdy i dobra. Uczył za darmo i zachęcał uczniów do samodzielnego myślenia. Od czasów Sokratesa filozofowie interesują się przede wszystkim naturą ludzką i miejscem człowieka w społeczeństwie.

Uczniem Sokratesa był **Platon** (427–347 p.n.e.), który w 387 r. p.n.e. założył w Atenach szkołę filozoficzną zwaną **Akademią**, ponieważ mieściła się w gaju poświęconym herosowi Akademosowi. Dużą część swoich rozważań Platon poświęcił teorii państwa idealnego, którą wyłożył w dwóch dziełach – w ***Państwie*** i ***Prawach***. Według Platona społeczeństwo takiego państwa powinno się składać z trzech stanów: rządzących, strażników i żywicieli. Rządzący to ci, którym została dana wiedza, a więc filozofowie. Taki podział wynikał z samej natury, która jednych przeznaczyła do rządzenia, innych do ochrony, a jeszcze inni zostali zrodzeni do pracy.

M1 **Atomistyczna koncepcja Demokryta z Abdery w opisie żyjącego w III w. n.e. filozofa Diogenesa Laertiosa**

Początkiem wszechrzeczy są atomy i próżnie. Wszystko inne jest tylko mniemaniem. Istnieje nieskończenie wiele światów, które rodzą się i giną. Nic nie może powstać z niebytu ani w niebyt się obrócić. Atomy są nieskończone pod względem wielkości i ilości, a poruszają się [...] ruchem wirowym, w ten sposób powstają wszystkie ciała złożone, jak ogień, woda, powietrze, ziemia.

Teresa Maresz, Krzysztof Iuszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Toruń 1996, s. 20–21.

Sokrates

(ok. 470–399 p.n.e.)

Filozof grecki związany z Atenami. W centrum jego zainteresowań znajdowała się etyka. Głosił m.in. istnienie obiektywnej i powszechnie obowiązującej prawdy. W wieku ok. 70 lat został oskarżony przez Ateńczyków o bezbożność i demoralizację młodzieży. Skazano go na karę śmierci przez wypicie trucizny (cykuty). Leonidas Drosis (czyt. dros-is), posąg z marmuru, ok. 1880 r., przed Akademią w Atenach.

Jońska filozofia przyrody

Najstarszy nurt filozofii greckiej. Rozwijał się w VII–IV w. p.n.e. w greckich koloniach w Azji Mniejszej. Filozofowie jońscy poszukiwali źródła bytu, tj. odpowiedzi na pytanie, z czego wywodzą się wszystkie rzeczy. Prowadzili badania astronomiczne, geograficzne, matematyczne itp.

Sofiści

Filozofowie, którzy przygotowywali obywateli do pełnienia funkcji publicznych i kariery politycznej. Głosili relatywizm (względność) ludzkiego poznania, dążyli do wygrywania sporów retorycznych za wszelką cenę.

109

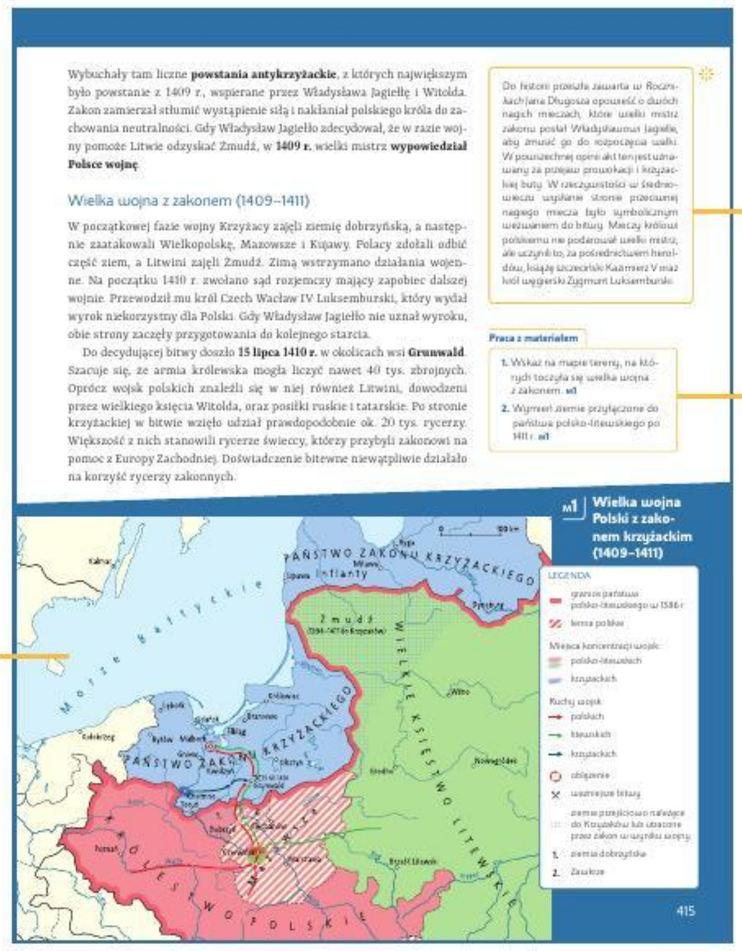
Wybuchały tam liczne **powstania antykrzyżackie**, z których największym było powstanie z 1409 r., wspierane przez Władysława Jagiełłę i Witolda. Zakon zamierzał stłumić wystąpienie siłą i nakłaniał polskiego króla do zachowania neutralności. Gdy Władysław Jagiełło zdecydował, że w razie wojny pomoże Litwie odzyskać Żmudź, w **1409 r.** wielki mistrz **wypowiedział Polsce wojnę**.

Wielka wojna z zakonem (1409–1411)

W początkowej fazie wojny Krzyżacy zajęli ziemię dobrzyńską, a następnie zaatakowali Wielkopolskę, Mazowsze i Kujawy. Polacy zdołali odbić część ziem, a Litwini zajęli Żmudź. Zimą wstrzymano działania wojenne. Na początku 1410 r. zwołano sąd rozjemczy mający zapobiec dalszej wojnie. Przewodził mu król Czech Wacław IV Luksemburski, który wydał wyrok niekorzystny dla Polski. Gdy Władysław Jagiełło nie uznał wyroku, obie strony zaczęły przygotowania do kolejnego starcia.

Do decydującej bitwy doszło **15 lipca 1410 r.** w okolicach wsi **Grunwald**. Szacuje się, że armia królewska mogła liczyć nawet 40 tys. zbrojnych. Oprócz wojsk polskich znaleźli się w niej również Litwini, dowodzeni przez wielkiego księcia Witolda, oraz posiłki ruskie i tatarskie. Po stronie krzyżackiej w bitwie wzięło udział prawdopodobnie ok. 20 tys. rycerzy. Większość z nich stanowili rycerze świeccy, którzy przybyli zakonowi na pomoc z Europy Zachodniej. Doświadczenie bitewne niewątpliwie działało na korzyść rycerzy zakonnych.

Do historii przeszła zawarta w Rocznikach Jana Długosza opowieść o duchach nad polami bitwy, które wielki mistrz zakonu posłał Władysławowi Jagielle, aby zmusić go do rozpoczęcia walki. W piśmiennictwie opinii akt ten jest uznawany za przejaw prowokacji i krzyżackiej buty. W rzeczywistości w średniowieczu uspółcześnianie stronie przeciwnej nagiego miecza było symbolicznym wezwaniem do bitwy. Mieczy królowi polskiemu nie podarował wielki mistrz, ale uczynił to, za pośrednictwem herolda, książę szczeciński Kazimierz V oraz król węgierski Zygmunt Luksemburski.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie tereny, na których toczyła się wielka wojna z zakonem. **M1**
2. Wymień ziemie przyłączone do państwa polsko-litewskiego po 1411 r. **M1**

M1 **Wielka wojna Polski z zakonem krzyżackim (1409–1411)**

415

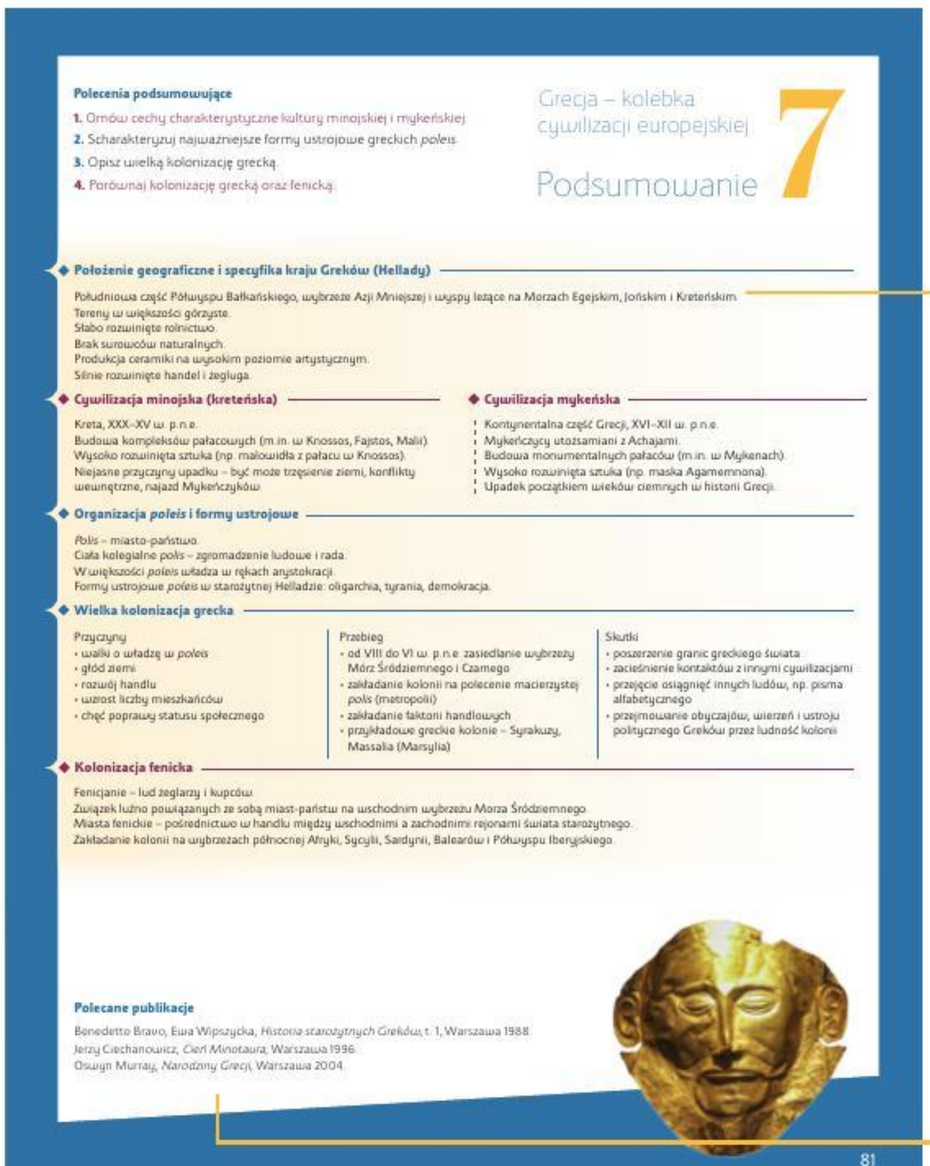
Polecenia podsumowujące

1. Omów cechy charakterystyczne kultury minojskiej i mykeńskiej.
2. Scharakteryzuj najważniejsze formy ustrojowe greckich *poleis*.
3. Opisz wielką kolonizację grecką.
4. Porównaj kolonizację grecką oraz fenicką.

Grecja – kolebka cywilizacji europejskiej

Podsumowanie 7

Położenie geograficzne i specyfika kraju Greków (Hellady)

Południowa część Półwyspu Bałkańskiego, wybrzeże Azji Mniejszej i wyspy leżące na Morzach Egejskim, Jońskim i Kreteńskim.
Tereny w większości górzyste.
Słabo rozwinięte rolnictwo.
Brak surowców naturalnych.
Produkcja ceramiki na wysokim poziomie artystycznym.
Silnie rozwinięte handel i żegluga.

Cywilizacja minojska (kreteńska)

Kreta, XXX–XV w. p.n.e.
Budowa kompleksów pałacowych (m.in. w Knossos, Fajstos, Malii).
Wysoko rozwinięta sztuka (np. malowidła z pałacu w Knossos).
Niejasne przyczyny upadku – być może trzęsienie ziemi, konflikty wewnętrzne, najazd Mykeńczyków.

Cywilizacja mykeńska

Kontynentalna część Grecji, XVI–XII w. p.n.e.
Mykeńczycy utożsamiani z Achajami.
Budowa monumentalnych pałaców (m.in. w Mykenach).
Wysoko rozwinięta sztuka (np. maska Agamemnona).
Upadek początkiem wieków ciemnych w historii Grecji.

Organizacja *poleis* i formy ustrojowe

Polis – miasto-państwo.
Ciała kolegialne *polis* – zgromadzenie ludowe i rada.
W większości *poleis* władza w rękach arystokracji.
Formy ustrojowe *poleis* w starożytnej Helladzie: oligarchia, tyrania, demokracja.

Wielka kolonizacja grecka

Przyczyny
- walki o władzę w *poleis*
- głód ziemi
- rozwój handlu
- wzrost liczby mieszkańców
- chęć poprawy statusu społecznego

Przebieg
- od VIII do VI w. p.n.e. zasiedlanie wybrzeży Mórz Śródziemnego i Czarnego
- zakładanie kolonii na polecenie macierzystej *polis* (metropolii)
- zakładanie faktorii handlowych
- przykładowe greckie kolonie – Syrakuzy, Massalia (Marsylia)

Skutki
- poszerzenie granic greckiego świata
- zacieśnienie kontaktów z innymi cywilizacjami
- przejęcie osiągnięć innych ludów, np. pisma alfabetycznego
- przejmowanie obyczajów, wierzeń i ustroju politycznego Greków przez ludność kolonii

Fenicja

Fenicjanie – lud żeglarzy i kupców.
Związek luźno powiązanych ze sobą miast-państw na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego.
Miasta fenickie – pośrednictwo w handlu między wschodnimi a zachodnimi rejonami świata starożytnego.
Zakładanie kolonii na wybrzeżach północnej Afryki, Sycylii, Sardynii, Balearów i Półwyspu Iberyjskiego.

Polecane publikacje

Benedetto Bravo, Ewa Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, t. 1, Warszawa 1988.
Jerzy Ciechanowicz, *Cień Minotaura*, Warszawa 1996.
Oswyn Murray, *Narodziny Grecji*, Warszawa 2004.

81

Infografika

Grecka armia w V w. p.n.e.

Podstawową jednostką armii greckich *poleis* była ciężkozbrojna piechota. Służący w niej hoplici rekrutowali się z obywateli powoływanych do wojska na zasadzie pospolitego ruszenia. Ich obowiązkiem było stawienie się na wezwanie oraz z pełnym ekwipunkiem, którego całkowita waga wynosiła ok. 30 kg.

Wyposażenie hoplity

1. **Miecz** – długość ostrza mierzyła ok. 60 cm. Miecz był rzadko używany w walce.
2. **Włócznia** – podstawowe narzędzie walki hoplity. Była długa na 2,5 m. Na jednym końcu umieszczano żelazny grot, a na drugim – dla równowagi – kolec z brązu.
3. **Hełm** – wykonany z brązu, często ozdobiony grzebieniem z włosia.
4. **Tarcza** – okuta hoplonem. Miała średnicę ok. 90 cm i ważyła od 5 do 12 kg.
5. **Pancerz** – mógł być wykonany z brązu lub wielu warstw sklejonego płótna pokrytego metalowymi płytkami.
6. **Nagolenniki** – wykonane z brązu.

Hoplici walczyli w szyku zwanym falangą. Ustawiali się na tyle blisko siebie, aby tarczą zasłonić własny lewy bok i prawy bok sąsiada. Falanga najczęściej liczyła od 8 do 16 szeregów. Jednak w praktyce w walce brały udział dwa pierwsze rzędy. Hoplici z tyłu pchali przednie szeregi, aby rozerwać szyki nieprzyjacielskie, a także zastępowali poległych. Falanga bardzo dobrze sprawdzała się w ataku frontalnym, jednak była narażona na ataki oskrzydlające. Z tego powodu bardzo starannie wybierano teren do bitwy.

Praca z infografiką

1. Wymień elementy uzbrojenia hoplity. Wskaż te, które służyły do ataku, oraz te, które miały chronić wojownika.
2. Wyjaśnij, czym była falanga. Przedstaw jej mocne i słabe strony.

96

1 Historia – od opowieści do nauki

STAROŻYTNOŚĆ | ŚREDNIOWIECZE | NOWOŻYTNOŚĆ | XIX WIEK | DZIEJE NAJNOWSZE

476 n.e. upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego
966 przyjęcie chrztu przez Mieszka I
1492 odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba
1505 uchwalenie konstytucji *Nihil novi*
1789 wybuch rewolucji francuskiej
1795 III rozbiór Polski
1914 wybuch I wojny światowej
1918 odzyskanie przez Polskę niepodległości

Cel lekcji

- Dowiem się, czym jest historia i czym się zajmują historycy.

Po lekcji

- Przedstawiam podział na epoki historyczne.
- Charakteryzuję rodzaje źródeł historycznych.
- Dokonuję krytyki źródeł historycznych.
- Wymieniam i opisuję najważniejsze nauki pomocnicze historii.
- Wyjaśniam, z czego mogą wynikać różnice w interpretacji historii.

Historia – opowieść o przeszłości

Czas, przeszłość i pamięć są nieodzownymi elementami życia człowieka. Każdy z nas zdaje sobie sprawę z tego, że czas płynie, a to, co się wydarzyło wczoraj, dziś jest przeszłością.

Początkowo opowieści o wydarzeniach, ludziach i zjawiskach były przekazywane ustnie, a fakty mieszały się w nich z fikcją. W ten sposób rodziły się **mity** i **legendy** o bohaterach, władcach oraz wojnach. Opowieści te pomagały ludziom zrozumieć otaczający ich świat, poznać przeszłość i pojąć procesy społeczne. Budowały tożsamość i poczucie dumy z przynależności do rodziny, rodu, plemienia, a w późniejszych latach – do narodu.

Wraz z pojawieniem się **pisma** coraz częściej zaczęto spisywać najważniejsze wydarzenia i opisywać losy zasłużonych osób. Autorzy tych prac starali się jak najdokładniej odtworzyć to, co się wydarzyło w przeszłości. Zbierali przekazy, wysłuchiwali relacji bezpośrednich świadków zdarzeń oraz dokonywali selekcji i analizy zebranych informacji. Tak rodziła się **historia** – nauka zajmująca się badaniem działalności człowieka oraz jego środowiska w przeszłości. Za jej ojca uważa się **Herodota**, który w swoim 9-tomowym dziele zatytułowanym *Istoriai* (grec. „dzieje") przedstawił wojny grecko-perskie.

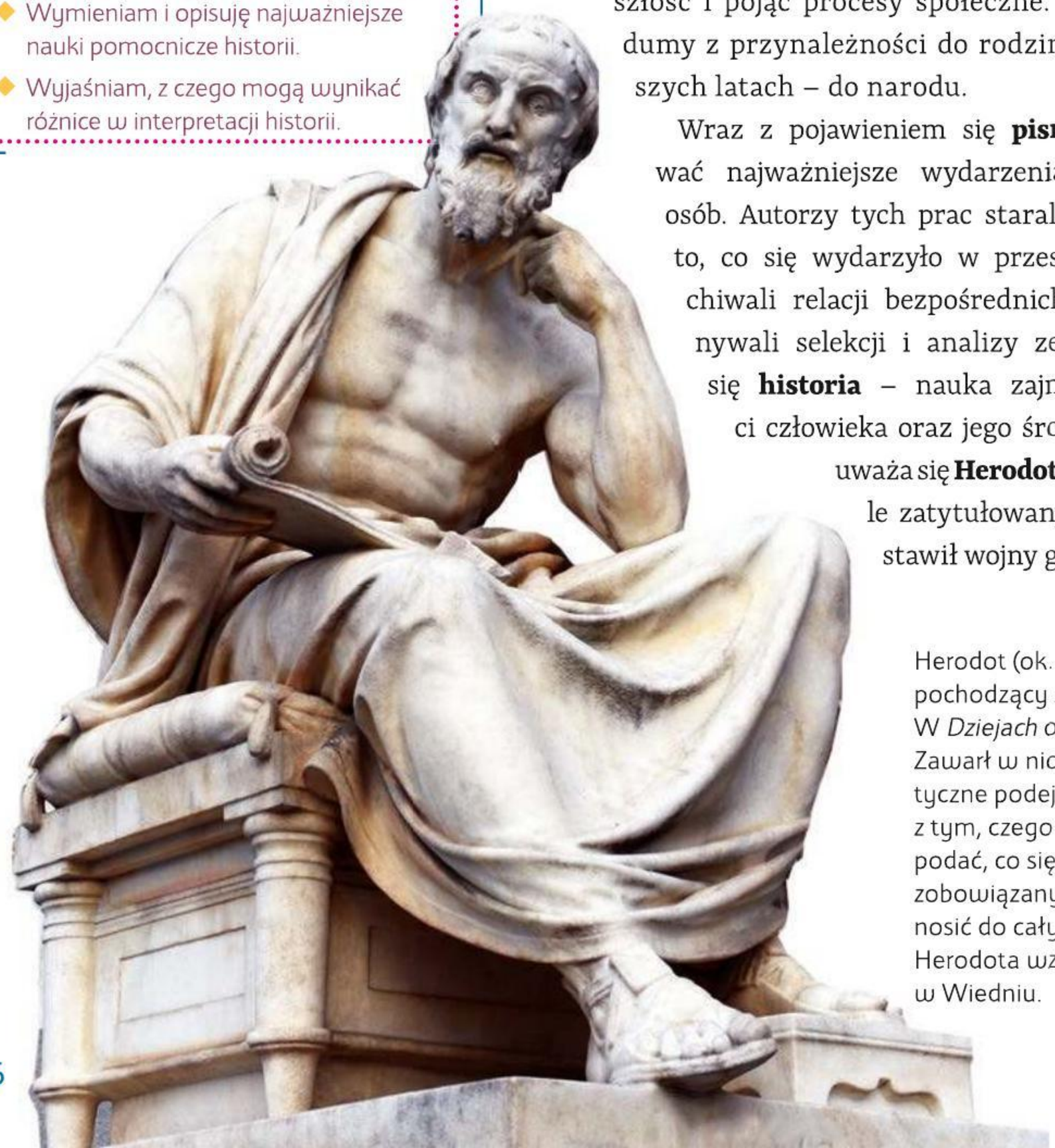

Herodot (ok. 484–420 p.n.e.) – grecki historyk pochodzący z Halikarnasu, zwany ojcem historii. W *Dziejach* opisał konflikt między Grecją a Persją. Zawarł w nich słowa uznawane za pierwsze krytyczne podejście do źródeł historycznych: „Zgodnie z tym, czego się dowiedziałem, i ja zaś muszę podać, co się opowiada, ale bynajmniej nie jestem zobowiązany w to wierzyć, i te słowa mają się odnosić do całych mych *Dziejów*". Na zdjęciu Pomnik Herodota wzniesiony w XIX w. przed parlamentem w Wiedniu.

W kolejnych stuleciach powstawały kroniki, roczniki, dzieła hagiograficzne (opisujące życie świętych) i biografie wybitnych postaci. Cel tych prac był jeden: zachować dla potomnych pamięć o minionych wydarzeniach i ważnych osobach. Ich autorzy, wzorem Herodota, badali przeszłość w sposób krytyczny, tj. oparty na rzeczowej analizie i ocenie. Poszukiwali jak najwięcej informacji, aby zrekonstruować to, co już minęło. Kształtował się zawód **historyka**, czyli osoby, która zajmuje się badaniem ludzkich dokonań w przeszłości.

Obecnie historycy nie opisują już wyłącznie wydarzeń i postaci. Zakres ich badań jest znacznie szerszy. Analizują historię polityczną, społeczną i gospodarczą oraz historię kultury. Zajmują się m.in. dziejami Kościoła, wojskowością, życiem codziennym mieszkańców wsi i miast. Wyniki badań przedstawiają w monografiach (opracowaniach naukowych poświęconych jednemu zagadnieniu) i syntezach (pracach ukazujących całościowe ujęcie problemu). Dziełem historyków są również podręczniki, opracowania materiałów źródłowych, słowniki historyczne oraz artykuły publikowane w czasopismach naukowych i popularnonaukowych. Wraz z rozwojem narzędzi cyfrowych coraz większe znaczenie zyskują także publikacje internetowe (m.in. rozmaite bazy danych, np. genealogiczne).

Piśmiennictwo historyków opisujące przeszłość nazywamy **historiografią**.

Historiografia

Dziejopisarstwo historyczne. Początkowo badania historyczne koncentrowały się wyłącznie na tekstach pisanych, jednak wraz z rozwojem techniki do efektów pracy historyków zaliczono m.in. filmy dokumentalne i audycje radiowe.

Chronologia

Nauka o mierzeniu czasu. Zajmuje się m.in. periodyzacją (umownym podziałem dziejów) oraz technikami i narzędziami służącymi do pomiaru czasu.

Czas i epoki historyczne

Historyk zajmujący się badaniem przeszłości musi się posługiwać dwoma podstawowymi pojęciami – czasem i datą. Są one niezbędne w **chronologii**. Przez stulecia stosowano różne metody rachuby czasu. Starożytni Rzymianie mierzyli czas *ab urbe condita* (czyt. kondita), czyli od momentu założenia miasta (Rzymu), a Żydzi – od momentu powstania świata, co według nich nastąpiło 5784 lata temu (stan na 2023 r.). W VI w. ustalono datę narodzin Jezusa. Stała się ona punktem odniesienia w określaniu chronologii wydarzeń, które nastąpiły po tej dacie (nasza era). Od końca XVIII w. zaczęto również datować wydarzenia sprzed narodzin Chrystusa (przed naszą erą).

Z czasem ustanowiono więcej dat granicznych dzielących historię na okresy zwane **epokami**. Historycy wyróżnili pięć epok:

- starożytność,
- średniowiecze,
- nowożytność,
- XIX wiek,
- dzieje najnowsze.

Każdą z nich rozpoczyna i kończy przełomowe wydarzenie. Podział ten jest jednak umowny i zróżnicowany w zależności od kraju. Jako przykład może posłużyć datacja średniowiecza. We Francji, Włoszech czy w Niemczech za początek tej epoki uznaje się 476 r. n.e., kiedy upadło Cesarstwo Zachodniorzymskie, a na jego gruzach zaczęły powstawać nowe państwa. W wypadku Polski początek średniowiecza jest przesunięty o prawie 500 lat. Epoka ta rozpoczyna się w X w. od panowania Mieszka I i przyjęcia przez niego chrztu w 966 r.

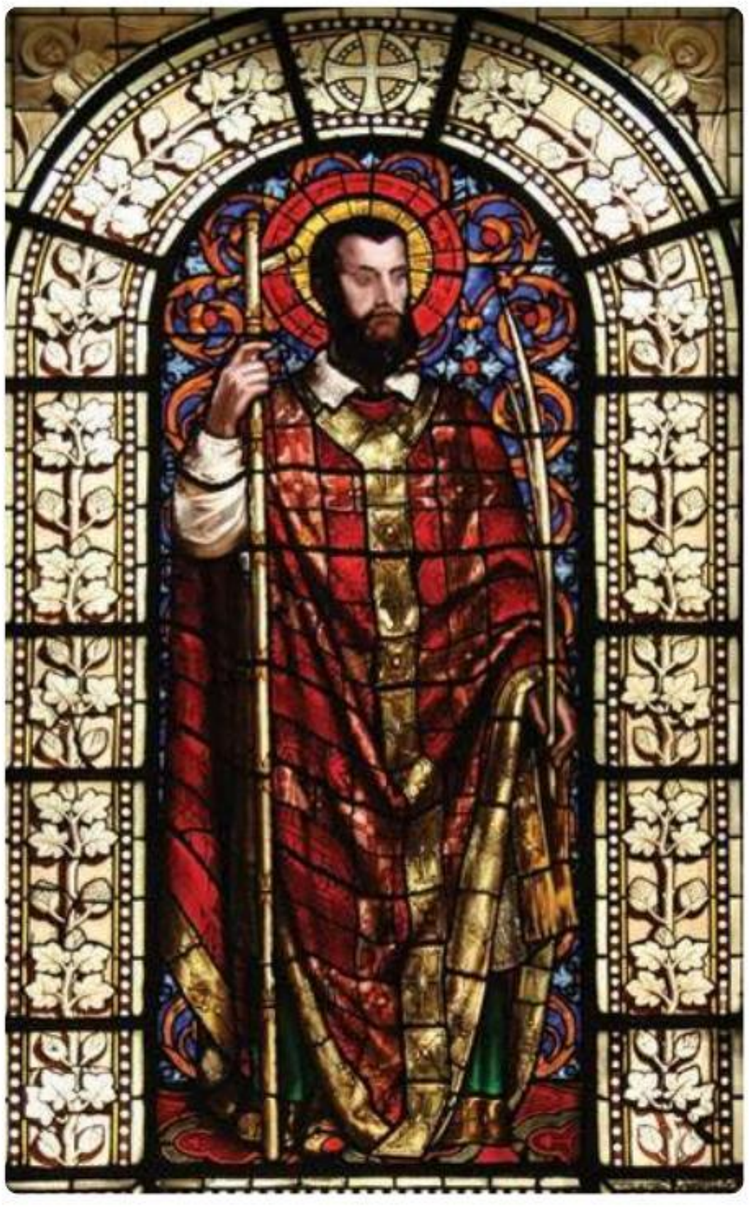

Witraż z Kościoła św. Wincentego a Paulo w Paryżu ukazuje mnicha Dionizjusza Małego. To on w VI w. na polecenie papieża Jana I ustalił datę narodzin Chrystusa. Obliczył, że Jezus przyszedł na świat 753 lata po założeniu Rzymu. Rok jego narodzin oznaczono jako 1 r. n.e. i przyjęto w krajach chrześcijańskich. Jak się później okazało, Dionizjusz Mały pomylił się o prawie 7 lat, tak więc Chrystus musiał się urodzić ok. 7 r. p.n.e.

Odkrycie Ameryki przez Kolumba – genueńskiego żeglarza służącego władcom Hiszpanii – przyjęto za początek nowej epoki z uwagi na olbrzymi wpływ, jaki to wydarzenie wywarło na historię świata. Dióscoro Puebla (czyt. dijoskoro płebla), *Przybycie Krzysztofa Kolumba do Ameryki*, obraz z XIX w., Muzeum Narodowe Prado w Madrycie.

W tym podręczniku będziemy używać najbardziej rozpowszechnionego podziału na epoki. W historii powszechnej pierwszą epoką historyczną jest **starożytność**, której początek wiąże się z wynalezieniem pisma ok. 3500 lat p.n.e. Za jej koniec uznajemy wymieniony już rok 476 n.e. Był to jednocześnie początek **średniowiecza**, które trwało do 1492 r., kiedy to Krzysztof Kolumb odkrył Amerykę. Zmiany wywołane poznaniem nowego kontynentu rozpoczęły kolejną epokę – **nowożytność**. W Europie Zachodniej trwała ona do 1789 r., tj. do rewolucji francuskiej. Jednocześnie był to początek epoki nazwanej **XIX wiekiem**. Jej umowny koniec nastąpił wraz z wybuchem w 1914 r. I wojny światowej, który z kolei zapoczątkował **dzieje najnowsze**.

Inaczej ten podział przedstawia się dla Polski. Koniec średniowiecza w naszym kraju wyznaczyło uchwalenie w 1505 r. konstytucji *Nihil novi*, która zapoczątkowała system demokracji szlacheckiej. Od tego momentu władca nie mógł stanowić nowych praw bez zgody ogółu szlachty. Wydarzenie to zapoczątkowało nowożytność, która trwała do 1795 r., a więc do III rozbioru. Rozpoczęła się wówczas epoka XIX wieku, określana w Polsce również okresem rozbiorowym. Najnowszej historii Polski dało początek odzyskanie niepodległości 11 listopada 1918 r.

Epokę nowożytną zakończyła rewolucja francuska. Jednym z jej osiągnięć było wydanie *Deklaracji praw człowieka i obywatela* – zbioru zasad, na których miał się opierać ustrój Francji. Pojawiły się w niej zapisy dotyczące m.in. trójpodziału władzy czy równości obywateli wobec prawa i sądów. Na ilustracji obraz Jeana-Jacques'a-François (czyt. żana żaka fransła) Le Barbiera, ok. 1789 r., Muzeum Carnavalet (czyt. karnawale) w Paryżu.

Źródła historyczne

Historyk bada dzieje człowieka na podstawie wszelkich zachowanych śladów jego działalności, czyli **źródeł historycznych**. Dzielimy je przede wszystkim na **pisane** i **niepisane**. Wraz z rozwojem techniki pojawiły się nowe kategorie źródeł historycznych. Szczegółowy podział wraz z przykładami został przedstawiony poniżej.

M1 PODZIAŁ ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH

- **PISANE**
  - **NARRACYJNE**
    kroniki, pamiętniki, biografie, roczniki, wspomnienia, listy, publicystyka (gazety, dzienniki, druki ulotne)
  - **AKTOWE**
    konstytucje, rozporządzenia, przywileje, edykty, statuty, kodeksy
- **NIEPISANE**
  - **ZABYTKI KULTURY MATERIALNEJ**
    broń, ceramika, stroje, narzędzia, monety
  - **MULTIMEDIALNE**
    audycje radiowe, kroniki filmowe
  - **PRZEKAZY USTNE**
    relacje świadków (historia mówiona)
  - **IKONOGRAFICZNE**
    fotografie, obrazy, rysunki, karykatury
  - **ZABYTKI KULTURY NIEMATERIALNEJ**
    tradycje lokalne
  - **ZABYTKI ARCHITEKTURY**
    pałace, zamki, fortyfikacje, kościoły, kamienice, akwedukty
  - **KARTOGRAFICZNE**
    mapy, plany

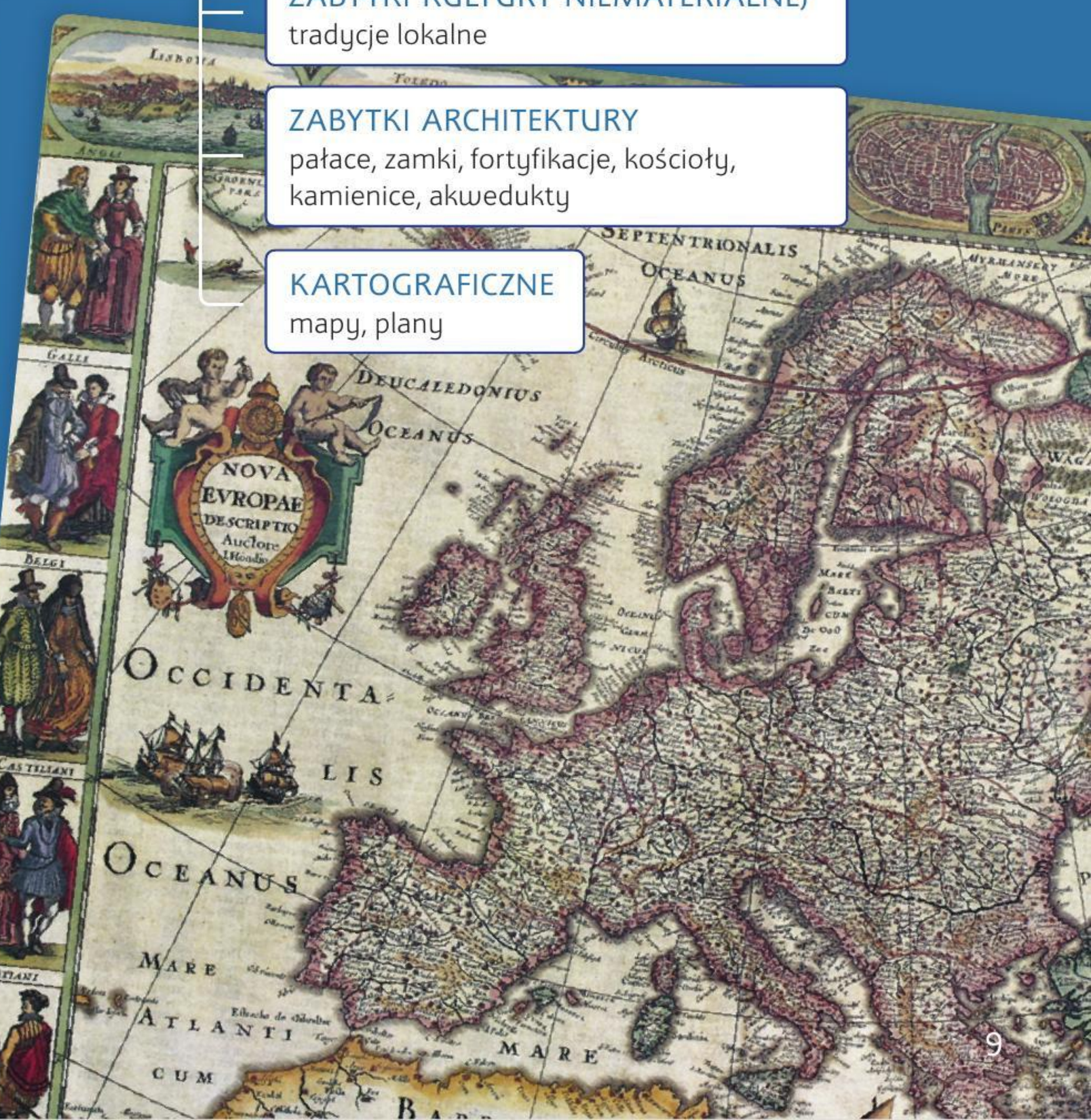

Praca z materiałem

1. Przedstaw podział źródeł historycznych i podaj ich rodzaje. **M1**
2. Wyjaśnij, jakich informacji dostarczają źródła kartograficzne i ikonograficzne. **M1**
3. Znajdź informacje na temat źródeł historycznych dotyczących twojej rodzinnej miejscowości. Uporządkuj źródła według powyższego schematu. **M1**

M2 **Zabójstwo biskupa Stanisława – opis z kroniki Galla Anonima, XII w.**

Jak zaś doszło do wypędzenia króla Bolesława z Polski, długo byłoby o tym mówić; tyle wszakże można powiedzieć, że sam będąc pomazańcem [Bożym], nie powinien był [drugiego] pomazańca za żaden grzech karać cieleśnie. Wiele mu to bowiem zaszkodziło, gdy przeciw grzechowi grzech zastosował i za zdradę wydał biskupa na obcięcie członków. My zaś ani nie usprawiedliwiamy biskupa-zdrajcy, ani nie zalecamy króla, który tak szpetnie dochodził swoich praw.*

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, oprac. Marian Plezia, Warszawa 1982, s. 54.

* **pomazaniec Boży** – tu: wybrany przez Boga

M3 **Zabójstwo biskupa Stanisława – opis z kroniki Wincentego Kadłubka, XII/XIII w.**

Rozkazuje więc [Bolesław] przy ołtarzu, [...] nie okazując uszanowania ani dla stanu, ani dla miejsca, ani dla chwili – porwać biskupa! Ilekroć okrutni służalcy próbują rzucić się na niego, tylekroć skruszeni, tylekroć na ziemię powaleni łagodnieją. Wszak tyran, lżąc ich z wielkim oburzeniem, sam podnosi świętokradzkie ręce, [...] biskupa niewinnego najokrutniejszy świętokradca rozszarpuje, poszczególne członki na najdrobniejsze cząstki rozsiekuje.

Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, oprac. Brygida Kürbis, Wrocław 2003, s. 74.

Praca z materiałami

1. Określ czas powstania źródeł. **M2**, **M3**
2. Podaj główny temat obu tekstów źródłowych. **M2**, **M3**
3. Znajdź informacje na temat autorów źródeł. Następnie wyjaśnij, czy miejsce i otoczenie, w jakich tworzyli, miały wpływ na postrzeganie przez nich opisywanego wydarzenia. **M2**, **M3**
4. Wskaż różnice w sposobie opisu wydarzenia. **M2**, **M3**

Krytyka źródeł historycznych

Źródła historyczne dostarczają wielu informacji dotyczących przeszłości. Jednak badacz nie może do nich podejść bezkrytycznie. Początkowo traktuje je – niczym detektyw – jako poszlaki, dzięki którym przeprowadza dochodzenie mające wydobyć na światło dzienne tajemnice minionego czasu. Musi wykonać sporo czynności, aby się upewnić, czy dane źródło pozwoli mu odkryć przeszłość, a więc rozwikłać prowadzone przez niego śledztwo. Zabiegi te nazywamy **krytyką źródeł historycznych**.

Jest to najdłuższy i najbardziej żmudny proces. Polega on nie tylko na zapoznaniu się ze stanem badań na dany temat, lecz także na poszukiwaniu informacji w archiwach, bibliotekach oraz w terenie. Dopiero wtedy można zacząć krytykę źródła. Historycy wyróżniają dwa główne etapy tego procesu. Pierwszy z nich to **krytyka zewnętrzna**. Polega ona na określeniu czasu i miejsca powstania danego źródła, a także – jeżeli jest to możliwe – na ustaleniu jego autora. W trakcie drugiego etapu – **krytyki wewnętrznej** – historyk analizuje źródło i ustala jego wiarygodność. Dopiero po zakończeniu tych czynności może przejść do kolejnego etapu pracy badawczej, jakim jest interpretacja faktów. Badacz musi zachować ostrożność, ponieważ twórcami materiałów są ludzie mający określone poglądy i intencje, które mogą wpływać na sposób opisu zdarzeń.

Archeologia umożliwia odtworzenie przeszłości człowieka na podstawie materialnych pozostałości działań ludzkich. Archeolodzy badają nie tylko dzieje ludzkości przed wynalezieniem pisma, lecz także społeczno-kulturową przeszłość człowieka, wspierając w ten sposób historyków w rekonstruowaniu wydarzeń. Podczas prac wykopaliskowych archeolodzy natrafiają m.in. na narzędzia, fragmenty ceramiki, pozostałości budowli, groby, starożytne drogi.

Nauki pokrewne i pomocnicze historii

Coraz łatwiejszy dostęp do źródeł historycznych i rozwój nowoczesnych technologii, a co za tym idzie – nowe metody krytyki, spowodowały, że historycy częściej sięgają po wyniki badań z innych dziedzin naukowych. Wiele z nich służyło już od dawna do ustalania faktów i krytyki źródeł jako **nauki pokrewne historii**. Nie dałoby się określić początków państwa polskiego, gdyby nie prace wykopaliskowe **archeologów**. Wśród innych dziedzin naukowych wspomagających pracę historyków należy wymienić m.in. **historię sztuki**, **etnografię**, **muzykologię** czy **dendrochronologię**. Ta ostatnia umożliwia datowanie zjawisk przyrodniczych i zabytków zawierających drewno. Ich wiek określa się na podstawie analizy przyrostu słojów drzewa. W ostatnich latach coraz częściej jako naukę pokrewną historii wymienia się również **archiwistykę**, która zajmuje się zarówno formą archiwaliów, jak również ich zawartością merytoryczną. Archiwistyka do niedawna była uważana za naukę pomocniczą historii.

Pracę historyka wspierają także **nauki pomocnicze historii**. Służą one badaniu autentyczności źródła i jego krytycznej ocenie. **Dyplomatyka** określa autentyczność dokumentu i jego przydatność w badaniach historyka. Wydarzenia porządkujemy za pomocą **chronologii**. **Genealogia** umożliwia nam zbadanie pokrewieństwa i powinowactwa między ludźmi, a **geografia historyczna** zajmuje się przemianami środowiska geograficznego zachodzącymi w wyniku działań człowieka. **Numizmatyka** bada monety i banknoty, **sfragistyka** – pieczęcie, **heraldyka** – herby, a **paleografia** i **neografia**– pismo.

Nauki pokrewne historii

Samodzielne dziedziny naukowe służące do ustalania faktów i krytyki źródeł historycznych, np. archeologia.

Nauki pomocnicze historii

Nauki wspomagające pracę historyka, niezbędne do zrozumienia źródła historycznego i jego właściwej krytyki.

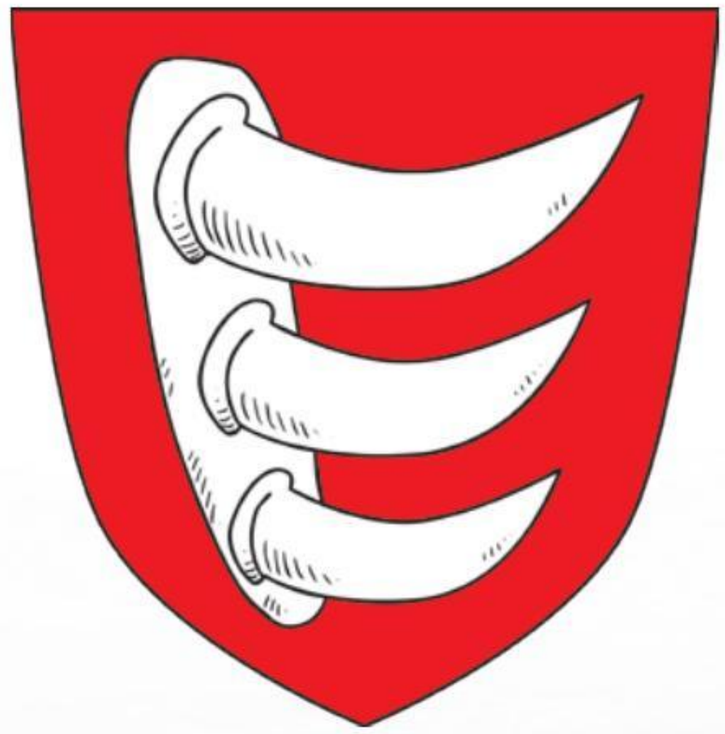

Blazonowanie to opis herbu tworzony zgodnie z zasadami heraldyki, precyzyjnie określający jego elementy. Widoczny na ilustracji herb króla Stefana Batorego można opisać następująco: „W polu czerwonym trzy wilcze zęby srebrne w słup, większe nad mniejszymi, osadzone w takimż kawałku szczęki".

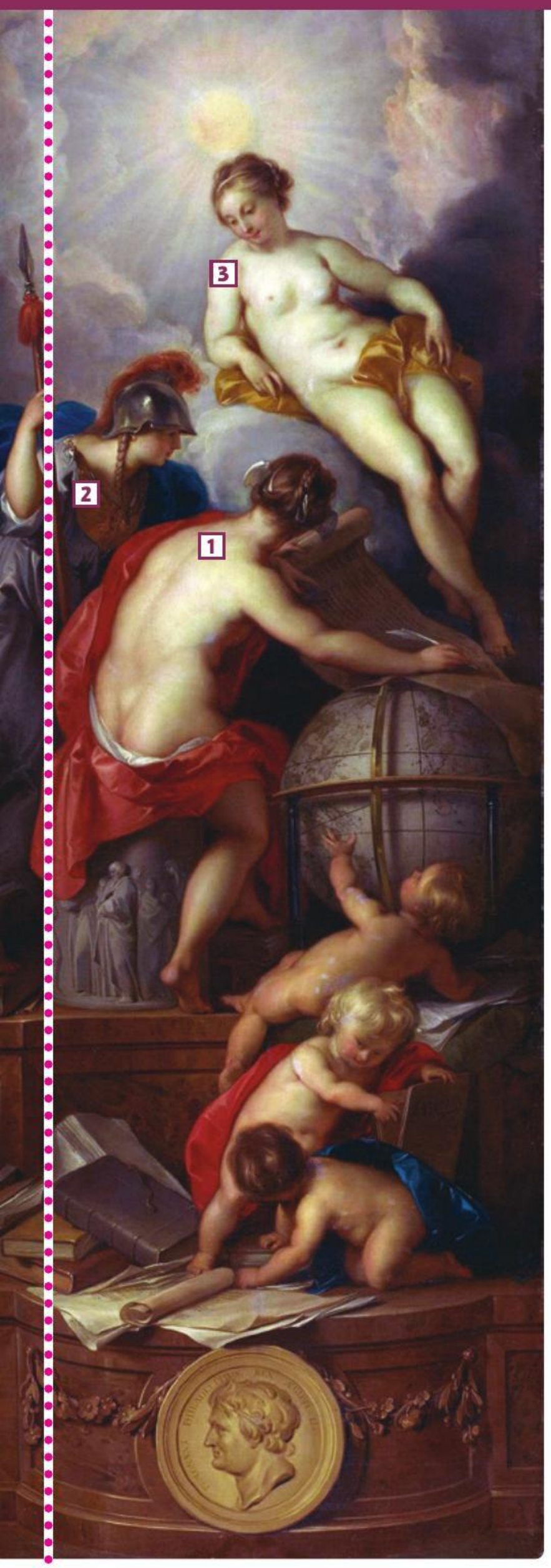

M4 Jacob (czyt. jakob) de Wit, *Alegoria pisania historii* – obraz niderlandzkiego malarza, XVIII w., Muzeum Historyczne w Amsterdamie. W centralnym miejscu widzimy Historię ze zwojem pergaminu i piórem w dłoni 1. Nad jej pracą czuwają dwie postacie symbolizujące Mądrość 2 oraz Prawdę 3, na którą pada blask światłości.

Interpretacja wyników badań

Historyk w swoich działaniach musi dążyć do jak najwierniejszego odwzorowania wydarzeń i procesów z przeszłości. Powinien przy tym zachować **obiektywizm badawczy**.

Jednak bardzo często się zdarza, że historycy dysponujący tym samym materiałem źródłowym dochodzą do różnych wniosków. Wynika to z wyboru innych metod pracy nad źródłem, odmiennych kryteriów oceny jego przydatności oraz z różnego toku rozumowania. Czynnikami wpływającymi na wyniki badań są też polityka i osobiste poglądy badaczy. W średniowieczu kroniki i roczniki często były spisywane na zamówienie władców chcących kolejnym pokoleniom przybliżyć swoje czyny i wyidealizować własną postać. Z natury rzeczy nie były więc obiektywne.

Proceder ten przybrał na sile wraz z pojawieniem się ideologii nacjonalizmu, komunizmu, nazizmu czy faszyzmu. Historia stała się narzędziem w rękach przywódców państw totalitarnych. Wykorzystywano ją do **manipulowania** społeczeństwem – w tym celu przeinaczano bądź przekłamywano fakty. Przykładem jest kłamstwo katyńskie, czyli zaprzeczanie faktowi zamordowania z rozkazu Józefa Stalina ok. 22 tys. polskich obywateli wiosną 1940 r. Zakaz przekazywania prawdziwych informacji na ten temat wydali po II wojnie światowej rządzący Polską komuniści. Zgodnie z wolą Stalina zbrodnię przypisywano Niemcom, a osoby, które mówiły prawdę, były represjonowane. Sowieci przyznali się do zbrodni dopiero w 1990 r.

Innym przykładem manipulacji jest kłamstwo oświęcimskie. Polega ono na negowaniu Holokaustu – ludobójstwa Żydów dokonanego przez Niemców podczas II wojny światowej.

M5 Problem bezstronności w badaniach historycznych w opinii Michała Bobrzyńskiego – polskiego historyka i polityka konserwatywnego żyjącego w XIX–XX w.

Otóż bezstronności w ścisłym tego słowa znaczeniu nie można się nigdy od historyka domagać. […] Bezstronnością historyka, w dobrym i korzystnym tego słowa znaczeniu, nazywamy też jedynie usiłowanie jego, ażeby w sądzie swoim wydobyć się spod wszelkich obcych prawdzie historycznej i naukowemu jego przekonaniu celów. Jest to najtrudniejsze dla niego zadanie. Najłatwiej jeszcze, mianowicie w skreśleniu dawniejszych czasów, przychodzi mu oswobodzić się od wszelkich korzystnych lub niekorzystnych względem pewnych osób historycznych uprzedzeń. Trudniej już uczynić to wobec instytucji, które istnieją jeszcze dzisiaj, z którymi historyk się spotyka, od których może zależy, z którymi może jako człowiek i obywatel-polityk, a tym mu przecież być wolno, walczy. Jeszcze trudniej uczynić toż samo wobec stronnictw, jakie istniały w przeszłości i po których dzisiejszym stronnictwom zawsze jakaś dostała się spuścizna. […] Najtrudniej wreszcie strząsnąć z siebie uprzedzenie wobec narodu, którego dzieje się kreśli. Jeśli to naród historykowi obcy i narodowi jego wrogi, to bardzo łatwo stać się wobec jego przeszłości niesprawiedliwym, a tak samo wobec przeszłości własnego narodu pobłażliwością zgrzeszyć.

Historycy o historii, t. 1, red. Marian Serejski, Warszawa 1965, s. 190–191.

Praca z materiałami

1. Wymień cechy, jakimi powinien się odznaczać historyk. Odwołaj się do symboliki obrazu *Alegoria pisania historii*. **M4**
2. Określ, jakie trudności czekają historyka w pracy badawczej. **M5**
3. Wymień przyczyny, dla których Nikołaj Jeżow został usunięty ze zdjęcia. Na podstawie wiedzy pozaźródłowej ustal, w jakim celu dokonano tej manipulacji. **M6**
4. Wyjaśnij, które elementy rzeczywistości historycznej pragnęli zmienić fałszerze fotografii przedstawiającej budowę kanału. **M6**
5. Wytłumacz, dlaczego Tukidydes nie ufał przekazom historycznym tworzonym przez pisarzy i poetów. **M7**

M6 Dwie wersje fotografii wykonanej w kwietniu 1937 r. Na pierwszej, opublikowanej w najważniejszych radzieckich gazetach i pokazywanej w kronikach filmowych, widać osoby wizytujące budowę kanału Moskwa–Wołga (od lewej): Klimienta Woroszyłowa (marszałka ZSRS), Wiaczesława Mołotowa (ministra spraw zagranicznych ZSRS), Józefa Stalina (przywódcę ZSRS) oraz Nikołaja Jeżowa (szefa NKWD). Na publikowanych po 1940 r. kopiach tego zdjęcia nie ma już Jeżowa, który z polecenia Stalina został zamordowany.

Obiektywizm badawczy

Postawa badacza cechująca się bezstronnością i wolnością od uprzedzeń.

M7 **Opis pracy historyka w *Wojnie peloponeskiej* autorstwa greckiego historyka Tukidydesa żyjącego w V–IV w. p.n.e.**

Tradycję ustną o dawnych wypadkach przyjmują ludzie bezkrytycznie, nawet jeśli odnosi się do ich własnego kraju. […] Jednakże nie zbłądziłby ten, kto by na podstawie wyżej przytoczonych dowodów nabrał przekonania, że właśnie tak było, jak to przedstawiłem, i nie powinien ufać poetom, którzy upiększali i wyolbrzymiali przeszłość, ani też [pisarzom], którzy przedstawiali wypadki w sposób raczej interesujący niż prawdziwy. Są to bowiem rzeczy niedające się udowodnić i takie, z których wiele z czasem zostało przeniesionych między baśnie. Słuszne byłoby tedy mniemanie, że osiągnąłem, opierając się na oczywistych dowodach, rezultaty wystarczające, jeśli się zważy, że idzie o zamierzchłą przeszłość.

Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Z archiwum Klio*, t. 1, Gdańsk 2006, s. 9.

Europejskie Centrum Solidarności (ECS) w Gdańsku – instytucja kultury utrwalająca pamięć o historii i dziedzictwie NSZZ „Solidarność". Pełni zarówno funkcję muzeum, jak i ośrodka edukacyjno-naukowego upamiętniającego i popularyzującego historię pokojowej walki o wolność w Polsce oraz w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Ważną rolę w popularyzacji historii odgrywają inicjatywy obywatelskie. Ich przykładem jest Dzień Osadnika organizowany od 2014 r. w Nowym Dworze Gdańskim przez Klub Nowodworski. Celem święta jest oddanie hołdu pierwszym powojennym osadnikom na Żuławach. Mieszkańcy wspólnie z grupami rekonstrukcyjnymi przebierają się w stroje z epoki, odgrywają sceny z życia codziennego oraz biorą udział we wspólnym pochodzie ulicami miasta.

Historia nauczycielką życia

Żyjący w I w. p.n.e. rzymski polityk, pisarz i mówca Cyceron twierdził, że historia jest nauczycielką życia – ***Historia magistra vitae*** (czyt. wite) ***est***. Doświadczenia minionych pokoleń mogą służyć do wyciągania wniosków i unikania błędów popełnionych przez przodków. Nie da się uciec od przeszłości, jest ona wszędzie wokół nas – dostrzegamy ją na co dzień, np. chodząc po ulicach nazwanych na czyjąś cześć czy mijając stare budynki. Dzisiaj historię poznajemy nie tylko w szkole, lecz także za pośrednictwem licznych placówek i organizacji. W Polsce istnieje wiele instytucji zajmujących się inicjowaniem i prowadzeniem badań historycznych oraz edukacją i propagowaniem wiedzy. Najstarszą z nich jest założone w 1886 r. **Polskie Towarzystwo Historyczne**, które popularyzuje historię Polski i powszechną oraz dzieje poszczególnych regionów. Prace badawcze są prowadzone również na **wyższych uczelniach**, w instytutach **Polskiej Akademii Nauk** (PAN) oraz **Instytucie Pamięci Narodowej** (IPN).

Zamierzchłe czasy można też poznawać w muzeach, archiwach i bibliotekach gromadzących zbiory i prezentujących prace historyków. Dużą rolę w procesie upowszechniania wiedzy w tym zakresie odgrywają organizacje pozarządowe, które za cel stawiają sobie popularyzację historii i ochronę dziedzictwa kulturowego. Pogłębianiu wiedzy służą również filmy, przedstawienia teatralne, wystawy, gry komputerowe i planszowe. Wszystkie działania popularyzatorskie budują **kulturę pamięci**.

Dzięki upamiętnianiu najważniejszych wydarzeń oraz podkreślaniu znaczenia miejsc i symboli stajemy się świadomymi obywatelami i potrafimy wyciągać wnioski dotyczące naszej przeszłości. Bo przecież historia jest nauczycielką życia.

Historia –
od opowieści do nauki

Podsumowanie

1

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij pojęcia: historia, historiografia.
2. Przedstaw periodyzację dziejów Polski i dziejów powszechnych.
3. Wymień i scharakteryzuj rodzaje źródeł historycznych.
4. Wyjaśnij, na czym polega krytyczne podejście do źródła historycznego.
5. Opisz rolę nauk pomocniczych historii.

Historia jako nauka

Historia – nauka zajmująca się badaniem działalności człowieka i jego środowiska w przeszłości.
Historiografia – piśmiennictwo historyków opisujące przeszłość.

Podział na epoki historyczne

Historia powszechna
- starożytność – od ok. 3500 p.n.e. do 476 n.e.
- średniowiecze – od 476 n.e. do 1492
- nowożytność – od 1492 do 1789
- XIX wiek – od 1789 do 1914
- dzieje najnowsze – od 1914 do dzisiaj

Historia Polski
- średniowiecze – od X w. (966) do 1505
- nowożytność – od 1505 do 1795
- okres rozbiorowy – od 1795 do 1918
- dzieje najnowsze – od 1918 do dzisiaj

Rodzaje źródeł historycznych

Pisane – narracyjne i aktowe.
Niepisane – kartograficzne, multimedialne, ikonograficzne, przekazy ustne, zabytki kultury materialnej, zabytki kultury niematerialnej, zabytki architektury.

Krytyka źródeł historycznych

Określenie przydatności źródła.

Rodzaje krytyki
- zewnętrzna – określenie czasu i miejsca powstania źródła oraz w miarę możliwości jego autora
- wewnętrzna – analiza treści i ustalenie jej wiarygodności

Nauki pokrewne historii

Samodzielne dziedziny naukowe
- archeologia
- historia sztuki
- etnografia
- muzykologia
- dendrochronologia
- archiwistyka

Nauki pomocnicze historii

Pomoc w pracy historyka nad źródłami.

Rodzaje nauk pomocniczych
- dyplomatyka
- chronologia
- genealogia
- geografia historyczna
- numizmatyka
- sfragistyka
- heraldyka
- paleografia
- neografia

Polecane publikacje

Andrzej Feliks Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2011.
Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2009.
Jerzy Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2009.

Sprawdź się!

Historia – od opowieści do nauki

Wykonaj w zeszycie.

1. Przy każdej epoce historycznej określ lata jej trwania. Przy zakresach dat podaj nazwy epok, których te daty dotyczą.

a) historia powszechna
- starożytność
- od 476 r. do 1492 r.
- nowożytność
- od 1789 r. do 1914 r.
- dzieje najnowsze

b) historia Polski
- średniowiecze
- od 1505 r. do 1795 r.
- od 1918 r. do dzisiaj

2. Określ, jaką funkcję w odległej przeszłości pełniły mity i legendy.

3. Wyjaśnij pojęcia.

- historia
- historiografia
- chronologia
- krytyka źródeł historycznych
- obiektywizm badawczy

4. Podaj po jednym przykładzie każdego z wymienionych źródeł historycznych.

a) pisanych: aktowego i narracyjnego

b) niepisanych: ikonograficznego, kartograficznego, multimedialnego, przekazu ustnego, zabytków architektury, kultury materialnej i kultury niematerialnej

5. W poniższym opisie znajdują się trzy błędy merytoryczne. Wskaż je i popraw.

Krytyka zewnętrzna źródła historycznego polega na określeniu stopnia uszkodzenia źródła, a także – jeżeli jest to możliwe – kto je spowodował. W trakcie krytyki wewnętrznej historyk ocenia, czy treść źródła jest zgodna z jego poglądami.

6. Zastanów się, czy zgadzasz się z twierdzeniem Cycerona, że historia jest nauczycielką życia. Odpowiedź uzasadnij.

7. Wytłumacz, jakie znaczenie dla narodzin historii jako nauki miał Herodot.

Pradzieje i historia starożytnego Wschodu

I

Najstarsze cywilizacje narodziły się na obszarze **Bliskiego** i **Dalekiego Wschodu** w sąsiedztwie wielkich rzek – to tam osiedlali się ludzie ze względu na dogodne warunki dla **rolnictwa**. Mieszkający w dorzeczu Tygrysu i Eufratu Sumerowie, Akadyjczycy, Asyryjczycy i Babilończycy stworzyli cywilizacje, którym zawdzięczamy **pismo** oraz **pierwsze kodyfikacje prawa**. Tutaj zakładano pierwsze **miasta-państwa** oraz **imperia**. W delcie Nilu powstała cywilizacja egipska, której znakiem rozpoznawczym są piramidy. Doliny Indusu i Gangesu stały się kolebką **buddyzmu** i **hinduizmu**. Nad Huang He i Jangcy rozwinęła się cywilizacja chińska, która pozostawiła po sobie m.in. **papier czerpany** i **jedwab**. Nad Jordanem narodziła się kultura starożytnego Izraela. To tutaj powstała pierwsza religia monoteistyczna – **judaizm**, z którego wywodzi się **chrześcijaństwo**.

2 Pradzieje ludzkości

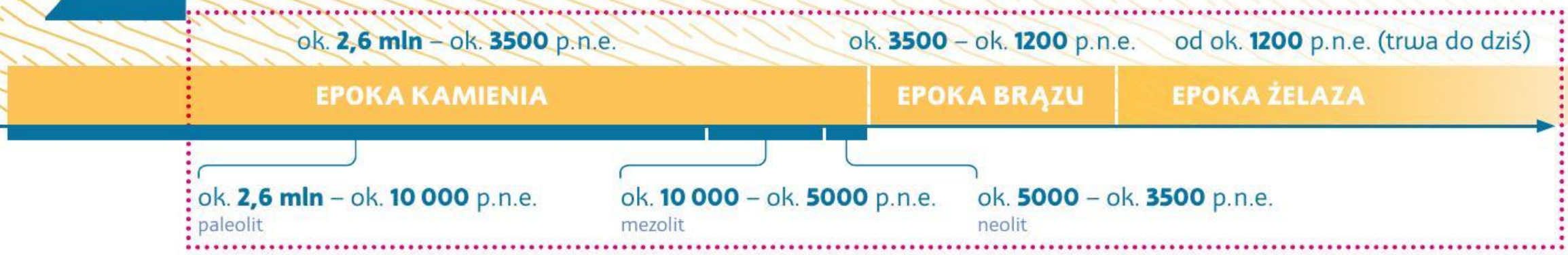

Przypomnij

- Czym się zajmuje archeologia?

Cel lekcji

- Poznam najstarsze dzieje ludzkości.

Po lekcji

- Charakteryzuję epoki prahistoryczne.
- Określam, na jakim kontynencie wyewoluował człowiek i kiedy zasiedlił inne części świata.
- Wyjaśniam pojęcie rewolucji neolitycznej i podaję jej skutki.

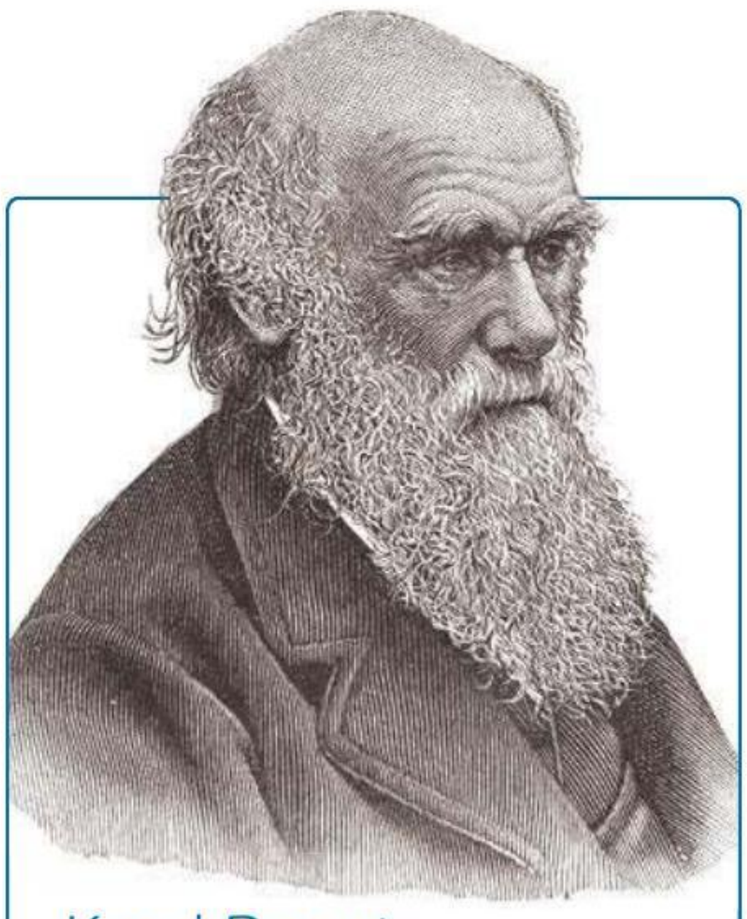

Karol Darwin

(1809–1882)

Brytyjski przyrodnik i geolog. W swojej pracy wydanej w 1859 r. *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego* sformułował teorię, że wszystkie gatunki powstały z wcześniejszych form w wyniku ewolucji. Grafika z początku XX w.

Pochodzenie człowieka

Już od najdawniejszych czasów ludzie dociekali, jak i kiedy pojawiło się życie na Ziemi. W chrześcijańskiej Europie wiedzę czerpano przede wszystkim z biblijnej Księgi Rodzaju, według której Ziemię i człowieka stworzył Bóg. Pogląd ten, nazywany **kreacjonizmem**, dominował do drugiej połowy XIX w., kiedy to brytyjski przyrodnik **Karol Darwin** sformułował **teorię ewolucji**. Zakłada ona, że wraz z upływem czasu dochodzi do zmian w materiale genetycznym wszystkich organizmów, czego efektem jest powstawanie nowych, bardziej złożonych gatunków. Jednym z nich jest człowiek.

Teoria Darwina bezpośrednio po ogłoszeniu spotkała się z niezrozumieniem. Głównym zarzutem było to, że jest nie do pogodzenia z Biblią. Jednak z czasem stała się powszechnie obowiązującą teorią naukową. Ostatecznie w XX w. Kościół Katolicki uznał, że nie stoi ona w sprzeczności z jego nauczaniem.

Prace brytyjskiego przyrodnika przyczyniły się do podjęcia badań nad antropogenezą – procesami biologicznymi, które doprowadziły do powstania i rozwoju człowieka rozumnego (*homo sapiens*). Naukowcy próbują ustalić, kiedy i w jakich okolicznościach ukształtowały się jego charakterystyczne cechy: dwunożny chód, spionizowana postawa ciała, a także rozwinięty mózg.

Kolebką człowieka jest **Afryka**. Na tym kontynencie **ok. 7 mln lat temu** żyły już pierwsze istoty człowiekowate (hominidy), poruszające się na dwóch nogach i posługujące się prostymi narzędziami. Anatomiczna ewolucja człowieka zakończyła się **ok. 150 tys. lat temu** wraz z pojawieniem się **człowieka rozumnego** (***homo sapiens***), zwanego też człowiekiem współczesnym.

Okres, który się rozpoczął wraz z pojawieniem się człowieka, nazywamy **prahistorią** lub **pradziejami**. Trwał on do czasu wynalezienia pisma, czyli do ok. 3500 r. p.n.e. Zgodnie z nazewnictwem pochodzącym z XIX w. najstarsze dzieje ludzkości dzielimy na trzy epoki: kamienia, brązu i żelaza. W epoce kamienia wyróżniamy krótsze okresy, tj. paleolit, mezolit i neolit.

Periodyzacja dziejów

Prahistoria była najdłuższym okresem w dziejach ludzkości. Aby uporządkować wydarzenia, naukowcy podzielili ją na krótsze epoki. Nadali im nazwy, które nawiązują do dominujących materiałów wykorzystywanych do tworzenia narzędzi przez naszych przodków. Należy pamiętać, że daty graniczne epok są różne dla poszczególnych obszarów świata. Podane tutaj odnoszą się do Europy i Bliskiego Wschodu.

Epoka kamienia to najdłuższa epoka w dziejach. Jej początek datujemy na ok. 2,6 mln lat temu, ponieważ z tego czasu pochodzą najstarsze odnalezione narzędzia kamienne wykonane przez praczłowieka. Archeolodzy nie są jednak zgodni co do tej daty. Odnajdywane są znaleziska, które określa się jako starsze. Ponadto niektórzy badacze za początek epoki uważają moment, gdy istoty człowiekowate, ale niebędące jeszcze ludźmi, zaczęły używać kamieni, czyli ponad 4 mln lat temu.

Epokę kamienia dzielimy na krótsze okresy: **paleolit**, **mezolit** i **neolit**. W paleolicie kamienie obłupywano tak, aby jedna część była ostra. Wykonane w ten sposób narzędzia miały wielkość pięści i trzymano je w dłoni. Czasami stanowiły element prymitywnego kilofu czy siekiery. Używano ich do ucierania żywności, zabijania zwierzyny i kopania ziemi. Mezolit, który trwał ok. 5 tys. lat, zaczął się ok. 10 tys. lat p.n.e. Klimat stał się wówczas cieplejszy, a europejski lądolód cofnął się na północ. Człowiek miał łatwiejszy dostęp do jedzenia, dlatego zaczął prowadzić półosiadły tryb życia. Nauczył się odłupywać z kamieni drobne fragmenty i wykonywać z nich m.in. noże. Nie potrafił jeszcze wiercić otworów, a siekiery robił w ten sposób, że osadzał kamień w rozciętym drzewcu. Ok. 5 tys. lat p.n.e. człowiek rozwinął nowe techniki obróbki kamienia, jak gładzenie powierzchni oraz wiercenie otworów. Dało to początek neolitowi.

Kamień nie był materiałem doskonałym, ponieważ albo był bardzo twardy, albo się kruszył. Z tego powodu poszukiwano czegoś łatwiejszego w obróbce. Odpowiednimi materiałami okazały się miedź, potem brąz (stop miedzi i cyny w proporcji 9 : 1) i na końcu żelazo. Opracowanie wyrobu narzędzi z każdego z tych surowców to kolejne momenty przełomowe w dziejach.

Na niektórych obszarach ok. 6 tys. lat p.n.e. człowiek nauczył się wykonywać narzędzia oraz ozdoby z miedzi. Funkcjonowały obok kamiennych, ponieważ miedź jest materiałem miękkim.

Za prawdziwy przełom uznaje się jednak opanowanie produkcji brązu. Stop ten był lepszy i twardszy od samej miedzi. Początek **epoki brązu** nastąpił na Bliskim Wschodzie ok. 3,5 tys. lat p.n.e., a w Europie (w jej południowej części) – ok. 3,2 tys. lat p.n.e.

Epoka żelaza rozpoczęła się ok. 1,2 tys. lat p.n.e., gdy człowiek nauczył się wytapiać żelazo pochodzące z rud. Żelazne narzędzia najpierw upowszechniły się na Bliskim Wschodzie. Z tego rejonu świata żelazo docierało na Kaukaz, Bałkany oraz Półwysep Apeniński. W Europie Środkowo-Wschodniej obróbki tego metalu nauczono się ok. 1 tys. lat p.n.e. Epoka żelaza trwa do dziś.

Dolmen – megalityczna budowla prahistoryczna z epoki kamienia znajdująca się w Kornwalii w Wielkiej Brytanii.

Hełm z epoki brązu znaleziony na terenie dzisiejszego Iranu. Przechowywany w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Popielnica, czyli gliniane naczynie do przechowywania prochów zmarłych – przedmiot z epoki żelaza znaleziony na ziemiach polskich. Znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

M1 Figurka człowieka lwa. Została wykonana z kości mamuta ok. 35 tys. lat p.n.e. i mierzy 31 cm. Znaleziono ją w Niemczech w 1939 r. Przechowywana jest w Muzeum Ulm w Niemczech.

Człowiek rozumny (współczesny)

Afryka w odległej przeszłości była przyjaznym miejscem do życia. Na terenie dzisiejszej Sahary rozciągała się trawiasta równina pokryta kępami drzew i krzewów (sawanna), zamieszkana przez człowieka i wiele gatunków zwierząt. Gdy w okolicy brakowało żywności, ludzie przenosili się w inne miejsce. Wraz ze zmianami klimatycznymi i wzrostem ludzkiej populacji dostępne zasoby żywności przestały wystarczać, co było jedną z głównych przyczyn **migracji poza Afrykę**. Zaczęła się ona ponad **200 tys. lat temu** i przebiegała etapami w odstępach czasu liczących kilka tysięcy lat. Dzięki odkryciom archeologicznym i badaniom genetycznym znalezionych kości datowanie poszczególnych fal migracyjnych jest ciągle uściślane. Na tereny Azji Południowo-Wschodniej liczne grupy przybyszów z Afryki dotarły **ok. 60 tys. lat temu**, a do Europy – **ok. 45 tys. lat temu**. Wykorzystując istniejące jeszcze w tym okresie połączenie lądowe między Azją a Alaską, **ok. 14 tys. lat temu** ludzie dotarli do Ameryki Północnej, a następnie do Ameryki Południowej. Zasiedlenie Australii odbyło się **ok. 60–40 tys. lat temu**. Człowiek dotarł na ten kontynent z Azji poprzez wyspy Sumatrę oraz Jawę, dzięki niższemu wówczas poziomowi mórz.

Homo sapiens sprawnie posługiwał się narzędziami. Stosował także nowe sposoby obróbki kamienia, np. szlifowanie czy podgrzewanie. Wynalazł krzemienne ostrze i kopał jamy w poszukiwaniu skał krzemionkowych potrzebnych do wyrobu narzędzi. Używając kamiennego rylca, poddawał kości skomplikowanej obróbce, w efekcie czego powstawały narzędzia do wykonywania bardziej precyzyjnych czynności. W taki sposób wynalazł

Jeana Clottes'a (czyt. żana klota) *
bestiarium – tu: motywy zwierzęce

M2 **Sztuka paleolitu w opisie współczesnego francuskiego archeologa Jeana Clottes'a***

Sztuka paleolitu od początku do końca jest sztuką zwierzęcą. Przedstawia bestiarium, bogate i różnorodne [...]. Sceny są rzadkie i brakuje w nich pewnych motywów, takich jak np. wyobrażenia stada [...]. Wizerunki ludzi charakteryzują się dwoma podstawowymi cechami: są niemal zawsze niekompletne, tudzież zredukowane do jednego segmentu ciała, po drugie – mało naturalistyczne, w przeciwieństwie do zwierząt. [...] Szczególnym motywem są istoty hybrydowe nazywane czasami [...] czarownikami. Postacie te posiadają cechy zarówno ludzkie, jak i zwierzęce.*

Jean Clottes, *Światło w jaskini*, „Archeologia Żywa" 2010, nr 1, s. 12, 14, 15.

Praca z materiałami

1. Wymień surowce, z których powstawały pierwsze wytwory sztuki. **M1**, **M3**
2. Wyjaśnij, czy teza postawiona w tekście **M2** znajduje odzwierciedlenie w zabytkach **M1** i **M3**. Uzasadnij odpowiedź.

M3 Malowidła w jaskini Lascaux są wspaniałym przykładem sztuki prahistorycznej. Ich powstanie datuje się na ok. 17 tys. lat p.n.e. Zostały wykonane przy użyciu barwników uzyskiwanych ze sproszkowanych minerałów. Przedstawiają głównie zwierzęta: konie, tury, żubry, renifery. Do naszych czasów zachowało się ok. 150 malowideł. W 1979 r. zostały one wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO (czyt. junesko).

m.in. igłę, za pomocą której szył ubrania, uszczelniał skórzane poszycia szałasów i wytwarzał sieci rybackie. Na tratwach i łodziach penetrował akweny. Dzięki skutecznej broni – takiej jak harpuny, bumerangi, miotacze oszczepów, haczyki wędkarskie, łuki – polował coraz efektywniej. Więcej czasu poświęcał na dekorowanie przedmiotów użytkowych i wytwarzanie ozdób. Nosił zawieszki z zębów zwierzęcych i muszelek, a także koraliki z kości mamuciej. Ozdoby te musiały mieć dużą wartość lub oznaczały przynależność do danej grupy społecznej, transportowano je bowiem na znaczne odległości, np. w Belgii odkryto muszle z wybrzeży Wielkiej Brytanii. *Homo sapiens* tworzył także pierwsze rzeźby i malowidła naskalne. Do najbardziej znanych należą te z jaskini Lascaux (czyt. lasko) w południowej Francji.

Rewolucja neolityczna

Ludzie byli w ogromnym stopniu uzależnieni od klimatu i środowiska, dlatego prowadzili wędrowny tryb życia w poszukiwaniu terenów dogodnych do bytowania. Jeżeli trafili na obszar obfitujący w wodę pitną i zwierzynę, szanse ich przetrwania wzrastały. Jednak zdecydowanie częściej warunki zewnętrzne – np. ostra zima, suche lato, brak pożywienia, obecność zwierząt drapieżnych – powodowały, że żyli w ciągłym zagrożeniu. Klęski żywiołowe oraz długa zima, a w konsekwencji mała liczba zwierzyny do upolowania, mogły się przyczynić do śmierci całych społeczności.

Ok. 10 tys. lat p.n.e., wraz z ociepleniem się klimatu, rozpoczął się trwający ponad 6 tys. lat proces odchodzenia od łowiectwa i zbieractwa na rzecz **uprawy** i **hodowli**, a także porzucania koczowniczego trybu życia na rzecz **osiedlania się**. Ludzie obserwowali przyrodę i pielęgnowali dziko rosnące zboża. Z czasem zauważyli, że rzucone na ziemię ziarna zaczynały kiełkować. Pierwsi rolnicy osiedlali się i wraz z innymi tworzyli skupiska ludzkie. Udomowili niektóre dzikie zwierzęta, zaczęli hodować świnie, kozy, owce i bydło. Mimo rozwoju rolnictwa i hodowli nadal zajmowali się zbieractwem i łowiectwem. W efekcie człowiek w mniejszym stopniu był zależny od przyrody i narażony na głód. Ta wielka przemiana rozpoczęła się na obszarze **Żyznego Półksiężyca** na **Bliskim Wschodzie** i została nazwana **rewolucją neolityczną**.

Wenus z Willendorfu – jedno z najstarszych dzieł sztuki, powstałe ok. 29,5 tys. lat temu. Wydatnie ukazane piersi i brzuch wskazują, że figurka mogła być przedmiotem kultu płodności. Ma wysokość 11 cm. Została znaleziona w 1908 r. w Austrii, obecnie jest przechowywana w Muzeum Historii Naturalnej w Wiedniu.

Żyzny Półksiężyc

Obszar żyznych ziem, na którym nastąpiła rewolucja neolityczna. Obejmował tereny od Mezopotamii po Palestynę. Dzięki dogodnym warunkom rolniczym region ten był kolebką pierwszych starożytnych cywilizacji.

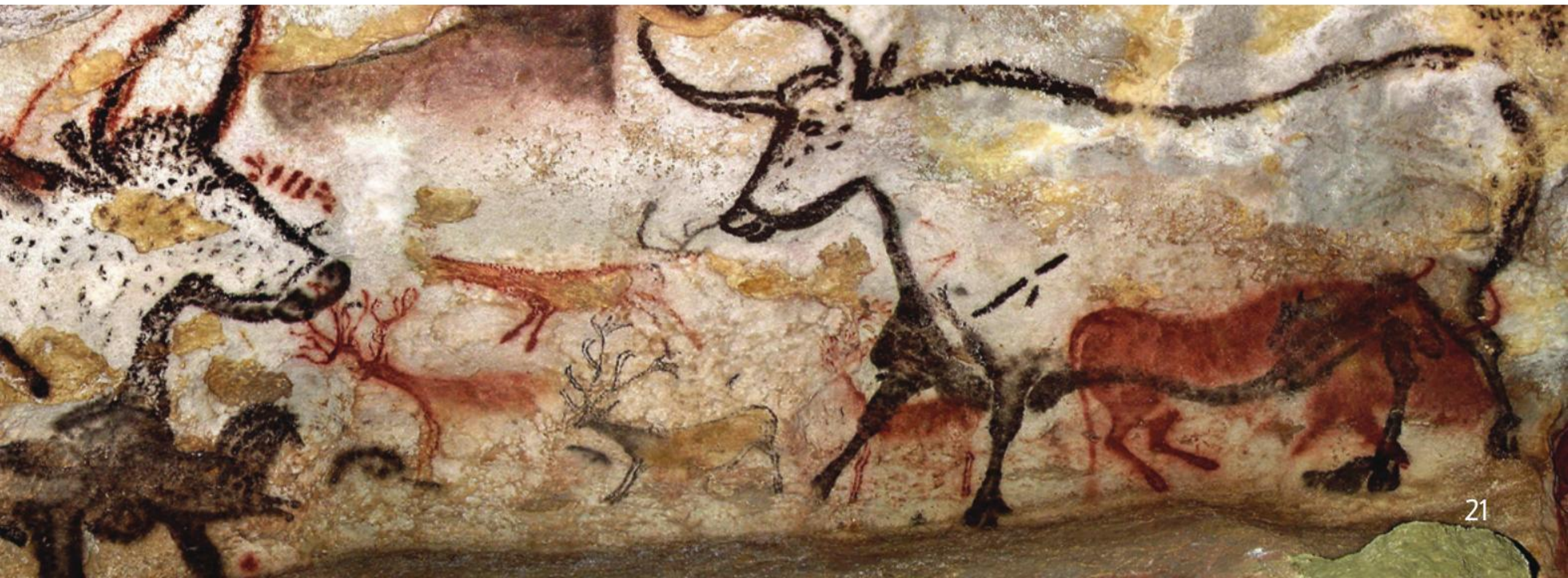

LEGENDA

- obszar występowania dzikich zbóż (Żyzny Półksiężyc)
- najstarszy obszar rewolucji neolitycznej (ok. 10–9 tys. lat p.n.e.)
- zasięg rolnictwa do 5000 r. p.n.e.
- umowny zasięg występowania rolnictwa do 3500 r. p.n.e.
- kierunki rozprzestrzeniania się rolnictwa
- najstarsze miasta

M4 Rewolucja neolityczna (od ok. 10 tys. lat temu do ok. 3,5 tys. lat p.n.e.)

Z upływem czasu ludzie zaczęli wprowadzać coraz więcej nowych udogodnień i rozwiązań. Rozwijali dotychczasowe umiejętności, ale opanowali też nowe. Wynaleźli radło oraz sierp, które ułatwiały spulchnianie ziemi i zbieranie plonów, a tym samym przyczyniały się do rozwoju **rolnictwa**. Skonstruowali koło garncarskie, dzięki któremu mogli wytwarzać naczynia wykorzystywane m.in. do przechowywania płodów rolnych. Wymyślili żarna umożliwiające mielenie ziaren na mąkę, z której wyrabiano nowe rodzaje pożywienia. **Hodowla** udomowionych zwierząt zapewniała nie tylko żywność w postaci łatwo dostępnego mięsa czy mleka, lecz także surowce, np. skóry czy wełnę. Coraz bardziej skomplikowana obróbka tej ostatniej doprowadziła do wykształcenia się m.in. **tkactwa**. Początkowo tkaniny służyły tylko do okrycia się i ochrony przed zimnem, z czasem jednak umiejętność tworzenia coraz bardziej wyrafinowanych wzorów sprawiła, że wyroby tkackie nabrały ozdobnego charakteru.

Dzięki nowym narzędziom i umiejętnościom ludzie zaczęli wytwarzać więcej żywności, niż byli w stanie spożyć. Nauczyli się więc ją konserwować i przechowywać. Nadwyżki pożywienia czy wytwory rzemiosła w razie potrzeby wymieniali między sobą.

Aby ochronić zapasy przed kradzieżą, **osady** otaczano murami. Mieszkańcy wspólnie prowadzili prace związane z utrzymaniem murów w dobrym stanie, budową i naprawą kanałów nawadniających pola czy wałów chroniących przed powodziami. Wymagało to starannego planowania pracy i zarządzania wykonującymi ją ludźmi, a z czasem doprowadziło do powstania **wąskich specjalizacji**. Część osób zajęła się rolnictwem, część – rzemiosłem i handlem, jedni odpowiadali za obronę, inni zaś pełnili funkcje obrzędowe i religijne. Powstawały osady **zróżnicowane społecznie**, na których czele stali władcy, kapłani oraz grupy możnych.

Cywilizacja

Stan rozwoju społeczeństwa w danej epoce historycznej. Cechuje go określony poziom kultury materialnej, stopień opanowania sił przyrody oraz organizacja podzielonego na grupy społeczeństwa. O cywilizacji możemy mówić wtedy, gdy ludzie używają pisma, istnieje życie miejskie i funkcjonuje rozwinięty handel.

Ślady **najstarszego miasta** sprzed ok. 9000–7800 lat p.n.e. archeolodzy odnaleźli w **Jerychu** (na terenie dzisiejszego Izraela). Domy budowano tam z cegieł otrzymywanych z trzciny zmieszanej z mułem. Miały po kilka pomieszczeń z wapiennymi podłogami, pod którymi niekiedy grzebano zmarłych. W **Çatalhöyük** (czyt. czatalhejik) w Turcji odkryto zaś inne pozostałości po osadzie miejskiej, pochodzące sprzed ok. 6700–5650 lat p.n.e. Tamtejsze domy zbudowano z kamienia i cegieł. Miały kilka pięter. W mieście nie było ulic ani schodów. Przemieszczano się po dachach, a na wyższe kondygnacje wchodzono po drabinach. Powstanie pierwszych znaczących miast zapoczątkowało wykształcenie się **cywilizacji** na Bliskim Wschodzie.

M5 **Rewolucja neolityczna według francuskiego archeologa Jacques'a Cauvina*, XX w.**

Jacques Cauvin, autor niezwykłej książki Narodziny bogów, narodziny rolnictwa, *dowodzi, że osiadły tryb życia poprzedzał wynalezienie rolnictwa. Jerycho, najstarsze miasto świata, zostało zbudowane, zanim powstały pierwsze uprawy zbóż. Już tylko to jedno odkrycie potwierdza, że fauna i zwierzęta łowne były na tyle obfite, że umożliwiły człowiekowi zmianę trybu życia na osiadły. Powstanie większych wspólnot ludzkich [...] jest w rzeczywistości faktem społecznym, a nie demograficznym czy ekonomicznym. [...]*
Człowiek przestał być bezwolną ofiarą sił natury, wszedł w całkowicie nową rolę. Został stworzony przez bogów, którzy obdarzyli go mocą twórczą.

Daniel Cohen, *Prosperity słabości*, Katowice 2011, s. 28.

M6 **Rewolucja neolityczna według australijskiego archeologa i antropologa kultury Gordona Childe'a*, XX w.**

Jak dokonała się ta rewolucja neolityczna? Autorem najbardziej znanej hipotezy na ten temat jest australijski antropolog Gordon Childe. Jego zdaniem odkrycie rolnictwa miało przyczyny naturalne: ocieplenie klimatu spowodowało gwałtowne wyginięcie fauny i zwierzyny łownej, a w konsekwencji niedostatek pożywienia, co z kolei pchnęło ludzi do poszukiwania innych sposobów zdobycia żywności. Rolnictwo było więc córką tej konieczności. W dalszej kolejności człowiek zmienił swój sposób życia na osiadły oraz wymyślił bogów pór roku i deszczy, którzy mieli mu odtąd towarzyszyć w nowym życiu rolnika.

Daniel Cohen, *Prosperity słabości*, Katowice 2011, s. 27.

* **Jacques'a Cauvina** (czyt. żaka kowena)
Childe'a (czyt. czajlda)

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny początkowo objęte rewolucją neolityczną. **M4**
2. Wymień nazwy dwóch najstarszych osad miejskich. **M4**
3. Podaj główne przyczyny rewolucji neolitycznej. **M5**, **M6**
4. Wyjaśnij, w jakich kwestiach różnią się autorzy obu źródeł. Porównaj ich poglądy. **M5**, **M6**

Ruiny Çatalhöyük – neolitycznej osady uważanej za jedno z najstarszych miast w dziejach. Pozostałości zabudowy mieszkalnej odkryte podczas prac archeologicznych w latach 60. XX w. wskazywały na istnienie w tym miejscu w okresie neolitu wysoko rozwiniętej kultury. Mieszkańcy osady żyli w domostwach zbudowanych z cegieł uformowanych z błota i wysuszonych na słońcu, a w budynkach przylegających do siebie ścianami nie było okien.

O tym się pisze

T1 Pierwsi Europejczycy – analiza Andrew Curry'ego*

Teraz naukowcy dostarczają nowych odpowiedzi na pytania o to, kim naprawdę są Europejczycy i skąd pochodzą. [...] Dzisiejsi Europejczycy, bez względu na kraj, w którym żyją, są mieszanką ludów z Afryki, Bliskiego Wschodu i rosyjskich stepów. Dowodów na to dostarczają znaleziska archeologiczne, analiza [...] zębów i kości, językoznawstwo, ale przede wszystkim nowa dziedzina wiedzy zwana paleogenetyką. Dzięki postępowi technicznemu w ciągu kilku ostatnich lat możliwe stało się tanie i wydajne sekwencjonowanie całych genomów* ludzi, którzy żyli tysiące lat temu. [...]*

32 lata temu badanie DNA żyjących ludzi pozwoliło ustalić, że wszystkich nas łączy drzewo genealogiczne i pierwotna historia migracji: wszyscy ludzie poza Afryką pochodzą od wspólnych przodków, którzy opuścili ten kontynent ponad 60 tys. lat temu. Przed 45 tys. lat pierwsi współcześni ludzie wkroczyli do Europy, przebywszy Bliski Wschód. Ich DNA sugeruje, że mieli ciemną skórę i być może jasne oczy. [...] Ich DNA dowodzi, że mieszali się z neandertalczykami – którzy w ciągu 5 tys. lat znikli. Dziś ok. 2% typowego europejskiego genomu stanowi neandertalskie DNA. W typowym genomie afrykańskim nie ma go wcale. [...]*

Równina Konijska w środkowej Anatolii jest spichlerzem dzisiejszej Turcji. [...] Rolnicy mieszkają tam, odkąd rozpoczęło się rolnictwo, jak mówi Douglas Baird*, archeolog z Uniwersytetu Liverpoolskiego*. Od ponad 10 lat Baird prowadzi tam wykopaliska w prehistorycznej wiosce Boncuklu*. To miejsce, w którym ludzie zaczęli uprawiać poletka płaskurki i samopszy – dwóch [...] gatunków pszenicy, a zapewne także wypasać stada owiec i kóz, jakieś 10,3 tys. lat temu, u zarania neolitu.*

W ciągu tysiąca lat rewolucja neolityczna, jak się ją dziś nazywa, rozprzestrzeniła się na całą Anatolię i południowo-wschodnią Europę. Około 6 tys. lat temu rolnicy i pasterze żyli już w całej Europie.

Od dawna było jasne, że Europa przejęła praktykę uprawy roli z Turcji lub Lewantu, ale czy jej rolnicy pochodzili z tych samych miejsc? Odpowiedź nie jest oczywista. Przez całe dziesięciolecia archeolodzy uważali, że cały zestaw innowacji – rolnictwo, ale także naczynia ceramiczne, polerowane kamienne siekiery nadające się do karczowania lasów i skomplikowane osiedla – dotarły do Europy nie dzięki migrantom, [lecz] w wyniku handlu i przekazów ustnych z jednej doliny do drugiej, w miarę jak żyjący tam łowcy-zbieracze przyjmowali nowe narzędzia i sposoby życia.*

Ale dowody genetyczne z Boncuklu świadczą, że migracja miała z tym znacznie więcej wspólnego. [...]

Kości skaliste z Boncuklu spełniły nadzieję – wydobyte z nich DNA pasowało do materiału uzyskanego od rolników, którzy żyli i umarli wiele wieków później, [...] setki kilometrów na północny zachód. To oznaczało, że dawni rolnicy z Anatolii migrowali, rozprzestrzeniając swe geny, podobnie jak swój styl życia.*

Andrew Curry, *Kim byli pierwsi Europejczycy?*, „National Geographic Polska" 2019, nr 10, s. 46–52.

*
Andrew Curry (czyt. endrju kary) – dziennikarz specjalizujący się w naukach ścisłych, historii i archeologii

sekwencjonowanie – technika odczytywania kolejności komplementarnych par nukleotydowych w cząsteczce DNA

genom – kompletna informacja genetyczna żywego organizmu lub wirusa

neandertalczyk – człowiek rozumny neandertalski

Douglas Baird (czyt. daglas berd)

Anatolia – historyczna kraina w Turcji

Liverpoolski (czyt. liwerpulski)

Boncuklu (czyt. bondzuklu)

Lewant – państwa leżące na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego

kość skalista – część kości skroniowej, w której DNA zachowuje się dłużej niż w innych materiałach kostnych

Rekonstrukcja wnętrza domu z Çatalhöyük – osady na Równinie Konijskiej w Turcji. Rekonstrukcja znajduje się w Muzeum Cywilizacji Anatolijskich w Ankarze w Turcji.

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, skąd naukowcy czerpią wiedzę na temat pochodzenia mieszkańców Europy. **T1**
2. Opisz przedstawiony w tekście najnowszy pogląd uczonych na temat sposobu dotarcia rolnictwa i hodowli na kontynent europejski. **T1**
3. Wytłumacz, jakie badania umożliwiły naukowcom wysnucie tej tezy. **T1**
4. Znajdź informacje na temat paleogenetyki.

M7 Wędrówki przodków Europejczyków (od ok. 45 tys. lat temu do ok. 2200 p.n.e.)

LEGENDA

- obszar występowania dzikich zbóż (Żyzny Półksiężyc)
- przybycie człowieka rozumnego (współczesnego) ok. 45 tys. lat temu
- wędrówka neolitycznych rolników w latach 6800–4000 p.n.e.
- wędrówka przedstawicieli kultury grobów jamowych (pochodzących z rosyjskich stepów) w latach 3300–2200 p.n.e.

Pozostałości osady mezolitycznej w Lepenskim Virze – wielopoziomowym stanowisku archeologicznym nad Dunajem w Serbii. Odkryto tam ślady rolników z Boncuklu, którzy przemieszczając się wzdłuż Dunaju, dotarli do centrum Europy. Inni osadnicy, podróżując po Morzu Śródziemnym, skolonizowali m.in. Sardynię i Sycylię, a także zasiedlili południową Europę. Od Turcji aż po Wielką Brytanię – wszędzie tam, gdzie archeolodzy znajdują ślady rolnictwa – paleogenetycy potwierdzają anatolijskie pochodzenie pierwszych rolników.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie tereny zwane Żyznym Półksiężycem. Odczytaj nazwy rzek przepływających przez ten obszar. **M7**
2. Wskaż osady, w których znaleziono ślady bytowania neolitycznych rolników. **M7**
3. Odczytaj kierunki migracji neolitycznych rolników. Ustal, jak daleko dotarli. **M7**

Ewolucja człowieka

Za kolebkę ludzkości uznaje się Afrykę. To tam narodziły się hominidy, które zaczęły chodzić w pozycji wyprostowanej i świadomie używać narzędzi. Przez miliony lat ewoluowały one do formy ludzkiej znanej współcześnie. Przez ten czas zmieniały się nie tylko wygląd człowieka czy jego sposób chodzenia, lecz także potrzeby i umiejętności.

australopithecus (australopitek)

- żył ok. 4–1,5 mln lat temu
- pojemność mózgoczaszki: ok. 600 cm^3
- wzrost: 100–130 cm
- waga: ok. 45 kg
- występowanie: Afryka Wschodnia i Południowa
- umiejętności: spionizowana, dwunożna postawa, używanie przedmiotów w określonym celu

homo habilis (człowiek zręczny)

- żył ok. 2–1,5 mln lat temu
- pojemność mózgoczaszki: ok. 700 cm^3
- wzrost: 100–110 cm
- waga: 40–50 kg
- występowanie: Afryka Środkowa
- umiejętności: poruszanie się w postawie wyprostowanej, wytwarzanie prostych narzędzi

homo erectus (człowiek wyprostowany)

- żył ok. 1,5 mln – 250 tys. lat temu
- pojemność mózgoczaszki: 800–1200 cm^3
- wzrost: 150–170 cm
- waga: 50–75 kg
- występowanie: Afryka Środkowa i Południowa, Azja, Europa
- umiejętności: posługiwanie się ogniem, działanie w grupie

homo sapiens neanderthalensis (człowiek rozumny neandertalski)

- żył ok. 250–40 tys. lat temu
- pojemność mózgoczaszki: 1200–1700 cm^3
- wzrost: 150–170 cm
- waga: do ok. 75 kg
- występowanie: Azja, Europa
- umiejętności: krzesanie ognia, opieka nad starszymi i chorymi, grzebanie zmarłych, stosowanie barwników, tworzenie ozdób, posługiwanie się mową

homo sapiens (człowiek rozumny zwany współczesnym)

- pojawił się ok. 150 tys. lat temu (w Europie ok. 45 tys. lat temu)
- pojemność mózgoczaszki: średnio 1400 cm^3
- wzrost: ok. 170 cm (Europejczycy)
- waga: ok. 70 kg (Europejczycy)
- występowanie: Afryka, Europa, Azja, Ameryka, Australia
- umiejętności: zaawansowane wytwory kultury

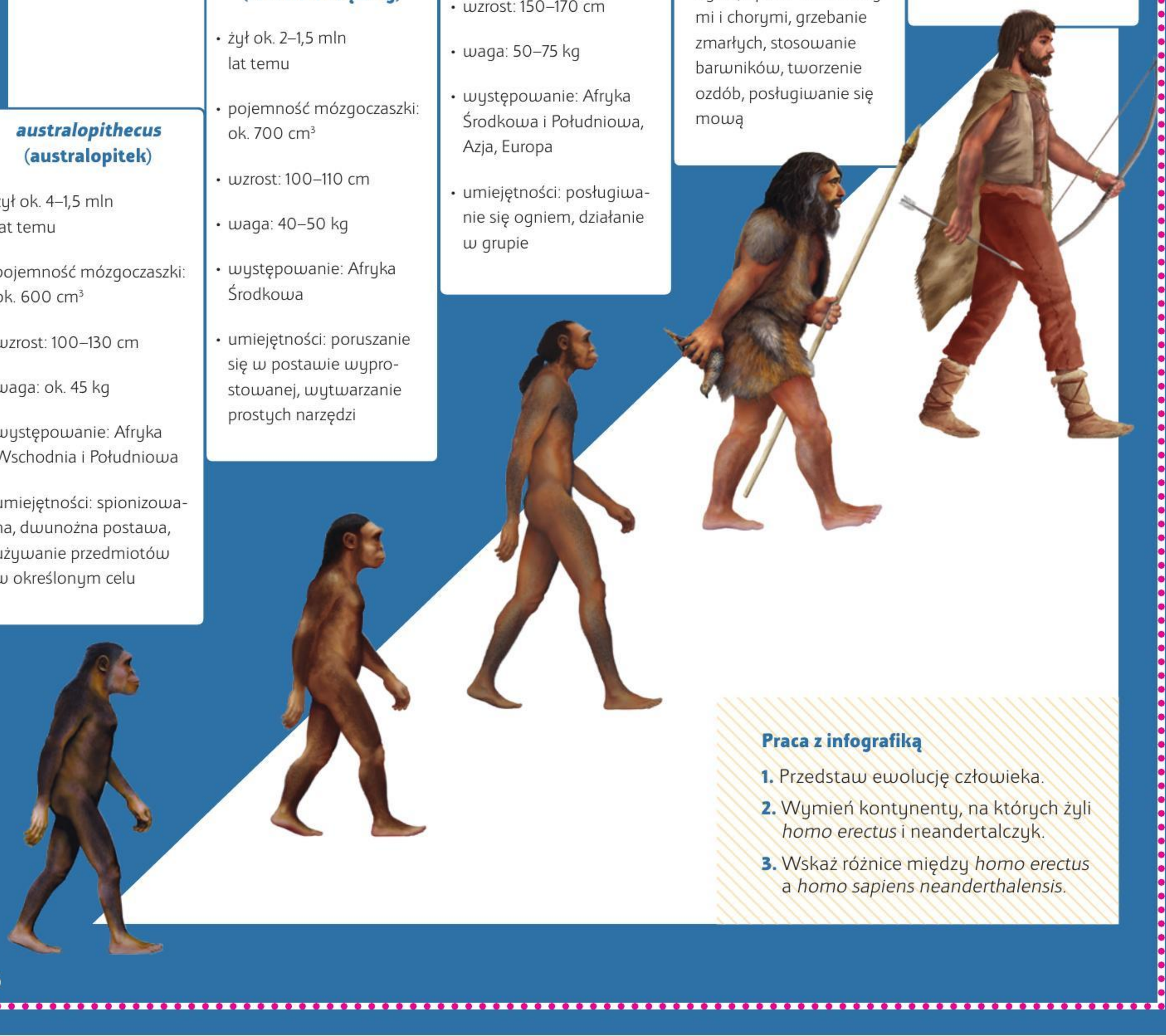

Praca z infografiką

1. Przedstaw ewolucję człowieka.
2. Wymień kontynenty, na których żyli *homo erectus* i neandertalczyk.
3. Wskaż różnice między *homo erectus* a *homo sapiens neanderthalensis*.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz periodyzację dziejów.

2. Przedstaw, jak przebiegał w czasie proces zasiedlania poszczególnych kontynentów przez człowieka.

3. Wymień skutki rewolucji neolitycznej.

Pradzieje ludzkości

2 Podsumowanie

Pochodzenie człowieka

Teoria ewolucji – naukowa teoria o pochodzeniu człowieka stworzona przez Karola Darwina.
Antropogeneza – zespół procesów biologicznych, które doprowadziły do powstania oraz rozwoju człowieka rozumnego.
Prahistoria (pradzieje) – okres zapoczątkowany pojawieniem się człowieka (ok. 150 tys. lat temu) i trwający aż do wynalezienia pisma (ok. 3500 p.n.e.).
Afryka kolebką człowieka.
Pierwsze istoty człowiekowate (hominidy) – ok. 7 mln lat temu.
Homo sapiens (człowiek rozumny zwany współczesnym) – ok. 150 tys. lat temu, w Europie ok. 45 tys. lat temu.

Epoka kamienia (ok. 2,6 mln – ok. 3500 p.n.e.)

Paleolit
- ok. 2,6 mln – ok. 10 000 p.n.e.
- hominidy
- upowszechnienie się prymitywnych narzędzi

Mezolit
- ok. 10 000 – ok. 5000 p.n.e.
- ocieplenie klimatu
- półosiadły tryb życia

Neolit
- ok. 5000 – ok. 3500 p.n.e.
- przejście od koczowniczego trybu życia opartego na zbieractwie i myślistwie do osiadłego trybu życia związanego z rolnictwem i hodowlą

Epoka brązu (ok. 3500 – ok. 1200 p.n.e.)

Ok. 3500 p.n.e. – początek epoki brązu na Bliskim Wschodzie.
Ok. 3200 p.n.e. – dotarcie technologii wytwarzania brązu do Europy Południowej.

Epoka żelaza (od ok. 1200 p.n.e.)

Ok. 1000 p.n.e. – dotarcie technologii obróbki żelaza do Europy Środkowo-Wschodniej.

Przyczyny rewolucji neolitycznej

Ocieplenie klimatu – dogodniejsze warunki dla rozwoju kultury zbieracko-łowieckiej.
Obserwowanie przyrody, pielęgnowanie dziko rosnących zbóż.
Wytworzenie nowych narzędzi, np. radła, sierpa, koła garncarskiego.
Udomowienie dzikich zwierząt i zapoczątkowanie hodowli.

Skutki rewolucji neolitycznej

Udoskonalenie narzędzi rolniczych i metod pracy na roli.
Osiadły tryb życia.
Rozwój tkactwa.
Wytwarzanie nadwyżek żywności.
Wymiana handlowa.
Powstanie pierwszych miast (Jerycho).
Powstanie pierwszych cywilizacji.

Polecane publikacje

Wendy Ashmore, Robert J. Sharer, *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*, Kraków 2008.

Michel Brézillon, *Encyklopedia kultur pradziejowych*, Warszawa 2001.

James Shreeve, *Zagadka neandertalczyka. W poszukiwaniu rodowodu współczesnego człowieka*, Warszawa 1998.

3 W dorzeczu Tygrysu i Eufratu

IV tysiąclecie p.n.e.
powstanie cywilizacji Sumerów

III tysiąclecie p.n.e.
powstanie imperium akadyjskiego

II tysiąclecie p.n.e.
powstanie imperium starobabilońskiego

II/I tysiąclecie p.n.e.
powstanie imperium asyryjskiego

I tysiąclecie p.n.e.
powstanie imperium nowobabilońskiego i imperium perskiego

Przypomnij

- Jakie były skutki rewolucji neolitycznej?

Cel lekcji

- Poznam pierwsze cywilizacje powstałe na Bliskim Wschodzie.

Po lekcji

- Przedstawiam wpływ czynników geograficznych na ukształtowanie się pierwszych cywilizacji.
- Charakteryzuję ustrój i organizację społeczeństwa Mezopotamii.
- Opisuję pierwsze imperia na Bliskim Wschodzie.
- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii.

Narodziny cywilizacji na Bliskim Wschodzie

Pierwsze cywilizacje powstały na Bliskim Wschodzie w **dorzeczu Tygrysu i Eufratu**, w krainie zwanej **Mezopotamią** (grec. „międzyrzecze"). Urodzajne gleby w dolinach rzek, dostatek wody i łagodny klimat sprzyjały uprawie roślin oraz hodowli zwierząt, a tym samym osadnictwu. Rzeki wymagały jednak od mieszkańców szczególnych umiejętności, m.in. tworzenia **systemów irygacyjnych**. Dzięki nim mogli oni kontrolować nawadnianie pól. Konieczność budowy i utrzymania kanałów doprowadziła do wykształcenia się administracji koordynującej prace osady. Z upływem lat jej władza nie ograniczała się już wyłącznie do jednego siedliska, ale rozprzestrzeniała się na kolejne. Dało to początek **miastom-państwom** na obszarze Żyznego Półksiężyca.

W IV tysiącleciu p.n.e. na terenie Mezopotamii osiedlili się Sumerowie (w części południowej) i Akadowie (w części północnej). **Sumerowie** stworzyli pierwszą wysoko rozwiniętą **cywilizację**. Wymyślili **pismo**, czyli umowny system znaków służących do zapisu mowy (zob. s. 34). Był to wynalazek o rewolucyjnym znaczeniu dla dziejów ludzkości, który wyznacza przejście od prahistorii do historii.

Mezopotamia

Kraina położona na Bliskim Wschodzie, w południowo-zachodniej Azji, w żyznych dolinach dwóch wielkich rzek – Eufratu i Tygrysu. Ze względu na lokalizację była nazywana Międzyrzeczem. Obecnie na tym terenie znajduje się kilka państw: Irak, Iran, Kuwejt, Syria oraz częściowo Turcja.

Miasto-państwo

Zespół terenów miejskich i wiejskich o charakterze odrębnego państwa, z własną władzą administracyjną i sądowniczą. W starożytności miasta-państwa powstawały zwykle wokół miejsc kultu.

M1 **Wylewy Eufratu i metody konserwacji kanałów nawadniających opisane w dziele *Geografia* przez Strabona – greckiego geografa żyjącego w I w. p.n.e. i I w. n.e.**

Eufrat wylewa w początkach lata, a poczyna wzbierać na wiosnę, kiedy topnieją śniegi [...], tak że z konieczności pola przemieniłyby się w jezioro, a następnie w bagnisko, gdyby się nie odprowadziło rowami i kanałami nadmiaru wody [...]. Wymagają zaś [kanały] wielkiej pracy. Ziemia bowiem jest głęboka, miękka i ustępliwa, tak że prąd z łatwością ją unosi i ogołaca równiny. Muł zaś wypełnia kanały i zapycha ich ujścia. [...] jest obowiązkiem dobrego władcy przynieść wszelką możliwą pomoc. Polega ona na tym, że przez obwałowanie nie dopuszcza się do nadmiernego wylewu, zaś przez oczyszczenie kanałów i utrzymanie otwartych ujść zapobiega się zamuleniu.*

Anna Paner, Jan Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie. Źródła historyczne dla uczniów szkoły średniej. Starożytność. Średniowiecze*, Koszalin 1997, s. 20.

* **ogołacać** – pozbawiać wszystkiego

Miasta-państwa Sumerów

Sumerowie nie zbudowali jednego scentralizowanego państwa, lecz wiele **miast-państw**. Były one niezależne od siebie i często ze sobą rywalizowały. W centralnym punkcie każdego miasta-państwa znajdował się **ziggurat** – sztuczne wzniesienie z usytuowaną na jego szczycie świątynią lokalnego boga opiekuńczego i licznymi budynkami o charakterze gospodarczym. Świątynie były nie tylko najokazalszymi budowlami w mieście, symbolami jego potęgi i prestiżu, lecz także pełniły ważne funkcje ekonomiczne. W należących do nich magazynach gromadzono i mielono zboże, a mąkę rozdzielano między mieszkańców.

Wysokie mury obronne zbudowane z suszonych na słońcu cegieł oddzielały miasta Sumerów od świata zewnętrznego. Największe liczyły ok. 10 tys. mieszkańców. W III tysiącleciu p.n.e. do najpotężniejszych miast-państw w Mezopotamii należały Ur, Uruk, Kisz i Nippur.

We wszystkich państwach Bliskiego Wschodu w ciągu stuleci można zauważyć podobną strukturę społeczną, składającą się z trzech głównych warstw. Pierwszą z nich była **warstwa panująca**, do której zaliczali się: monarcha, arystokracja, wyżsi urzędnicy oraz kapłani. Niżej w hierarchii znajdowała się **ludność wolna**, mocno zróżnicowana pod względem majątkowym i społecznym. Należeli do niej kupcy, rzemieślnicy i chłopi. Najmniej liczną grupę stanowili **niewolnicy**, którymi najczęściej zostawali jeńcy wojenni.

Sumerowie pozostawili po sobie wiele dokumentów administracyjnych zapisanych pismem klinowym na glinianych tabliczkach. Dowiadujemy się z ich treści, że w początkowym okresie główny kapłan bóstwa opiekuńczego sprawował władzę polityczną. Oznacza to, że najstarsze sumeryjskie miasta-państwa (np. Uruk) były **teokracjami**.

Pismo służyło również do utrwalania opowieści o bogach i królach. Jednym z najważniejszych przykładów jest sumeryjski ***Epos o Gilgameszu*** (zob. s. 30), który zachował się w późniejszej wersji babilońskiej. Pochodzi z niego opowieść o potopie znana m.in. z biblijnego przekazu o Noem i jego arce. Na podstawie treści eposu wnioskujemy, że ludy Mezopotamii charakteryzował **politeizm**, a ich wierzenia przenikały między kulturami.

M2 **Rolnik Enten chwali swoją pracę – fragment sumeryjskiego tekstu z III tysiąclecia p.n.e.**

O ojcze Enlilu, oddałeś mi w opiekę kanały, a przyniosłem wody dostatek. Sprawiłem, że wioska graniczy z wioską, zapełniłem po brzegi spichrze. Pomnożyłem ziarno w bruzdach.*

Samuel Noah Kramer, *Historia zaczyna się w Sumerze*, Warszawa 1961, s. 178.

* **Enlil** – najważniejsze bóstwo sumeryjskie, stwórca człowieka

Praca z materiałami

1. Określ, jaki wpływ na ukształtowanie się rolniczego charakteru cywilizacji Mezopotamii miało położenie geograficzne. Odpowiedź uzasadnij. **M1**
2. Opisz znaczenie rzek na obszarze Mezopotamii. **M1**, **M2**

Politeizm

Wiara w wielu bogów, wielobóstwo.

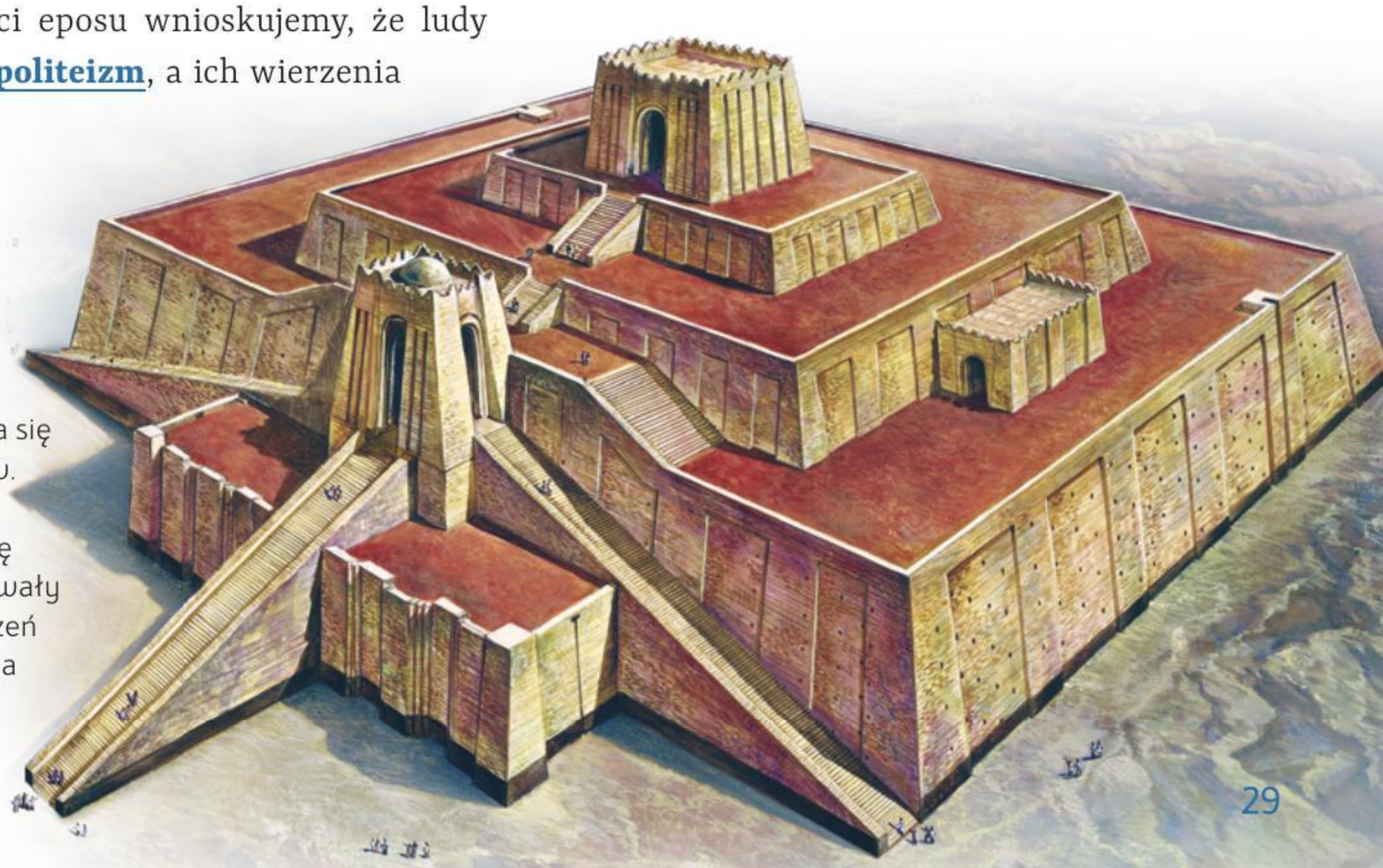

Rekonstrukcja zigguratu. Była to lita budowla wznoszona z cegieł, składała się z kilku schodkowo ułożonych tarasów. W jej wnętrzu nie było żadnych pomieszczeń. Na szczycie znajdowała się świątynia boga. Zigguraty symbolizowały wzniesienia, na których według wierzeń mieli zamieszkiwać bogowie. Ilustracja współczesna.

Praca z materiałami

1. Omów, w jaki sposób bogowie uchronili przed potopem człowieka z Szuruppak. **M3**
2. Porównaj opis potopu w *Eposie o Gilgameszu* z biblijną opowieścią o Noem. Wskaż różnice i podobieństwa. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Wymień pierwsze miasta-państwa Sumerów. **M4**
4. Wskaż na mapie zasięg terytorialny imperiów: akadyjskiego, starobabilońskiego, asyryjskiego oraz nowobabilońskiego. **M4**

M3 Opis potopu w *Eposie o Gilgameszu*, II tysiąclecie p.n.e.

Szuruppak, miasto ci znane, które leży nad brzegiem Eufratu, to miasto było stare – bogowie w nim mieszkali – do zesłania potopu doprowadziło bogów wielkich ich serce. [...] Człowieku z Szuruppak, synu Ubartutu, rozbierz swój dom, zbuduj statek! [...] Wzgardź majątkiem, życie zachowaj! Wprowadź do wnętrza statku nasienie życia całego. [...] Siódmego dnia o zachodzie słońca statek był gotów [...]. Wszystko, co miałem, załadowałem na niego – nasienie życia całego. Kazałem wstąpić na niego całej mojej rodzinie i krewnym, wprowadziłem bydło i zwierzęta polne, rzemieślników wszystkich cechów. [...] Jak walka przeszły nad ludźmi wody, jeden nie widział drugiego, nie byli rozpoznawalni ludzie w deszczu. Nawet bogowie byli przerażeni potopem [...]. Sześć dni i siedem nocy szedł wiatr niosący potop jak zawieja z południa powalająca kraj. Gdy nadszedł dzień siódmy, wiatr południowy niosący potop osłabł w walce. Morze [...] uspokoiło się, zły wiatr znieruchomiał, potop zatrzymał się. [...] Otworzyłem luk i światło padło na moje policzki. [...] Gdy nadszedł dzień siódmy, wypuściłem gołębia [...]. Pofrunął gołąb, ale powrócił – nie znalazł miejsca odpoczynku i powrócił. Wypuściłem jaskółkę, uwolniłem ją. Pofrunęła jaskółka, ale wróciła – nie znalazła miejsca odpoczynku i powróciła. Wypuściłem kruka, uwolniłem go. Pofrunął kruk i spostrzegł odpływ wody, jadł, grzebał, podniósł ogon i nie powrócił. [...] Enlil wstąpił do wnętrza statku, wziął mnie za rękę i wyprowadził [...].

Gilgamesz. Powieść starobabilońska, przeł. Józef Wittlin, Warszawa 1986, s. 50–56.

M4 Bliski Wschód od IV do I tysiąclecia p.n.e.

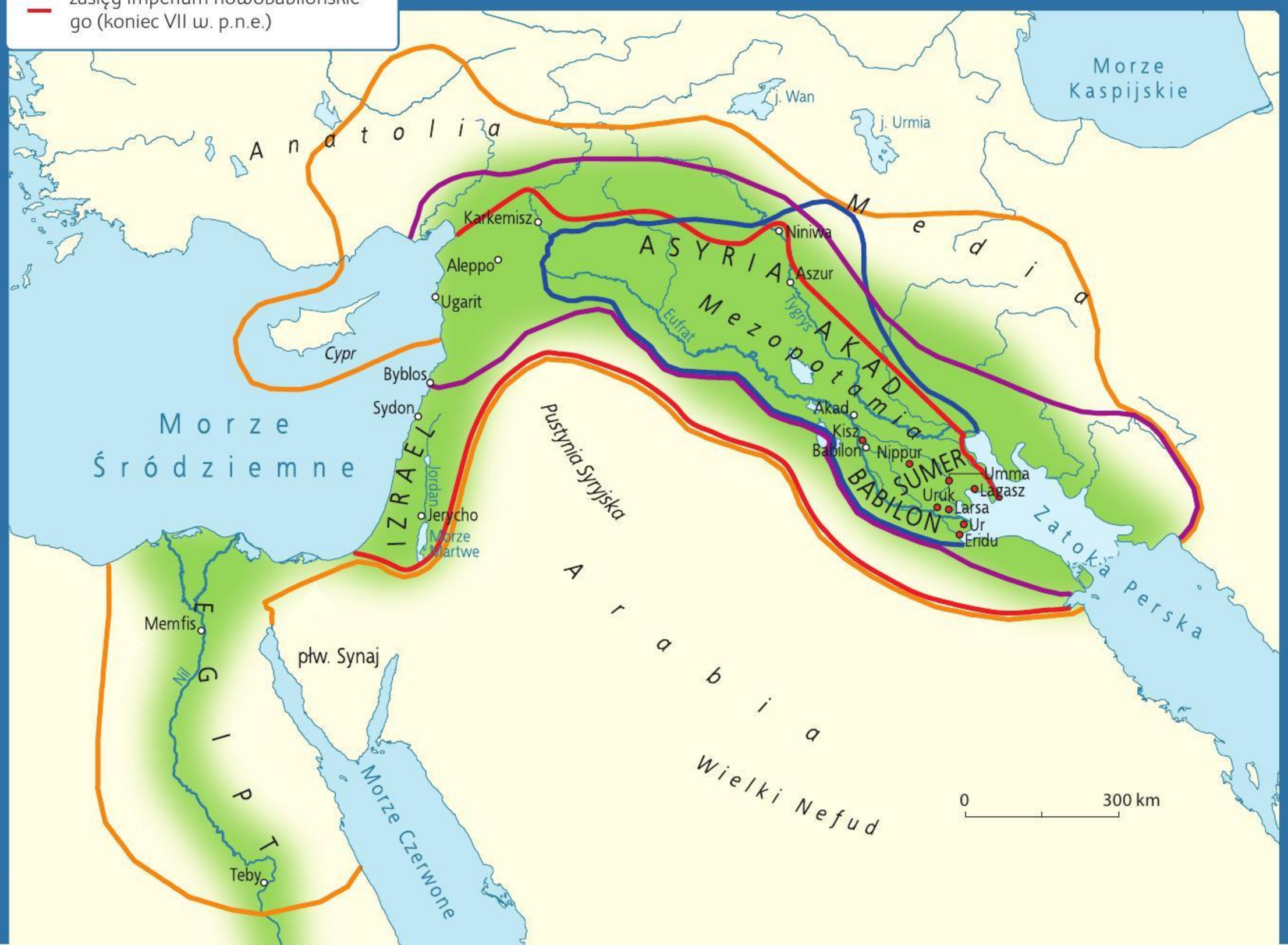

Sumero-akadyjskie państwo Sargona I (imperium akadyjskie)

Ok. 2250 r. p.n.e. król Akadu **Sargon I Wielki** zjednoczył Mezopotamię, łamiąc opór głównych miast Sumerów. W następnych latach podbił wiele ziem poza Międzyrzeczem i stworzył ogromne państwo rozciągające się od Zatoki Perskiej na wschodzie po wybrzeża Morza Śródziemnego na zachodzie. Historycy uważają je za **pierwsze imperium w historii**. Podbojom króla towarzyszyło charakterystyczne dla twórców późniejszych imperiów przekonanie, że ich władza pochodzi od bogów. Sargon I był przedstawiany jako panujący, któremu władzę nad światem oddała bogini Isztar, opiekunka Akadu. Idea ta znalazła odzwierciedlenie w przyjętym przez niego tytule „króla świata".

Cywilizacja Mezopotamii nie została zniszczona przez najeźdźców. Sargon I i jego następcy przejęli i rozwinęli dokonania Sumerów, czego efektem było ukształtowanie się nowej kultury określanej jako sumero-akadyjska. Twórcy organizmów państwowych powstających w tym regionie w następnych wiekach odwoływali się do obydwu tradycji. Na przykład król Ur-Nammu, który był Sumerem, utworzył pod koniec III tysiąclecia p.n.e. państwo ze stolicą w mieście Ur, ale tytułował się „królem Ur, Sumeru i Akadu". Rozległe imperium akadyjskie przetrwało nieco ponad wiek, a po jego rozpadzie Mezopotamia pogrążyła się w chaosie na wiele lat.

Sargon I Wielki

(?–?)

Założyciel dynastii akadyjskiej. Władzę objął prawdopodobnie ok. 2300–2250 r. p.n.e. Twórca pierwszego w dziejach imperium zbudowanego w dorzeczu Tygrysu i Eufratu, ze stolicą w mieście Akad. Na ilustracji wykonana z brązu głowa Sargona I Wielkiego, pochodząca z ok. 2300 r. p.n.e., obecnie przechowywana w Muzeum Irackim w Bagdadzie.

Imperium starobabilońskie

Na początku II tysiąclecia p.n.e. jednym z wielu mezopotamskich ośrodków politycznych i religijnych był **Babilon** – miasto-państwo położone nad rzeką Eufrat w miejscu przecięcia ważnych szlaków handlowych. Jego władcy podejmowali próby narzucenia swego zwierzchnictwa Mezopotamii. Dokonał tego ok. 1792 r. p.n.e. król **Hammurabi**, który okazał się sprawnym dyplomatą i administratorem. Pod jego rządami Babilon stał się centrum życia politycznego, gospodarczego i administracyjnego oraz ośrodkiem kultury **imperium starobabilońskiego**. Hammurabi, podobnie jak Sargon I, uważał się za wybranego przez bogów, aby ustanowić sprawiedliwość na ziemi. Pierwszym krokiem do tego celu było spisanie praw dokonane z inicjatywy króla. Tak powstał dokument nazwany później **Kodeksem Hammurabiego**.

Inicjatywy tego rodzaju pojawiały się już wcześniej – pod koniec III tysiąclecia p.n.e. prawa spisywali władcy niektórych miast Mezopotamii. Jednak zachowały się z nich tylko nieliczne fragmenty. Kodeks Hammurabiego znamy dzięki temu, że jego kopie wyryte na bazaltowych stelach zostały wysłane do wszystkich większych ośrodków Międzyrzecza. Jedną z takich kopii odnaleziono na Bliskim Wschodzie na początku XX w.

Kodeks Hammurabiego jest nie tylko wykazem konkretnych zasad prawnych, lecz także potwierdzeniem potęgi jego twórcy. Zawiera przegląd terytoriów podbitych przez tego władcę nazwanego w tekście „królem czterech stron świata". Mimo wysiłków włożonych w utworzenie i umocnienie państwa imperium Hammurabiego nie przetrwało zbyt długo – rozpadło się już za rządów jego syna.

Hammurabi

(?–1750 p.n.e.)

Król z pierwszej dynastii Babilonu. Twórca imperium starobabilońskiego. Kult swojego boga opiekuńczego Marduka uczynił religią państwową. Doprowadził do spisania prawa, a stworzony przez niego kodeks stał się pierwowzorem dla systemów prawnych w świecie starożytnym. Rzeźba z XVIII w. p.n.e., Muzeum Luwr w Paryżu.

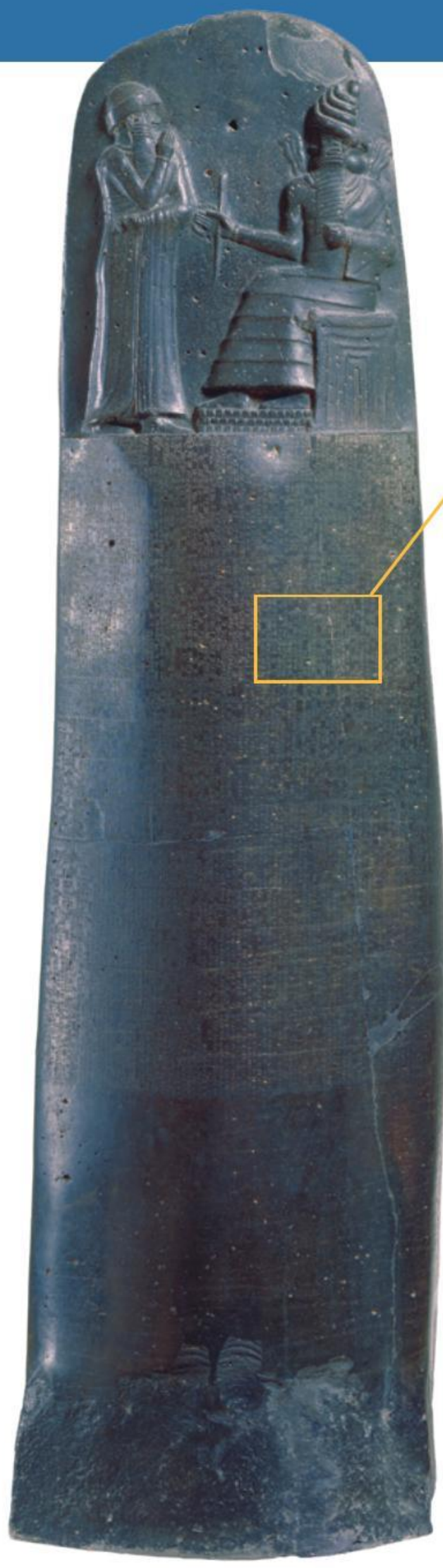

M5 Stela z Kodeksem Hammurabiego. Jej główną część stanowią 282 paragrafy spisane w języku akadyjskim, wyryte pismem klinowym. Na zwieńczeniu steli bóg sprawiedliwości Szamasz (po prawej) przekazuje berło Hammurabiemu. To znak, że król otrzymał władzę od boga i wszystkie jego czyny będą miały boskie przyzwolenie. Wykonana z czarnego bazaltu stela obecnie jest przechowywana w Muzeum Luwr w Paryżu.

M6 **Kodeks Hammurabiego, XVIII w. p.n.e.**

§ 1. Jeśli obywatel obywatela oskarżył i morderstwo mu zarzucił, a nie udowodnił mu [tego], oskarżyciel [jego] zostanie zabity. [...]

§ 3. Jeśli obywatel podczas rozprawy sądowej z fałszywym świadectwem wystąpił, oświadczenia swojego nie udowodnił, [to] jeżeli rozprawa ta [była] sprawą gardłową, człowiek ten zostanie zabity. [...]

§ 7. Jeśli obywatel [albo] srebro albo złoto, albo niewolnika, albo niewolnicę, albo byka, albo owcę, albo osła, albo cokolwiek innego z rąk syna obywatela lub niewolnika obywatela, bez świadka i [legalnego] kontraktu kupił, bądź na przechowanie przyjął, człowiek ten jest złodziejem [i] zostanie zabity.

§ 8. Jeśli obywatel bydło albo owcę, albo osła, albo świnię, albo barkę skradł, a jeśli [było] to boga albo pałacu, [aż] po trzydziestokroć to odda; jeżeli [było] to muškěna, po dziesięciokroć to zwróci; jeżeli [zaś] złodziej tego [co trzeba] oddać nie ma, zostanie zabity. [...]*

§ 14. Jeśli obywatel małego syna [innego] obywatela ukradł, zostanie zabity. [...]

§ 16. Jeśli obywatel niewolnika albo niewolnicę zbiegłych z pałacu lub od muškěna w domu swym ukrył i na wezwanie herolda [ich] nie wydał, pan domu tego zostanie zabity. [...]

§ 35. Jeśli obywatel bydło lub owcę, które król żołnierzowi dał, z rąk żołnierza kupił, srebro swe straci. [...]

§ 195. Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu.

§ 196. Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybiją mu.

§ 197. Jeżeli kość obywatela złamał, kość mu złamią.

§ 198. Jeśli oko muškěnowi wybił lub kość muškěna złamał, 1 minę srebra zapłaci.*

§ 199. Jeśli oko niewolnika obywatela wybił lub kość niewolnika obywatela złamał, połowę ceny jego zapłaci.

§ 200. Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybiją mu.

§ 201. Jeżeli ząb muškěna wybił, ⅓ miny srebra zapłaci.

§ 202. Jeśli obywatel [w] policzek obywatela godniejszego niż on uderzył, na Zgromadzeniu 60 razy bykowcem zostanie uderzony. [...]*

§ 205. Jeśli niewolnik obywatela w policzek obywatela uderzył, ucho mu utną.

§ 206. Jeśli obywatel obywatela w bójce uderzył i ranę mu zadał, człowiek ten przysięgnie: „Człowieka tego umyślnie nie uderzyłem" i lekarza opłaci. [...]

§ 209. Jeśli obywatel córkę obywatela uderzył i sprawił, że płód swój poroniła, 10 szekli srebra zapłaci.

§ 210. Jeśli kobieta ta zmarła, córkę jego zabiją.

Kodeks Hammurabiego, przekł. Marek Stępień, Warszawa 1996, s. 79–124.

* **muškěn** (czyt. muszken) – tu: poddany
mina – miara wagi równa 516 g
bykowiec – bicz wykonany z wyprawionej skóry

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czemu miało służyć przedstawienie na steli obok Hammurabiego boga Szamasza. **M5**
2. Oceń surowość kar stosowanych w Babilonie według współczesnych standardów etycznych. Wykorzystaj **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.

Imperium asyryjskie

Przez sześć stuleci po upadku imperium Hammurabiego Mezopotamia była areną licznych brutalnych konfliktów i dopiero na przełomie II oraz I tysiąclecia p.n.e. doszło do jej ponownego zjednoczenia. Dokonali tego Asyryjczycy. Królowie miasta Aszur do walki o władzę nad regionem włączyli się już na początku II tysiąclecia p.n.e., ale musieli wówczas uznać wyższość Babilończyków. Dominującą siłą **Asyria** stała się dopiero w IX w. p.n.e.

Do podbojów na wielką skalę Asyryjczycy potrzebowali sprawnego wojska, toteż utrzymywali **zawodową armię**, która potrafiła skutecznie zdobywać twierdze za pomocą taranów i wież oblężniczych. Świetnie wyposażona, charakteryzowała się zdolnością do szybkiego reagowania oraz wyjątkową brutalnością – mordowała mieszkańców, paliła, plądrowała i przesiedlała całe miasta.

W VIII w. p.n.e. królowie Asyrii nie mieli już żadnych rywali na Bliskim Wschodzie i byli potęgą, z którą poprzednie państwa nie mogły się równać. **Imperium asyryjskie** obejmowało ziemie współczesnego Iraku, Iranu, Syrii, Turcji oraz Egiptu. Za najwybitniejszego władcę tego okresu uznaje się **Tiglatpilesara III**. Jego zasługą było zorganizowanie na podbitych terenach sprawnego systemu zarządzania, który umożliwił kontrolę nad rozległym imperium.

Militarne dokonania królów Asyrii zostały uwiecznione w inskrypcjach i na licznych płaskorzeźbach zdobiących pałace królewskie w Niniwie, Nimrud i Chorsabadzie. Pokazują one, że kampanie wojenne prowadzone były w imieniu boga Aszura, którego uważano za prawdziwego władcę tego państwa.

Powtarzające się bunty w prowincjach doprowadziły do osłabienia imperium asyryjskiego. Pod koniec VII w. p.n.e. przestało ono istnieć.

Tiglatpilesar III

(?–727 p.n.e.)

Władca imperium asyryjskiego w latach 744–727 p.n.e. Odzyskał utraconą przez poprzedników kontrolę nad Babilonem i koronował się na jego króla. Podporządkował sobie Syrię, Fenicję i Palestynę. Na masową skalę przesiedlał podbitą ludność. Aby zmniejszyć prawdopodobieństwo wystąpienia buntów przeciwko swojej władzy, wprowadził reformę administracji. Zorganizował armię zawodową, w której służyli zarówno Asyryjczycy, jak i mieszkańcy podbitych prowincji. Najlepsze jednostki tworzyły pułk królewski chroniący władcę i jego rodzinę. Fragment reliefu pochodzącego z pałacu w Nimrud, VIII w. p.n.e. Obecnie przechowywany w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Relief, którego fragment widać na zdjęciu, pochodzi z pałacu króla Asyrii Aszurbanipala w Niniwie. Przedstawia scenę z jego zwycięskiej bitwy nad rzeką Ulai w 653 r. p.n.e. Ukazani na niej wojownicy asyryjscy usypują stos z głów pojmanych jeńców. Takie okrutne praktyki nie były rzadkością. Żołnierze imperium krzyżowali lub wbijali na pal mieszkańców podbijanego kraju. Starali się przy tym, aby wieści o rzeziach szybko się rozchodziły, wywoływały strach i osłabiały opór podbijanej ludności. Płaskorzeźba jest obecnie eksponowana w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii

Ludności zamieszkującej Mezopotamię zawdzięczamy wiele odkryć i wynalazków, które do dziś odgrywają bardzo istotną rolę.

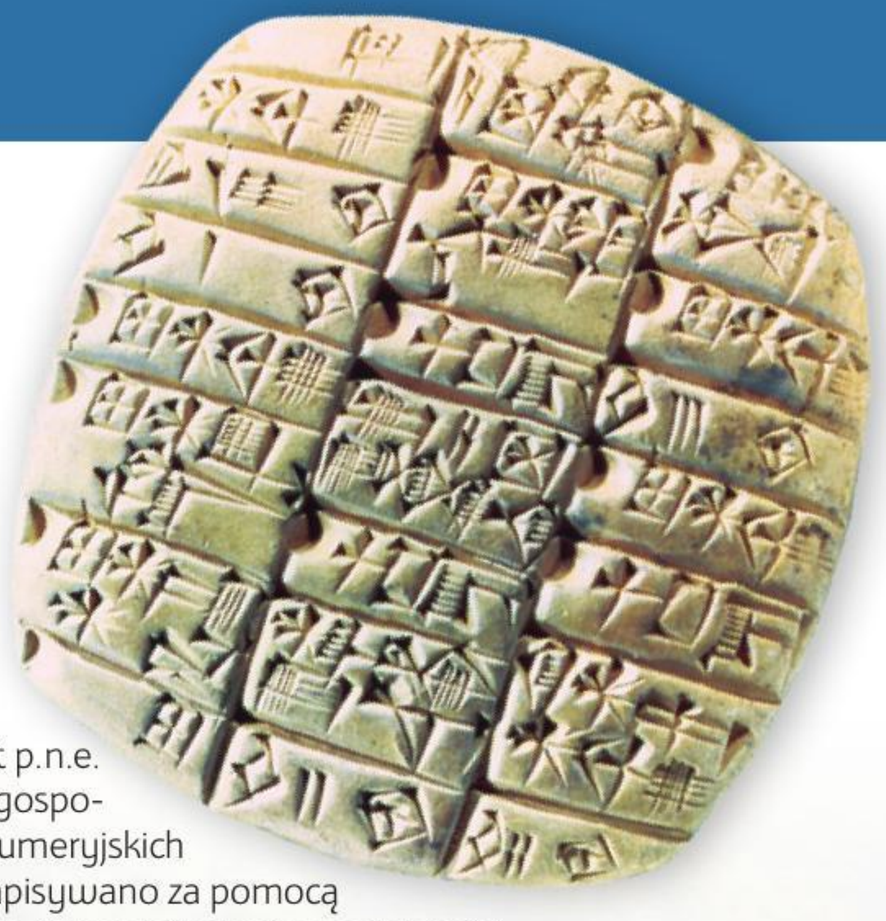

Pismo

Pojawiło się ok. 3500 lat p.n.e. w związku z rozwojem gospodarczym i społecznym sumeryjskich miast-państw. Słowa zapisywano za pomocą uproszczonych rysunków. Wyewoluowały one w znaki, tzw. kliny, stąd nazwa „pismo klinowe". Odciskano je rylcem na tabliczkach wykonanych z mokrej gliny.

Brąz

Sumerowie jako pierwsi stopili miedź z cyną i uzyskali brąz. Stop ten miał bardzo duże znaczenie, gdyż umożliwił produkcję wytrzymałych narzędzi, np. dla rolnictwa. Służył też do wyrobu broni i ozdób.

Szkło

Prawdopodobnie ok. 3400 lat p.n.e. Sumerowie wynaleźli metodę wytwarzania szkła. Uzyskiwali je, stapiając kwarc w postaci piasku. Pozostałe potrzebne substancje chemiczne mogły pochodzić z popiołu roślinnego. W ten sposób powstawały szklane paciorki.

Astronomia i matematyka

Sumerowie rozpoznawali ciała niebieskie i określali ich położenie. Opracowali sześćdziesiętny system liczbowy. Do dziś stosujemy ustalony wówczas podział kąta pełnego na 360 stopni, doby – na 24 godziny i godziny – na 60 minut.

System irygacyjny

Aby odpowiednio nawodnić ziemie uprawne, na terenie Mezopotamii wybudowano kanały irygacyjne. Przyczyniły się one do rozwoju rolnictwa i wytwarzania nadwyżek żywności, a w efekcie – do rozwoju cywilizacji.

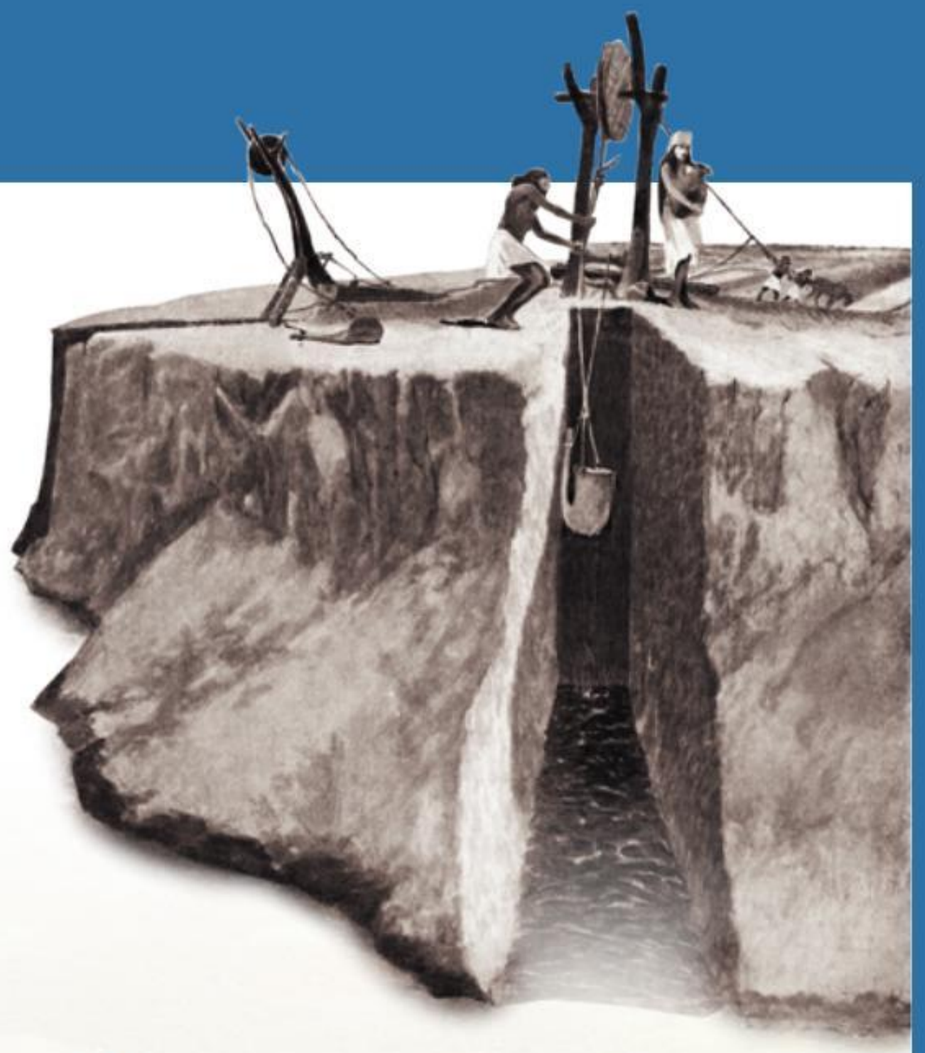

Handel

Uwarunkowania geograficzne Mezopotamii wpłynęły korzystnie na rozwój handlu. Kupcy wywozili przede wszystkim płody rolne (pszenicę, jęczmień itp.) i wytwory rzemieślnicze. Sprowadzali zaś surowce, których brakowało: miedź, złoto, drewno oraz kamień.

Koło

Podobnie jak pismo koło pojawiło się ok. 3500 lat p.n.e. Pierwsze koła były drewniane i pełne. Ich wynalezienie zrewolucjonizowało wiele dziedzin życia, m.in. transport, handel i rzemiosło.

Praca z infografiką

1. Wymień i opisz najważniejsze osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii.
2. Wyjaśnij, jak uwarunkowania geograficzne wpłynęły na rozwój cywilizacji w dorzeczu Tygrysu i Eufratu.

Imperium nowobabilońskie

Na gruzach imperium asyryjskiego odrodził się na krótko Babilon. Twórcą **imperium nowobabilońskiego** był król Nabobolasar, który w 612 r. p.n.e. wspierany przez Medów zdobył Niniwę, stolicę Asyrii. W ciągu kilku kolejnych lat podporządkował sobie prawie całe ziemie należące do Asyryjczyków.

Najwybitniejszym władcą imperium nowobabilońskiego był **Nabuchodonozor II**. W polityce wewnętrznej kontynuował dzieło Hammurabiego – zajął się kodyfikacją prawa i stał na straży sprawiedliwości. W polityce zewnętrznej zaś czerpał inspiracje z dokonań Sargona I Wielkiego. Do historii Nabuchodonozor przeszedł jednak przede wszystkim jako budowniczy. Grecki historyk Herodot, który odwiedził Babilon w V w. p.n.e., nie miał wątpliwości, że było to najwspanialsze miasto na świecie. Podobne wrażenie zrobiło ono na królu Aleksandrze Macedońskim i jego żołnierzach, gdy je zdobyli w 331 r. p.n.e. (zob. s. 116).

Przebudowa Babilonu była możliwa dzięki niewyczerpanym bogactwom ogromnego imperium i realizowanej przez króla **polityce przesiedleń ludności** z podbitych terenów, co zapewniło mu tanią siłę roboczą i wyspecjalizowanych rzemieślników. We wszystkich oficjalnych inskrypcjach Nabuchodonozor podkreślał, że jego dzieła służą potędze Babilonu i chwale Marduka, jego boga opiekuńczego. Najważniejsze z tych dzieł to: kompleks świątynny ku czci Marduka z jego sanktuarium i zigguratem zwanym Etemenanki, droga procesyjna wraz z Bramą Isztar oraz – być może – wiszące ogrody (śladów tej konstrukcji jak dotąd nie odnaleziono). Babilon czasów Nabuchodonozora mógł liczyć ok. 100 tys. mieszkańców. Kres istnieniu imperium nowobabilońskiego położyli Persowie w 539 r. p.n.e.

Nabuchodonozor II

(642–562 p.n.e.)

Syn Nabobolasara, król z dynastii chaldejskiej, najwybitniejszy władca imperium nowobabilońskiego. Odbudował oraz zbudował wiele nowych świątyń w miastach na terenie całego państwa. Jego armia zdobyła i zburzyła Jerozolimę oraz przesiedliła do stolicy imperium większość Żydów, dając początek trwającej prawie 50 lat niewoli babilońskiej tego narodu. Rycina przedstawiająca podobiznę Nabuchodonozora, 1901 r.

Babilon – miasto położone nad Eufratem, jedno z największych w starożytności. Jego mury obronne miały 9 m grubości i 18 km długości. Babilon słynął z okazałych pałaców i ogromnego, mierzącego ponad 90 m zigguratu utożsamianego z biblijną Wieżą Babel. Wzdłuż brzegów rzeki ciągnęły się bulwary, a jeden z nich kończył się wysoką na 15 m bramą ku czci bogini Isztar. Brama była początkiem drogi procesyjnej do świątyni boga Marduka. Ilustracja współczesna.

Imperium perskie (imperium Achemenidów)

U progu I tysiąclecia p.n.e. na Wyżynie Irańskiej pojawiły się koczownicze plemiona Medów i Persów. Jako pierwsi, na przełomie VII i VI w. p.n.e., zorganizowali swoje państwo Medowie i narzucili zwierzchnictwo Persom. Sytuacja się jednak zmieniła ok. 560 r. p.n.e., kiedy **Cyrus II Wielki** z perskiego rodu Achemenidów wykorzystał konflikty na dworze medyjskim i przejął władzę. Persowie w krótkim czasie stali się główną siłą na Bliskim Wschodzie. W 546 r. p.n.e. pokonali Krezusa, króla Lidyjczyków, a w 539 r. p.n.e. Cyrus zdobył Babilon. W 525 r. p.n.e., już po śmierci Cyrusa, Persowie zajęli Egipt.

Cyrus II Wielki przeszedł do historii jako twórca imperium perskiego, ale jego faktycznym organizatorem był jeden z jego następców – **Dariusz I Wielki**.

Dariusz podzielił imperium na okręgi administracyjne zwane **satrapiami**, których namiestnicy podlegali bezpośrednio królowi. W wieloetnicznym państwie były to stanowiska powierzane zazwyczaj Persom. Z żołnierzy pochodzenia perskiego składały się także elitarne jednostki gwardii królewskiej. Ludy zamieszkujące poszczególne prowincje dostarczały zaś rekrutów i składały daniny, ale zachowywały lokalne prawa, tradycje religijne i język. Oficjalne inskrypcje królewskie sporządzano w trzech głównych językach imperium, czyli perskim, babilońskim oraz elamickim (którym posługiwali się będący pod panowaniem Persji Elamici). W otoczeniu króla nie brakowało cudzoziemców, liczni byli greccy specjaliści z różnych dziedzin (np. lekarze, rzemieślnicy), szczególnie wielu Greków najmowano do perskiej armii.

Dariusz zorganizował służby finansowe imperium oraz **pocztę królewską**. Sprawność tej ostatniej ogromnie się przyczyniła do skutecznego zarządzania rozległym państwem. Duże znaczenie dla rozwoju kraju miały również **reformy ekonomiczne**. Król wprowadził złotą monetę, darejkę, która była nie tylko źródłem zysku, lecz także prestiżu monarchii. Darejki pozostawały w obiegu przez prawie dwa wieki zarówno na Bliskim Wschodzie, jak i w świecie greckim.

Imperium perskie nie miało jednego centrum administracyjnego. Stolica była tam, gdzie akurat przebywał dwór królewski, ale kilka miast zyskało szczególnie na znaczeniu – m.in. Babilon oraz miasto rezydencjalne Dariusza znane pod grecką nazwą **Persepolis**.

Podobnie jak większość władców na Bliskim Wschodzie także Dariusz Wielki posługiwał się **religią** do budowania swego wizerunku i legitymizacji władzy. W oficjalnych inskrypcjach króla (a także jego następców) jako „najwyższy z bogów" występuje Ahura Mazda. Uważano, że to od niego pochodziła władza królewska.

W początkach V w. p.n.e. Dariusz I wysłał swoją armię przeciwko Ateńczykom (zob. s. 93). Wyprawa zakończyła się niepowodzeniem, podobnie jak późniejsza inwazja jego następcy Kserksesa. Kres istnieniu państwa Persów położył Aleksander Macedoński w IV w. p.n.e. (zob. s. 116).

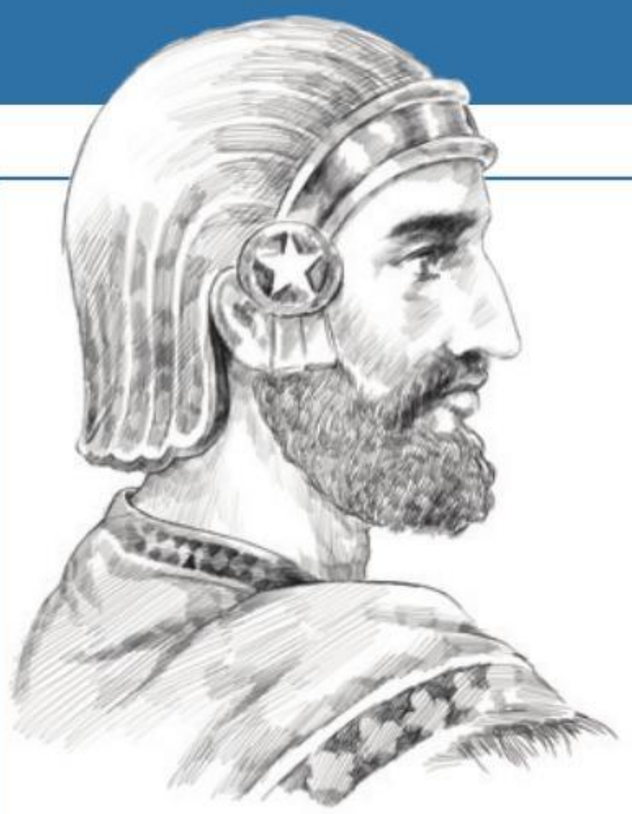

Cyrus II Wielki

(ok. 590–529 p.n.e.)

Król perski z dynastii Achemenidów, twórca imperium perskiego. Na podbijanych terenach prowadził politykę tolerancji, szanując lokalną tradycję i religię. Władzę cywilną i wojskową powierzał swoim namiestnikom. Po zdobyciu Babilonu zezwolił Żydom na powrót do kraju i odbudowę Jerozolimy, kończąc niewolę babilońską. Ilustracja współczesna.

Złota moneta (darejka) bita przez władców imperium perskiego w V i IV w. p.n.e. Na awersie znajduje się wizerunek przyklękającego przed niewidocznym bóstwem króla, który trzyma w dłoniach łuk oraz berło (włócznię).

M7 Rozwój terytorialny imperium perskiego (VII–V w. p.n.e.)

LEGENDA

- tereny zasiedlone ok. 600 r. p.n.e. przez Persów
- tereny opanowane w latach 558–529 p.n.e. przez Cyrusa II Wielkiego
- tereny opanowane w latach 529–522 p.n.e. przez Kambyzesa, następcę Cyrusa II
- tereny opanowane w latach 521–488 p.n.e. przez Dariusza I Wielkiego

Bitynowie nazwy ludów niepodbitych

Baktria nazwy krain

* **talent** – jednostka miary, masy oraz pieniądza, używana w starożytności w Asyrii, Babilonie, Grecji i Palestynie; w Mezopotamii odpowiadała masie ok. 30 kg

chojniks – jednostka miary pojemności produktów sypkich w starożytnej Grecji odpowiadająca 1 litrowi

nieczyszczone złoto – złoty pył

M8 Satrapie w Persji Dariusza I według greckiego historyka Herodota, V w. p.n.e.

Naprzód więc kazał wykonać i ustawić płaskorzeźbę z kamienia [...] z takim napisem: „Dariusz, syn Hystaspesa [...], posiadł królestwo Persów". Potem ustanowił w państwie Persów dwadzieścia dzielnic, które oni sami nazywają satrapiami. [...] ustalił daniny, które miały mu wpływać od poszczególnych ludów [...]. [...] corocznie wpływające daniny tak rozdzielił. Tym, którzy płacili srebrem, zapowiedziano, że mają uiszczać talent według wagi babilońskiej, którzy zaś płacili złotem, mieli uiszczać talent eubejski. [...]*

Ta danina napływała Dariuszowi z Azji i z małej części Libii. Lecz z biegiem czasu także z wysp przybywała inna danina i od ludów, które mieszkały w Europie aż do Tesalii. [...] Tylko terytorium perskiego nie wymieniłem jako płacącego podatek; Persowie bowiem zamieszkują kraj wolny od danin. Następujące zaś ludy nie były zobowiązane płacić daniny, lecz składały dary: graniczący z Egiptem Etiopowie [...] oraz ci, którzy mieszkają dookoła świętej Nysy [...], wspólnie składali i składają jeszcze za moich czasów co dwa lata dwa chojniksy nieczyszczonego złota*, dwieście pniaków hebanu, pięciu etiopskich chłopców i dwadzieścia wielkich kłów słoniowych. Dalej Kochowie [...], podobnie jak ich sąsiedzi aż do Gór Kaukaskich [...], dostarczali co cztery lata darów, [...] stu chłopców i sto dziewcząt. Arabowie zaś składali co rok tysiąc talentów kadzidła.*

Herodot, *Dzieje*, przekł. Seweryn Hammer, Warszawa 1959, s. 244, 246, 247.

Praca z materiałami

1. Omów etapy rozwoju terytorialnego imperium perskiego. **M7**
2. Podaj, na ile satrapii Dariusz podzielił swoje imperium. **M8**
3. Określ, jakiego rodzaju daniny ciążyły na poddanych króla. **M8**
4. Wskaż, który kraj nie musiał uiszczać królowi danin. **M8**
5. Podaj przykłady darów ofiarowywanych Dariuszowi przez podbite ludy. **M8**

Polecenia podsumowujące

1. Opisz uwarunkowania geograficzne, które miały wpływ na rozwój cywilizacji w dorzeczu Tygrysu i Eufratu.
2. Scharakteryzuj system organizacji państw na terenie Mezopotamii.
3. Podaj nazwy imperiów, które powstały w Mezopotamii.
4. Przedstaw największe osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii.

W dorzeczu Tygrysu i Eufratu

Podsumowanie

3

Narodziny cywilizacji na Bliskim Wschodzie

Urodzajne gleby w dolinach rzek i łagodny klimat sprzyjające osadnictwu, rolnictwu i hodowli.
Tworzenie i utrzymywanie systemów irygacyjnych.
Powstanie administracji koordynującej prace osady.
Organizacja władzy w obrębie miast-państw.
Wynalezienie pisma.
Sumerowie i Akadowie – pierwsze wysoko rozwinięte cywilizacje w dorzeczu Tygrysu i Eufratu w Mezopotamii na Bliskim Wschodzie.

Sumerowie

Osiedlenie się w Mezopotamii w IV tysiącleciu p.n.e.
Brak scentralizowanego państwa.
Wiele miast-państw: Ur, Uruk, Kisz, Nippur, w III tysiącleciu p.n.e. liczące nawet po 10 tys. mieszkańców.
Centralny punkt miasta – ziggurat ze świątynią lokalnego boga oraz licznymi magazynami zbożowymi.
Pismo klinowe utrwalane na glinianych tabliczkach.
Kult bogów opiekuńczych (politeizm).
Ustrój teokratyczny – władza polityczna w rękach kapłana bóstwa opiekuńczego.
Epos o Gilgameszu – opowieść o bogach i władcach.

Pierwsze imperia w Mezopotamii

Imperium akadyjskie
- pierwsze w dziejach imperium
- powstanie w wyniku zwycięstw Akadyjczyków nad Sumerami ok. 2250 p.n.e.
- Sargon I Wielki – twórca imperium z tytułem „króla świata"
- przejęcie i rozwinięcie dorobku Sumerów, powstanie kultury sumero-akadyjskiej
- Akad głównym miastem

Imperium starobabilońskie
- przejęcie zwierzchnictwa nad Mezopotamią za sprawą króla Babilonu Hammurabiego ok. 1792 p.n.e.
- Babilon – centrum polityczno-gospodarczym i kulturalnym imperium
- Hammurabi – twórca kodeksu praw

Imperium asyryjskie
- powstanie na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e.
- świetnie zorganizowana armia zawodowa, stosowanie taranów i wież oblężniczych
- najwybitniejszy władca – Tiglatpilesar III
- pałace królewskie w miastach: Niniwa, Nimrud, Chorsabad

Imperium nowobabilońskie
- powstałe w VII w. p.n.e.
- twórca imperium – Nabobolasar
- najwybitniejszy władca, słynny budowniczy – Nabuchodonozor II
- prowadzenie bezwzględnej polityki przesiedleń w celu pozyskania taniej siły roboczej i wyspecjalizowanych rzemieślników
- Babilon przebudowany przez Nabuchodonozora II najwspanialszym miastem imperium

Imperium perskie
- powstanie państwa Medów na przełomie VII i VI w. p.n.e. na Wyżynie Irańskiej
- podboje Cyrusa II Wielkiego i powstanie imperium perskiego w VI w. p.n.e. (obejmującego tereny od Indusu po Morze Śródziemne)
- Dariusz I Wielki organizatorem administracji imperium (podział na satrapie, poczta królewska, złota moneta)
- polityka tolerancji w wieloetnicznym imperium
- wykorzystywanie religii do legitymizacji władzy królewskiej, podobnie jak u większości władców na Bliskim Wschodzie
- brak jednego centrum administracyjnego – stolica tam, gdzie przebywał władca
- szczególne znaczenie miast: Babilonu i Persepolis

Osiągnięcia i wynalazki

Wynalezienie pisma (pismo klinowe).
Udoskonalanie systemów irygacyjnych.
Wynalezienie metody wytwarzania szkła.
Opracowanie techniki wytopu brązu.
Wynalezienie koła.
Rozwój matematyki (stworzenie sześćdziesiętnego systemu liczbowego).
Rozwój astronomii.
Spisanie praw (np. Kodeks Hammurabiego).

Polecane publikacje

Marian Bielicki, *Zapomniany świat Sumerów*, Warszawa 1996.
Marc van de Mieroop, *Hammurabi. Król Babilonu*, Poznań 2016.
Georges Roux, *Mezopotamia*, Warszawa 2018.

4 Egipt faraonów

koniec **IV** tysiąclecia p.n.e.
połączenie Górnego i Dolnego Egiptu

2675–2170 p.n.e.
Stare Państwo

2000–1760 p.n.e.
Średnie Państwo

1565–1085 p.n.e.
Nowe Państwo

VI w. p.n.e.
Egipt podbity przez imperium perskie

332 p.n.e.
Egipt podbity przez wojska macedońskie

30 p.n.e.
Egipt prowincją Imperium Rzymskiego

Przypomnij

- W jaki sposób warunki geograficzne wpłynęły na rozwój cywilizacji w dorzeczu Tygrysu i Eufratu?

Cel lekcji

- Poznam cywilizację Egiptu za panowania faraonów.

Po lekcji

- Opisuję wpływ czynników geograficznych na rozwój cywilizacji w dolinie Nilu.
- Charakteryzuję organizację państwa oraz strukturę społeczeństwa w Egipcie.
- Przedstawiam system wierzeń religijnych w Egipcie.
- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia starożytnego Egiptu.

Ziemia i ludzie

Egipcjanie w dolinie rzeki Nil w północno-wschodniej Afryce stworzyli w IV tysiącleciu p.n.e. jedną z najstarszych cywilizacji w świecie starożytnym. Herodot, grecki historyk żyjący w V w. p.n.e., nazwał **Egipt „darem Nilu”**, ponieważ dobrobyt państwa egipskiego zależał od wylewów rzeki.

Nil wylewał w miarę regularnie co roku na przełomie czerwca i lipca, nanosząc żyzny namuł na położone w jego pobliżu tereny. Pola uprawne ciągnęły się wzdłuż rzeki aż do jej dolnego odcinka. U ujścia rzeka rozdzielała się na liczne odnogi, tworząc bagnisty obszar zwany deltą.

Podstawą gospodarki Egiptu było w głównej mierze rolnictwo. Egipcjanie wyróżniali trzy pory roku – porę wylewu, porę siewu oraz porę zbiorów. Uprawiali jęczmień, len, pszenicę, rośliny oleiste. Zakładali ogrody, w których sadzili drzewa owocowe, np. daktylowce, czy krzewy winorośli, a także zajmowali się uprawą warzyw: sałaty, roślin strączkowych, ogórków, cebuli. Hodowali zwierzęta – głównie bydło, świnie, kozy, owce i ptactwo. Nil dostarczał ryb stanowiących ważny składnik diety. Źródłem mięsa były też ptaki wodne żyjące w zaroślach porastających brzegi rzeki.

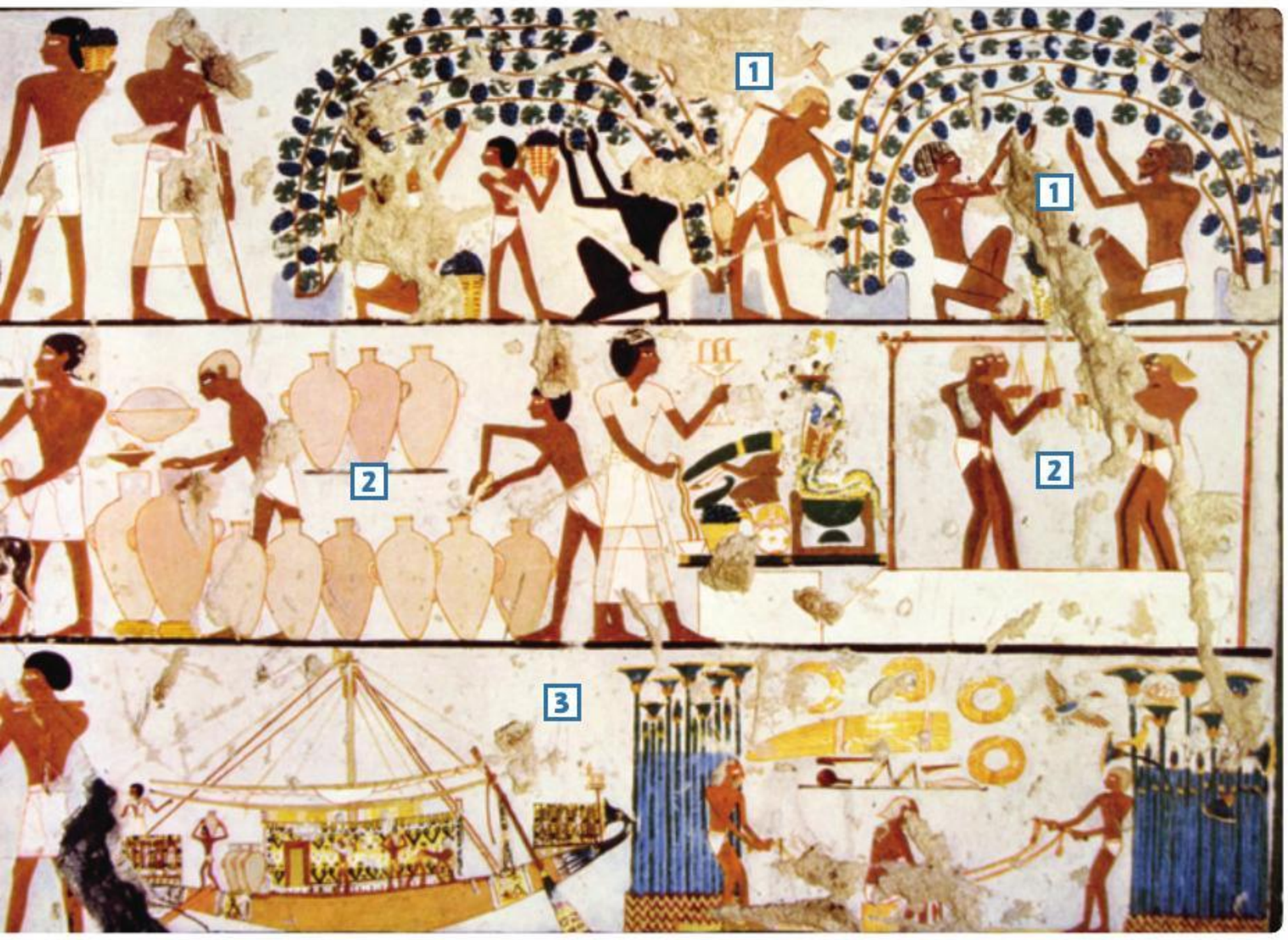

M1 Fragment malowidła przedstawiającego zbiór winnej latorośli [1], produkcję wina [2] oraz jego transport statkiem [3]. Na ilustracji widać charakterystyczny dla sztuki starożytnego Egiptu sposób malowania postaci, który miał podkreślać ruch sylwetek ukazywanych z wykorzystaniem minimalnej liczby środków wyrazu. Zgodnie z kanonem planowano także miejsce przeznaczone na ilustrację – każdą scenę przestawiającą inny temat rozrysowywano w następnym rzędzie. Rzędy były oddzielone równoległymi liniami. Malowidło pochodzi z jednego z najpiękniej zdobionych grobowców w nekropolii nazywanej Doliną Królowych położonej w starożytnych Tebach. Powstało w XII w. p.n.e.

Egipcjanie starali się jednak zabezpieczyć na czas głodu. Nil wylewał wprawdzie każdego roku, ale niekiedy z powodu niskiego poziomu wody w rzece powódź nie obejmowała swym zasięgiem wszystkich areałów. Zdarzały się też lata, kiedy woda wzbierała zbyt gwałtownie i utrzymywała się dłużej niż zwykle, uniemożliwiając prace polowe. Brak żywności wielokrotnie był przyczyną zamieszek i kryzysów politycznych, dlatego państwo egipskie od początku swego istnienia starało się przeciwdziałać tym niekorzystnym zjawiskom. Aby im zapobiec, budowano **systemy irygacyjne** – wały zatrzymujące wodę i kanały transportujące ją na pola położone dalej od rzeki.

Rozwijające się w dolinie Nilu państwo było pozbawione wielu surowców, dlatego już jego pierwsi władcy starali się kontrolować tereny, gdzie one występowały. Przykładem jest Nubia, skąd Nilem sprowadzano złoto. Miedź i ołów docierały do Egiptu z afrykańskich wybrzeży Morza Czerwonego, a drewno dostarczano z Libanu w Fenicji. Egipcjanie zbudowali rozległą sieć kontaktów handlowych, która pomimo ograniczeń w dostępie do niektórych surowców i towarów pozwoliła im rozwijać niemal wszystkie znane w starożytności rodzaje rzemiosł – m.in. garncarstwo, kamieniarstwo, metalurgię i tkactwo.

Praca z materiałami

1. Przeanalizuj treść malowidła, a następnie wymień osiągnięcia starożytnych Egipcjan. **M1**
2. Omów, w jaki sposób malowano postacie w starożytnym Egipcie i czemu miał służyć taki kanon tworzenia. **M1**
3. Wskaż na mapie obszary uprawne starożytnego Egiptu. **M2**
4. Wymień surowce naturalne starożytnego Egiptu. **M2**
5. Podaj, w którym okresie Egipt miał największy zasięg terytorialny. **M2**

M2 Starożytny Egipt w XXVII–IV/III w. p.n.e.

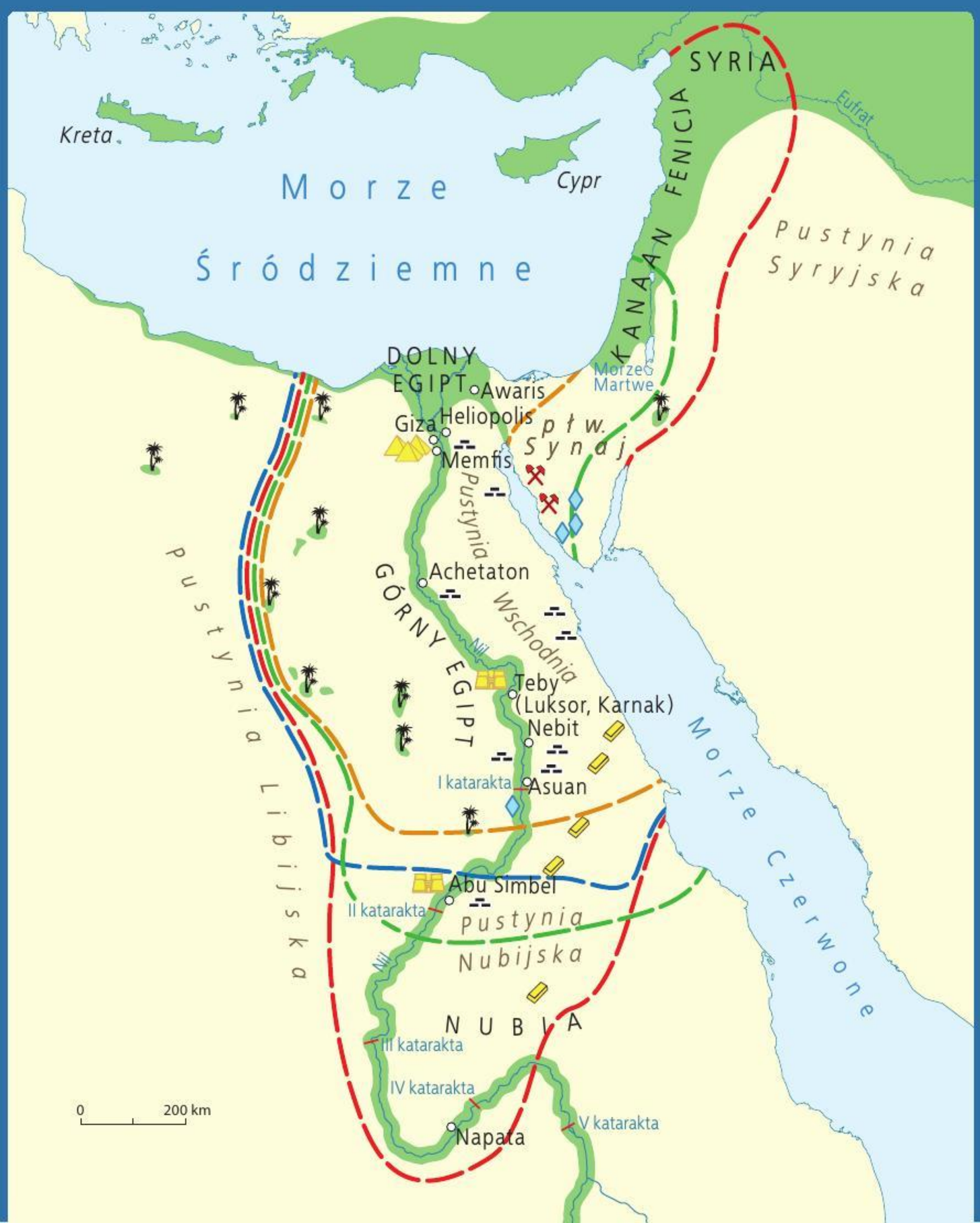

LEGENDA

- zasięg Egiptu w okresie Starego Państwa (2675–2170 r. p.n.e.)
- zasięg Egiptu w okresie Średniego Państwa (2000–1760 r. p.n.e.)
- zasięg Egiptu w okresie Nowego Państwa za panowania Totmesa III (1565–1085 r. p.n.e.)
- zasięg Egiptu za panowania Ptolemeuszów (IV/III w. p.n.e.)
- piramidy
- ważniejsze świątynie
- obszary uprawne
- oazy
- kamieniołomy
- kopalnie złota
- kopalnie miedzi
- złoża kamieni szlachetnych

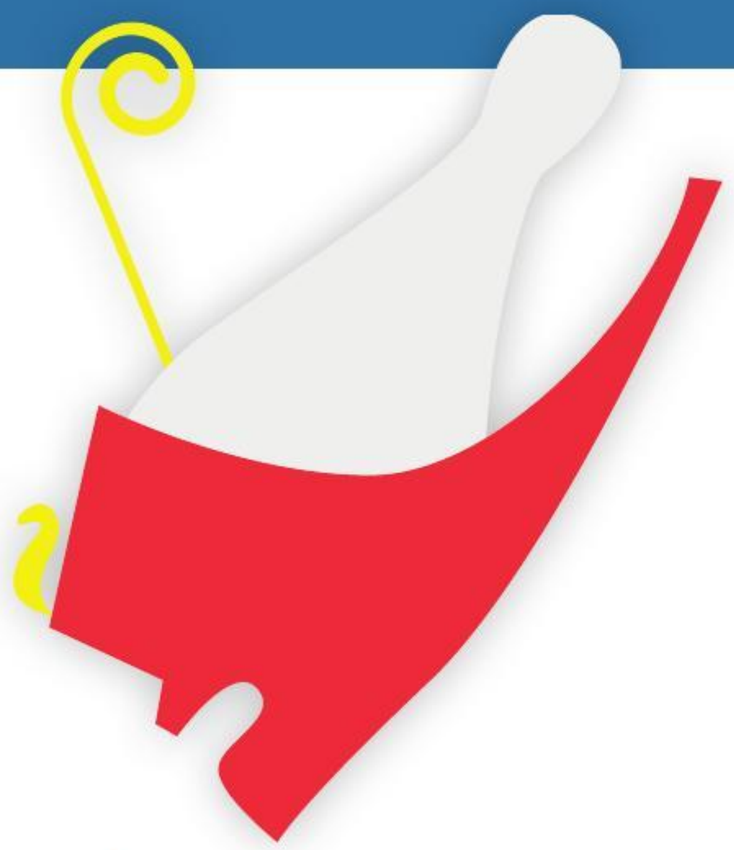

M3 Na znak panowania nad obiema częściami państwa faraonowie nosili pschent – podwójną koronę władców Górnego i Dolnego Egiptu. Powstała ona z połączenia białej korony Górnego Egiptu z czerwoną koroną Dolnego Egiptu. Całość ozdabiał święty wąż – kobra. Ilustracja współczesna.

Bogactwem Egiptu były kamień oraz trzcina papirusowa, która porastała brzegi Nilu i jego odnogi w delcie. Już od III tysiąclecia p.n.e. z **trzciny papirusowej** wytwarzano materiał pisarski – papirus, jeden z najważniejszych towarów eksportowych Egiptu aż do późnej starożytności. Z korzeni tej rośliny wyrabiano kosze i skrzynki, a z łodyg sporządzano łodzie, żagle, maty, powrozy i odzież. Kłącza i pędy spożywano.

Starożytny Egipt słynął z monumentalnych budowli – świątyń, a także królewskich grobowców zwanych piramidami. Ich wzniesienie nie byłoby możliwe bez łatwego dostępu do różnych odmian kamienia (piaskowca, porfiru, wapienia, bazaltu, alabastru i gipsu).

Dzieje polityczne

Nadzór nad systemem kanałów i grobli oraz realizacja ogromnych projektów budowlanych wymagały scentralizowanego państwa. Jego powstanie zostało zapoczątkowane połączeniem pod koniec **IV tysiąclecia p.n.e.** dwóch wcześniej odrębnych regionów: **Górnego i Dolnego Egiptu**. Pierwszy z nich obejmował południową część doliny Nilu, drugi – część północną z deltą Nilu. Od tego momentu Egipt miał jednego króla nazywanego **faraonem**.

W historii starożytnego Egiptu wyodrębnia się trzy główne okresy: Stare Państwo, Średnie Państwo oraz Nowe Państwo. Rozdzielały je długie okresy przejściowe, w których dochodziło do osłabienia państwa, rozbicia politycznego i walk wewnętrznych.

Na początku **Starego Państwa** (2675–2170 r. p.n.e.) za rządów Dżesera ukształtowały się scentralizowany system administracyjny oraz koncepcja absolutnej władzy królewskiej pochodzącej od bogów. Król reprezentował na ziemi dwa najważniejsze bóstwa uznawane za opiekunów monarchii: Horusa – boga nieba i Re – boga słońca. Stare Państwo było **epoką piramid**. Ich budowę zapoczątkował Dżeser, a największą zbudowano dla faraona Cheopsa.

M4 Pochodząca z przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. tzw. paleta Narmera jest jednym z najważniejszych zabytków sztuki egipskiej. Na obu stronach palety został przedstawiony faraon Narmer. Uważa się, że to on zjednoczył Egipt. Na pierwszej stronie (u góry) Narmer w koronie Górnego Egiptu zabija jeńca. Ptak nad nim to sokół – symbol Horusa, boga Górnego Egiptu. Pod nogami sokoła znajduje się sześć trzcin papirusowych symbolizujących Dolny Egipt. Na drugiej stronie faraon w koronie Dolnego Egiptu wizytuje maszerujące ze sztandarami wojska. W oddali leżą pozbawione głów ciała wrogów. Paleta jest pierwszym wyobrażeniem ukazującym faraona w dwóch koronach Egiptu. Wykonano ją z zielonego łupku. Obecnie jest przechowywana w Muzeum Egipskim w Kairze.

Praca z materiałami

1. Opisz pschent oraz paletę Narmera. Wyjaśnij, w jaki sposób obrazują one zjednoczenie Egiptu. Odwołaj się do ich symboliki. **M3**, **M4**

W okresie **Średniego Państwa** (2000–1760 r. p.n.e.) faraonowie zdołali umocnić władzę w Górnym i Dolnym Egipcie. Podbili część sąsiadującej z nimi Nubii, a także rozwinęli handel z Mezopotamią, Cyprem i Kretą.

Czasy **Nowego Państwa** (1565–1085 r. p.n.e.) to okres, w którym Egipt stał się największą potęgą na Bliskim Wschodzie. Dominował nad innymi państwami militarnie, ekonomicznie i kulturowo. Jego władcy rezydowali w Tebach. Twórcą imperium był **Totmes I** (koniec XVI w. p.n.e.). Złupił Syrię, Kanaan i jako pierwszy spośród egipskich królów przekroczył Eufrat. Po dotarciu na tereny Mezopotamii zmusił miejscowych władców do uznania zwierzchnictwa Egiptu i złożenia danin. Imperium umocnił jego wnuk Totmes III (pierwsza połowa XV w. p.n.e.). Za rządów tego faraona środki pozyskane z danin oraz utrwalenie wpływów nad rozległymi obszarami Bliskiego Wschodu zapewniły Egiptowi rozkwit gospodarczy.

Następcy Totmesa III musieli się zmierzyć z **buntem kapłanów** boga Amona w Tebach. Ci ostatni bowiem, wspierani przez część dowódców wojskowych niezadowolonych z zaprzestania podbojów, a tym samym okazji do bogacenia się, próbowali ograniczyć władzę faraona. Na radykalne rozwiązanie konfliktu zdecydował się Amenhotep IV (pierwsza połowa XIV w. p.n.e.). Oddawanie czci bogu Amonowi zastąpił kultem nowego najwyższego bóstwa – Atona. Swoje imię zmienił na Echnaton („sługa Atona"), a następnie przeniósł stolicę do nowo założonego miasta. Próba pozbawienia wpływów kapłanów Amona poprzez reformę tradycyjnej religii okazała się jednak nieudana, nie zaakceptowali jej nawet bliscy współpracownicy króla. Następca Echnatona Tutanchamon przywrócił prymat boga Amona, co potwierdza jego imię. Długotrwały konflikt wewnętrzny osłabił jednak Egipt, także na arenie międzynarodowej.

Odbudowę wpływów Egiptu na Bliskim Wschodzie rozpoczął faraon Seti I (koniec XIV w. p.n.e.). Za długoletnich rządów (trwających 60 lat) jego syna **Ramzesa II** cywilizacja egipska przeżywała ostatni w swojej historii okres rozkwitu. Król pozostawił po sobie wiele wspaniałych budowli – pomników potęgi zarówno swojej, jak i państwa. Najbardziej znana jest wydrążona w skale **świątynia w Abu Simbel** (południowy Egipt) poświęcona Amonowi-Re.

Po śmierci Ramzesa II pod koniec XIII w. p.n.e. rozpoczął się powolny **upadek państwa faraonów**. W VI w. p.n.e. Egipt został opanowany przez perskie imperium Achemenidów. Persowie z przerwami rządzili tym państwem aż do 332 r. p.n.e., kiedy ziemie te zostały zajęte przez wojska władcy Macedonii – Aleksandra Wielkiego (zob. s. 116). Po jego śmierci rządy w Egipcie przejęła macedońska dynastia Ptolemeuszów (zob. s. 120). Władcy ci dbali o rozwój Egiptu, a z Aleksandrii, jego ówczesnej stolicy, uczynili jedno z najważniejszych miast starożytności – centrum gospodarcze i kulturalne. W okresie panowania tej dynastii Egipt przejął elementy kultury greckiej. Od II w. p.n.e. państwo słabło na skutek walk wewnętrznych między członkami rządzącej dynastii. Władcy Egiptu nie byli w stanie się przeciwstawić potężnemu Imperium Rzymskiemu. Po śmierci Kleopatry w 30 r. p.n.e. Egipt stał się jedną z prowincji rzymskich (zob. s. 150).

Nefretete – żona faraona Amenhotepa IV. Podobnie jak mąż wraz ze zmianą kultu przyjęła nowe imię, które oznaczało „Piękna jest piękność Atona". Rzeźba datowana na XIV w. p.n.e., przechowywana w Muzeum Egipskim w Berlinie.

Pochodząca z rodu Ptolemeuszów Kleopatra sprawowała władzę w latach 51–30 p.n.e. Utrzymała się na tronie dzięki wsparciu Juliusza Cezara, a później Marka Antoniusza. Na zdjęciu marmurowa rzeźba z I w. p.n.e., przechowywana w Starym Muzeum w Berlinie.

Nom

Jednostka organizacyjna w starożytnym Egipcie. Podział na nomy wynikał z sieci lokalnych kanałów nawadniających. W Górnym Egipcie były 22 nomy, a w Dolnym było ich 20. Stan ten utrwalił się już na początku egipskiej państwowości i istniał nieprzerwanie aż do VII w. n.e.

Maska faraona Tutanchamona z XIV w. p.n.e. Znajdowała się w jego grobowcu wyposażonym z wielkim przepychem. Odnaleziono w nim m.in. sarkofag faraona, a wewnątrz złotą maskę z symbolami władzy królewskiej – kobrą i sępem. Maska obecnie jest przechowywana w Muzeum Egipskim w Kairze.

Starożytni Egipcjanie wierzyli w moc amuletów. Początkowo były to np. zęby i pazury dzikich zwierząt, które miały zapewnić siłę i dzielność noszącej je osobie. Z czasem amulety przybrały formę miniaturowych figurek bóstw, magicznych symboli czy zwitków z magicznymi formułami.

Struktura społeczna i organizacja państwa

Na szczycie hierarchii społecznej w Egipcie stał **faraon**. Miał nieograniczoną władzę: ustanawiał prawa, dowodził armią, nadzorował administrację, a jako pośrednik między ludźmi i bogami był najwyższym kapłanem. Do faraona należała cała ziemia w Egipcie.

Najbliższe otoczenie króla tworzyli członkowie jego rodziny i **rodów arystokratycznych**. Spośród nich wywodzili się urzędnicy dworscy, kapłani i dowódcy wojskowi.

Kapłani pełnili funkcję doradców i nauczycieli faraonów. Do ich zadań należały opieka nad świątyniami, organizacja świąt i ceremonii religijnych. Kapłani byli ludźmi wykształconymi. Studiowali matematykę, przyrodę i astronomię, dzięki czemu rozumieli przyczyny wylewów Nilu. Znali się na medycynie, przeprowadzali operacje, czuwali nad procesem balsamowania zwłok.

W Egipcie najważniejszym urzędnikiem był **wezyr**, który pełnił wiele funkcji w imieniu faraona: zarządzał skarbem, nadzorował gospodarkę i pilnował przestrzegania prawa. Kontrolował też **nomarchów**, czyli naczelników okręgów administracyjnych zwanych **nomami**. Z kolei nomarchowie zarządzali urzędnikami niższego szczebla, m.in. poborcami podatków, a także sprawowali nadzór nad lokalnymi garnizonami. W administracji państwowej ważną rolę odgrywali **pisarze**, ponieważ potrafili pisać i czytać. Ze względu na skomplikowany system pisma w Egipcie niewielu ludzi opanowało tę umiejętność.

Większość społeczeństwa egipskiego tworzyli rolnicy, rzemieślnicy, drobni kupcy, urzędnicy niższego szczebla i żołnierze. Najliczniejszą grupą byli **chłopi**. Mieli obowiązek pracy w majątkach należących do króla, arystokratów i świątyń, ale niektórzy z nich posiadali też niewielkie działki własnej ziemi. W okresie Średniego Państwa powstała armia zawodowa, a jej podstawę stanowiły różne formacje piechoty. Służyli w nich przede wszystkim chłopi, zyskując szansę na poprawę swojej pozycji społecznej i materialnej.

Niewolników w Egipcie było niewielu. Najczęściej zostawali nimi jeńcy wojenni i zwykle pracowali jako służba domowa.

Religia Egipcjan

Egipcjanie, podobnie jak mieszkańcy Mezopotamii, byli **politeistami** i czcili wielu bogów o różnej naturze i odmiennych funkcjach. Świat boski stanowił odwzorowanie świata ludzi i tak jak egipskie społeczeństwo miał strukturę hierarchiczną. Najwyższe miejsce zajmował **władca**, czyli bóg **Re** (**Ra**) w okresie Starego Państwa, a **Amon-Ra** w okresie Nowego Państwa. Ze sferą władzy królewskiej były też związane niektóre boginie, np. Izyda i Hathor.

Od czasów Starego Państwa szczególną rolę w religii egipskiej odgrywał **kult Ozyrysa**. Egipcjanie uważali, że Ozyrys został zamordowany przez swojego brata Seta, ale jego matka Izyda z pomocą Horusa dopro-

wadziła do jego wskrzeszenia. Odtąd przeznaczeniem Ozyrysa była władza nad światem podziemnym. Egipcjanie każdego zmarłego nazywali nowym Ozyrysem, a opowiedziane przez mit wydarzenia odtwarzano podczas corocznego święta.

Mieszkańcy starożytnego Egiptu wierzyli, że śmierć prowadzi do świata zmarłych, który stanowił odbicie rzeczywistego świata. Zachowanie ciała było więc warunkiem koniecznym, aby rozpocząć życie w zaświatach. Dlatego tak ważną rolę w rytuałach pogrzebowych odgrywała **mumifikacja**, czyli długotrwały i skomplikowany proces **balsamowania zwłok**. Chciano w ten sposób stworzyć nowe ciało przystosowane do nowego życia. Wyobrażano sobie bowiem, że zmarli wędrują po zaświatach, a czasami nawet odwiedzają świat żywych. Było to możliwe dzięki zapisanym na papirusie zaklęciom, tzw. **Księdze umarłych**, wkładanej do grobowca. Starożytni Egipcjanie nazywali te teksty „Księgą o wychodzeniu podczas dnia". W grobowcu umieszczano wszystkie przedmioty, których według wierzeń zmarły potrzebował po śmierci, w tym także żywność i wino. W okresie Starego Państwa ciała faraonów składano w komorach grobowych ukrytych we wnętrzu piramid, a w późniejszych epokach w trudno dostępnych, wykutych w skale grobowcach.

W starożytnym Egipcie niektóre zwierzęta otaczano kultem religijnym, np. koty były utożsamiane z boginią miłości Bastet. Zwłoki tych zwierząt balsamowano podobnie jak ludzkie, tworząc kocie mumie, które składano do grobów. Na ilustracji mumia kota datowana na ok. 332–330 r. p.n.e., przechowywana w Muzeum Luwr w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wymień zachowania, które w Egipcie uznawano za nieetyczne. **M5**
2. Wyjaśnij, o czym miały przypominać Egipcjanom Księgi umarłych. **M5**, **M6**

M5 **Księga umarłych, XIII w. p.n.e.**

Nie grzeszyłem przeciw ludziom, nie szkodziłem poddanym, nie czyniłem nieprawości w miejscu prawdy, nie znałem zła, nie popełniłem grzechów. Nigdy nie starałem się być pierwszy ani też by dzieła rąk poddanych moich dawano mi wobec innych ludzi, nie starałem się, aby wynoszono mnie na urzędy, nie uciskałem sług zgłodniałych, nie stałem się przyczyną nędzy biedaków, nie robiłem tego, co jest wstrętne bogom. Nie oczerniałem sługi wobec przełożonego jego, nie stałem się przyczyną głodu, nie stałem się przyczyną płaczu, nie zabijałem sam ani nie kazałem zabijać, nie zadawałem cierpienia nikomu. Nie pomniejszałem ofiar w świątyniach, nie umniejszałem chlebów bożych, nie zabierałem placków duszom zmarłych. [...] Jestem czysty, jestem czysty, jestem czysty, jestem czysty.

Tadeusz Andrzejewski, *Dusze boga Re: wśród egipskich świętych ksiąg*, Warszawa 1967, s. 134.

M6 Ukazany na ilustracji fragment Księgi umarłych przedstawia sąd Ozyrysa nad zmarłym. Na szalach wagi z jednej strony znajduje się serce zmarłego, a z drugiej – piórko strusia. Według wierzeń, jeżeli serce okazywało się lżejsze od piórka, zmarłego uznawano za wolnego od grzechów, a jeśli cięższe – zjadała je Ammit, „pożeraczka serc". Księgi umarłych znajdują się obecnie w muzeach na całym świecie, gdyż wiele ich egzemplarzy znaleziono w czasie prac archeologicznych prowadzonych w pierwszej połowie XIX w.

Osiągnięcia starożytnego Egiptu

Starożytny Egipt słynie przede wszystkim z **piramid**. Przy ich budowie pracowały dziesiątki tysięcy robotników posługujących się bardzo prymitywnymi narzędziami. Najpierw w kamieniołomach odłupywali oni wielotonowe bloki, które saniami oraz barkami transportowali w sąsiedztwo placu budowy. Tam przemieszczali bloki po nasypach i rampach.

Praca z materiałem

1. Podaj, ile lat trwała budowa piramidy, a ile prowadzącej do niej drogi. **M7**
2. Przedstaw, na jakie etapy zostały podzielone prace związane z budową piramidy. **M7**
3. Określ, jaki stosunek do Cheopsa ma autor relacji i co na to wskazuje. **M7**

M7 **Budowa Piramidy Cheopsa według greckiego historyka Herodota, V w. p.n.e.**

Egipt cieszył się wielkim dobrobytem, a [...] król Cheops przywiódł go do skrajnej nędzy. Zamknął on bowiem wszystkie świątynie i naprzód powstrzymał Egipcjan od składania ofiar, następnie wszystkim rozkazał, żeby dla niego pracowali. Otóż jednym wyznaczono, żeby z kamieniołomów [...] wlekli kamienie aż do Nilu. Skoro kamienie przeprawiono na statkach przez rzekę, polecił odbierać je innym [...]. Pracowało zaś kolejno przez trzy miesiące po dziesięć miriad ludzi. Okres dziesięciu lat zszedł udręczonemu ludowi na budowie drogi, po której wlekli kamienie, a którą wybudowali jako dzieło nie o wiele mniejsze, moim zdaniem, od samej piramidy [...]. A na budowie samej piramidy upłynął [okres] dwudziestu lat. Jest ona czworoboczna, [...] sporządzona [...] z wygładzonych i jak najdokładniej dopasowanych płyt kamiennych [...]. Zbudowano [ją] w taki sposób: w odstępach, które jedni schodami, drudzy stopniami nazywają. Po zrobieniu pierwszego odstępu dźwigali resztę kamieni w górę machinami, które sporządzili z krótkich drewien, unosząc głazy z ziemi na pierwszy rząd odstępów. [...] Ile bowiem było rzędów stopni, tyle było machin, albo też przenoszono tę samą machinę, ponieważ była jedyna i łatwa do niesienia, na każdy szereg [...]. Najwyższa część piramidy naprzód została ukończona, następnie wykonali przylegające do niej części, wreszcie wykończyli przyziemne i najniższe części.*

Herodot, *Dzieje*, przekł. Seweryn Hammer, Warszawa 1959, s. 174, 175.

miriada – grecki liczebnik oznaczający 10 000

Piramidy w Gizie – od prawej: Cheopsa, Chefrena i Mykerinosa. Ci trzej faraonowie panowali w latach ok. 2625–2550 p.n.e. Budowę piramidy władca rozpoczynał na ogół po objęciu tronu, a dokańczano ją po jego pogrzebie. W starożytnym Egipcie powstało ok. 60 piramid. Największa z nich, Piramida Cheopsa, mająca pierwotnie wysokość ok. 146 m, była najwyższą budowlą na świecie aż do 1889 r., gdy w Paryżu wzniesiono Wieżę Eiffla (czyt. ajfla) o wysokości 324 m. Widoczne na pierwszym planie fotografii trzy niższe piramidy schodkowe były przeznaczone dla żon Mykerinosa.

Oprócz piramid największym osiągnięciem starożytnych Egipcjan było **pismo hieroglificzne**. Zawierało ono różne rodzaje znaków, odpowiadających zarówno dźwiękom mowy, jak i pojęciom.

Prowadzona na dużą skalę działalność związana z pracami irygacyjnymi i budowlanymi przyczyniła się do rozwoju **matematyki**. Egipcjanie potrafili obliczyć pole powierzchni i objętość brył geometrycznych – graniastosłupa, stożka, ostrosłupa oraz walca. Znali potęgi, ułamki i pierwiastki, a także system dziesiętny. Obserwowali Nil i liczyli w dniach upływ czasu między jednym a drugim wylewem. Na tej podstawie ok. 3000 lat p.n.e. opracowali **kalendarz**, w którym rok składał się z 365 dni i dzielił się na trzy pory związane z wylewami Nilu i uprawą roli.

Na bardzo wysokim poziomie stała w Egipcie **medycyna**. Z zachowanych źródeł wynika, że starożytni Egipcjanie sporządzali środki lecznicze z roślin (znali właściwości ziół), części zwierząt, a także minerałów. Leki podawano w postaci pigułek, maści oraz kropli. Z bólem radzono sobie za pomocą preparatów z roślin makowatych. Lekarze egipscy opanowali również sztukę znieczulania. Przeprowadzali skomplikowane operacje, np. trepanację czaszki, a w stomatologii stosowali protezy.

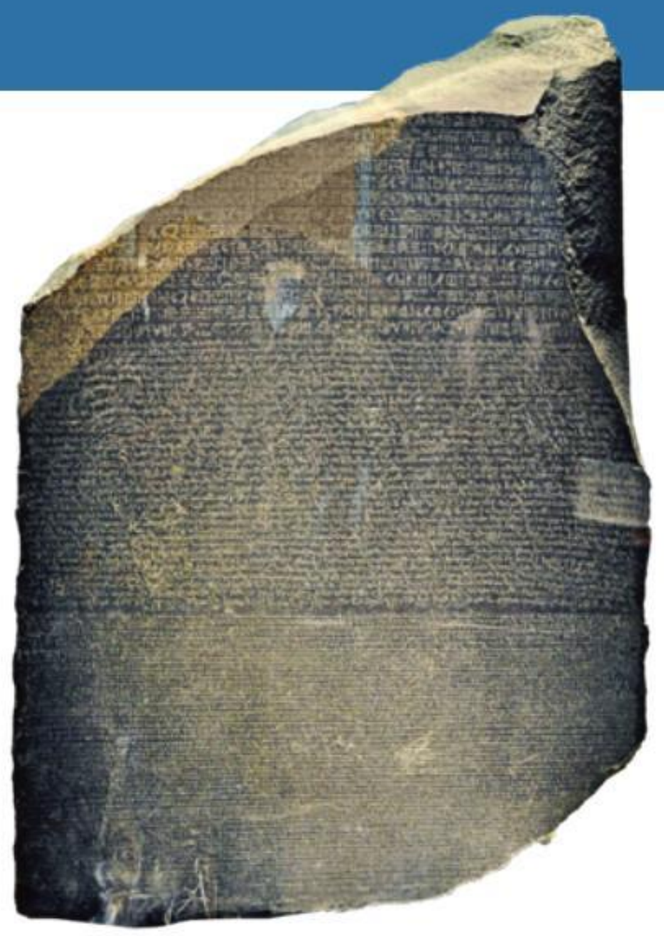

Kamień z Rosetty (czyt. rozetty) to fragment świątynnej steli z dekretem kapłanów egipskich wydanym w 196 r. p.n.e. na cześć faraona Ptolemeusza V. Tekst dekretu został wyryty w bazalcie w dwóch językach – egipskim (hieroglifami i pismem demotycznym, czyli najprostszą wersją pisma używanego w starożytnym Egipcie) oraz greckim. Mimo niekompletnego zapisu na kamieniu hieroglify udało się odczytać. Dokonał tego w 1822 r. Jean-François Champollion (czyt. żan fransła szampolją), który porównał hieroglify z grecką wersją tekstu. Płyta waży 762 kg, ma wysokość 114 cm, jest eksponowana w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Wzniesiona w XV w. p.n.e. świątynia władczyni Egiptu (faraona) Hatszepsut w Tebach to przykład architektury z okresu Nowego Państwa. Charakterystycznym elementem budowli są kamienne tarasy wyłaniające się ze skalnej ściany. Od 1961 r. nad konserwacją i rekonstrukcją świątyni czuwają polscy archeolodzy i konserwatorzy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Ilustracja współczesna.

Mumifikacja

Starożytni Egipcjanie przywiązywali dużą wagę do odpowiedniego przygotowania zmarłego do wędrówki po śmierci. Początkowo pochówki odbywały się na pustyni. Suchy i gorący klimat powodował, że tam zwłoki się nie rozkładały, ale zasuszały i naturalnie mumifikowały. Dla ubogich był to jedyny sposób na zachowanie ciała – według wierzeń niezbędnego, by żyć po śmierci. Od III tysiąclecia p.n.e. ciała zamożnych Egipcjan zaczęto poddawać skomplikowanemu procesowi mumifikacji. Zajmowali się nią egipscy lekarze, którzy dzięki temu zajęciu świetnie poznali anatomię człowieka. Proces mumifikacji składał się z wielu etapów.

Najpierw z ciała zmarłego wyjmowano wnętrzności. Pozostawiano tylko serce, które według wierzeń było ważone w czasie sądu Ozyrysa. Pozostałe narządy konserwowano i umieszczano w czterech naczyniach zwanych kanopami.

Ciało na kilkadziesiąt dni okładano dużą ilością soli, by wyciągnęła z niego wilgoć. Potem je balsamowano, czyli smarowano specjalnymi substancjami konserwującymi. Na koniec zwłoki dokładnie bandażowano lnianymi pasami lub chustami i smarowano żywicą albo gumą. Między warstwy bandaża wkładano amulety oraz biżuterię, by odpędzić złe duchy i zapewnić luksus, w którym żył zmarły. Całość skrapiano wonnymi olejkami.

Powstałą mumię wkładano do sarkofagu – drewnianej lub kamiennej trumny. Sarkofag wraz z kanopami oraz wyposażeniem niezbędnym do życia po śmierci umieszczano w grobowcu.

Drewniany sarkofag z mumią.

Kanopy – rytualne naczynia na wnętrzności mumifikowanych ciał. Zgodnie z tradycją każdej zmarłej osobie przygotowywano po cztery takie urny. Ich pokrywy miały kształty głów synów Horusa. W kanopie z przykrywą w kształcie głowy ludzkiej 1 umieszczano wątrobę, pod przykrywą z głową pawiana 2 chowano płuca, głowa sokoła 3 chroniła jelita, a głowa psa podobnego do szakala 4 – żołądek. Na zdjęciu wapienne kanopy z Teb w Egipcie z VIII–VII w. p.n.e., obecnie znajdują się w Metropolitalnym Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

1

2

3

4

Praca z infografiką

1. Opisz proces mumifikacji.
2. Wyjaśnij, dlaczego w Egipcie rozwinęła się sztuka mumifikacji ciał.
3. Wytłumacz, czym były kanopy.

4 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, dlaczego Egipt jest nazywany „darem Nilu".
2. Wytłumacz, jakie funkcje pełnili faraonowie w starożytnym Egipcie.
3. Omów rolę religii w życiu Egipcjan.
4. Porównaj rolę wielkich rzek w życiu Egipcjan i mieszkańców Mezopotamii.

Historia Egiptu

Zjednoczenie Górnego i Dolnego Egiptu pod koniec IV tysiąclecia p.n.e.
Stare Państwo – ukształtowanie się scentralizowanego systemu zarządzania państwem i koncepcji władzy absolutnej pochodzącej od bogów.
Średnie Państwo – wzmocnienie władzy faraonów.
Nowe Państwo – Egipt największą potęgą na Bliskim Wschodzie.
Panowanie Ptolemeuszów – przejmowanie elementów kultury greckiej.
30 p.n.e. – śmierć Kleopatry – ostatniej królowej.
Podporządkowanie Egiptu Imperium Rzymskiemu.

Struktura społeczna

Faraon – nieograniczona władza cywilna i wojskowa, najwyższy kapłan.
Kapłani – nauczyciele i doradcy faraonów, opieka nad świątyniami, organizacja świąt i rytuałów.
Urzędnicy
- wezyrowie – w imieniu faraona zarządzanie skarbem, nadzorowanie gospodarki oraz pilnowanie przestrzegania prawa
- nomarchowie – zarządzanie okręgami administracyjnymi (nomami)
- pisarze – sprawowanie ważnych funkcji w administracji państwowej

Rzemieślnicy – wyrabianie narzędzi i przedmiotów codziennego użytku.
Chłopi – obowiązek pracy w majątkach króla, arystokratów i świątyń; służba w piechocie armii egipskiej szansą na poprawę sytuacji społecznej i materialnej.
Niewolnicy – jeńcy wojenni, zwykle pracujący jako służba domowa.

Religia

Politeizm.
Świat bogów mający strukturę hierarchiczną – najwyższe miejsce zajmowane przez boga Re (Ra).
Kult Ozyrysa, władcy zaświatów.
Wiara w życie po śmierci w świecie zmarłych.
Zachowanie ciała warunkiem koniecznym, aby żyć w zaświatach.
Mumifikacja – konserwacja zwłok zapobiegająca ich rozkładowi.

Osiągnięcia

Budowa piramid.
Systemy irygacyjne.
Pismo hieroglificzne.
Rozwój matematyki.
Opracowanie kalendarza.
Rozwój medycyny.

Polecane publikacje

Andrzej Ćwiek, *Hieroglify egipskie. Mowa bogów*, Poznań 2016.
Barry J. Kemp, *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, Warszawa 2009.
Peter Nadig, *Hatszepsut*, Warszawa 2016.
Andrzej Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 2014.

5 Starożytny Izrael

Przypomnij

- Jaki charakter miały religie w Mezopotamii i Egipcie?

Cel lekcji

- Poznam dzieje starożytnego Izraela i zrozumiem znaczenie judaizmu dla rozwoju wierzeń monoteistycznych.

Po lekcji

- Opisuję najważniejsze wydarzenia w dziejach starożytnego Izraela.
- Charakteryzuję system prawny i etyczny starożytnego Izraela.
- Wskazuję wspólne elementy judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

Uwarunkowania geograficzne i ludność

Cywilizacja **starożytnego Izraela** rozwinęła się na Bliskim Wschodzie, na terenach, które mniej więcej pokrywają się z dzisiejszym obszarem państwa Izrael. Obszar ten nie był jednorodny – obok żyznych ziem, znajdujących się na wybrzeżu, równinach i w dolinach północnego Izraela oraz w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki Jordan, dużą część zajmowały pustynie. Tam, gdzie było to możliwe, ludność wykorzystywała dobre warunki klimatyczno-geograficzne i zajmowała się rolnictwem, m.in. uprawą winorośli. Większość plemion zamieszkujących Bliski Wschód prowadziła jednak koczowniczy tryb życia i przemieszczała się ze stadami swoich zwierząt. Jednym z takich plemion byli **Hebrajczycy**, których potomkowie w kolejnych stuleciach będą określani również jako **Izraelici** lub **Żydzi**.

Biblia – problemy z weryfikacją

Początki dziejów starożytnego Izraela do dziś dostarczają badaczom wielu problemów – przede wszystkim z powodu niewielkiej liczby materiałów źródłowych. Dla części badaczy głównym źródłem nadal pozostaje **Biblia**, jednak jej wiarygodność w wielu miejscach może budzić wątpliwości i jest trudna do weryfikacji.

Według przekazu biblijnego początki osadnictwa Hebrajczyków na terenie **Palestyny** są związane z legendarną postacią **Abrahama**. Miał on wskutek boskiego objawienia udać się do Ziemi Obiecanej – krainy przyrzeczonej mu przez Boga. Tym samym miał dać początek Izraelowi. Po Abrahamie nastali kolejni przywódcy – m.in. Jakub i Mojżesz, który według tradycji w trakcie ucieczki z Egiptu otrzymał od Boga tablice z **Dekalogiem**, czyli zbiorem dziesięciu nakazów moralnych (przykazań).

Według Biblii po przybyciu Hebrajczyków na tereny Palestyny powstało Królestwo Izraela. Założenie państwa przypisuje się legendarnemu Dawidowi, a rozbudowę – jego synowi i następcy Salomonowi. Trzeba jednak pamiętać, że istnienie tych postaci jest kwestionowane przez część badaczy. Zgodnie z tradycją to Salomon wzniósł **pierwszą świątynię jerozolimską**.

Hebrajczycy

Starotestamentowe określenie Żydów. Językoznawcy wywodzą jego etymologię od hebrajskiego słowa *ewer* oznaczającego: „ten, który poszedł". Stanowi ono nawiązanie do koczowniczego trybu życia pierwszych Hebrajczyków.

Palestyna

Starożytna kraina geograficzna położona w południowej części Kanaanu. Według tradycji biblijnej była Ziemią Obiecaną Żydom przez Boga. Jej nazwa wywodzi się od Filistynów – plemienia, które zaliczano do Ludów Morza, zamieszkującego wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego.

Badania archeologiczne i nieliczne zachowane teksty źródłowe dotyczące początków starożytnego Izraela nie są spójne z narracją biblijną. W wielu wypadkach Stary Testament należy traktować jako zbiór przypowieści i legend o narodzinach i pierwszych wiekach istnienia Izraela. Ustalenia części archeologów i historyków zaprzeczają historyczności Abrahama czy Mojżesza.

Początki dziejów politycznych Izraela

Geneza powstania i kształtowania się państwowości Izraelitów była podobna jak w wypadku większości państw utworzonych przez ludy żyjące na terenach **Kanaanu**. Ziemie te zamieszkiwały **plemiona koczownicze**, które od XV w. p.n.e. znajdowały się pod silnym wpływem Egiptu.

M1 Wykonana z czarnego granitu stela Merenptaha z XIII w. p.n.e. zawiera opis zwycięstwa władcy Egiptu nad Libijczykami. Wśród nazw ludów podbitych przez Merenptaha pojawia się nazwa *Izrael* (zob. powiększony fragment z zapisem hieroglificznym). Jest to jedno z najstarszych pozabiblijnych źródeł poświadczających obecność Izraelitów na terenie Palestyny. Obecnie stela znajduje się w Muzeum Egipskim w Kairze.

Kanaan

Starożytna kraina geograficzna położona na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego między górami Taurus na północy a półwyspem Synaj na południu.

M2 **Starożytny Izrael w X–VIII w. p.n.e.**

LEGENDA

- Królestwo Izraela X/IX w. p.n.e.
- tereny podbite lub uznające zwierzchnictwo Królestwa Izraela
- granice Królestwa Izraela ok. VIII w. p.n.e.
- granice Królestwa Judy ok. VIII w. p.n.e.
- Samaria stolice

Centrum życia religijnego starożytnego Izraela była świątynia znajdująca się w Jerozolimie. Jej budowę tradycja biblijna przypisuje królowi Salomonowi. Świątynia została zniszczona przez Babilończyków w VI w. p.n.e. Po powrocie z niewoli babilońskiej Żydzi ją odbudowali. Ilustracja współczesna przedstawiająca świątynię jerozolimską w I w. n.e.

Ok. XIII w. p.n.e. rozpoczął się powolny proces wędrówki części plemion ku wyżynom centralnego Kanaanu. Najprawdopodobniej spowodowany był chęcią zwiększenia bezpieczeństwa przed najazdami ze strony silniejszych ludów oraz zmianami klimatycznymi, które nastąpiły w tym czasie. Zakładanie osad na zboczach nie byłoby możliwe, gdyby nie rozwiązania technologiczne wprowadzone na przełomie XIII i XII w. p.n.e. Mieszkańcy nowo powstałych osad tworzyli pola tarasowe. Aby je nawadniać, wykuwali w skałach cysterny, w których gromadzili wodę deszczową.

Początkowo Izraelici nie stworzyli jednego królestwa, lecz federacje plemion, które jednoczyły się w wypadku zagrożenia zewnętrznego. Wydaje się, że to właśnie strach przed podbojem, m.in. przez Filistynów, legł u podstaw częściowego zjednoczenia się plemion hebrajskich. Według tradycji biblijnej na przełomie X i IX w. p.n.e. na niewielkim obszarze powstało Królestwo Izraela zorganizowane przez Saula. Nieco większe terytorium obejmowało państwo ze stolicą w Jerozolimie rządzone przez królów Dawida i Salomona.

Po śmierci Salomona ok. 930 r. p.n.e. królestwo było targane konfliktami wewnętrznymi, które doprowadziły do jego rozpadu na dwa niezależne państwa.

Dwa królestwa i początek diaspory

W IX w. p.n.e. na terenie starożytnego Izraela funkcjonowały dwa państwa: mające większe znaczenie polityczne Królestwo Izraela ze stolicą w Samarii oraz Królestwo Judy, którego stolica znajdowała się w Jerozolimie. Z czasem oba te państwa padły ofiarą agresywnej polityki sąsiadów. W **722 r. p.n.e.** Izrael został opanowany przez Asyryjczyków i stał się prowincją ich imperium. Judę w **586 r. p.n.e.** podbił władca Babilonu Nabuchodonozor II. Po zdobyciu stolicy Babilończycy zniszczyli świątynię jerozolimską, a wyższe warstwy społeczeństwa przesiedlili do swojego państwa. Nastał okres, który według tradycji biblijnej nazywany jest **niewolą babilońską**. Uważa się też, że w 586 r. p.n.e. rozpoczęła się **diaspora** społeczności żydowskiej.

Diaspora

Rozproszenie po świecie członków jakiegoś narodu lub wyznawców jakiejś religii. Według badaczy właściwa diaspora społeczności żydowskiej trwała od 586 r. p.n.e. (początek niewoli babilońskiej) do 1948 r. (utworzenie państwa Izrael).

Do Palestyny Izraelici powrócili po 538 r. p.n.e. Zgodę na to wydał władca Persji Cyrus II Wielki, który rok wcześniej podbił Babilon. Na terenach dawnego Królestwa Judy utworzył perską prowincję **Jehud**. Od nazwy jej mieszkańców (hebr. *Jehudim*) wywodzi się etymologię współczesnych słów: niemieckiego *Jude*, angielskiego *Jews* (czyt. dżus) oraz polskiego *Żydzi*. W państwie perskim Izraelici cieszyli się dużymi swobodami, m.in. w zakresie praktyk religijnych. Udało im się także odbudować świątynię jerozolimską, która określana jest jako **druga świątynia**.

Jehu, władca Królestwa Izraela, składa hołd królowi asyryjskiemu – fragment kamiennego obelisku z IX w. p.n.e., obecnie w zbiorach Muzeum Brytyjskiego w Londynie.

W IV w. p.n.e. tereny Królestwa Judy stały się częścią państwa Aleksandra Wielkiego i jego następców. W monarchii hellenistycznej Żydzi (podobnie jak wcześniej) cieszyli się dużymi swobodami. Wielu z nich osiedliło się w Aleksandrii na terenie Egiptu. Sytuacja zaogniła się w pierwszej połowie II w. p.n.e., kiedy to w świątyni jerozolimskiej następcy Aleksandra Wielkiego postanowili wznieść ołtarz Zeusa. Doprowadziło to do wybuchu **powstania żydowskiego** pod przywództwem braci **Machabeuszy**, które toczyło się w latach **167–160 p.n.e.** Powstanie zakończyło się sukcesem. Kilkanaście lat później rządzący Syrią (jednym z królestw powstałych po śmierci Aleksandra Wielkiego) Seleucydzi uznali niezależność Judei. Autonomię utraciła w I w. p.n.e., gdy ziemie te dostały się we władanie Rzymian.

Judea w czasach panowania rzymskiego

Polityka religijna oraz podatkowa Rzymian względem nowo przyłączonej prowincji doprowadziła do wybuchu powstania antyrzymskiego w **66 r. n.e.** Przekształciło się ono w regularną wojnę, która trwała do **73 r.** i przeszła do historii pod nazwą **wojny żydowskiej**. W trakcie siedmioletniego konfliktu Rzymianie nie okazywali litości. W 70 r. splądrowali Jerozolimę oraz zniszczyli drugą świątynię.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego egipską stelę Merenptaha możemy uznać za źródło poznania dziejów starożytnego Izraela. **M1**
2. Opisz uwarunkowania geograficzne Izraela. Porównaj je z warunkami panującymi w Mezopotamii. **M2**
3. Wymień nazwy współczesnych państw, które powstały na terenie starożytnego Izraela. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

Relief z łuku triumfalnego Tytusa przedstawiający łupy zdobyte przez Rzymian po zniszczeniu drugiej świątyni. Legioniści rzymscy wynoszą m.in. menorę (siedmioramienny świecznik) 1 – jeden z głównych symboli judaizmu.

Masada – położony nad Morzem Martwym luksusowy pałac króla Judei Heroda. Wraz z wybuchem powstania przeciw Rzymianom Masada została zamieniona w twierdzę. Była ostatnim bastionem obrony powstańców żydowskich przed wojskami rzymskimi w 73 r. Przewidując nieuchronne zdobycie twierdzy przez Rzymian, przebywający w niej obrońcy, a także kobiety i dzieci (łącznie ok. 1000 osób) popełnili zbiorowe samobójstwo. Ilustracja współczesna.

Wojna z imperium zakończyła się porażką Żydów. Historycy szacują, że łączna liczba ofiar mogła wynieść nawet 80 tys. Przedstawicieli żydowskich rodów arystokratycznych wywieziono do Rzymu, a Judea stała się prywatną własnością cesarza Wespazjana.

Następni rzymscy władcy jeszcze bardziej zaostrzali politykę wyznaniową wobec Żydów. W efekcie w **132 r.** doszło do wybuchu kolejnego **powstania przeciwko Rzymianom**. Bezpośrednimi przyczynami buntu były: sprzeciw wobec planów wybudowania Świątyni Jowisza Kapitolińskiego na miejscu dawnej świątyni jerozolimskiej oraz niezgoda na przekształcenie Jerozolimy w rzymską kolonię. Na czele rebelii stanął **Szymon Bar Kochba**. Bunt zakończył się w **135 r.** porażką powstańców. Jerozolima stała się kolonią, nazwaną *Colonia Aelia Capitolina* (czyt. kolonia elia kapitolina). Żydom zabroniono mieszkania w mieście i wkraczania na jego teren. Nazwę Judei zmieniono na *Syria Palestina* i zakazano Żydom wyznawania ich religii w tej prowincji.

Dla wielu Izraelitów jedyną szansą na zachowanie własnej tożsamości była emigracja, toteż rozproszyli się niemalże po całym ówczesnym świecie. Migrowali głównie do innych prowincji rzymskich znajdujących się w Europie, ale ich ślady można odnaleźć także w północnej Afryce, Indiach i Chinach. Mimo braku własnego państwa, życia w różnych krajach i zetknięcia z innymi kulturami Żydzi przetrwali blisko 2 tysiące lat dzięki wspólnej tradycji i wierze.

Judaizm – pierwsza religia monoteistyczna

Żydzi zapisali się w historii jako wyznawcy pierwszej w dziejach **religii monoteistycznej** – **judaizmu**. Swego Boga nazwali **Jahwe** (hebr. „Jestem, który jestem"). Wierzyli, że z jego woli są **narodem wybranym**. Fundamentem judaizmu jest przymierze, które według tradycji biblijnej Bóg miał zawrzeć najpierw z Abrahamem, a następnie z Mojżeszem.

Początkowo Hebrajczycy, podobnie jak inne ludy zamieszkujące Palestynę, wierzyli w wielu bogów. Odchodzenie od politeizmu było długim procesem. Ważną rolę w szerzeniu kultu jednego Boga odgrywali prorocy, którzy uważali się za wybranych przez Jahwe do przekazywania jego woli, oraz przywódcy plemion Hebrajczyków zwani sędziami. Głównym miejscem kultu była świątynia w Jerozolimie. Według przekazów biblijnych przechowywano tam **Arkę Przymierza** zawierającą tablice z wyrytym Dekalogiem. Dziś pozostałość świątyni stanowi Mur Zachodni zwany **Ścianą Płaczu** – najświętsze miejsce judaizmu i cel pielgrzymek. Miejscem modlitw, nabożeństw oraz spotkań żydowskiej wspólnoty była – i pozostaje również w naszych czasach – **synagoga**.

Mur Zachodni – jedyny zachowany fragment drugiej świątyni jerozolimskiej. Popularne określenie Ściana Płaczu wywodzi się z tradycji opłakiwania zburzenia świątyni. Przyjeżdżają tu Żydzi z całego świata, aby się pomodlić. Zgodnie ze zwyczajem spisują swe modlitwy na karteczkach, które wciskają w szczeliny muru.

M3 Współczesny Żyd czytający Torę w synagodze.

1 Rodał (zwój) z Torą.
2 Bima – specjalny podest, z którego czytana jest Tora.
3 Aron ha-kodesz – szafa ołtarzowa przeznaczona do przechowywania Tory.
4 Jad – wskaźnik do czytania Tory. Słowa zapisane w Torze Żydzi traktują jako święte i uważają, że nie powinno się ich dotykać.
5 Talit (tałes) – chusta nakładana w czasie modlitwy.
6 Kipa (jarmułka) – nakrycie głowy noszone przez pobożnych Żydów.

Wraz z końcem niewoli babilońskiej rozpoczął się proces spisywania historii narodu żydowskiego, przekazywanej do tej pory tylko w tradycji ustnej. Tak powstała **Tora** – święta księga judaizmu. W jej skład weszło pięć Ksiąg: Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb i Powtórzonego Prawa. Stanowią one tzw. Pięcioksiąg Mojżeszowy, który jest częścią zarówno **Biblii hebrajskiej**, jak i **Pisma Świętego** chrześcijan. Z kolei islam uznaje Torę za księgę natchnioną. Ważne miejsce w kulturze judaistycznej zajmuje **Talmud** zawierający komentarze do Tory oraz przepisy dotyczące życia religijnego. Tora i Talmud nie są wyłącznie tekstami religijnymi, pełnią również funkcje prawne, ponieważ określają sposób życia wyznawców judaizmu.

Religia żydowska odegrała ogromną rolę w dziejach świata. Na jej gruncie wyrosły zarówno chrześcijaństwo, jak i islam. Przykładem przenikania się tych religii może być Abraham, ojciec Izaaka – postać obecna we wszystkich trzech religiach. Żydzi uważają go za człowieka, który otrzymał łaskę wiary w jednego Boga i przekazał ją ludowi. Wyznawcy islamu przyjęli Abrahama do swej religii jako wzór pokazujący pełne posłuszeństwo Bogu. Z kolei chrześcijanie interpretują jego historię jako zapowiedź, że Bóg poświęci własnego syna – Jezusa Chrystusa – dla zbawienia ludzi.

M4 **Normy prawa etycznego w Torze**

Każdy matki i ojca swego się bójcie, a sabbatów Moich przestrzegajcie: Jam Wiekuisty, Bóg Wasz [...]. Nie kradnijcie i nie zapierajcie się, i nie oszukujcie jeden drugiego. A nie przysięgajcie na imię Moje dla fałszu, abyś zelżył imię Boga twojego: Jam Wiekuisty! Nie uciskaj bliźniego twego i nie obdzieraj; nie przetrzymuj przez noc płacy najemnika przy sobie do rana. Nie złorzecz głuchemu, a przed ślepym nie kładź zawady; ale obawiaj się Boga twojego: Jam Wiekuisty! [...] Sabbatów Moich przestrzegajcie, a świątynię Moją czcijcie: Jam Wiekuisty! [...] I tak przestrzegajcie wszystkich ustaw Moich i wszystkich praw Moich, a spełniajcie je: Jam Wiekuisty!*

Palestyna starożytna w świetle źródeł, oprac. Mojżesz Schorr, Kraków 1926, s. 30–31.

* **sabbat** – szabat, ostatni dzień tygodnia w kalendarzu żydowskim (sobota) obchodzony jako dzień święty

M5 **Normy prawa karnego w Torze**

Kto pobije człowieka na śmierć, śmiercią karany będzie. Lecz kto nie czyhał, ale Bóg nadarzył tak pod rękę jego – to wyznaczę ci miejsce, dokąd ma uciec. [...] Kto uderzy ojca swojego albo matkę swoją, śmiercią ukarany będzie. [...] A kto przeklina ojca swego albo matkę swoją, śmiercią ukarany będzie. [...] A jeżeliby kto pobił niewolnika swojego albo służebnicę swoją kijem i umarliby pod ręką jego, niech pomszczonym to będzie [karą śmierci]. [...] Jeżeli uderzy kto w oko niewolnika swego albo w oko służebnicy swojej i uszkodzi je, to wypuści go na wolność za oko jego. Także jeżeli ząb niewolnika swojego albo ząb służebnicy swojej wybije, to wypuści go na wolność za ząb jego.

Palestyna starożytna w świetle źródeł, oprac. Mojżesz Schorr, Kraków 1926, s. 30.

Praca z materiałami

1. Omów przeznaczenie przedmiotów widocznych na zdjęciu. **M3**
2. Wyjaśnij, jaką rolę w prawie etycznym odgrywał autorytet Boga. Odwołaj się do konkretnych przykładów. **M4**
3. Porównaj normy prawne obowiązujące w judaizmie z Kodeksem Hammurabiego (zob. s. 32). Wskaż różnice i podobieństwa. **M4**, **M5**

Starożytny Izrael

Podsumowanie 5

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw początki Izraela.

2. Opisz sytuację polityczną starożytnego Izraela.

3. Scharakteryzuj religię żydowską.

Uwarunkowania geograficzne i ludność

Rozwój cywilizacji starożytnego Izraela na obszarze Bliskiego Wschodu.
Tereny uprawne – dolina rzeki Jordan i wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego.
Ziemie zamieszkane przez plemiona koczownicze, w tym Hebrajczyków, zwanych też Izraelitami lub Żydami.

Tradycja biblijna

Niemożliwa do weryfikacji.
Kwestionowanie historyczności niektórych postaci i wydarzeń przez część historyków i archeologów.
Postacie wymienione w Biblii: Abraham, Jakub, Mojżesz, Dawid i Salomon.

Dzieje polityczne starożytnego Izraela

XV w. p.n.e. – Kanaan pod wpływami Egiptu.
XIII w. p.n.e. – przemieszczanie się plemion Hebrajczyków ku wyżynom centralnego Kanaanu.
X/IX w. p.n.e. – utworzenie Królestwa Izraela.
IX–VIII w. p.n.e. – istnienie Królestwa Izraela i Królestwa Judy.
722 p.n.e. – podbój Królestwa Izraela przez Asyrię.
586 p.n.e. – podbój Królestwa Judy przez Babilon – zburzenie świątyni jerozolimskiej, początek niewoli babilońskiej (początek diaspory).
538 p.n.e. – powrót Izraelitów do Palestyny.
IV w. p.n.e. – Królestwo Judy pod panowaniem Aleksandra Wielkiego.
167–160 p.n.e. – powstanie Machabeuszy.
I w. p.n.e. – początek panowania rzymskiego nad Królestwem Judy.
66–73 n.e. – wojna żydowska – zburzenie przez Rzymian drugiej świątyni jerozolimskiej.
132–135 n.e. – powstanie Szymona Bar Kochby.

Religia

Judaizm – pierwsza religia monoteistyczna.
Dekalog – dziesięć przykazań.
Tora – święta księga judaizmu.
Talmud – komentarze do Tory oraz przepisy dotyczące życia religijnego.
Dwie świątynie jerozolimskie – miejsce kultu starożytnych Żydów.
Ściana Płaczu w Jerozolimie – najświętsze miejsce judaizmu, cel pielgrzymek i miejsce modlitw Żydów.
Synagoga – miejsce modlitwy oraz centrum wspólnoty religijnej Żydów.

Polecane publikacje

Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *Dawid i Salomon. Odkrycia archeologiczne, które podważyły wiarygodność Biblii*, Warszawa 2007.
Mario Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, Warszawa 2011.
Alan Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Łódź 1989.

6 Starożytne Chiny i Indie

V tysiąclecie p.n.e.
początki cywilizacji chińskiej

ok. **3000** p.n.e.
początki cywilizacji Doliny Indusu

ok. **1500** p.n.e.
przybycie Ariów do Doliny Indusu

XVIII/XVII–XII w. p.n.e.
panowanie dynastii Shang

XII–III w. p.n.e.
panowanie dynastii Zhou

IV w. p.n.e.
powstanie imperium Maurjów

221–202 p.n.e.
panowanie dynastii Qin

202 p.n.e. – – **220** n.e.
panowanie dynastii Han

IV w. n.e.
powstanie imperium Guptów

Przypomnij

- Jakie były najważniejsze osiągnięcia Mezopotamii i Egiptu?

Cel lekcji

- Poznam dzieje starożytnych cywilizacji – Chin i Indii.

Po lekcji

- Opisuję warunki geograficzne, w jakich powstały i rozwinęły się cywilizacje Chin i Doliny Indusu.
- Omawiam organizację państw i społeczeństw w Chinach i Indiach.
- Charakteryzuję wierzenia w starożytnych Chinach i Indiach.
- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia cywilizacji Chin i Indii.
- Porównuję systemy prawne i etyczne cywilizacji Bliskiego i Dalekiego Wschodu.

Chiny

Państwo Środka

Kolebką cywilizacji chińskiej, kształtującej się od V tysiąclecia p.n.e., były tereny wokół rzek **Huang He** (Żółta Rzeka) i **Jangcy** (Błękitna Rzeka). Podobnie jak cywilizacje bliskowschodnie starożytni Chińczycy byli społeczeństwem rolniczym. Wylewy rzek zmusiły ludność zamieszkującą dorzecza do budowania **systemów irygacyjnych**. Prace te wymagały nadzoru i sprawnej administracji, co skutkowało wyodrębnieniem się grupy rządzącej, a w konsekwencji doprowadziło do powstania państwa chińskiego zwanego **Państwem Środka**.

O początkach Chin opowiada legenda związana z panowaniem pięciu cesarzy. Mieli oni rządzić ziemiami położonymi nad Huang He w III tysiącleciu p.n.e. Przedstawiani są jako doskonali władcy, obdarzeni licznymi talentami. Pierwsze potwierdzone w źródłach pisanych informacje na temat cesarzy Chin są dużo młodsze – pochodzą z przełomu XVIII i XVII w. p.n.e. Wówczas władzę sprawowała **dynastia Shang** (czyt. szang). Okres jej rządów upłynął głównie

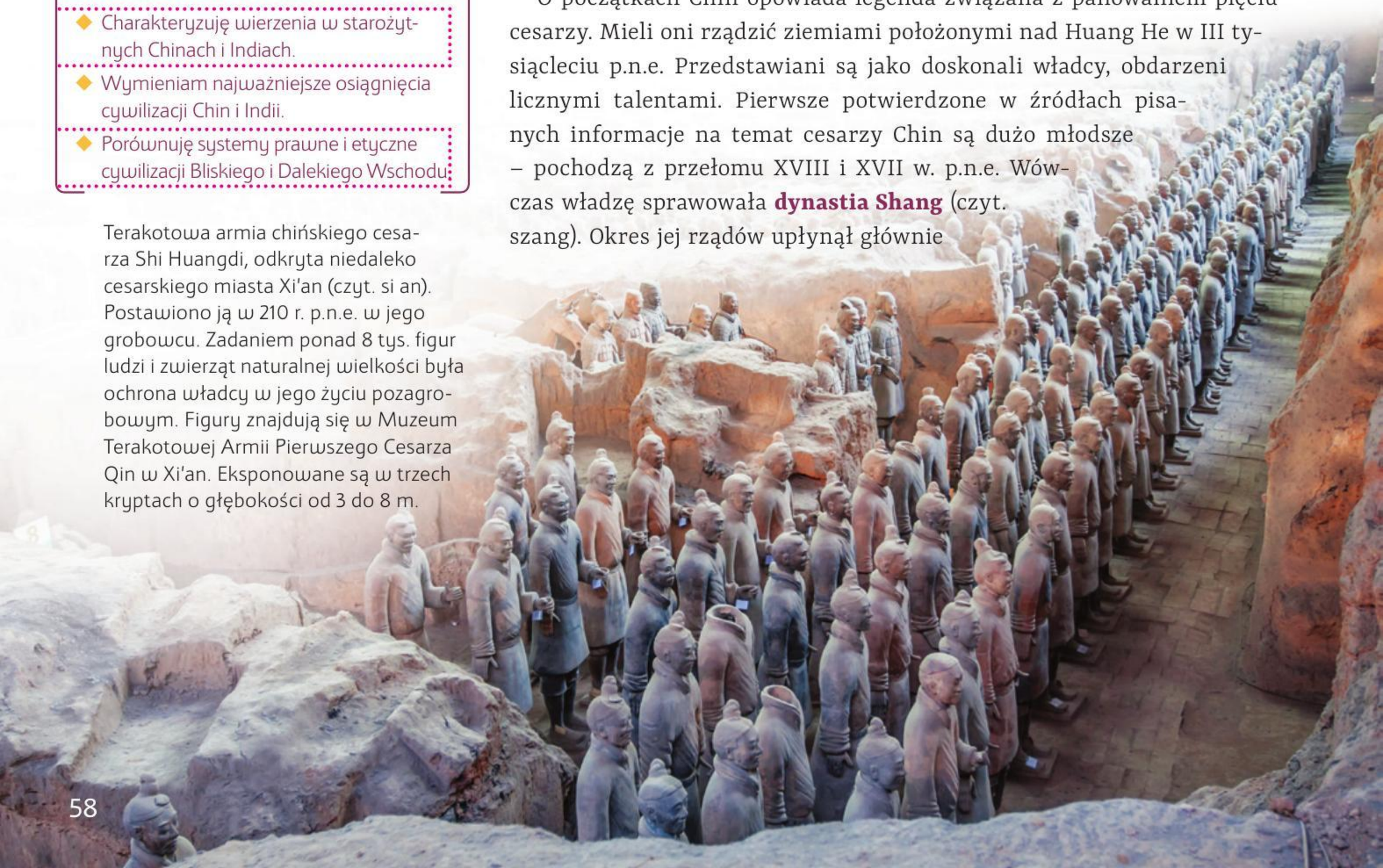

Terakotowa armia chińskiego cesarza Shi Huangdi, odkryta niedaleko cesarskiego miasta Xi'an (czyt. si an). Postawiono ją w 210 r. p.n.e. w jego grobowcu. Zadaniem ponad 8 tys. figur ludzi i zwierząt naturalnej wielkości była ochrona władcy w jego życiu pozagrobowym. Figury znajdują się w Muzeum Terakotowej Armii Pierwszego Cesarza Qin w Xi'an. Eksponowane są w trzech kryptach o głębokości od 3 do 8 m.

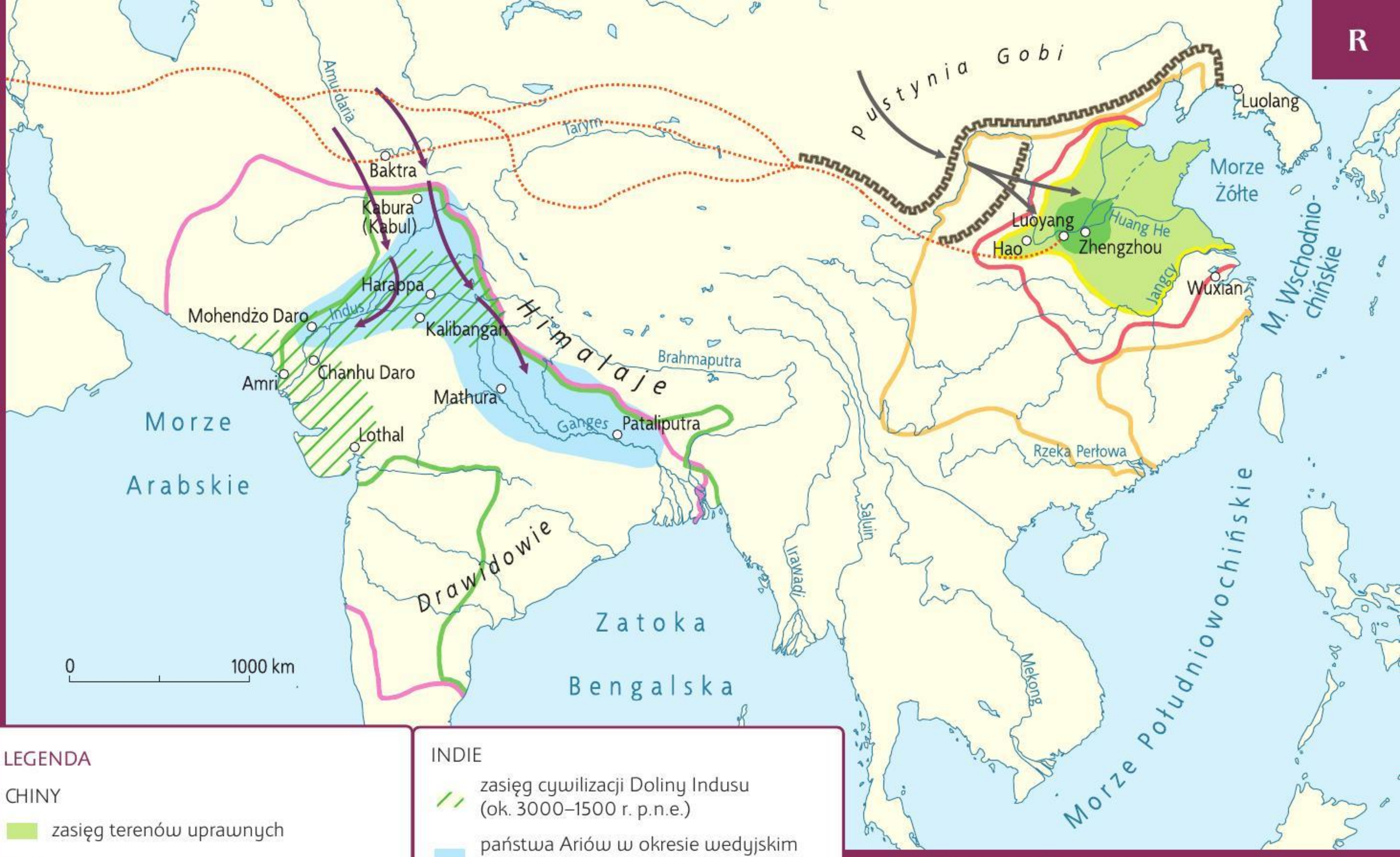

LEGENDA

CHINY

- zasięg terenów uprawnych
- miejsce narodzin cywilizacji chińskiej (ok. 5000 r. p.n.e.)
- granice państwa w okresie panowania dynastii Shang (XVIII–XII w. p.n.e.)
- granice państwa w okresie panowania dynastii Zhou (XII–III w. p.n.e.)
- granice państwa w okresie panowania dynastii Qin (III w. p.n.e.)
- kierunki najazdów plemion koczowniczych na obszar Chin
- Wielki Mur Chiński (ok. 300 r. p.n.e.)
- Jedwabny Szlak

INDIE

- zasięg cywilizacji Doliny Indusu (ok. 3000–1500 r. p.n.e.)
- państwa Ariów w okresie wedyjskim (ok. 1500–550 r. p.n.e.)
- zasięg imperium Maurjów (IV–II w. p.n.e.)
- zasięg imperium Guptów (IV–V w. n.e.)
- kierunki migracji Ariów

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie rzeki Jangcy i Huang He. **M1**
2. Opisz rozwój terytorialny Chin od V tysiąclecia p.n.e. do III w. p.n.e. **M1**

M1 Daleki Wschód w starożytności

Ying Zheng

(260–210 p.n.e.)

Założyciel dynastii Qin. Panował w latach 221–210 p.n.e. pod imieniem Shi Huangdi. Stał się symbolem zjednoczenia Chin. Za jego panowania państwo zyskało nowe terytoria – m.in. obszar środkowego i południowego Wietnamu. Władca przeprowadził liczne reformy, np. ujednolicił pismo. Od tej pory wiele różnych języków, którymi mówili mieszkańcy Chin, było zapisywanych za pomocą jednolitego systemu znaków. Grafika współczesna.

na konsolidacji państwa i licznych wojnach, które toczono, aby poszerzyć terytorium oraz zabezpieczyć granice przed najazdami sąsiednich ludów. Panowanie dynastii Shang skończyło się w XII w. p.n.e. wraz z nastaniem dynastii Zhou (czyt. czou). Rządziła ona Państwem Środka przez blisko 900 lat, a jej upadek doprowadził do rozbicia Chin na wiele samodzielnych państw. Do ponownego zjednoczenia doszło pod koniec III w. p.n.e. za rządów dynastii Qin (czyt. cin), pierwszej dynastii cesarskich Chin, od której pochodzi dzisiejsza nazwa kraju. Jej założycielem był **Ying Zheng** (czyt. jing czeng). Po przejęciu władzy w 221 r. p.n.e. przyjął tytuł **Shi Huangdi** (czyt. szy hłangti), co znaczy Pierwszy Cesarz.

Po krótkich rządach dynastii Qin władzę przejęła na przeszło 400 lat (202 r. p.n.e. – 220 r. n.e.) dynastia Han. Za jej najwybitniejszego przedstawiciela uznaje się cesarza Wu (141–87 r. p.n.e.). Scentralizował on system zarządzania państwem i ustanowił konfucjanizm (zob. s. 61) oficjalną filozofią, której zasadami mieli się kierować urzędnicy imperium. Cesarz był

M2 Sytuacja chłopów Państwa Środka według chińskiego urzędnika żyjącego w II w. p.n.e.

Przez wszystkie cztery pory roku [chłopi] nie mają ani jednego dnia odpoczynku. [...] Wśród tych wszystkich trudów znoszą ponadto klęski powodzi i posuchy, okrucieństwo władz, ciężary i podatki ściągane nie we właściwym czasie [...]. Ci, co coś posiadają, sprzedają to za pół ceny, a ci, co niczego nie mają, zapożyczają się na podwójne procenty. Wyprzedają wtedy pola i domy, sprzedają dzieci i wnuki na spłatę długów. [...] Tak kupcy pochłaniają chłopów i w ten sposób chłopi giną.

Antologia literatury chińskiej, oprac. Witold Jabłoński, Warszawa 1956, s. 88–89.

Praca z materiałem

1. Opisz sytuację chłopów w starożytnych Chinach. **M2**
2. Wyjaśnij, czym mogła, zdaniem autora, skutkować bieda na wsi. **M2**

Rządy cesarza Shi Huangdi przeszły do historii również jako okres krwawych prześladowań przeciwników politycznych i filozofów konfucjańskich. W latach 213–212 p.n.e. władca w ramach walki z nimi spalił ich księgi i pogrzebał żywcem 460 zwolenników nauk Konfucjusza. Na XVIII-wiecznej chińskiej miniaturze widać cesarza 1 obserwującego palenie ksiąg 2 i grzebanie żywcem filozofów 3.

też wybitnym wodzem i dzięki zwycięskim kampaniom poszerzył zakres kontroli nad sąsiednimi terytoriami. Rozwinął również sieć kontaktów handlowych spajających Chiny z Azją Środkową. Karawany z jedwabiem oraz innymi cennymi chińskimi towarami z czasem zaczęły docierać na Bliski Wschód, a następnie do Europy. Szlaki handlowe, które były przemierzane przez te ekspedycje, nazwano w XIX w. **Jedwabnym Szlakiem**.

Na rządy dynastii Han przypadł okres rozkwitu gospodarczego. Poszczególne regiony zostały połączone siecią dróg wykorzystywaną przez wojsko, cesarskich urzędników i kupców. W I w. n.e. Państwo Środka nawiązało kontakty handlowe z Imperium Rzymskim.

Po upadku dynastii Han Chiny na ponad trzy wieki pogrążyły się w politycznym chaosie i rozpadły na kilka rywalizujących ze sobą państw. Do ponownego zjednoczenia doszło dopiero pod koniec VI w. n.e.

Organizacja państwa i społeczeństwo w starożytnych Chinach

Za panowania dynastii Qin ostatecznie ukształtował się charakterystyczny dla Chin system zarządzania. Na czele państwa stał **cesarz**, który w źródłach jest również określany jako „boski władca". Jego **władza była nieograniczona**, a społeczeństwo chińskie wierzyło, że pochodziła ona z boskiego nadania. Temu przekonaniu sprzyjało zachowanie niektórych cesarzy. Chcąc podkreślić swoje boskie pochodzenie i religijny charakter rządów, nie opuszczali oni swoich pałaców, a zwykli śmiertelnicy mogli się z nimi kontaktować wyłącznie za pośrednictwem urzędników.

Niżej od cesarza w hierarchii stali **urzędnicy** nazywani **mandarynami**. Pochodzili z dawnej **arystokracji rodowej**, która na skutek reform Shi Huangdi znalazła się w bezpośrednim otoczeniu cesarza i miała reprezentować jego władzę wśród ludu. Do służby w administracji państwowej wybierano osoby kompetentne, które mogły sprawować urzędy dopiero po zdaniu trudnych egzaminów.

Najliczniejszą i zarazem najgorzej sytuowaną grupę w państwie chińskim stanowili **chłopi**. Byli przywiązani do ziemi należącej do arystokracji, której płacili daniny. Żyli na skraju nędzy, mieszkali w lepiankach i cierpieli głód. Podlegali swoim panom i na ich rozkaz musieli w czasie wojny wstąpić do armii. Skrajnie trudne warunki bytowe skłaniały chłopów do częstych wystąpień przeciwko arystokracji.

Ostatnia grupa w społeczeństwie chińskim to **niewolnicy**. Początkowo było ich niewielu, jednak wraz z podbojami prowadzonymi przez kolejnych władców ich liczba stale rosła.

Religia i filozofia

Chińczycy nie wyznawali jednej, wspólnej dla wszystkich wiary. Żyjący na wsi chłopi czcili przede wszystkim bóstwa związane z siłami natury. Z kolei wśród arystokracji upowszechnił się kult przodków. Rozwinięte było także wróżbiarstwo. Przepowiadano z kości zwierząt i skorup żółwi. Boskim kultem otaczano osobę cesarza sprawującego władzę polityczną i religijną. W VI w. p.n.e. wykształciły się w Chinach dwa systemy filozoficzno-religijne, które zaczęły wypierać część wierzeń ludowych. Były to **konfucjanizm** i **taoizm**.

Konfucjusz głosił, że w życiu człowieka najważniejsze są cnoty, którymi powinien się kierować. Uczył, że istnienie idealnego państwa i ładu społecznego jest możliwe, jeżeli zachowuje się hierarchię społeczną. Członkowie społeczeństwa powinni przestrzegać zasad czystości i porządku, a także szanować tradycję. Filozof był autorem przesłania: „Nie czyń innym, czego dla samego siebie nie pragniesz".

Z kolei taoizm zakładał istnienie człowieka zgodne z zasadami dao (ukierunkowania). Według nich ludzie powinni żyć bez pośpiechu, myśleć o teraźniejszości i pozwolić na to, by świat funkcjonował niezależnie od ich zamiarów. Za najważniejszy uważali rozwój duchowy, dzięki któremu można było osiągnąć prawdziwą wolność. W kwestiach dotyczących państwa taoizm akcentował prostotę przepisów prawnych. Jego twórca, Laozi (czyt. laocy), głosił potrzebę ograniczenia roli państwa w życiu społeczeństwa. Myśliciele taoistyczni uważali, że im mniejsza ingerencja władcy w sprawy państwa, tym większy sukces może osiągnąć społeczeństwo.

Konfucjusz

(551–479 p.n.e.)

Chiński filozof, twórca konfucjanizmu. Działalność rozpoczął w momencie rozpadu tradycyjnych więzi społecznych, który nastąpił w VI w. p.n.e. za panowania dynastii Zhou. Ok. 530 r. p.n.e. założył pierwszą szkołę i upowszechniał w niej swoje poglądy. Sam nigdy nie spisał swoich przemyśleń. Uczynili to dopiero jego uczniowie, którzy zebrali nauki i maksymy mistrza w dziele *Dialogi konfucjańskie*. Ilustracja z XVIII w.

M3 **Idealny świat według Konfucjusza**

Gdy nastaje doskonały porządek, świat jest jak dom, wspólny dla wszystkich. Na publiczne urzędy powoływani są cnotliwi i wartościowi ludzie, a intratne stanowiska piastują ludzie zdolni; życiowymi dewizami są zaufanie i pokój między wszystkimi ludźmi. Wszyscy ludzie kochają i szanują swoich rodziców i dzieci, jak też dzieci i rodziców innych ludzi. Dla starych jest opieka i troska; dla dojrzałych – praca; dla dzieci – wyżywienie i edukacja. Są środki na pomoc dla wdów i wdowców, dla każdego, kto czuje się samotny na świecie, i dla niepełnosprawnych. Każdy mężczyzna i każda kobieta mają odpowiednie role do odegrania w rodzinie i społeczeństwie. Poczucie wspólnoty zajmuje miejsce egoizmu i materializmu. Oddanie publicznej służbie nie pozostawia miejsca na próżniactwo. Intrygi i pobłażanie dla nieuczciwego bogacenia się są nieznane. Złoczyńcy, tacy jak złodzieje i rabusie, nie istnieją. Drzwi do żadnego domu nie trzeba zamykać czy ryglować – ani w dzień, ani w nocy. Oto opis idealnego świata: stanu wspólnoty.*

Konfucjusz, *Dialogi*, Warszawa 2008, s. 611.

* **intratny** – przynoszący korzyści

Jednym z elementów związanych z taoizmem jest taijitu (czyt. tajdżitu) – symbol przedstawiający jin-jang – dwie pierwotne i przeciwne, lecz uzupełniające się siły występujące we wszechświecie.

Praca z materiałem

1. Opisz, jak według Konfucjusza powinno wyglądać idealne społeczeństwo. **M3**
2. Wyjaśnij, czy Konfucjusz był zwolennikiem tradycyjnego podziału społeczeństwa. Uzasadnij odpowiedź. **M3**

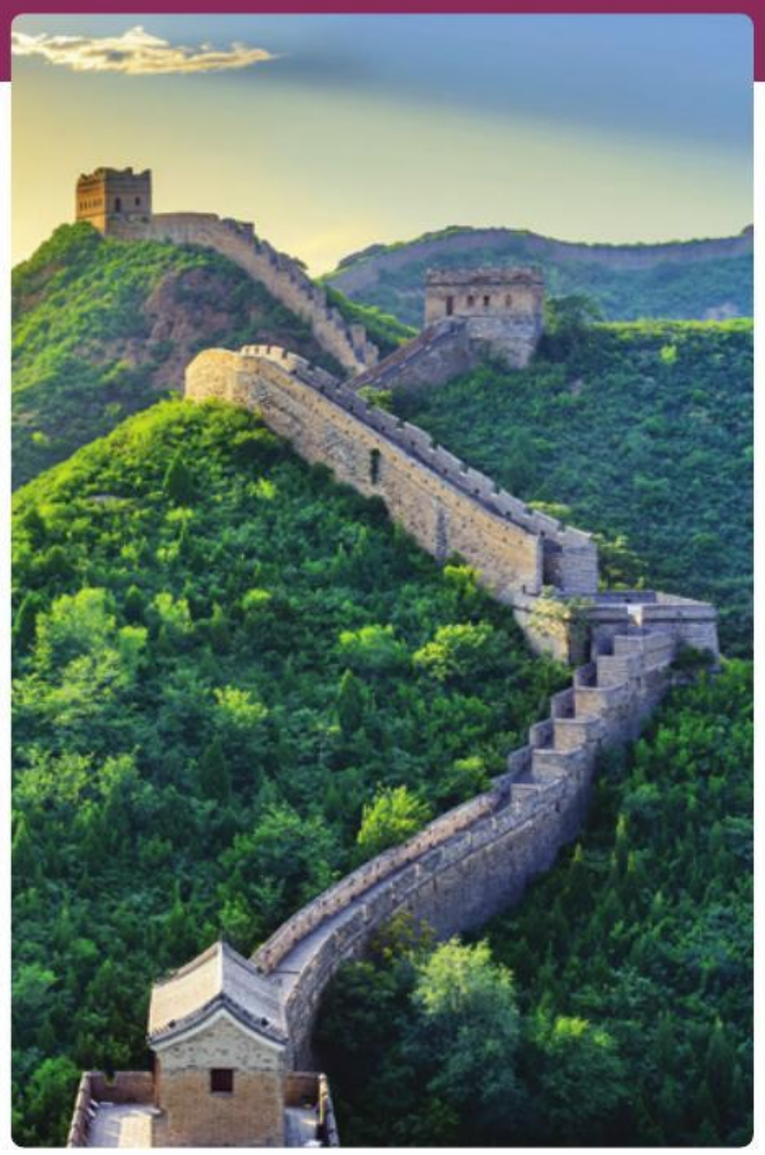

Fragment Wielkiego Muru Chińskiego. Chińczycy mówią o nim „mur długości 10 tysięcy li", co symbolicznie wyraża nieskończoność (li to ok. 500 m). W rzeczywistości mur mierzy ok. 2400 km i jest najdłuższą tego typu budowlą na świecie. Pierwotnie był to wysoki i szeroki wał wzniesiony z kamieni i ubitej gliny. Znajdowały się tu wieże strażnicze i sygnalizacyjne oraz przejścia strzeżone przez wartowników. Budowla, która przetrwała do dzisiaj, w dużej mierze jest dziełem władców z dynastii Ming rządzącej w XIV–XVII w.

Pismo ideograficzne

Pismo, w którym za pomocą znaków wyrażane są idee, wyobrażenia i pojęcia, np. oko ze łzą wyraża smutek. Rozwinęło się z pisma obrazkowego (piktograficznego).

Chińczycy na długo przed Europejczykami zaczęli drukować książki. Najstarszą z nich jest *Diamentowa sutra* wydrukowana dokładnie 11 maja 868 r. Ma ona charakter religijny – zostały w niej zamieszczone nauki Buddy i jego rozmowy z uczniami. Drukowane w Chinach książki osiągały nakład kilkuset tysięcy egzemplarzy. Obok tekstów religijnych i filozoficznych wydawano również kalendarze. *Diamentowa sutra* znajduje się w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Osiągnięcia starożytnych Chin

Symbolem osiągnięć starożytnej cywilizacji chińskiej jest **Wielki Mur Chiński**. Jego budowę rozpoczęto prawdopodobnie w VI w. p.n.e. Miał stanowić ochronę przed zagrożeniem ze strony plemion najeżdżających zachodnie tereny Chin.

Na bardzo wysokim poziomie znajdowało się **rzemiosło**, szczególnie to związane z metalurgią. Chińczycy już w starożytności wytapiali **żelazo** w temperaturze przekraczającej 1300°C. Europejczycy tę umiejętność opanowali dopiero w XV w. Rzemieślnicy chińscy słynęli również z zaawansowanej produkcji naczyń **porcelanowych**. Dziś wiele z nich znajduje się w największych muzeach na całym świecie.

Chińczycy jako pierwsi opanowali produkcję **jedwabiu**. Tkano go z cieniutkich nici otrzymywanych z kokonów jedwabnika. Technologia produkcji była pilnie strzeżona i inne cywilizacje nie poznały jej przez wiele stuleci. Jedwabnym Szlakiem jedwab trafiał do krajów Dalekiego Wschodu, Indii oraz Europy, gdzie wzbudzał zachwyt i szybko stał się jednym z bardziej pożądanych towarów, osiągającym zawrotne ceny.

Ok. 3 tys. lat p.n.e. powstało **pismo chińskie**. Początkowo miało charakter **pisma ideograficznego**. Przełomem cywilizacyjnym było opracowanie przez chińskich rzemieślników techniki wytwarzania **papieru czerpanego**. Powstawał on ze startych na jednolitą masę włókien roślin – kory drzew, lnu, słomy ryżowej i bambusa. Papier wykorzystywano m.in. w **kaligrafii**, czyli sztuce ozdobnego i pięknego pisania. Ludzi, którzy potrafili kaligrafować, otaczano szacunkiem i traktowano jak uczonych. W Chinach kaligrafia miała status samodzielnej sztuki, a jej dzieła oprawiano niczym obrazy.

Chińczycy opracowali **kalendarz księżycowy** składający się z 12 miesięcy liczących od 29 do 31 dni. Stworzyli również kompas i przyrządy astronomiczne. Potrafili obserwować i analizować proces zaćmienia Słońca. Wyznaczyli liczbę π do piątego miejsca po przecinku. Skonstruowali wiele przedmiotów ułatwiających pracę i życie codzienne, np. radło, pług, młyn wodny, koło garncarskie, żelazko (do prasowania jedwabiu), taczkę, korbę, napęd pasowy, kuszę, strzemię, chomąto. Wielkim uznaniem cieszyła się **medycyna** stojąca na bardzo wysokim poziomie. W lecznictwie wykorzystywano zioła, akupunkturę, masaże i dietę.

Indie

Pierwsze cywilizacje

W III tysiącleciu p.n.e. na terenie dzisiejszych Indii i Pakistanu rozwinęła się cywilizacja **Doliny Indusu**. Jej początki są związane z dwoma miastami położonymi w dorzeczu rzeki Indus – Harappą i Mohendżo Daro. W szczytowym okresie rozwoju liczyły one nawet po ok. 40 tys. mieszkańców. Oba miasta charakteryzowały się regularną zabudową. Domy wznoszono z wypalanych cegieł. Były wyposażone w łazienki, a nieczystości trafiały do sieci kanalizacyjnej. Społeczeństwo używało nieodczytanego do dzisiaj **pisma piktograficznego**, którego fragmenty zachowały się na pieczęciach.

Cywilizacja Doliny Indusu upadła ok. 1500 r. p.n.e. Prawdopodobnymi przyczynami były zmiany klimatyczne, naturalne zmiany biegu rzek i katastrofy naturalne. Jedna z hipotez, w ostatnich latach ostatecznie odrzucona, wiązała ów upadek z podbojem tych terenów przez Ariów należących do **ludów indoeuropejskich**.

Obecnie sądzi się, że Ariowie przybyli na obszar subkontynentu indyjskiego już po upadku miejscowej cywilizacji. Napływali falami z północnego zachodu, stopniowo porzucali koczowniczy tryb życia i osiedlali się na rozległej równinie, przez którą płynie rzeka Ganges. Nie utworzyli jednak zwartego państwa, ale wiele niezależnych państewek. Ten czas w historii Indii nazywa się **okresem wedyjskim** – od ksiąg zwanych Wedami, które wówczas powstawały.

Jednolite państwo utworzyli dopiero przedstawiciele dynastii Maurjów w IV w. p.n.e. Ich imperium obejmowało ziemie położone na północ od Indusu i Gangesu i sięgało w głąb Półwyspu Indyjskiego. Najwybitniejszym władcą z tej dynastii był **Aśoka**. Po serii podbojów przeprowadził on wiele reform, m.in. wzmocnił administrację i rozbudował kadrę urzędniczą, która miała realizować jego politykę. Aśoka znany jest nam z tekstów buddyjskich i pozostawionych przez siebie inskrypcji. Źródła te przedstawiają go w dobrym świetle – jako przykładnego buddystę, który starał się nie toczyć wojen oraz łagodnie postępować wobec podbitej ludności. Miało mu to pomóc w sprawnym zarządzaniu wielokulturowym imperium. Władca dbał o rozwój dróg oraz budowę szpitali dla ludzi i zwierząt. Aby zapewnić dostęp do wody, nakazał kopać studnie. Po jego śmierci imperium Maurjów rozpadło się na wiele mniejszych królestw. Ponowne zjednoczenie nastąpiło dopiero w IV w. n.e., kiedy powstało imperium Guptów obejmujące północne i środkowe tereny dzisiejszych Indii.

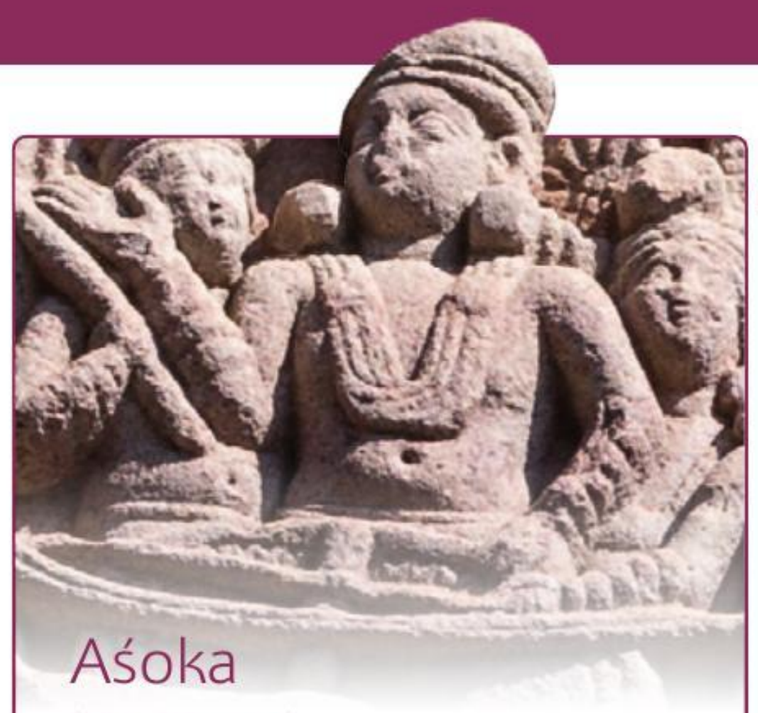

Aśoka

(304–232 p.n.e.)

Władca indyjskiego imperium Maurjów. Początkowo prowadził bardzo agresywną politykę opartą na podbojach sąsiednich ludów. Później zaniechał jej, na co wpływ miało przyjęcie przez niego buddyzmu. Dbał o propagowanie tej doktryny, wysyłając w świat misjonarzy buddyjskich. Fragment reliefu z ok. 35 r. p.n.e., Sanchi (czyt. sańci) w Indiach.

Pismo piktograficzne

Najstarszy rodzaj pisma. Powstało w drugiej połowie IV tysiąclecia p.n.e. Stosowano w nim proste rysunki (piktogramy), które odnosiły się do konkretnych pojęć.

Ludy indoeuropejskie

Starożytne ludy posługujące się językami indoeuropejskimi. Naukowcy do dziś nie ustalili miejsca pochodzenia Indoeuropejczyków. Najczęściej są wymieniane ziemie położone na północ od Morza Czarnego między pasmami Karpat i Kaukazu. Część Indoeuropejczyków zamieszkała w Indiach, Persji i na Bliskim Wschodzie. Pozostali osiedlili się głównie w Europie.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie (s. 59) rzeki Indus i Ganges. **M1**
2. Wymień współczesne państwa, których tereny obejmowało imperium Maurjów. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

Mohendżo Daro – starożytne miasto w dolnym biegu rzeki Indus na terenie dzisiejszego Pakistanu.

Kasta

Zamknięta grupa społeczna, której odrębność określają przepisy religijne lub prawne. Jej członków łączy obrzędowość oraz wykonywanie tego samego zawodu. Jedne kasty są uważane za lepsze, a inne – za gorsze. Przynależność do każdej kasty jest dziedziczna.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Ašoka zdecydował się na wydanie dobrego prawa. **M5**
2. Porównaj system prawny i etyczny cywilizacji starożytnych Indii z poznanymi systemami prawnymi. Wykorzystaj **M4**, **M5** oraz wiedzę pozaźródłową.

M4 Prawo przygotowane przez Ašokę zostało ogłoszone na obszarze, nad którym rozciągało się jego panowanie. Tekst wyryto na kamiennych kolumnach o wysokości od 12 do 15 m i na blokach skalnych. Do naszych czasów zachowało się ok. 20 takich kolumn. Na zdjęciu słup z prawem Ašoki w Vaishali (czyt. wajsiali) w północno-wschodnich Indiach, wzniesiony w 250 r. p.n.e.

* **Król Miły Bogom** – określenie Ašoki w wydawanych przez niego edyktach

Kalingowie – jedno z plemion indyjskich

Organizacja państwa i struktura społeczna Indii

Wraz z postępującą migracją Ariów w północnej części Półwyspu Indyjskiego ukształtował się charakterystyczny dla tych terenów sposób zarządzania państwem. Podzielono je na wiele królestw. Na czele każdego z nich stał **radźa**, który sprawował władzę wojskową i sądowniczą. Jego postępowanie i obowiązki zostały określone w licznych tekstach formułujących zasady moralne, którymi powinny się kierować jednostki i całe społeczeństwa.

Królestwa różniły się od siebie sposobem organizacji. W niektórych władcę wspomagały dwa **zgromadzenia** – wyższe i powszechne – oba pełniące funkcję organów doradczych. System ten obowiązywał również w czasach dynastii Maurjów. Wybitnym prawodawcą był Ašoka. Wprowadził **jednolity system prawny**, tzw. dobre prawo, którego celem miało być sprawiedliwe i tolerancyjne traktowanie wszystkich poddanych imperium.

Z okresu migracji i osiedlania się Ariów na coraz większym obszarze Półwyspu Indyjskiego pochodzi również podział społeczeństwa na cztery podstawowe stany zwane **warnami**. Pierwszą z nich stanowili **kapłani** (bramini). Kolejną byli **wojownicy**, następnie **kupcy** i **rolnicy** oraz **słudzy**. Z czasem wewnątrz tych stanów wyodrębniły się mniejsze grupy zwane **kastami**. Przynależność do kasty wynikała z urodzenia, pozostawało się w niej aż do śmierci, a awans społeczny był najpierw utrudniony, a potem prawie niemożliwy. Wewnątrz każdej grupy funkcjonowały odrębne przepisy regulujące m.in. życie codzienne oraz relacje z osobami spoza niej. Również małżeństwa zawierano wyłącznie z równymi sobie.

Poza systemem kastowym znajdowali się **ludzie** nazywani **niedotykalnymi** lub **pariasami**. Uważano te osoby za nieczyste rytualnie, ich dotyk, a czasem nawet obecność, miały rytualnie kalać przedstawicieli wyższych kast, dlatego unikano kontaktów z nimi.

M5 **Orędzie Ašoki, Edykt XIII, III w. p.n.e.**

W osiem lat po namaszczeniu Król [...] Miły Bogom podbił kraj Kalingów*. Sto pięćdziesiąt tysięcy ludzi uprowadzono do niewoli, sto tysięcy poległo, a kilkakroć tyle spośród ludności utraciło życie. [...] Oto skrucha ogarnęła Miłego Bogom Króla [...] z powodu zwycięstwa nad krajem Kalingów. Bo gdy wolny kraj zostaje zdobyty, powoduje to ofiary w zabitych oraz śmierć i deportację ludzi. Myśl o tym odczuwa Król Miły Bogom nad miarę boleśnie jako poważne obciążenie. [...] Bo Król Miły Bogom pragnie dla wszystkich pewności jutra, opanowania własnej natury, bezstronnego postępowania i łagodnych obyczajów. Gdyż w pojęciu Miłego Bogom Króla najdoskonalszym zwycięstwem jest zwycięstwo przez dobre prawo. [...] W tym też celu zostało wyryte to orędzie mające służyć chwale dobrego prawa, aby moi synowie i prawnukowie, jacy po mnie przyjdą, nie myśleli o nowych podbojach. A gdyby, idąc za własnym popędem, takiego podboju dokonali, niech znajdują radość w darowaniu win, w łagodnym wymiarze kary. I za prawdziwe zwycięstwo niech mają zwycięstwo dobrego prawa, zwycięstwo owocujące na tym i na tamtym świecie.*

Świat starożytny. Materiały, praca zbiorowa, Warszawa 1999, s. 46–47.

Religia

Starożytne Indie były krajem, w którym przenikały się różne **wierzenia politeistyczne**. Pierwotną religią Ariów był **wedyzm**. Opierał się on na wierze w siły przyrody i kosmiczny ład, który uosabiali bogowie i boginie. Świat miał być przepełniony niewidzialnymi siłami wpływającymi na ludzki los. Z czasem ta religia wyewoluowała w **braminizm**, nazywany tak z powodu dominacji kapłanów, czyli braminów. Ważnym elementem tego wyznania była wiara w **reinkarnację**, czyli wędrówkę dusz. Koncepcja ta zakłada, że nieśmiertelna dusza po śmierci ciała podlega kolejnym wcieleniom. W zależności od postępowania za życia człowiek odradza się jako inna osoba lub zwierzę.

Następnym etapem rozwoju braminizmu był **hinduizm**. Najważniejszymi bogami tej religii są Wisznu (wraz z awatarami, czyli wcieleniami – Ramą i Kryszną), Śiwa oraz Bogini, która w różnych rejonach Indii jest znana pod różnymi imionami. Z wiarą w reinkarnację wiąże się prawo **karmy**: dobre uczynki dają człowiekowi lepsze wcielenie, a złe skazują na gorsze. Obecnie hinduizm jest najbardziej rozpowszechnioną religią w Indiach.

Kolejnym systemem wierzeń, który powstał na Półwyspie Indyjskim, był **buddyzm** stworzony przez Siddharthę Gautamę (czyt. s-idartę gałtamę) zwanego **Buddą**. To doktryna religijna, która nie potwierdza ani nie neguje istnienia boga. Za cnoty buddyjskie uważa się uczciwość, życzliwość, radość, równowagę ducha, współczucie i wyrzeczenie się przemocy. Buddyści również wierzą w reinkarnację i dążą do osiągnięcia **nirwany**, czyli stanu wyzwolenia od cierpienia.

Inną ważną religią jest powstały ok. VIII w. p.n.e. **dżinizm** głoszący idee wyrzeczenia, czystości, powstrzymywania się od wszelkiej przemocy i zadawania cierpienia. Społeczność wyznawców dżinizmu nigdy nie była bardzo liczna, jednak religia ta jest ważna ze względu na wpływ, jaki wywarła na kulturę Indii.

Obok wymienionych głównych systemów religijnych na terenie dzisiejszych Indii istniało i do dziś istnieje wiele **religii animistycznych**. Ich wyznawcy wierzą, że duszę mają też rośliny, zwierzęta i przedmioty.

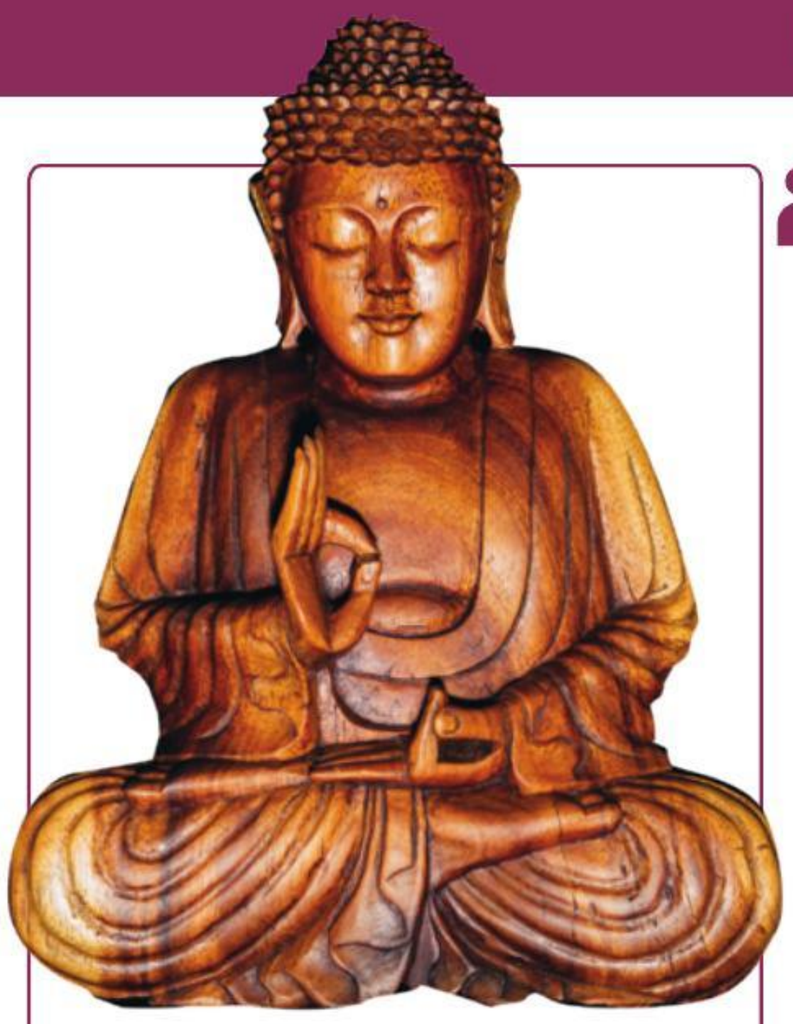

Budda

(ok. 560 – ok. 480 p.n.e.)

Urodził się w zamożnej rodzinie w niewielkiej wsi Lumbini u stóp Himalajów (obecnie Nepal). W wieku ok. 28 lat opuścił rodzinę i wyruszył na poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób człowiek może uwolnić się od cierpienia. Umartwiał się, m.in. poszcząc, czym doprowadził swój organizm do skrajnego wyniszczenia, ale potem odkrył drogę środka, polegającą na zachowaniu umiaru. Medytując, ok. 525 r. p.n.e. osiągnął oświecenie i stał się Buddą, czyli Przebudzonym. Zgromadził wokół siebie uczniów i rozpoczął nauczanie.

Świątynia buddyjska Borobudur w Indonezji na wyspie Jawa. Ta monumentalna budowla przypomina piramidę schodkową. Każdy bok podstawy ma długość 111 m, a wysokość świątyni wynosi 35 m. Na pięciu dolnych tarasach znajdują się reliefy przedstawiające sceny z życia Buddy oraz jego poprzednich wcieleń. Na trzech górnych tarasach wybudowano 72 świątynie (stupy) z posągami Buddy, nad całością zaś góruje największa z nich. Wewnątrz budowli nie ma pomieszczeń. Świątynia jest celem rytualnych pielgrzymek wyznawców buddyzmu.

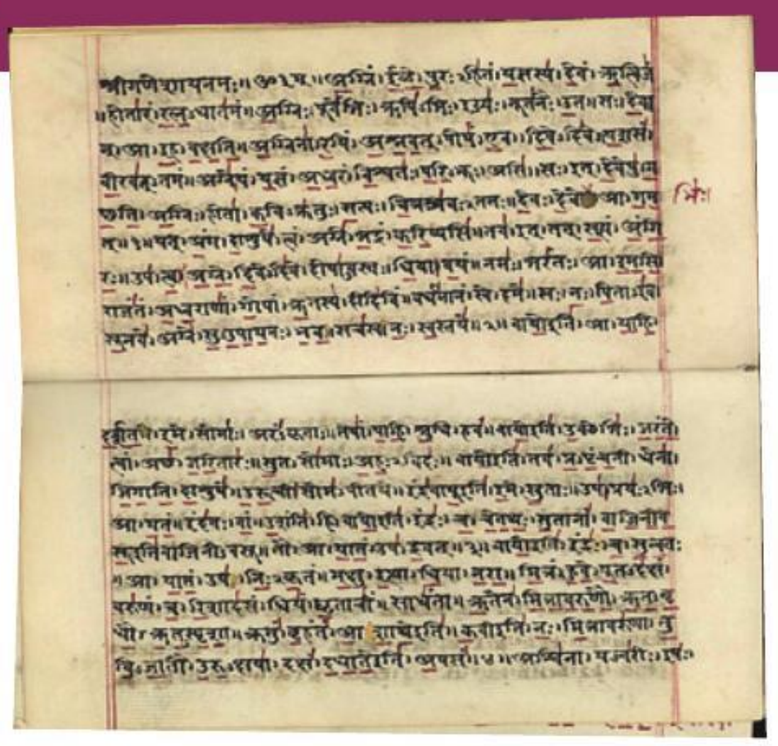

Święte księgi – Wedy – to jeden z najstarszych zabytków kultury starożytnych Indii. Spisano je w języku nazywanym sanskrytem wedyjskim. Na ilustracji XIX-wieczny skrypt wedyjskiej księgi *Rygweda* przechowywany w Bibliotece Newberry (czyt. niubery) w Chicago (czyt. szikago) w Stanach Zjednoczonych.

Osiągnięcia starożytnych Indii

Kultura starożytnych Indii trwale zapisała się na kartach historii dzięki licznym odkryciom, z których korzystamy do dzisiaj. Już w początkach istnienia cywilizacji Doliny Indusu stosowano ujednolicony system miar i wag, a podstawę rachunku stanowił **system dziesiętny**. W Indiach stworzono pierwszy zapis liczb wraz z **cyfrą zero**.

W starożytnych Indiach posługiwano się **sanskrytem**, który do dziś jest językiem sakralnym w hinduizmie. Wiedzę o dawnych Indiach czerpiemy przede wszystkim z dzieł literackich i naukowych pisanych właśnie w tym języku. W sanskrycie powstawała najstarsza literatura indyjska. Były to teksty religijne i eposy – *Mahabharata* i *Ramajana*. W pierwszych wiekach naszej ery rozwinęła się kunsztowna poezja. Powstał najstarszy zbiór bajek i przypowieści – *Pańćatantra*. Do dorobku literatury sanskryckiej należą też utwory z dziedziny gramatyki, prawa, polityki, erotyki, filozofii, matematyki i astronomii.

Wraz z rozwojem religii, zwłaszcza buddyzmu, rozwijała się **sztuka sakralna**. Do najstarszych obiektów tego typu należą buddyjskie i dżinijskie świątynie wykute w skałach. Mają okazałe fasady i sale z majestatycznymi kolumnami. Przykładem architektury sakralnej jest kompleks ponad 30 świątyń, które wyciosano we wzgórzach w Adżancie.

Mahabharata i *Ramajana* to dwa spisane w sanskrycie najbardziej znane hinduskie poematy epickie. Licząca 200 tys. wierszy *Mahabharata* należy do najważniejszych dzieł literatury indyjskiej. Epos opowiada o walce dwóch spokrewnionych rodów, ale też wplata informacje z różnych dziedzin: nauki, sztuki wojennej, sztuki miłosnej czy jogi. Częścią *Mahabharaty* jest jeden z najważniejszych dla myśli indyjskiej traktatów religijno-filozoficznych *Bhagawadgita*. Tekst wywodzi się z przekazów ustnych. Choć najstarsze zachowane jego fragmenty zostały spisane 400 lat p.n.e., to najbardziej znana obecnie forma dzieła powstała ok. IV w. n.e. Na ilustracji karta z *Mahabharaty* pochodząca z XVII-wiecznego wydania, obecnie przechowywanego w Muzeum Salar Jung (czyt. dżang) w Hyderabadzie (czyt. hajdrabadzie) w Indiach.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj organizację państw cywilizacji Dalekiego Wschodu.
2. Przedstaw strukturę starożytnych społeczeństw Państwa Środka oraz Indii.
3. Wymień najważniejsze osiągnięcia cywilizacji starożytnych Chin i Indii.

Starożytne Chiny i Indie

Podsumowanie 6

	Chiny	Indie
Uwarunkowania geograficzne i początki państwa	Położenie w dorzeczu dwóch rzek – Huang He i Jangcy. Częste wylewy rzek. Wykształcenie się grupy rządzącej wskutek konieczności nadzorowania systemów irygacyjnych.	Położenie w dorzeczu dwóch rzek – Indusu i Gangesu. Najstarsze ośrodki – Harappa i Mohendżo Daro. Migracja indoeuropejskich Ariów od ok. 1500 p.n.e.
Organizacja państwa i społeczeństwa	Pierwszy cesarz z dynastii Qin – Ying Zheng, który przyjął tytuł Shi Huangdi, co znaczy Pierwszy Cesarz. Mandaryni – urzędnicy wywodzący się z dawnej arystokracji rodowej. Chłopi – najliczniejsza grupa społeczna, przywiązani do ziemi. Niewolnicy – pojawiający się w wyniku kolejnych podbojów.	Początkowo brak zwartego organizmu państwowego – wiele królestw. Radża – król stojący na czele państwa. Zjednoczenie za panowania dynastii Maurjów. Reformy prawne za panowania Aśoki. Podział społeczeństwa na stany – warny (kapłani, wojownicy, kupcy i rolnicy, słudzy). Kasty – grupy zawodowe, wyznaniowe lub etniczne wewnątrz warn. Niedotykalni (pariasi) – ludzie żyjący poza systemem kastowym.
Religia i filozofia	Wiara w bóstwa związane z siłami natury. Silny kult przodków. Konfucjanizm – w życiu człowieka najważniejsze są cnoty oraz szacunek do tradycji. Taoizm – istotna rola rozwoju duchowego, ograniczenie roli państwa w życiu społecznym.	Wedyzm – pierwotna religia Ariów opierająca się na wierze w siły przyrody i kosmiczny ład. Braminizm – wiara w wędrówkę dusz (reinkarnacja) i odradzanie się w innym ciele. Hinduizm – reinkarnacja, prawo karmy. Najważniejsze bóstwa: Wisznu (i jego awatary Rama i Kryszna), Śiwa oraz Bogini. Buddyzm – doktryna, która nie potwierdza ani nie neguje istnienia boga. Cnoty buddyjskie, reinkarnacja i wyzwolenie od cierpienia (nirwana). Dżinizm – wyrzeczenia, czystość, powstrzymanie się od przemocy.
Osiągnięcia	Systemy irygacyjne. Wielki Mur Chiński. Rozwinięta metalurgia. Zaawansowana produkcja naczyń porcelanowych. Produkcja jedwabiu. Pojawienie się pisma – pismo chińskie. Wytwarzanie papieru czerpanego. Kalendarz księżycowy oparty na systemie 12 miesięcy. Rozwinięta medycyna, m.in. akupunktura.	Rozwinięta matematyka, stosowanie systemu dziesiętnego, wprowadzenie cyfry zero. Sanskryt – język starożytnej literatury: Wedy, *Mahabharata* i *Ramajana*, *Pańćatantra*, teksty z dziedziny gramatyki, prawa, polityki, erotyki, filozofii, matematyki i astronomii. Rozwinięta sztuka sakralna.

Polecane publikacje

Jan Kieniewicz, *Historia Indii*, Wrocław 2003.
Witold Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław 1992.

I

Sprawdź się!

Pradzieje i historia starożytnego Wschodu

Wykonaj w zeszycie.

1. Wyjaśnij pojęcia.

- rewolucja neolityczna
- teokracja
- Tora
- pismo ideograficzne
- kasta

2. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Aśoka • Konfucjusz
• Ramzes II • Salomon • Hammurabi

- Władca Babilonu. Stworzył kodeks nazwany jego imieniem.
- Faraon, który panował 60 lat. Wybudował świątynię w Abu Simbel, świadczącą o potędze starożytnego Egiptu.
- Biblijny władca Izraela. Przypisuje mu się wybudowanie pierwszej świątyni w Jerozolimie.
- Chiński filozof. Autor maksymy: „Nie czyń innym, czego dla samego siebie nie pragniesz".
- Władca indyjskiego imperium Maurjów. Żył w III w. p.n.e.

3. Wymień osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii i starożytnego Egiptu.

4. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Za najstarsze miasta Doliny Indusu uważa się Teby i Mohendżo Daro.
- Powstanie przeciwko Rzymianom, do którego doszło na terenie starożytnego Izraela w latach 132–135 n.e., nosi nazwę powstania Machabeuszy.
- Najstarszym państwem na terenie Mezopotamii było imperium asyryjskie.
- W starożytnym Egipcie mumifikowano wyłącznie ludzi.
- Ściana Płaczu, najświętszy obiekt wyznawców judaizmu, jest jedynym zachowanym fragmentem drugiej świątyni jerozolimskiej.
- Cywilizacje powstałe w Chinach i Indiach nazywamy cywilizacjami starożytnego Dalekiego Wschodu.

5. Scharakteryzuj strukturę społeczeństw w cywilizacjach starożytnego Dalekiego Wschodu.

6. Rozpoznaj miasto przedstawione na ilustracji. Podaj, co było jego najbardziej charakterystycznym obiektem.

7. Napisz pracę argumentacyjną.
Wszystkie pierwsze cywilizacje na Bliskim Wschodzie powstały i funkcjonowały w podobny sposób.
Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Starożytna Grecja

II

Osiągnięcia **starożytnej Grecji** w dziedzinie sztuki, filozofii, literatury, a także polityki i organizacji społeczeństwa wpłynęły na kształt współczesnego świata. W Atenach narodziła się **demokracja**. Z greckich *poleis* pochodzili świetni żeglarze i mężni Spartanie, których niezwykle surowe wychowanie przygotowywało do pełnej poświęcenia służby ojczyźnie. Tereny Hellady weszły w skład ogromnego imperium Aleksandra Wielkiego, sięgającego od Egiptu po Indie. Grecja to ojczyzna wybitnych **filozofów** – Sokratesa, Platona, Arystotelesa, a także **poetów** i **dramatopisarzy** – Homera i Sofoklesa. Jest miejscem narodzin **teatru** oraz **igrzysk olimpijskich**. Nie bez przyczyny współcześni nazywają starożytną Grecję **kolebką cywilizacji europejskiej**.

7 Grecja – kolebka cywilizacji europejskiej

XXX–XV w. p.n.e.
cywilizacja minojska

XVI–XII w. p.n.e.
cywilizacja mykeńska

XII–VIII w. p.n.e.
wieki ciemne

VIII–VI w. p.n.e.
wielka kolonizacja grecka

VIII – pocz. **V** w. p.n.e.
okres archaiczny

Przypomnij

- Jaką rolę odegrały uwarunkowania geograficzne w rozwoju cywilizacji na Bliskim Wschodzie?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były początki cywilizacji greckiej.

Po lekcji

- Porównuję warunki, w jakich narodziły się cywilizacje starożytnego Wschodu i Grecji.
- Charakteryzuję kulturę minojską i mykeńską.
- Porównuję formy ustrojowe starożytnej Grecji.
- Opisuję przyczyny, przebieg i skutki wielkiej kolonizacji greckiej.

Narodziny cywilizacji greckiej

Starożytni Grecy nazywali siebie **Hellenami**, a tereny, na których mieszkali – **Helladą**. Nazwa ta wywodziła się od imienia legendarnego przodka – Hellena. Używane do dziś określenie **Grecja** zostało wprowadzone w późniejszych czasach przez Rzymian.

Hellenowie nie stworzyli jednego organizmu państwowego, ale jednoczyli się w razie potrzeby, np. zagrożenia zewnętrznego. Ich osadnictwo obejmowało o wiele większy obszar niż współczesna Grecja: południową część Półwyspu Bałkańskiego (Grecję kontynentalną, część dzisiejszej Bułgarii, Macedonii oraz Albanii), wyspy Mórz Egejskiego, Jońskiego i Kreteńskiego, a także wybrzeże Azji Mniejszej. W przeciwieństwie do obszarów znajdujących się w pobliżu wielkich rzek tu warunki naturalne nie sprzyjały rozwojowi rolnictwa ani komunikacji, gdyż były to tereny górzyste.

Ludność Hellady zajmowała się wypasem kóz i owiec. Początkowo **rolnictwo** rozwijało się intensywnie na nielicznych równinach, potem zaczęto uprawiać ziemię także na zboczach gór. Była to ciężka i żmudna praca, ponieważ na wzgórzach zachodziły naturalne procesy wymywania gleby. Greccy rolnicy budowali więc tarasy otoczone murkami z kamieni. Uprawiali zboża: na lepszych glebach – pszenicę, na gorszych – jęczmień. Tłuszcze roślinne pozyskiwali z oliwek i winorośli. Popularne były również jabłonie, grusze i figowce.

Ziemia w Helladzie nie obfitowała w bogactwa naturalne. Brakowało cyny (potrzebnej do wytopu brązu), a także srebra, złota czy rudy żelaza. Grecy sprowadzali je więc spoza Hellady. Pod dostatkiem było natomiast gliny wykorzystywanej w **produkcji ceramiki**, którą cechowała wysoka jakość artystyczna. Z gliny wyrabiano też niezbędne w budownictwie cegły.

Fragment marmurowego reliefu przedstawiającego snop pszenicy. Pochodzi z sanktuarium poświęconego bogini Demeter w Eleusis (czyt. elełzis) leżącym niedaleko Aten. Według wierzeń starożytnych Greków Demeter – bogini płodności ziemi, urodzaju, zbóż i patronka rolnictwa – obdarzyła Ateńczyków umiejętnością uprawy roli.

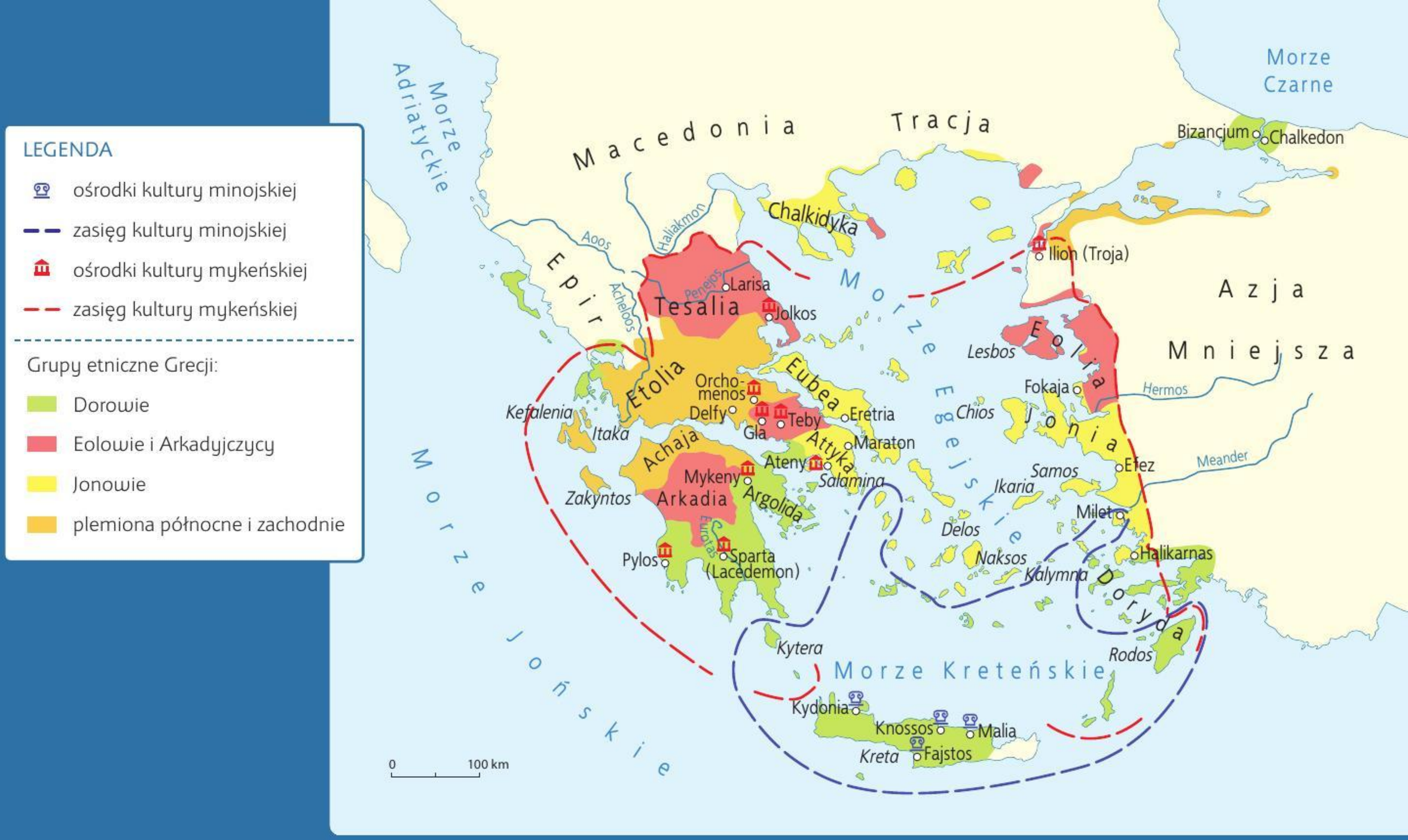

Starożytni Grecy byli ludem **żeglarzy**. Założyli wiele portów, czemu sprzyjały tysiące wysp i rozwinięta linia brzegowa z naturalnymi zatokami. Z czasem większe porty stawały się ośrodkami handlowymi. Grecy udoskonalili statki, co usprawniło wymianę towarów i sprzyjało tworzeniu więzi między mieszkańcami poszczególnych krain. Wzajemne kontakty – wzmacniane wspólnym językiem, takimi samymi wierzeniami i systemem wyznawanych wartości – wpłynęły na powstanie **wspólnej kultury greckiej** (**helleńskiej**).

M2 Handel i żegluga w świecie greckim według Hezjoda – greckiego poety żyjącego w VIII–VII w. p.n.e.

Czekaj na porę właściwą, dla morskiej podróży wskazaną.
Wtedy na wodę spuść łódź swą i towar obfity włóż na nią,
Żebyś powrócił do domu z zyskiem po pewnym okresie,
Jako mój ojciec i twój przed laty, niemądry Persesie [...].*
Ty zaś, Persesie, kolejność prac wszystkich miej zawsze na oku.
Okręt chwal mały, ładunek natomiast na wielki kładź statek;
Zysk ci się przez to powiększy, a zmniejszy się twój niedostatek.
Większy zaiste ładunek też większy zysk ci przyniesie,
Jeśli cię wiatry uchronią od straty na morskim bezkresie.
Skoro bezmyślnie wybrałeś już zawód niepewny żeglarza,
By niedostatku się wyzbyć, co głodem niewdzięcznym zagraża.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 74.

* **Perses** – brat Hezjoda

Praca z materiałami

1. Porównaj warunki naturalne starożytnej Grecji z warunkami panującymi w Mezopotamii i Egipcie. **M1**
2. Wymień ludy starożytnej Hellady. Wskaż regiony, w których mieszkały. **M1**
3. Wyjaśnij, jaki wpływ na rolnictwo oraz rozwój handlu miało położenie geograficzne Grecji. Wykorzystaj **M1**, **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.
4. Przedstaw rady, jakich Hezjod udzielał wypływającemu w podróż morską bratu. Wyjaśnij, czemu miały one służyć. **M2**

Cechą charakterystyczną wierzeń Minojczyków była dominująca rola bóstw żeńskich. Świadczą o tym znalezione liczne figurki takich bóstw. Z tego powodu część badaczy forsowała pogląd o dominującej roli kobiet w społeczeństwie kreteńskim. Tymczasem najprawdopodobniej mnogość tworzonych wyobrażeń bóstw żeńskich to uosobienie płodności natury. Na ilustracji jeden z zabytków sztuki minojskiej – figurka bogini z wężami z XVI w. p.n.e., przechowywana w Muzeum Archeologicznym w Heraklionie na Krecie.

Cywilizacja minojska (kreteńska)

Cywilizacja epoki brązu, która ukształtowała się i rozwinęła w III i II tysiącleciu p.n.e. na Krecie.

Cywilizacja minojska (kreteńska)

Najstarsze ślady osadnictwa na Krecie pochodzą z VI tysiąclecia p.n.e. Od III tysiąclecia p.n.e. oprócz rolnictwa rozwijało się tu rzemiosło, powstawały miasta i następowała wymiana handlowa ze światem zewnętrznym. Zaczęła się kształtować **cywilizacja minojska (kreteńska)**, która swój szczyt osiągnęła w II tysiącleciu p.n.e. Jej nazwa pochodzi od mitycznego króla Minosa, któremu przypisuje się stworzenie potęgi morskiej Krety.

Okres panowania Minojczyków na Krecie jest też nazywany epoką pałaców. Minojczycy wznosili bowiem ogromne wielofunkcyjne budowle zwane **pałacami**. Były one nie tylko siedzibami władcy, ale przede wszystkim stanowiły centra administracyjne i główne ośrodki produkcji rzemieślniczej. Na piętrze takiej budowli znajdowały się bogato dekorowane apartamenty mieszkalne i pomieszczenia reprezentacyjne, a w jednym z bocznych skrzydeł na parterze zazwyczaj lokowano warsztaty i magazyny.

Warunki naturalne Krety nie sprzyjały rolnictwu. W II–I tysiącleciu p.n.e. główne źródło utrzymania mieszkańców Krety stanowił **handel** z ludnością zamieszkującą wyspy Morza Egejskiego i wybrzeże Azji Mniejszej. Wymianę handlową z bliższymi i dalszymi sąsiadami umożliwiały przypisywane Kreteńczykom doskonałe umiejętności nawigacyjne oraz **rozbudowana flota**.

Religia Kreteńczyków była **politeistyczna** – czcili oni wielu bogów. Czynili to głównie na łonie natury, np. w górskich grotach, choć także w pałacach odkryto sale służące kultowi. Bogom składali ofiary z płodów rolnych, narzędzi, broni czy wytworów sztuki. Najprawdopodobniej wierzyli w życie po śmierci, ponieważ w ich grobach są znajdowane przedmioty codziennego użytku.

Kres cywilizacji minojskiej nastąpił w XV w. p.n.e., gdy zostały zniszczone wszystkie ośrodki na Krecie. Przyczyny upadku nie są jasne. Historycy biorą pod uwagę trzęsienie ziemi, konflikty wewnętrzne oraz podbój Krety przez pochodzących z Grecji kontynentalnej Mykeńczyków.

Pozostałości najbardziej okazałych pałaców odkryto w Knossos, Fajstos i Malii. Budowle wzniesiono ok. 1700 r. p.n.e., a charakterystycznym elementem ich wystroju były malowidła ścienne. Na fotografii ruiny pałacu z Knossos z odrestaurowanym wejściem północnym.

Cywilizacja mykeńska

Od XVI w. p.n.e. na terenie Grecji kontynentalnej rozwijała się **cywilizacja mykeńska**, której przedstawiciele posługiwali się językiem greckim. Utożsamia się ich z **Achajami** opisanymi przez Homera w *Iliadzie* i *Odysei*. Nie wiadomo, skąd pochodzili. Historycy nie są w stanie stwierdzić, czy Grecy w okresie cywilizacji mykeńskiej tworzyli jedno państwo, czy też żyli w licznych i niezależnych królestwach. Chociaż król Myken przewyższał bogactwem pozostałych władców greckich, nie był ich bezpośrednim zwierzchnikiem.

W XV w. p.n.e. Achajowie zdobyli Knossos i podbili Kretę, a następnie opanowali szlaki morskie na Morzu Egejskim. Mykeńczycy przejęli wiele rozwiązań stosowanych przez twórców cywilizacji minojskiej. W wielu miastach wznieśli monumentalne **pałace**, wokół których organizowali handel, rzemiosło i produkcję. System gospodarczy opierał się na scentralizowanym zarządzaniu. Najważniejszym zadaniem był odpowiedni rozdział surowców. Władcy przekazywali je wytwórcom, a także narzędzia oraz żywność, w zamian zaś otrzymywali część gotowych produktów. Urzędnicy pałacowi koordynowali również handel.

Nastąpił też rozkwit kultury i sztuki mykeńskiej. Mykeńczycy zaczęli ozdabiać ściany malowidłami. W odróżnieniu od Kreteńczyków tworzyli płaskorzeźby i zajmowali się złotnictwem, czego przykładem są złote maski odnalezione w Mykenach. Do naszych czasów zachowały się bogato zdobione wazy wytwarzane na potrzeby pałaców.

Religia Mykeńczyków miała charakter **politeistyczny**. Historycy nie potrafią dokładnie odtworzyć ich wierzeń, choć wiadomo, że czcili oni bogów, których kult podtrzymywano później w całej starożytnej Grecji. Mykeńczycy składali im ofiary i wyprawiali uczty na ich cześć.

Cywilizacja mykeńska upadła w XII w. p.n.e., prawdopodobnie w wyniku napływu ostatniej fali greckich plemion z północy. Nie był to jednorazowy najazd, lecz proces rozłożony w czasie. Do upadku przyczyniły się również bunty wewnętrzne i kryzys władzy, a także konflikty między poszczególnymi ośrodkami. Okres od upadku cywilizacji mykeńskiej do VIII w. p.n.e. nazywamy **wiekami ciemnymi** ze względu na nikłą liczbę źródeł historycznych, w tym zupełny brak źródeł pisanych. Nastąpił wówczas wyraźny regres cywilizacyjny – ludność zubożała, obniżył się też poziom artystyczny wyrobów ceramicznych. Wiele miast i regionów się wyludniło.

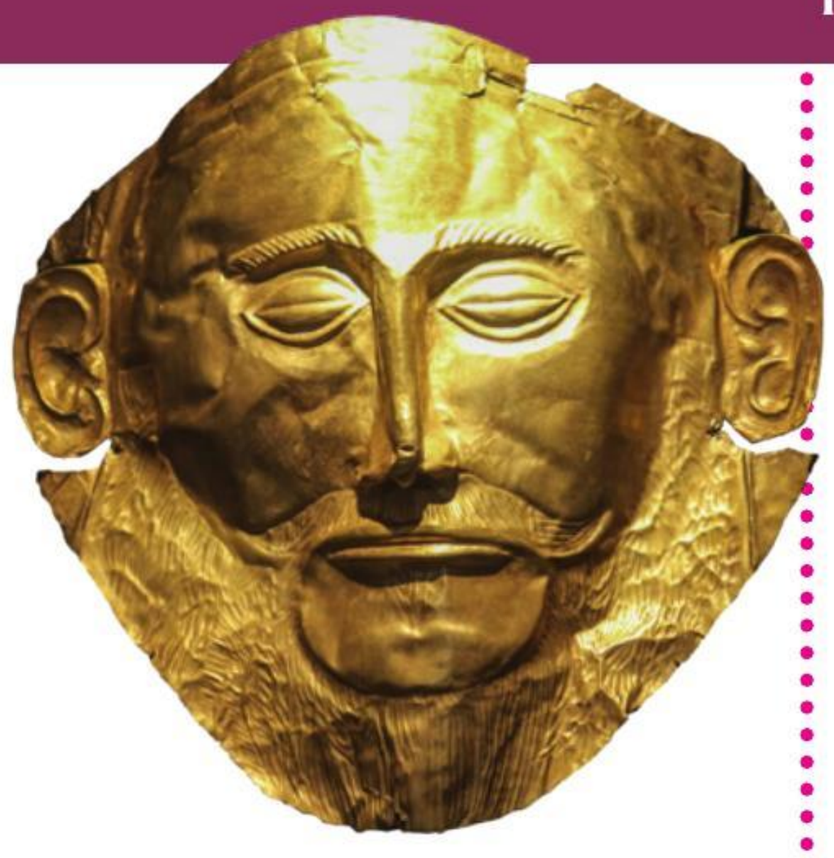

Maska pośmiertna mykeńskiego władcy z XVI w. p.n.e. Została odnaleziona w 1876 r. przez niemieckiego archeologa Heinricha Schliemanna (czyt. hajnricha szlimana). Naturalnych rozmiarów maskę przypisał on legendarnemu władcy Myken, stąd zwana jest też maską Agamemnona. Obecnie w zbiorach Narodowego Muzeum Archeologicznego w Atenach.

Cywilizacja mykeńska

Cywilizacja epoki brązu, która ukształtowała się wokół Myken na Peloponezie. Trwała od XVI do XII w. p.n.e.

Lwia Brama – element murów obronnych w Mykenach – datowana na II tysiąclecie p.n.e. Uznaje się ją za jeden z najważniejszych zabytków architektury mykeńskiej.

infografika

Knossos i Mykeny

Pałac w Knossos

Budowę pałacu w Knossos rozpoczęto ok. 1700 r. p.n.e. Pięciopiętrowy kompleks zajmował powierzchnię ok. 24 tys. m^2. Prowadziły do niego cztery główne bramy. W pałacu było ok. 3000 pomieszczeń połączonych korytarzami. Za sprawą wodociągów wiele z nich miało dostęp do bieżącej wody. Znajdowała się tam również pierwsza w dziejach toaleta, w której nieczystości spłukiwano wodą.

1 **Dziedziniec zachodni** – miał nieregularny kształt i był wyłożony kamiennymi płytami.

2 **Magazyny** – mieściły się w zachodniej części kompleksu. W wielkich glinianych naczyniach (pitosach) przechowywano różne produkty, m.in. oliwę, zboże, wino.

3 **Sala tronowa** – w jej wnętrzu znajdował się tron, wokół którego stały długie ławy. Przypuszcza się, że pomieszczenie wykorzystywano również do celów religijnych.

4 **Przedsionek południowy** – na jego ścianach widniał fresk ukazujący postacie z nagimi torsami i szczupłymi taliami. Taki sposób przedstawiania ludzi był jednym z charakterystycznych elementów sztuki minojskiej.

5 **Główny dziedziniec** – miał kształt prostokąta o wymiarach 58 × 28 m, przylegały do niego pomieszczenia królewskie.

6 **Megaron** (grec. „duża izba") **królowej** – prywatne pokoje królowej, garderoba oraz łazienka. Ściany tej części budowli pokrywa słynne malowidło z delfinami.

Twierdza w Mykenach

Twierdza w Mykenach powstała najprawdopodobniej w II tysiącleciu p.n.e. Zbudowano ją na 300-metrowym wzniesieniu, co tworzyło naturalną ochronę przed wrogami. Bezpieczeństwo wzmacniały potężne mury, które już w czasach starożytnych budziły podziw. Twierdza zajmowała obszar 30 tys. m^2.

1. **Pałac (cytadela)** – stanowił serce administracyjne Myken. W jego centralnej części znajdowała się sala z paleniskiem otoczonym czterema kolumnami. Pełniła ona funkcję sali królewskiej. Ściany pałacu przyozdobiono malowidłami przedstawiającymi m.in. sceny z polowań, bitew i oblężeń.

2. **Zbiorniki i magazyny** – na wypadek długiego oblężenia miasto wyposażono w podziemne zbiorniki na wodę i magazyny do przechowywania żywności. Była to najbardziej strzeżona część twierdzy.

3. **Mury** – starożytni nazywali je murami cyklopowymi, ponieważ wierzyli, że zostały zbudowane przez mitycznych olbrzymów zwanych cyklopami. Mury miały od 5 do 8 m wysokości i szerokość nawet do 6 m.

4. **Lwia Brama** – jedno z dwóch ogromnych wejść do twierdzy. Swą nazwę zawdzięcza umieszczonemu nad wejściem reliefowi przedstawiającemu dwie zwrócone ku sobie lwice.

5. **Krąg grobowy** – miejsce pochówku przedstawicieli arystokracji. W pobliżu znajdowały się budowle o różnym przeznaczeniu, będące m.in. ośrodkami kultu.

Praca z infografiką

1. Rozstrzygnij, czy cywilizacja minojska słusznie jest nazywana kulturą pałaców. Odpowiedź uzasadnij.
2. Wymień co najmniej trzy elementy pałacu w Knossos i określ ich funkcje.
3. Wskaż i opisz elementy twierdzy mykeńskiej, które miały charakter obronny.
4. Porównaj oba obiekty, a następnie wskaż podobieństwa i różnice między nimi. Określ, z czego one wynikały.

Poleis i ich organizacja

W epoce archaicznej (VIII–V w. p.n.e.) ukształtowała się szczególna forma organizacji państwowej, którą Grecy nazywali ***polis*** (grec. „warowne wzgórze"). Była to wspólnota obywateli złożona z dorosłych mężczyzn, którzy wraz z rodzinami mieszkali w mieście i położonych w pobliżu wioskach. Tylko obywatele mieli prawo decydować w sprawach *polis*. Głosowali na **zgromadzeniu ludowym**, uczestniczyli w obradach **rady**, sprawowali urzędy oraz byli sędziami. Zgromadzenie i rada były najważniejszymi instytucjami greckich wspólnot obywatelskich i występowały we wszystkich znanych historykom *poleis*. Znaczenie tych organów decyzyjnych zależało od ustroju: w *poleis* demokratycznych najważniejsze było zgromadzenie, a w *poleis* oligarchicznych – rada. Życie polityczne toczyło się na **agorze** – centralnym placu miasta.

Większość *poleis* miała niewielką powierzchnię obejmującą miasto oraz kilka okolicznych wsi, w których mieszkało ⅔ ludności. Dużych *poleis* było niewiele, zaliczały się do nich Syrakuzy na Sycylii, Korynt w Grecji kontynentalnej, Milet, Efez i Halikarnas na wybrzeżach Azji Mniejszej. Zupełny wyjątek stanowiły Sparta i Ateny, które obejmowały ogromne jak na greckie warunki terytoria – odpowiednio ⅓ powierzchni Półwyspu Peloponeskiego oraz całą Attykę.

Polis stworzona w VIII w. p.n.e. jako forma organizacji państwowej przetrwała ponad tysiąc lat. Znana była wszędzie tam, gdzie osiedlali się Grecy. Także po podboju Hellady przez Rzymian wiele miast greckich, pomimo braku suwerenności, nadal funkcjonowało jako *poleis*. Znaczenie straciły w nich wprawdzie zgromadzenia ludowe, ale działały rady, które wybierały lokalnych urzędników i zarządzały finansami.

Ustroje greckich *poleis*

W większości greckich *poleis* wyłączną władzę sprawowała **arystokracja** (grec. *aristoi* – „najlepsi"), która swą pozycję zawdzięczała pochodzeniu, majątkowi oraz roli, jaką odgrywała w obronności miast-państw. Taką formę ustroju nazywamy **oligarchią** (grec. „rządy niewielu"). Wraz z przemianami w sposobie prowadzenia walki i pojawieniem się ciężkozbrojnej piechoty **hoplitów** (zob. s. 96) pozycja arystokracji jako jedynej grupy uprawnionej do sprawowania władzy zmalała. Obrona *polis* nie należała już wyłącznie do niej. Uzbrojenie hoplity było zdecydowanie tańsze niż jazdy, w której walczyli arystokraci, i mogła sobie na nie pozwolić większa liczba osób. Tym samym poszerzał się krąg ludzi zainteresowanych sprawami *polis*. Stopniowo zaczęli się oni domagać udziału w sprawowaniu władzy. Prowadziło to do napięć i konfliktów społecznych, gdyż arystokraci nie godzili się na ograniczanie ich roli.

Podczas konfliktów społecznych władza była przejmowana siłą. Niekiedy w wyniku przewrotu rządy obejmował **tyran**. Tę formę ustroju Grecy nazwali **tyranią**. Władza w tym czasie znajdowała się w rękach jednej osoby, co było niezgodne z prawem. Tyrani co prawda nie zmieniali zastanego

Polis (lm. *poleis*)

Miasto-państwo. Obszar obejmujący właściwe miasto i przylegające do niego tereny wiejskie. Większość *poleis* miała niewielkie rozmiary. Mieszkańców łączyły interesy ekonomiczne, polityczne, a także wspólny język i wierzenia. *Poleis* różniły się ustrojami, ale we wszystkich funkcjonowały rady i zgromadzenia ludowe obywateli.

W starożytnej Grecji oprócz *polis* występowała także inna forma organizacji społeczeństwa – *ethnos* (czyt. etnos). Charakteryzowała się brakiem centrum miejskiego i znaczącą przewagą rozproszonych osad. Z biegiem czasu niektóre *ethnos* wytworzyły wspólne instytucje i przekształciły się w państwa związkowe (np. Związek Tesalski).

Statuetka hoplity pochodząca z VI w. p.n.e. Stare Muzeum w Berlinie.

Oligarchia

Rządy niewielkiej grupy najbogatszych obywateli (grec. *oligoi* – „nieliczni").

Tyrania

Rządy jednostki, która bezprawnie przejęła władzę (grec. *tyrannis* – „władza jednostki").

porządku prawnego, a jedynie otaczali się przychylnymi sobie ludźmi, jednak w stosunku do przeciwników politycznych stosowali przemoc. Dbali też o odpowiednią propagandę, dlatego opłacali poetów i artystów, którzy mieli sławić ich dokonania. Ta forma ustrojowa pojawiła się w VII w. p.n.e. m.in. w Koryncie. Tyrani rządzili ponadto w Syrakuzach na Sycylii oraz w wielu miastach Azji Mniejszej, np. w Milecie.

Panowanie tyranów nie miało jednak charakteru długotrwałego, a wraz z ich upadkiem do głosu zaczęły dochodzić coraz większe rzesze obywateli. W niektórych greckich *poleis* rozpoczął się powolny proces kształtowania się **demokracji**, której istotę oddawał ustrój Aten (zob. s. 88).

Wielka kolonizacja grecka

Walki o władzę w *poleis*, wzrost liczby ludności, brak ziemi do uprawy oraz rozwój handlu sprawiły, że w **VIII w. p.n.e.** Grecy wyruszyli na poszukiwanie nowych ziem, surowców i rynków zbytu na wytwarzane towary. Uczestnikom wypraw przyświecała też chęć poprawy statusu społecznego. Tak rozpoczął się trwający trzy stulecia proces zasiedlania wybrzeży Morza Śródziemnego i Morza Czarnego nazwany **wielką kolonizacją grecką**. Wraz z nią nastąpił **okres archaiczny** w historii starożytnej Grecji, który trwał do początku V w. p.n.e.

Greckie *poleis* posiadające zamorskie kolonie określano mianem **metropolii** (grec. „matka *polis*"). Nowe kolonie od początku stawały się niezależnymi organizmami. Z macierzystymi miastami-państwami utrzymywały

M3 Ateńska drachma – srebrna moneta pochodząca z połowy V w. p.n.e. Dla greckich *poleis* monety były dowodem ich suwerenności, dlatego umieszczano na nich symbole związane z miastem. Na awersie drachmy z Aten ukazano wizerunek patronki miasta, a na rewersie – sowę, symbol bogini. Gałązki oliwne znajdujące się nad sową świadczyły o dobrobycie panującym w mieście. Moneta pochodzi ze zbiorów Francuskiej Biblioteki Narodowej w Paryżu.

Praca z materiałem

1. Opisz symbolikę przedstawioną na monecie. **M3**

Demokracja

Rządy ogółu obywateli (grec. *demos* – „lud", *kratos* – „władza").

Ateński Akropol ok. IV w. p.n.e. Znajdowały się tam najważniejsze świątynie, w tym Partenon wybudowany na cześć bogini Ateny będącej patronką miasta. Ilustracja współczesna.

kontakty handlowe. Oprócz kolonii powstawały również **faktorie handlowe** (**emporia**). Były to niewielkie osady, w których następowała wymiana handlowa między greckimi kupcami i rodzimą ludnością. Nadzorowali je urzędnicy wysyłani z *polis* zakładającej faktorię.

Wielka kolonizacja grecka tym się różniła od wcześniejszych migracji, że miała **charakter planowy i celowy**. Była organizowana przez małe grupy, a nie wielkie plemiona. Poszukiwaniu terenów pod zasiedlenie towarzyszyły rytuały religijne. Grecy udawali się do wyroczni w Delfach (zob. s. 103) i pytali o powodzenie przyszłej akcji. Proces osiedlenia rozpoczynał się w chwili akceptacji miejsca przez wyrocznię. Na czele kolonistów stał **oikistes**. To on odpowiadał za przeniesienie z macierzystego miasta-państwa wzorów organizacji społecznej, ustroju politycznego i sposobu rozdzielania ziemi. Był też odpowiedzialny za przestrzeganie prawa oraz posługiwanie się takim samym pismem i kalendarzem. Ponadto pełnił funkcje religijne.

Głównymi kierunkami kolonizacji na zachodzie były Półwysep Apeniński, Sycylia oraz wybrzeża Francji i Hiszpanii, gdzie Grecy założyli wiele osad, m.in. Syrakuzy i Massalię (dzisiejsza Marsylia). Ze względu na podobieństwo krajobrazu do rodzimych stron skolonizowane tereny południowych wybrzeży Półwyspu Apenińskiego wraz z Sycylią Grecy nazywali Wielką Grecją. Równie ważnym kierunkiem wypraw kolonizacyjnych Greków stał się basen Morza Czarnego. Kolonie zakładane na wybrzeżach tego morza traktowano jako spichlerz Grecji. W **VI w. p.n.e.** nastąpiło wyraźne **zahamowanie kolonizacji**. Przyczyną było powstanie silnych organizmów politycznych na terenach, które mogły się znaleźć w orbicie zainteresowania Greków – m.in. Rzymu na Półwyspie Apeńskim i Persji na Bliskim Wschodzie.

M4 **Przyczyny kolonizacji według Tukidydesa – greckiego historyka żyjącego w V–IV w. p.n.e.**

Największe zaś przesunięcia odbywały się zawsze na najurodzajniejszych obszarach: dzisiejszej Tessalii, Beocji, większej części Peloponezu [prócz Arkadii], a w pozostałej Helladzie również na terenach, które były najżyźniejsze. Albowiem wzrastające dzięki urodzajnej ziemi bogactwo poszczególnych jednostek wywoływało walki wewnętrzne, które z kolei rujnowały mieszkańców kraju, jednocześnie zaś obce plemiona bardziej zagrażały takiemu krajowi. Dlatego też w Attyce, gdzie od najdawniejszych czasów z powodu nieurodzajnej gleby nie było walk wewnętrznych, stale mieszkała ta sama ludność. [...], później, wobec przeludnienia Attyki, wysyłano osadników nawet do Jonii. [...] Peloponezyjczycy [skolonizowali] większą część Sycylii, Italii i niektóre inne obszary Hellady. [...] Fokajczycy, kiedy zakładali kolonię w Massalii, pokonali Kartagińczyków w bitwie morskiej.*

Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 167–169.

*Kartagińczycy – mieszkańcy dawnej kolonii fenickiej założonej w IX w. p.n.e. na terenie Afryki Północnej

M5 **Uchwała zgromadzenia obywateli Tery* o wysłaniu kolonistów do Kyrene, VII w. p.n.e.**

Terejczycy postanowili posłać Battosa do Libii [...]. Na równych i sprawiedliwych warunkach z każdej rodziny jeden syn będzie wciągnięty na listę [...] spośród młodych i wolnych Terejczyków [...]. Jeśli osadnikom uda się założyć kolonię, każdy z ojczyzny, który popłynie do Libii później, będzie mógł zostać obywatelem i pełnić urzędy oraz otrzyma działkę ziemi [...]. Jeśli jednak nie uda im się założyć kolonii, [...] będą mogli opuścić tamten kraj i bezpiecznie wrócić do własnych majątków na Terze i będą mogli być tutaj obywatelami. Każdy, kto odmówi popłynięcia, kiedy zostanie wysłany przez państwo, będzie podlegał karze śmierci, a majątek jego zostanie skonfiskowany. Każdy, kto udzieli schronienia i opieki takiemu człowiekowi, nawet jeśli to ojciec będzie pomagał synowi czy brat bratu, będzie podlegał takiej samej karze jak człowiek, który odmówił popłynięcia. Na takich warunkach zaprzysięgli umowę ci, którzy pozostali tutaj, i ci, którzy odpłynęli jako koloniści; i obłożyli klątwą tych, którzy by złamali to porozumienie i nie byli mu posłuszni, zarówno spośród tych, co odpłynęli, jak i tych, co pozostali.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 78–79.

*Tera – wyspa na Morzu Egejskim (dziś Santoryn)

Praca z materiałami

1. Opisz przyczyny, dla których Grecy decydowali się na opuszczenie rodzimej *polis*. **M4**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób dokonywano wyboru osadników. **M5**
3. Podaj konsekwencje przewidziane dla osób, które nie chciałyby opuścić rodzimej *polis*. **M5**
4. Wskaż na mapie zasięg kolonizacji greckiej i fenickiej. **M6**

Oikistes

Przywódca kolonistów wyznaczony przez macierzystą *polis* do utworzenia kolonii.

Skutki wielkiej kolonizacji greckiej

Konsekwencją wielkiej kolonizacji greckiej było **poszerzenie granic świata greckiego**. Nowe ośrodki wytwarzały nadwyżki żywności, którą łatwo mogły wymieniać na inne dobra. Szlaki handlowe ułatwiały wymianę towarów. To wszystko przyczyniło się do wzrostu dochodów greckich *poleis* oraz rozwoju ich kultury.

Odkrywanie nowych, często nieznanych terenów przyczyniło się również do zacieśnienia **kontaktów z innymi cywilizacjami**. Zderzenie kultur zaowocowało wzajemną wymianą myśli. Grecy korzystali z doświadczeń ludów Syrii i Palestyny, czerpali też z dorobku dwóch wielkich cywilizacji – egipskiej i mezopotamskiej. Od Fenicjan przejęli m.in. **pismo alfabetyczne**, a następnie rozwinęli je i udoskonalili. Jednocześnie nowe greckie kolonie silnie oddziaływały na miejscową ludność, która przejmowała obyczaje, wierzenia i ustrój polityczny Greków.

Pismo alfabetyczne

Pismo, w którym danym dźwiękom mowy odpowiadają oddzielne znaki (litery).

M6 Kolonizacja grecka i fenicka w VIII–VI w. p.n.e.

Najważniejszą zasługą Fenicjan jest wynalezienie pisma alfabetycznego, które stworzyli już w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e. Składało się ono z 22 liter odpowiadających spółgłoskom, a zapisywano je od lewej do prawej strony, choć w starszych inskrypcjach pojawiał się także zapis od prawej do lewej. Z pisma fenickiego wywodzą się m.in. systemy znaków stosowane współcześnie w Europie czy alfabet arabski. Na ilustracji kamienna stela z fenicką inskrypcją datowaną na IX w. p.n.e., przechowywana w Muzeum Pergamońskim w Berlinie.

Kolonizacja fenicka

Ekspansja kolonialna Greków w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego była utrudniona, ponieważ od początku I tysiąclecia p.n.e. teren ten znajdował się pod kontrolą **Fenicjan** – ludu żeglarzy i kupców. Od II tysiąclecia p.n.e. zamieszkiwali oni wąski pas żyznej ziemi na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, znajdujący się obecnie w granicach Libanu i Izraela. Fenicjanie nie stworzyli jednolitego państwa, a jedynie związek luźno powiązanych ze sobą miast-państw, ale w przeciwieństwie do greckich *poleis* były one rządzone przez królów. Najważniejsze z nich to Tyr, Sydon, Byblos i Gaza.

Miasta fenickie słynęły z produkcji tkanin barwionych purpurą, szklanych naczyń oraz lekkiego drewna cedrowego świetnie nadającego się do budowy statków. Poza eksportem luksusowych towarów ważnym źródłem bogactwa Fenicjan było **pośrednictwo w handlu** między wschodnimi rejonami świata starożytnego a jego zachodnią częścią.

Handel mógł się rozwijać dzięki sieci niewielkich osad – **kolonii** – zakładanych przez Fenicjan na wybrzeżach w miejscach dogodnych do obrony. Poza ochroną szlaków handlowych pełniły one funkcję miejsc odpoczynku i zaopatrzenia w żywność dla żeglarzy i kupców. Najwięcej założono ich w północnej Afryce oraz na wyspach: Sycylii, Sardynii i Balearach. Statki fenickie pływały nie tylko po Morzu Śródziemnym, lecz także wyprawiały się poza Cieśninę Gibraltarską, którą Grecy nazywali Słupami Heraklesa. Najstarszą osadą założoną przez Fenicjan na atlantyckim wybrzeżu Półwyspu Iberyjskiego był Kadyks. Z czasem wiele kolonii przekształciło się w miasta niezależne politycznie i gospodarczo od miejsc, z których pochodzili osadnicy.

Fenicjanie zasłynęli przede wszystkim jako wybitni żeglarze starożytnego świata. Na swoich łodziach prawdopodobnie dotarli aż do dzisiejszej Wielkiej Brytanii. Współczesna ilustracja fenickiego statku.

Najsławniejszą fenicką kolonią stała się **Kartagina**, założona w Afryce Północnej pod koniec VIII w. p.n.e. przez mieszkańców Tyru. Kiedy w VI w. p.n.e. Tyr i inne miasta fenickie znalazły się pod zwierzchnictwem imperium perskiego, Kartagińczycy przejęli kontrolę nad szlakami handlowymi na zachód od Sycylii. Sama wyspa była podzielona między Greków i Kartagińczyków.

Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Omów cechy charakterystyczne kultury minojskiej i mykeńskiej.
2. Scharakteryzuj najważniejsze formy ustrojowe greckich *poleis*.
3. Opisz wielką kolonizację grecką.
4. Porównaj kolonizację grecką oraz fenicką.

Położenie geograficzne i specyfika kraju Greków (Hellady)

Południowa część Półwyspu Bałkańskiego, wybrzeże Azji Mniejszej i wyspy leżące na Morzach Egejskim, Jońskim i Kreteńskim.
Tereny w większości górzyste.
Słabo rozwinięte rolnictwo.
Brak surowców naturalnych.
Produkcja ceramiki na wysokim poziomie artystycznym.
Silnie rozwinięte handel i żegluga.

Cywilizacja minojska (kreteńska)

Kreta, XXX–XV w. p.n.e.
Budowa kompleksów pałacowych (m.in. w Knossos, Fajstos, Malii).
Wysoko rozwinięta sztuka (np. malowidła z pałacu w Knossos).
Niejasne przyczyny upadku – być może trzęsienie ziemi, konflikty wewnętrzne, najazd Mykeńczyków.

Cywilizacja mykeńska

Kontynentalna część Grecji, XVI–XII w. p.n.e.
Mykeńczycy utożsamiani z Achajami.
Budowa monumentalnych pałaców (m.in. w Mykenach).
Wysoko rozwinięta sztuka (np. maska Agamemnona).
Upadek początkiem wieków ciemnych w historii Grecji.

Organizacja *poleis* i formy ustrojowe

Polis – miasto-państwo.
Ciała kolegialne *polis* – zgromadzenie ludowe i rada.
W większości *poleis* władza w rękach arystokracji.
Formy ustrojowe *poleis* w starożytnej Helladzie: oligarchia, tyrania, demokracja.

Wielka kolonizacja grecka

Przyczyny
- walki o władzę w *poleis*
- głód ziemi
- rozwój handlu
- wzrost liczby mieszkańców
- chęć poprawy statusu społecznego

Przebieg
- od VIII do VI w. p.n.e. zasiedlanie wybrzeży Mórz Śródziemnego i Czarnego
- zakładanie kolonii na polecenie macierzystej *polis* (metropolii)
- zakładanie faktorii handlowych
- przykładowe greckie kolonie – Syrakuzy, Massalia (Marsylia)

Skutki
- poszerzenie granic greckiego świata
- zacieśnienie kontaktów z innymi cywilizacjami
- przejęcie osiągnięć innych ludów, np. pisma alfabetycznego
- przejmowanie obyczajów, wierzeń i ustroju politycznego Greków przez ludność kolonii

Kolonizacja fenicka

Fenicjanie – lud żeglarzy i kupców.
Związek luźno powiązanych ze sobą miast-państw na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego.
Miasta fenickie – pośrednictwo w handlu między wschodnimi a zachodnimi rejonami świata starożytnego.
Zakładanie kolonii na wybrzeżach północnej Afryki, Sycylii, Sardynii, Balearów i Półwyspu Iberyjskiego.

Polecane publikacje

Benedetto Bravo, Ewa Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, t. 1, Warszawa 1988.
Jerzy Ciechanowicz, *Cień Minotaura*, Warszawa 1996.
Oswyn Murray, *Narodziny Grecji*, Warszawa 2004.

8 Sparta i Ateny – dwa modele greckich *poleis*

Przypomnij

- Jakie ustroje panowały w greckich *poleis*?

Cel lekcji

- Poznam organizację greckich *poleis* na przykładzie Sparty i Aten.

Po lekcji

- Charakteryzuję ustroje Sparty i Aten.
- Porównuję organizację społeczeństw Sparty i Aten.
- Oceniam funkcjonowanie demokracji ateńskiej.

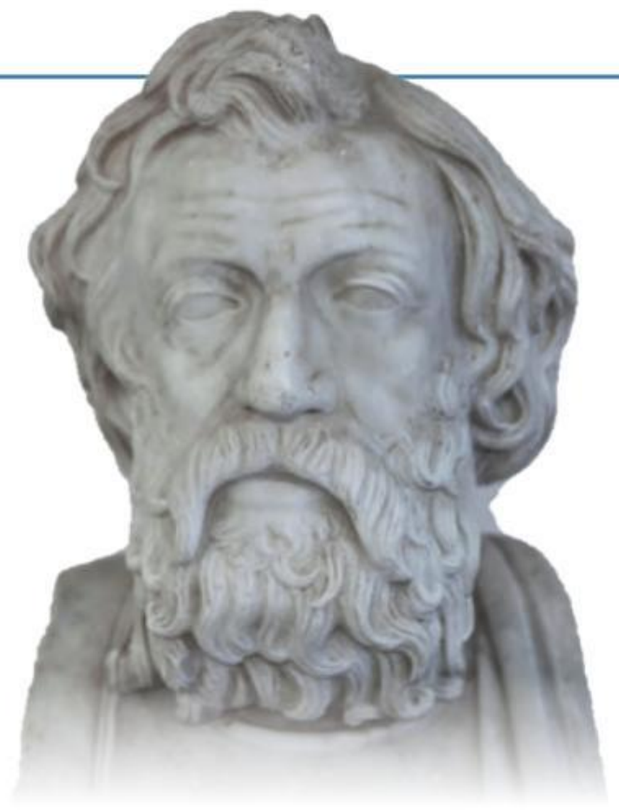

Likurg

(?–?)

Legendarny władca i prawodawca Sparty. Uważany za autora Wielkiej Rhetry, w której określił ustrój tej *polis*. Prawdopodobnie wprowadził również charakterystyczny dla Sparty model wychowania. Popiersie z marmuru, rzymska kopia z I w. n.e., Narodowe Muzeum Archeologiczne w Neapolu.

Sparta

Polis wojowników

W VIII i VII w. p.n.e. dysponująca dużą siłą militarną Sparta podbiła sąsiednią Mesenię i włączyła jej obszar do swojej *polis*. Następnie rozszerzała wpływy na dalszą część Półwyspu Peloponeskiego, zmuszając kolejne miasta-państwa do zawarcia układów. W porozumieniach tych określano wspólnych wrogów oraz potencjalnych sojuszników, a także zobowiązywano się do prowadzenia wspólnej polityki w trakcie wojny oraz podczas zawierania pokoju. W ten sposób powstał sojusz, który nosił nazwę **Związku Peloponeskiego** (**Symmachii Spartańskiej**). W jego skład weszły prawie wszystkie *poleis* półwyspu. Członkowie symmachii formalnie mieli równe prawa, ale dominującą rolę odgrywała Sparta. Pozostałe *poleis* były zobowiązane do wystawienia oddziałów wojskowych na wspólne wyprawy wojenne.

Ustrój Sparty

Zasady ustroju Sparty zostały opisane w połowie VII w. p.n.e. w **Wielkiej Rhetrze** (czyt. retrze). Autorstwo tego zbioru praw przypisuje się legendarnemu przywódcy spartańskiemu **Likurgowi**. Według niego władza w Sparcie miała być rozdzielona między kilka instytucji. I tak, **dwóch królów** pełniło funkcję wodzów naczelnych oraz dożywotnich urzędników. **Radę starszych** (**geruzję**), czyli gremium 28 mężczyzn powyżej 60. roku życia, nazywanych gerontami, wybierano na dożywotnią kadencję spośród przedstawicieli znamienitych rodów. Kolejną instytucją było **zgromadzenie ludowe** (**apella**), w którym miał prawo uczestniczyć każdy obywatel mający co najmniej 30 lat. Bardzo ważną rolę w życiu politycznym odgrywało również **pięciu eforów** wybieranych na roczną kadencję spośród obywateli Sparty. Szczegółowy zakres kompetencji poszczególnych organów władzy został przedstawiony na schemacie **Ustrój polityczny Sparty** (**M3**).

M1 Reformy Likurga opisane przez Plutarcha – greckiego pisarza żyjącego w I–II w. n.e.

Przy ustanowieniu władzy Likurg postąpił w ten sposób, że zasięgnął z Delf wyroczni [...]. Brzmi ona zaś następująco: „wznieść sanktuarium Zeusowi [...] i Atenie [...], ustanowić geruzję złożoną z 30 mężów łącznie z królami, co miesiąc [...] odbywać zgromadzenie ludowe, przedkładać mu wnioski i poddawać je pod głosowanie, decyzja ma zaś należeć do ludu". Na zgromadzeniu ludu nie pozwolił nikomu spośród niego występować z własnym wnioskiem, lecz lud miał prawo decydować tylko o wniosku przedstawionym przez gerontów i królów. Gdy zaś później lud przez ujmowanie i dodawanie do przedłożonych wniosków przekręcał i naruszał ich sens, królowie Polydoros i Theopompos dodali [do słów wyroczni] następujący ustęp: Jeżeli lud poweźmie fałszywą uchwałę, starszyzna i królowie mogą ją znieść.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 88–89.

M2 Uprawnienia eforów w Sparcie według Ksenofonta – greckiego pisarza i historyka żyjącego w V–IV w. p.n.e.

Eforowie więc mają możność karania wedle swojej woli i mają prawo dokonywać kary natychmiast, a nawet mają prawo urzędników usunąć od urzędowania i zamknąć do więzienia i wytoczyć im proces gardłowy. Posiadając tak wielką władzę, nie pozwalają każdorazowym wybrańcom rok cały samodzielnie rządzić – jak to się w innych państwach dzieje – lecz na wzór samowładnie panujących [...] karzą każde dostrzeżone bezprawie.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 90.

* **Theopompos** (czyt. teopompos)

* **proces gardłowy** – proces, w którym mógł zapaść wyrok śmierci

M3 USTRÓJ POLITYCZNY SPARTY

DWAJ KRÓLOWIE

- wchodzili w skład rady starszych
- dowodzili armią podczas wojen
- mieli decydujący głos w polityce zewnętrznej
- sprawowali funkcje religijne, w tym najwyższych kapłanów

KONTROLA

PIĘCIU EFORÓW

- byli wybierani na roczną kadencję
- nadzorowali królów
- sprawowali władzę dyscyplinarną nad ogółem społeczeństwa (byli sędziami)
- zwoływali zgromadzenie ludowe i przewodniczyli jego obradom
- wykonywali uchwały zgromadzenia ludowego
- nadzorowali wychowanie młodzieży

RADA STARSZYCH (GERUZJA)

- 2 królów i 28 gerontów
- byli wybierani na dożywotnią kadencję
- przygotowywali projekty uchwał na posiedzenie zgromadzenia ludowego
- sprawowali najwyższą władzę sądowniczą
- przyjmowali zagraniczne poselstwa

WYBÓR

WYBÓR

ZGROMADZENIE LUDOWE (APELLA)

- zbierało się raz w miesiącu
- wybierało gerontów i eforów
- stanowiło prawo
- decydowało o wojnie i pokoju
- decyzje podejmowało przez aklamację, tzn. jednogłośnie, bez głosowania

Praca z materiałami

1. Opisz ustrój polityczny Sparty. Podaj przykłady kompetencji poszczególnych organów władzy. **M1**, **M2**, **M3**
2. Oceń zakres władzy eforów. Wyjaśnij, czy można powiedzieć, że sprawowali oni faktyczną władzę w Sparcie. **M2**, **M3**

We współczesnej polszczyźnie istnieje frazeologizm *spartańskie warunki*, którego używamy na określenie prostego, surowego życia.

Społeczeństwo Sparty

Społeczeństwo Sparty było zhierarchizowane, a każda grupa społeczna miała określone uprawnienia i obowiązki.

Prawa obywatelskie przysługiwały wyłącznie niewielkiej grupie obywateli zwanych **spartiatami**. Brali oni udział w posiedzeniach zgromadzenia ludowego oraz sprawowali urzędy. Ich głównymi zajęciami były walka i doskonalenie się w sztuce wojennej. O przynależności do tej grupy decydowało przede wszystkim urodzenie, a także przejście odpowiedniego wychowania. Spartiaci utrzymywali się z ziemi, którą dostawali od państwa. Nie mogli jej sprzedać ani zastawić, a dziedziczył ją najstarszy syn (w wypadku braku syna – córka). Ich ziemię uprawiali niewolni chłopi. Zjawiskiem charakterystycznym dla tej klasy społecznej była jej stale zmniejszająca się liczebność: w drugiej połowie V w. p.n.e. było ok. 8000 spartiatów, a już sto lat później – tylko ok. 1500.

Drugą grupę społeczną stanowili **periojkowie** wywodzący się z ludności zamieszkującej obrzeża Sparty. Byli ludźmi wolnymi, jednak – w przeciwieństwie do spartiatów – nie mieli praw obywatelskich. Trudnili się pracami gospodarczymi, uprawą ziemi, rzemiosłem i handlem, czyli dziedzinami zakazanymi spartiatom. Dzięki tym zajęciom odgrywali istotną rolę ekonomiczną w Sparcie. Periojkowie wspomagali spartiatów w wojnach, wystawiając oddziały lekkozbrojnej piechoty.

Najgorzej sytuowaną, a zarazem najliczniejszą grupą społeczną byli niewolni chłopi – **heloci**. Wywodzili się z podbitej ludności, m.in. z terytoriów Mesenii i Lakonii. Zajmowali się uprawą ziemi spartiatów, część dochodów zostawiając na własne potrzeby. Heloci byli całkowicie uzależnieni od spartiatów, ale nie stanowili ich własności, np. nie mogli zostać sprzedani. Ich złe położenie skutkowało wybuchami powstań przeciwko spartiatom, którzy w obawie przed tego typu zagrożeniem niechętnie wcielali helotów do armii w czasie wojen.

Wyjątkową pozycję w *polis* zajmowały żony i córki spartiatów. Kobiety te dysponowały sporym majątkiem (przysługiwało im prawo dziedziczenia) i słynęły z wygłaszania własnych opinii. Inaczej niż w pozostałych miastach greckich kobiety spartańskie nosiły krótkie szaty. Z tego powodu zyskały nawet przydomek „pokazujące uda". Uprawiały różne sporty, dzięki czemu podziw wzbudzały ich jędrne ciała i muskulatura oraz zdrowa cera. Jednak – tak jak w całej Helladzie – rządy sprawowali wyłącznie mężczyźni.

Biegnąca Spartanka – rzeźba z VI w. p.n.e., obecnie w Muzeum Brytyjskim w Londynie. Jest świadectwem tego, że w starożytnej Sparcie sprawności fizycznej wymagano także od kobiet.

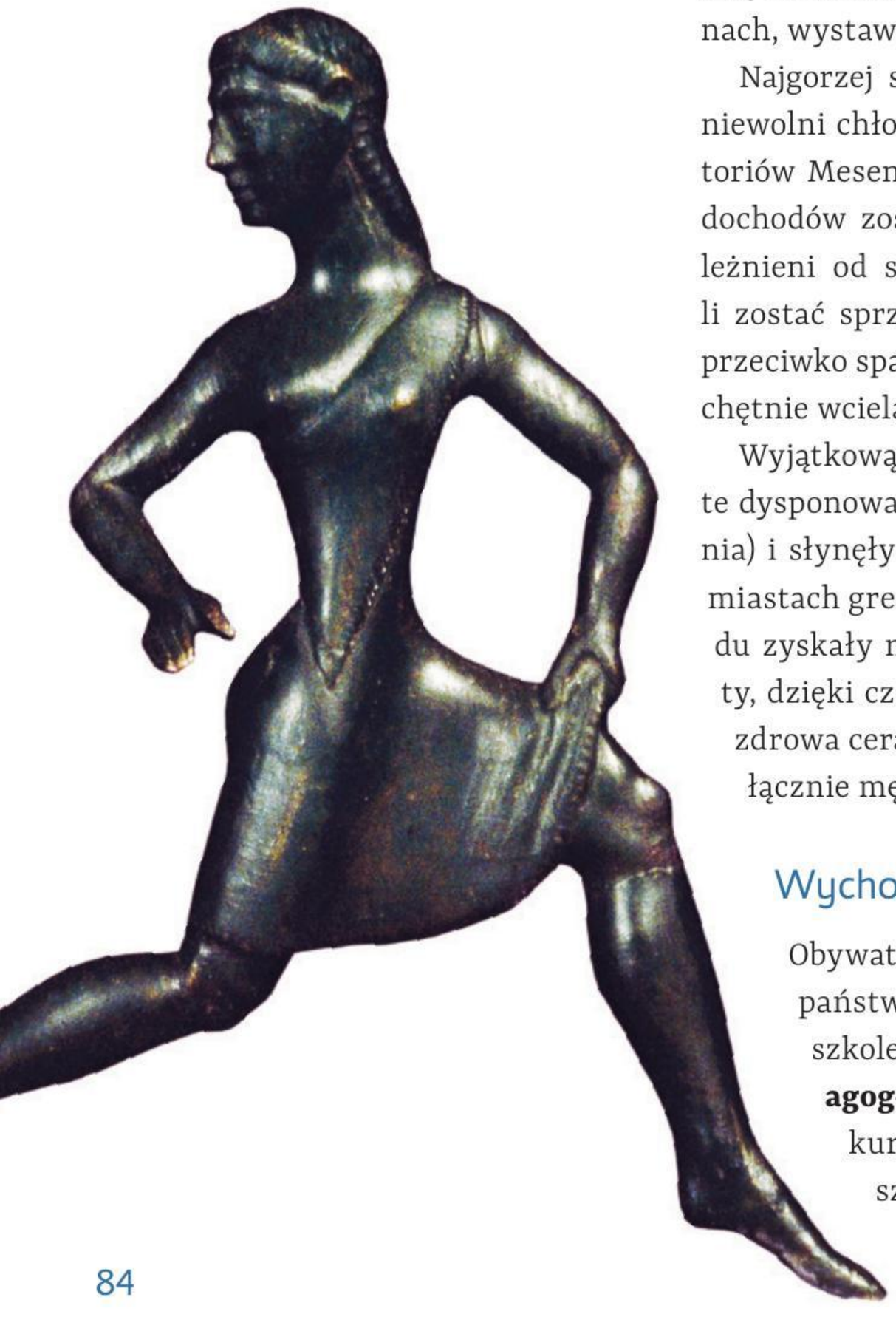

Wychowanie spartańskie

Obywatele Sparty nieustannie dbali o bezpieczeństwo swojego państwa i cały swój czas poświęcali ćwiczeniom wojskowym. Wyszkoleniu hoplity służył **państwowy system wychowania**, zwany **agoge**, którego wprowadzenie sami Spartanie przypisywali Likurgowi. Celem agoge było kształtowanie dyscypliny i posłuszeństwa wobec przełożonych, co osiągano, tępiąc wszelkie

przejawy indywidualizmu. Posłuszeństwo należało do najważniejszych cnót. Inną pożądaną cechą spartańskiego wojownika była powściągliwość w mowie. Ateńczycy uważali, że spartiatów uczono wyrażania się za pomocą niewielu słów. Taki krótki i zwięzły sposób mówienia nazywali „lakonicznym". Ateńczyk Ksenofont pisał: „W Sparcie słyszałeś rzadziej głos chłopców niż głos pstrągów".

Synowie obywateli z chwilą ukończenia 7. roku życia byli poddawani nieustannemu treningowi, który miał ich przygotować do bycia w przyszłości najlepszymi żołnierzami. Chłopcy musieli się wykazać odpornością na ból, głód i pragnienie, a walcząc między sobą, popisywali się odwagą i sprawnością fizyczną. Jako dwunastolatkowie rozpoczynali szkolenie w koszarach. Odbywało się ono w grupach wiekowych i trwało do ukończenia 30. roku życia. Wtedy też spartiaci stawali się pełnoprawnymi obywatelami. Edukacja ogólna młodych mężczyzn ograniczała się zwykle do nauki czytania i pisania, ale dużą wagę przykładano do muzyki, ponieważ rozpalała ducha bojowego i pomagała żołnierzom idącym do walki.

W Sparcie, w przeciwieństwie do wielu innych *poleis* greckich, państwo interesowało się również wychowaniem dziewcząt. Mieszkały one wprawdzie w domu, ale dnie spędzały na ćwiczeniach sportowych i nauce tańca, uczono je również posługiwania się bronią. Wszystko po to, aby stały się silnymi kobietami, które urodzą zdrowe dzieci, a w razie potrzeby pomogą mężczyznom w walce z wrogiem.

Popiersie spartańskiego hoplity z V w. p.n.e. – rzeźba przechowywana w Muzeum Archeologicznym w Sparcie.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie obszar Związku Peloponeskiego. **M4**
2. Wymień *poleis* należące do Związku Peloponeskiego. **M4**

M4 Sparta i Ateny w VIII–V w. p.n.e.

LEGENDA

- obszary kontrolowane przez Spartę do ok. 750 r. p.n.e.
- obszary przyłączone do Sparty do ok. 715 r. p.n.e.
- obszary zaanektowane przez Spartę ok. 546 r. p.n.e.
- obszary kontrolowane przez Ateny do V w. p.n.e.
- siedziby *poleis*
- granice Związku Peloponeskiego

Jednym z przejawów uwielbienia wolności przez lud ateński było wystawienie pomnika zabójcom tyrana Hipparcha z dynastii Pizystratydów. *Grupa tyranobójców* stanęła na ateńskim Akropolu ok. 506 r. p.n.e. Dzisiaj znana jest dzięki replice z czasów rzymskich, znajdującej się w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Neapolu.

Symboliczne przedstawienie koronacji ludu ateńskiego przez demokrację – relief z IV w. p.n.e., obecnie w Muzeum Agory w Atenach.

Ateny

Kolebka demokracji

Polis ateńska leżała na terenie Attyki w kontynentalnej części Grecji. Nie był to region bogaty w ziemię uprawną. Jego zaletę stanowiła urozmaicona linia brzegowa, która sprzyjała rozwojowi handlu zamorskiego. Jednak to nie osiągnięcia gospodarcze zapewniły Atenom ważne miejsce w historii, ale fakt, że narodziła się tam demokracja.

Od VIII w. p.n.e. w Atenach rządzili **arystokraci**. Byli to szlachetnie urodzeni właściciele majątków ziemskich, do których należała cała ziemia w Attyce. Wybierali spośród siebie dziewięciu najwyższych urzędników – **archontów**. Po zakończeniu pełnienia tej funkcji archonci wchodzili w skład **areopagu** sprawującego najwyższą władzę w Atenach. Areopag był organem sądowniczym i kontrolnym.

W VII–VI w. p.n.e. wielu chłopów popadło w zależność ekonomiczną od właścicieli ziemskich. Nie mogli spłacić zobowiązań, przez co stawali się niewolnikami. Wywoływało to liczne konflikty, które starano się zażegnać przez zmiany prawne. Zadanie to powierzono **Drakonowi**. W 621 r. p.n.e. uporządkował on prawo karne i spisał prawo zwyczajowe, dzięki czemu ograniczył nadużycia arystokratów.

Reformy Solona

Rygorystyczne prawa Drakona nie zapobiegły konfliktom. **Solon**, wybrany na archonta w 594 r. p.n.e., przeprowadził wiele ważnych reform społecznych, gospodarczych i ustrojowych. Do najważniejszych z nich należało **strząśnięcie długów**, które likwidowało prawo zezwalające na sprzedaż zadłużonej osoby i jej rodziny. Umożliwiło to m.in. powrót ludności, która uciekła z Attyki przed karą grożącą za niespłacanie długów. Jednym z największym osiągnięć Solona było wprowadzenie nowego podziału obywateli. Ateńczycy zostali podzieleni na cztery grupy według osiąganego przez nich dochodu, a nie jak było dotychczas – według pochodzenia. Podstawę szacowania dochodu stanowiły uzyskiwane plony. Mierzono je w medymnach (jednostka pojemności produktów sypkich, np. zboża, równa 52 litrom). Urzędy w *polis* mogły sprawować osoby należące do dwóch najwyższych grup majątkowych, czyli obywatele osiągający dochód powyżej 300 medymnów. Doprowadziło to do powstania systemu **oligarchicznego**, czyli władzy najbogatszych obywateli.

Reformy Solona otworzyły drogę do poszerzenia grona obywateli decydujących o losach *polis*. Był to ważny etap na drodze do powstania demokracji ateńskiej.

Jednak część społeczeństwa uznała decyzje Solona za niesprawiedliwe. Spowodowało to walkę między najbardziej wpływowymi rodami. W jej wyniku władzę przejęli **tyrani z dynastii Pizystratydów**, którzy rządzili Atenami w latach 561–510 p.n.e. Najgroźniejszych konkurentów wygnali z *polis*, a urzędy i areopag obsadzali swoimi poplecznikami.

Reformy Klejstenesa i Peryklesa

Wygnane przez Pizystratydów rody ateńskie obaliły przy pomocy Sparty rządy tyranów. Politykiem cieszącym się dużym poparciem obywateli był **Klejstenes**. W latach **508–507 p.n.e.** przeprowadził reformy ustrojowe, które przekształciły Ateny z państwa o ustroju oligarchicznym w **państwo demokratyczne**. Podzielił Attykę na 10 jednostek terytorialnych zwanych fylami i utworzył **radę pięciuset**, do której wchodziło po 50 przedstawicieli każdej fyli. Nowa rada była ważnym organem administracyjnym w Atenach. Regularnie zwoływano zgromadzenie ludowe, które podejmowało podstawowe decyzje dotyczące państwa oraz wybierało archontów i innych urzędników. W zgromadzeniu mogli brać udział wszyscy mężczyźni będący obywatelami (zob. s. 89). W V w. p.n.e. najwybitniejszym politykiem w Atenach był **Perykles**. Do jego zasług należało umocnienie ustroju demokratycznego. W 462 r. p.n.e. przyczynił się do ograniczenia roli areopagu i **wzmocnienia uprawnień rady pięciuset**. W 450 r. p.n.e. wprowadził zasadę, że osoby zasiadające w radzie i sądach oraz niektórzy urzędnicy będą otrzymywać **wynagrodzenie ze skarbu państwa**. Ci, których dotąd nie było stać na przerwanie pracy zarobkowej, teraz mogli się włączyć w życie polityczne. W latach 444–429 p.n.e. Perykles sprawował nieprzerwanie urząd **stratega**.

M5 Mowa Peryklesa o demokracji ateńskiej według przekazu greckiego historyka Tukidydesa, V w. p.n.e.

Nasz ustrój [polityczny] nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę się ceni nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzliwą ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność, i nie rzucamy w jego stronę owych pogardliwych spojrzeń, które wprawdzie nie wyrządzają szkody, ale ranią. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym; jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym niepisanym, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. [...] Miasto nasze pozostawiamy otwarte dla wszystkich; nie zdarza się, żebyśmy wydalali cudzoziemców i nie pozwalali komuś uczyć się u nas [...]. [...] Krótko mówiąc, twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady i wydaje się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem. A że nie są to okolicznościowe przechwałki, ale rzeczywista prawda, na to wskazuje potęga naszego państwa, którą zdobyliśmy dzięki tym cechom charakteru.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 126–127.

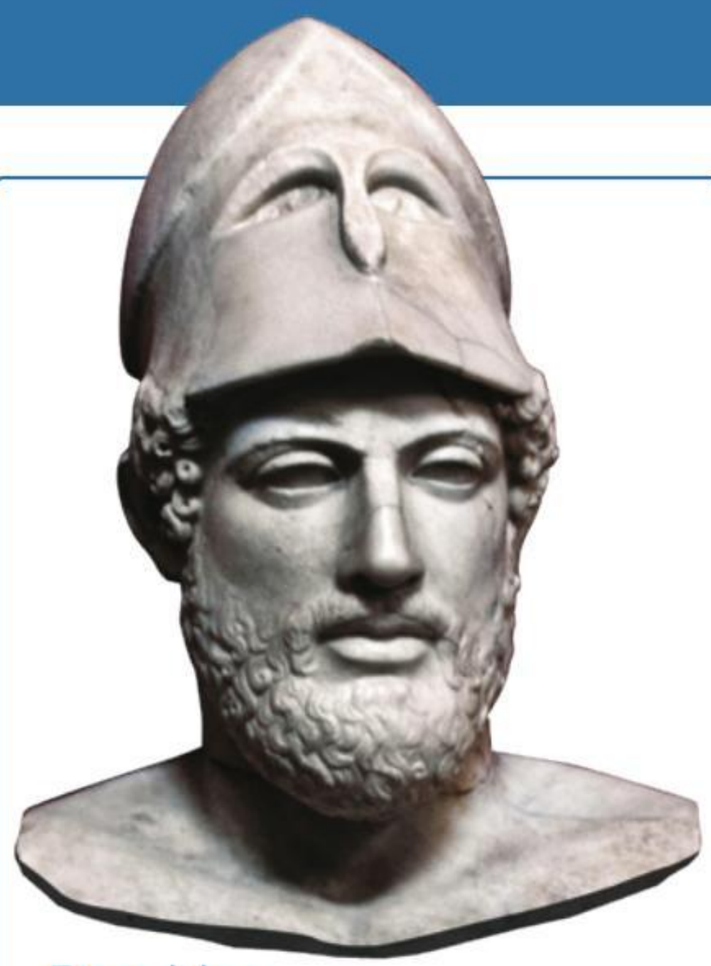

Perykles

(ok. 495–429 p.n.e.)

Polityk i wódz ateński, zwolennik demokratyzacji systemu politycznego Aten. Od 444 p.n.e. corocznie był wybierany na urząd stratega. Za jego czasów nastąpił największy rozkwit Aten oraz demokracji. Popiersie z marmuru, rzymska kopia, najprawdopodobniej z II w. n.e., Muzea Watykańskie w Rzymie.

Strateg

(grec. „prowadzący wojsko")

W starożytnej Grecji jeden z najważniejszych urzędów państwowych. Strateg był dowódcą armii lub floty. W Atenach od V w. p.n.e. oprócz funkcji wojskowych stratedzy wykonywali również niektóre zadania należące do archontów.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój Aten miało położenie geograficzne tego miasta. **M4**
2. Opisz, czym według Peryklesa była demokracja. **M5**
3. Przedstaw pozycję obywatela w demokracji ateńskiej. **M5**
4. Odszukaj w tekście fragmenty wskazujące na to, że w demokracji ateńskiej ważną postawą była tolerancja. **M5**

Ostrakony – gliniane skorupki, na których głosujący wydrapywali imiona osób ich zdaniem zagrażających demokracji. Widoczne na zdjęciu ostrakony pochodzą z V w. p.n.e. i obecnie znajdują się w Muzeum Agory w Atenach.

Demokracja ateńska

W **V w. p.n.e**., w czasach sprawowania władzy przez Peryklesa, demokracja ateńska weszła w okres swojego największego rozkwitu. Wykształcił się ostateczny podział kompetencji i urzędów. Organami kolegialnymi Ateńczyków były **zgromadzenie ludowe** (**eklezja**) oraz **rada pięciuset**.

Ateńczycy uważali każdego obywatela za kompetentnego w sprawach państwa tylko z racji bycia obywatelem. Każdy z nich mógł zostać urzędnikiem, nawet tym najważniejszym – **archontem** lub **strategiem**. Nad przestrzeganiem prawa czuwały **sąd ludowy** (heliaja) oraz **areopag**. Szczegółowy opis ustroju Aten i zakres kompetencji poszczególnych organów władzy został przedstawiony na schemacie **Ustrój polityczny Aten** (**M7**).

Demokracja ateńska dała **prawo głosu wszystkim obywatelom**. W trakcie zgromadzenia każdy mógł zabrać głos i przedstawić projekt uchwały. Z tego powodu niezwykle ceniono znakomitych mówców, których nazywano **demagogami**. Dzięki zdolnościom oratorskim niejednokrotnie kształtowali oni nastroje społeczne. Obroną przed nadużyciami ze strony urzędników i osób chcących zawłaszczyć władzę był **ostracyzm**. Polegał on na wskazaniu na zgromadzeniu ludowym Ateńczyka, który zagraża demokracji. Winnego skazywano na 10-letnie wygnanie z ateńskiej *polis*.

M6 **Ostracyzm w opisie Plutarcha – greckiego pisarza z I–II w. n.e.**

Ostracyzm mianowicie nie był karą za niemoralność. Nazywał się, dla pięknego brzmienia, poskromieniem i ukróceniem dumy i zbyt przemożnego znaczenia, był zaś łagodnym omówieniem zawiści, która na przykrej dla siebie osobie nie wywierała złości przez coś nieuleczalnego dla tej osoby, lecz przez oddalenie jej od siebie na dziesięć lat. Z czasem postępowaniu temu zaczęto poddawać osoby nisko urodzone i niegodziwe. [...]

Postępowanie przy ostracyzmie – ujmując rzecz krótko – było takie: każdy otrzymywał skorupkę i pisał na niej nazwisko człowieka, którego chciał usunąć spośród obywateli. Tabliczkę zanosił na umówione miejsce na agorze, zamknięte wokoło ogrodzeniem. Tam najpierw archonci przeliczali całą ilość skorupek. Bo jeżeli głosujących było mniej niż sześć tysięcy, wynik sądu skorupkowego był nieważny. Następnie odkładano tabliczki z poszczególnymi imionami osobno i tego, kto był wymieniony największą ilością głosów, ogłaszano jako usuniętego na dziesięć lat, z zachowaniem prawa własności.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 106–107.

Sukcesy w ateńskiej demokracji odnosili demagodzy, którzy potrafili przekonać pozostałych obywateli do swoich racji. Obecnie słowem tym określa się polityków, którzy w celu pozyskania wyborców kłamią, manipulują informacjami i składają obietnice bez pokrycia. Ilustracja współczesna.

M7 USTRÓJ POLITYCZNY ATEN

AREOPAG

- jego członkowie rekrutowali się z byłych archontów
- sądzili w sprawach o zabójstwo

RADA PIĘCIUSET

- jej członkowie byli wybierani przez zgromadzenie ludowe
- przygotowywali i zwoływali zgromadzenie ludowe oraz zarządzali jego pracami
- nadzorowali pracę urzędników
- zarządzali administracją i finansami Aten
- przyjmowali obce poselstwa

ARCHONCI

- 9 najważniejszych urzędników
- byli wybierani w drodze losowania
- organizowali święta obchodzone w Atenach
- przewodniczyli sądom, np. w zakresie prawa rodzinnego

SĄD LUDOWY (HELIAJA)

- jego członkowie byli wybierani w drodze losowania
- sądzili w sprawach dotyczących przestępstw cywilnych i kryminalnych

STRATEDZY

- 10 urzędników
- dowodzili siłami zbrojnymi

OPINIOWANIE

LOSOWANIE

LOSOWANIE

WYBÓR

ZGROMADZENIE LUDOWE (EKLEZJA)

- uczestniczyli w nim obywatele Aten
- miało prawo inicjatywy ustawodawczej
- wybierało strategów
- przyjmowało lub odrzucało propozycje dekretów przygotowanych przez radę pięciuset
- podejmowało decyzje w sprawie polityki wewnętrznej i zagranicznej, w tym dotyczące wypowiedzenia wojny lub zawarcia pokoju
- przeprowadzało procedurę ostracyzmu

Społeczeństwo Aten

Społeczeństwo Aten dzieliło się na trzy grupy zróżnicowane pod względem praw, obowiązków oraz posiadanego majątku. W V w. p.n.e. ogólną liczbę 250 tys. mieszkańców *polis* stanowiło ok. 120 tys. **obywateli** wraz z rodzinami. W Atenach przebywało także kilkanaście tysięcy cudzoziemców zwanych **metojkami**. Byli oni zobowiązani do płacenia specjalnego rocznego podatku za swój pobyt. Nie mieli praw obywatelskich, ale chroniło ich prawo. Większość z nich służyła w ateńskiej flocie. Najniższą pozycję w społeczeństwie zajmowali **niewolnicy**. Całkowicie podlegali swoim panom, którzy mogli ich sprzedać lub wydzierżawić, ale nie mogli zabić. Niewolników zatrudniano najczęściej w gospodarstwach domowych, warsztatach rzemieślniczych i kopalniach. Otrzymywali za to pieniądze i gdy zebrali odpowiednią sumę, wykupywali się z niewoli.

Obywatele Aten mieli **prawa i obowiązki**. Mogli pełnić funkcje publiczne, dochodzić sprawiedliwości przed sądem, przysługiwało im wyłączne prawo kupna ziemi w Attyce. Ich obowiązki nie były zbyt wygórowane: musieli płacić podatki, a w czasie wojny – służyć w wojsku. Większość świadczeń ponosili ludzie bogaci. Nie było ich wielu, dlatego nakładano na nich dodatkowe obowiązki, np. opłacanie chóru teatralnego oraz utrzymanie triery, czyli okrętu wojennego. Dzięki propagowaniu ideałów wolności oraz demokracji społeczeństwo Aten stanowiło wzór dla innych *poleis* starożytnej Grecji.

Obywatel

W starożytnych Atenach osoba posiadająca prawa obywatelskie. Mieli je wyłącznie mężczyźni, którzy ukończyli 20 lat i których rodzice byli Ateńczykami. Praw obywatelskich nie mieli: cudzoziemcy, kobiety oraz niewolnicy.

Praca z materiałami

1. Opisz przebieg ostracyzmu. M6
2. Wyjaśnij, dlaczego Ateńczycy stosowali ostracyzm. M6
3. Przedstaw ustrój polityczny Aten. M7
4. Porównaj ustroje starożytnych Sparty i Aten. M3, M7

M8 **Demokracja w opinii Arystotelesa – greckiego filozofa żyjącego w IV w. p.n.e.**

Ustrój demokratyczny był wynikiem mniemania, że ci, co są sobie równi pod pewnym względem, są sobie równi w ogóle, a więc sądzą, że skoro wszyscy jednako wolni się urodzili, to są też sobie bezwzględnie równi. […] W następstwie tego jako równi domagają się równego udziału we wszystkich prawach.

Arystoteles, *Polityka*, Kraków 1964, s. 196.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Ateńczycy rozumieli równość wobec prawa. **M8**

Grecki polityk Solon, który żył w VII–VI w. p.n.e., utorował drogę do ukształtowania się demokracji ateńskiej. Fragment obrazu włoskiego malarza Francesca Hayeza (czyt. franczeska ajesa), początek XIX w., Galeria Akademii w Wenecji.

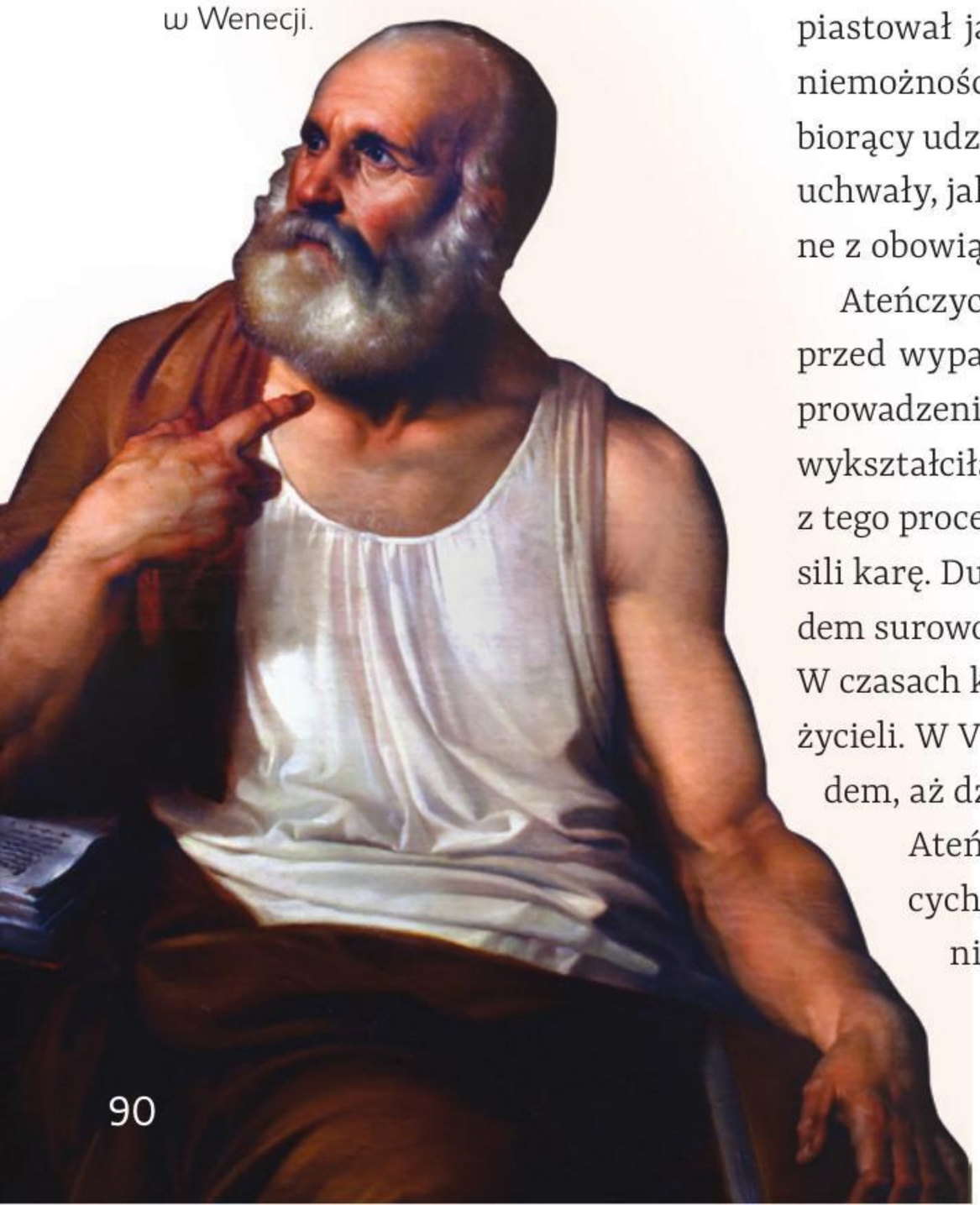

Ocena demokracji ateńskiej

Według historyków próba oceny starożytnej demokracji ateńskiej zgodnie z dzisiejszym rozumieniem tego ustroju jest anachronizmem. Ateńczycy swój system rządów pojmowali nieco inaczej, niż my dziś odbieramy współczesną demokrację. Dwiema podstawowymi zasadami ateńskiej demokracji były wolność oraz izonomia. I choć zasady te wiążą się z równością praw politycznych, nie należy ich utożsamiać ze współczesnym równouprawnieniem.

Wolność dla mieszkańców Aten miała dwojakie znaczenie. Po pierwsze – odnosiła się do wolności politycznej, którą cieszył się obywatel ateński, mógł bowiem brać udział w zgromadzeniu ludowym oraz miał dostęp do urzędów. Po drugie – wolność dotyczyła sfery życia prywatnego mieszkańców *polis* – każdy obywatel miał prawo żyć, jak chciał. Z wolności wynikała zasada **izonomii**, która obywatelom chcącym uczestniczyć w życiu publicznym dawała równe szanse udziału we władzy. Ateńczyk mógł w pełni korzystać ze swych praw i wolności w trzech miejscach: na zgromadzeniu, w sądzie oraz w teatrze.

Jednak nie każdy obywatel korzystał z demokracji w taki sam sposób. Odnosi się to przede wszystkim do udziału w życiu publicznym. Zgromadzenie ludowe cieszyło się największym zainteresowaniem mieszkańców samych Aten i okolicznych wsi; osobom żyjącym w osadach położonych dalej od centrum *polis* było trudniej porzucić codzienne obowiązki i wziąć udział w zgromadzeniu. Z życia publicznego wykluczone były kobiety i dzieci będące członkami rodzin obywateli.

Osobom korzystającym z pełni praw demokracja ateńska dawała wiele możliwości. Każdy obywatel Aten mógł być pewny, że jeśli zechce – będzie piastował jakiś urząd. Wynikało to z zasady kadencyjności urzędów oraz niemożności wielokrotnego sprawowania większości z nich. Ponadto każdy biorący udział w zgromadzeniu miał prawo do zgłoszenia zarówno projektu uchwały, jak i poprawek do niej. Jeśli jednak zaproponował zmiany niezgodne z obowiązującym prawem, musiał się liczyć z konsekwencjami.

Ateńczycy stworzyli wiele prawnych rozwiązań, aby chronić demokrację przed wypaczeniami. Najważniejszym z nich był ostracyzm. Do jego przeprowadzenia była potrzebna skarga konkretnego obywatela. W Atenach wykształciła się grupa „zawodowych donosicieli", którzy czerpali dochody z tego procederu. Jeśli jednak udowodniono im, że donos był fałszywy, ponosili karę. Dużą wagę przywiązywano także do kontroli urzędników. Przykładem surowości Ateńczyków w ocenie ich poczynań mogą być losy strategów. W czasach kryzysów wewnętrznych stawali się oni łatwym celem dla oskarżycieli. W V w. p.n.e. spośród trzydziestu strategów, którzy stanęli przed sądem, aż dziewiętnastu zostało skazanych na karę śmierci.

Ateńczycy mieli świadomość słabości natury ludzkiej oraz wiążących się z tym zagrożeń dla demokracji. Wprowadzali więc mechanizmy, które miały skłaniać osoby sprawujące władzę do większej odpowiedzialności za słowa i działania.

Polecenia podsumowujące

1. Omów kompetencje organów władzy w Sparcie i Atenach.

2. Opisz proces kształtowania się demokracji ateńskiej.

3. Scharakteryzuj społeczeństwa starożytnych Aten i Sparty.

4. Oceń funkcjonowanie demokracji ateńskiej.

Sparta i Ateny – dwa modele greckich *poleis*
Podsumowanie

8

Sparta

Położenie na terenach Półwyspu Peloponeskiego.
Przewodniczenie Związkowi Peloponeskiemu (Symmachii Spartańskiej) – sojuszowi miast-państw.
Likurg – legendarny przywódca i prawodawca.

Ustrój Sparty
- opisany w Wielkiej Rhetrze
- władza sprawowana przez dwóch królów, radę starszych (geruzję), zgromadzenie ludowe (apellę) oraz pięciu eforów

Społeczeństwo Sparty
- spartiaci – pełnoprawni obywatele (tzn. posiadający prawa polityczne) mający co najmniej 30 lat
- żony i córki spartiatów – prawo dziedziczenia majątku oraz możliwość wygłaszania własnych opinii
- periojkowie – ludność wolna, bez praw obywatelskich, zajmująca się uprawą ziemi, rzemiosłem i handlem
- heloci – niewolni chłopi

Ważna rola państwowego systemu wychowania – agoge.

Ateny

Położenie w kontynentalnej części Grecji.
Od VIII w. p.n.e. – rządy arystokracji, od VI w. p.n.e. – system oligarchiczny oraz rządy tyranów, od V w. p.n.e. – demokracja.

Reformy Drakona (621 p.n.e.) – uporządkowanie prawa karnego i spisanie prawa zwyczajowego.

Reformy Solona (594 p.n.e.)
- strząśnięcie długów
- majątek – kryterium sprawowania urzędów w *polis*

Reformy Klejstenesa (508–507 p.n.e.)
- powołanie rady pięciuset
- podział ateńskiej *polis* na 10 fyli – jednostek terytorialnych

Reformy Peryklesa (462–450 p.n.e.)
- zwiększenie roli rady pięciuset
- zmniejszenie znaczenia areopagu
- wynagradzanie ze skarbu państwa członków rady, sędziów i niektórych urzędników

Ustrój Aten – demokracja
- zgromadzenie ludowe (eklezja), rada pięciuset, urzędnicy – archonci i stratedzy, sąd ludowy (heliaja), areopag
- ostracyzm

Społeczeństwo
- obywatele – Ateńczycy (wyłącznie mężczyźni) mający pełnię praw politycznych
- metojkowie – cudzoziemcy mieszkający na terenie *polis* ateńskiej
- niewolnicy

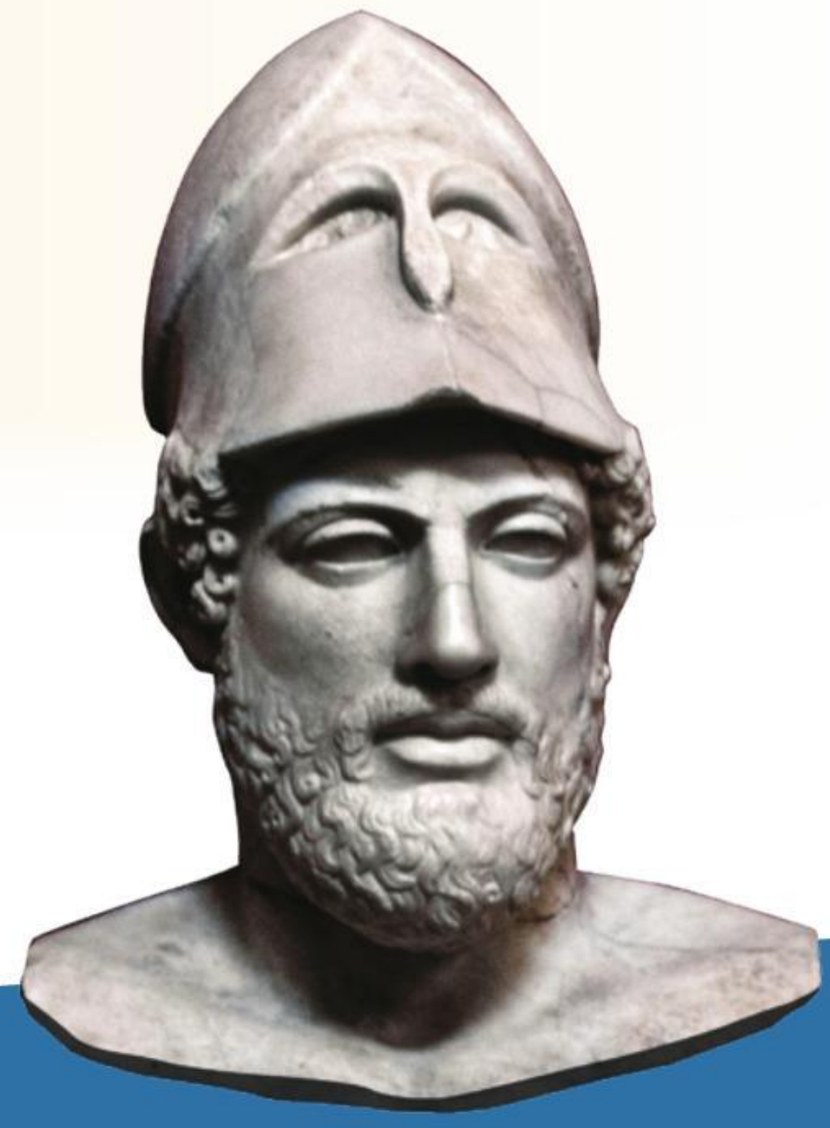

Polecane publikacje

Ryszard Kulesza, *Ateny Peryklesa*, Warszawa 1991.
Ryszard Kulesza, *Starożytna Sparta*, Poznań 2003.
Scott M. Rusch, *Wojny Sparty. Strategia, taktyka i kampanie*, Poznań 2014.

9 Wojny grecko-perskie i wojna peloponeska

WOJNY GRECKO-PERSKIE (**490**–**449** p.n.e.)

WOJNA PELOPONESKA (**431**–**404** p.n.e.)

499 p.n.e. powstanie jońskie

490 p.n.e. bitwa pod Maratonem

480 p.n.e. bitwa pod Termopilami, bitwa pod Salaminą

479 p.n.e. bitwa pod Platejami, bitwa pod Mykale

449 p.n.e. pokój kończący wojny

416–**413** p.n.e. ateńska ekspedycja przeciwko Syrakuzom

404 p.n.e. klęska Aten i hegemonia Sparty

Przypomnij

- Jakie tereny objęła wielka kolonizacja grecka?

Cel lekcji

- Poznam historię wojen grecko-perskich oraz wojny peloponeskiej.

Po lekcji

- Omawiam konflikty w świecie greckim na przykładzie wojen grecko-perskich oraz wojny peloponeskiej.
- Charakteryzuję sposób walki starożytnych Greków.

Przyczyny wojen grecko-perskich

Persowie pochodzili z terenów dzisiejszego Iranu. W VI w. p.n.e. stworzyli olbrzymie imperium Achemenidów sięgające od Indii po Bliski Wschód. W połowie VI w. p.n.e. podporządkowali sobie greckie wyspy na Morzu Egejskim oraz kolonie założone przez Greków w Azji Mniejszej podczas wielkiej kolonizacji. Miasta zmuszono do płacenia daniny władcom perskim, co było przejawem ograniczania niezależności greckich *poleis*. W **499 r. p.n.e.** w koloniach greckich w Azji Mniejszej wybuchło **powstanie jońskie**. Jego przyczyną była nadmierna ingerencja władców perskich w politykę podbitych *poleis*. Na czele zrywu stanęło miasto Milet. Mimo pomocy udzielonej przez Ateny i Eretrię zamieszki zostały stłumione. Aby zastraszyć pozostałe zbuntowane miasta, Persowie zburzyli Milet, część jego mieszkańców wymordowali, a pozostałych przesiedlili nad rzekę Tygrys. Król perski **Dariusz I Wielki** postanowił podporządkować sobie także Grecję kontynentalną.

Ruiny starożytnego Miletu – głównego ośrodka sprzeciwu wobec panowania perskiego w Azji Mniejszej.

LEGENDA

- Persja i sprzyjające jej państwa
- Ateny i ich sojusznicy
- państwa neutralne
- obszar objęty powstaniem jońskim
- wyprawa Dariusza I w 490 r. p.n.e.
- lądowa i morska wyprawa Kserksesa w 480 r. p.n.e.
- ważniejsze bitwy

м1

Wojny grecko-perskie (490–449 p.n.e.)

I wojna grecko-perska

W 490 r. p.n.e. wojska perskie dotarły pod Maraton, skąd miały ruszyć bezpośrednio w kierunku Aten. Dariusz I wysłał na wojnę armię, której wielkość szacuje się na ponad 20 tys. żołnierzy. Przeciwko niej Ateńczycy zdołali wystawić tylko kilka tysięcy hoplitów. Ateńczycy zwrócili się o pomoc do innych *poleis*. Najbardziej wyczekiwali wsparcia ze strony walecznej Sparty. Jednak Spartanie nie przybyli z pomocą ze względu na odbywające się w tym czasie uroczystości religijne. Na czele wojsk ateńskich wspieranych przez niewielki oddział przysłany z Platejów stanął **Miltiades**. Obie armie zebrały się pod **Maratonem**, gdzie w **490 r. p.n.e.** stoczyły decydującą bitwę. Dzięki zastosowaniu szyku bojowego zwanego **falangą** Ateńczycy zadali klęskę armii perskiej. Według greckiego historyka Herodota w bitwie poległo 192 żołnierzy ateńskich oraz 11 platejskich, a po stronie perskiej było aż 6400 zabitych.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie tereny objęte powstaniem jońskim. м1
2. Wskaż na mapie miejsca ważniejszych bitew. м1

Greccy hoplici podczas bitwy pod Maratonem. Zwycięstwo to było pierwszym wielkim sukcesem militarnym Ateńczyków. Bardziej mobilnym hoplitom udało się oskrzydlić armię perską i odciąć jej drogę odwrotu. Ilustracja współczesna.

Kserkses, następca Dariusza I, do kampanii przeciwko Grecji zgromadził wielonarodowościową armię, w której służyli żołnierze ze wszystkich stron jego imperium, m.in. Asyryjczycy, Fenicjanie, Babilończycy, Egipcjanie oraz Żydzi. Fragment płaskorzeźby z Persepolis (na terenie dzisiejszego Iranu), V w. p.n.e.

M2 **Opis falangi autorstwa Tyrtajosa – greckiego poety z VII w. p.n.e.**

Zatem niech każdy wytrwa, w rozkroku stając, a obie
nogi niech oprze o ziemię mocno i zęby zaciśnie.
Nagolenice niech kryją mu nogi, a w górze niech piersi
oraz ramiona sklepieniem tarczy szerokiej osłania,
niechaj olbrzymim oszczepem wywija prawą swą dłonią,
niech pióropuszem znad hełmu groźnie w powietrzu potrząsa,
czyny godne olbrzymów spełniając, niech uczy, jak walczyć,
niechaj się wrażych pocisków, tarczą okryty, nie lęka;*
ale niech kroczy naprzód i z bliska włócznią potężną,
lubo też mieczem, wymierzy cios i wroga niech zgładzi,*
nogę przy nodze niech stawia i tarczę opiera o tarczę,
do pióropusza pióropusz, hełm niech przybliża do hełmu,
niechaj się z wrogiem potyka, do piersi pierś przybliżywszy,
czy to miecza rękojeść dzierży, czy włócznię potężną.

Maria Jaczynowska, Danuta Musiał, Marek Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2006, s. 256.

* **wraży** – wrogi
lubo – lub

Leonidas

(?–480 p.n.e.)

Król Sparty od ok. 490 r. p.n.e., wywodzący się z rodu Agiadów. W 480 r. p.n.e. powierzono mu dowodzenie sprzymierzoną armią grecką. Zginął w bitwie w wąwozie termopilskim. Jego postawa do dziś jest uznawana za przejaw bohaterstwa i oddania ojczyźnie. Współczesny Pomnik Leonidasa w Sparcie.

Bitwa dała początek legendzie o niezwyciężonych oddziałach ateńskich. Uskrzydleni zwycięstwem Ateńczycy poczuli, że są w stanie pokonać każdego przeciwnika. Persowie nie osiągnęli swoich celów politycznych, ale ich główne siły pozostały nienaruszone.

Planów podboju Grecji przez Persję nie przerwała śmierć Dariusza I. Jego syn **Kserkses** przez kilka lat przygotowywał się do kolejnego najazdu. W tym czasie Ateńczycy w górach Laurion w Attyce znaleźli duże pokłady srebra. **Temistokles**, polityk i wódz ateński, przekonał rodaków, aby zyski ze sprzedaży kruszcu przeznaczyć na zbudowanie silnej floty wojennej. Dzięki tej decyzji wybudowano 200 okrętów zwanych **trierami**, co uczyniło z Aten potęgę morską. Grecy, przygotowując się do kolejnych wojen z Persją, zawarli wiele sojuszy. W 481 r. p.n.e. powstał **Związek Hellenów** (sojusz Aten oraz *poleis* Związku Peloponeskiego), a ok. 478 r. p.n.e. – **Związek Morski** (sojusz Aten i *poleis* z wysp Morza Egejskiego).

II wojna grecko-perska

Inwazja perska rozpoczęła się wiosną **480 r. p.n.e.** Na czele ogromnej armii liczącej tysiące żołnierzy stanął Kserkses. Dysponował również silną flotą. Obawiając się otwartego starcia, Grecy zdecydowali się zatrzymać wrogów w **wąwozie Termopile**. Na drodze armii Kserksesa stanęły wielokrotnie mniejsze oddziały spartańskich hoplitów pod dowództwem króla Sparty **Leonidasa**. Do legendy przeszła opowieść o 300 bohaterskich hoplitach, jednak ich liczba jest mocno zaniżona. Obecnie się uważa, że oddziały Leonidasa liczyły kilka tysięcy żołnierzy. Spartanie postanowili opóźnić marsz Persów w stronę Aten, choć zdawali sobie sprawę z tego, że ich misja jest samobójcza. W starciu z wielotysięczną armią perską nie mieli żadnych szans. Mimo to przez dwa dni odpierali ataki przeważających sił wroga. Trzeciego dnia zdrajca wskazał ścieżkę, którą Persowie okrążyli walczących Spartan. Wszyscy Spartanie ponieśli śmierć.

M3 Przebieg bitwy pod Termopilami w opisie greckiego historyka Herodota, V w. p.n.e.

Gdy król [Kserkses] był w kłopocie, co ma począć w obecnym położeniu, wdał się z nim w rozmowę Efialtes [...]. Myśląc, że wielką od króla otrzyma nagrodę, wskazał mu ścieżkę, która przez górę wiodła do Termopil, i zgubił pozostałych tam Hellenów. [...] Hellenom zaś w Termopilach najpierw wieszczek Megistias, wglądnąwszy w trzewia ofiarne, zwiastował śmierć, grożącą im wczesnym rankiem; potem też zbiegowie zameldowali o obejściu góry przez Persów. [...] Wtedy naradzali się Hellenowie i zdania ich były podzielone. Bo jedni nie pozwalali opuszczać stanowiska, drudzy temu się sprzeciwiali. Potem rozdzielili się: jedni odeszli i rozproszyli się, wracając każdy do swego miasta, drudzy z Leonidasem szykowali się tam pozostać. [...] Hellenowie z Leonidasem, ponieważ wyruszali na śmierć, już o wiele bardziej niż z początku wysunęli się ku szerszej części wąwozu: bo mur ochronny był strzeżony, w poprzednich zaś dniach walczyli, cofając się powoli do węższej części parowu. Wtedy więc zwarli się z wrogiem poza cieśniną i wielkie mnóstwo barbarzyńców padło; od tyłu bowiem dowódcy oddziałów smagali biczami każdego męża, pędząc go ciągle naprzód. Otóż wielu z nich wpadło do morza i ginęło, znacznie jeszcze większa ilość tratowana była żywcem przez innych; o ginących zaś zupełnie się nie troszczono. Lacedemończycy bowiem, wiedząc, że czeka ich śmierć ze strony tych, co obeszli górę, okazywali największą, jaką posiadali, siłę przeciw barbarzyńcom, lekceważąc sobie życie i będąc odważnymi do szaleństwa. Włócznie przeważnie już w tym dniu mieli pogruchotane, więc mieczami dobijali Persów. I Leonidas padł w tej walce, okazawszy się najdzielniejszym mężem.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 114–115.

M4 Motyw 300 bohaterskich Spartan był wielokrotnie wykorzystywany w kulturze masowej. Trafił m.in. na ekrany kin oraz karty komiksu autorstwa znanego amerykańskiego twórcy Franka Millera, który historię Spartan zatytułował *300*.

* **Lacedemończycy** – mieszkańcy Sparty

Praca z materiałami

1. Przedstaw styl walki hoplitów. **M2**, **M3**
2. Opisz symbolikę termopilską. Odwołaj się do kontekstów kulturowych. **M4**, **M5**

M5 „Przechodniu, powiedz Sparcie, tu leżym, jej syny, wierni jej prawom do ostatniej godziny" – tymi słowami grecki poeta Symonides uwiecznił męstwo poległych i ich poświęcenie dla ojczyzny. *Leonidas pod Termopilami*, obraz Jacques'a-Louisa Davida (czyt. żaka luisa dawida) z 1814 r., Muzeum Luwr w Paryżu.

Grecka armia w V w. p.n.e.

Podstawową jednostką armii greckich *poleis* była ciężkozbrojna piechota. Służący w niej hoplici rekrutowali się z obywateli powoływanych do wojska na zasadzie pospolitego ruszenia. Ich obowiązkiem było stawienie się na wezwanie wraz z pełnym ekwipunkiem, którego całkowita waga wynosiła ok. 30 kg.

Wyposażenie hoplity

1. **Miecz** – długość ostrza mierzyła ok. 60 cm. Miecz był rzadko używany w walce.
2. **Włócznia** – podstawowe narzędzie walki hoplity. Była długa na 2,5 m. Na jednym końcu umieszczano żelazny grot, a na drugim – dla równowagi – kolec z brązu.
3. **Hełm** – wykonany z brązu, często ozdobiony grzebieniem z włosia.
4. **Tarcza** – zwana hoplonem. Miała średnicę ok. 90 cm i ważyła od 5 do 12 kg.
5. **Pancerz** – mógł być wykonany z brązu lub wielu warstw sklejonego płótna pokrytego metalowymi płytkami.
6. **Nagolenniki** – wykonane z brązu.

Hoplici walczyli w szyku zwanym falangą. Ustawiali się na tyle blisko siebie, aby tarczą zasłonić własny lewy bok i prawy bok sąsiada. Falanga najczęściej liczyła od 8 do 16 szeregów. Jednak w praktyce w walce brały udział dwa pierwsze rzędy. Hoplici z tyłu pchali przednie szeregi, aby rozerwać szyki nieprzyjacielskie, a także zastępowali poległych. Falanga bardzo dobrze sprawdzała się w ataku frontalnym, jednak była narażona na ataki oskrzydlające. Z tego powodu bardzo starannie wybierano teren do bitwy.

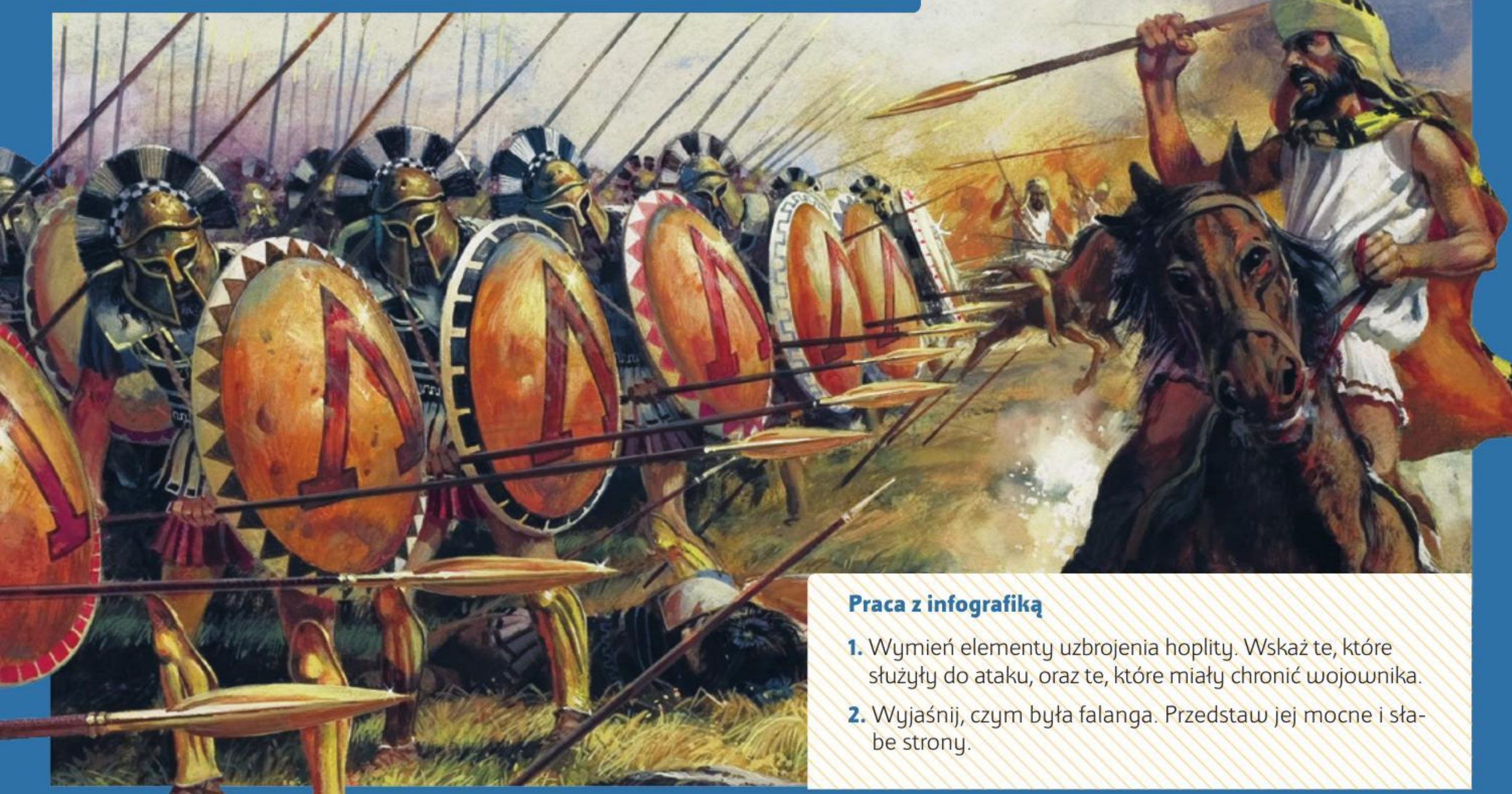

Praca z infografiką

1. Wymień elementy uzbrojenia hoplity. Wskaż te, które służyły do ataku, oraz te, które miały chronić wojownika.
2. Wyjaśnij, czym była falanga. Przedstaw jej mocne i słabe strony.

Zwycięstwo pod Termopilami otworzyło Persom drogę do Aten. Przeczuwając zagrożenie, mieszkańcy ewakuowali się na wyspę Salaminę, wokół której rozmieszczono flotę grecką. Wojska lądowe Kserksesa zajęły Ateny i zniszczyły świątynie na Akropolu. Natomiast ciężką perską flotę udało się Temistoklesowi wciągnąć w zasadzkę. Zwabił okręty nieprzyjaciela w głąb cieśniny, co ograniczyło im zdolność manewru. Dzięki temu zwrotne ateńskie okręty znalazły się na korzystniejszych pozycjach i w **bitwie pod Salaminą** w **480 r. p.n.e.** zniszczyły flotę perską. Kserkses zarządził odwrót części armii i ruszył do Persji, by stłumić bunt w Babilonie.

W Grecji pozostawił swojego dowódcę Mardoniosa. W **479 r. p.n.e.** doszło do **bitwy pod Platejami**, w której wojskami greckimi dowodził wódz spartański Pauzaniasz. Spartańscy hoplici przyczynili się do zwycięstwa wojsk Związku Hellenów. Mardonios poległ na polu bitwy, a armia perska rzuciła się do ucieczki. Resztki floty perskiej rozbito w tym samym roku w **bitwie pod Mykale**. Od tego momentu inicjatywę przejęli Grecy, którzy otrzymali wsparcie od *poleis* greckich w Azji Mniejszej. Wojny grecko-perskie ostatecznie zakończył pokój zawarty w **449 r. p.n.e.**

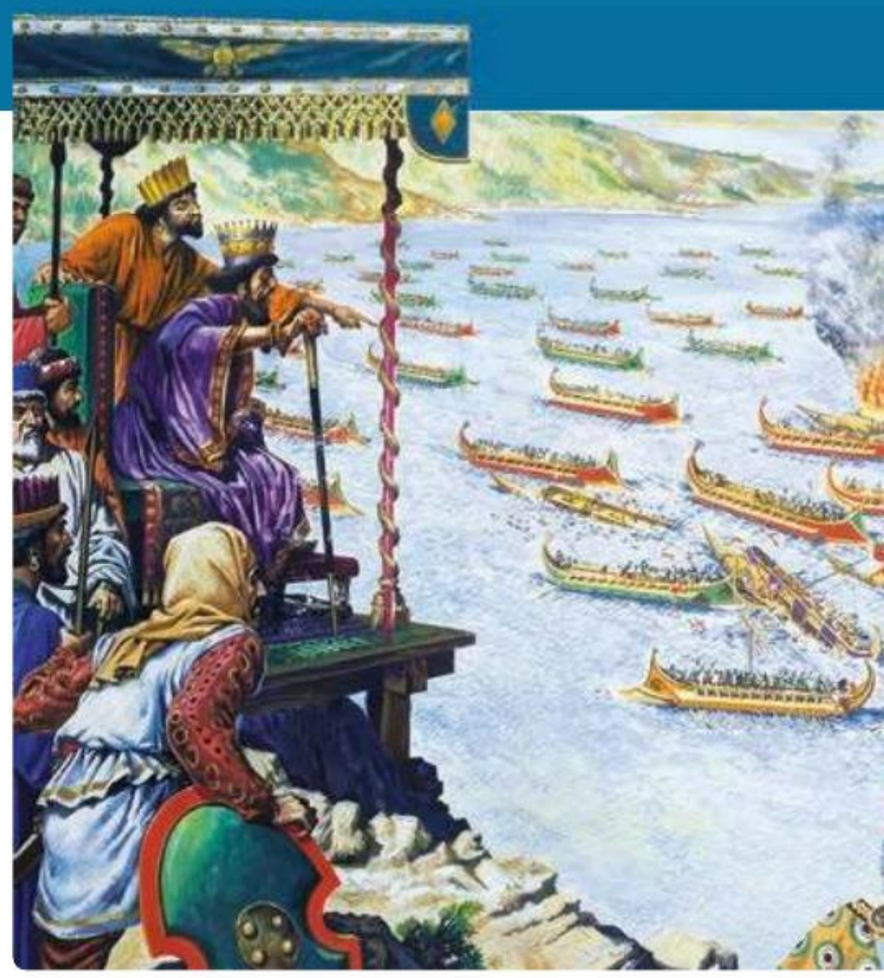

Stoczona w 480 r. p.n.e. bitwa morska pod Salaminą okazała się wielkim sukcesem floty greckiej i jej dowódcy Temistoklesa. Ilustracja współczesna przedstawiająca Kserksesa obserwującego bitwę.

Konsekwencje wojen Greków z Persami

Wspólna walka przeciwko Persom wzmocniła wśród Greków poczucie przynależności do jednej kultury, a zwycięstwo nad potężnym imperium utwierdziło w przekonaniu, że ich sposób życia w ramach *poleis* jest lepszy niż ludów Wschodu poddanych władzy królewskiej. Od tego czasu słowo **barbarzyńca**, oznaczające cudzoziemca lub człowieka posługującego się innym niż grecki językiem, zaczęło nabierać negatywnego znaczenia.

Najważniejszym politycznym skutkiem wojen Greków z Persami z pierwszej połowy V w. p.n.e. był **wzrost militarnej i gospodarczej potęgi Aten**. Ateńczycy opromienieni sławą zwycięzców spod Maratonu

Rysunek wzorowany na reliefie przedstawiającym gwardię królewską. Była to elitarna jednostka armii perskiej, której członków nazywano nieśmiertelnymi. Swoją nazwę zawdzięczali temu, że każdego poległego w trakcie bitwy wojownika natychmiast zastępował kolejny. Sprawiało to wrażenie, jakby żaden żołnierz nie ginął. Ich wyobrażenie zostało uwiecznione na ścianie Pałacu Dariusza I w Suzie (na terenie dzisiejszego Iranu). Relief znajduje się w Muzeum Pergamońskim w Berlinie.

M6 **Powstanie i cele Związku Morskiego według greckiego historyka Tukidydesa, V w. p.n.e.**

Objąwszy w ten sposób hegemonię na życzenie sprzymierzeńców [...], Ateńczycy ustalili, które państwa mają dostarczyć pieniędzy na wojnę z Persami, a które okrętów; powodem przez nich podawanym była chęć zniszczenia kraju perskiego i zemsta za to, co wycierpieli. [...] Pierwszą daninę ustalono w wysokości czterystu sześćdziesięciu talentów; kasa związkowa mieściła się na Delos*, a zebrania odbywały się w tamtejszej świątyni. Stojąc na czele sprzymierzonych państw [...], dokonali Ateńczycy wielu czynów wojennych i posunięć politycznych [...]. Skierowane one były częściowo przeciwko samym barbarzyńcom, częściowo przeciw własnym, zbuntowanym sprzymierzeńcom, częściowo wreszcie przeciw wchodzącym im ustawicznie w drogę Peloponezyjczykom.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 118–119.

* **talent** – starożytna jednostka pieniężna stosowana m.in. w Grecji, Izraelu i Persji

Delos – wyspa na Morzu Egejskim

i Salaminy stanęli w 478 r. p.n.e. na czele sojuszu wojskowego zwanego **Związkiem Morskim**, którego celem było wyparcie Persów z wysp Morza Egejskiego i miast greckich na wybrzeżach Azji Mniejszej. Stało się to możliwe w połowie V w. p.n.e. przede wszystkim dzięki sile floty ateńskiej, rozbudowanej ze składek płaconych przez członków związku.

Flota zapewniła Ateńczykom nie tylko przewagę militarną, lecz także uczyniła ich miasto największą potęgą gospodarczą, zapewniając mu kontrolę nad najważniejszymi szlakami handlowymi. Po wojnach perskich ateński port w **Pireusie** stał się głównym portem Morza Egejskiego – transportowano przez niego większość towarów, którymi handlowano w V w. p.n.e. w świecie greckim. Opłaty portowe pobierane od kupców były ważnym źródłem bogactwa Aten. Ateńczycy, wykorzystując silną pozycję, narzucali sojusznikom swoją walutę (srebrne drachmy ozdobione wizerunkami Ateny, patronki miasta, zob. s. 77). Wspólna waluta usprawniła co prawda wymianę handlową, ale przyjmowano ją z oporami, ponieważ monety w ówczesnym świecie były nie tylko środkiem płatniczym, lecz także symbolem niezależności poszczególnych *poleis*.

Wojna peloponeska

Wzrost potęgi Aten po wojnach z Persami doprowadził do konfliktu ze Spartą. Sparta nie godziła się na ograniczanie swoich wpływów i stopniowo zaczęła wspierać *poleis* starające się uwolnić od dominacji Ateńczyków. Wojna, do której obie strony długo się przygotowywały, rozpoczęła się w **431 r. p.n.e.** i do historii przeszła jako **wojna peloponeska**. Zaangażowała się w nią większość greckich *poleis*, łącznie z miastami na Sycylii, wyspach Morza Egejskiego i na wybrzeżach Azji Mniejszej. W tym **panhelleńskim konflikcie** nikt nie mógł pozostać neutralny, ponieważ albo wspierał Spartę, albo Ateny.

Wojna toczyła się ze zmiennym szczęściem przez 27 lat. Długo żadna ze stron nie mogła przechylić szali zwycięstwa na swoją korzyść, na co decydujący wpływ miała równowaga sił. Sparta dysponowała silną armią lądową, a Ateny panowały na morzu. Wojska spartańskie przez kilka lat pustoszyły wsie i pola uprawne w Attyce, ale nie były w stanie zdobyć otoczonych murami obronnymi Aten. Nie dysponując silną flotą, Spartanie nie mieli możliwości odcięcia miasta od regularnych dostaw żywności drogą morską przez port w Pireusie. Nie mogli też zapobiec obsadzaniu przez ateńskie desanty przyczółków na Peloponezie.

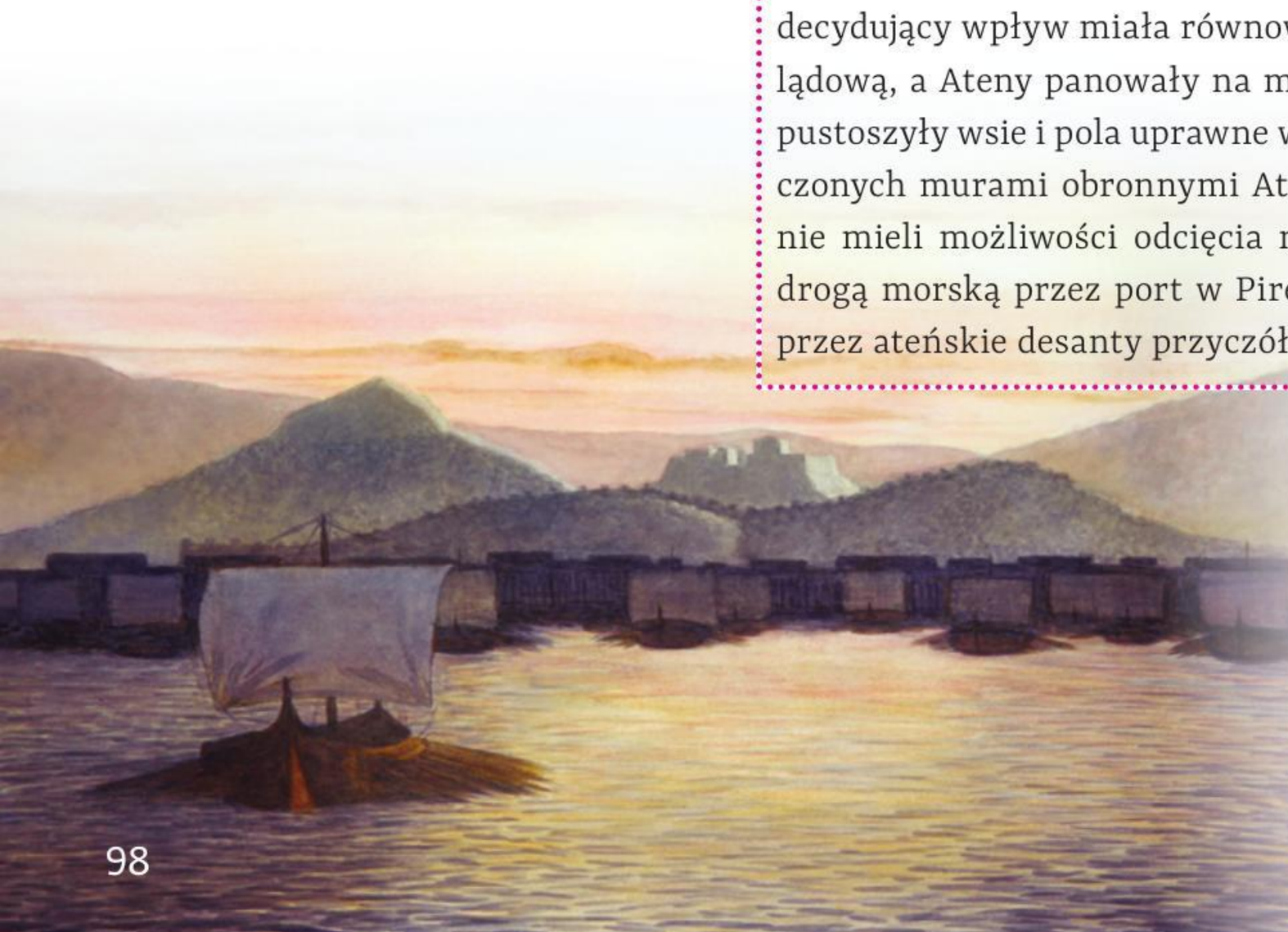

Port w Pireusie był od lat 90. V w. p.n.e. najważniejszym portem wojennym ateńskiej *polis*. Znajdowały się w nim stocznie, w których powstały okręty wykorzystane w bitwie pod Salaminą. W wyniku wojny peloponeskiej port został całkowicie zniszczony przez Spartan. Udało się go odbudować dopiero w początkach IV w. p.n.e. Ilustracja współczesna przedstawiająca okręty przypływające do Pireusu.

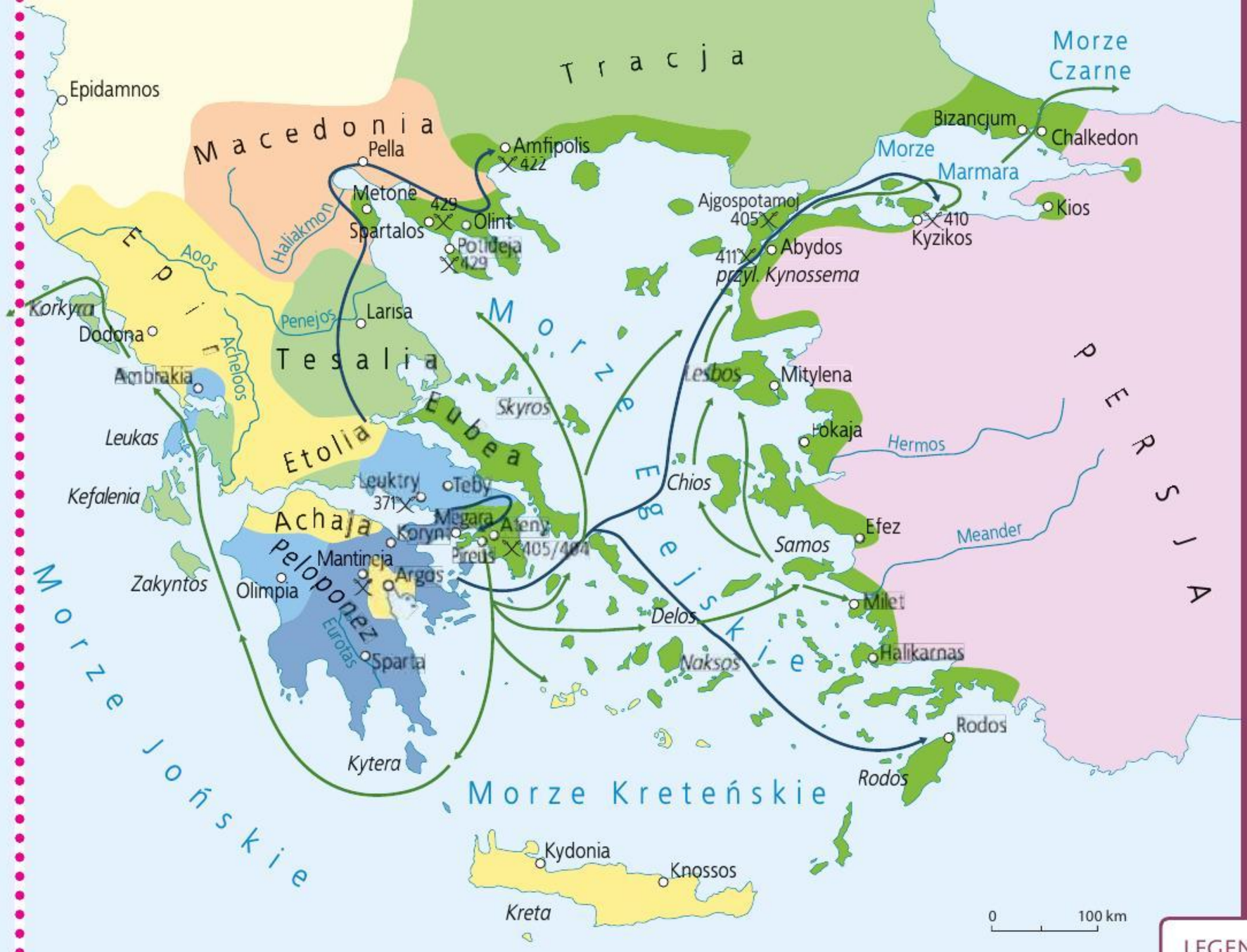

M8 Wojna peloponeska (431–404 p.n.e.)

LEGENDA

- Ateny i ich sojusznicy
- Sparta i jej sojusznicy
- państwa neutralne
- ateńskie wyprawy wojenne
- spartańskie wyprawy wojenne
- ważniejsze bitwy
- *Delos* siedziba Związku Morskiego

* **Megaryjczycy** – mieszkańcy Megary, *polis* będącej członkiem Związku Morskiego

M7 Przyczyny wojny peloponeskiej w opisie greckiego historyka Tukidydesa, V w. p.n.e.

Lacedemończycy nie przeszkadzali im [Ateńczykom] wcale albo niewiele [w hegemonii nad Związkiem Morskim] i przez większą część tego czasu zachowywali się biernie. [...] Dopiero kiedy potęga ateńska wzrosła w sposób oczywisty i Ateńczycy zaczęli zaczepiać ich sprzymierzeńców, uznali, że nie można dalej tego znosić. [...] Wysłali poselstwo do Delf z zapytaniem, czy korzystniej będzie wojnę prowadzić czy nie. Bóg im podobno odpowiedział, że jeśli będą prowadzić wojnę z całą energią, to odniosą zwycięstwo; oświadczył również, że sam, czy to proszony, czy nieproszony, będzie im pomagał. Wezwali więc powtórnie sprzymierzeńców, by przeprowadzić głosowanie w sprawie wojny. Po przybyciu posłów sprzymierzonych zwołano zebranie, gdzie każdy wyrażał swój pogląd, przeważnie oskarżając Ateńczyków i opowiadając się za wojną. [...]

Tymczasem wysłali Lacedemończycy poselstwa do Ateńczyków ze skargami, aby stworzyć dla siebie jak najdogodniejszy pozór do wojny, w razie gdyby Ateńczycy skargi ich odrzucili. [...] Nie tyle jednak liczyli na to, że Perykles zostanie naprawdę wygnany, ile na to, że zostanie okryty niesławą w oczach współobywateli i że wojna wybuchnie [...] także z powodu jego nieszczęsnego pochodzenia. Będąc bowiem najpotężniejszym ze współczesnych i prowadząc politykę państwa, we wszystkim sprzeciwiał się Lacedemończykom, nie zgadzał się na żadne ustępstwa i pchał Ateńczyków do wojny. [...]

Lacedemończycy [...] domagali się wypędzenia świętokradców [...]. [...] najbardziej zaś i najdobitniej podkreślali, że do wojny nie dojdzie, jeżeli Ateńczycy cofną uchwałę zakazującą Megaryjczykom korzystać z portów w państwie ateńskim i z rynku ateńskiego. Ateńczycy jednak nie ustępowali w żadnym punkcie i nie cofnęli tej uchwały.*

Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Z archiwum Klio*, t. 1, Gdańsk 2006, s. 30.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie siedzibę Związku Morskiego. **M6**, **M8**
2. Wymień obowiązki państw należących do Związku Morskiego względem Aten. **M6**
3. Przedstaw przyczyny wybuchu wojny peloponeskiej. **M7**
4. Wyjaśnij, w jaki sposób Spartanie dążyli do wojny. **M7**
5. Wskaż na mapie tereny zajmowane przez Ateny i ich sojuszników. **M8**

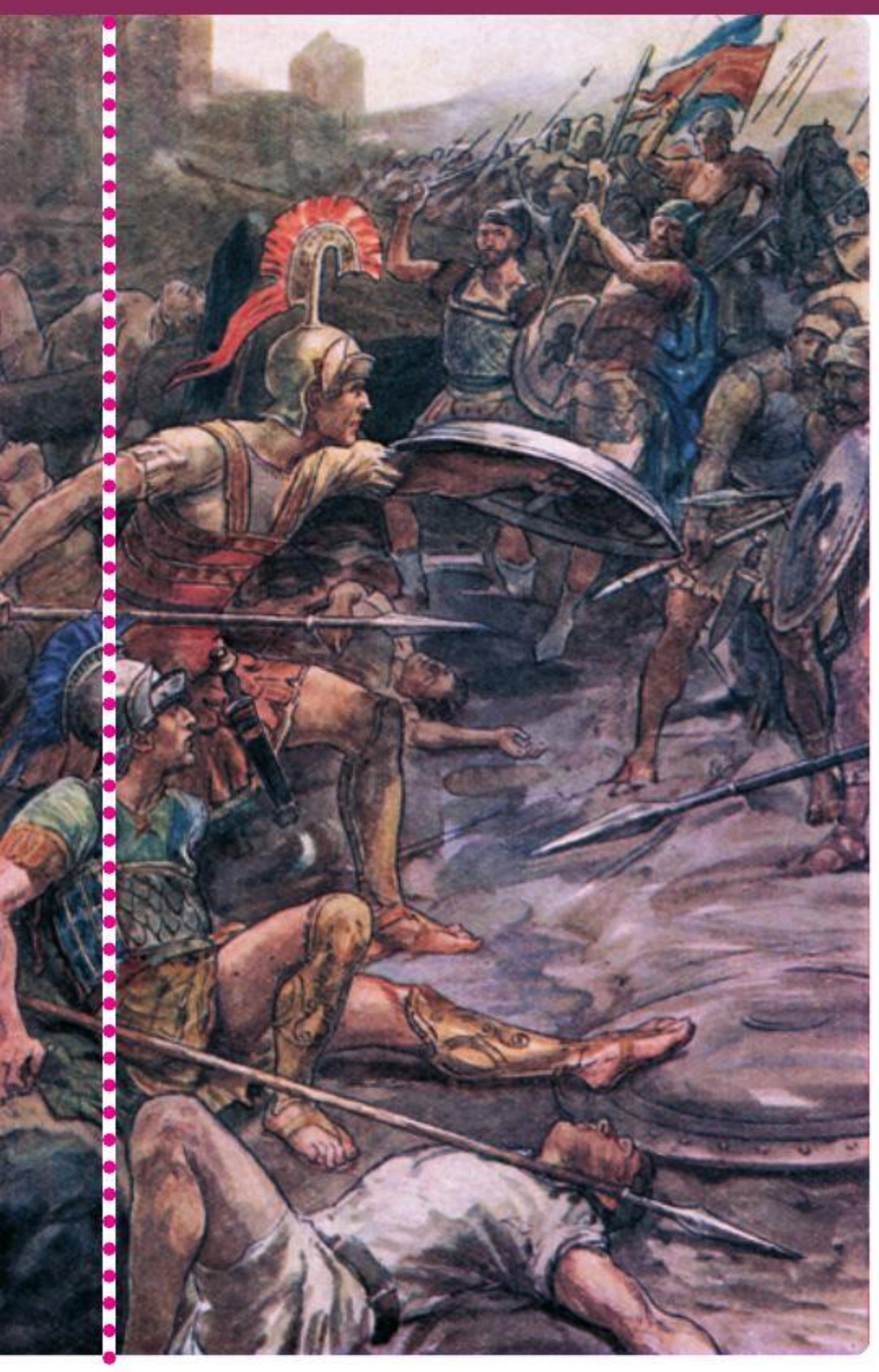

Bitwa pod Leuktrami była wielkim sukcesem militarnym Tebańczyków, przyczyniła się do upadku hegemonii Sparty w Helladzie. Podczas bitwy po raz pierwszy zastosowano nowy szyk bojowy, tzw. szyk ukośny. W kolejnych latach został on udoskonalony przez macedońską falangę. Ilustracja współczesna.

Przełomowe znaczenie dla losów wojny miała **ateńska ekspedycja przeciwko Syrakuzom** – miastu położonemu na Sycylii, sojusznikowi Sparty – którą zorganizowano i wysłano w latach **416–413 p.n.e.** Z powodu błędnej oceny sił przeciwnika wyprawa zakończyła się całkowitą klęską. Jej militarne, materialne i moralne konsekwencje były ogromne. Ateny straciły ok. 200 okrętów i 12 tys. ludzi, co spowodowało załamanie się ich dominacji na Morzu Egejskim. Sojusznicy Aten zaczęli się buntować, a zdziesiątkowana flota nie była w stanie przeszkodzić im w przejściu na stronę Sparty. W 411 r. p.n.e. Spartanie uzyskali pożyczkę od króla Persji Dariusza II na budowę własnej floty i kilka lat później uzyskali przewagę na morzu. Te dwa wydarzenia zmieniły układ sił w świecie greckim, co przyczyniło się do **ostatecznej klęski Aten w 404 r. p.n.e.**

Grecy po wojnie peloponeskiej

Wojna peloponeska osłabiła pozycję polityczną Aten w świecie greckim, jednocześnie wynosząc do roli hegemona Spartę. A ta – wspierana przez władców Persji – coraz śmielej ingerowała w politykę wewnętrzną greckich *poleis*, czemu te ostatnie stawiały opór. W **386 r. p.n.e.** został zawarty **pokój królewski**, który narzucał wszystkim Grekom „pokój powszechny". Na jego mocy greckie *poleis* w Azji Mniejszej ponownie dostały się we władanie perskie (przywrócono więc stan sprzed wojen grecko-perskich). Pozostałe *poleis* miały zachować autonomię, a gwarantem postanowień traktatu Persowie uczynili Spartę.

Ateńczycy nie zaakceptowali pokoju królewskiego i w 377 r. p.n.e. zorganizowali przeciwko Persom sojusz wojskowy zwany **II Związkiem Morskim**. Przyłączyły się do niego Teby dysponujące silną armią lądową i rozpoczęły wojnę ze Spartą. Rozstrzygające starcie, do którego doszło w 371 r. p.n.e. pod Leuktrami, zakończyło się klęską wojsk spartańskich. Po tej porażce Sparta już nigdy nie odzyskała dawnego znaczenia. Przymierze Aten i Teb nie trwało jednak długo. Ateńczycy wsparci przez swoich sojuszników pokonali tebańskich hoplitów w 362 r. p.n.e. w bitwie pod Mantineją.

Trwające kilkadziesiąt lat **wojny domowe** wyniszczyły gospodarczo Helladę i zdziesiątkowały ludność greckich *poleis*. Sparta z dawnego hegemona stała się mało znaczącym państwem. Ateny osłabione wojną z Tebami – mimo zwycięstwa – nie były w stanie utrzymać dominującej pozycji. Mieszkańcy greckich *poleis* byli zmęczeni wojną, dlatego wielu z nich z nadzieją przyjęło **interwencję króla Macedonii Filipa II**.

Wojna peloponeska doprowadziła do wyniszczenia Hellady. Ateny i Sparta nie odzyskały już swojej świetności. Na zdjęciu umierający wojownik grecki – rzeźba z V w. p.n.e., przechowywana w zbiorach Gliptoteki Monachijskiej.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny wojen grecko-perskich.

2. Opisz przebieg II wojny grecko-perskiej.

3. Omów skutki wojny peloponeskiej dla świata greckiego.

Wojny grecko-perskie i wojna peloponeska

9 Podsumowanie

◆ Wojny Greków z Persami (490–449 p.n.e.)

Przyczyny
- wzrost potęgi Persji
- narzucenie perskiej władzy greckim koloniom w Azji Mniejszej
- 499 p.n.e. – powstanie jońskie – zryw kolonii greckich przeciwko Persom
- odwet Persów na Ateńczykach za udzielenie wsparcia powstańcom
- chęć narzucenia perskiej władzy w Grecji kontynentalnej

Przebieg

I wojna grecko-perska (490 p.n.e.)
- 490 p.n.e. – bitwa pod Maratonem, zwycięstwo Ateńczyków pod dowództwem Miltiadesa, zatrzymanie ofensywy perskiej

II wojna grecko-perska (480–449 p.n.e.)
- ofensywa lądowa i morska władcy perskiego Kserksesa
- 480 p.n.e. – bitwa pod Termopilami, porażka wojsk greckich pod dowództwem Leonidasa
- 480 p.n.e. – bitwa morska pod Salaminą, zwycięstwo Greków dowodzonych przez Temistoklesa
- 479 p.n.e. – bitwa pod Platejami, zwycięstwo Greków
- 479 p.n.e. – bitwa morska pod Mykale, zwycięstwo Greków

Skutki
- zahamowanie ekspansji perskiej na greckie *poleis*
- 449 p.n.e. – zawarcie pokoju
- zrzeczenie się perskich roszczeń do dominacji na Morzu Egejskim
- uznanie przez Persów suwerenności greckich kolonii w Azji Mniejszej
- wzrost znaczenia Aten w Grecji

◆ Wojna peloponeska (431–404 p.n.e.)

Przyczyna
- rywalizacja między Atenami a Spartą o wpływy w Helladzie

Przebieg
- konflikt panhelleński
- dominacja Aten na morzu
- dominacja Sparty na lądzie
- 416–413 p.n.e. – ekspedycja Aten przeciwko Syrakuzom, sojusznikowi Sparty; dotkliwa porażka Aten
- budowa floty wojennej przez Spartę dzięki pomocy Persji
- 404 p.n.e. – ostateczna klęska Aten

Skutki
- spadek znaczenia Aten
- Sparta hegemonem w greckim świecie
- ingerencja Sparty wspieranej przez Persję w politykę wewnętrzną greckich *poleis*; opór tych ostatnich wobec prób narzucenia dominacji Sparty w świecie panhelleńskim
- 386 p.n.e. – zawarcie pokoju zwanego królewskim, którego gwarantem Persja uczyniła Spartę
  - przyznanie prawa do autonomii wszystkim *poleis* z Grecji kontynentalnej
  - ponowne przejęcie kontroli nad greckimi *poleis* w Azji Mniejszej przez Persję
- 377 p.n.e. – zorganizowanie sojuszu wojskowego (II Związek Morski) przez Ateny przeciwko Sparcie
- wznowienie walk między greckimi *poleis*, zakończonych osłabieniem Sparty, Teb oraz Aten; brak hegemona

Polecane publikacje

Nic Fields, *Termopile 480 p.n.e. Ostatnia walka Trzystu*, Kraków 2009.

Ryszard Kulesza, *Maraton 490 p.n.e.*, Warszawa 1995.

John F. Lazenby, *Wojna peloponeska. Historia militarna*, Oświęcim 2018.

10 Kultura starożytnych Greków

OKRES ARCHAICZNY (**VIII**–**VI** w. p.n.e.) | OKRES KLASYCZNY (**V** – I poł. **IV** w. p.n.e.) | OKRES HELLENISTYCZNY (II poł. **IV** w. – **I** w. p.n.e.)

- **VIII** w. p.n.e. – narodziny piśmiennictwa greckiego
- **776** p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie
- **VI** w. p.n.e. – powstanie teatru, narodziny filozofii
- II poł. **V** w. p.n.e. – budowa Partenonu
- **387** p.n.e. – założenie Akademii Platońskiej
- **323** p.n.e. – śmierć Aleksandra Wielkiego

Przypomnij

- Dlaczego Grecję nazywamy kolebką cywilizacji europejskiej?

Cel lekcji

- Poznam osiągnięcia kulturowe starożytnych Greków.

Po lekcji

- Opisuję wierzenia starożytnych Greków.
- Przedstawiam osiągnięcia kulturowe starożytnych Greków w dziedzinie filozofii, teorii społecznych i sztuki.
- Wyjaśniam, jaki był wkład starożytnych Greków w rozwój kultury europejskiej.

Okresy w kulturze greckiej

W dziejach kultury starożytnej Grecji możemy wyróżnić trzy główne okresy. Pierwszy z nich – **archaiczny** – rozpoczął się wraz z wielką kolonizacją grecką (zob. s. 77). Największy rozwój kultury wystąpił w tej epoce w koloniach położonych w Azji Mniejszej, m.in. w Milecie i Efezie. W V w. p.n.e. rozpoczęła się **epoka klasyczna**. Okres jej trwania zbiegł się z największym rozkwitem demokracji w Atenach. To tam za czasów Peryklesa – zwanych **złotym wiekiem** – nastąpił największy w dziejach starożytnej Grecji rozwój kultury. Konflikty wewnętrzne w Helladzie i panowanie Aleksandra Wielkiego przyniosły schyłek tej epoki. Śmierć Aleksandra Wielkiego w 323 r. p.n.e. zapoczątkowała **okres hellenistyczny** (zob. s. 121). Kulturę grecką można nazwać kolebką kultury europejskiej, ponieważ powstałe w niej idee w dziedzinie sztuki, filozofii, literatury czy sportu były kontynuowane i rozwijane w późniejszych epokach.

Religia i mitologia

Starożytni Grecy, podobnie jak mieszkańcy Mezopotamii i Egiptu, wierzyli w **wielu bogów** (**politeizm**). Do najważniejszych należeli: Zeus, Atena, Afrodyta, Hera, Apollo, Hefajstos, Posejdon, Hermes, Demeter, Artemida, Ares i Dionizos. Wyobrażano ich sobie na podobieństwo ludzi (antropomorfizm), z tą różnicą, że bogowie nie umierali. Nie byli jednak wszechmocni, ponieważ – podobnie jak ludzie – musieli okazywać posłuszeństwo trzem boginiom przeznaczenia zwanym **Mojrami**. Ponadto Grecy wierzyli w istnienie różnych bóstw o mniejszej randze, np. nimf patronujących lasom i rzekom. Osobną grupę tworzyły stwory, które nazywano demonami. Zaliczano do nich skrzydlate harpie porywające ludzi czy syreny wabiące swym śpiewem zbłąkanych żeglarzy. Ważne miejsce w wierzeniach zajmowali **herosi**, synowie bogów i kobiet śmiertelnych, np. Herakles. Grecy do grona herosów zaliczali też postacie historyczne, np. założycieli miast i prawodawców, których po śmierci otaczano kultem podobnie jak bogów. **Kult** polegał m.in. na składaniu ofiar z kwiatów, owoców oraz zwierząt, czemu towarzyszyły procesje i zawody sportowe.

Jednym z charakterystycznych elementów kultury greckiej są bogato zdobione naczynia: czarno- i czerwonofigurowe. W stylu czarnofigurowym artysta malował firnisem (glinką z tlenkiem żelaza) scenę lub postać na naczyniu, po czym je wypalał. W stylu czerwonofigurowym proces przebiegał inaczej. Najpierw artysta gruntował naczynie firnisem i wypalał. Dopiero na tak przygotowanym podłożu delikatnie wyskrobywał rysunek. Na ilustracji scena mitologiczna przedstawiająca króla Edypa i Sfinksa. Pochodzi z naczynia czerwonofigurowego z V w. p.n.e., obecnie w Muzeach Watykańskich w Rzymie.

Religia Greków miała **charakter obywatelski**. Oznaczało to, że za przebieg uroczystości religijnych w poszczególnych *poleis* odpowiadali urzędnicy. W Atenach od uczczenia bogów rozpoczynano obrady zgromadzenia ludowego i posiedzenia rady. Ofiary bogom składali też wodzowie przed bitwą. Na co dzień wiele obrzędów religijnych związanych z narodzinami, ślubem czy pogrzebem odbywało się w gronie rodzinnym pod przewodnictwem pana lub pani domu.

Najważniejsze bóstwa czczono wszędzie tam, gdzie osiedlali się Grecy. Ponadto każda *polis* miała jedno lub kilka **bóstw opiekuńczych**. Patronką Aten była Atena, a Spartanie szczególną czcią otaczali Artemidę i Apollina. Święta poświęcone bóstwom opiekuńczym miały bardzo uroczystą oprawę, jak np. celebrowane w Atenach **Panatenaje**. Ich najważniejszą część – wielką procesję – prowadzono od głównej bramy miejskiej przez agorę na Akropol. Oprócz mieszkańców miasta uczestniczyli w niej przedstawiciele państw sprzymierzonych z *polis* ateńską. Procesję panatenajską uwiecznił rzeźbiarz Fidiasz na fryzie zdobiącym Partenon – Świątynię Ateny na Akropolu.

Wiele ważnych decyzji Grecy podejmowali po uzyskaniu opinii **wyroczni**. Wierzyli bowiem, że zadając bogom pytania, można poznać przyszłość. Najsławniejszą i najważniejszą była wyrocznia Apollina w Delfach, gdzie na pytania kierowane do boga odpowiadała kapłanka zwana **Pytią**. Do wyroczni zwracały się zarówno osoby prywatne, jak i całe wspólnoty. W epoce archaicznej regularnie zasięgano opinii wyroczni delfickiej w sprawie miejsc dogodnych do założenia kolonii.

Źródłem wiedzy o bogach, herosach i ich kontaktach z ludźmi była **mitologia**. Z **mitów** Grecy dowiadywali się także o znaczeniu obrzędów religijnych oraz poznawali reguły rządzące światem i życiem ludzkim. Na przykład opowieść o Pandorze, która powodowana ciekawością uwolniła wszelkie nieszczęścia zamknięte przez bogów w beczce, pomagała zrozumieć, dlaczego życie ludzkie jest pełne trudu i cierpienia. Mity wyjaśniały też przyczyny zjawisk obserwowanych w naturze, takich jak np. zmiany pór roku, które łączono z żałobą bogini Demeter po stracie córki. Poza tym były dla Greków źródłem wiedzy o odległej przeszłości. Przykładem są poematy Homera, o których sądzono, że przedstawiały rzeczywiste wydarzenia.

Mitologia stanowi ważne dziedzictwo greckiej starożytności. Opowieści zachowane w tekstach antycznych autorów, uwiecznione przez malarzy i rzeźbiarzy, są nadal inspiracją dla współczesnych twórców dzieł filmowych oraz literackich. Mityczne stwory czy mityczni herosi pojawiają się także w komiksach i grach komputerowych.

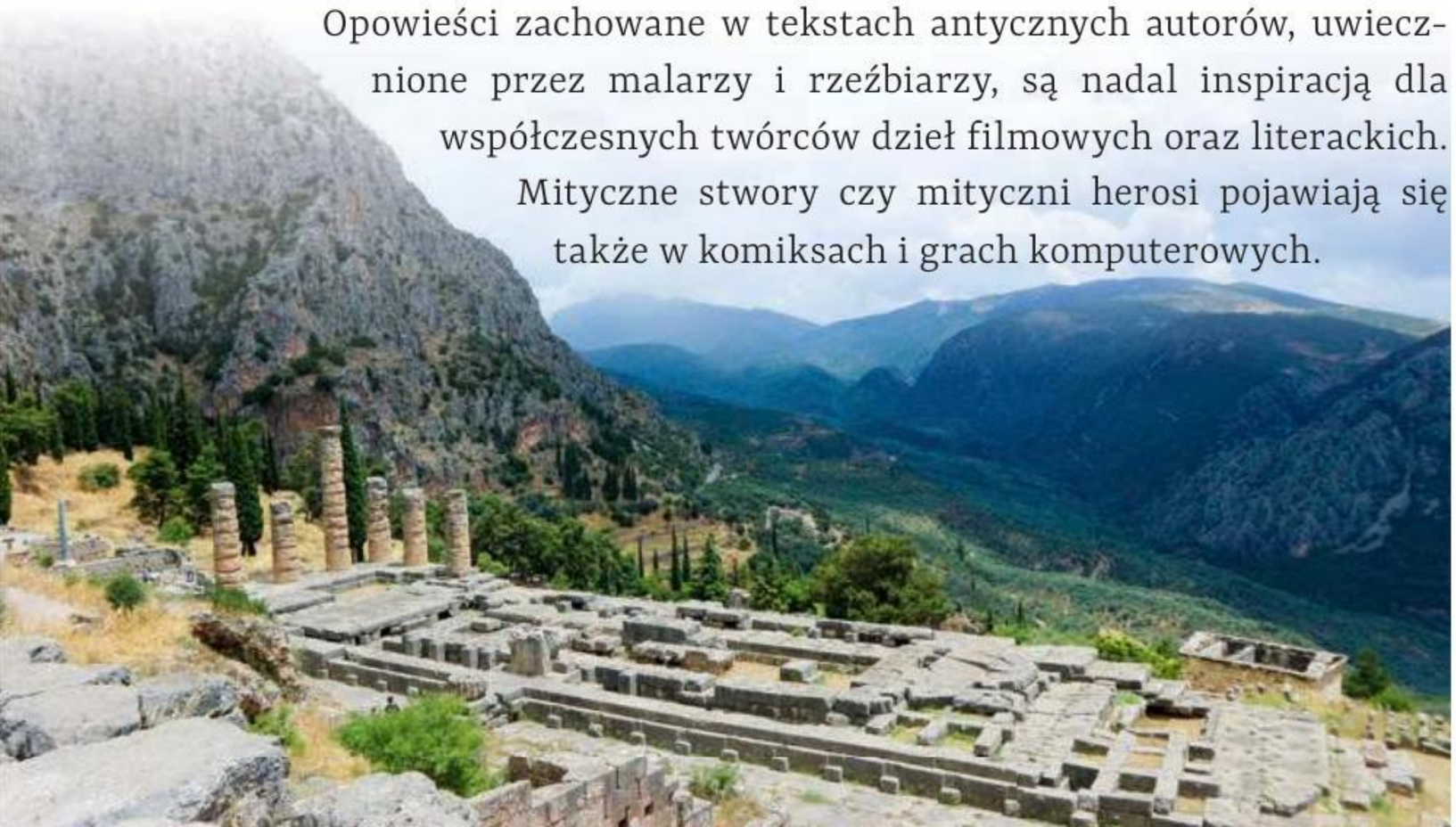

Świątynia w Delfach z wydającą przepowiednie Pytią była ośrodkiem kultu Apollina. Jej powstanie datuje się na VII w. p.n.e. Wielokrotnie ulegała zniszczeniu w wyniku pożarów i trzęsień ziemi, zawsze jednak była odbudowywana. Za panowania rzymskiego, po wprowadzeniu pod koniec IV w. n.e. dekretu zakazującego wróżbiarstwa, została ostatecznie zniszczona. Na zdjęciu pozostałości świątyni.

Kyliks – ceramiczna czara na nóżce z dwoma uchwytami, służąca do picia wina rozcieńczonego wodą. Na ilustracji widać czerwonofigurowy kyliks ozdobiony sceną mitologiczną przestawiającą króla Aten Egeusza, który przyszedł do Pytii po poradę w związku z brakiem potomstwa. Naczynie pochodzi z V w. p.n.e., obecnie znajduje się w Starym Muzeum w Berlinie.

Panatenaje

Święto na cześć Ateny. W czasie uroczystości składano ofiary ku czci bogini oraz urządzano konkursy sportowe i muzyczne.

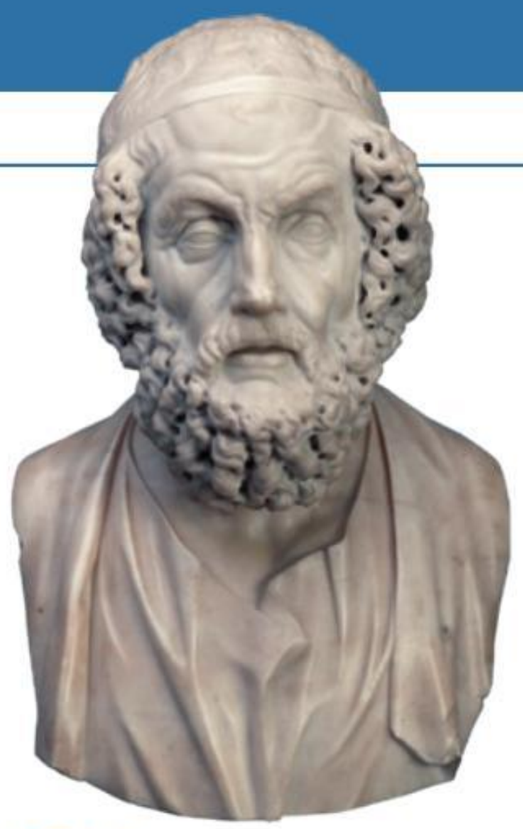

Homer

(VIII w. p.n.e.)

Legendarny grecki poeta. O jego życiu zachowały się jedynie enigmatyczne wzmianki z późniejszych czasów. Najprawdopodobniej żył i tworzył w Jonii na terenie Azji Mniejszej. Znany jest jako autor *Iliady* i *Odysei*. Jednak w ostatnich latach teza, że dzieła te stworzyła jedna osoba, została zakwestionowana. Joseph Wilton (czyt. dżozef łylton), marmurowe popiersie, XVIII/XIX w., Londyn.

Literatura

Początki piśmiennictwa greckiego sięgają VIII w. p.n.e. Powstały wówczas dwa **poematy epickie** – ***Iliada*** i ***Odyseja***, których autorstwo przypisuje się **Homerowi**. Dzieła te miały duży wpływ na wychowanie Greków, zawierały bowiem wzorce zachowania. Z tego właśnie powodu grecki filozof Platon uważał Homera za wychowawcę całej Hellady. W VII–VI w. p.n.e. rozwinęła się **liryka** (poezja), której przedstawicielką była pochodząca z wyspy Lesbos **Safona**. W V w. p.n.e. powstał nowy rodzaj literacki – **dramat** – ściśle związany z narodzinami teatru greckiego.

Specyficznym gatunkiem literatury była **historiografia**, czyli dziejopisarstwo historyczne. W drugiej połowie V w. p.n.e. **Herodot** napisał *Dzieje*, w których szczegółowo przedstawił konflikt Grecji z Persją. Autor docierał do świadków opisywanych wydarzeń i starał się w ciekawy sposób przekazać ich przebieg. Z kolei historyk **Tukidydes** w *Wojnie peloponeskiej* opisał przebieg konfliktu między Atenami a Spartą. Tukidydesa cechowały obiektywizm i krytyczne podejście do źródeł. Nowatorsko potraktował religię – odrzucił bowiem ingerencję bogów w wydarzenia.

Stwierdzenie, że to właśnie starożytnym Grekom zawdzięczamy rozwój literatury, jest jak najbardziej zasadne. Rodzaje i gatunki literackie powstałe w kulturze helleńskiej przeszły na stałe do kanonu literatury europejskiej. Na twórczości starożytnych Greków wzorowano się w późniejszych epokach, także współcześnie antyk jest bogatym źródłem inspiracji.

Teatr

Grecja uważana jest za kolebkę **teatru** europejskiego, który powstał w VI w. p.n.e. Jego pierwowzorem były przedstawienia urządzane podczas Dionizji, tj. świąt na cześć Dionizosa – boga wina, plonów oraz dzikiej natury.

Początkowo w teatrze grał jeden aktor, a towarzyszył mu chór, który pełnił funkcję narratora i komentował wydarzenia. Ważną rolę odgrywał **koryfeusz** – wygłaszał najważniejsze kwestie, wyznaczał chórzystom tempo i podawał wysokość dźwięku.

Grecki teatr zmieniał się z upływem lat dzięki wybitnym ateńskim dramatopisarzom. Żyjący w VI–V w. p.n.e. **Ajschylos** wprowadził na scenę drugiego aktora. W V w. p.n.e. **Sofokles** dodał trzecią postać dramatu.

Teatr w Delfach – współczesna ilustracja ukazująca elementy architektoniczne teatru greckiego.

1. Widownia.
2. Parodos – wejście dla chóru.
3. Skene – szatnia dla aktorów oraz miejsce przechowywania rekwizytów.
4. Proskenion – scena, na której występowali aktorzy.
5. Orchestra – miejsce dla chóru.

W tym samym stuleciu **Eurypides** porzucił skomplikowane słownictwo na rzecz języka potocznego, dzięki czemu postacie i motywy ich działań stały się bardziej wiarygodne. Oprócz **tragedii** wystawiano **komedie**. Ich słynnym autorem był **Arystofanes** żyjący na przełomie V i IV w. p.n.e.

W teatrze występowali jedynie mężczyźni, którzy odgrywali także role kobiece. Wystawianie sztuk teatralnych wiązało się z dużymi wydatkami, dlatego każde przedstawienie potrzebowało bogatego obywatela *polis*, który miałby je sfinansować, a którego najczęściej wyznaczały władze.

Architektura i sztuki plastyczne

Grecy początkowo budowali z drewna, a od VII w. p.n.e. – z kamienia. Domy bogaczy były stosunkowo skromne – w przeciwieństwie do imponujących budynków publicznych. Szczególnie widać to na przykładzie monumentalnych świątyń. Najbardziej znaną jest **Partenon** (zob. s. 106). Ateńczycy zbudowali go ku czci patronki swego miasta. To jedna z licznych świątyń wzniesionych na **Akropolu**.

Grecy budowali w kilku stylach architektonicznych, które różniły się głównie proporcjami budynku, kształtem kolumn oraz wieńczącymi je głowicami (kapitelami). **Porządek dorycki** był ciężki i surowy, a kapitele nie miały ozdób. **Porządek joński** charakteryzował się kolumnami zwieńczonymi ornamentem w postaci spirali (ślimacznic). Wyróżnikiem **porządku korynckiego** był kształt głowicy okolonej liśćmi akantu – rośliny ozdobnej stosowanej w sztuce jako element dekoracyjny. Kolumny korynckie zwężały się ku górze i miały płytkie podłużne żłobienia, co nadawało im lekkości. Porządki dorycki i joński powstały na przełomie VII i VI w. p.n.e., a porządek koryncki – dwa wieki później.

Bardzo wysoki poziom osiągnięto w rzeźbiarstwie. Rzeźby odlewano z brązu, wykonywano z marmuru oraz kości słoniowej połączonej ze złotem i kamieniami szlachetnymi (chryzelefantyna). Greccy artyści potrafili pokazać postacie w ruchu. Opracowali **kanon** wyznaczający idealne proporcje poszczególnych części ludzkiego ciała. Tematyka dzieł była różnorodna: przedstawiano bogów, sceny mitologiczne, herosów, atletów, bohaterów. Popularnością cieszyły się płaskorzeźby, którymi dekorowano ściany świątyń. Za najwybitniejszych rzeźbiarzy greckich uważa się **Fidiasza**, autora monumentalnych posągów wzniesionych ku czci bogów, oraz **Myrona**, twórcę *Dyskobola* – rzeźby ukazującej sportowca w ruchu.

Starożytna Grecja słynęła z pięknych wyrobów ceramicznych. Były one dekorowane malowidłami i pełniły podwójną funkcję – miały zastosowanie praktyczne jako naczynia oraz stanowiły ozdobę domu.

Osiągnięcia Greków w dziedzinie architektury i sztuk plastycznych na trwałe zapisały się w dorobku kultury europejskiej. Do antycznego kanonu piękna i greckich porządków architektonicznych odwoływano się w późniejszych epokach (renesansie i oświeceniu). Także współcześnie korzysta się z powstałych w kulturze panhelleńskiej rozwiązań konstrukcyjnych czy wzorców estetycznych.

Fidiasz

(ok. 490 – ok. 420 p.n.e.)

Wybitny rzeźbiarz grecki, pracował m.in. w Atenach, Platejach, Tebach, Delfach oraz Olimpii. Był przyjacielem i współpracownikiem Peryklesa. Kierował przebudową Akropolu i dekorowaniem Partenonu, w którym umieścił wysoki na 11 m posąg Ateny swojego autorstwa. Dla świątyni w Olimpii wykonał posąg Zeusa na tronie o wysokości 13 m, który zaliczono do siedmiu cudów świata. Pomnik z XIX w., fasada Nowego Ermitażu w Petersburgu w Rosji.

Dyskobol – rzeźba Myrona powstała w V w. p.n.e. Uwzględniała ona grecki kanon piękna. Oryginalne dzieło nie przetrwało do naszych czasów. Znamy je z rzymskich kopii. Na ilustracji marmurowa kopia z pierwszej połowy I w. n.e., Muzeum Narodowe w Rzymie.

infografika

Architektura Grecji

Jednym z najwybitniejszych osiągnięć architektury greckiej był wybudowany w drugiej połowie V w. p.n.e. ateński **Partenon**. Świątynię poświęconą bogini Atenie wyposażono we wszystkie elementy charakterystyczne dla budowli greckich.

Trzy porządki architektoniczne starożytnej Grecji

1. **Dorycki – ciężki i surowy styl, w którym zwieńczenie kolumny nie ma zdobień.**
2. **Joński – kolumny są smuklejsze niż w stylu doryckim, a do elementów charakterystycznych należą zwieńczenia w postaci spirali (ślimacznic).**

Akropol w opisie greckiego geografa Pauzaniasza żyjącego w II w. n.e.

Wiele jeszcze innych rzeczy zauważyłem godnych widzenia na Akropolu. Jest jeszcze posąg Zeusa [...]. U wejścia do świątyni zwanej Partenonem wszystko, co znajduje się na tzw. orłach, tj. przyczółku, dotyczy narodzin Ateny. Płaskorzeźba z tyłu przedstawia spór Ateny z Posejdonem o ziemię. Sam posąg Ateny wykonany jest ze złota i kości słoniowej. [...] Na zewnątrz świątyni stoi brązowy posąg Apollona. Mówią, że wykonał go Fidiasz. [...] Przy murze południowym oglądać można słynną walkę gigantów [...], dalej bitwę Ateńczyków z Amazonkami, wielki czyn maratoński przeciw Persom. [...] Jest tu budowla zwana Erechtejonem. Przed wejściem do niej stoi ołtarz Zeusa Hypatos [Najwyższego].

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 53.

Charakterystyczne elementy budowli greckich

1. **Tympanon** – gładkie lub zdobione trójkątne pole umieszczone między dachem a belkowaniem.
2. **Belkowanie** – górny element konstrukcyjny osadzony na kolumnach.
3. **Kolumnada** – rząd kolumn dźwigający belkowanie.
4. **Krepidoma** – trzystopniowa kamienna podstawa, najniższa część budowli.

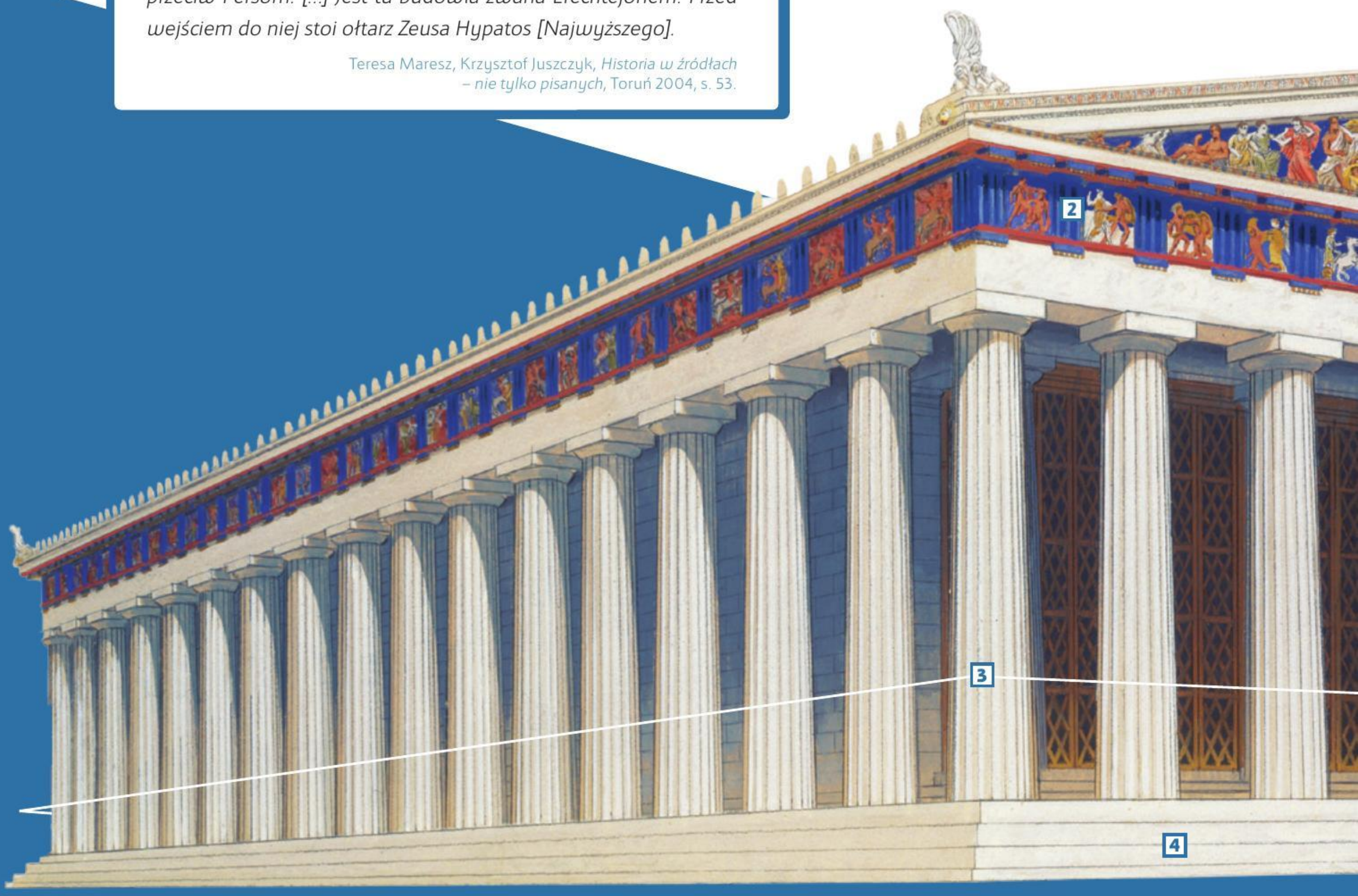

3 **Koryncki – charakterystycznym elementem są płytkie żłobienia kolumny nadające jej optyczne wrażenie lekkości. Głowica kolumny jest bogato zdobiona liśćmi akantu.**

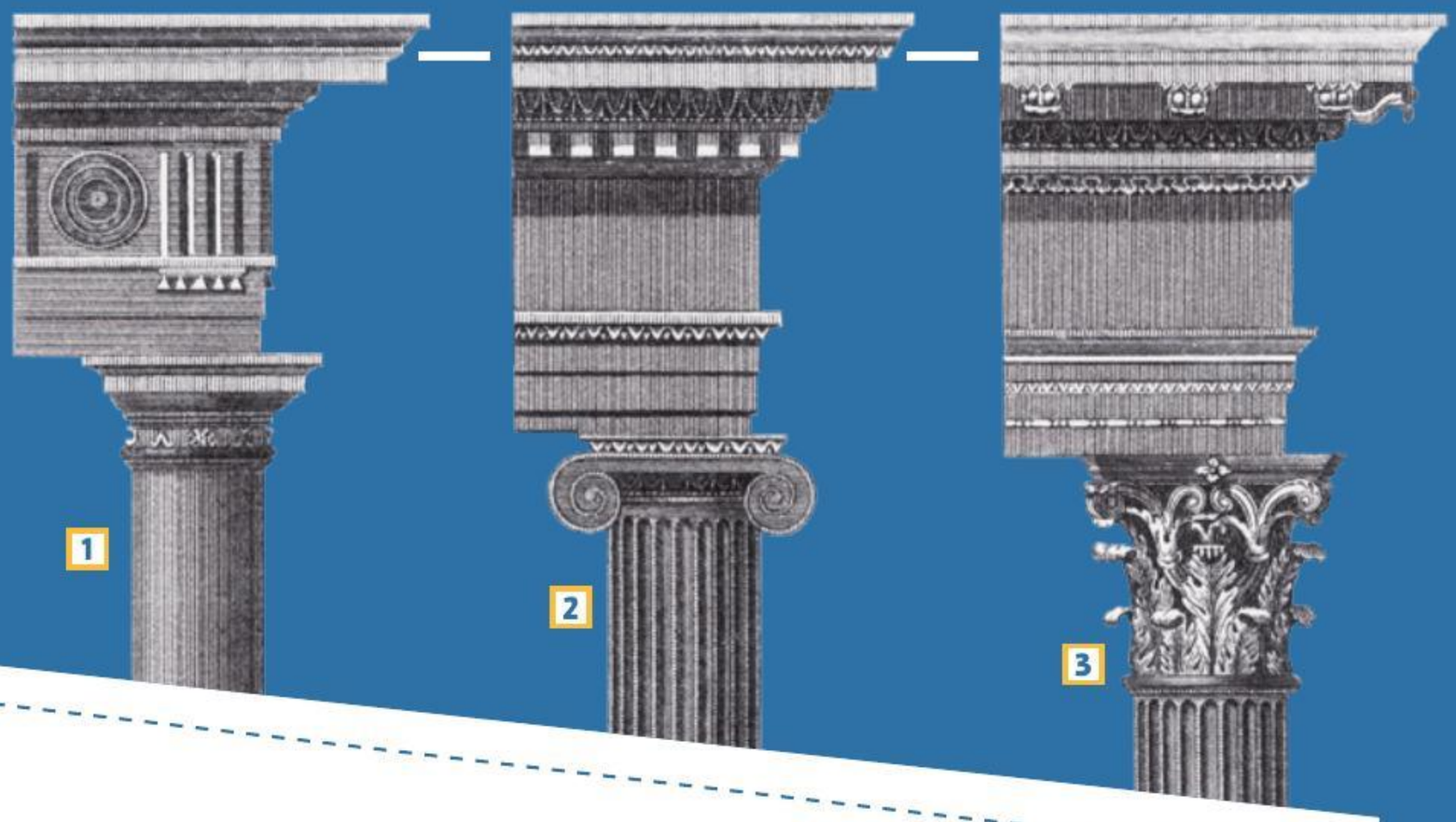

Świątynie greckie były budowane na planie prostokąta otoczonego pojedynczą kolumnadą.

Schemat wnętrza świątyni greckiej

1. **Pronaos** – przedsionek.
2. **Naos** – najważniejsze miejsce świątyni, w którym znajdował się posąg boga lub bogini.
3. **Adyton** – miejsce, w którym były przechowywane przedmioty uznawane za święte. Dostęp do niego mieli wyłącznie kapłani.
4. **Opistodomos** – miejsce na tyłach świątyni, w którym często mieścił się skarbiec.

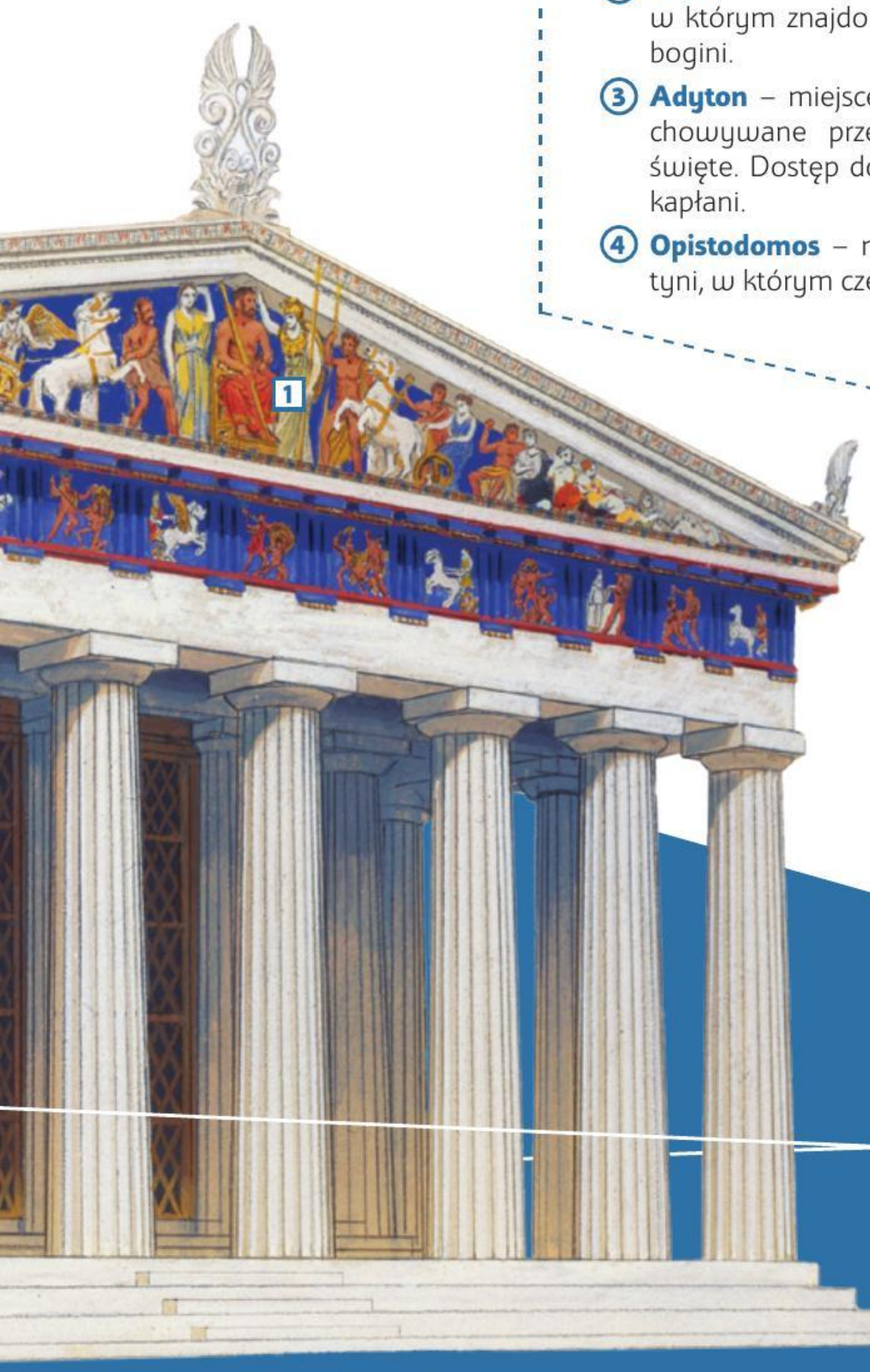

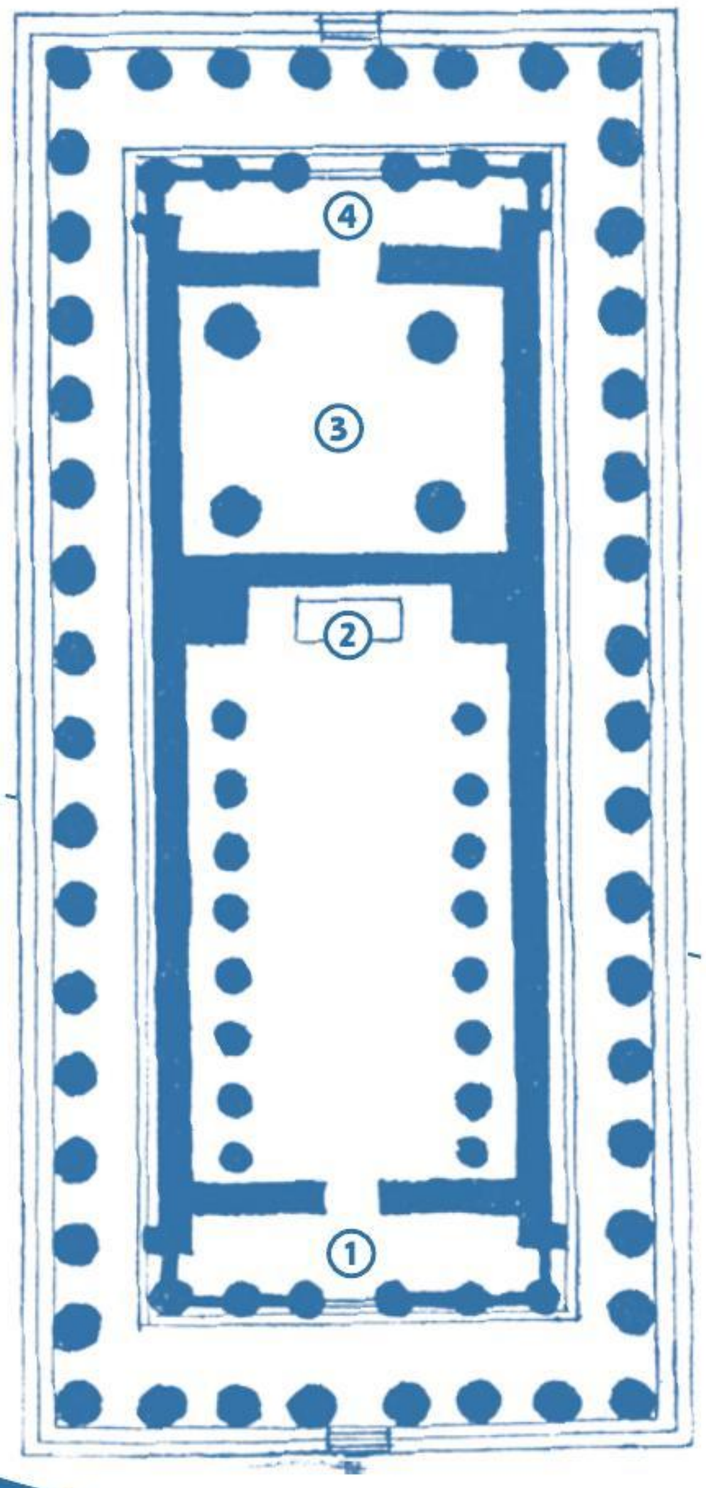

Praca z infografiką

1. Wymień budowle i rzeźby Akropolu, o których Pauzaniasz wspomina w tekście.

2. Przedstaw charakterystyczne elementy budowli greckich.

3. Opisz poszczególne porządki architektoniczne.

Sport i igrzyska

Jedną z dyscyplin olimpijskich był pankration – połączenie boksu i zapasów. Przypominał on współczesne mieszane sztuki walki. Walczący zawodnicy zostali uwiecznieni na pochodzącej z V w. p.n.e. wazie, która obecnie jest przechowywana w Metropolitalnym Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Grecy przywiązywali dużą wagę do sprawności fizycznej. W każdej większej *polis* działało kilka **gimnazjonów** – ośrodków sportu, z których mogli korzystać wszyscy obywatele. Były to również miejsca spotkań i dyskusji. Oprócz codziennych ćwiczeń organizowano zawody. Urządzano je na cześć bogów, dlatego miały one charakter sakralny. W zawodach na ogół brali udział mieszkańcy danego miasta-państwa.

Cztery *poleis* organizowały **igrzyska panhelleńskie**, czyli takie, w których mogli brać udział zawodnicy z różnych rejonów świata greckiego. Najważniejsze z nich urządzano co cztery lata w **Olimpii**. Były poświęcone Zeusowi i trwały pięć dni. Pierwszego dnia zawodnicy i sędziowie składali przysięgę, że będą walczyć i sędziować uczciwie. Sportowcom łamiącym te zasady stawiano potępiające ich pomniki. Drugiego dnia odbywały się biegi i zapasy chłopców. Dopiero trzeciego i czwartego dnia do zmagań przystępowali mężczyźni. Startowali w takich dyscyplinach, jak: pentathlon (czyt. pentatlon), tj. pięciobój (bieg na długość jednego stadionu, skok w dal, rzut oszczepem, rzut dyskiem i zapasy), wyścigi rydwanów, sporty walki (zapasy, boks i pankration) oraz bieg hoplitów. Piątego dnia zwycięzcy otrzymywali wieńce oliwne. Mieli również prawo do wystawienia swojego pomnika w gaju Zeusa. Pierwsze takie igrzyska odbyły się w **776 r. p.n.e.**

Na czas igrzysk ogłaszano **pokój boży**, czyli zawieszenie broni, które trwało ok. dwóch miesięcy (czas samych igrzysk oraz czas dotarcia i powrotu). Grecy zjeżdżali z całego świata śródziemnomorskiego, by obejrzeć zawody lub w nich uczestniczyć. Igrzyska panhelleńskie były świętem wszystkich *poleis* i odgrywały dużą rolę w procesie utrwalania więzi między Hellenami. Organizowano je regularnie w 4-letnim cyklu przez ponad 1000 lat, aż do końca IV w. n.e. Tę starogrecką tradycję odnowiono dopiero pod koniec XIX w. Od 1896 r. co 4 lata odbywają się najważniejsze międzynarodowe zawody sportowe. Ich wartości nawiązują do antycznego dziedzictwa – organizatorzy zachęcają uczestników do zaprzestania działań wojennych, promują postawę przyjaźni między narodami, ideę równości, jedności i różnorodności wszystkich ludzi na świecie, a także zasadę uczciwej rywalizacji.

W Olimpii znajdował się kompleks sportowy. W jego skład wchodziły m.in.: stadion o wymiarach 212 × 29 m, mogący pomieścić ok. 40 tys. widzów, hipodrom, ponad 190-metrowa bieżnia, gimnazjon (zespół budynków, w których znajdowały się m.in. szatnie, sale do nacierania oliwą i piaskiem, bieżnie, sale do ćwiczeń), łaźnia z odkrytym basenem oraz budynek dla sędziów i urzędników.

Drugimi co do ważności igrzyskami panhelleńskimi były igrzyska pytyjskie. Odbywały się one od 582 r. p.n.e. w Delfach i były poświęcone Apollinowi. Na ilustracji pozostałości starożytnego stadionu w Delfach.

Filozofia

Poszukiwania odpowiedzi na pytania dotyczące pochodzenia świata i jego natury doprowadziły do narodzin **filozofii**. Stało się to w VI w. p.n.e. w Jonii, krainie na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Na przełomie VII i VI w. p.n.e. żył tam filozof i uczony **Tales z Miletu**. Uważał on, że podstawą świata jest woda. Tales stworzył kierunek filozoficzny nazwany **jońską filozofią przyrody**. Jej kontynuatorem był żyjący ok. 100 lat później **Heraklit z Efezu**, który głosił, że podstawą wszechrzeczy jest ogień. Twierdził też, że „wszystko płynie" (grec. *panta rhei*, czyt. rei). Wyrażał w ten sposób przekonanie o braku stałości w świecie. Pierwsi filozofowie, zwani fizykami, interesowali się przede wszystkim prawami natury. **Demokryt z Abdery** (V/IV w. p.n.e.) uważał, że świat składa się z niepodzielnych atomów. Jako pierwszy słowa „filozofia" (grec. „umiłowanie mądrości") użył filozof i matematyk **Pitagoras z Samos** (ok. 572 – – ok. 497 p.n.e.). Twierdził, że istotą wszechrzeczy jest liczba.

Od V w. p.n.e. najważniejszym ośrodkiem życia filozoficznego w całym świecie greckim stały się Ateny i utrzymały tę pozycję aż do końca starożytności. W okresie wojny peloponeskiej działał tam **Sokrates**, którego idee miały duży wpływ nie tylko na dalszy rozwój filozofii starożytnej, lecz także na całą filozofię europejską. Sokrates uważał, że zło wynika z niewiedzy i należy poznawać dobro, co pozwoli ludziom postępować właściwie. Jego stwierdzenie: „Wiem, że nic nie wiem" oznaczało, że filozof cały czas powinien dążyć do poznania prawdy. Jednocześnie toczył spory z **sofistami**, negując ich postrzeganie prawdy i dobra. Uczył za darmo i zachęcał uczniów do samodzielnego myślenia. Od czasów Sokratesa filozofowie interesują się przede wszystkim naturą ludzką i miejscem człowieka w społeczeństwie.

Uczniem Sokratesa był **Platon** (427–347 p.n.e.), który w 387 r. p.n.e. założył w Atenach szkołę filozoficzną zwaną **Akademią**, ponieważ mieściła się w gaju poświęconym herosowi Akademosowi. Dużą część swoich rozważań Platon poświęcił teorii państwa idealnego, którą wyłożył w dwóch dziełach – w ***Państwie*** i ***Prawach***. Według Platona społeczeństwo takiego państwa powinno się składać z trzech stanów: rządzących, strażników i żywicieli. Rządzący to ci, którym została dana wiedza, a więc filozofowie. Taki podział wynikał z samej natury, która jednych przeznaczyła do rządzenia, innych do ochrony, a jeszcze inni zostali zrodzeni do pracy.

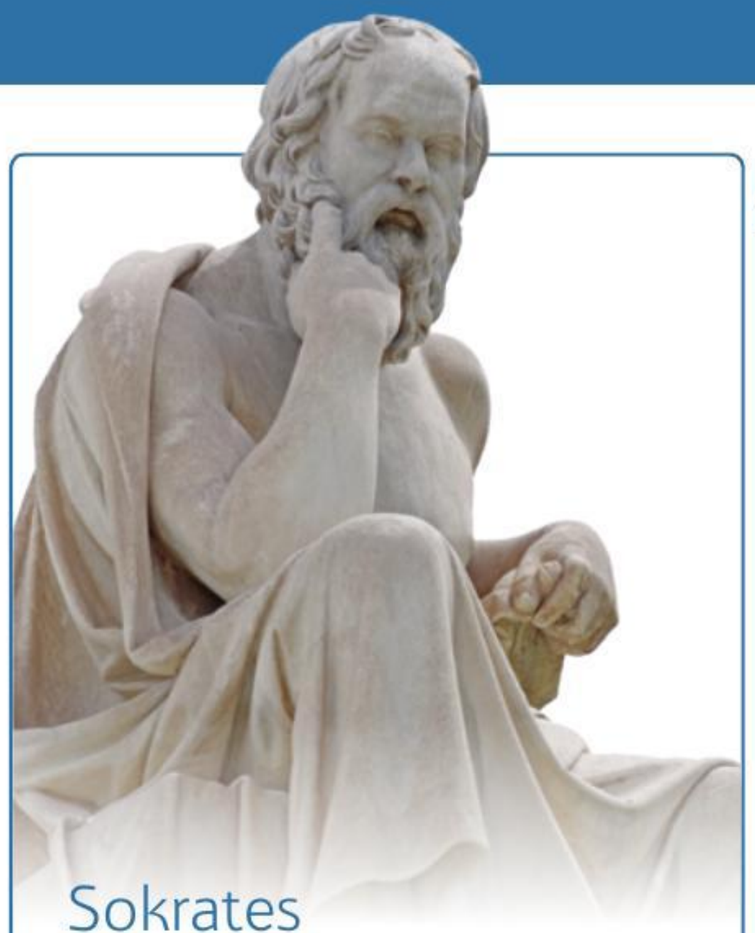

Sokrates

(ok. 470–399 p.n.e.)

Filozof grecki związany z Atenami. W centrum jego zainteresowań znajdowała się etyka. Głosił m.in. istnienie obiektywnej i powszechnie obowiązującej prawdy. W wieku ok. 70 lat został oskarżony przez Ateńczyków o bezbożność i demoralizację młodzieży. Skazano go na karę śmierci przez wypicie trucizny (cykuty). Leonidas Drosis (czyt. dros-is), posąg z marmuru, ok. 1880 r., przed Akademią w Atenach.

M1 **Atomistyczna koncepcja Demokryta z Abdery w opisie żyjącego w III w. n.e. filozofa Diogenesa Laertiosa**

Początkiem wszechrzeczy są atomy i próżnie. Wszystko inne jest tylko mniemaniem. Istnieje nieskończenie wiele światów, które rodzą się i giną. Nic nie może powstać z niebytu ani w niebyt się obrócić. Atomy są nieskończone pod względem wielkości i ilości, a poruszają się [...] ruchem wirowym; w ten sposób powstają wszystkie ciała złożone, jak ogień, woda, powietrze, ziemia.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Toruń 1996, s. 20–21.

Jońska filozofia przyrody

Najstarszy nurt filozofii greckiej. Rozwijał się w VII–IV w. p.n.e. w greckich koloniach w Azji Mniejszej. Filozofowie jońscy poszukiwali źródła bytu, tj. odpowiedzi na pytanie, z czego wywodzą się wszystkie rzeczy. Prowadzili badania astronomiczne, geograficzne, matematyczne itp.

Sofiści

Filozofowie, którzy przygotowywali obywateli do pełnienia funkcji publicznych i kariery politycznej. Głosili relatywizm (względność) ludzkiego poznania, dążyli do wygrywania sporów retorycznych za wszelką cenę.

M2 **Poglądy Sokratesa w opisie Ksenofonta – greckiego pisarza i historyka żyjącego w V–IV w. p.n.e.**

Nie czynił różnicy między mądrością (sofia) a roztropnością (sofrasyne). Według niego bowiem zarówno ten, kto wie, co jest piękne i dobre, i odpowiednio do tego żyje pięknie i dobrze, jak i ten, kto wie, co jest brzydkie, i odpowiednio wystrzega się tego, co brzydkie, są jednakowo mądrzy i roztropni. [...]

Także sprawiedliwość i każda inna cnota (arete) – mówi – jest odmianą mądrości. [...] Tak więc mądry czyni to, co jest piękne i dobre, niemądry zaś nie może się na to zdobyć, a choćby i chciał – nie zdoła. Jeżeli więc wszystko, co sprawiedliwe, i wszystko inne, co piękne i dobre, jest dziełem cnoty, jasne, że sprawiedliwość i każda cnota są odmianami mądrości.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Toruń 1996, s. 21.

Słuchaczem wykładów w Akademii był **Arystoteles** (384–322 p.n.e.), najsławniejszy po Sokratesie i Platonie filozof epoki klasycznej. W 336 r. p.n.e. założył w Atenach własną szkołę filozoficzną – **Likejon**. Arystoteles wyodrębnił z filozofii nauki szczegółowe, takie jak logika, zoologia i psychologia, zajmował się również retoryką oraz teorią literatury. Interesowały go też zagadnienia ustrojowe i polityczne. W przeciwieństwie do Platona, który opisywał państwo nieistniejące w rzeczywistości, Arystoteles badał ustroje znanych mu greckich *poleis*. W ***Polityce***, swoim głównym dziele poświęconym teorii polityki, nazwał państwo najwyższą formą organizacji społeczeństwa. O człowieku pisał, że jego przeznaczeniem jest życie w państwie.

Arystoteles zebrał dorobek filozofii i nauki greckiej okresu klasycznego, wzbogacając go o własne przemyślenia. Podejmował próbę syntezy każdej z dziedzin, którymi zajmowali się starożytni Grecy. Jednocześnie wyznaczył kierunek dalszego rozwoju nauki i filozofii europejskiej. Współcześnie wpływ jego pracy jest widoczny niemal w każdej dziedzinie. Do dzieł Arystotelesa (a tym samym osiągnięć jego poprzedników) odwołują się m.in. nauki społeczne, humanistyczne, przyrodnicze, ścisłe czy sztuki plastyczne.

Paideia i edukacja klasyczna

Grecy, mimo dzielących ich różnic, które często prowadziły do konfliktów, mieli wspólną kulturę. Ważną rolę w budowaniu poczucia jedności odegrała ***paideia***. W starożytnej Grecji słowo to początkowo oznaczało wychowanie dziecka, a w późniejszym okresie – ogólne wykształcenie, czyli to, co współcześnie nazywamy edukacją klasyczną. Jej podstawą były: znajomość poezji, głównie poematów Homera, umiejętności retoryczne, edukacja filozoficzna, znajomość wspólnych dla wszystkich Greków obyczajów i dbałość o sprawność fizyczną. W epoce archaicznej ważną funkcję wychowawczą pełniła mitologia. Opowieści o mitycznych bohaterach uczyły młodych ludzi, czym jest odwaga, przyjaźń i poświęcenie w walce. Celem *paidei* było osiągnięcie harmonii ciała i ducha, czyli pełny rozwój osobowości.

Wraz z rozwojem demokracji szczególnego znaczenia nabrała **retoryka**, czyli sztuka przekonywania, stosowania argumentów i prowadzenia dyskusji. W Atenach w V w. p.n.e. nauczali jej sofiści. Od nich wywodzi się charakterystyczna dla całej kultury idea, że wychowanie opiera się na wiedzy.

W IV w. p.n.e. w Atenach zaczęto wprowadzać bardziej ukierunkowane kształcenie w zakresie matematyki, astronomii, geometrii i muzyki. **Pitagoras**, filozof żyjący w VI w. p.n.e., uważał te dziedziny za najważniejsze dla zrozumienia praw rządzących wszechświatem. Oprócz retoryki, gramatyki i logiki były one podstawą wyższego wykształcenia przez całą starożytność. Pod nazwą „siedmiu sztuk wyzwolonych" studiowano je nadal na średniowiecznych uniwersytetach.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegała atomistyczna koncepcja Demokryta z Abdery. **M1**
2. Wytłumacz, czym dla Sokratesa była mądrość. **M2**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj wierzenia starożytnych Greków.
2. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia kulturowe starożytnych Greków.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób kultura grecka wywarła wpływ na cywilizację europejską.

Kultura starożytnych Greków
Podsumowanie 10

Okresy w kulturze greckiej

- archaiczny – VIII–VI w. p.n.e.
- klasyczny – V – pierwsza połowa IV w. p.n.e.; największy rozwój kultury w Atenach
- hellenistyczny – druga połowa IV – I w. p.n.e.

Religia i mitologia

Politeizm.
Obywatelski charakter religii.
Duże znaczenie wyroczni, w tym delfickiej.

Święta religijne na cześć bogów, m.in. Panatenaje.

Mitologia źródłem wiedzy o bogach, herosach i prawach rządzących światem.

Literatura

Powstanie trzech rodzajów literackich – liryki, epiki i dramatu.
Homer – *Iliada* i *Odyseja*.
Historiografia.
Herodot – *Dzieje*.
Tukidydes – *Wojna peloponeska*.

Teatr

Geneza – święta ku czci boga Dionizosa.
Główni autorzy utworów dramatycznych – Ajschylos, Sofokles, Eurypides i Arystofanes.
Tragedie i komedie.
Aktorami wyłącznie mężczyźni.
Budowa teatru – widownia, orchestra, proskenion, skene, parodos.

Architektura i sztuka

Budowle wznoszone z kamienia.
Najbardziej znana świątynia – Partenon na Akropolu w Atenach.
Trzy porządki architektoniczne – dorycki, joński, koryncki.
Rzeźba – idealne proporcje poszczególnych części ludzkiego ciała (kanon).
Główni rzeźbiarze – Fidiasz (posąg Ateny w Partenonie i Zeusa w Olimpii), Myron (*Dyskobol*).

Igrzyska olimpijskie

Gimnazjon – ośrodek sportu.
776 p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie.
Dyscypliny olimpijskie – biegi, skok w dal, rzut oszczepem, rzut dyskiem, wyścigi rydwanów, zapasy, boks, pankration, bieg hoplitów.

Filozofowie greccy

Tales z Miletu – podstawą świata jest woda.
Heraklit z Efezu – podstawą wszechrzeczy jest ogień.
Demokryt z Abdery – świat składa się z atomów.
Pitagoras z Samos – istotą wszechrzeczy jest liczba.
Sokrates – „Wiem, że nic nie wiem".

Platon – teoria idealnego państwa i społeczeństwa w dziełach *Państwo* i *Prawa*.
Arystoteles – wyodrębnienie z filozofii nauk szczegółowych (logiki, zoologii, psychologii); zbadanie systemów politycznych współczesnych mu *poleis*; zebranie dorobku starożytnych Greków i próba syntezy każdej z omówionych dziedzin.

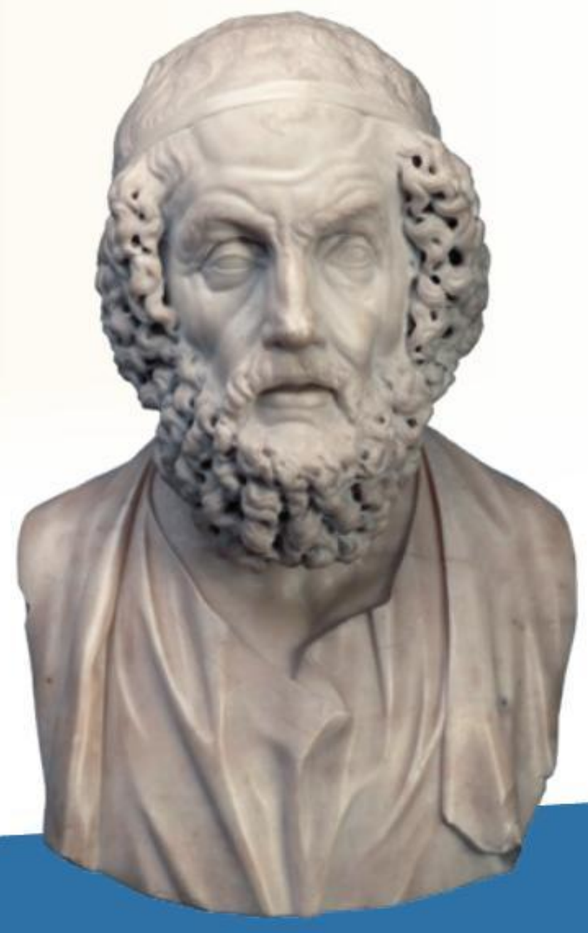

Paideia i edukacja klasyczna

Paideia – ideał wychowania i wykształcenia.
Edukacja klasyczna – znajomość poezji, mitologii, filozofii, zasad gramatyki, logiki, retoryki, matematyki, astronomii, geometrii i muzyki, znajomość obyczajów, dbanie o sprawność fizyczną.

Polecane publikacje

Bogdan J. Kunicki, *Kultura fizyczna antycznej Grecji (ideologia, filozofia, nauka)*, Poznań 2002.
Stanisław Stabryła, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2007.
Lidia Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2006.

11 Imperium Aleksandra Wielkiego

PANOWANIE FILIPA II (**360**–**336** p.n.e.)

PANOWANIE ALEKSANDRA III (**336**–**323** p.n.e.)

338 p.n.e. bitwa pod Cheroneą

337 p.n.e. utworzenie Związku Korynckiego

334 p.n.e. bitwa nad Granikiem

333 p.n.e. bitwa pod Issos

331 p.n.e. bitwa pod Gaugamelą

321–**281** p.n.e. wojny diadochów

Przypomnij

- Jakie były konsekwencje wojen Greków z Persami?

Cel lekcji

- Poznam podboje Aleksandra Wielkiego.

Po lekcji

- Opisuję politykę Filipa II wobec greckich *poleis*.
- Przedstawiam etapy ekspansji Aleksandra Wielkiego.
- Charakteryzuję organizację państwa Aleksandra Wielkiego.
- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia kultury hellenistycznej.

Ojczyzna Aleksandra

Macedonia, państwo leżące na północ od Grecji, przez stulecia znajdowała się na uboczu ważnych wydarzeń politycznych. Mimo że Macedończyków łączyły z Grekami podobny język i kultura, Hellenowie postrzegali swoich sąsiadów jako barbarzyńców. Uważali też, że grecki system *polis* jest o wiele lepszą formą państwowości niż macedońska monarchia, w której zabójstwa i intrygi stanowiły częstą metodę walki o władzę. Obce im były również niektóre obyczaje Macedończyków, np. picie wina nierozcieńczonego wodą. Tworzyło to barierę i poczucie obcości.

Sytuacja się zmieniła w IV w. p.n.e. Nowy król Macedonii **Filip II** podporządkował sobie plemiona żyjące w granicach jego państwa. Okazał się energicznym i sprawnym władcą. Budował drogi, zreformował rolnictwo, a do zasilania skarbca umiejętnie wykorzystywał bogactwa naturalne, w tym złoża srebra, złota i miedzi. Podstawą sukcesu państwa i jego późniejszych zwycięstw była **reorganizacja armii**.

Filip II na czele wojsk macedońskich. Ilustracja współczesna.

Armia Filipa II

Najważniejszą jednostką armii Filipa II była ciężka jazda – **hetajrowie** (grec. „konni towarzysze"), w której mogli służyć jedynie arystokraci, a przynależność do niej stanowiła duży przywilej.

Filip II usprawnił ciężkozbrojną piechotę na wzór grecki, wprowadzając do swojej armii **falangę**. W wariancie macedońskim miała ona luźniejszy układ, dzięki czemu tworzyła rozciągniętą linię frontu, trudną do sforsowania przez przeciwnika. Falangici używali długich włóczni zwanych **sarisami**, mierzących od 4 do 6 m. Stojący z przodu trzymali je poziomo, by ugodzić wroga, a żołnierze w kolejnych rzędach pochylali je, by w ten sposób tworzyć „ścianę" zatrzymującą ostrzał prowadzony przez nieprzyjaciela. Falangi uzbrojone w sarisy były skuteczne i wywierały duże wrażenie na przeciwniku.

Reforma wojskowa Filipa II objęła również sposób prowadzenia walki. Za jego panowania wprowadzono **taktykę połączonych broni**, która polegała na współpracy różnych oddziałów i odpowiednim wykorzystaniu ich możliwości na polu bitwy. Wymagało to ze strony dowódców dobrej znajomości potencjału militarnego poszczególnych formacji.

Filip II Macedoński

(382–336 p.n.e.)

Król Macedonii w latach 360–336 p.n.e., ojciec Aleksandra Wielkiego. Jest uznawany za wielkiego reformatora, sprawnego administratora oraz znakomitego wodza. Zreorganizował armię i zapoczątkował podboje państwa macedońskiego. Rzymska kopia z marmuru, I w. n.e., Muzea Watykańskie w Rzymie.

Walka o hegemonię w świecie greckim

Wzmocnienie państwa przez Filipa II wiązało się z rosnącymi ambicjami władcy, który chciał uzyskać dominację nad greckimi *poleis*. Podsycał konflikty między nimi oraz zawiązywał sojusze zgodne z własnymi interesami.

Intrygom macedońskiego władcy sprzeciwiał się ateński polityk **Demostenes**. Uważał Filipa II za największego wroga Grecji. Ostrzegał, że polityka króla doprowadzi do utraty niezależności przez helleńskie *poleis*. W swoich wystąpieniach zwanych **filipikami** zachęcał Ateńczyków do walki z Macedonią oraz do zwiększenia wydatków na armię.

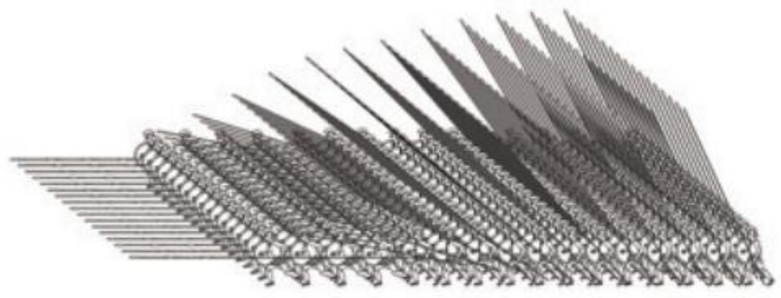

Schemat macedońskiej falangi złożonej z żołnierzy uzbrojonych w sarisy. Ilustracja współczesna.

M1 **Pierwsza mowa Demostenesa przeciw Filipowi II, 351 r. p.n.e.**

Ateńczycy, [...] niech każdy z was porzuci wszelkie wykręty i ujawni swą gotowość do czynu tam, gdzie tego wymaga potrzeba chwili i gdzie jego działanie mogłoby przynieść państwu rzeczywisty pożytek. Bogaci niech złożą dodatkowe sumy pieniędzy na budżet wojenny, młodzież niech walczy w szeregach naszej armii, krótko mówiąc, musicie polegać na sobie samych i przestać się oglądać jeden na drugiego. Nikt z was teraz nie podejmuje żadnych wysiłków dla wspólnego dobra, a liczy tylko na swego sąsiada, że ten wszystko za niego uczyni. Wtedy z bożą pomocą sytuacja się odmieni; odzyskacie wasze posiadłości i odbierzecie to, coście utracili, a w ten sposób ukarzecie Filipa. Nie myślcie, że Filip to jakiś bóg, którego potęga opiera się na wiecznie trwałych podstawach. Wcale tak nie jest: nawet wśród ludzi uchodzących za oddanych mu sojuszników nie brak takich, którzy się go boją i nienawidzą i którzy mu zazdroszczą.

Demostenes, *Wybór mów*, przeł. Romuald Turasiewicz, Warszawa 2005, s. 61–62.

Filipika

Ostra, zdecydowana mowa oskarżycielska. Nazwa pochodzi od mów Demostenesa, które głosił przeciwko królowi Macedonii Filipowi II.

Praca z materiałem

1. Przedstaw zarzuty postawione Ateńczykom przez Demostenesa. **M1**
2. Wymień działania, do których Demostenes zachęcał rodaków. **M1**
3. Opisz, w jaki sposób zaprezentowany został w tekście Filip II. **M1**

Ruiny Filipejonu – starożytnej świątyni wzniesionej w Olimpii w IV w. p.n.e. przez Filipa II. Świątynia miała upamiętniać zwycięstwo Macedończyków nad Grekami w bitwie pod Cheroneą.

Lew cheronejski – pomnik wzniesiony przez Tebańczyków na grobie poległych w bitwie pod Cheroneą.

Dążenie Macedonii do zdominowania świata greckiego doprowadziło do wojny z greckimi *poleis*. Do decydującej **bitwy** doszło **pod Cheroneą** w **338 r. p.n.e.** Naprzeciwko siebie stanęły armie Filipa II oraz sprzymierzonych greckich *poleis* – Aten i Teb. Historycy szacują, że każda ze stron wystawiła po 30 tys. żołnierzy. Bitwa pod Cheroneą była początkiem kariery dowódczej syna Filipa II – Aleksandra. Ojciec powierzył mu w niej dowodzenie ciężką jazdą macedońską.

Za najgroźniejszych przeciwników w bitwie Filip II uważał tebańskich hoplitów, dlatego skierował przeciwko nim ciężką jazdę, która zmiotła greckie oddziały. Po wygranej bitwie uwolnił jeńców i wyraził zgodę na oddanie ciał zabitych. Zobowiązał się do zachowania autonomii Aten oraz ich strategicznie ważnych wysp. Zaskarbił tym sobie przychylność części Greków. W dowód wdzięczności mieszkańcy Aten wystawili mu pomnik. Filip II oraz Aleksander otrzymali też obywatelstwo ateńskie.

Związek Koryncki

Po klęsce Greków pod Cheroneą Filip II zwołał w **337 r. p.n.e.** kongres w Koryncie, na którym powołał **Związek Koryncki**. Przystąpiły do niego greckie *poleis* (z wyjątkiem Sparty), które uznały dominację Macedonii i uczyniły Filipa II hegemonem związku. Członkowie porozumienia zobowiązali się do utrzymywania pokoju w świecie greckim, niewypowiadania wojen przeciwko członkom związku i władcom Macedonii oraz udzielenia im pomocy w wypadku zagrożenia.

Jedna z pierwszych decyzji związku dotyczyła wspólnego ataku na Persję. Pretekstem do wywołania wojny stała się zemsta za zniszczenie Aten przez Persów w 480 r. p.n.e. Podjęto przygotowania do wyprawy, jednak przerwała je śmierć Filipa II, zamordowanego w **336 r. p.n.e.**

M2 **Tekst przysięgi złożonej przez greckie *poleis* Filipowi II w Koryncie, 337 r. p.n.e.**

Przysięgam na Zeusa, Ziemię, Słońce, Posejdona, Atenę, Aresa, na wszystkich bogów i wszystkie boginie: Dotrzymam pokoju i nie złamię układów zawartych z Filipem. Nie podejmę działań zbrojnych przeciwko nikomu, kto trwa przy przysięgach, ani na ziemi, ani na morzu. Ani miasta, ani twierdzy nie zagarnę ani w drodze wojny portu należących do któregokolwiek ze współuczestniczących w pokoju żadnym sposobem. Ani panowania Filipa i jego potomków nie obalę, ani też ustrojów, jakie miało każde państwo, kiedy przysięgi pokoju zaprzysięgało. Ani sam nie uczynię nic przeciwko tym układom, ani też nikomu innemu na to nie pozwolę w miarę swych sił. Jeśliby zaś ktoś uczynił coś niezgodnego z tymi układami, udzielę pomocy, gdy tylko zawiadomią o tym poszkodowani. I będę prowadził wojnę przeciw temu, kto złamie ten pokój powszechny, kiedy tylko postanowi Rada Związku i kiedy hegemon zawezwie.

Benedetto Bravo, Marek Węcowski, Ewa Wipszycka, Aleksander Wolicki, *Historia starożytnych Greków*, t. 2: *Okres klasyczny*, Warszawa 2009, s. 316.

LEGENDA

- Macedonia w początkach panowania Filipa II
- obszary zdobyte przez Filipa II
- Związek Koryncki
- państwa neutralne
- ważniejsze bitwy
- Pella stolica Macedonii
- (342–341) lata podbojów

M3 **Macedonia za panowania Filipa II (360–336 p.n.e.)**

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia przysięgi. **M2**
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć złożenie przysięgi przez greckie *poleis*. **M2**
3. Omów podboje Filipa II. **M3**
4. Wskaż na mapie członków Związku Korynckiego. **M3**

Młody król

Następcą Filipa został jego syn **Aleksander III Wielki** zwany również **Macedońskim**, który w chwili przejęcia władzy miał 20 lat. Ojciec postarał się o odpowiednie wykształcenie syna. Młody następca tronu uczył się nie tylko jazdy konnej i sztuki władania bronią, bardzo przydatnych podczas walki. Zgłębiał również tajniki nauk – arytmetyki, gramatyki, astronomii, muzyki czy retoryki. Jego nauczycielem był filozof **Arystoteles**. Wpajał on młodemu Aleksandrowi zasady etyki i polityki, a także zamiłowanie do kultury greckiej i zdobywania wiedzy. Wzorem do naśladowania dla następcy tronu był Achilles – legendarny bohater wojny trojańskiej opisanej przez Homera w *Iliadzie*.

Po śmierci Filipa II większość *poleis* uznała hegemonię jego syna. Posłuszeństwa nowemu władcy odmówiły Teby, które chciały zachować niezależność. Aleksander rozprawił się zdecydowanie z Tebańczykami i aby zapobiec podobnym wystąpieniom w przyszłości, okrutnie potraktował mieszkańców zdobytego miasta. Część z nich została zamordowana, innych sprzedano w niewolę, a miasto zniszczono.

Aleksander III Wielki zwany Macedońskim

(356–323 p.n.e.)

Król Macedonii w latach 336–323 p.n.e., uznawany za jednego z największych zdobywców w historii świata. Jego podboje sięgały od Grecji przez Azję Mniejszą, Persję i Egipt po zachodnią część Indii (do rzeki Hydaspes). Zasłynął jako wybitny strateg, budowniczy miast oraz dobry administrator rozległego imperium. Jego śmierć rozpoczęła epokę hellenistyczną. Popiersie z marmuru, II–I w. p.n.e., Muzeum Brytyjskie w Londynie.

LEGENDA

- Macedonia i tereny podbite do 336 r. p.n.e.
- tereny podbite przez Aleksandra w latach 334–323 p.n.e.
- sprzymierzeńcy Aleksandra Wielkiego
- ważniejsze bitwy
- ★ miejsce śmierci Aleksandra Wielkiego
- 331 kierunki i lata marszu Aleksandra Wielkiego
- 325 kierunki i lata marszu dowódców Aleksandra Wielkiego

M4 Państwo Aleksandra Wielkiego w latach 336–323 p.n.e.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie obszary podbite przez Aleksandra Wielkiego. **M4**
2. Opisz kierunki ekspansji wojsk Aleksandra Macedońskiego. **M4**
3. Podaj nazwy współczesnych państw, które leżą w obszarze starożytnego imperium Aleksandra Wielkiego. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.

Gdy Aleksander przybył do Gordionu, stolicy Frygii w Azji Mniejszej, według legendy miał rozwiązać słynny węzeł gordyjski. Przepowiednia głosiła, że ten, komu uda się to zrobić, zapanuje nad całą Frygią. Aleksander nie rozsupłał węzła, lecz po prostu go przeciął. W naszych czasach frazeologizm *przeciąć węzeł gordyjski* oznacza rozwikłanie trudnej sprawy prostym, nieoczywistym i radykalnym posunięciem.

Wojna z Persją

Po rozprawie z Tebami Aleksander przystąpił do realizacji planu ojca – **podboju Persji**. Gdy przejmował władzę, Persja była rozległym, dobrze administrowanym mocarstwem z doskonale wyszkolonym wojskiem. Młody władca wyruszył do Azji Mniejszej na czele ponad 40-tysięcznej armii. Pierwsze znaczące zwycięstwo nad Persami odniósł w **bitwie nad Granikiem** w **334 r. p.n.e.**, co otworzyło mu drogę do podboju Azji.

Aby zatrzymać ofensywę Aleksandra, władca Persji Dariusz III zgromadził nowe siły. Do starcia doszło w **bitwie pod Issos** w **333 r. p.n.e.** Szarża jazdy dowodzona przez Aleksandra rozbiła armię wroga. Król perski musiał salwować się ucieczką. W 332 r. p.n.e. Aleksander wkroczył do Egiptu. Tam otrzymał od kapłanów koronę faraonów.

Z Doliny Nilu władca macedoński skierował się z powrotem do Persji, z którą starł się w **331 r. p.n.e.** w decydującej **bitwie pod Gaugamelą**. Aleksander – dowodzący 47 tys. żołnierzy – rozgromił co najmniej pięciokrotnie większą armię Dariusza III i zdobył Babilon, Suzę oraz stolicę imperium Achemenidów – Persepolis. Perski władca zdołał uciec z pola bitwy, a rok później został zabity.

Armia macedońska kontynuowała marsz w głąb Persji. Po dotarciu do Persepolis za zgodą Aleksandra żołnierze splądrowali i spalili pałace. Była to zemsta za inwazję wojsk Kserksesa na Grecję i zniszczenie Aten w czasie II wojny grecko-perskiej.

Przerwana wyprawa do Indii

Ambitny władca nie poprzestał na zajęciu Persji. Na wieść o licznych bogactwach znajdujących się w **Indiach** zorganizował wyprawę wojenną do tego kraju. Żaden wódz nie dotarł aż tak daleko. Armia Aleksandra podbiła wschodnie satrapie imperium Achemenidów aż po dolinę Indusu. Jedno ze swych ostatnich wielkich zwycięstw Aleksander odniósł w **bitwie nad rzeką Hydaspes** w **326 r. p.n.e.**, kiedy pokonał armię indyjskiego księcia wyposażoną w 200 bojowych słoni.

Jednak żołnierze Aleksandra byli już zmęczeni trudnymi warunkami klimatycznymi oraz siłą oporu mieszkańców Indii. Sprzeciwili się więc kontynuowaniu wyprawy. Nad władcą zawisło widmo buntu ze strony wojska. Musiał zreorganizować oddziały i odesłać najemników, którzy byli najbardziej podatni na agitację przeciwników, oraz stłumić bunty lokalnych satrapów. W **323 r. p.n.e.** Aleksander wrócił do Babilonu, gdzie nieoczekiwanie zmarł w wieku zaledwie 33 lat. Część historyków przyczyn śmierci upatruje w malarii lub durze brzusznym. Nie brakowało też pogłosek, że władca został otruty.

Użycie słoni bojowych w bitwach miało na celu wywołanie paniki w szeregach wojsk przeciwnika. Słonie trudno było zabić z uwagi na ich bardzo twardą skórę. Jednak łatwość, z jaką dawały się spłoszyć, powstrzymywała dowódców od częstego wykorzystywania tych zwierząt na polach bitew.

Organizacja państwa Aleksandra Wielkiego

W czasach panowania Filipa II Macedonia była państwem o powierzchni 40 tys. km^2 zamieszkanym przez ok. 600–800 tys. ludzi. W wyniku podbojów terytorium będące we władaniu Aleksandra znacznie się powiększyło. Rządząc imperium, w którym ludność grecka stanowiła mniejszość, władca musiał się zmierzyć z nowymi wyzwaniami.

Aleksander wykorzystał **perski model zarządzania państwem**, używając w tym celu istniejących już na Wschodzie okręgów administracyjnych – satrapii. Ustanawiał w nich satrapów spośród swoich zaufanych ludzi. Odpowiadali oni za pobór podatków i reorganizację armii na podlegającym im terenie. Najczęściej byli to Macedończycy, lecz także Persowie, których lojalność Aleksander zyskał m.in. dzięki małżeństwom ich córek ze swoimi najważniejszymi dowódcami. W podbitej ludności Aleksander zaszczepiał greckie obyczaje, kulturę, sztukę oraz myśl wojskową. Na opanowanych terenach zakładał **nowe miasta**. Większość nowych ośrodków otrzymała imię założyciela. Według starożytnego pisarza Plutarcha powstało ok. 70 miast o nazwie Aleksandria. Najważniejszym z nich była **Aleksandria w Egipcie**.

Po podboju Baktrii i Sogdiany, krain należących do imperium Achemenidów, władca umocnił panowanie, zawierając ślub z księżniczką baktryjską Roksaną. Małżeństwo to wywołało ogromny niepokój w otoczeniu króla. Aleksander przejął także wiele **zwyczajów perskich** dotyczących ceremoniału i ubioru. Kazał oddawać sobie cześć na wzór wschodni, tj. składać czołobitny pokłon. W ten sposób odnoszono się w Helladzie wyłącznie do bogów, dlatego większość Macedończyków i Greków odmawiała składania tej formy hołdu. Gdy władca usłyszał od wyroczni, że jest synem Zeusa, zażądał od greckich miast uznania się za boga. Stało się to zarzewiem ostrych konfliktów i buntów, które król tłumił w zarodku.

Fresk z Pompejów (w dzisiejszych Włoszech) z I w. n.e. przedstawia ślub greckiego boga wojny Aresa z boginią miłości Afrodytą. Według niektórych źródeł pod postaciami bogów zostali ukazani Aleksander i jedna z jego żon – Roksana lub Statejra II. Fresk znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Neapolu.

infografika

Bitwa Aleksandra z Dariuszem III

Mozaika przedstawia bitwę między Aleksandrem Macedońskim a królem Persji Dariuszem III. Historycy do dziś się spierają, które ze starć obu władców ukazano – bitwę pod Issos czy Gaugamelą. Mozaika powstała prawdopodobnie na przełomie II i I w. p.n.e. Do jej wykonania użyto ok. 2 mln elementów. Pochodzi z Domu Fauna w Pompejach.

Centralne miejsce zajmuje obraz walki pomiędzy perskimi nieśmiertelnymi a macedońskimi piechurami. Aleksander Wielki został przedstawiony po lewej stronie mozaiki.

Drzewo widoczne na mozaice nie jest pokryte liśćmi, co sugeruje, że do starcia doszło zimą bądź w którymś z zimnych miesięcy. Stąd wniosek, że przedstawiono albo bitwę pod Issos, która rozegrała się w listopadzie 333 r. p.n.e., albo bitwę pod Gaugamelą stoczoną w październiku 331 r. p.n.e. Uschnięte drzewo może także symbolizować kres władzy Dariusza III.

Aleksander ma na sobie pancerz z wyobrażeniem gorgony, prawdopodobnie Meduzy, która była jedną z najbardziej przerażających postaci mitologii greckiej. Według niektórych podań jej wizerunek chronił przed złymi mocami. Umieszczenie tej postaci na zbroi miało zapewne na celu odstraszenie wroga.

Ukochanym koniem Aleksandra był Bucefał. Według starożytnych autorów 12-letni następca tronu uzyskał obietnicę ojca, że jeżeli ujarzmi niebezpiecznego konia, otrzyma go na własność. Chłopiec wykazał się niebywałym sprytem, ponieważ zauważył, że zwierzę boi się własnego cienia. Gdy koń odwrócił głowę, Aleksander zdołał go dosiąść. Bucefał towarzyszył mu później w wielu kampaniach. Na jego cześć król wybudował pałac, a jednemu z założonych przez siebie miast nadał nazwę Bukefala.

Najważniejszą postacią tej części mozaiki jest Dariusz III stojący na rydwanie. Spłoszone konie unoszą go z pola bitwy. Artysta uwiecznił chwilę, w której spojrzenia obu władców się spotkały. Twarz perskiego króla wyraża zdumienie, może nawet przerażenie, szaleńczą szarżą wroga.

Woźnica rydwanu Dariusza III ratuje się ucieczką, co można odczytać po biczu w jego ręce oraz sylwetkach zaprzęgniętych koni. Warto zwrócić uwagę na perskiego żołnierza, który widzi wizerunek własnej śmierci odbity w gładkiej powierzchni tarczy (poniżej rydwanu). Siłą nacierającą jest armia Aleksandra.

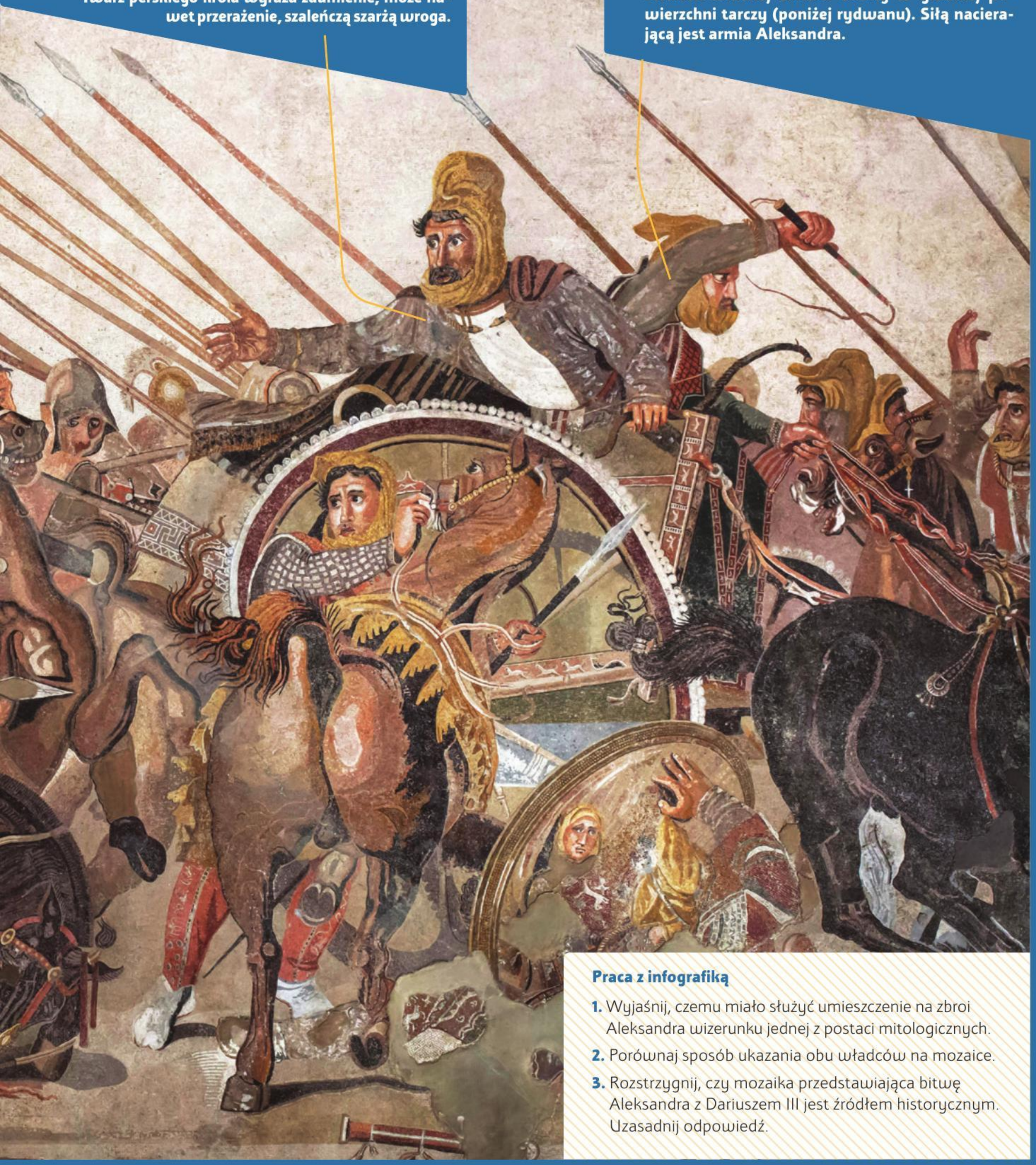

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, czemu miało służyć umieszczenie na zbroi Aleksandra wizerunku jednej z postaci mitologicznych.
2. Porównaj sposób ukazania obu władców na mozaice.
3. Rozstrzygnij, czy mozaika przedstawiająca bitwę Aleksandra z Dariuszem III jest źródłem historycznym. Uzasadnij odpowiedź.

Wybijane w okresie hellenistycznym monety, na których przedstawiano władców, były nie tylko środkiem płatniczym, lecz także pełniły funkcję propagandową. Ukazując władcę z różnymi atrybutami, budowano jego pozytywny wizerunek. Na greckich tetradrachmach pochodzących z III w. p.n.e. ukazano Aleksandra Wielkiego jako uosobienie egipskiego boga Amona (górna moneta) i w skórze lwa nemejskiego, co nawiązywało do mitycznego herosa Heraklesa (dolna moneta).

Opór macedońskiej arystokracji budziła również polityka władcy wobec Persów. Aleksander zaczął przyjmować do armii przedstawicieli znaczących rodów perskich. Miało to służyć stworzeniu nowych elit, którym mógłby powierzyć zarządzanie rozległym państwem.

M5 **Nowe zwyczaje na dworze Aleksandra Wielkiego według greckiego pisarza Plutarcha żyjącego w I–II w. n.e.**

Stąd [Aleksander] pomaszerował do kraju Partów. Tu [...] po raz pierwszy włożył na siebie strój obcokrajowców. I nie wiadomo, czy chciał tylko przystosować się do miejscowych obyczajów, zdając sobie sprawę, jak wielki wpływ na przychylne dla niego nastroje wśród ogółu ludności ma równość obyczajów i zewnętrznych form życia, czy też próbował w ten sposób wprowadzić u swoich Macedończyków perski zwyczaj padania przed królem na kolana [...].*

Dla Macedończyków był to widok nieprzyjemny. Ale ponieważ żywili podziw dla innych jego cnót i dla męstwa, uważali, że trzeba mu w pewnych rzeczach pobłażać [...]. Kazał nawet trzydzieści tysięcy wybranej młodzieży tamtejszej uczyć języka greckiego i ćwiczyć we władaniu bronią macedońską, wyznaczając do tego celu bardzo wielu instruktorów. Tak samo gdy chodziło o jego stosunek do Roksany, pięknej i młodej kobiety [...]. Bo przez to jego małżeństwo z nią Persowie nabrali bardzo dużo zaufania dla niego [...].

W Suzach [...] sam pojął za żonę córkę Dariusza Statejrę, a innym najgodniejszym swoim towarzyszom przydzielił najgodniejsze żony [z podbitych ziem]. Dla tych zaś Macedończyków, którzy pożenili się już przedtem, urządził wspólną ucztę weselną, na której było podobno dziewięć tysięcy zaproszonych i każdy po libacji* otrzymał w darze złotą czarę.*

Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, Wrocław 1976, s. 194–195, 197–198, 231.

* **Partowie** – tu: Persowie
Suza – jedna ze stolic starożytnej Persji
libacja – wylewanie na podłogę drogich płynów (wina, oliwy, olejów) na cześć bóstwa

Następcy Aleksandra Wielkiego i rozpad imperium

Aleksander zmarł w 323 r. p.n.e. w Babilonie. Dzień po jego śmierci zebrali się najważniejsi wodzowie zwani **diadochami**. Król nie wskazał następcy, dlatego podjęli oni rozmowy na temat przyszłości państwa. Różnica zdań wynikająca z rozbieżnych interesów doprowadziła do licznych konfliktów między wodzami, a w końcu do długotrwałych wojen **(321–281 p.n.e.)**, nazwanych **wojnami diadochów**. W czasie ich trwania, w 310 r. p.n.e., z rozkazu Kasandra (jednego z diadochów) zamordowano potencjalnego następcę tronu, syna Aleksandra Wielkiego – Aleksandra IV, który urodził się już po jego śmierci. Pieczę nad nim sprawował jeden z wodzów zmarłego króla – Perdikkas, dążący do utrzymania jedności państwa.

Wojny toczone z przerwami przez 40 lat doprowadziły do podziału imperium zbudowanego przez Aleksandra. Część jego następców założyła dynastie, które rządziły w różnych częściach świata. W Macedonii władzę sprawowali Antygonidzi, w Syrii – Seleucydzi, a Egiptem rządziła dynastia Ptolemeuszów aż do czasu podbicia tego państwa przez Rzym w 30 r. p.n.e. Ostatnią władczynią wywodzącą się z tego rodu była Kleopatra.

Praca z materiałem

1. Podaj przykłady obyczajów perskich przejętych przez Aleksandra Macedońskiego. **M5**
2. Opisz stosunek Greków do zwyczajów przejmowanych przez Aleksandra. **M5**

Diadochowie

Dowódcy wojskowi Aleksandra Wielkiego, którzy po jego śmierci przejęli władzę nad imperium.

Kultura hellenistyczna (hellenizm)

Panowanie Aleksandra Wielkiego przyniosło zmiany nie tylko w sferze politycznej, lecz także kulturalnej. Podbój Grecji przez Macedonię wyznaczył koniec epoki klasycznej (helleńskiej) i zapoczątkował **okres hellenistyczny**. Jego ramy czasowe wyznaczają dwie daty: **323 r. p.n.e.** (śmierć Aleksandra Wielkiego) oraz **30 r. p.n.e.** (śmierć Kleopatry).

Kultura hellenistyczna miała **charakter kosmopolityczny**. W różnorodnych pod względem kulturowym państwach hellenistycznych przeciętny człowiek nie był już tak zaangażowany w wydarzenia polityczne jak np. w Atenach. Bardziej skupiał się na życiu prywatnym.

Dało się to zauważyć m.in. w dorobku filozoficznym. Oprócz ciągle działających Akademii Platońskiej i Likejonu (zob. s. 109–110) popularność zaczęły zyskiwać nowe szkoły filozoficzne, które odpowiadały na potrzeby nowej rzeczywistości i pomagały ówczesnemu człowiekowi uchwycić sens życia. Do głównych nurtów filozoficznych epoki hellenistycznej zaliczamy **epikureizm** i **stoicyzm**. Przedstawicielem pierwszej szkoły był **Epikur**, który pod koniec IV w. p.n.e. założył w Atenach wspólnotę nazwaną Ogrodem. W swoich poglądach odwoływał się do koncepcji atomistycznej. Jego nauki pomagały zwalczyć lęk przed bogami i śmiercią. Epikur uważał, że jeśli bogowie istnieją, to nie ingerują w świat ludzki, a człowiek po śmierci rozpada się na atomy. Przedstawicielem drugiego nurtu był **Zenon z Kition**, który zaproponował nową wizję kosmosu rządzonego przez najwyższą siłę. Według nauk stoików człowiek był częścią wszechświata – ojczyzny wszystkich ludzi.

Kulturalnym i naukowym centrum świata hellenistycznego stała się **Aleksandria** założona u ujścia Nilu w Egipcie przez Aleksandra Wielkiego. Jej rozwój nastąpił w czasach panowania dwóch pierwszych władców z dynastii Ptolemeuszów. Symbolami miasta stały się dwie instytucje – Muzejon (grec. „świątynia muz") oraz Biblioteka Aleksandryjska. **Muzejon** był wielkim kompleksem badawczym, w którym znajdowały się wspomniana już Biblioteka, ogrody botaniczny i zoologiczny, obserwatorium astronomiczne oraz sale do przeprowadzania sekcji zwłok. Uczonych hojnie wynagradzano za ich pracę naukową. Z instytucją byli związani m.in.: **Euklides** – autor podręcznika *Elementy* stanowiącego wykład całej ówczesnej

W II w. p.n.e. Aleksandria w Egipcie była drugim co do wielkości ośrodkiem miejskim na świecie. Szacuje się, że liczba jej mieszkańców wynosiła 500 tys. Przez stulecia miasto było uznawane za centrum naukowe starożytnego świata. Każdy szanujący się uczony musiał choć raz odbyć podróż do znajdującej się tu Biblioteki, by poznać jej księgozbiór.

Aleksandrię wybudowano w Egipcie w 331 r. p.n.e. na podstawie projektu Dejnokratesa z Rodos. Cechą charakterystyczną miasta była prostokątna siatka ulic, które układały się w szachownicę (z tego rozwiązania korzystano również w późniejszych epokach). Podziw budziły monumentalne budowle: pałace w dzielnicy królewskiej, Muzejon, Biblioteka Aleksandryjska, Mauzoleum Aleksandra czy Serapejon – świątynia boga Serapisa. Ogromnym osiągnięciem techniki była wzniesiona na początku III w. p.n.e. latarnia morska na wyspie Faros. Budowla miała wysokość 135 m i już w starożytności została uznana za jeden z cudów świata. Plan przedstawia Aleksandrię ok. I w. p.n.e.

Stara pijaczka, rzeźba z III/II w. p.n.e., to przykład realizmu – nowego trendu w sztuce hellenistycznej. Kobieta trzymająca w dłoniach dzban ma pomarszczoną i żylastą twarz. Zsuwająca się szata odsłania wychudzoną sylwetkę i wystające obojczyki. Autor rzeźby nie jest znany, choć część badaczy przypisuje ją Myronowi z Teb. Rzeźba znajduje się w Gliptotece Monachijskiej.

matematyki, **Eratostenes z Cyreny** – twórca geografii matematycznej oraz **Arystarch z Samos**, który twierdził, że Ziemia obraca się wokół Słońca. W Muzejonie działał również **Archimedes z Syrakuz** – odkrywca m.in. zasady dźwigni oraz prawa nazwanego jego imieniem, a określającego siłę wyporu cieczy.

W **Bibliotece Aleksandryjskiej** znajdowało się ponad 500 tys. zwojów papirusowych. Założono ją, aby gromadzić i przechowywać cały dorobek literacki i naukowy ludzkości. W Bibliotece kopiowano i tłumaczono na grekę prace pochodzące z różnych stron świata. Na potrzeby dużej wspólnoty żydowskiej zamieszkującej Aleksandrię powstała **Septuaginta** – pierwsze tłumaczenie Starego Testamentu na grekę. Z działalnością Biblioteki był związany poeta i twórca elegii – **Kallimach z Cyreny**, który opracował katalog biblioteczny.

W literaturze okresu hellenistycznego twórcy odwoływali się do historii, geografii i mitologii. Rozwijała się **poezja erudycyjna**. Ponadto autorzy często zachwalali zgodne z naturą życie na wsi. W nurt ten wpisała się twórczość żyjącego w III w. p.n.e. **Teokryta z Syrakuz**. Popularnością wciąż się cieszyły **komedie**. Do najwybitniejszych ówczesnych autorów komedii należał **Menander**, który w swej twórczości nie poruszał wątków politycznych. Bohaterami jego utworów byli często niewolnicy, przedstawiani jako ludzie uczciwi i inteligentni, niejednokrotnie lepsi od swych panów.

W dziedzinie sztuk plastycznych hellenizm nie zrywał z dokonaniami okresu Grecji klasycznej. Zmieniły się jednak zainteresowania twórców. W rzeźbie w centrum uwagi znalazła się jednostka. Artyści zaczęli ukazywać ludzi **w sposób realistyczny**, oddając ich uczucia i pokazując niedoskonałości ludzkiego ciała. Przykładami takich rzeźb są *Gal zabijający żonę* czy *Stara pijaczka*. Nie brakowało również rzeźb monumentalnych, jak ufundowany przez mieszkańców Rodos **posąg Nike z Samotraki**. Jednym z największych osiągnięć sztuki hellenistycznej był **Wielki Ołtarz Zeusa** w **Pergamonie**. Na zdobiącym go fryzie przedstawiono motyw gigantomachii, czyli walki bogów z gigantami.

Ołtarz Zeusa, wzniesiony w II w. p.n.e. z inicjatywy władcy Pergamonu Eumenesa II, jest uznawany za szczytowe dzieło architektury i rzeźby hellenistycznej. Przedstawiony na nim motyw walki bogów z gigantami miał być symbolem starcia władców Pergamonu z celtyckim plemieniem Galatów, którzy zagrażali Grecji po upadku imperium Aleksandra Wielkiego. Bogowie uosabiali cywilizację hellenistyczną, giganci reprezentowali świat barbarzyński. Ołtarz został zniszczony, a część materiałów wykorzystano do wzniesienia murów Bizancjum. W XIX w. niemiecka ekspedycja archeologiczna odkryła fragmenty ołtarza i przewiozła je do Berlina. Tam w latach 1911–1930 dokonano jego rekonstrukcji. Obecnie fragmenty zabytku znajdują się w Muzeum Pergamońskim w Berlinie.

Imperium
Aleksandra Wielkiego

11 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz reformy Filipa II.

2. Przedstaw etapy ekspansji terytorialnej Aleksandra Wielkiego i opisz szczegółowo jeden z nich.

3. Wyjaśnij, w jaki sposób Aleksander Wielki zarządzał zajętymi terenami.

4. Wymień charakterystyczne cechy kultury hellenistycznej i podaj przykłady jej największych osiągnięć.

◆ Filip II – król Macedonii w latach 360–336 p.n.e.

Reorganizacja armii – falanga wyposażona w sarisy.
Zwycięstwo Filipa II nad Grecją – bitwa pod Cheroneą (338 p.n.e.).
Utworzenie Związku Korynckiego zdominowanego przez Macedonię.

◆ Aleksander Wielki – król Macedonii w latach 336–323 p.n.e.

Zwycięstwa nad Persją – bitwa nad Granikiem (334 p.n.e.), bitwa pod Issos (333 p.n.e.), bitwa pod Gaugamelą (331 p.n.e.).
Wkroczenie do Egiptu (332 p.n.e.) – otrzymanie korony faraonów.
Dotarcie do Indii – zwycięska bitwa nad rzeką Hydaspes (326 p.n.e.).

◆ Państwo Aleksandra Wielkiego

Wykorzystanie perskiego modelu zarządzania państwem (satrapie).
Zakładanie nowych miast (zwykle o nazwie Aleksandria).
Zjednywanie miejscowej arystokracji i przejmowanie perskich zwyczajów.

◆ Następcy Aleksandra Wielkiego i rozpad imperium

323 p.n.e. – śmierć Aleksandra Wielkiego.
321–281 p.n.e. – wojny diadochów i podział imperium Aleksandra Wielkiego.

◆ Kultura hellenistyczna (323–30 p.n.e.)

Kosmopolityczny charakter kultury.
Główne nurty filozoficzne: epikureizm i stoicyzm.
Aleksandria w Egipcie – centrum życia kulturalnego i naukowego.
Założenie Muzejonu i Biblioteki Aleksandryjskiej.
Pojawienie się realizmu w sztuce.

Polecane publikacje

Nicholas Hammond, *Starożytna Macedonia*, Warszawa 1999.
Dariusz Kaliński, *Starożytny Stalingrad. Oblężenie Tyru*, www.ciekawostkihistoryczne.pl.
Krzysztof Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.

II

Sprawdź się!

Starożytna Grecja

Wykonaj w zeszycie.

1. Podaj nazwę procedury, z którą są związane ukazane na ilustracji przedmioty. Wyjaśnij, czemu miała ona służyć.

2. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Issos
- reformy Solona
- wojna peloponeska
- bitwa pod Termopilami
- bitwa pod Maratonem
- reformy Klejstenesa

3. Wyjaśnij pojęcia.

- wielka kolonizacja grecka
- hoplici
- agoge
- cywilizacja minojska
- kultura hellenistyczna
- diadochowie

4. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Aleksander Wielki
- Likurg
- Fidiasz
- Kserkses
- Sokrates

- Jeden z najwybitniejszych greckich rzeźbiarzy, który żył w V w. p.n.e. Stworzył posągi: Ateny w Partenonie oraz Zeusa w Olimpii.
- Syn Filipa II, jeden z najwybitniejszych dowódców wojskowych w dziejach. Za jego panowania państwo macedońskie sięgało aż do Indii. Zmarł w wieku 33 lat w Babilonie.
- Filozof grecki uważany za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tej nauki. W centrum jego zainteresowań znajdowała się etyka. Głosił, że istnieje obiektywna i powszechna prawda. W wieku ok. 70 lat został skazany na karę śmierci przez wypicie cykuty.
- Władca Persji, syn Dariusza I. W 480 r. p.n.e. dowodził atakiem perskim na Grecję. Zwycięzca w bitwie pod Termopilami.
- Legendarny władca Sparty, prawdopodobnie autor Wielkiej Rhetry, w której opisał ustrój tej *polis*.

5. Opisz przyczyny, przebieg i skutki wojen grecko-perskich.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Cywilizacja grecka rozwinęła się na obszarze niezwykle urodzajnym i bogatym w surowce naturalne.
- Metropolią starożytni Grecy nazywali *polis*, która posiadała zamorskie kolonie.
- Jedną z przyczyn wybuchu w V w. p.n.e. wojen grecko-perskich była chęć odwetu Persów na Grekach za wybuch powstania jońskiego.
- Imperium Aleksandra Wielkiego obejmowało tereny Hellady, Persji, Egiptu oraz całych Indii.
- W starożytnych Atenach obywatelami byli wszyscy mieszkańcy *polis*, którzy ukończyli 20 lat.
- Za najwybitniejszych przedstawicieli filozofii greckiej uważa się Arystotelesa, Fidiasza, Heraklita z Efezu oraz Platona.

7. Wymień najważniejsze osiągnięcia kultury starożytnej Grecji.

8. Rozstrzygnij, czy słuszne jest postrzeganie Grecji jako kolebki cywilizacji europejskiej. Uzasadnij odpowiedź.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Religia miała wpływ na wszystkie dziedziny życia starożytnych Greków. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Starożytny Rzym

III

Już w starożytności mawiano, że „wszystkie drogi prowadzą do **Rzymu**" – stolicy imperium, które przez kilkaset lat dominowało w basenie Morza Śródziemnego. Aby podbić tak rozległy obszar, Rzymianie musieli stworzyć **silną armię**, a na zajętych terenach wybudować **drogi** łączące nawet najdalsze części Imperium Romanum. Do dziedzictwa kulturowego rzymskiej cywilizacji należą **dzieła literackie** i **filozoficzne** oraz zabytki **architektury** i **rzeźby**. Jednym z najistotniejszych osiągnięć jest także **prawo**. Stosując zasadę, że prawo nie działa wstecz lub że należy wysłuchać drugiej strony, korzystamy z dorobku starożytnych rzymskich prawników.

12 Powstanie starożytnego Rzymu i jego podboje

753 p.n.e. – założenie miasta Rzym
264 p.n.e. – zakończenie podboju Italii
264–241 p.n.e. – I wojna punicka
218–201 p.n.e. – II wojna punicka
168 p.n.e. – bitwa pod Pydną, podbój Macedonii
149–146 p.n.e. – III wojna punicka

Przypomnij

- Jakie tereny w basenie Morza Śródziemnego zostały objęte kolonizacją grecką i fenicką?

Cel lekcji

- Poznam najstarsze dzieje Rzymu.

Po lekcji

- Opisuję początki Rzymu.
- Przedstawiam wpływy kultury etruskiej na dzieje Rzymu.
- Charakteryzuję organizację armii rzymskiej.
- Opisuję podboje Rzymu do połowy II w. p.n.e.
- Wyjaśniam, na czym polegała idea Imperium Romanum.

Warunki naturalne i mieszkańcy Półwyspu Apenińskiego

Cywilizacja rzymska narodziła się na **Półwyspie Apenińskim**, przez starożytnych nazywanym **Italią**. Pod względem geograficznym obszar ten jest mocno zróżnicowany. Znaczną jego powierzchnię pokrywają pasma górskie – Alpy i Apeniny. W centralnej części znajdują się żyzne doliny i wyżyny. Półwysep z trzech stron oblewają wody mórz: Tyrreńskiego, Śródziemnego, Jońskiego oraz Adriatyckiego.

Italia nie obfituje w surowce naturalne. Spośród złóż najliczniej występują **kamień** (głównie marmur i bazalt) oraz glinka. W starożytności powszechnie wykorzystywano je w budownictwie, ceramice i rzeźbiarstwie. Pozostałe brakujące surowce, np. kruszce pochodzące z rud metali, sprowadzano z innych regionów.

M1 Italia w VIII–V w. p.n.e.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie obszary opanowane przez Greków. **M1**
2. Wskaż na mapie tereny zamieszkane przez Etrusków. **M1**
3. Podaj nazwę rzeki przepływającej przez miasto Rzym. **M1**

Praca na roli – mozaika rzymska datowana na I–II w. n.e., przechowywana w Publicznym Muzeum Narodowym w Cherchel (czyt. szerszel) w Algierii. Rolnictwo było podstawowym zajęciem mieszkańców Italii i wielu ziem podbitych przez Rzymian.

W Italii istniały warunki sprzyjające rozwojowi rolnictwa. Uprawiano zboża, winorośl, oliwki oraz figi. Ukształtowanie terenu sprzyjało komunikacji między krainami. Dzięki temu rozwijał się handel, szczególnie wzdłuż zachodniego wybrzeża, gdzie występuje pas nizin.

Półwysep Apeniński zamieszkiwały różne ludy. W wyniku wielkiej kolonizacji w jego południowej części osiedlili się Grecy. W głębi żyły **plemiona italskie**, które pojawiły się na tym terenie już w II tysiącleciu p.n.e. Zaliczamy do nich m.in. Samnitów, Wolsków oraz Latynów – przodków późniejszych Rzymian. Największy obszar zajmowali **Etruskowie** zamieszkujący północno-zachodnie tereny Italii. Od X w. p.n.e. oddziaływali oni silnie pod względem kulturowym i politycznym na pozostałe plemiona.

Etruskowie stworzyli oryginalną kulturę, choć czerpali też z dorobku Grecji i krajów Wschodu. Opanowali wykonywanie rzeźb z terakoty, czyli wypalonej i niepokrytej szkliwem gliny. Przykładem jest rzeźba Apolla z Wejów przedstawiająca greckiego boga sztuki i poezji. Powstała w VI w. p.n.e., znajduje się w Narodowym Muzeum Etruskim w Rzymie.

Chimera z Arezzo (czyt. arecco). Etruska rzeźba z brązu z IV w. p.n.e. Przedstawia mitycznego potwora o ciele lwa, któremu z grzbietu wyrasta koza, a ogon jest zakończony głową węża. Zabytek znajduje się w zbiorach Narodowego Muzeum Archeologicznego we Florencji.

Etruskowie

Pochodzenie Etrusków do dziś jest dla historyków zagadką. Nie wiadomo, czy na tereny Italii przybyli z Azji Mniejszej, czy też – jak uważa część badaczy – byli ludnością pochodzenia autochtonicznego (miejscowego). Nie do końca rozszyfrowano również ich język i pismo. Niewątpliwie jednak przez pięć stuleci Etruskowie wywierali duży wpływ na życie ludów zamieszkujących Półwysep Apeniński. Wiele ich odkryć i koncepcji ustrojowych w późniejszym czasie przejęli Rzymianie.

Największe znaczenie polityczne Etrusków przypadło na okres między VII a V w. p.n.e. Uzależnili wtedy m.in. tereny zamieszkane przez Latynów. Podobnie jak Grecy Etruskowie nie stworzyli jednolitego państwa, a najważniejszymi ośrodkami życia politycznego były **miasta**. Na czele każdego z nich stał król. Tworzyły one federację luźno związanych dwunastu miast. Z biegiem lat zmienił się system zarządzania – miejsce władców zajęli powoływani co roku urzędnicy wywodzący się z arystokracji.

Ludność etruska zajmowała się głównie uprawą roli i rzemiosłem. Na bardzo wysokim poziomie stały obróbka rudy żelaza, wyrób ceramiki oraz kamieniarstwo. Etruskowie byli również zdolnymi budowniczymi, o czym świadczą pozostałości murów miejskich, wodociągów, świątyń oraz cmentarzy. Do charakterystycznych elementów każdego miasta należały ulice przecinające się pod kątem prostym oraz rozległy rynek.

Ważne miejsce w życiu Etrusków zajmowała **religia**, która miała **charakter politeistyczny**. Popularne było wróżbiarstwo oparte na obserwacji nieba oraz analizie wnętrzności zwierząt ofiarnych.

Od V w. p.n.e. znaczenie Etrusków na Półwyspie Apenińskim zaczęło maleć. Powodem były liczne porażki w konfliktach z greckimi koloniami oraz Kartaginą. W III w. p.n.e. Etruskowie zostali ostatecznie podbici przez Rzymian.

Pochodzący z VI w. p.n.e. terakotowy sarkofag małżonków z Caere (czyt. cere) to jeden z bardziej znanych zabytków sztuki etruskiej. Zmarli zostali na nim przedstawieni w pozycji półleżącej, charakterystycznej dla etruskiego sposobu biesiadowania – zaczerpniętego z Bliskiego Wschodu za pośrednictwem Greków. W przeciwieństwie do Greków, u których w ucztach uczestniczyli wyłącznie mężczyźni, etruskie kobiety brały udział w spotkaniach towarzyskich. Ukazanie Etruski wraz z mężem i w podobnej pozie oraz zachowanie jednakowych proporcji obu postaci może świadczyć o wysokiej pozycji kobiety w etruskim społeczeństwie. Sarkofag jest przechowywany w Muzeum Luwr w Paryżu.

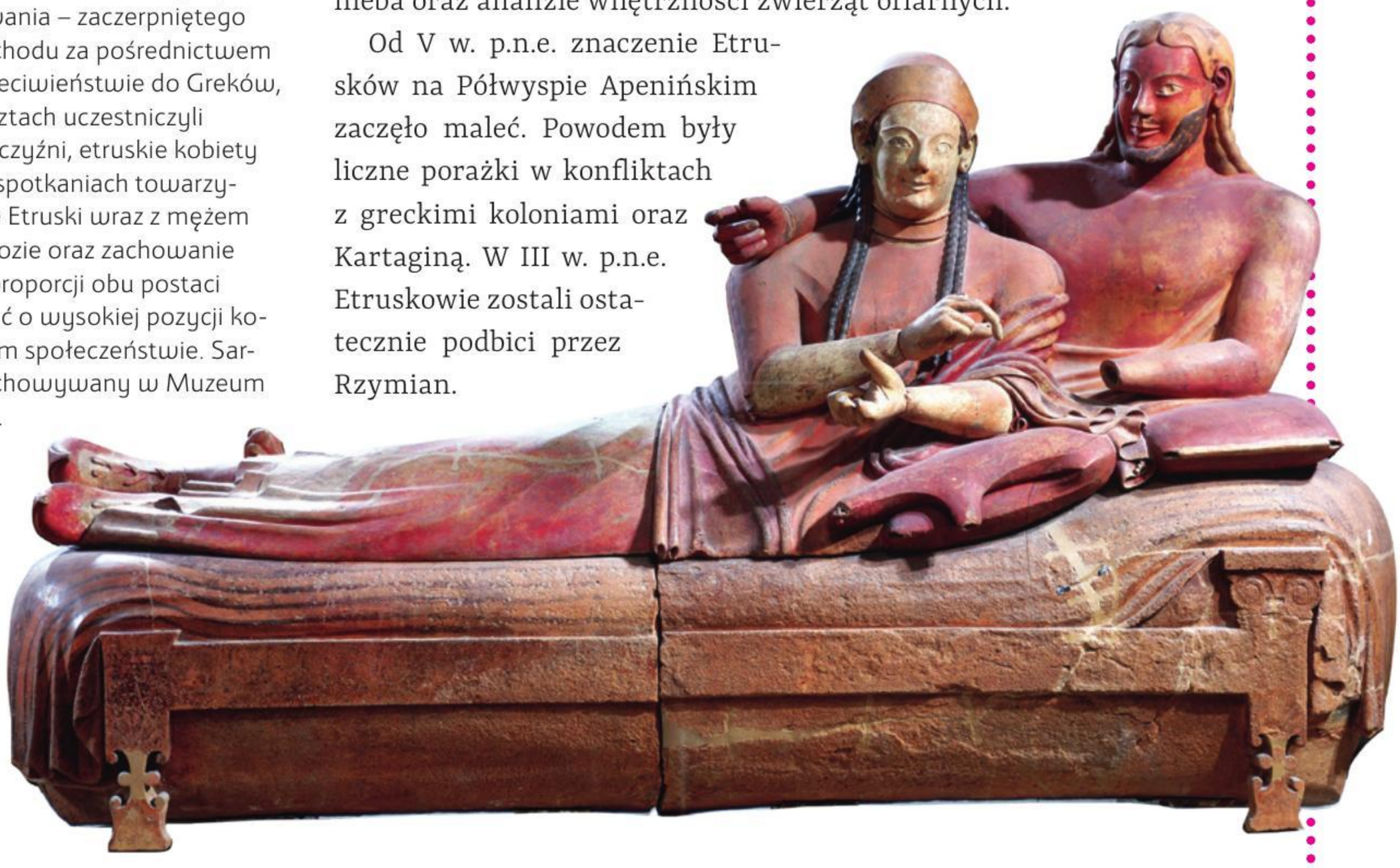

Założenie miasta Rzym

Początki historii miasta sięgają VIII w. p.n.e. Według legend przekazywanych już w starożytności Rzymianie za swojego protoplastę uważali **Eneasza**, bohatera spod Troi. Pochodzący z jego rodu **Romulus** i **Remus** w **753 r. p.n.e.** mieli założyć miasto, które w przyszłości stało się stolicą jednego z największych imperiów w dziejach.

W ostatnich latach badania historyków i archeologów potwierdziły, że część legend opisywanych przez starożytnych autorów ma odzwierciedlenie w rzeczywistości. Rzym najprawdopodobniej powstał w **VIII w. p.n.e.**, o czym mogą świadczyć odkryte niedawno fragmenty murów miejskich pochodzących z tego okresu.

Miasto usytuowane na siedmiu wzgórzach nad rzeką Tyber początkowo było jednym z wielu ośrodków plemienia Latynów. Leżało na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych, co ułatwiało wymianę towarów. Ponadto w bezpośrednim sąsiedztwie miasta znajdowały się saliny (miejsca pozyskiwania soli), z których czerpano duże zyski. Od VI w. p.n.e. Rzym zaczął się gwałtownie rozwijać. Centralny plac miasta – **forum**, nazywany **Forum Romanum** – stał się centrum politycznym i gospodarczym, a **wzgórze Kapitol** zaczęło pełnić funkcję ośrodka religijnego.

Wilczyca kapitolińska. Rzeźba, prawdopodobnie etruskiego pochodzenia, przedstawia wilczycę karmiącą Romulusa i Remusa. Nawiązuje do legendy o założeniu Rzymu. Najnowsze badania wykazały, że rzeźbę wilczycy wykonano w XI–XII w., a bliźnięta dodano w XV w. Rzeźba jest przechowywana w Muzeach Kapitolińskich w Rzymie.

M2 **Założenie miasta Rzym według Tytusa Liwiusza – rzymskiego historyka żyjącego w I w. p.n.e. i I w. n.e.**

W wyrokach przeznaczenia, jak sądzę, nieuniknione było powstanie tak ogromnego miasta i państwa największego po bogów potędze: westalka, zgwałcona przemocą, powiła bliźnięta, a za ojca potomstwa [...] podała Marsa*. Ale ani bogowie, ani ludzie nie uchronili jej samej czy jej dzieci od okrucieństwa: [...] chłopców król kazał wrzucić w nurty rzeki. [...] Utrzymuje się podanie, że pływające koryto, w którym ci chłopcy byli wysadzeni, płytka woda osadziła na suchym miejscu i wilczyca biegnąca z okolicznych gór do wody na głos kwilących niemowląt skręciła ku nim [...] [i] podała im sutki do ssania [...]. Romulus i Remus powzięli chęć zbudowania miasta w tym miejscu, gdzie byli wysadzeni i gdzie się wychowali. [...] Bogowie, pod których opieką była ta okolica, mieli przez wróżby wskazać tego, kto ma dać nazwę nowemu miastu i kto ma nim rządzić. [...] Według podania najpierw ukazała się wróżba Remusowi: sześć sępów. I już ją ogłoszono, gdy Romulusowi pokazała się podwójna ich liczba. Obu obwołali królami ich stronnicy [...], stąd przyszło do kłótni i w zapale gniewu doprowadzili do krwawej bójki; w starciu padł Remus ugodzony pociskiem. [...] W ten sposób Romulus sam objął panowanie: on założył miasto i od niego jako założyciela otrzymało ono nazwę. [...] Romulus [zwołał] ludność na zgromadzenie i nadał jej prawa [...], przybrał sobie [...] dwunastu liktorów* [...], ten rodzaj usług publicznych przejął od sąsiednich Etrusków, skąd i krzesło kurulne* pochodzi, i toga bramowana*, i sama liczba liktorów.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 190–191.

*
westalka – kapłanka bogini Westy, symbol trwałości rodziny, a później także trwałości państwa rzymskiego

Mars – rzymski bóg wojny

liktorzy – urzędnicy towarzyszący początkowo królom, później także wysokim urzędnikom rzymskim; liczba liktorów świadczyła o randze urzędnika, któremu towarzyszyli

krzesło kurulne – specjalne krzesło będące symbolem władzy i sprawowanego urzędu

toga bramowana – strój wyższego rangą urzędnika

Praca z materiałem

1. Wskaż w tekście elementy charakterystyczne dla mitu. **M2**
2. Opisz rolę, jaką w założeniu miasta przypisano bogom. **M2**
3. Wymień elementy przejęte przez Rzymian od Etrusków. **M2**

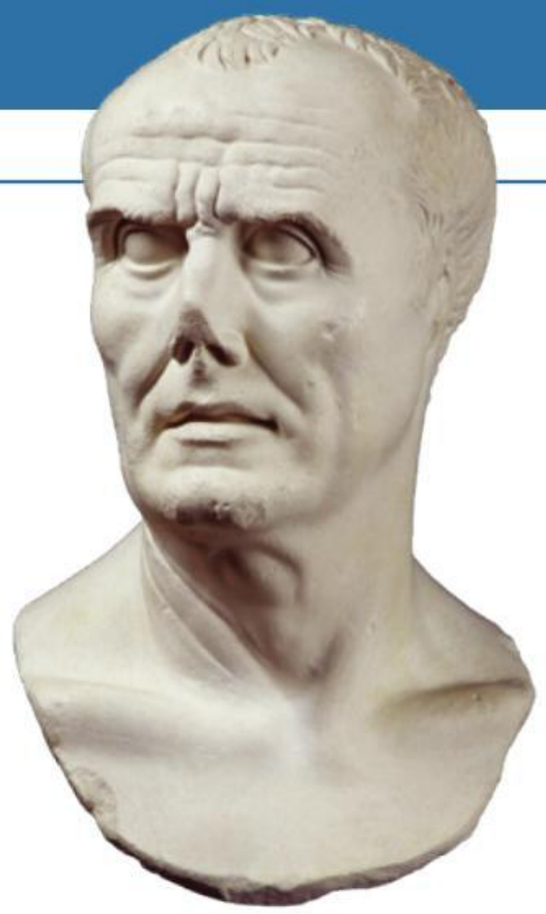

Gajusz Mariusz
(157–86 p.n.e.)
Rzymski polityk, konsul, dowódca wojskowy, reformator armii rzymskiej. Doprowadził do przekształcenia armii obywatelskiej w armię zawodową, opartą na poborze ochotników. Marmurowe popiersie, II w. n.e., Gliptoteka Monachijska.

Król Epiru Pyrrus po jednej z wygranych bitew, w której poniósł niepowetowane straty, miał powiedzieć do swoich dowódców: „Jeszcze jedno takie zwycięstwo i jesteśmy zgubieni". Określenie *pyrrusowe zwycięstwo* oznacza sukces osiągnięty nadmiernym kosztem. Widoczne na zdjęciu popiersie Pyrrusa jest rzymską kopią wykonaną z marmuru w I w. n.e. Znajduje się w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Neapolu.

Ku podbojom

Czynnikiem rozwoju Rzymu były podboje terytorialne, których dokonywano dzięki silnej i sprawnie zarządzanej armii. Od VI w. p.n.e. miała ona charakter **pospolitego ruszenia** (**armia obywatelska**), tj. żołnierze rekrutowani spośród właścicieli ziemskich musieli się stawić na wezwanie w pełnym uzbrojeniu.

Sytuacja się zmieniła po reformach **Gajusza Mariusza** dokonanych **pod koniec II w. p.n.e.** Doprowadziły one do wykształcenia się **armii zawodowej**. Służba w niej trwała co najmniej 16 lat, a żołnierze otrzymywali skromne wynagrodzenie i pełen ekwipunek. Wielu ludziom z niższych warstw społecznych wojsko dawało szansę na karierę i godne życie. Żołnierze uczestniczyli bowiem w podziale łupów, a po zakończeniu służby otrzymywali na własność ziemię na podbitych terenach.

Po reformach Gajusza Mariusza podstawową jednostką bojową stał się **legion**, który dzielił się na mniejsze jednostki taktyczne – **kohorty** i **centurie**. W legionach walczyła piechota. Jeszcze przed reformami Mariusza zwykle była wystawiana do walki w trzech liniach. Pierwszą tworzyli lekko uzbrojeni żołnierze o małym doświadczeniu, drugą – ci, którzy mieli już za sobą udział w bojach i byli nieco lepiej wyekwipowani. W krytycznych momentach bitwy korzystano z trzeciego szeregu – najbardziej doświadczonych i najlepiej uzbrojonych weteranów wojennych. Chcąc podkreślić, że jakaś sytuacja jest bardzo poważna, Rzymianie mówili: *res ad triarios venit* (łac. „sprawa doszła do trzeciego szeregu"). Dzięki żelaznej dyscyplinie, sprawnej organizacji, a także solidnej bazie rekrutacyjnej armia rzymska górowała nad innymi. Wojsko zapewniało rodzącemu się państwu dominację – początkowo w Italii, a w kolejnych wiekach również w pozostałych częściach antycznego świata.

Podboje Rzymu w Italii

Wzrost siły i znaczenia Rzymu w Italii był związany z odparciem w IV w. p.n.e. najazdu Galów (ludu żyjącego na północy Półwyspu Apenińskiego) i pokonaniem Samnitów (mieszkających w górach środkowej Italii). Wzmocnieni tymi sukcesami Rzymianie w pierwszej połowie III w. p.n.e. pokonali lub podporządkowali sobie większość etruskich miast i okoliczne ludy, m.in. Wolsków. Z małego państewka zajmującego 200 lat wcześniej nieco ponad 2 tys. km^2 Rzym stał się największym państwem na Półwyspie Apenińskim. Wraz z kolejnymi podbojami rosło jego znaczenie polityczne. Niezależność zachowały jedynie położone w południowej Italii kolonie greckie, z których największą był Tarent. Rzymianie rozpoczęli podbój tej *polis* w 282 r. p.n.e. W obliczu zagrożenia Tarentyńczycy poprosili o pomoc **Pyrrusa**, króla władającego w Grecji Epirem. Wojna greckiego władcy z Rzymem toczyła się w latach 280–275 p.n.e. Mimo sukcesów, m.in. w **bitwie pod Herakleją** w **280 r. p.n.e.**, Pyrrus uznał wyższość armii rzymskiej i wycofał się do Egiptu. Osamotnieni Tarentyńczycy w 272 r. p.n.e. skapitulowali i podporządkowali się władzy Rzymu. **Podbój Italii Rzym zakończył w 264 r. p.n.e.** po zajęciu Volsinii – ostatniego niezależnego miasta Etrusków.

Wojny punickie

Po zakończeniu wojen z Etruskami Rzymianie kontynuowali podboje. Za cel obrali Sycylię, na której terenie znajdowały się bogate miasta będące we władaniu **Kartaginy** – państwa położonego w Afryce Północnej, dawnej fenickiej kolonii. Inwazja wojsk rzymskich na Sycylię w **264 r. p.n.e.** zapoczątkowała **I wojnę punicką**. Po porażkach na morzu Rzymianie wybudowali silną flotę, która pozwoliła im na skuteczną rywalizację z przeciwnikiem. W 260 r. p.n.e. odnieśli swe pierwsze zwycięstwo morskie w bitwie pod Mylae. Wojna zakończyła się w **241 r. p.n.e.** porażką Kartaginy. Rzymianie opanowali Sycylię (poza Syrakuzami), a ponadto Korsykę i Sardynię. Dzięki tym sukcesom Rzym rozszerzył swoje wpływy poza Italię.

Do kolejnego konfliktu między obydwoma państwami doszło w latach **218–201 p.n.e.** Przyczyn **II wojny punickiej** należy upatrywać przede wszystkim w chęci odwetu ze strony Kartaginy. Pretekstem stało się zajęcie przez Kartagińczyków sprzymierzonego z Rzymem miasta Sagunt leżącego w Hiszpanii. W 218 r. p.n.e. licząca ponad 60 tys. żołnierzy armia kartagińska pod dowództwem **Hannibala** wyruszyła z Hiszpanii i przez Pireneje, południową Galię oraz Alpy przedostała się do Italii. W czasie przeprawy przez góry wojska Hannibala stopniały o połowę. Wódz utracił również słonie bojowe siejące popłoch wśród żołnierzy rzymskich. Mimo to, dzięki nowatorskiej taktyce, Hannibal pokonał Rzymian w kilku bitwach na terenie północnej Italii. Najważniejszą z nich była **bitwa pod Kannami** w **216 r. p.n.e.** W tej bitwie Rzym stracił wielu żołnierzy, ale zdołał w krótkim czasie odbudować armię i wysłać do walki kolejne oddziały. Tymczasem Hannibal nie doczekał się spodziewanych posiłków z Kartaginy i chociaż przebywał w Italii jeszcze wiele lat, nie udało mu się już odnieść znaczących sukcesów.

Rekonstrukcja kolumny rostralnej (łac. *rostrum* – „dziób") Gajusza Duiliusza. Upamiętniała ona pierwsze rzymskie zwycięstwo morskie w 260 r. p.n.e. pod Mylae. Na kolumnie osadzono dzioby statków pokonanej floty kartagińskiej. Rekonstrukcja znajduje się w Muzeum Cywilizacji Rzymskiej w Rzymie.

Określenie *punickie* pochodzi od słowa *Punijczycy* – tak Rzymianie nazywali Kartagińczyków.

Wódz kartagiński Hannibal na słoniu bojowym, przedstawiony na fresku Jacopa (czyt. jakopa) Ripandy z początku XVI w. Fresk znajduje się w Muzeach Kapitolińskich w Rzymie.

* **trójrzędowiec** – statek z trzema rzędami wioseł

M3 **Postanowienia traktatu pokojowego kończącego II wojnę punicką w opisie Polibiusza – greckiego historyka żyjącego w II w. p.n.e.**

Oto poszczególne punkty podyktowanych warunków: mogą Kartagińczycy zatrzymać w Afryce te miasta, które posiadali przed wydaniem [...] wojny Rzymowi, a także kraj dawny, bydło, służbę i resztę mienia. Mają też od danego dnia nie doznawać szkód, mogą używać własnych zwyczajów i praw bez trzymania obcej załogi w mieście. To były warunki podyktowane łagodnością. Natomiast reszta warunków brzmiała: Kartagińczycy zobowiązują się naprawić Rzymowi wszystkie szkody zadane Rzymianom w czasie rozejmu. Muszą wydać jeńców i zbiegów wojennych z całego okresu wojny, wydać wszystkie okręty wojenne z wyjątkiem dziesięciu trójrzędowców, podobnie słonie. Wojny nie [mogą] wypowiadać poza Afryką w ogóle, a w Afryce tylko za zgodą Rzymian. [...] Wypłacić Rzymowi dziesięć tysięcy talentów w ciągu pięćdziesięciu lat [...]. Jako porękę wydać stu zakładników, których wybierze sam wódz rzymski spośród młodych ludzi w wieku od czternastu do trzydziestu lat.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 208–209.

Praca z materiałami

1. Wymień postanowienia traktatu kończącego II wojnę punicką. **M3**
2. Określ, co Rzymianie rozumieli przez sformułowanie „warunki podyktowane łagodnością". **M3**
3. Przedstaw etapy ekspansji rzymskiej w V–II w. p.n.e. **M4**, **M5**
4. Wskaż na mapie Epir, Kartaginę i Macedonię. **M5**

Przez ten czas Rzymianie unikali bezpośredniego starcia z Hannibalem i kiedy zebrali odpowiednie siły, przenieśli działania wojenne do Afryki Północnej. Wobec zagrożenia rzymskim atakiem władze Kartaginy wezwały Hannibala do powrotu. Do decydującego starcia doszło w **202 r. p.n.e.** w **bitwie pod Zamą**. Armia rzymska dowodzona przez **Publiusza Korneliusza Scypiona** odniosła błyskotliwe zwycięstwo nad liczniejszą armią kartagińską. Pokonaniu Hannibala Scypion zawdzięczał swój przydomek „Afrykański". Zgodnie z warunkami pokojowymi Kartagina:

- utraciła swoje wszystkie posiadłości poza terytorium Afryki Północnej,
- zachowała tylko dziesięć okrętów wojennych,
- otrzymała zakaz prowadzenia działań wojennych poza Afryką, a na jej terytorium wyłącznie za zgodą Rzymu,
- musiała zapłacić wysoką kontrybucję.

Postanowienia pokojowe sprawiły, że Kartagina stała się państwem całkowicie uzależnionym politycznie od Rzymu.

Jednak strach przed Hannibalem oraz echa porażek w II wojnie punickiej wciąż pozostawały żywe nad Tybrem. Dlatego w **149 r. p.n.e.** Rzymianie zdecydowali się ostatecznie rozprawić z Kartaginą i rozpoczęli **III wojnę punicką**. Walki trwały trzy lata. **W 146 r. p.n.e. Kartagina została zdobyta**. Miasto zburzono, mieszkańców sprzedano w niewolę, a ziemię zaorano. Nastąpił ostateczny upadek państwa, które przez ponad 100 lat rywalizowało z Rzymem o wpływy w basenie Morza Śródziemnego.

Podbój Macedonii

Rozrost terytorialny Rzymu nie odbywał się wyłącznie kosztem Kartaginy. Wykorzystując fakt, że w II wojnie punickiej Macedonia poparła Kartaginę, w 215 r. p.n.e. Rzym rozpoczął trwający blisko 50 lat konflikt z tym państwem. Jego efektem były **trzy wojny macedońskie**. Po zwycięstwie Rzymian w **bitwie pod Pydną** w **168 r. p.n.e.** Macedonia upadła. W trakcie konfliktu Rzymianie skutecznie głosili hasło wyzwolenia Hellenów spod panowania Macedonii. Dla Greków była to jednak zamiana jednego panowania na drugie. Greckie *poleis*, które nie chciały się podporządkować władzy Rzymu, zostały zniszczone (np. Korynt).

M4

Początkowo podboje Rzymian ograniczały się wyłącznie do Italii. Dzięki dobrze wyszkolonej armii pokonali oni lud zamieszkujący górskie rejony środkowej i południowej Italii, czyli Samnitów, z którymi stoczyli trzy wojny (343–341 p.n.e., 327–321 p.n.e. i 298–290 p.n.e.). W 338 r. p.n.e. Rzymianie podporządkowali sobie plemię Wolsków. W latach 280–272 p.n.e. stoczyli zwycięską wojnę z Tarentem. W 264 r. p.n.e. wraz ze zdobyciem przez Rzym etruskiego miasta Volsinii zakończył się podbój Italii.

M5

W 264 r. p.n.e. wraz z wybuchem I wojny punickiej Rzymianie rozpoczęli ekspansję terytorialną poza Italię. W wyniku trzech wojen stoczonych z Kartaginą ostatecznie w 146 r. p.n.e. opanowali ten kraj. Prowadzili również działania wojenne przeciwko Macedonii, którą podporządkowali sobie po wygranej bitwie pod Pydną w 168 r. p.n.e. Po zdobyciu przez legiony Koryntu w 146 r. p.n.e. pod władzą Rzymu znalazła się także Grecja.

LEGENDA **M4**

- tereny kontrolowane przez Rzym ok. V w. p.n.e.
- obszar Rzymu do 327 r. p.n.e.
- Rzym i jego sprzymierzeńcy do 264 r. p.n.e.
- ważniejsze bitwy

LEGENDA **M5**

- obszar Rzymu do wybuchu I wojny punickiej
- obszar Kartaginy do wybuchu I wojny punickiej
- zdobycze Kartaginy między I a II wojną punicką
- tereny kolonii greckich

Zdobycze Rzymu po wojnach punickich:

I II III

Kierunki ataków wojsk Kartaginy w czasie wojen punickich:

I II

Kierunki ataków wojsk Rzymu w czasie wojen punickich:

I II III

ważniejsze bitwy

1. Wyspy Egackie – bitwa 241 r. p.n.e.
2. rzeka Trebia – bitwa 218 r. p.n.e.
3. Jezioro Trazymeńskie – bitwa 217 r. p.n.e.
4. rzeka Metaurus – bitwa 207 r. p.n.e.

M4 Rzym w V–III w. p.n.e.

M5 Wojny punickie (264–146 p.n.e.)

infografika

Legiony rzymskie

W armii rzymskiej podstawową jednostką był legion. W różnych okresach w jego skład wchodziło od 3 do 6 tys. żołnierzy ciężkiej piechoty. Po reformach wojskowych Gajusza Mariusza jeden legion składał się z dziesięciu kohort, z których każda dzieliła się na sześć centurii. Pod koniec I w. p.n.e. armia rzymska dysponowała 50 legionami. Na przełomie I i II w. n.e. liczba legionów wahała się od 25 do 30.

Podstawowe wyposażenie rzymskiego legionisty

1. oszczep
2. pancerz
3. hełm
4. tarcza
5. pas
6. miecz
7. tunika
8. sandały

Jednym z charakterystycznych elementów związanych z armią rzymską były obozy warowne – *castra Romana* (czyt. kastra romana, łac. „obozy rzymskie"). Legioniści wznosili je na planie prostokąta lub kwadratu według ściśle określonych zasad. Wewnątrz obozu wytyczano plac (forum) oraz ulice, przy których rozbijano namioty legionistów. Obozy zwykle budowano na wzgórzu w pobliżu wody i lasu, na terenie umożliwiającym szybkie uformowanie szyku. Zawsze były otoczone fosą i wałem, a często jako dodatkowe zabezpieczenie legioniści wznosili mur lub palisadę.

Przy rzymskich obozach powstawały osiedla rzemieślniczo-handlowe, które stopniowo przekształcały się w miasta. Takie były początki m.in. Kolonii (obecnie w Niemczech), Wiednia (w Austrii) oraz Paryża i Reims (czyt. ręs, we Francji). Nazwy niektórych brytyjskich miast świadczą o tym, że powstały one w miejscu rzymskich obozów warownych: Chester, Gloucester czy Manchester (czyt. czester, gloster, menczester; w cząstkach *-caster, -cester, -chester* można znaleźć ślad łacińskiego słowa *castrum* – „obóz wojenny").

Podczas zdobywania miast Rzymianie używali machin oblężniczych.

1 **Balista** – potężna kusza wykorzystywana zarówno przy oblężeniach, jak i w trakcie bitew. Wystrzeliwane z niej ogromne strzały mogły pokonać odległość nawet 400 m.

2 **Taran** – machina, której głównym elementem była belka o długości 8–30 m zakończona żelaznym okuciem. Belką bujano jak wahadłem i uderzano w bramę lub mur. Zwykle taran stał na podwoziu z kołami, co umożliwiało jego sprawne przemieszczanie. Czasami wyposażano go w zadaszenie osłaniające żołnierzy przed pociskami lub strzałami wroga.

3 **Tunel** – machina przypominająca dach budynku. Schowanym pod nim żołnierzom umożliwiała bezpieczne dotarcie pod oblegane mury. Aby uchronić konstrukcję przed płonącymi strzałami wroga, pokrywano ją mokrymi skórami zwierząt.

4 **Wieża oblężnicza** – piętrowa drewniana konstrukcja w kształcie ściętego ostrosłupa. Umieszczone w niej tarany służyły do wybijania wyłomów w murach, a znajdujące się w górnej części opuszczane pomosty umożliwiały atakującym przedostanie się na mur i bezpośredni atak. Podobnie jak tunel wieżę pokrywały mokre skóry zwierząt.

5 **Onager** – typ katapulty służącej do miotania kamieni lub płonących bali na duże odległości, często osadzonej na podwoziu z kołami.

Elementy obozu

1. namiot wodza
2. namioty trybunów wojskowych
3. główny plac obozu
4. namioty wojsk rzymskich
5. namioty wojsk sprzymierzonych
6. namioty wojsk rekrutujących się z podbitych ludów
7. palisada obronna z bramami
8. wał obronny

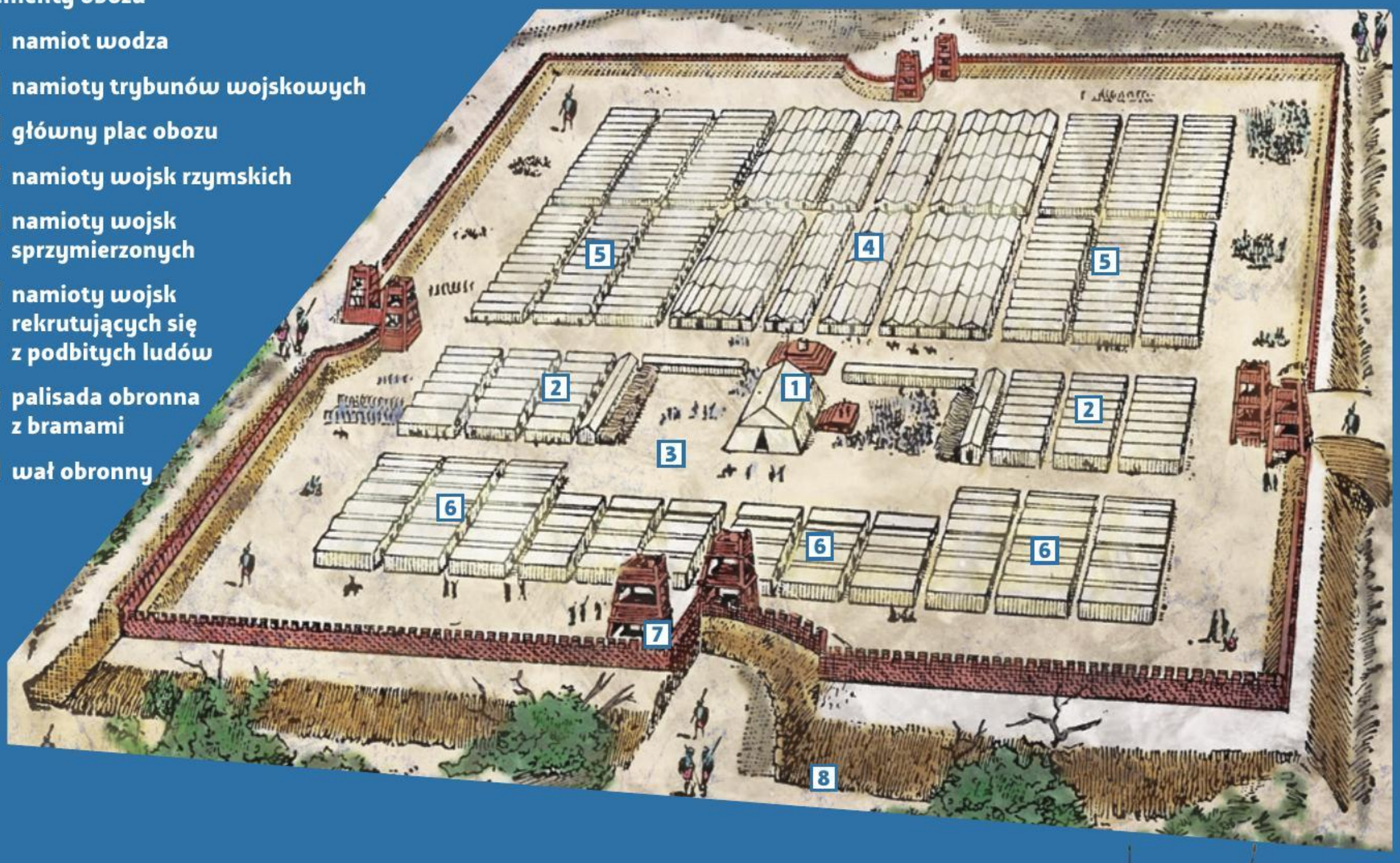

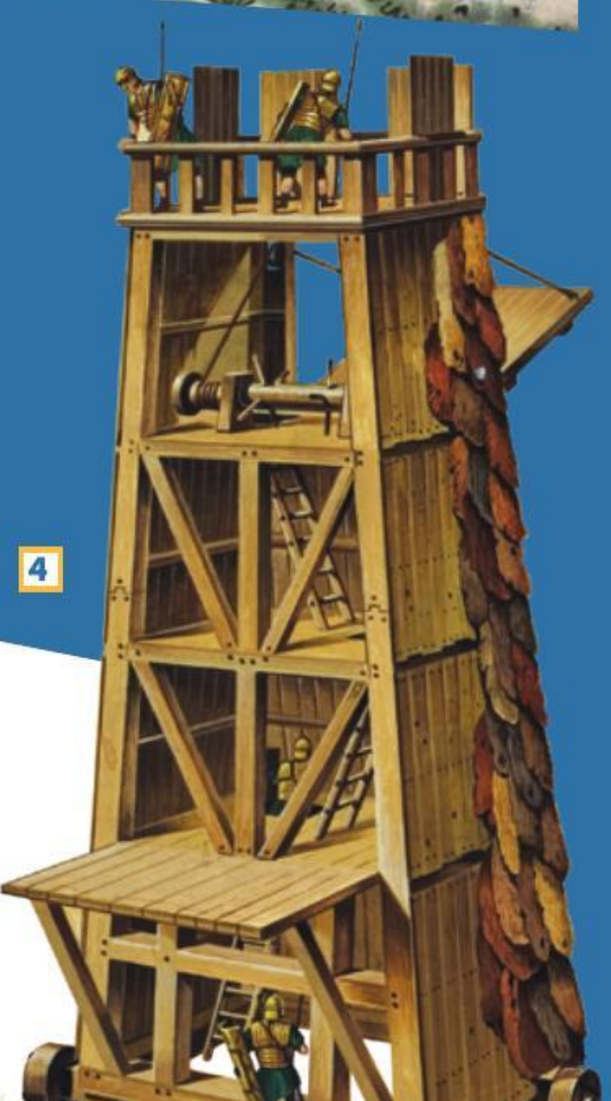

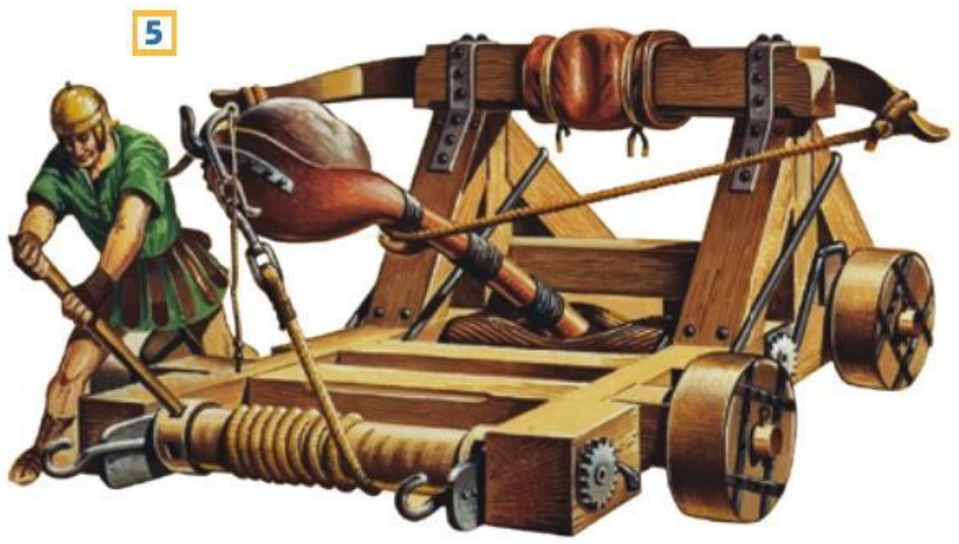

Praca z infografiką

1. Wymień obronne i zaczepne elementy wyposażenia rzymskiego legionisty.
2. Wskaż, w którym miejscu rzymskiego obozu znajdował się namiot wodza. Uzasadnij takie położenie.
3. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój takich miast jak Londyn czy Wiedeń miały rzymskie obozy. Wykorzystaj infografikę i wiedzę pozaźródłową.

Oktawian August z koroną triumfalną na głowie (łac. *corona triumphalis*, czyt. korona triumfalis). W starożytnym Rzymie taką koronę mógł nosić jedynie zwycięski wódz. Dowodem najwyższego uznania, jakie mogło go spotkać, było przyznanie mu przez senat prawa do triumfu, czyli uroczystego wkroczenia do Rzymu i przemarszu przez miasto w złotej koronie triumfalnej. Marmurowe popiersie z przełomu I w. p.n.e. i I w. n.e. ze zbiorów Muzeów Kapitolińskich w Rzymie.

Imperium Romanum

Państwo stworzone przez Rzymian; nazwą *imperium* określano Rzym od III w. p.n.e. do V w. n.e. Data początkowa związana jest z pierwszymi podbojami Rzymu poza Italią (przyłączenie Sycylii w 241 r. p.n.e. w wyniku I wojny punickiej). Końcową datę wyznacza rok 476 n.e., kiedy to germański wódz Odoaker odsunął od władzy ostatniego cesarza rzymskiego.

Dalsze podboje i ich skutki

W **II w. p.n.e.** Rzym stał się **największym państwem** w ówczesnym świecie – imperium niespotykanym od czasów Aleksandra Wielkiego. Wojny przyniosły mu znaczne nabytki terytorialne. Poza Sycylią, Sardynią i Korsyką wskutek podbojów przyłączono północne wybrzeża Afryki, Macedonię, Hiszpanię, Galię Przedalpejską (obszar między Italią a Alpami). Następnie Rzymianie przekroczyli Alpy, aby podporządkować sobie plemiona celtyckie żyjące na terenach między Alpami, Pirenejami a rzeką Ren, nazywanych przez Rzymian Galią Zaalpejską. Udało się to dopiero w I w. p.n.e. Juliuszowi Cezarowi (zob. s. 144). W tym samym czasie Cezar podjął bezskuteczną próbę podbicia Celtów na Wyspach Brytyjskich. W wyniku zapisu testamentowego we władaniu rzymskim znalazło się położone w Azji Mniejszej Królestwo Pergamonu. Podporządkowane terany podzielono na **prowincje**, które stały się podstawowymi jednostkami terytorialnymi państwa. Zarządzali nimi **namiestnicy** mianowani przez senat rzymski. Ogromne zdobycze terytorialne zwiększyły nie tylko obszar państwa, lecz także jego dochody. Do Rzymu szerokim strumieniem płynęły surowce naturalne, zboże i podatki. Trafiało tu wielu niewolników. Powstało olbrzymie **Imperium Romanum**, w którym znalazła się ludność różnych narodowości i kultur.

Rzymianie inaczej traktowali ludy podbite na terenie Italii i poza nią. Część podporządkowanych obszarów Półwyspu Apenińskiego włączano w granice Rzymu, a ich mieszkańcy otrzymywali rzymskie obywatelstwo. Dawało im to szansę na awans społeczny i karierę, Rzymowi zaś gwarantowało, że nie dojdzie do zbrojnych wystąpień. Pozostałe obszary uznawano za łupy i całkowicie podporządkowywano Rzymowi. Tam sytuacja mieszkańców – mimo zachowania własności i otrzymania statusu ludności sprzymierzonej – była mniej korzystna. Wpływ na to miały świadczenia podatkowe, a także nadużycia rzymskich urzędników. Ponadto ludności żyjącej na podbitych terenach narzucano rzymskie rozwiązania administracyjne obowiązujące w całym imperium. Ci, którzy podporządkowali się zdobywcom, mogli w przyszłości zostać obywatelami Rzymu.

M6 Nadawanie obywatelstwa według Marka Tuliusza Cycerona – mówcy rzymskiego żyjącego w II–I w. p.n.e.

To [...] ugruntowało nasze państwo [...], co [...] Romulus [...] wskazał, [...] że państwo ma się rozszerzać przez przyjmowanie w poczet obywateli, nawet nieprzyjaciół. Za jego powodem i przykładem nie przestali nigdy przodkowie nasi cudzoziemcom praw obywatelskich nadawać i udzielać. Tak wiele miast [...] i skądinąd całe ludy [...] do grona obywateli zostali przyjęci. Z tych narodów ani nikt nie był zmuszony, kto nie chciał, odmienić obywatelstwa, ani, gdy niektórzy nasze obywatelstwo z łaski ludu rzymskiego otrzymali, nie uważano tego za naruszenie zawartego z nimi układu [...]. Gdybyśmy tego nie czynili, uszczupliłyby się posiłki ludu rzymskiego, pozbawilibyśmy się pomocy, jaką znaleźliśmy w przychylności i męstwie cudzoziemców.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 200–201.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego Rzymianie nadawali obywatelstwo cudzoziemcom. **M6**
2. Opisz stosunek cudzoziemców do rzymskiego obywatelstwa. **M6**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj kulturę Etrusków.
2. Opisz powstanie miasta Rzym.
3. Przedstaw organizację armii rzymskiej.
4. Omów przyczyny, przebieg i skutki wojen punickich.

Powstanie starożytnego Rzymu i jego podboje
Podsumowanie 12

Położenie geograficzne

Półwysep Apeniński, morza – Tyrreńskie, Śródziemne, Jońskie i Adriatyckie.
Niewiele bogactw naturalnych.
Warunki sprzyjające rozwojowi rolnictwa.

Etruskowie

Jeden z ludów zamieszkujących północno-zachodnie tereny Italii.
Federacja dwunastu miast.
Rolnictwo; obróbka rudy żelaza, ceramika i kamieniarstwo.
W III w. p.n.e. ostatecznie podbici przez Rzymian.

Narodziny Rzymu i podbój Italii

753 p.n.e. – powstanie miasta Rzym.
Walki Rzymian o terytorium z sąsiednimi plemionami.
280–275 p.n.e. – wojna z władcą Epiru Pyrrusem.
264 p.n.e. – opanowanie przez Rzymian całej Italii.

Armia rzymska

Silna i sprawnie zarządzana armia obywatelska podstawą sukcesów Rzymian.
Koniec II w. p.n.e. – reformy Gajusza Mariusza – powstanie armii zawodowej.
Legion podzielony na kohorty i centurie.

I wojna punicka (264–241 p.n.e.)

Przyczyna
- wkroczenie legionów rzymskich na Sycylię będącą we władaniu Kartaginy

Przebieg
- 260 p.n.e. – bitwa pod Mylae (pierwsze zwycięstwo morskie Rzymian)

Skutki
- przegrana Kartaginy
- zajęcie przez Rzym Sycylii (poza Syrakuzami), Korsyki i Sardynii

II wojna punicka (218–201 p.n.e.)

Przyczyny
- chęć odwetu ze strony Kartaginy
- zajęcie przez Kartagińczyków sprzymierzonego z Rzymem miasta Sagunt w Hiszpanii

Przebieg
- 216 p.n.e. – bitwa pod Kannami w północnej Italii (klęska Rzymian)
- 202 p.n.e. – bitwa pod Zamą w północnej Afryce (zwycięstwo Rzymian)

Skutki
- przegrana Kartaginy: utrata posiadłości poza Afryką Północną, redukcja floty do 10 okrętów, wysoka kontrybucja, możliwość prowadzenia działań wojennych jedynie za zgodą Rzymu

III wojna punicka (149–146 p.n.e.)

Przyczyna
- chęć ostatecznego rozwiązania przez Rzymian problemu Kartaginy

Przebieg
- 146 p.n.e. – zdobycie Kartaginy

Skutki
- zburzenie Kartaginy (miasta)
- sprzedaż mieszkańców miasta w niewolę
- upadek Kartaginy (państwa)

Podbój Macedonii

Trzy wojny macedońskie.
168 p.n.e. – bitwa pod Pydną (zwycięstwo Rzymian).
Podporządkowanie Grecji Rzymowi.

Dalsze podboje i ich skutki

Nabytki terytorialne poza Italią
- w II w. p.n.e.: Hiszpania, Macedonia, Galia Przedalpejska i część Afryki Północnej
- w I w. p.n.e.: Galia Zaalpejska

Tworzenie prowincji na nowych terenach.
Zwiększenie się zasobów państwa rzymskiego: ziemi uprawnej, plonów, surowców naturalnych, niewolników.
Wzrost dochodów państwa pochodzących m.in. z podatków.
Powstanie wielonarodowego i wielokulturowego Imperium Romanum.

Polecane publikacje

Witold Chrzanowski, *Wojna Pyrrusa z Rzymem i Kartaginą 280–275 p.n.e. Mity, źródła i numizmatyka*, Zabrze 2015.
Serge Lancel, *Hannibal*, Warszawa 2001.
Eleonora Sandrelli, *Etruskowie. Dzieje tajemniczego ludu*, Warszawa 2009.

13 Rzym – od republiki do cesarstwa

Przypomnij

- Jak powstało Imperium Romanum?

Cel lekcji

- Poznam formy rządów istniejące w starożytnym Rzymie.

Po lekcji

- Charakteryzuję przemiany ustrojowe w państwie rzymskim.
- Przedstawiam grupy społeczne i ich sytuację w Imperium Rzymskim.
- Opisuję przyczyny kryzysu i upadku republiki rzymskiej.
- Wyjaśniam, jak Juliusz Cezar i Oktawian August wpłynęli na kształtowanie się ustroju państwa rzymskiego.

Republika – organizacja państwa i społeczeństwo

O początkach miasta i państwa Rzym nie wiemy nic pewnego. Wiele informacji pochodzi z legend. Początkowo Rzym był **monarchią**. Pierwszym władcą został Romulus – założyciel miasta. Po nim, według tradycji, rządziło jeszcze sześciu królów, a jako ostatni zasiadał na tronie Tarkwiniusz Pyszny. Jego nieudolne rządy doprowadziły w **509 r. p.n.e.** do buntu i obalenia monarchii. Od tego czasu Rzym przez prawie pół tysiąca lat był **republiką ludu rzymskiego**. Rzymianie nazywali swoje państwo *res publica* (czyt. publika) *populi Romani*, czyli „rzeczą (sprawą) publiczną ludu rzymskiego". Określenie „lud rzymski" oznaczało **obywateli**. Podobnie jak było w świecie greckim, w Rzymie do grona obywateli należeli wolni dorośli mężczyźni, którzy uczestniczyli w zgromadzeniach wybierających urzędników i mieli wobec miasta obowiązki wojskowe. O wiele łatwiej niż w greckich *poleis* można było wejść do tej grupy ludziom nieurodzonym w rodzinach obywatelskich, nawet niewolnikom. Wraz z rozwojem terytorialnym państwa rzymskiego przyznawanie obywatelstwa rzymskiego zaczęto traktować jako nagrodę dla lojalnych sojuszników. Ponadto służyło ono integracji ludów poddanych władzy Rzymu.

Na początku istnienia republiki status obywatela nie gwarantował udziału w rządzeniu państwem. Przez całą swoją

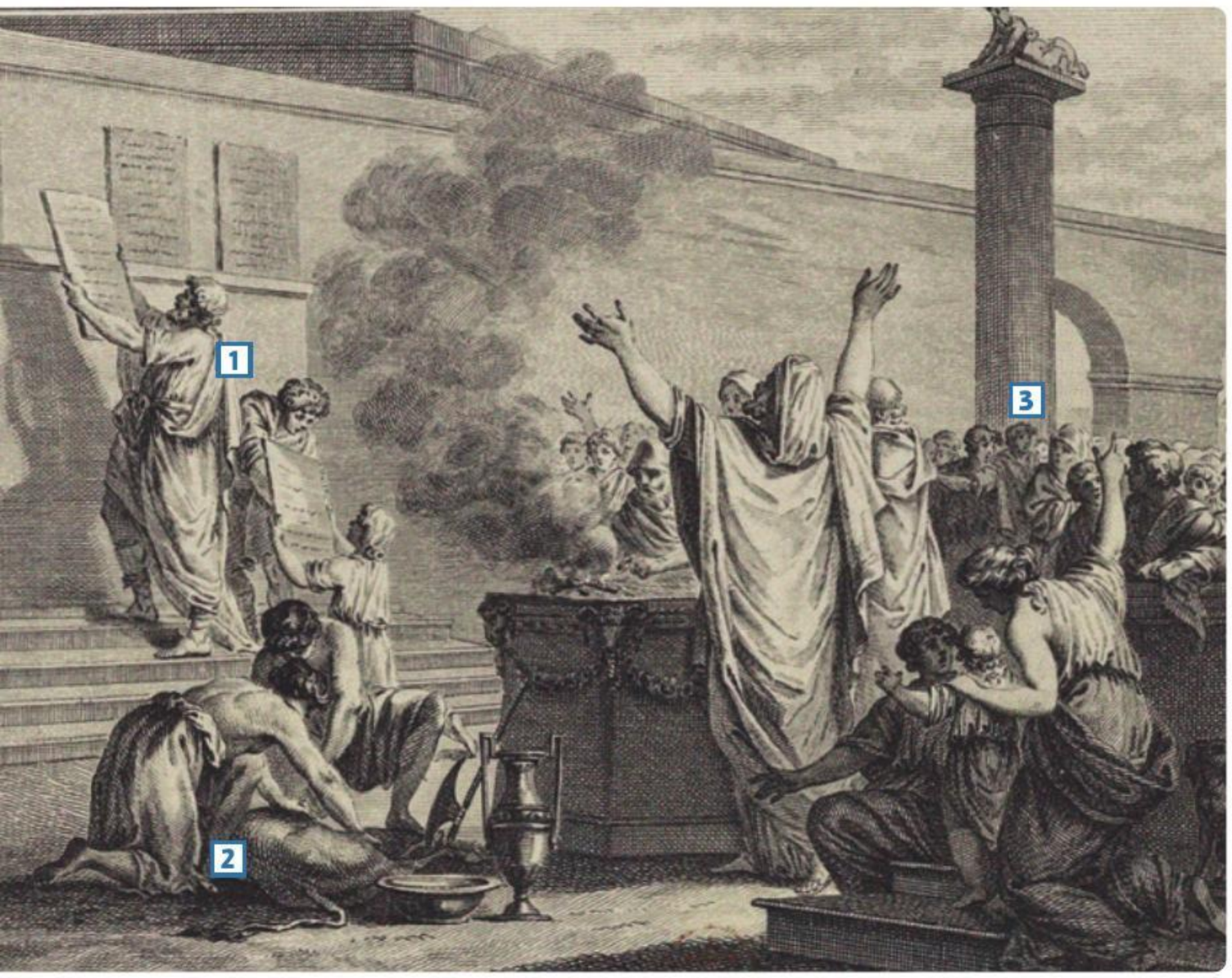

M1 Prawo dwunastu tablic zostało wyryte na 12 tablicach i wystawione na Forum Romanum – centralnym placu miejskim w Rzymie. Na pochodzącej z końca XVIII w. rycinie przedstawiono moment jego publicznego ogłoszenia 1. Towarzyszyć temu miało składanie ofiar ze zwierząt 2 oraz odczytywanie wróżb z lotu ptaków. Wszystkiemu przyglądał się tłum – najprawdopodobniej plebejusze 3.

historię republika rzymska miała charakter oligarchiczny, czyli podobnie jak w większości greckich *poleis* władza należała do najbogatszych obywateli. Na początku rządzili tylko **patrycjusze**, czyli członkowie starych rodów arystokratycznych wywodzący swoje pochodzenie z czasów Romulusa. W czasach królewskich tworzyli **senat**, czyli radę starszych doradzającą królowi, kontrolowali sądy i zgromadzenia ludowe. Posiadali większość ziemi w państwie na własność. Wszyscy, którzy nie należeli do grona patrycjuszy, byli pozbawieni dostępu do urzędów. Nazywano ich **plebejuszami**. Ta liczna i zróżnicowana część społeczeństwa rzymskiego składała się z rzemieślników, drobnych rolników, robotników i kupców. Od pierwszych lat istnienia republiki narastał konflikt między obydwiema grupami. Bunt plebejuszy doprowadził w 494 r. p.n.e. do powołania **trybunów plebejskich** (ludowych), czyli urzędników, którzy mieli bronić interesów ludu rzymskiego. Ich zadanie stało się łatwiejsze po ogłoszeniu w **449 r. p.n.e. prawa dwunastu tablic** – zbioru zwyczajowych praw publicznych i prywatnych. Był to pierwszy zbiór praw starożytnego Rzymu, który obowiązywał aż do VI w. n.e. Kodeks ten ograniczał możliwość popełniania nadużyć przez patrycjuszowskich urzędników. W IV w. p.n.e. plebejusze uzyskali dostęp do najwyższych urzędów, a na początku III w. p.n.e. mieli już większy wpływ na stanowienie prawa.

M2 **Prawo dwunastu tablic, 449 r. p.n.e.**

W dwunastu tablicach znajduje się postanowienie, że cokolwiek lud rozkaże, prawem jest niewzruszonym.

Decemwirowie [...] nieludzkim prawem postanowili, że plebejuszom nie przysługuje zawieranie związków małżeńskich z patrycjuszami.*

Prawo dwunastu tablic zastrzegło, że kobiety, choćby dojrzałego wieku, mają pozostawać pod opieką [męża lub ojca rodziny] [...].

Wedle dwunastu tablic ten, któremu dowiodą, że złożył fałszywe świadectwo, ma być strącony ze Skały Tarpejskiej.*

Kto by podpalił dom lub stertę zboża obok domu stojącą, ten związany i ochłostany w ogniu ma być stracony, jeśli się tego czynu świadomie [...] dopuścił.

Jeśli się ktoś przyzna do długu i sprawa zostanie prawnie osądzona, ma otrzymać 30 dni zwłoki. Potem [jeśli nie zapłaci] należy go ująć i do sądu zaprowadzić [...].

Zmarłego nie wolno w mieście grzebać ani palić.

Prawo dwunastu tablic zabrania wznosić stos pogrzebowy bliżej niż 60 stóp od obcego domu bez zezwolenia właściciela.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 220–221.

* **decemwirowie** – kolegium złożone z 10 obywateli rzymskich wybranych w celu spisania prawa dwunastu tablic

Skała Tarpejska – urwiste zbocze w południowej części Kapitolu, miejsce straceń

stopa – rzymska jednostka miary wynosząca 29,6 cm

Skutkiem sukcesu plebejuszy w walce o równouprawnienie było powstanie nowej arystokracji, której członków nazywano **nobilami** (łac. *nobilis* – człowiek „szlachetnie urodzony", „znakomity"). Tworzyły ją stare rody patrycjuszowskie, do których poprzez mieszane małżeństwa i wspólne pełnienie urzędów dołączyły najbogatsze rody plebejskie. Nobilowie rządzili Rzymem aż do końca republiki.

Patrycjusze

Najbardziej uprzywilejowana grupa społeczna w okresie monarchii i republiki. Patrycjusze wywodzili się z zamożnych rodów. Do IV w. p.n.e. mieli wyłączne prawo piastowania urzędów, sprawowania funkcji kapłańskich i zasiadania w senacie. Stopniowo prawami musieli się podzielić z plebejuszami.

Plebejusze

Warstwa społeczna złożona z ludzi wolnych, ale nieposiadających wielu praw politycznych, w tym prawa do piastowania urzędów państwowych. W IV–III w. p.n.e. plebejusze wywalczyli sobie prawo do zajmowania tych samych stanowisk co patrycjusze, z wyjątkiem niektórych funkcji kapłańskich.

Nobilowie

W okresie republiki najbogatsi i najbardziej wpływowi Rzymianie. Byli potomkami patrycjuszy oraz najzamożniejszych plebejuszy. Zasiadali w senacie i zajmowali najwyższe urzędy: konsulów, pretorów, namiestników prowincji.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ogłoszono prawo dwunastu tablic. **M1**
2. Wymień sfery życia regulowane przez prawo dwunastu tablic. Wykorzystaj **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Omów przepisy prawa dwunastu tablic regulujące sytuację kobiet w Rzymie. **M2**

M3 Skrót S.P.Q.R. pochodzi od słów: *Senatus Populusque* (czyt. populuskwe) *Romanus*, które znaczą „Senat i lud rzymski". W starożytnym Rzymie podkreślano w ten sposób pochodzenie władzy i prawa. Dla poszanowania tradycji również w dzisiejszych czasach umieszcza się ten skrót w przestrzeni publicznej. Na zdjęciu mozaika znajdująca się na podłodze w Galerii Wiktora Emanuela II w Mediolanie.

Wyższym urzędnikom w Rzymie towarzyszyli liktorzy stanowiący ich przyboczną ochronę. Podążali za nimi, trzymając w dłoniach pęk rózg związanych rzemieniem. Gdy liktorzy towarzyszyli urzędnikowi poza granicami miasta Rzymu, na znak posiadanej przez niego władzy między rózgi wkładali topór. Figurka liktora wykonana z brązu w I w. n.e., obecnie w Muzeum Brytyjskim w Londynie.

Najwyższą władzę prawodawczą i sądowniczą w republice rzymskiej sprawowano przy pomocy kilku typów **zgromadzeń ludowych**: centurialnego, kurialnego, trybusowego i plebejskiego. Zgromadzenia wybierały urzędników, których działalność opierała się na dwóch zasadach – **kadencyjności** i **kolegialności**. Kadencyjność wiązała się ze sprawowaniem urzędu przez określony czas, najczęściej rok. Kolegialność polegała na tym, że jeden urząd piastowały zwykle dwie osoby, które wspólnie podejmowały decyzje i ponosiły za nie odpowiedzialność.

Główne urzędy w republice rzymskiej pełnili: konsulowie, pretorzy, cenzorzy, kwestorzy, trybuni plebejscy, dyktatorzy.

Najważniejszą rolę w życiu politycznym Rzymu od czasów monarchii odgrywał **senat**. Zasiadało w nim dożywotnio 300 senatorów pochodzących z elit patrycjuszowskich. Liczbę senatorów w I w. p.n.e. zwiększono do 600. Senat kształtował politykę zagraniczną, decydował o powierzeniu dowództwa nad armią, zarządzał finansami oraz rozdziałem i sprzedażą państwowej ziemi. Szczegółowy zakres kompetencji urzędników i senatu został przedstawiony na schemacie **Ustrój republiki rzymskiej** (**M5**).

M4 **Ustrój republiki rzymskiej w opisie greckiego historyka Polibiusza, II w. p.n.e.**

Były trzy składniki władzy państwowej [...]. Otóż konsulowie [...] decydują o wszystkich sprawach publicznych. Bo wszyscy inni urzędnicy, z wyjątkiem trybunów ludowych, są im podwładni i słuchają ich; [...] w ich ręku spoczywa całe wykonywanie uchwał. Także o wszystkie publiczne sprawy, które muszą być załatwione przez lud, im wypada się troszczyć i zwoływać zgromadzenia ludowe [...]. Dalej, co tyczy się zbrojeń wojennych i w ogóle kierowania wyprawą, to mają oni niemal absolutną władzę. [...] Jeżeli chodzi o senat, to ma on przede wszystkim władzę nad skarbem publicznym; mianowicie zarządza wszystkimi dochodami i tak samo wydatkami. [...] Tak samo wszelkie popełnione w Italii przestępstwa, które wymagają śledztwa ze strony państwa, jak zdrada, sprzysiężenie, trucicielstwo, skrytobójstwo – są przedmiotami troski senatu. [...] Także jeśli do kogoś poza Italią należy wysłać poselstwo [...] – tenże senat ma o to staranie. [...]

Jedynie lud w państwie rozstrzyga o nagrodzie i karze [...]. Dalej lud rozdaje urzędy między godnych ludzi [...]. Ma on także prawo zatwierdzania ustaw; a co jest najważniejsze, postanawia o pokoju i wojnie.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 223–225.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, co oznacza skrót S.P.Q.R. i w jakim celu był stosowany. **M3**

2. Wymień trzy główne organy władzy w republice rzymskiej. **M4**

3. Opisz uprawnienia senatu rzymskiego. **M4**, **M5**

4. Przedstaw zadania konsulów. **M4**, **M5**

5. Wyjaśnij, kto mógł sprawować urząd senatora w okresie republiki. **M6**

M5 USTRÓJ REPUBLIKI RZYMSKIEJ

DYKTATOR

- sprawowanie pełni władzy przez 6 miesięcy w czasie największego zagrożenia (np. klęsk wojennych, buntów społecznych)

WYBÓR

SENAT

- zatwierdzanie projektów ustaw
- zarządzanie finansami państwa (m.in. ustalanie wysokości podatków, zatwierdzanie budżetu)
- nadzór nad prowincjami
- prowadzenie polityki zagranicznej (m.in. przyjmowanie poselstw)
- służenie radą urzędnikom

KONTROLA

ZGROMADZENIE LUDOWE

- wybieranie urzędników
- głosowanie nad projektami ustaw zatwierdzonymi przez senat
- ratyfikowanie traktatów międzynarodowych
- podejmowanie decyzji o zawarciu pokoju i wypowiedzeniu wojny

TRYBUN PLEBEJSKI (LUDOWY)

- prawo weta wobec ustaw sprzecznych z interesem plebejuszy
- przewodniczenie zgromadzeniom plebejskim
- posiadanie statusu nietykalnego w czasie sprawowania urzędu

WYBÓR

KONTROLA

URZĘDNICY WYŻSI

DWAJ KONSULOWIE

- najważniejsi urzędnicy w republice
- zwoływanie posiedzeń senatu, przewodniczenie ich obradom
- przedstawianie senatowi projektów ustaw
- dowodzenie armią w czasie wojny
- przewodniczenie uroczystościom religijnym
- wskazywanie dyktatora

CENZORZY

- przeprowadzanie spisów obywateli i ich majątków
- przygotowywanie listy senatorów (co 5 lat)
- nadzór nad obyczajami obywateli

PRETORZY

- dbanie o porządek w mieście
- sprawowanie funkcji sądowniczych w sprawach cywilnych
- powoływanie sędziów
- zastępowanie konsulów w czasie ich nieobecności w Rzymie

URZĘDNICY NIŻSI

EDYLOWIE

- nadzór nad porządkiem publicznym w mieście
- dbanie o zaopatrzenie miasta w żywność (nadzór nad dostawami i rozdawnictwem zboża)
- zarządzanie budynkami publicznymi, akweduktami i targami
- nadzór nad miarami i wagami
- organizacja igrzysk

KWESTOR

- zarządzanie skarbem państwa (m.in. prowadzenie ksiąg skarbowych, nadzór nad wydatkami, czuwanie nad poborem podatków, opieka nad archiwum państwowym)

M6 Aby zostać senatorem w okresie republiki, trzeba było nie tylko wykazać się odpowiednim pochodzeniem, lecz także sprawować co najmniej urząd kwestora. Otwierało to drogę do senatu i dalszej kariery politycznej. Na obrazie *Appiusz Klaudiusz Ślepy przed senatem* w centralnej części widać niewidomego Appiusza Klaudiusza, polityka i urzędnika (cenzora i konsula). Ten zasłużony obywatel rzymski miał przekonać senat, by nie przyjmował upokarzających warunków pokoju oferowanych przez króla Epiru Pyrrusa. Cesare Maccari (czyt. czezare makari), fresk z 1881–1888, Palazzo (czyt. palacco) Madama w Rzymie, obecnie siedziba Senatu Republiki Włoskiej.

Proletariusze

Najuboższa warstwa społeczna w starożytnym Rzymie. Proletariusze nie posiadali ziemi, byli zwolnieni z płacenia podatków, a do II w. p.n.e. – również ze służby wojskowej.

Ekwici

W okresie republiki grupa bogatych obywateli, którzy rekrutowali się z kupców i przedsiębiorców. Początkowo ekwici pełnili głównie funkcje militarne, w okresie cesarstwa stali się warstwą urzędniczą.

Największym przeciwnikiem politycznym Sulli był popierający środowisko popularów Gajusz Mariusz. Obaj rywalizowali również o wpływy w armii. W efekcie narastającego konfliktu Gajusz Mariusz został wygnany z Rzymu w 88 r. p.n.e. William Rainey (czyt. łyljam rejni), *Wygnany Mariusz pośród ruin Kartaginy* – obraz z 1910 r.

Kryzys republiki

Po zwycięstwie Rzymu nad Kartaginą pojawiły się pierwsze oznaki kryzysu państwa. Przejawiały się one w sferze ekonomicznej, politycznej i społecznej. Najostrzejsze spory dotyczyły rozdziału ziem należących do państwa, które zostały zdobyte w wyniku II wojny punickiej. Większość z nich trafiała do rąk nobilów z pominięciem bezrolnych chłopów. W efekcie nobilowie tworzyli wielkie majątki ziemskie oparte na pracy niewolników. W odpowiedzi na zmieniającą się rzeczywistość bracia **Tyberiusz** i **Gajusz Grakchowie** w latach 133–122 p.n.e. postanowili przeprowadzić **reformy agrarne (rolne)**.

Miały one ograniczyć ilość ziemi państwowej należącej do obywatela rzymskiego do 500 jugerów (ok. 125 hektarów). Ponadto dwóch synów takiego obywatela mogło mieć jedynie po 250 jugerów ziemi. W sumie rodzina dysponowałaby powierzchnią publicznego gruntu nie większą niż 1000 jugerów (ok. 250 hektarów). Powstałe nadwyżki planowano rozdzielić między najbardziej potrzebujących chłopów oraz **proletariuszy**. Mieli oni otrzymać działki o powierzchni 30 jugerów (ok. 7 hektarów) z prawem do dziedziczenia, ale bez możliwości sprzedaży. Celem nadań ziemskich było przede wszystkim zmniejszenie liczby ludzi biednych. Poza tym posiadanie ziemi zobowiązywało do służby wojskowej – dzięki nadaniom miał się zwiększyć zaciąg do armii rzymskiej.

Proponowanym zmianom sprzeciwiali się przedstawiciele rodów senatorskich, najbardziej wpływowi nobilowie oraz **ekwici** – reprezentujący stronnictwo **optymatów**, tj. przeciwników reform. Bracia Grakchowie stali na czele zwolenników zmian skupionych w stronnictwie **popularów**.

W następstwie sporu między stronnictwami starszy z braci Grakchów został zamordowany. Młodszy kontynuował reformy i pozyskał – oprócz chłopów i proletariuszy, którym obiecał rozdział taniego zboża – także silną grupę ekwitów. Jednak zdecydowany sprzeciw optymatów wywołał w Rzymie zamieszki, w których zginęło kilka tysięcy popularów. Gajusz Grakchus popełnił wówczas samobójstwo.

W okresie kryzysu republiki zaistniała poważna groźba jedynowładztwa i wojny domowej. Walki popularów z optymatami wyniosły do władzy optymatę **Lucjusza Korneliusza Sullę**, który w latach 82–79 p.n.e. sprawował urząd **dyktatora**. Wymordował przeciwników politycznych i skonfiskował ich majątki. Rozszerzył władzę senatu kosztem zgromadzeń ludowych i trybuna plebejskiego. Rządy republikańskie stały się fikcją.

Bracia Grakchowie pochodzili z możnego plebejskiego rodu. Ich dziadkiem ze strony matki był Publiusz Korneliusz Scypion zwany Afrykańskim – zwycięzca w bitwie pod Zamą. Takie pochodzenie sprawiło, że drzwi do kariery politycznej stały przed nimi otworem. Bracia piastowali ważny urząd trybuna ludowego. Zaproponowana przez nich reforma agrarna oraz plan nadawania obywatelstwa rzymskiego Italikom (mieszkańcom Półwyspu Apenińskiego) spotkały się ze sprzeciwem najzamożniejszych Rzymian, którzy nie chcieli się dzielić ani ziemią, ani przywilejami politycznymi, choć miało to służyć interesom państwa. Eugene Guillaume (czyt. użen gijom), rzeźba z brązu, XIX w., Muzeum Orsay (czyt. orse) w Paryżu.

Bunty niewolników

Zwycięskie wojny toczone przez Rzym prowadziły do rozwoju terytorialnego państwa i bogacenia się patrycjuszy, którym w udziale przypadały zdobyte ziemie. Tworzyli oni wielkie majątki ziemskie zwane **latyfundiami**. Mieszkańcy podbitych terenów stawali się niewolnikami. Angażowano ich jako darmową siłę roboczą, pozbawioną praw i wolności. Według prawa rzymskiego stanowili oni rzecz, tj. *instrumentum vocale* (czyt. wokale, łac. „narzędzie mówiące"). Właściciel mógł z nimi zrobić, co chciał.

Niewolników wykorzystywano niemal we wszystkich dziedzinach gospodarki. Najwięcej z nich pracowało w latyfundiach, które w okresie cesarstwa były podstawowymi ośrodkami produkcji rolnej. Wystawiano ich także w krwawych walkach **gladiatorów** stanowiących bardzo popularną rozrywkę w starożytnym Rzymie.

Warunki życia i sposób traktowania niewolników w dużej mierze zależały od rodzaju zajęć, które wykonywali. Z czasem niewolnicy, źle traktowani oraz zmuszani do pracy ponad siły, zaczęli wszczynać bunty, a nawet organizować powstania. Jednym z nich było **powstanie Spartakusa (73–71 p.n.e.)**, które wybuchło w szkole gladiatorów w Kapui. Początkowo niewielkie wystąpienie przerodziło się w największą rebelię niewolników przeciwko Rzymianom. W szczytowym momencie armia, na której czele stał **Spartakus**, liczyła ok. 70–90 tys. osób. W 71 r. p.n.e. – mimo początkowych sukcesów w walkach z regularnym wojskiem rzymskim – powstanie upadło. Spartakus zginął w walce, a 6 tys. buntowników ukrzyżowano wzdłuż drogi prowadzącej do Rzymu.

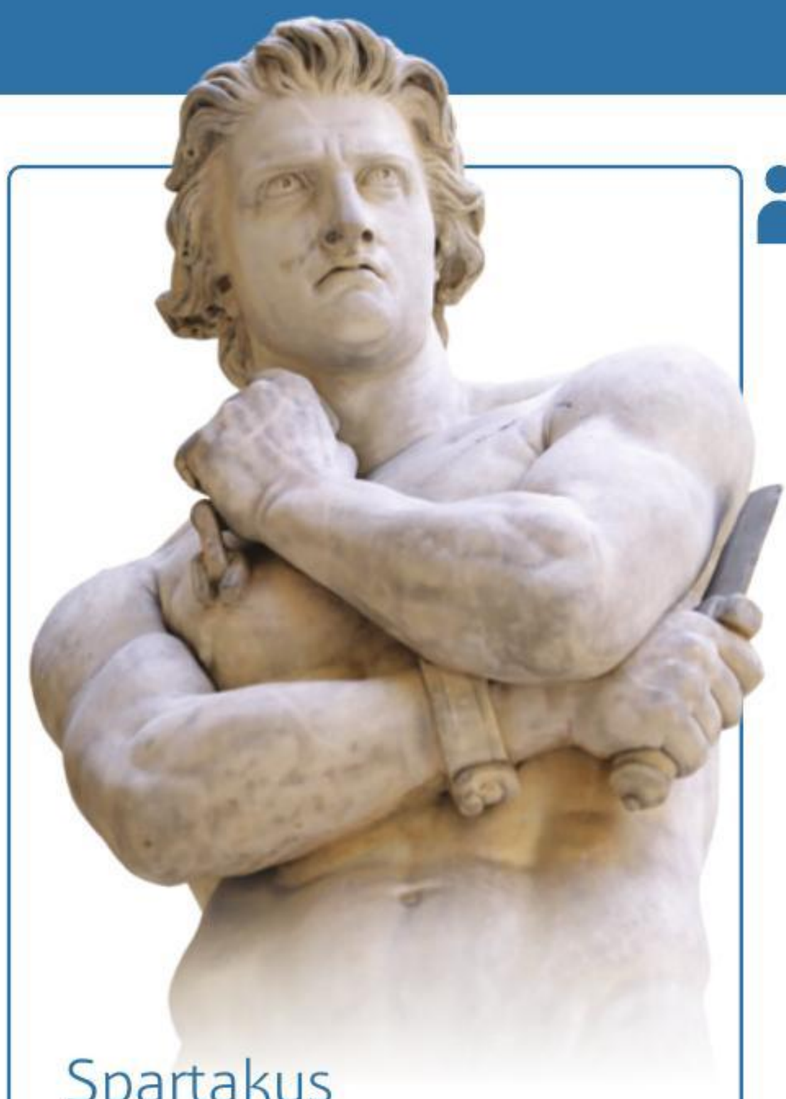

Spartakus

(?–71 p.n.e.)

Rzymski gladiator pochodzący prawdopodobnie z Tracji. W 73 r. p.n.e. stanął na czele największego w starożytnym Rzymie powstania niewolników. Denis Foyatier (czyt. deni fułatje), marmurowy posąg przedstawiający Spartakusa, XIX w., Muzeum Luwr w Paryżu.

Pollice verso (łac. „odwróconym kciukiem") – w starożytnym Rzymie był to gest skazujący pokonanego gladiatora na śmierć. Uważa się, że na zakończenie walki widzowie za pomocą kciuka obróconego w górę lub w dół decydowali, czy zwycięzca ma dobić pokonanego, czy pozostawić go przy życiu. W rzeczywistości nie wiemy, jakim gestem posługiwali się Rzymianie, ponieważ nie zachowały się szczegółowe przekazy. Jean-Léon Gérôme (czyt. żan leą żerom), *Pollice verso*, obraz z 1872 r., Muzeum Sztuki w Phoenix (czyt. finiks) w Stanach Zjednoczonych.

W kierunku jedynowładztwa – Juliusz Cezar

Kryzys republiki sprzyjał nadużywaniu władzy przez kolejnych rzymskich polityków. Dotyczyło to zwłaszcza dyktatorów, którzy – ciesząc się dużym poparciem armii – przejmowali władzę w państwie. Szczególnym rodzajem dyktatury były **triumwiraty**, czyli porozumienia między trzema osobami sprawującymi władzę. W **60 r. p.n.e. I triumwirat** zawarli **Juliusz Cezar**, **Gnejusz Pompejusz** i **Marek Krassus**. Podzielili między siebie najważniejsze prowincje rzymskie. Zgodnie z umową Juliusz Cezar został namiestnikiem Galii, Gnejusz Pompejusz otrzymał Hiszpanię, a Marek Krassus panował w Syrii.

Z upływem czasu wzmocniła się pozycja Juliusza Cezara odnoszącego zwycięstwa na wojnie w Galii. W 52 r. p.n.e. stłumił on antyrzymskie powstanie Galów pod wodzą **Wercyngetoryksa**. Sukcesy Cezara cieszyły większość Rzymian. Jednak część przedstawicieli senatu obawiała się, że zyska on zbyt dużą władzę, którą może wykorzystać do obalenia republiki.

Po śmierci Marka Krassusa w 53 r. p.n.e. I triumwirat się rozpadł. Dwóch najpotężniejszych ludzi w państwie – Pompejusz i Cezar – reprezentowało dwa różne stronnictwa polityczne, optymatów i popularów, pozostających ze sobą w sporze. W **49 r. p.n.e**. Cezar przekroczył rzekę **Rubikon** dzielącą Galię Przedalpejską od Italii i rozpoczął wojnę domową. Trwające cztery lata walki zakończyły się zwycięstwem Juliusza Cezara, który triumfalnie wkroczył do Rzymu. Rozpoczął się powolny upadek republiki.

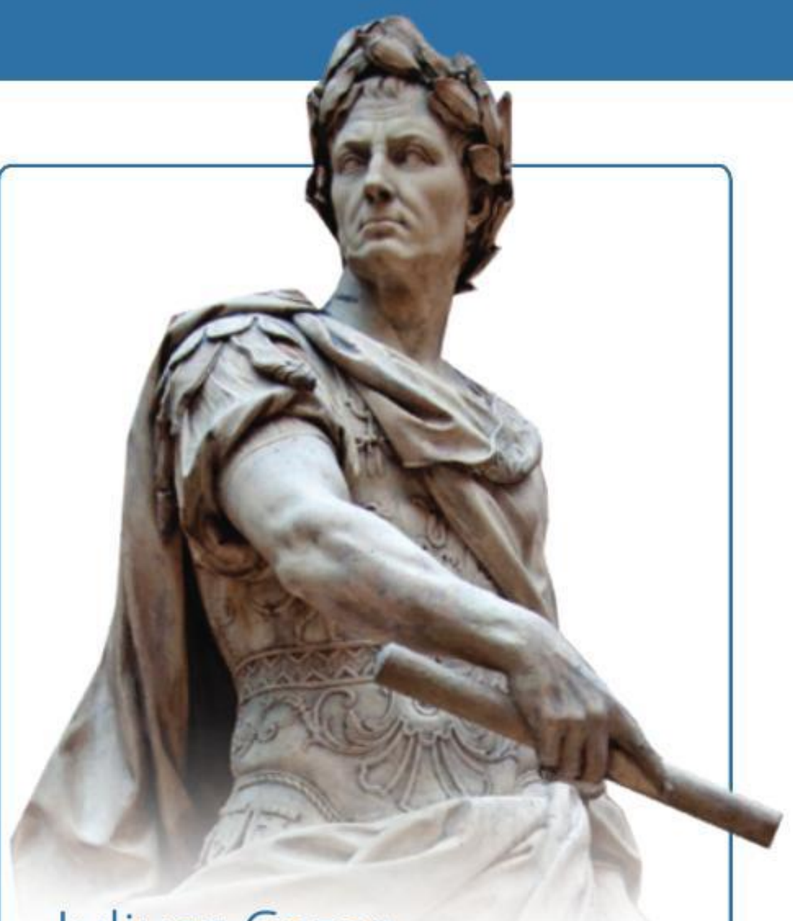

Juliusz Cezar

(100–44 p.n.e.)

Pretor, konsul, trybun ludowy, dyktator rzymski oraz najwyższy kapłan. Przywódca popularów. Pochodził z rodziny patrycjuszy. Powiększył obszar Imperium Rzymskiego – podbił Galię Zaalpejską w latach 58–51 p.n.e., co opisał w pamiętnikach *O wojnie galijskiej*. Pokonał zwolenników republiki i objął samodzielne rządy w Rzymie. Nadał obywatelstwo dużym grupom ludności. Sprawował władzę w sposób absolutny, co doprowadziło do zamachu na jego życie. Nicolas Coustou (czyt. nikola kustu), rzeźba z marmuru, XIX w., Muzeum Luwr w Paryżu.

15 marca 44 r. p.n.e., w dniu id marcowych Juliusz Cezar został zamordowany. Do zbrodni doszło w trakcie posiedzenia senatu. Zamachowcy zadali 21 ciosów. Wśród spiskowców znajdowali się bliscy współpracownicy Cezara, w tym jego przyjaciel Brutus. W kulturze zakorzenione są pochodzące ze sztuki Szekspira słowa: „I ty, Brutusie, przeciwko mnie?", które Cezar wypowiada w chwili śmierci. Obecnie używamy ich w sytuacjach związanych ze zdradą, gdy cios zadaje ktoś, kogo byśmy o to nie podejrzewali. Jean-Léon Gérôme, *Śmierć Cezara*, obraz z 1867 r., Muzeum Sztuki Walters (czyt. łolters) w Baltimore (czyt. boltimor) w Stanach Zjednoczonych.

W krótkim czasie Cezar skupił w swoich rękach najważniejsze urzędy w państwie. Został m.in. dożywotnim dyktatorem, **imperatorem**, najwyższym kapłanem i trybunem plebejskim. Mimo popularności nie chciał przyjąć tytułu króla, który negatywnie kojarzył się z czasami, kiedy Rzym był monarchią. W rzeczywistości jednak Cezar posiadał władzę silniejszą od królewskiej. Nie ukrywał niechęci do republiki i jej instytucji, szczególnie zaś do senatu. Przeciwko władzy Cezara wystąpiła grupa kilkudziesięciu senatorów. Zawiązali spisek pod przewodnictwem Gajusza Kasjusza Longinusa i Marka Brutusa. Cezar zlekceważył ostrzeżenia o planowanym zamachu na jego życie i **15 marca 44 r. p.n.e.** przybył na posiedzenie senatu. Został tam zasztyletowany przez spiskowców.

Narodziny cesarstwa – Oktawian August

Śmierć Cezara nie przywróciła instytucji republikańskich. W **43 r. p.n.e.** **Oktawian**, **Marek Antoniusz** i **Marek Lepidus** zawiązali **II triumwirat**, którego celem było wykrycie i ukaranie zabójców Cezara. Wybuchła kolejna wojna domowa. Do decydującej bitwy doszło w 42 r. p.n.e. pod Filippi na terenie Macedonii. Wojska triumwirów pokonały w niej armię cezarobójców.

Po zwycięstwie spadkobiercy Cezara podzielili między siebie władzę – Marek Antoniusz władał Galią, Oktawian – Hiszpanią, a Lepidus – Afryką. Italia miała być rządzona wspólnie przez trzech triumwirów. Pokój między przywódcami nie trwał jednak długo. W 36 r. p.n.e. Oktawian pozbawił Lepidusa wpływów i urzędów – i tym samym zakończył okres II triumwiratu.

Coraz ostrzejsza rywalizacja między Oktawianem i Antoniuszem doprowadziła do wybuchu kolejnego konfliktu. Jego finalnym momentem była **bitwa morska pod Akcjum** w **31 r. p.n.e.** Starcie wygrał Oktawian, Antoniusz uciekł z pola bitwy, a wkrótce potem popełnił samobójstwo.

Po objęciu władzy Oktawian sam ułożył listę senatorów. Na pierwszym miejscu umieścił siebie. Określenie **princeps** (*princeps senatus*, łac. „pierwszy w senacie") dało nazwę **pryncypatowi** – systemowi rządów wprowadzonemu przez Oktawiana. Była to odmiana dyktatury militarnej. Cesarz kontrolował senat i armię. Przyjmując dożywotni tytuł trybuna plebejskiego, otrzymał gwarancję nietykalności i prawo wypowiadania się w imieniu ludu. Okres rządów Oktawiana jest nazywany komedią republiki. Zachowując republikańskie instytucje, Oktawian sprawował pełnię władzy. W **27 r. p.n.e.** przyjął od senatu tytuł **Augusta**, co oznaczało: „wyniesiony dzięki boskiej mocy". Ten moment uważa się za **koniec republiki rzymskiej** i początek nowego ustroju – **cesarstwa**. Podstawą władzy cesarza było poparcie udzielane mu przez wojsko oraz straż przyboczną – pretorian.

Imperator

W czasach republiki tytuł nadawany przez armię zwycięskiemu wodzowi. Po objęciu władzy przez Juliusza Cezara określenie *imperator* stało się częścią tytulatury, którą posługiwał się on, a także jego następcy.

Oktawian

(63 p.n.e. – 14 n.e.)

Pierwszy cesarz rzymski. Wcześniej sprawował urzędy konsula i trybuna ludowego oraz pełnił funkcję najwyższego kapłana. Zreformował wojsko i system polityczny Rzymu. Przyjął imię Cezar oraz tytuł pierwszego senatora – princepsa – a senat nadał mu przydomek August. Wspierał rozwój kultury. Po śmierci został uznany za boga. Marmurowa rzeźba, I w. n.e., Muzea Watykańskie w Rzymie.

W starożytnym Rzymie ogromną popularnością cieszyły się ozdobione reliefem kamienie szlachetne – gemmy. Pełniły one funkcję dekoracyjną lub były wykorzystywane jako pieczęcie. Jedną z najbardziej znanych jest Gemma Augusta. Widać na niej siedzących na tronie Oktawiana Augusta 1 i boginię Romę 2. Obok nich znajdują się personifikacje Matki Ziemi – Gai 3. Na rydwanie przedstawiono następcę Oktawiana Augusta – cesarza Tyberiusza 4. Fragment Gemmy Augusta, I w. n.e., Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu.

M7 **Narodziny pryncypatu według Tacyta – rzymskiego historyka z I–II w. n.e.**

[August] nad całym państwem, znękanym niesnaskami domowymi, po imieniu pierwszego obywatela najwyższą objął władzę [...]. [...] złożył on tytuł triumwira, chcąc tylko za konsula być uważany i za takiego, któremu do obrony praw ludu władza trybuńska wystarcza. Lecz skoro żołnierzy przynęcił darami lub rozdawnictwem zboża, a wszystkich słodyczą pokoju, powoli zaczął się wzbijać i zagarniać w swe ręce przywileje senatu, urzędników i praw. Nikt mu w tym nie stawiał oporu, [...] [a] im bardziej kto był gotowy do służalstwa, tym więcej wyróżniano go bogactwami i zaszczytami; wyniesieni więc przez zmianę stosunków, woleli bezpieczną teraźniejszość niż niebezpieczną przeszłość.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Toruń 1996, s. 32–33.

Oktawian August swą władzę oparł na ekwitach (zob. s. 148), którzy w czasach republiki nie piastowali znaczących stanowisk politycznych, oraz na grupie zaufanych senatorów. Władca podzielił imperium na **prowincje senatorskie** (wewnętrzne) i **cesarskie** (zewnętrzne). W tych pierwszych – silnie zromanizowanych i od dawna pozostających pod rządami Rzymu – nie stacjonowało wojsko. W prowincjach cesarskich przebywały legiony rzymskie, nad którymi dowództwo sprawował osobiście cesarz.

Rządy Oktawiana Augusta zapoczątkowały proces kształtowania się Cesarstwa Rzymskiego. Przetrwało ono do 476 r. Do III w. władza cesarzy opierała się na zasadzie pryncypatu. Cesarz wskazywał swego następcę, którego władzę potwierdzał senat. Kolejnych czterech cesarzy pochodziło z dynastii julijsko-klaudyjskiej, założonej przez Oktawiana Augusta.

M8 **Uprawnienia princepsa opisane przez Kasjusza Diona – rzymskiego historyka żyjącego w II–III w. n.e.**

[Oktawian August] oddał senatowi prowincje słabsze, uspokojone i niewojownicze, natomiast w swój zarząd objął prowincje silniejsze, niepewne i niebezpieczne lub sąsiadujące z nieprzyjacielskimi ludami, czy też same przez się zdolne do wywoływania przewrotów. [...] Cała władza ludu i senatu przeszła na Augusta i od niego zaczyna się pełne jedynowładztwo. [...] Jakkolwiek urzędy, z wyjątkiem cenzury, obsadzane są według dawnego prawa, to jednak kierownictwo i zarząd wszystkich spraw zależy wyłącznie od woli każdorazowego cesarza. Ażeby jednak zachować pozory, iż nie posiadają niczego samowolnie, lecz wszystko zgodnie z prawem, zjednoczyli w swoim ręku z zachowaniem dotychczasowych nazw wszystkie urzędy, które za czasów władztwa ludu decydujące miały znaczenie [...]. Z tytułu godności cenzorskiej sprawują nadzór nad naszym sposobem życia i nad naszymi obyczajami [...]. Ponieważ są członkami wszystkich kolegiów kapłańskich, [...] mają wszelką świecką i duchową władzę. Władza trybuna ludowego [...] daje im uprawnienia sprzeciwiania się każdej uchwale senatu, która im nie odpowiada, i zapewnia nietykalność.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 264–267.

* **cenzura** – mowa o cenzorach

Praca z materiałami

1. Opisz stosunek Tacyta do zmian, które wprowadził Oktawian August. **M7**
2. Wytłumacz, na czym polegała zasada pryncypatu. **M7**, **M8**
3. Wymień urzędy, które mógł sprawować princeps. **M8**
4. Wyjaśnij, dlaczego o pryncypacie za Oktawiana Augusta mówimy jako o komedii republiki. **M7**, **M8**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw przemiany ustrojowe w Imperium Rzymskim.
2. Wytłumacz, czemu miały służyć reformy braci Grakchów.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywali niewolnicy w państwie rzymskim.
4. Opisz drogę Oktawiana Augusta do samodzielnej władzy.

Rzym – od republiki do cesarstwa
Podsumowanie 13

Republika (509–27 p.n.e.)

Informacje o początkach państwa rzymskiego pochodzące z legendy – pierwszym królem Romulus.
509 p.n.e. – obalenie monarchii, Rzym republiką.
Dwie grupy obywateli rzymskich – patrycjusze i plebejusze.
Walka plebejuszy o władzę
- 494 p.n.e. – utworzenie urzędu trybuna plebejskiego
- 449 p.n.e. – ogłoszenie prawa dwunastu tablic
- IV–III w. p.n.e. – zdobycie dostępu do urzędów oraz większego wpływu na stanowienie prawa przez plebejuszy

Powstanie nowej warstwy społecznej – nobilów.

Instytucje republiki
- senat
- zgromadzenia ludowe – centurialne, kurialne, trybusowe, plebejskie
- urzędy – kwestor, edyl, trybun plebejski, pretor, konsul, cenzor, dyktator

Kryzys republiki
- konflikty związane z podziałem ziemi zdobytej w czasie podbojów
- tworzenie wielkich majątków opartych na pracy niewolników
- 133–122 p.n.e. – reformy agrarne braci Grakchów
- rywalizacja między optymatami i popularami
- większy zakres władzy dyktatorów

Bunty niewolników
- 73–71 p.n.e. – powstanie Spartakusa

W drodze do cesarstwa

60–53 p.n.e. – I triumwirat – Juliusz Cezar, Gnejusz Pompejusz, Marek Krassus.
52 p.n.e. – stłumienie przez Juliusza Cezara antyrzymskiego powstania w Galii pod wodzą Wercyngetoryksa.
49–45 p.n.e. – wojna domowa, zwycięstwo Juliusza Cezara.
Przejęcie władzy w republice przez Juliusza Cezara.
44 p.n.e. – zabójstwo Juliusza Cezara.
43–36 p.n.e. – II triumwirat – Oktawian, Marek Antoniusz, Marek Lepidus.
42 p.n.e. – bitwa pod Filippi, pokonanie armii zabójców Juliusza Cezara przez wojska triumwirów.
Konflikt między Oktawianem a Markiem Antoniuszem.
31 p.n.e. – bitwa morska pod Akcjum.
Przejęcie władzy w Imperium Rzymskim przez Oktawiana.

Cesarstwo (27 p.n.e. – 476 n.e.)

Oktawian princepsem.
Skupienie przez Oktawiana całej władzy w państwie – dyktatura militarna.
Zachowywanie pozorów republiki rzymskiej – komedia republiki.
27 p.n.e. – uzyskanie przez Oktawiana tytułu Augusta – powstanie Cesarstwa Rzymskiego.

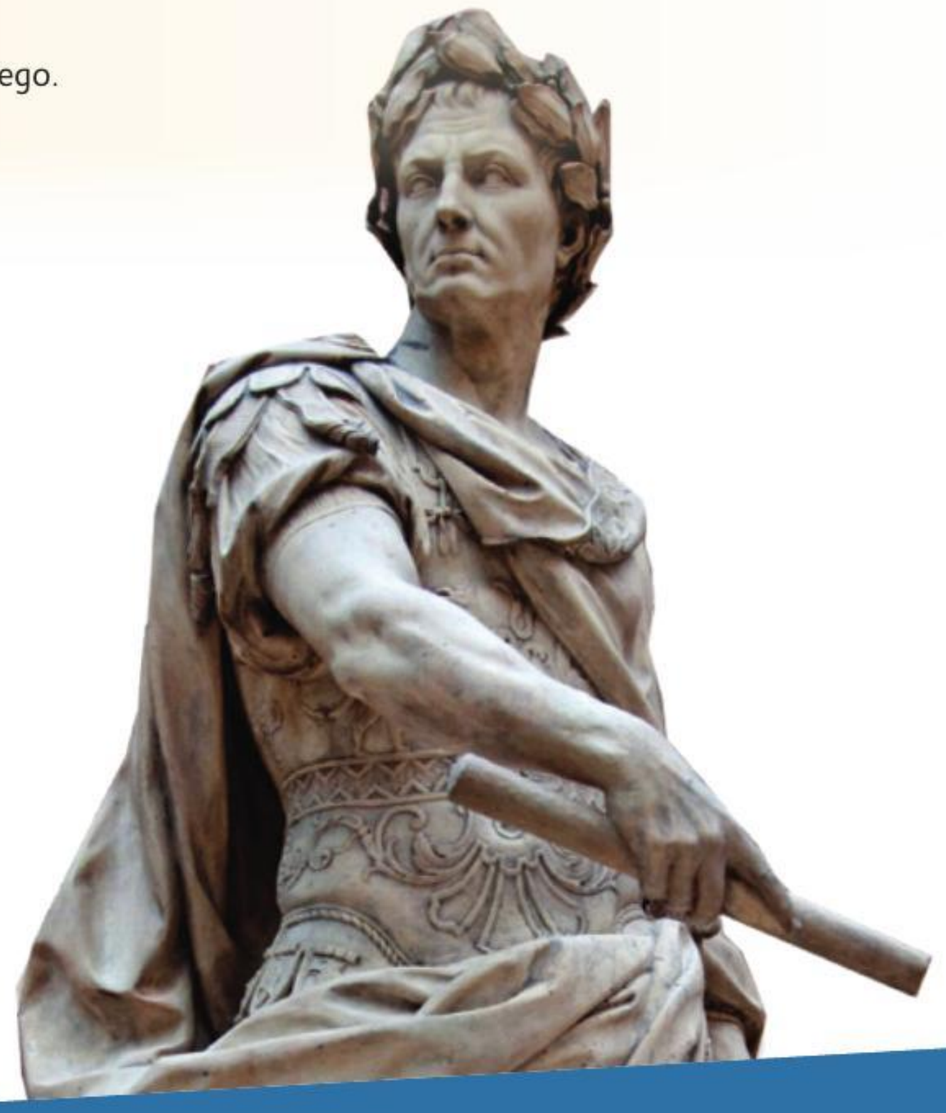

Polecane publikacje

Max Cary, Howard Hayes Scullard, *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, t. I–II, Warszawa 1992.
Maria Jaczynowska, Marcin Pawlak, *Starożytny Rzym*, Warszawa 2011.
Adam Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004.

14 Rozkwit i upadek Imperium Romanum

Przypomnij

- Jaki był stosunek Rzymian do podbitej ludności?

Cel lekcji

- Poznam sukcesy i porażki Cesarstwa Rzymskiego w I–V w.

Po lekcji

- Opisuję, w jakich okolicznościach doszło do podziału Cesarstwa Rzymskiego.
- Wskazuję przyczyny upadku Imperium Romanum.

Organizacja państwa i społeczeństwo w okresie cesarstwa

Rządy Oktawiana Augusta (27 p.n.e. – 14 n.e.) zapoczątkowały ponad 200-letni okres pokoju wewnętrznego, przez samych Rzymian określanego jako ***pax Romana*** (łac. „pokój rzymski"). Była to epoka nieznanego wcześniej rozwoju gospodarczego. W II w. n.e. Cesarstwo Rzymskie – największy organizm polityczny, jaki znał świat starożytny – obejmowało terytorium rozciągające się między Atlantykiem na zachodzie a Mezopotamią na wschodzie.

Władza cesarska nie była dziedziczna, ale senat akceptował kolejnego panującego wskazanego przez cesarza. Nieraz dochodziło do walk o tron. Wówczas władcą zostawał ten, kto miał poparcie armii oraz największe środki finansowe pochodzące z prywatnego majątku i z przysługujących mu dochodów z prowincji.

W Cesarstwie Rzymskim stopniowo ukształtowały się następujące grupy społeczne:

- **senatorowie** – elita złożona z osób posiadających znaczny majątek i doświadczenie w pełnieniu urzędów,
- **ekwici** – bogaci kupcy i przedsiębiorcy, pełniący głównie funkcje urzędnicze,
- **dekurioni** – przedstawiciele administracji w prowincjach, sprawowali najważniejsze urzędy i zasiadali we władzach miejskich,
- **plebs** – najbiedniejsi mieszkańcy miast; ich poparcie cesarz próbował sobie zaskarbić przez organizację widowisk sportowych oraz towarzyszących im publicznych uczt, a także przez rozdawnictwo chleba czy zboża (stąd powstało powiedzenie „chleba i igrzysk"),
- **ludność wiejska** i **niewolnicy** – najgorzej sytuowane grupy w społeczeństwie rzymskim.

Płyta nagrobna centuriona Marka Celiusza, który poległ w bitwie w Lesie Teutoburskim. Dowódca został przedstawiony w otoczeniu niewolników, których wyzwolił. Centurion ma na sobie pancerz z odznaczeniami militarnymi. Płyta znajduje się w Muzeum Kraju Związkowego Nadrenii w Bonn.

Kontynuacja ekspansji

Oktawian August poszerzył granice Imperium Rzymskiego. Dokończył podbój Hiszpanii oraz zajął terytoria Europy Środkowej aż po Dunaj. Nie udało mu się zająć obszaru między Renem a Łabą. Żyjący na tym terenie **Germanie** wszczęli przeciw Rzymianom powstanie i pokonali

ich w **bitwie w Lesie Teutoburskim** w **9 r. n.e.** Obronili w ten sposób swoją niezależność, a granicą cesarstwa pozostał Ren.

Oktawian August podbił położone w Azji Mniejszej Galację i Kapadocję, a jego następcy utrwalili rzymskie panowanie nad tymi prowincjami. Rzymianie kontynuowali też rozpoczęty w I w. p.n.e. podbój Wysp Brytyjskich i opanowali ich większą część. W Afryce Północnej przyłączyli do imperium Mauretanię (tereny dzisiejszego Maroka i Algierii), a na Półwyspie Bałkańskim – państwo Traków, wcześniej już zależne od Rzymu. Zmienne były losy panowania nad Armenią, o którą Rzymianie rywalizowali z Partami. Wojny z nimi trwały od I w. p.n.e. do III w. n.e.

W otwarty konflikt przekształciło się **powstanie żydowskie** w Judei, która w 6 r. n.e. stała się prowincją rzymską. Trwało ono w latach 66–73 n.e. Początkowo powstańcy odnosili sukcesy, jednak ostatecznie Rzymianie zdobyli Jerozolimę i zburzyli drugą świątynię.

W pierwszych latach II w. n.e. cesarz **Trajan** po ciężkich walkach podbił Dację (obecna Rumunia) i przesunął w ten sposób granice imperium za Dunaj. Opanował także rządzony przez Partów obszar Mezopotamii. Za panowania tego władcy Imperium Rzymskie miało **największy zasięg terytorialny**.

Następcą Trajana został cesarz **Hadrian**, który uznał, że państwo nie posiada wystarczająco dużo pieniędzy i wojska, aby kontynuować podboje na wschodzie. Skupił uwagę na stworzeniu systemu umocnień granic zwanych **limes**. Na północnych rubieżach Brytanii wybudował **Wał Hadriana**, tj. system fortyfikacji, które miały chronić imperium przed najazdami barbarzyńców z północy. W związku z przesunięciem granic imperium na północ, za panowania kolejnego cesarza – Antoninusa Piusa – Rzymianie wznieśli na granicy z dzisiejszą Szkocją nową linię fortyfikacji nazwaną **Wałem Antonina**.

Germanie

Grupa ludów indoeuropejskich posługujących się językami germańskimi, zamieszkująca tereny Półwyspu Skandynawskiego oraz środkowej Europy. Dzielili się na mniejsze plemiona, m.in. Wizygotów, Gotów, Ostrogotów, Wandalów, Franków, Alamanów.

Na terenie podbitej Brytanii Rzymianie wybudowali sieć umocnień w postaci wałów chroniących ich przed zagrażającymi od północy Piktami. Wznieśli wiele osad, które powstały z przekształcenia rzymskich obozów wojskowych w prężne ośrodki wymiany handlowej. Jednym z nich był Silchester (czyt. sylczester). Osada powstała w 45 r. n.e. Po czasach rzymskich pozostał jedynie fragment murów obronnych. Silchester ok. III w., ilustracja współczesna.

Barbaricum (łac.)

Pojęcie geograficzne określające obszary Europy kontynentalnej na wschód od Renu i na północ od Dunaju, znajdujące się poza umocnionymi granicami imperium, podbijane przez jego armię i przyłączane czasowo do państwa rzymskiego. Mieszkańców tych terenów nazywano barbarzyńcami.

Po Antoninusie Piusie w drugiej połowie II w. n.e. rządy objął **Marek Aureliusz**, nazywany cesarzem filozofem. Udało mu się utrzymać nabytki terytorialne, ale odbyło się to kosztem ogromnego wysiłku finansowego i wojskowego. Rzym walczył na dwóch frontach – w Armenii z Partami oraz nad Dunajem z Markomanami i innymi plemionami. Wojny z Markomanami były pierwszym wielkim starciem z ludami zamieszkującymi ***Barbaricum*** (czyt. barbarikum).

Kolejny z cesarzy – **Septymiusz Sewer**, rządzący w latach 193–211 n.e. – wznowił wojny z Partami oraz kontynuował walki na terenie Brytanii. Był ostatnim cesarzem, który prowadził politykę ekspansji.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie miejsce bitwy w Lesie Teutoburskim. **M1**
2. Podaj nazwy prowincji przyłączonych do Imperium Rzymskiego przez następców Oktawiana Augusta. **M1**

M1 Imperium Rzymskie w latach 44 p.n.e. – 235 n.e.

Romanizacja Imperium Rzymskiego

W okresie cesarstwa zmieniła się polityka Rzymu wobec prowincji. Odstąpiono od wyzysku, który był charakterystyczny dla republiki, a zaczęto rozwijać wymianę handlową. Sprzyjały temu sieć solidnych kamiennych dróg oraz jednolity system monetarny. Złotą monetą – aureusem – można było płacić w całym cesarstwie. Powstawały nowe miasta wzorowane na rzymskich i rozwijał się handel między Rzymianami a mieszkańcami obszarów spoza imperium.

Pokój wewnątrz imperium wynikał z siły rzymskiej armii oraz dalekowzrocznej polityki Rzymu. Polegała ona na tym, że przegranym pozwalano zachować własne zwyczaje, a miejscowym elitom – pozycję. Dla niższych warstw społeczeństwa najważniejsze były pokój i możliwość spokojnego życia. W prowincjach rezydowali rzymscy namiestnicy i poborcy podatkowi, ale ich obecność i zobowiązania podbitej ludności względem Rzymu nie były uciążliwe.

Ludność zamieszkująca prowincje z biegiem lat ulegała **romanizacji**, tj. przejmowała od Rzymian wzorce prawne, kulturowe, a także – choć rzadziej – religijne. Naśladowała ich niemal w każdej dziedzinie życia. W prowincjach m.in. posługiwano się **językiem łacińskim**, przestrzegano **rzymskiego prawa**, czasem czczono rzymskich bogów.

M2 **Romanizacja Galii w *Rocznikach* rzymskiego historyka Tacyta żyjącego w I–II w. n.e.**

Cóż innego było przyczyną zguby Lacedemończyków i Ateńczyków, mimo całej ich przewagi orężnej, jak to, że zwyciężonych jako obcoplemiennych z dala od siebie trzymali? Przeciwnie, założyciel naszego państwa, Romulus, tak wielką okazał mądrość, że w bardzo wielu ludach miał w jednym i tym samym dniu nieprzyjaciół, potem obywateli. Obcy przybysze byli naszymi królami; że synom wyzwoleńców poruca* się urzędy, nie jest rzeczą nową [...]. [Galowie] już obyczajami, sztukami i związkami pokrewieństwa z nami są złączeni.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 287–288.

* **Lacedemończycy** – Spartanie
poruczać – powierzać coś komuś

M3 Aureus – złota moneta rzymska bita od I w. p.n.e., początkowo okazjonalnie. Na stałe do systemu monetarnego została wprowadzona przez Oktawiana Augusta i jest uznawana za symbol potęgi tego władcy. Na awersie aureusów umieszczano wizerunek cesarza, który monetę wybił, oraz jego imię i tytuły w otoku. Na ilustracji ukazano awers aureusa Septymiusza Sewera z II/III w. n.e., Narodowe Muzeum Sztuki Rzymskiej w Meridzie w Hiszpanii.

Praca z materiałami

1. Określ, w jakich dziedzinach następowała romanizacja podbitych ludów. **M2**
2. Podaj przyczyny upadku Sparty i Aten według Tacyta. **M2**
3. Wymień przejawy romanizacji na terenach podbitych przez Rzym. **M3**, **M4**
4. Oceń wpływ romanizacji na podbite ludy. Wykorzystaj **M2**, **M3**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.

M4 Akwedukt Pont du Gard (czyt. pą di gar) wzniesiony w Galii – dawnej rzymskiej prowincji (tereny dzisiejszej Francji) – to przykład wspaniałego rzymskiego osiągnięcia architektonicznego oraz inżynierskiego. W górnej części akweduktu biegły rury z wodą, a na dolnej kondygnacji odbywał się ruch kołowy i pieszy.

Jednym z przejawów oddzielenia świata rzymskiego od barbarzyńskiego była budowa wałów obronnych. Spełniały one nie tylko funkcje militarne, lecz także wyznaczały granice rzymskiej kultury. Na zdjęciu fragment pozostałości Wału Hadriana, zbudowanego w Brytanii w latach 121–129 n.e.

Kolonowie

Chłopi, którzy w starożytnym Rzymie dzierżawili małe działki od właścicieli wielkich dóbr ziemskich. W zamian za dzierżawę ziemi pracowali dla właścicieli albo uiszczali opłatę pieniężną lub w naturze. Początkowo kolonami byli ludzie wolni, z czasem wyzwoleńcy, a nawet niewolnicy.

Proces romanizacji szybciej następował w zachodniej części cesarstwa, a znacznie wolniej we wschodniej, zdominowanej przez kulturę grecką.

Prawo uznawało związki Rzymian stacjonujących w prowincjach z tamtejszymi kobietami, a ich dzieci otrzymywały obywatelstwo. Budowało to silną więź żołnierzy z miejscem stacjonowania.

Od I w. n.e. do legionów zaczęto wcielać rekrutów pochodzących z najbardziej zromanizowanych prowincji (Galii, Norikum czy Afryki). Dla wielu z nich służba w wojsku była szansą na szybkie otrzymanie rzymskiego obywatelstwa.

Cesarze prowadzili politykę unifikacji imperium oraz integracji jego ludności, tak aby zanikały różnice między Rzymianami a podbitą ludnością. Nadawali obywatelstwo żołnierzom w prowincjach, lokalnej arystokracji oraz mieszkańcom wybranych miast. Proces ten zwieńczył cesarz **Karakalla**, który w **212 r.** wydał **edykt** przyznający obywatelstwo całej wolnej ludności państwa.

Kryzys wewnętrzny

Pomyślny dla Imperium Rzymskiego okres pokoju wewnętrznego, charakterystyczny dla pryncypatu, pod koniec II w. dobiegł końca. Rzymianie po raz kolejny musieli się bronić przed Partami na wschodzie, a na zachodzie – odpierać ataki barbarzyńców organizujących wyprawy łupieżcze.

Konieczność ponoszenia wydatków wojskowych zmusiła Rzym do nałożenia dodatkowych podatków, co spowodowało ubożenie ludności w miastach i na wsiach. Chłopi, którzy nie posiadali własnej ziemi, popadali w zależność od wielkich właścicieli ziemskich. Ci chętnie wydzielali działki ze swoich latyfundiów i oddawali je chłopom w dzierżawę, ponieważ brakowało niewolników. Właściciele otrzymywali w zamian czynsz i niekiedy też część plonów. Z czasem przyznano chłopom, nazwanym **kolonami**, prawo dziedziczenia uprawianej ziemi.

W prowincjach dowódcy lokalnych wojsk stawali się coraz mniej lojalni wobec cesarza, aż w końcu zaczęli wzniecać bunty. Po **235 r.** nastał okres wojen i walk o władzę, który oznaczał **koniec *pax Romana***.

Istotną rolę w gospodarce rolnej Imperium Rzymskiego odgrywała uprawa oliwek. Na zdjęciu płaskorzeźba z III–IV w. n.e. przedstawiająca chłopów przy zbiorze oliwek. Muzeum Archeologiczne w Kordobie w Hiszpanii.

Dominat

Cesarstwu Rzymskiemu groził rozpad. Zapobiegł temu cesarz **Dioklecjan**, który objął władzę w 284 r. Ustabilizował on sytuację polityczną, zapewnił spokój na granicach i zwiększył dochody państwa. Nie udało mu się natomiast usprawnić gospodarki ani poprawić położenia ludności.

Zamiast tytułu princepsa Dioklecjan przyjął tytuł **dominus** (łac. „pan"). Mieszkańcy państwa już nie byli obywatelami, ale poddanymi. Nowy system rządów został nazwany **dominatem**.

W 293 r. Dioklecjan wprowadził nowy sposób rządzenia imperium. Była to **tetrarchia**, czyli władza czterech. Władca postanowił, że wyznaczonymi częściami cesarstwa będą rządzić dwaj cesarze (augustowie) oraz ich dwaj zastępcy (cezarowie). W założeniu cesarze mieli po 20 latach abdykować, aby ustąpić miejsca swym zastępcom, którzy z kolei dobieraliby sobie nowych współpracowników. Czterej władcy objęli odrębne rządy w wydzielonych częściach imperium.

Pomysł tetrarchii się nie sprawdził. Co prawda Dioklecjan i drugi august w odpowiednim terminie zrzekli się władzy, ale zaraz potem wybuchła wojna domowa, a pretendentów do władzy było aż ośmiu. Zwyciężył Konstantyn Wielki – syn Konstancjusza Chlorusa.

M5 *Grupa tetrarchów*. Pochodząca z IV w. n.e. rzeźba przedstawia cztery postacie złączone w braterskim uścisku. Są to: Dioklecjan i Maksymian (augustowie) oraz Konstancjusz Chlorus i Galeriusz (cezarowie). Rzeźba wmurowana w narożnik fasady Bazyliki św. Marka w Wenecji.

M6 **Reformy Dioklecjana według historyka rzymskiego Aureliusza Wiktora żyjącego w IV w. n.e.**

Dioklecjan [...] był wybitnym mężem, [...] on pierwszy wprowadził wyszukane, złotem tkane jedwabne szaty purpurowe i drogimi kamieniami wysadzane obuwie [...]. Pierwszy też od czasów Kaliguli i Domicjana polecił nazywać się publicznie panem i bogiem i przy powitaniu cześć sobie boską oddawać. [...]. Kiedy w Galii powstały zaburzenia chłopów i rozbójników, [...] zamianował Dioklecjan cesarzem wiernego przyjaciela swego Maksymiana, [...] dobrego i zdolnego żołnierza. Czczony potem jako bóg przybrał Maksymian przydomek Herkuliusz [...]. Ponieważ współcześnie Persowie trapili okrutnie wschodnie prowincje, Afrykę [napadały] plemiona mauretańskie, a ponadto w Egipcie wystąpił nowy uzurpator, więc dobrali sobie pomocników z tytułem Cezarów w osobach Konstancjusza* i Galeriusza [...]. Ponieważ zatem ciążył dotkliwie nawał wojen, [...] podzielili państwo na 4 części [...].*

Po uroczystym obchodzie dwudziestolecia swego panowania złożył Dioklecjan rządy i do tego samego skłonił, choć z wielką trudnością, Herkuliusza [...]. Na ich miejsce wstąpili na tron Konstancjusz i Galeriusz, a Sewerus i Maksymianus [...] zostali cezarami.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 273–274.

Dominat

Ustrój Cesarstwa Rzymskiego wprowadzony przez Dioklecjana, charakteryzujący się nieograniczoną władzą cesarza.

* **plemiona mauretańskie** – plemiona zamieszkujące tereny dawnej Mauretanii w północnej Afryce

Konstancjusz – Konstancjusz Chlorus, ojciec Konstantyna Wielkiego

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegała wprowadzona przez Dioklecjana reforma ustroju. Podaj przyczyny jej przeprowadzenia. **M5**, **M6**
2. Opisz ceremoniał dworski w czasach Dioklecjana. **M6**
3. Podaj, ile lat cesarze mieli sprawować władzę. Oceń, czy było to dobre rozwiązanie. **M6**

Konstantyn I Wielki

(ok. 282–337)

Cesarz rzymski od 306 r. Przeprowadził liczne reformy, które umocniły jego władzę, m.in. dokonał nowego podziału administracyjnego państwa i powierzył władzę cywilną i wojskową odrębnym urzędnikom. Powołał radę cesarską, zwiększył dochody państwa. Prawdopodobnie przyjął chrzest kilka dni przed śmiercią. Głowa Konstantyna – fragment posągu cesarza, IV w., Muzea Kapitolińskie w Rzymie.

Od słowa oznaczającego złotą rzymską monetę *solidus* (łac. „trwały") pochodziły nazwy innych walut, np. *soldo* we Włoszech, *szyling* w Wielkiej Brytanii czy *szeląg* w Polsce. Solidami płacono wojskom najemnym, co z kolei wpłynęło na powstanie w różnych językach europejskich słowa *żołnierz*, m.in. w angielskim *soldier* (czyt. soldżer), hiszpańskim *soldado*, niemieckim *soldat* (czyt. zoldat).

Konstantynopol powstał w 324 r. i szybko stał się jednym z najważniejszych ośrodków miejskich położonych we wschodnich prowincjach Imperium Rzymskiego. Rangę miasta podniosło ustanowienie go stolicą cesarstwa. Sami Rzymianie nazywali Konstantynopol „nowym Rzymem". Peter Paul Rubens, *Cesarz Konstantyn zakłada Konstantynopol*, XVII w., Państwowe Muzeum Sztuki w Karlsruhe (czyt. karlsrue) w Niemczech.

Podział Imperium Rzymskiego

Cesarz **Konstantyn I Wielki** przywrócił jedynowładztwo i przeprowadził wiele reform. Podzielił państwo na cztery części zwane **prefekturami**. Na ich czele postawił nowych urzędników – osobnych do spraw cywilnych i wojskowych. Utworzył **radę cesarską**, do której powoływał zaufanych urzędników. System finansowy oparł na nowej monecie – **solidzie**. Wprowadził nowe podatki, zarządził dziedziczność zawodów oraz przypisał kolonów do ziemi.

Aby wzmocnić władzę cesarską, Konstantyn w **330 r.** przeniósł stolicę państwa z Rzymu, gdzie wciąż liczni byli zwolennicy pryncypatu, do **Bizancjum** – miasta niegdyś założonego przez Greków. Za nową lokalizacją przemawiało dogodne położenie miasta pod względem geograficznym (blisko wschodnich prowincji) i strategicznym (warunki naturalne sprzyjały obronie). Nowa stolica na cześć władcy została nazwana **Konstantynopolem** (obecnie Stambuł w Turcji).

Za panowania Konstantyna państwem współrządzili jego synowie. Również w późniejszym okresie cesarze powierzali sprawowanie rządów członkom swojej rodziny i istniał nieformalny podział imperium na części podlegające ich władzy. W **395 r.** cesarz **Teodozjusz Wielki** oficjalnie podzielił cesarstwo między swoich synów. Jeden z nich został cesarzem Wschodu i rządził z Konstantynopola, drugi – cesarzem Zachodu, a jako siedzibę obrał Rawennę. Ten podział okazał się trwały. Obszary od Hiszpanii do Dalmacji i Panonii – obejmujące część Afryki Północnej, Italię, Galię i Brytanię – weszły w skład **Cesarstwa Zachodniorzymskiego**. Położone na Półwyspie Bałkańskim Macedonia i Dacja oraz Tracja, Azja Mniejsza i Egipt przypadły **Cesarstwu Wschodniorzymskiemu**.

M7 Kryzys i upadek Cesarstwa Rzymskiego w IV–V w.

LEGENDA

- Galia
- Italia
- Iliricum
- Wschód

— prefektury

- granice Cesarstwa Rzymskiego w IV w.
- granica podziału imperium na część zachodnią i wschodnią
- najazdy Hunów
- najazdy plemion germańskich
- granica Królestwa Wandalów
- granice państw germańskich
- Rawenna stolice cesarstw
- ważniejsze bitwy

Upadek cesarstwa na Zachodzie

Los obu części podzielonego cesarstwa okazał się odmienny. O ile Cesarstwo Wschodniorzymskie istniało do XV w., o tyle Cesarstwo Zachodniorzymskie przetrwało tylko kilkadziesiąt lat.

Przyczyny wewnętrzne, które się złożyły na upadek zachodniej części imperium, to **brak stabilnych rządów i silnej władzy centralnej**. Cesarzami zostawały często osoby wyniesione przez wojsko, bez autorytetu i zdolności przywódczych. Niezwyciężona wcześniej **armia rzymska przeżywała głęboki kryzys**. Doznawała kolejnych porażek, m.in. w walkach z plemionami barbarzyńskimi. Wpłynęło to na rozluźnienie dyscypliny wśród żołnierzy.

Wprowadzenie tetrarchii przez cesarza Dioklecjana spowodowało powolny upadek znaczenia miasta Rzym. Stało się tak, ponieważ każdy z władców rezydował w innym mieście i stamtąd zarządzał podległymi mu prowincjami. W krótkim czasie ta forma rządów doprowadziła do **anarchii** i kryzysu władzy w całym państwie.

Sytuacji nie poprawiły decyzja o przeniesieniu stolicy cesarstwa z Rzymu do Konstantynopola oraz ostateczny podział państwa na dwie części.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie obszar Cesarstwa Zachodniorzymskiego i Wschodniorzymskiego. M7
2. Wskaż na mapie stolice obu cesarstw. M7
3. Opisz, w jakich kierunkach następowała ekspansja plemion barbarzyńskich. M7

M8 W okresie późnego cesarstwa Rzymianie już nie tak chętnie wstępowali do wojska. Dlatego zaciąganie barbarzyńców do armii rzymskiej nie było niczym rzadkim. Cesarze zachęcali ich do służby wojskowej, oferując ziemie na terenach przygranicznych. W czasach Konstantyna liczba barbarzyńców w armii stale rosła. Służyli oni już nie tylko w legionach, lecz także wchodzili w skład straży przybocznej cesarzy. Płaskorzeźba przedstawiająca legionistów rzymskich – fragment Łuku Konstantyna Wielkiego, IV w., Rzym.

W II w. ekspansja terytorialna imperium została zatrzymana. Brakowało taniej siły roboczej w postaci nowych niewolników stanowiących podstawę systemu gospodarczego. To spowodowało długotrwały **kryzys ekonomiczny**, który pogłębił się wraz z podziałem cesarstwa.

Największy wpływ na upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego miały przyczyny zewnętrzne w postaci zagrożenia ze strony plemion barbarzyńskich. W IV w. rozpoczęła się **wielka wędrówka ludów**, czyli proces migracji **plemion germańskich** spychanych ku terenom Imperium Rzymskiego przez koczowniczych Hunów. Tym ostatnim przewodził wódz Attyla, wielokrotnie pustoszący tereny obu części cesarstwa.

Klęska armii rzymskiej w 378 r. w bitwie pod Adrianopolem zadana przez Wizygotów spowodowała powolny rozkład państwa. Kolejne ludy masowo przekraczały granicę Cesarstwa Zachodniorzymskiego i **zakładały własne państwa**. Ostrogoci osiedlili się na Półwyspie Bałkańskim, Wizygoci zajęli część Galii i Hiszpanii, a Frankowie – północną część Galii. Plemiona Wandalów zajęły Kartaginę i utworzyły państwo na terenie Afryki Północnej. Już na początku V w. w miejsce Rzymian w Brytanii osiedliły się plemiona Anglów, Sasów i Jutów. W tym samym czasie cesarstwo na Wschodzie uchylało się od pomocy sąsiadom z Zachodu, a Hunom w zamian za spokój płaciło ogromne daniny. W **476 r.** Odoaker, germański wódz służący w armii rzymskiej, zbuntował się i zdetronizował ostatniego cesarza Romulusa Augustulusa. Skazał go na wygnanie, a insygnia cesarskie odesłał do Konstantynopola. **Cesarstwo Rzymskie na Zachodzie przestało istnieć**.

M9 **Sytuacja na granicach cesarstwa w III w. n.e. według Herodiana – historyka greckiego żyjącego w II–III w. n.e.**

Namiestnicy [...], którzy mieli powierzony zarząd Ilirii, donosili, że Germanowie przekroczyli Ren i Dunaj, pustoszą obszar państwa rzymskiego i z wielkimi siłami napadają położone nad brzegami obozy warowne, miasta i wsie; zagrażają też poważnie ludom Ilirii graniczącym i sąsiadującym z Italią. [...] Postanowił jednak [cesarz Aleksander Sewer] wysłać do nich poselstwo i podjąć rokowania o pokój. Obiecywał im zaspokoić wszystkie ich żądania i nie szczędzić również pieniędzy. Te bowiem najwięcej przekonują Germanów, jako że są chciwi na nie i zawsze za złoto sprzedają Rzymianom pokój.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 278.

M10 **Goci w granicach Imperium Romanum według Sokratesa Scholastyka – historyka greckiego żyjącego w IV–V w. n.e.**

Wyparci zatem z własnych siedzib [przez Hunów], zbiegli na terytorium rzymskie, obiecując, że będą służyć cesarzowi i robić to, co im rozkaże władca Rzymian. Wieść o tym wydarzeniu dotarła do Walensa, który, nie myśląc zawczasu o żadnych konsekwencjach na przyszłość, wydał polecenie, aby błagającym okazać litość i współczucie [...]. Wydzielił im więc obszary na terenie Tracji i był niezłomnie przekonany, że [...] zapewnił sobie w ten sposób bez trudu armię, gotową w każdej chwili ruszyć na nieprzyjaciela. [...]*

Barbarzyńcy, którzy zajęli Trację i bezpiecznie mogli korzystać z rzymskiej posiadłości, nie potrafili uszanować tego podarku losu, lecz podnieśli się przeciwko swemu dobroczyńcy i zdewastowali tereny przylegające do Tracji.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 280–281.

* **Walens** – cesarz rzymski panujący w latach 364–378

Praca z materiałami

1. Określ stosunek władców rzymskich do barbarzyńców. **M8**, **M9**, **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego władcy rzymscy decydowali się na przyjmowanie barbarzyńców w granice swojego państwa. **M8**, **M9**, **M10**

O tym się pisze

T1 Czy starożytny Rzym upadł przez ołowicę*? – rozważania Macieja Władysława Paprockiego*

Świat rzymski zużywał ołów w olbrzymich ilościach: na wyprodukowanie tylko jednej części urządzenia przewodzącego wodę w akwedukcie koło Lyonu wykorzystano 12 tysięcy ton tego metalu. [...] Z ołowiu odlewano posążki i przedmioty ozdobne, formowano z niego rynny i dachy, monety i odważniki, a także pociski i obciążniki do żagli. Szczególnie wiele ołowiu znajdowało się na ówczesnych okrętach: przeciętny statek z tego okresu o długości 15–18 m dźwigał na sobie od 380 do 530 kg ołowiu [...]. Znaczące ilości tego pierwiastka znajdowano w kuchniach okrętów, które nie mogły sobie pozwolić na ceramikę, zbyt kruchą w warunkach ciągłego kołysania. Mimo ceramicznej alternatywy gospodarstwa domowe na lądzie także używały ołowianych pojemników i naczyń. Kotły i garnki z brązu oraz miedzi często powlekano ołowiem lub stopem srebra i ołowiu dla poprawy smaku, bowiem w gotującej się żywności przy kontakcie z miedzią powstaje zielononiebieski grynszpan: złożona mieszanina chlorków, węglanów, octanów i innych organicznych soli miedzi, która nadaje potrawom nieprzyjemny smak. W naczyniach powlekanych stopami ołowiu zachodzi inna reakcja: w kwaśnym środowisku dwuwartościowe jony (Pb^{2+}) przechodzą do gotującej się potrawy, tworząc sole ołowiu i kwasów organicznych, zazwyczaj przyjemnie słodkie w smaku. W użyciu były sztućce ze stopu cyny i ołowiu, a także naczynia do przechowywania oliwy i wina zrobione z ołowiu lub nim powlekane. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na fakt, że ołowiu używano także w formie związków: w skład wielu kosmetyków, lekarstw i przedmiotów wchodziły galena*, cerusyt* i glajta*. [...]*

Tak powszechnie używany w Imperium Rzymskim metal zwrócił na siebie uwagę wielu historyków, którzy – świadomi jego toksycznej natury – próbowali dociec, czy Rzymianie byli narażeni na ołowicę, czy też nie. [...]

Wraz z narodzinami nowoczesnej chemii i medycyny coraz większa liczba badaczy starożytnego Rzymu poczęła dostrzegać fakt, iż Rzymianie na co dzień stykali się z olbrzymimi ilościami ołowiu, co nie mogło pozostać bez skutku dla ich zdrowia. [...] Ołowiane przedmioty były dotykane, uderzane, skrobane, podgrzewane, bite i przenoszone, a wszystkie te działania powodowały powstanie drobnego pyłu ołowianego, który trafiał z powietrzem do płuc i wchłaniał się do krwiobiegu. [...]

*

ołowica – zatrucie ołowiem, choroba spowodowana częstym kontaktem z ołowiem lub jego związkami, prowadzi do uszkodzenia czerwonych krwinek, komórek układu nerwowego, a także narządów wewnętrznych

Maciej Władysław Paprocki – doktor historii specjalizujący się w starożytnych dziejach Egiptu, Grecji oraz Rzymu, autor artykułów publikowanych w polskich i zagranicznych czasopismach oraz książkach

Lyon (czyt. ljon) – miasto położone nad Rodanem w środkowo-wschodniej części Francji

galena – siarczek ołowiu

cerusyt – węglan ołowiu, zwany również bielą ołowianą

glajta – tlenek ołowiu

Rzymskim ideałem piękna była jasna karnacja. Kobiety z wyższych sfer wierzyły, że bielszy odcień skóry osiągną dzięki kąpielom w mleku. Wiele kobiet używało również specjalnych pudrów sporządzanych m.in. z kredy lub substancji zawierających biel ołowianą. Zdjęcie przedstawia miseczki z kolorowymi barwnikami: niebieską frytą, czerwoną i żółtą ochrą, czerwienią turecką oraz bielą ołowianą. Pochodzą z Egiptu z I w. n.e., czyli z czasów, gdy był on rzymską prowincją.

Dociekania na temat, czy Rzymianie cierpieli z powodu użycia dużych ilości toksycznego metalu w ich otoczeniu, dotyczą jednego z najbardziej interdyscyplinarnych zagadnień. Medycyna, metalurgia, fizyka i gastronomia splatają się we frapujący problem, który – mimo wielkich postępów na tym polu – nie został jeszcze do końca rozwiązany. Na obecnym etapie nie jesteśmy w stanie powiedzieć nic na temat tego, czy ołów rzeczywiście był przyczyną upadku Imperium Rzymskiego, czy też nie. Możemy się jednak zastanawiać nad tym, jaka była jego rola w życiu przeciętnego Rzymianina oraz jak bardzo oddziaływał na niego ten trujący szary metal. Hipoteza zatrucia poprzez użycie ołowianych rur w akweduktach odeszła już w niepamięć, wciąż jednak odkrywane są nowe fakty na temat obecności tego pierwiastka w pożywieniu i sprzętach codziennego użytku. Głównym problemem badawczym pozostaje tutaj troista natura źródeł, nie zawsze ze sobą zgodnych. Źródła literackie są najbardziej niespójną kategorią. Starożytni wiedzieli już, że pewne związki ołowiu są trujące, ale wiedza o tym, że sam pierwiastek również jest szkodliwy, niezwykle powoli torowała sobie drogę do ich świadomości. Wiadomości o szkodliwych oparach ołowiu znajdowały się zaraz przy przepisach na lekarstwa wytwarzane przy użyciu tego pierwiastka; jego potępienie łączyło się z niechętnym przyzwoleniem lub zachętą do użycia. Informacje uzyskane przy pomocy archeologii eksperymentalnej sugerują, że wino rzymskie zaprawione syropem defrutum* *mogło z łatwością wywołać ołowicę u pijących je. Jednakże kolejna kategoria źródeł, a mianowicie badania kostne i ich wyniki – nie potwierdzają przypuszczeń archeologii eksperymentalnej; najprawdopodobniej konieczne jest ich dopracowanie, aby mogły dać pełniejszy obraz sprawy. Informacje, które zapewne uzyskamy na ten temat w przyszłości, nie tylko uzupełnią naszą wiedzę na temat zdrowia w starożytności, [lecz] także pozwolą nam sobie uświadomić, że używając przez długie lata benzyny i farby ołowiowej, nie różniliśmy się zbytnio od Rzymian obficie polewających swe desery syropem moszczowym*.*

Maciej Paprocki, *De plumbo pestilenti*. Kwestia zatruć ołowiem w starożytnym Rzymie*, „Starożytności" 2012, nr 3, s. 48–51, 57–58.

* ***defrutum*** – łacińska nazwa syropu winogronowego, który powstawał w wyniku długiego gotowania; ołowiane naczynia poprawiały smak syropu

moszcz – świeżo wyciśnięty sok owocowy wykorzystywany jako półprodukt w procesie wyrobu soku, napoju lub wina

De plumbo pestilenti – łac. „O szkodliwym ołowiu"

Oryginalne starożytne rury ołowiane w Bath (czyt. baf) w Wielkiej Brytanii. Doprowadzały one wodę do powstałych tam w I w. n.e. rzymskich term.

Fragmenty starożytnych rzymskich kotwic wykonanych z ołowiu. Obecnie przechowywane są w Narodowym Muzeum Archeologicznym w Tarragonie w Hiszpanii.

Praca z tekstem

1. Wymień dziedziny, w których starożytni Rzymianie wykorzystywali ołów. **T1**
2. Wyjaśnij, z jakich powodów Rzymianie pokrywali naczynia warstwą ołowiu. **T1**
3. Wskaż źródła ołowiu, które mogły mieć najbardziej negatywny wpływ na zdrowie i życie Rzymian. Odpowiedź uzasadnij. **T1**
4. Podaj dziedziny nauki, których przedmiotem badania było potwierdzenie słuszności tezy, że ołowica przyczyniła się do upadku starożytnego Rzymu. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj proces romanizacji.
2. Wyjaśnij, na czym polegały reformy przeprowadzone przez cesarza Dioklecjana.
3. Przedstaw okoliczności, w jakich doszło do podziału Imperium Rzymskiego.
4. Wskaż wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny kryzysu Cesarstwa Rzymskiego w IV–V w.

Rozkwit i upadek Imperium Romanum
Podsumowanie 14

◆ Organizacja państwa i społeczeństwo w Cesarstwie Rzymskim

Pax Romana – okres wewnętrznego spokoju i braku konfliktów w cesarstwie, czas intensywnego rozwoju gospodarczego.
Społeczeństwo w okresie cesarstwa – senatorowie, ekwici, dekurioni, plebs, niewolnicy i ludność wiejska.

◆ Ekspansja

6 n.e. – Judea prowincją rzymską.
9 – porażka Rzymian z Germanami w bitwie w Lesie Teutoburskim.
66–73 – zakończone klęską powstanie żydowskie w Judei przeciwko panowaniu rzymskiemu.
I w. – podbój Brytanii, opanowanie Mauretanii i Tracji.
I–III w. – wojny Rzymian z Partami.
II w. – podbój Dacji przez Trajana, przesunięcie granic Imperium Rzymskiego za Dunaj.
II w. – walki Marka Aureliusza z Partami i Markomanami.
II/III w. – Septymiusz Sewer – ostatni cesarz prowadzący politykę ekspansji.

◆ Romanizacja imperium

Na obszarze całego imperium wspólne
- język łaciński
- rzymskie prawo
- zwyczaje
- religia
- rzymskie drogi, akwedukty, organizacja miast
- jednolity system monetarny

212 – edykt cesarza Karakalli – przyznanie obywatelstwa rzymskiego wszystkim wolnym mieszkańcom państwa.

◆ Schyłek cesarstwa

III w. – kryzys gospodarczy imperium.
235 – koniec *pax Romana*.
Dominat – władza absolutna cesarza.
Tetrarchia – władza czterech.
Przywrócenie jedynowładztwa przez Konstantyna Wielkiego.
Przeniesienie stolicy z Rzymu do Bizancjum i przemianowanie go na Konstantynopol.
395 – podział imperium dokonany przez Teodozjusza Wielkiego na Cesarstwo Zachodniorzymskie i Cesarstwo Wschodniorzymskie.

◆ Upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego (476)

Przyczyny wewnętrzne
- brak stabilnych rządów
- brak silnej władzy centralnej
- kryzys armii rzymskiej
- upadek znaczenia miasta Rzym
- anarchia
- kryzys ekonomiczny

Przyczyny zewnętrzne
- wielka wędrówka ludów – migracja plemion germańskich na tereny cesarstwa
- powstawanie nowych państw germańskich na terenach cesarstwa

Polecane publikacje

Averil Cameron, *Późne Cesarstwo Rzymskie*, Warszawa 2005.
Peter Heather, *Upadek cesarstwa rzymskiego*, Poznań 2006.
Herwig Wolfram, *Historia Gotów*, Warszawa 2003.

15 Religia Rzymian. Początki chrześcijaństwa

ok. **7** p.n.e.
narodziny Jezusa

64 n.e.
prześladowania chrześcijan po wielkim pożarze Rzymu

II/III w. n.e.
powstanie Kościoła Powszechnego

313 n.e.
edykt mediolański

325 n.e.
sobór w Nicei

392 n.e.
chrześcijaństwo jedyną religią w Cesarstwie Rzymskim

Przypomnij

- Jaki charakter miała religia Greków, a jaki religia Żydów?

Cel lekcji

- Przedstawię genezę chrześcijaństwa i opiszę sytuację pierwszych chrześcijan w Imperium Rzymskim.

Po lekcji

- Charakteryzuję wierzenia starożytnych Rzymian.
- Opisuję początki chrześcijaństwa.
- Podaję różnice między systemem wierzeń Rzymian a chrześcijan.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach chrześcijaństwo stało się religią państwową w Rzymie.

Religia Rzymian

Starożytni Rzymianie wierzyli w wielu bogów, ich religia miała więc charakter **politeistyczny**. Bogom przypisywali rolę opiekunów wszystkich sfer życia. Postrzegali ich przy tym jako istoty mściwe i zdolne sprowadzić na ludzi nieszczęście. Z tego powodu, aby nie urazić żadnego bóstwa, modlitwy i obrzędy odbywały się według ściśle ustalonych zasad.

Wraz z poszerzaniem granic państwa Rzymianie włączali do swej religii elementy wierzeń innych ludów. Był to przejaw **synkretyzmu religijnego**. Od Etrusków przejęli kult Jowisza, Junony i Minerwy oraz sposób ich przedstawiania na podobieństwo ludzi, a także wróżbiarstwo czy walki gladiatorów, które pierwotnie odbywały się w trakcie uroczystości pogrzebowych. Z Frygii w Azji Mniejszej dotarł kult bogini Kybele, a z Egiptu – Izydy.

Za sprawą kontaktów handlowych Rzymu z koloniami greckimi religia rzymska na południu Italii od VI w. p.n.e. ulegała hellenizacji. Proces ten przybrał na sile w III w. p.n.e.

M1 *Trójca kapitolińska*, czyli troje (triada) najważniejszych bogów rzymskich: Jowisz, Junona i Minerwa. Kamienna płaskorzeźba, II w. p.n.e., Reńskie Muzeum w Trewirze w Niemczech.

Ważną rolę w systemie religijnym starożytnego Rzymu odgrywały westalki – kapłanki bogini Westy, które w jej świątyni pilnowały wiecznego ognia. Jeśli pozwoliły, aby ogień zgasł, karano je chłostą. Westalki były wybierane spośród Rzymianek przez najwyższego kapłana. Zaczynały swą służbę w wieku 6–10 lat. W jej trakcie musiały zachować dziewictwo, a za jego utratę zamurowywano je żywcem. Cieszyły się wieloma przywilejami, np. miały prawo ułaskawiać skazańców, a konsulowie ustępowali im z drogi. Po trwającej 30 lat służbie mogły wyjść za mąż.

W efekcie Rzymianie utożsamili swoich bogów z bóstwami pochodzącymi z Grecji. Do grona najważniejszych bogów rzymskich należeli: Jowisz, Junona, Minerwa, Neptun, Mars, Wenus.

Rzymianie wierzyli także w wielu pomniejszych bogów, z których każdy odpowiadał za określoną sprawę, np. dany etap uprawy roślin (orkę, siew, kiełkowanie, dojrzewanie itp.). Ważną rolę odgrywały także duchy opiekujące się domem – many, lary i penaty, a także opiekunowie ludzi i miejsc – geniusze.

W okresie monarchii i republiki rozwinęły się rytuały religijne, które miały podtrzymywać więź ludności rzymskiej z bogami, a więc też gwarantować ich przychylność. Dużą wagę przykładano do **wróżb**. Na podstawie lotu ptaków (auspicja) lub z wnętrzności zwierząt (haruspicja) odczytywano, czy bogowie są przychylni decyzjom, które urzędnicy zamierzali podjąć danego dnia.

Charakterystycznym elementem religii rzymskiej okresu cesarstwa był **kult cesarski** – oddawanie władcy czci boskiej. W Italii i zachodnich prowincjach imperium kultem otaczano zmarłych władców. O włączaniu ich do oficjalnego panteonu (ogółu bóstw) decydował senat, najczęściej na wniosek cesarskiego następcy. W prowincjach wschodnich, gdzie były silne tradycje hellenistycznego kultu władców, boskie zaszczyty przyznawano już żyjącym cesarzom.

Korzenie i rozwój chrześcijaństwa

Spośród wierzeń wyznawanych przez mieszkańców Imperium Rzymskiego największe znaczenie zyskało **chrześcijaństwo**. Powstało ono w rzymskiej prowincji Judea. Ok. 7 r. p.n.e. w żydowskiej rodzinie w Betlejem urodził się **Jezus**. Gdy miał 30 lat, rozpoczął głoszenie nauk o Bogu oraz zasadach moralnego postępowania. Początkowo działał w swych rodzinnych stronach, a następnie w Jerozolimie. Z czasem zgromadził wokół siebie grono uczniów zwanych **apostołami**, którzy byli Żydami wyznającymi judaizm.

W religii żydowskiej Bóg był przedstawiany jako surowy ojciec. Kapłani przywiązywali dużą wagę do przestrzegania reguł utrwalonych przez tradycję. Natomiast nauki Jezusa wychodziły naprzeciw pragnieniom i rozterkom zwykłego człowieka. Chrystus zapewniał, że u podstaw relacji ludzi z Bogiem leży miłość, a nie strach. Dawał nadzieję na lepsze życie po śmierci. Krytykował kapłanów za ich bezduszność i dwulicowość. Nakazów religii żydowskiej nie traktował dosłownie, szczególnie zaś tego, co wolno, a czego nie wolno robić w szabat. W judaizmie obowiązywała zasada „oko za oko, ząb za ząb", a Jezus mówił: „Jeśli cię kto uderzy w prawy policzek, nadstaw mu i drugi". Nazywał siebie **Synem Bożym** i zapowiadał, że dla dobra ludzi poświęci swoje życie.

Praca z materiałami

1. Podaj, z jakich religii czerpali wzorce starożytni Rzymianie. Wykorzystaj **M1**, **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

M2 Cesarz Kommodus jako grecki heros Herkules. Marmurowe popiersie z II w. n.e., przechowywane w Muzeach Kapitolińskich w Rzymie.

Geniusz – duch opiekuńczy danego miejsca to po łacinie *genius loci*. Obecnie mówimy o niektórych miastach, że mają swój *genius loci*, czyli wyjątkowy urok, niepowtarzalną atmosferę, silnie oddziałującą na mieszkańców i gości.

Jezus Chrystus
(ok. 7 p.n.e. – ok. 30 n.e.)
Założyciel oraz główna postać religii chrześcijańskiej. Uznawany przez wyznawców za Syna Bożego i Mesjasza. Nauczał o Królestwie Bożym, w którym jest miejsce dla wszystkich, także dla biednych lub grzesznych. Został oskarżony o bunt, a następnie ukrzyżowany przez Rzymian. Fragment mozaiki, X w., Hagia Sophia (czyt. sofia) w Stambule.

Mesjasz
(hebr. „namaszczony", „pomazaniec")
Termin o charakterze religijnym, pierwotnie stosowany przez wyznawców judaizmu w odniesieniu do osób namaszczonych olejami – kapłanów oraz proroków. Z czasem zaczęto go używać jako określenia osoby, którą miał zesłać Jahwe w celu wyzwolenia Żydów spod obcego panowania i ustanowienia swego królestwa.

Poganie
Dla chrześcijan wyznawcy religii niechrześcijańskiej, a także osoby niewierzące.

Nauka o nieśmiertelnej duszy, wolnej woli człowieka i o tym, że wszyscy są równi przed obliczem Boga, przyciągała do Jezusa wielu Żydów. Kapłani uznali go za buntownika, który narusza ustalone zasady społeczne i polityczne. Doprowadzili do jego aresztowania, a potem ukrzyżowania na mocy wyroku Poncjusza Piłata – rzymskiego namiestnika Judei. Nastąpiło to ok. 30 r. n.e.

Uczniowie Jezusa uznali go za **Mesjasza**. Wierzyli, że ich nauczyciel był Synem Bożym i zbawicielem zesłanym przez Boga. To odróżniało nowo powstałą religię chrześcijańską od judaizmu. Istniały jednak także ważne elementy wspólne, które świadczyły o korzeniach chrześcijaństwa w religii Żydów, np. postać Boga Ojca, Dekalog, Stary Testament.

Wielu zwolenników nowej religii rozpoczęło działalność misyjną na terenie imperium, głosząc idee zgodne z nauczaniem Chrystusa. Dotarli oni m.in. do Antiochii w Syrii, Efezu w Jonii, Aleksandrii w Egipcie, Koryntu w Grecji oraz do miasta Rzym. W Antiochii nazwano ich **chrześcijanami** (grec. *christos* – „namaszczony", „pomazany"), co świadczyło o uznaniu Jezusa za Mesjasza.

Nauki Jezusa Chrystusa głoszone przez jego uczniów spotkały się z dużym zainteresowaniem wśród Żydów żyjących w diasporze, a także **pogan**. W połowie I w. n.e. **św. Paweł z Tarsu** przekonał apostołów, aby do chrześcijańskiej wspólnoty przyjmować osoby niebędące wyznawcami judaizmu. Odstąpiono także od przestrzegania niektórych ważnych zasad religii żydowskiej, takich jak np. obrzezanie, a ofiary składane ze zwierząt zastąpiono chlebem i winem. Dzięki temu nowa religia nabrała uniwersalnego charakteru i zyskała nowych wyznawców.

Pierwsi chrześcijanie tworzyli lokalne wspólnoty nazywane **gminami**. Powstawały one w Jerozolimie, a następnie w miejscach, do których docierali apostołowie – najpierw uczniowie Jezusa, a potem ich następcy – od Bliskiego Wschodu po Europę. Wszyscy chrześcijanie z danego miasta tworzyli jedną wspólnotę. Wybierali **biskupa**, udzielającego chrztu na pamiątkę

Św. Paweł z Tarsu jest uznawany za jednego z najwybitniejszych misjonarzy i teologów wczesnego chrześcijaństwa. Bartolomeo Montagna (czyt. montania), *Święty Paweł* – fragment obrazu z XV w., Muzeum Poldi Pezzoli (czyt. peccoli) w Mediolanie.

LEGENDA

- granice Imperium Rzymskiego w III w.
- skupiska chrześcijan w I w.
- skupiska chrześcijan w II w.
- największe skupiska gmin chrześcijańskich w III w.
- największe skupiska gmin chrześcijańskich w IV w.

M4 Rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa w I–IV w.

chrztu przyjętego przez Jezusa w Jordanie. Sprawował on również eucharystię zwaną „łamaniem chleba", która nawiązywała do ostatniej wieczerzy, czyli ostatniego spotkania Jezusa z apostołami przed jego śmiercią. Biskup nauczał oraz organizował pomoc dla potrzebujących. Wraz ze wzrostem liczby członków gmin kształtowała się coraz bardziej rozbudowana hierarchia. Pojawili się kapłani nazywani prezbiterami, a biskupom w wykonywaniu ich obowiązków pomagali diakoni. Wspólnoty chrześcijańskie, na czele których stał biskup, a których liczba członków była znaczna, określano mianem patriarchatu. Jednak z czasem w zachodnich częściach cesarstwa termin ten ustąpił miejsca nazwie **arcybiskupstwo**. Mających tam siedzibę biskupów tytułowano arcybiskupami. Arcybiskupstwo i podległe jego zwierzchnikowi biskupstwa tworzyły **metropolię**.

M3 Chrystogram – znak symbolizujący Chrystusa stosowany od początków chrześcijaństwa. Zaprezentowany na płaskorzeźbie zapis liter X (grec. „Chi") oraz P (grec. „Ro") powstał z nałożenia na siebie dwóch pierwszych liter greckiego zapisu imienia Chrystus (ΧΡΙΣΤΟΣ).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij symbolikę chrystogramu. **M3**
2. Znajdź przykłady innych chrystogramów. Wytłumacz, dlaczego chrześcijanie stosowali tego typu zapisy. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Wskaż na mapie tereny, na których powstały pierwsze skupiska gmin chrześcijańskich. **M4**
4. Wymień tereny, na które rozprzestrzeniło się chrześcijaństwo w I–IV w. **M4**

Praca z materiałami

1. Wskaż związki kulturowe między sztuką a opisem historycznym dotyczącym prześladowań chrześcijan. Podaj inne przykłady odwołujące się do tego wydarzenia. Wykorzystaj **M5**, **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Określ stosunek autora tekstu do chrześcijan. **M6**

Gminy chrześcijańskie w różnych częściach Imperium Rzymskiego utrzymywały ze sobą kontakt. Początkowo był on bardzo luźny, ale z czasem zaczął się zacieśniać. W ten sposób na przełomie II i III w. doszło do powstania **Kościoła Powszechnego** nazywanego też **Katolickim** (grec. *katolikos* – „powszechny"). Stopniowo coraz większego znaczenia nabierał biskup rezydujący w Rzymie. Jego wpływy opierały się na szacunku innych gmin. W V w. prymat biskupa Rzymu był już powszechnie uznawany przez chrześcijan i od tego czasu możemy nazywać go **papieżem**, czyli przywódcą całego chrześcijaństwa.

Prześladowania chrześcijan

Dopóki chrześcijanie stanowili nieliczną grupę, urzędnicy i zwykli mieszkańcy się nimi nie interesowali. Zmieniło się to, gdy nowa religia zyskała większą popularność, a w państwie pojawiły się sytuacje kryzysowe. Rzymianie uznali, że wyznawcy chrześcijaństwa, odmawiając udziału w oficjalnym kulcie, obrażają bogów i ściągają nieszczęście. Wrogość zaczęła przyjmować formę **prześladowań**. Początkowo dochodziło do nich sporadycznie i miały one charakter lokalny. Na przykład w **64 r.**, po wielkim pożarze Rzymu, cesarz Neron oskarżył chrześcijan o podpalenie miasta. Zorganizowano wówczas igrzyska, podczas których chrześcijan rzucano lwom na pożarcie.

W **250 r.** cesarz Decjusz przygotowujący się do wojny z Gotami zarządził, aby wszyscy mieszkańcy imperium złożyli ofiarę bogom w intencji zwycięstwa. Chrześcijanie, którzy nie podporządkowali się zarządzeniu, byli skazywani na śmierć. Pierwsze edykty skierowane przeciwko

M5 Symbolika obrazu Henryka Siemiradzkiego *Dirce chrześcijańska* nawiązywała do prześladowań, jakie dotknęły chrześcijan w czasie panowania cesarza Nerona. Dzieło Siemiradzkiego powstało kilkanaście miesięcy po publikacji przez Henryka Sienkiewicza powieści *Quo vadis* (czyt. kfo wadis), w której Ursus ratuje Ligię przywiązaną do tura. Obraz z 1897 r., przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie.

M6 Prześladowania chrześcijan za czasów Nerona według rzymskiego historyka Tacyta, I–II w. n.e.

[Po ugaszeniu wielkiego pożaru Rzymu] starano się przebłagać bogów i radzono się Ksiąg sybilińskich [...]. Atoli* ani pod wpływem zabiegów ludzkich, ani darowizn princepsa [Nerona] albo ofiar błagalnych na rzecz bogów nie ustępowała hańbiąca pogłoska, lecz wierzono, że pożar był nakazany. Aby ją usunąć, podstawił Neron winowajców i dotknął najbardziej wyszukanymi kaźniami tych, których znienawidzono dla ich sromot*, a których lud chrześcijanami nazywał. Początek tej nazwie nadał Chrystus, który za panowania Tyberiusza skazany był na śmierć przez prokuratora Poncjusza Piłata; a przytłumiony na razie zgubny zabobon znowu wybuchnął, nie tylko w Judei, gdzie się to zło wylęgło, lecz także w stolicy, dokąd wszystko, co potworne albo sromotne, zewsząd napływa i licznych znajduje zwolenników. Schwytano więc naprzód tych, którzy tę wiarę publicznie wyznawali, potem na podstawie ich zeznań ogromne mnóstwo innych, i udowodniono im nie tyle zbrodnię podpalania, ile nienawiść ku rodzajowi ludzkiemu. A śmierci ich przydano urągowisko*, że okryci skórami dzikich zwierząt ginęli rozszarpywani przez psy, albo przybici do krzyżów, albo przeznaczeni na pastwę płomieni [...]. Na to widowisko ofiarował Neron swój park i wydał igrzyska w cyrku, gdzie w przebraniu woźnicy między tłum się mieszał lub na wozie stawał. Stąd, chociaż ci ludzie byli winni i zasługiwali na najsurowsze kary, budziła się ku nim litość jako takim, którzy nie dla pożytku państwa, lecz zadośćuczynienia okrucieństwu jednego człowieka byli traceni.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 296.

* **Księgi sybilińskie** – księgi wieszczki zwanej Sybillą, dotyczące obrzędów i ofiar błagalnych

atoli – jednak

sromota – czyn, który przynosi wstyd i hańbę

urągowisko – wyśmiewanie się z kogoś

chrześcijanom jako grupie wyznaniowej wydał w **257 r.** cesarz Walerian, jednak jego następcy nie kontynuowali prześladowań. Wznowił je dopiero cesarz Dioklecjan. Edykty z lat **302–303** nakazywały pozbawienie chrześcijan funkcji publicznych, niszczenie kościołów i karanie śmiercią tych, którzy odmawiali składania ofiar tradycyjnym bóstwom.

Tymczasem wyznawcy Chrystusa byli bardzo przywiązani do swej wiary i trwali w niej mimo represji. Kult sprawowali w tajemnicy. W Rzymie spotykali się i modlili w **katakumbach**, tj. podziemnych cmentarzach.

Chrześcijaństwo religią państwową

Prześladowania chrześcijan ustały z dwóch powodów. Pierwszym był brak odzewu znacznej części społeczeństwa rzymskiego na te działania, drugim – zmiana polityki samych cesarzy. Nowe podejście do chrześcijan zapoczątkował **Konstantyn I Wielki**. W **313 r.** wydał **edykt mediolański**, na mocy którego chrześcijaństwo zostało uznane za **religię legalną** w granicach imperium.

Cesarz Konstantyn był zainteresowany religią chrześcijańską i otoczył opieką jej wyznawców, ale nie wahał się też wykorzystać chrześcijaństwa do celów politycznych. Miało się ono stać jednym z elementów konsolidujących państwo rzymskie. Dlatego władca surowo potępiał wszelkie odstępstwa od głównego nurtu wiary. Gdy Ariusz z Aleksandrii zaczął

M7 Edykt mediolański, 313 r.

[...] uradziliśmy dać chrześcijanom i wszystkim innym wolność wyznawania religii, jaką kto chce, by tak dla nas, jako też dla wszystkich, pod naszą władzą zostających, Bóstwo istniało na stolicy niebieskiej jako cel modłów i źródło zmiłowania. Przeto zdrową radą powodowani i z najsłuszniejszej wychodząc zasady, uznaliśmy, iż nie należy odmawiać wolności bezwzględnie nikomu, kto by umysł swój skierował czy ku obrządkowi chrześcijan, czy też ku takiej religii, jaką dla siebie uważa za najodpowiedniejszą; by najwyższe Bóstwo, którego religii dobrowolnie ulegamy, mogło nam we wszystkim użyczać swej łaski i życzliwości.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 299–300.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie prawa nadawał edykt mediolański mieszkańcom Imperium Romanum. **M7**
2. Uzasadnij opinię, że edykt mediolański był przejawem tolerancji religijnej. **M7**

Sobór (powszechny)

Zebranie biskupów całego Kościoła zwołane w celu ustanowienia praw kościelnych, uregulowania kwestii doktrynalnych i moralnych. Postanowienia soborowe powinny być respektowane przez wszystkich wiernych. W czasach rzymskich sobory były zwoływane przez cesarzy.

Herezja

Pogląd religijny sprzeczny z przyjętym przez Kościół.

kwestionować równorzędność Chrystusa wobec Boga Ojca, cesarz w **325 r.** zwołał **sobór w Nicei** (koło Konstantynopola), na którym poglądy Ariusza – **arianizm** – uznano za **herezję** i je potępiono.

W kolejnych latach dzięki przychylnej polityce cesarzy chrześcijaństwo zyskało jeszcze więcej wyznawców. W **380 r. Teodozjusz Wielki** uznał je za **religię państwową** w rządzonej przez siebie wschodniej części cesarstwa. W **392 r.** doprowadził do zakazu oddawania czci pogańskim bogom w obu częściach imperium i tym samym ustanowił chrześcijaństwo **jedyną religią Cesarstwa Rzymskiego**.

Wpływ chrześcijaństwa na kulturę i obyczajowość Rzymian

Chrystianizacja Cesarstwa Rzymskiego nie byłaby możliwa bez zainteresowania zwykłych mieszkańców imperium przesłaniem nowej religii. Stopniowo ciekawość zastępowała postawę wrogości i niezrozumienia. Poganie w codziennym życiu mieli wiele możliwości, aby się dowiedzieć, kim są i jak żyją chrześcijanie. Tertulian, jeden z najwybitniejszych pisarzy chrześcijańskich żyjący na przełomie II i III w. n.e., zwracając się do wyznawców bóstw tradycyjnych, pisał: „Mieszkamy na tym świecie razem. Spotykamy się razem z wami na okrętach, razem odbywamy służbę wojskową, razem uprawiamy rolę i razem prowadzimy handel”. Z czasem **chrześcijański model życia** okazał się atrakcyjny dla różnych grup społecznych. Idea, że wobec Boga **wszyscy ludzie są równi**, przyciągała ubogich i wykluczonych. Gminy chrześcijańskie były zorganizowane jak rodzina i oferowały nie tylko wsparcie duchowe, lecz także zapewniały opiekę wszystkim potrzebującym współwyznawcom. W działalność wspólnot razem z mężczyznami były zaangażowane kobiety. Budziło to zdziwienie w pogańskim otoczeniu, podobnie jak przywiązanie chrześcijan do **trwałości małżeństwa**, ale miało duży wpływ na wzrost liczby wyznawców Chrystusa. Bardzo często to kobiety jako pierwsze w rodzinie decydowały się na ten krok, pociągając za sobą mężów i synów.

Największe zmiany zaczęły się w czasach Konstantyna. Pod wpływem chrześcijaństwa cesarz przestał uczestniczyć w obrzędach ofiarnych ku czci tradycyjnych bogów. Wznoszono pierwsze kościoły – największe z nich miały formę rzymskiej bazyliki (zob. s. 174). Rozwijała się filozofia chrześcijańska, która wiele przejęła z dorobku filozofii greckiej. Najwybitniejszym starożytnym filozofem chrześcijańskim był znawca Platona – św. Augustyn (zob. s. 375), żyjący na przełomie IV i V w.

Historycy do dziś się zastanawiają, czy cesarz Konstantyn Wielki przeszedł na chrześcijaństwo. A jeśli przeszedł – kiedy to nastąpiło. Źródła historyczne nie udzielają jednoznacznej odpowiedzi. Pewne jest to, że był pierwszym cesarzem rzymskim, który oficjalnie zgodził się na wyznawanie wiary w Chrystusa w Imperium Rzymskim. Jednym z symbolicznych przedstawień chrztu Konstantyna Wielkiego jest fresk autorstwa Rafaela Santiego. *Chrzest Konstantyna* (fragment), XVI w., Muzea Watykańskie w Rzymie.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz religię starożytnych Rzymian.
2. Wskaż przyczyny początkowej niechęci mieszkańców Imperium Romanum do pierwszych chrześcijan.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób chrześcijaństwo stało się religią państwową w Cesarstwie Rzymskim.
4. Omów znaczenie chrześcijaństwa dla zmian w kulturze i obyczajowości Rzymian.
5. Scharakteryzuj kulturotwórczą nowość chrześcijaństwa.

Religia Rzymian. Początki chrześcijaństwa

Podsumowanie 15

Religia Rzymian

Politeizm.
Bogowie opiekunami wszystkich sfer życia.
Synkretyzm religijny – włączanie elementów innych religii.
Hellenizacja religii – pojawianie się wpływów greckich w wierzeniach i kulcie.
Istotna rola wróżbiarstwa – auspicja i haruspicja.
Kult cesarski.

Chrześcijaństwo

Powstanie chrześcijaństwa
- ok. 7 p.n.e. – narodziny Jezusa w rzymskiej prowincji Judea
- głoszenie nauk przez Jezusa: zerwanie z niektórymi zasadami judaizmu, dawanie nadziei na lepsze życie po śmierci
- ok. 30 n.e. – ukrzyżowanie Jezusa
- głoszenie nauk przez apostołów
- tworzenie wspólnot chrześcijańskich nazywanych gminami

Rozwój chrześcijaństwa
- od I w. – uniwersalny charakter chrześcijaństwa, rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa na inne prowincje Cesarstwa Rzymskiego
- I w. – sporadyczne prześladowania chrześcijan za panowania Nerona (np. w 64 r. po pożarze Rzymu), nasilenie prześladowań w III oraz na początku IV w.
- II/III w. – powstanie Kościoła Powszechnego (Katolickiego)
- 313 – ogłoszenie edyktu mediolańskiego przez cesarza Konstantyna I Wielkiego – chrześcijaństwo legalną religią
- 325 – sobór w Nicei – uznanie arianizmu za herezję

Chrześcijaństwo religią państwową
- 380 – uznanie chrześcijaństwa za religię państwową
- 392 – chrześcijaństwo jedyną religią w Cesarstwie Rzymskim
- V w. – papież przywódcą całego chrześcijaństwa

Wpływ chrześcijaństwa na kulturę i obyczajowość Rzymian

Atrakcyjność chrześcijańskiego modelu życia i przejmowanie go przez pogan
- idea, że wszyscy ludzie są równi wobec Boga
- wsparcie duchowe i pomoc potrzebującym zapewniane w gminach chrześcijańskich
- zaangażowanie kobiet w życie wspólnoty na równi z mężczyznami
- trwałość małżeństwa

Rozwój filozofii chrześcijańskiej – św. Augustyn (IV/V w.).

Polecane publikacje

Mary Beard, John North, Simon Price, *Religie Rzymu. Historia*, Oświęcim 2017.
Maria Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987.
Geza Vermes, *Jezus Żyd. Ewangelia w oczach historyka*, Kraków 2003.

16 Kultura i osiągnięcia starożytnych Rzymian

449 p.n.e.
ogłoszenie prawa dwunastu tablic

312 p.n.e.
początek budowy Via Appia

II w. p.n.e.
twórczość Polibiusza

I w. p.n.e.
twórczość Horacego

45 p.n.e.
wprowadzenie w życie kalendarza juliańskiego

Przypomnij

- Jaki wpływ na Rzymian wywarli Etruskowie?

Cel lekcji

- Poznam kulturę i osiągnięcia starożytnych Rzymian.

Po lekcji

- Wymieniam najwybitniejszych pisarzy i filozofów Rzymu.
- Rozpoznaję najważniejsze osiągnięcia rzymskie w dziedzinie architektury.
- Omawiam wpływ kultury rzymskiej na współczesność.

Mecenat

Otaczanie artysty opieką (najczęściej finansową) przez zamożną osobę lub instytucję.

Literatura

Wraz z rozwojem terytorialnym państwa Rzymianie przejmowali wzorce kulturowe od sąsiadujących lub podbitych ludów. Początkowo korzystali z osiągnięć Etrusków. Zapożyczyli od nich m.in. alfabet, na podstawie którego opracowali własny – łaciński. Od momentu zetknięcia się z Hellenami Rzymianie coraz bardziej inspirowali się kulturą grecką. Słynny rzymski poeta Horacy stwierdził nawet, że może Rzymianie podbili Grecję, ale Hellenowie pokonali ich kulturą.

Związki Rzymian z Hellenami zacieśniły się po podboju Grecji. Znalazło to odzwierciedlenie m.in. w twórczości **Wergiliusza**, szczególnie w *Eneidzie*, w której poeta, wzorując się na poematach Homera (*Iliadzie* i *Odysei*), opisał ucieczkę Eneasza z Troi i jego podróż do Italii. Innym twórcą czerpiącym z dokonań greckich liryków był **Horacy**. Uznaniem cieszyły się jego ody, satyry oraz listy. **Owidiusz** przeszedł do historii jako najwybitniejszy autor elegii oraz poeta liryki miłosnej. Dużą popularność zyskał jego wierszowany poradnik *Sztuka kochania*. Owidiusz stworzył także poemat *Metamorfozy*, w którym głównym motywem była przemiana świata, bogów i ludzi. Wszyscy wymienieni twórcy cieszyli się w Rzymie uznaniem i mogli liczyć na wsparcie finansowe cesarza oraz bogatych nobilów. Jednym z nich był **Gajusz Mecenas**, od którego pochodzi pojęcie **mecenatu**. Jego działalność przypadła na okres rozkwitu kultury rzymskiej w I w. p.n.e. i I w. n.e.

Pewną popularność zyskało w Rzymie **pamiętnikarstwo**. Zachowały się m.in. wspomnienia **Juliusza Cezara** o prowadzonych przez niego wojnach. Pamiętniki *O wojnie galijskiej* oraz *O wojnie domowej* mają nie tylko wielką wartość historyczną, lecz także literacką. Cezar pisał je w trzeciej osobie, bardzo zwięzłym i prostym językiem. Narracja miała beznamiętny charakter i przypominała sprawozdania wojskowe. Spuścizna literacka Cezara została doceniona nawet przez jego przeciwników.

Horacy (65–8 p.n.e.) był jednym z najwybitniejszych rzymskich poetów. Z jego utworów pochodzą słynne słowa: *non omnis moriar* (łac. „nie wszystek umrę"), *carpe diem* (czyt. karpe dijem; łac. „chwytaj dzień") czy *aurea mediocritas* (czyt. mediokritas; łac. „złoty środek"). Motywy Horacjańskie są aktualne do dziś i można je odnaleźć w poezji współczesnej. Płaskorzeźba prawdopodobnie przedstawiająca Horacego, ok. 50 r. n.e., Muzeum Sztuk Pięknych w Bostonie.

W starożytnym Rzymie rozwinęło się **piśmiennictwo historyczne**. Jego początki sięgają II w. p.n.e. Za jednego z prekursorów dziejopisarstwa imperium uważany jest Grek **Polibiusz**, który w *Dziejach* opisał podboje armii rzymskiej. Z kolei żyjący na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e. **Tytus Liwiusz** był autorem składającej się ze 142 tomów pracy *Od założenia Miasta*. Do najwybitniejszych historyków czasów rzymskich należy **Tacyt**, który tworzył na przełomie I i II w. n.e. Nie ograniczał się on wyłącznie do dziejów imperium – zasłynął również jako autor jednego z pierwszych opisów plemion germańskich. U Tacyta odnajdziemy także jedną z najwcześniejszych wzmianek dotyczących ziem później określanych jako polskie – w *Germanii* jest mowa o zamieszkujących te tereny plemionach Wenedów i Lugiów.

Filozofia i retoryka

Od Greków Rzymianie przejęli również systemy filozoficzne. Najszersze grono zwolenników zyskała **filozofia stoicka**, propagująca dążenie do szczęścia przez osiągnięcie wewnętrznej dyscypliny moralnej. Stoicy sformułowali wiele praktycznych wskazówek dotyczących codziennego postępowania. Najbardziej znanymi przedstawicielami tego nurtu byli **Seneka** (I w. n.e.) oraz cesarz filozof **Marek Aureliusz** (II w. n.e.), który pod koniec swych rządów pisał *Rozmyślania*. Z tego luźnego zbioru myśli i aforyzmów wyłania się portret skromnego człowieka i władcy odpowiedzialnego za swoje państwo.

Rzymianie twórczo rozwinęli **retorykę** – sztukę pięknego i przekonującego wypowiadania się. Umiejętności retoryczne ułatwiały zdobycie najwyższych stanowisk w państwie. Najbardziej znanym nauczycielem retoryki w Rzymie był żyjący w I w. n.e. **Marek Kwintylian**, autor podręcznika *Kształcenie mówcy*. Pisał w nim, że dobra mowa powinna uczyć, bawić i motywować. Spośród mówców rzymskich największą sławę zyskał **Marek Tuliusz Cyceron**. Ze stosowanych w jego mowach wyrafinowanych figur retorycznych oraz logicznego sposobu argumentacji korzystają współcześnie prawnicy, politycy czy filozofowie.

Retoryka była ważnym przedmiotem edukacji humanistycznej na uniwersytetach od schyłku XI w. do końca XVII w. W czasach nowożytnych sztuki oratorskiej nauczano również tych duchownych, których głównym zadaniem miało być głoszenie kazań.

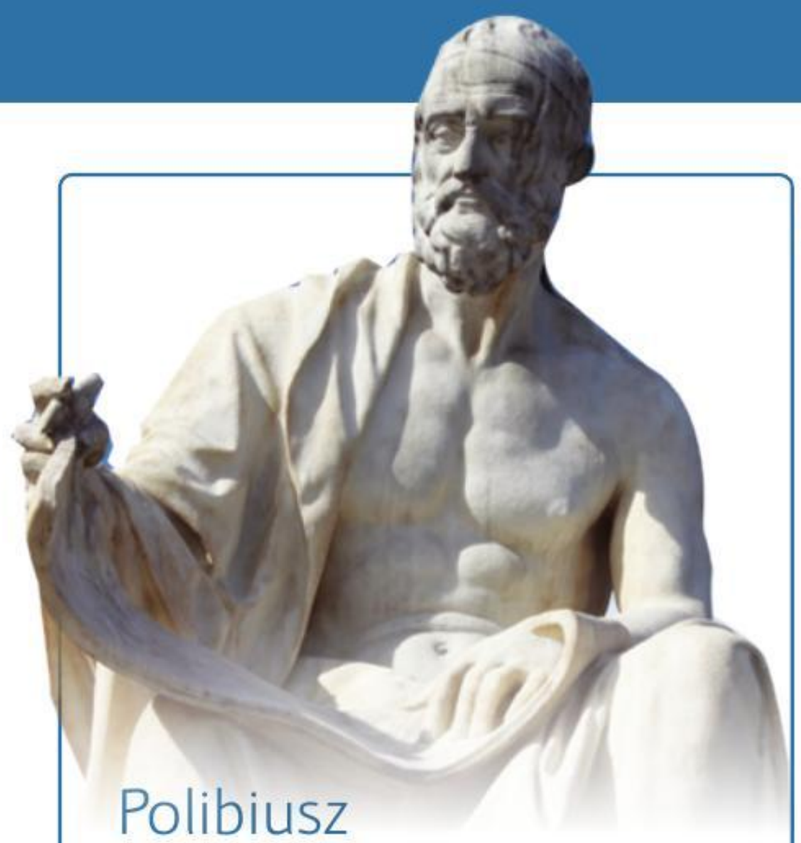

Polibiusz

(ok. 200 p.n.e. – ok. 118 p.n.e.)

Grecki historyk tworzący w czasach republiki rzymskiej. Do Rzymu trafił jako zakładnik po klęsce Macedonii. Jest uznawany obok Tukidydesa za wzór obiektywizmu i dążenia do prawdy przy ustalaniu faktów historycznych. Jego najważniejszą pracą są *Dzieje*, składające się z 40 ksiąg. W całości zachowały się księgi 1–5, pozostałe przetrwały we fragmentach. Alois Düll (czyt. duil), fragment posągu Polibiusza, 1899 r., otoczenie budynku parlamentu austriackiego w Wiedniu.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jaką rolę odegrała retoryka w działaniach politycznych w republice rzymskiej. **M1**

M1 Marek Tuliusz Cyceron (106–43 p.n.e.) był politykiem. Gdy sprawował urząd konsula, ujawnił spisek zorganizowany przez Katylinę w celu przejęcia przez niego władzy. Wygłosił w senacie cztery mowy (tzw. katylinarki), które wielu senatorów przekonały o winie Katyliny. Ten, obawiając się procesu, uciekł z Rzymu. Pozostali spiskowcy zostali skazani na śmierć na mocy specjalnej uchwały senatu podjętej z inicjatywy konsula. Scenę ukazującą Cycerona 1 przemawiającego przeciwko Katylinie 2 uwiecznił włoski artysta Cesare Maccari (czyt. czezare makari) na fresku w Palazzo (czyt. palacco) Madama w Rzymie, 1880 r.

Termy budowano już w starożytnej Grecji, ale to w kulturze rzymskiej znalazły trwałe miejsce. Składał się na nie kompleks ogrzewanych budynków z pomieszczeniami do gorących i zimnych kąpieli. Wydzielone były także łaźnie suche i parowe. Do najsłynniejszych tego typu budowli w Rzymie należały termy cesarzy Karakalli i Diokleclajana. Ilustracja współczesna.

Architektura i budownictwo

Wpływy dwóch kultur – etruskiej i greckiej – były także widoczne w architekturze i budownictwie. Od Etrusków Rzymianie nauczyli się budowania świątyń, dróg, systemów kanalizacyjnych oraz obróbki brązu. Umiejętności te doskonalili w kolejnych stuleciach – już pod wpływem Greków. Wiele przykładów przenikania się kultur można znaleźć w stolicy Imperium Romanum. Jej najważniejszym punktem był (podobnie jak agora w miastach Hellady) najstarszy plac miejski – **Forum Romanum**. Pełnił on funkcję rynku, na którym wznoszono budynki publiczne, m.in. świątynie. Najbardziej znana z nich to Świątynia Westy. Wśród świątyń Rzymu szczególne miejsce zajmował poświęcony wszystkim bogom **Panteon**. Przy jego budowie zastosowano półokrągłe sklepienia i kopułę, która stała się jednym z symboli rzymskiej architektury. Budowle były większe i bardziej okazałe od greckich, co osiągnięto m.in. dzięki wykorzystaniu **betonu**.

Na uwagę zasługują **termy**, czyli łaźnie publiczne. Mieszkańcy spędzali w nich swój wolny czas. Były to obiekty bezpłatne i dostępne dla wszystkich, przy czym kobiety i mężczyźni korzystali z nich w innych godzinach lub w osobnych pomieszczeniach. Termy stały się ważnym ośrodkiem życia towarzyskiego i kulturalnego. Spożywano tam posiłki, słuchano muzyki, czytano, toczono debaty polityczne.

M2 Forum Romanum było najważniejszym placem w Rzymie. Znajdowały się na nim budynki użyteczności publicznej oraz pomniki. Na współczesnej ilustracji przedstawiającej Forum Romanum w III w. n.e. można dostrzec m.in. Bazylikę Julia 1, Łuk Tyberiusza 2 i Łuk Septymiusza Sewera 3, Mównicę Rostra 4, a także Świątynię Saturna 5, Świątynię Wespazjana 6 oraz Świątynię Zgody 7.

Wiele miast imperium miało system urządzeń kanalizacyjnych. Jego ważny element stanowiły **akwedukty**, tj. wodociągi, które doprowadzały wodę do miast. Nie był to wynalazek rzymski, korzystali z nich już Etruskowie i Grecy. Rury układano pod skosem, aby woda sama spływała pod wpływem siły ciążenia. W ten sposób dostarczano ją do łaźni, publicznych latryn i fontann oraz domów najbogatszych obywateli.

W starożytnym Rzymie przywiązywano wagę do architektury mieszkalnej. Powstawały monumentalne **pałace** cesarzy i arystokratów, **insule** – wielopiętrowe domy na wynajem, w których żyli ubodzy mieszkańcy. Wśród bogatych Rzymian popularnością cieszyły się **wille** z ogrodami na obrzeżach miasta, w prowincjach zaś budowano duże wille wiejskie składające się z pomieszczeń mieszkalnych i gospodarczych.

M3 Akweduktami Rzymianie dostarczali wodę z miejsc położonych wyżej do wiosek i miast znajdujących się niżej. Wykorzystywali w tym celu ukształtowanie terenu oraz konstrukcje oparte na arkadach – elementach architektonicznych składających się z dwóch podpór połączonych łukiem. Skracało to długość trasy, jaką musiała pokonać woda, by dotrzeć do celu. Na zdjęciu ruiny rzymskiego akweduktu w Méridzie (Hiszpania).

M4 Lokalizacja term w Prusie* – fragment listu Pliniusza Młodszego, rzymskiego pisarza i polityka żyjącego w I–II w. n.e., do cesarza Trajana

Na moje pytanie, gdzie w Prusie mają stanąć termy, na zbudowanie których udzieliłeś zezwolenia, mieszkańcy wybrali miejsce, na którym ongiś stał dom, jak słyszę – piękny, obecnie zniszczony, w ruinie. Zajmując ten teren, osiągniemy to, że podniesie się bardzo brzydki fragment miasta, a nawet dzięki temu całe miasto zyska na wyglądzie; przy tym żadne budynki nie zostaną usunięte, lecz te, które walą się ze starości, zostaną odtworzone w lepszym stanie. [...] Ja, jeżeli wyrazisz zgodę, zamierzam na pustym placu umieścić termy, to zaś miejsce, na którym ongiś były budynki, otoczyć eksedrą i portykami* i poświęcić tobie, jako temu, dzięki którego dobrodziejstwu powstanie dzieło wytworne i godne twojego imienia.*

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 292–293.

* **Prusa** – miasto w rzymskiej prowincji Bitynia, leżącej w Azji Mniejszej

eksedra – półokrągła nisza w murze, najczęściej z ławą wzdłuż ściany

portyk – rodzaj otwartego ganku otoczonego kolumnadą, który mógł pełnić funkcje handlowe, reprezentacyjne oraz towarzyskie

M5 Budowa wodociągu w Nikomedii* – fragment listu Pliniusza Młodszego do cesarza Trajana, I–II w. n.e.

Sam dotarłem do źródła bardzo czystej wody, z którego, jak mi się zdaje, trzeba ją doprowadzić, ale na konstrukcjach łukowych, podobnie jak próbowano na początku, ażeby woda dochodziła nie tylko do płaskich i nisko położonych dzielnic miasta. Pozostało dotychczas zaledwie kilka łuków; niektóre można odbudować z kamienia ciosowego, [...] pewną część łuków – moim zdaniem – trzeba będzie wykonać z cegieł, tak bowiem jest i łatwiej, i taniej. Lecz przede wszystkim jest rzeczą konieczną, ażebyś mi przysłał hydrotechnika lub inżyniera budowlanego, ażeby nie powtórzyło się to, co się już zdarzyło. Co do jednej sprawy zapewniam cię: i użyteczność tej budowy, i jej piękno są jak najbardziej godne twoich czasów.

Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 1999, s. 290.

* **Nikomedia** – stolica Bitynii

Praca z materiałami

1. Wymień budowle znajdujące się na Forum Romanum. **M2**
2. Wyjaśnij, dlaczego mieszkańcy Prusy chcieli wybudować termy na miejscu ruin. **M4**
3. Wymień elementy konstrukcyjne stosowane przy budowie akweduktów. **M3**, **M5**
4. Uzasadnij, że budowle wznoszone przez Rzymian były narzędziem kształtowania wizerunku cesarzy. **M2**, **M4**, **M5**

Panteon

Architektura starożytnego Rzymu opierała się głównie na pomysłach Greków, które Rzymianie zdołali rozwinąć i w pełni wykorzystać. Rzymscy budowniczowie mieli jednak znaczącą przewagę. Wykorzystywali beton będący mieszanką popiołów wulkanicznych, wody, piasku i drobnych kamieni, wypalali cegły oraz opanowali technikę wyrobu zaprawy i tynku. Dzięki temu, zamiast płaskiego stropu, wznosili półokrągłe sklepienia – kopuły. Budowle rzymskie były większe i bardziej urozmaicone niż greckie.

Przykładem budowli rzymskiej jest Panteon – świątynia poświęcona wszystkim bogom. Została wzniesiona przez konsula Marka Agrypę na pamiątkę bitwy pod Akcjum. Świadczy o tym zachowana na budowli łacińska inskrypcja 1 oznaczająca: „Zbudował Marek Agrypa, syn Lucjusza, będący konsulem po raz trzeci". Panteon liczy ponad 43 m wysokości. Kopułę wykonano z betonu. Na jej szczycie znajduje się otwór zwany oculusem 2 (czyt. okulusem), przez który wpadają promienie słoneczne, wywołując niesamowite efekty świetlne wewnątrz świątyni.

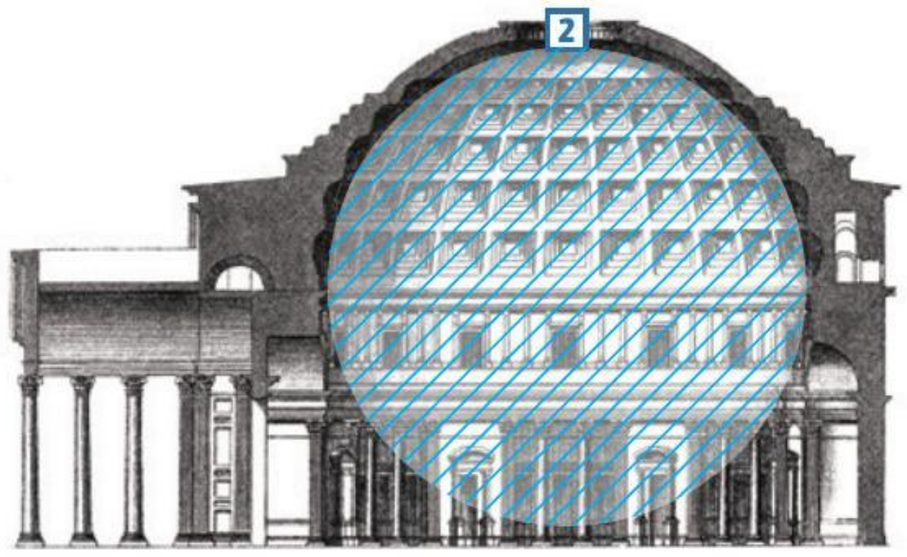

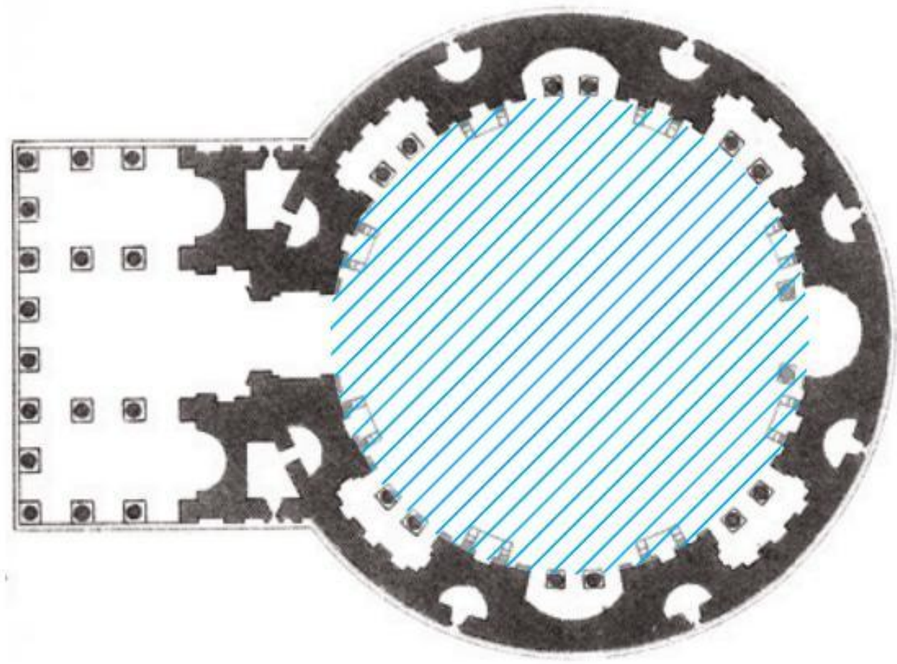

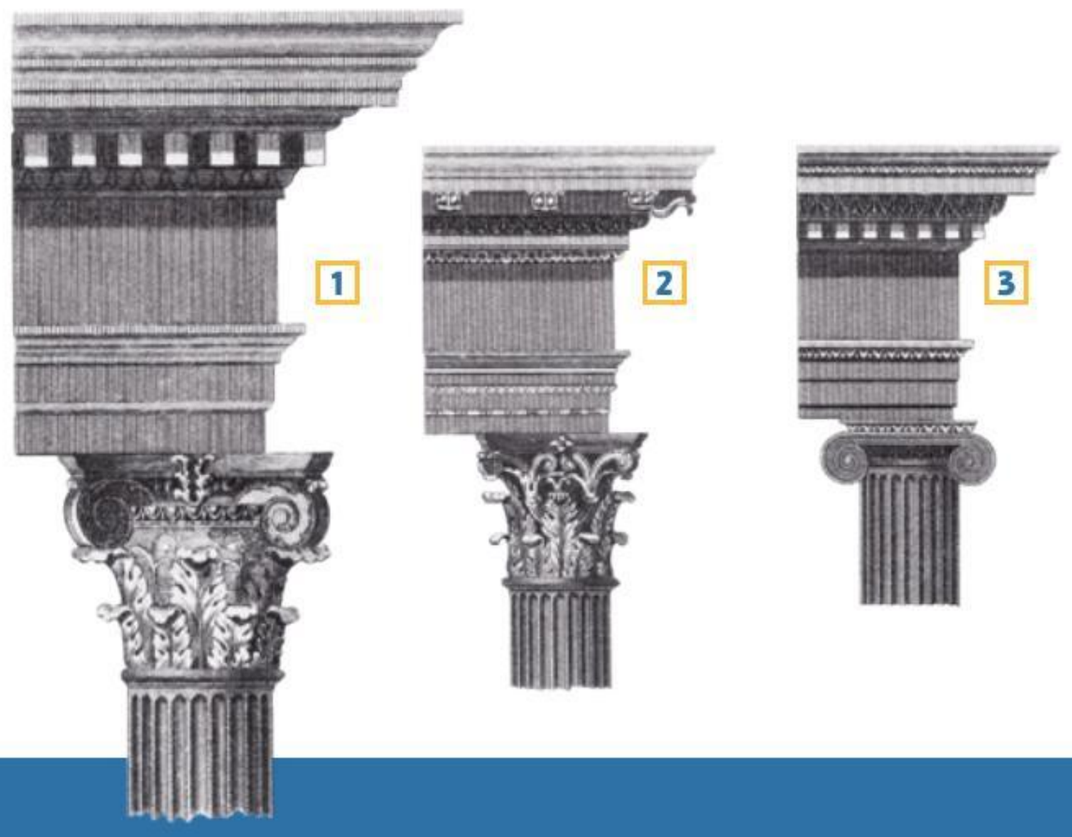

Rzymianie wprowadzili modyfikacje w zdobieniu kolumn. Stworzyli porządek kompozytowy 1 będący połączeniem greckich porządków – korynckiego 2 z jońskim 3.

Praca z infografiką

1. Omów elementy architektoniczne Panteonu.

2. Wyjaśnij, czym był porządek kompozytowy.

3. Wskaż różnice między architekturą rzymską a grecką (zob. s. 106).

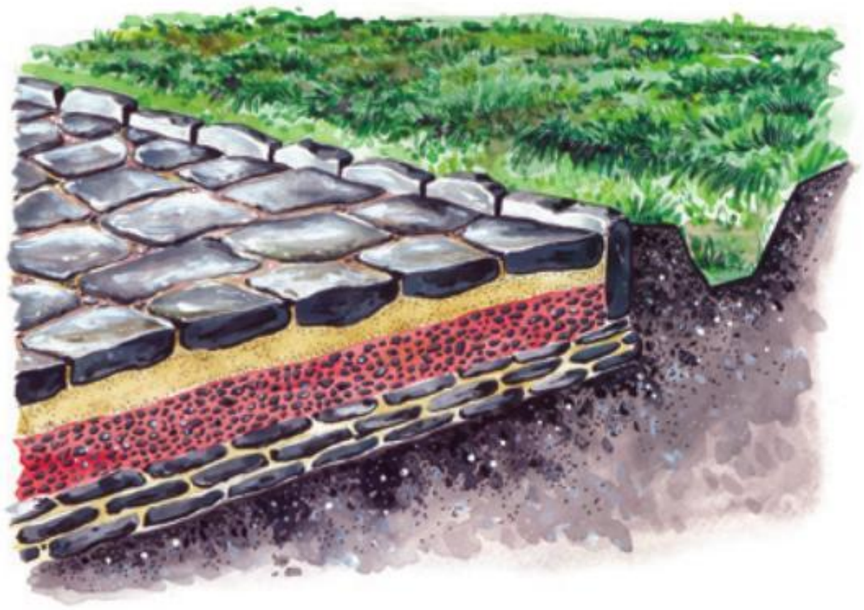

Rzymskie drogi były bardzo trwałe. Składały się z nawierzchni brukowej, warstwy piasku i żwiru połączonych zaprawą oraz warstwy kamieni również związanych zaprawą. Fragmenty rzymskich dróg przetrwały do naszych czasów. Ilustracja współczesna.

Jednym z największych osiągnięć starożytnych Rzymian była doskonale zorganizowana sieć **rzymskich dróg** licząca prawie 80 tys. km. Dzięki niej przyspieszono przekazywanie informacji, usprawniono wymianę handlową, a także szybko przemieszczano legiony. Pierwszą brukowaną drogę – nazwaną **Via Appia** (czyt. wija apja) – zaczęto budować w **312 r. p.n.e.** Łączyła ona Rzym z leżącą na południu Kapuą. Na wielokilometrowych odcinkach droga ciągnęła się w linii prostej. Wiele kamiennych mostów i dróg, które zbudowali Rzymianie, przetrwało wieki i po pracach modernizacyjnych wykorzystywanych jest do dziś.

Dla Rzymian istotne było upamiętnianie ważnych wydarzeń lub wybitnych osób – władców, wodzów, polityków, filozofów. W tym celu budowali monumentalne pomniki – **łuki triumfalne** i **kolumny**. Pierwszy łuk triumfalny wzniesiono w 29 r. p.n.e. na polecenie Oktawiana Augusta. Miał upamiętniać zwycięstwo władcy pod Akcjum i podbój Egiptu. Choć budowla z niejasnych powodów została rozebrana, stanowiła wzór dla kolejnych. Łuki miały kształt bramy, a na ich szczycie umieszczano kwadrygę (rzymski wóz dwukołowy zaprzężony w cztery konie) i postać honorowanej osoby.

Miejscami rozrywki były **amfiteatry** oraz **cyrki**. W amfiteatrach – np. w **Koloseum** – odbywały się recytacje, przedstawienia, zawody sportowe oraz walki gladiatorów. W cyrkach organizowano wyścigi rydwanów. Najsłynniejszym przykładem jest **Circus** (czyt. c-irkus) **Maximus**.

Warto wspomnieć także o **bazylikach**. Te charakterystyczne budowle użyteczności publicznej, często pozbawione dachów i projektowane na planie prostokąta, miały zazwyczaj wnętrza dzielone rzędami kolumn, słupów lub filarów tworzących nawy. Jedno- lub wielonawowe wnętrza służyły jako hale targowo-sądowe. Z czasem były adaptowane przez chrześcijan na kościoły – miejsca modlitwy i odprawiania nabożeństw. Gdy chrześcijanie zaczęli wznosić świątynie, wzorowali się właśnie na bazylikach wymyślonych przez Rzymian. Do dziś nazwą *bazylika* określa się wielonawowy kościół chrześcijański. Jest to także tytuł honorowy nadawany niektórym świątyniom.

Największym i najstarszym cyrkiem rzymskim był Circus Maximus, który powstał na przełomie VII i VI w. p.n.e. jeszcze w okresie monarchii. Jeden koniec podwójnego toru o długości 544 m i szerokości 129 m był prosty (mieściły się tam stajnie), a drugi – zaokrąglony, aby ułatwić woźnicom skręt. Każda ze startujących drużyn miała swoją barwę, co odzwierciedlały kolory tunik woźniców. Ilustracja współczesna.

M6 Rzymianie w sztuce często się odwoływali do wydarzeń ze swojej przeszłości. Do takich wyobrażeń należy pochodząca z III w. n.e. płaskorzeźba z wielkiego sarkofagu Ludovisi (czyt. ludowiz-i). Ukazuje ona jedną z bitew stoczonych przez Rzymian z plemionami barbarzyńskimi, najprawdopodobniej z Gotami. Rzymianie zostali przedstawieni jako dumni zwycięzcy, dominujący nad pokonanymi i upokorzonymi barbarzyńcami. Sarkofag znajduje się w Muzeum Narodowym w Rzymie.

Rzeźba i malarstwo

W rzeźbach rzymskich są również dostrzegalne silne wpływy greckie i etruskie. W okresie republiki korzystano z usług greckich rzeźbiarzy. Najczęściej tworzono **płaskorzeźby**, którymi zdobiono kolumny i portyki. Przedstawiały sceny zbiorowe o tematyce historycznej lub mitologicznej. Twarze przywódców były idealizowane, a ich pozy pełne godności. Najważniejsze rzymskie płaskorzeźby znajdują się na ołtarzu Ara Pacis (łac. „Ołtarz Pokoju"), Łuku Tytusa i Kolumnie Trajana.

W malarstwie, podobnie jak w innych dziedzinach sztuki, odnajdujemy wpływy greckie. Jednak – w przeciwieństwie do Hellenów – u Rzymian dominowało podejście praktyczne. Przykładem tego są **freski**, które zdobiły rzymskie domostwa. Widać na nich codzienność rzymskiej rodziny, prace na polu albo elementy budowli. Najbardziej okazały zbiór malarstwa rzymskiego odnaleziono w **Pompejach**.

Jednym z charakterystycznych elementów sztuki rzymskiej były **mozaiki**. Powstawały w wyniku precyzyjnego układania niewielkich marmurowych lub szklanych kawałków na podłogach albo ścianach w często wymyślne kompozycje tworzące obrazy. Ich tematyka była różnorodna, można na nich zobaczyć np. muzyków, mityczne bestie czy ważne wydarzenia z historii. Do dziś zachowała się mozaika przedstawiająca bitwę Aleksandra Wielkiego z Dariuszem III (zob. s. 118–119). Największy rozkwit tego rodzaju sztuki przypadł na okres między I a III w. n.e.

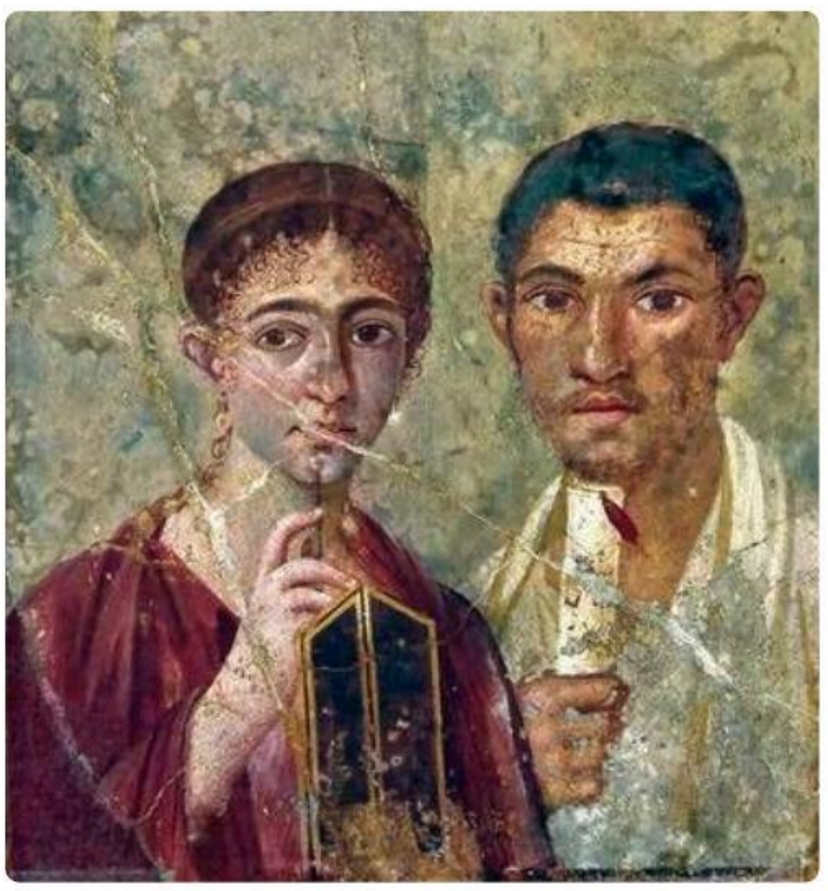

M7 Portret z drugiej połowy I w. n.e. to przykład malarstwa pompejańskiego. Według części historyków sztuki sportretowany został urzędnik Terencjusz Neo z małżonką. Inni uważają, że jest to portret piekarza i jego żony. Narodowe Muzeum Archeologiczne w Neapolu.

Nauka

Ważną cechą nauki rzymskiej było podporządkowanie jej celom praktycznym, np. **matematyka** i **geometria** służyły rozwojowi budownictwa i miernictwa. **Marek Warron** stworzył pierwszą rzymską encyklopedię. Zastosowana w niej systematyka stała się w przyszłości podstawą

Praca z materiałami

1. Wymień motywy pojawiające się w sztuce rzymskiej. **M6**, **M7**
2. Wyjaśnij, czemu służyło odwoływanie się w sztuce do wydarzeń historycznych. **M6**

Współczesna replika rzymskiego kalendarza z podziałem roku na 12 miesięcy.

dwustopniowego podziału średniowiecznego szkolnictwa na ***trivium*** (gramatyka, dialektyka, retoryka) i ***quadrivium*** (czyt. kfadriwium; geometria, arytmetyka, astronomia, muzyka).

Marek Agrypa opracował mapę Imperium Rzymskiego, a **Witruwiusz** w dziele *O architekturze* zebrał dorobek myśli greckiej i rzymskiej w dziedzinie budownictwa i techniki. Terminologię medyczną w swoim dziele *Sztuki* zaprezentował **Celsus**.

Na polecenie Juliusza Cezara w **45 r. p.n.e.** zreformowano **kalendarz**. Opracował go wywodzący się z Aleksandrii astronom **Sosigenes**, który ustalił długość roku na 365,25 dni. Nowy kalendarz – od imienia władcy nazwany **juliańskim** – okazał się bardzo trwałym rozwiązaniem. W Polsce obowiązywał do 1582 r., a w Rosji – do 1918. Do dzisiaj jest używany w liturgii prawosławnej i greckokatolickiej.

M8 **Prawo rzymskie – fragment dzieła *Instytucje* autorstwa Gajusza – rzymskiego prawnika żyjącego w II w. n.e.**

Wszystkie ludy, które rządzą się ustawami i zwyczajami, posługują się częściowo swoim własnym [prawem], częściowo prawem wspólnym wszystkim ludziom. Bo to prawo, które lud ustanowił sam dla siebie, jest właściwe tylko jemu i nazywa się prawem obywatelskim, jako własne prawo społeczności obywatelskiej, to natomiast, które przyrodzony rozsądek ustanowił pomiędzy wszystkimi ludźmi, jest jednakowo przestrzegane u wszystkich ludów i nazywa się prawem narodów [...].

Składają się zaś prawa ludu rzymskiego z ustaw, uchwał zgromadzeń plebejskich, uchwał senatu, konstytucji cesarzy, edyktów tych [urzędników], którzy mają prawo ogłaszania edyktów [oraz] odpowiedzi znawców prawa.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 81.

Praca z materiałem

1. Opisz różnicę między prawem obywatelskim a prawem narodów. **M8**
2. Wymień elementy prawa rzymskiego. **M8**

Prawo rzymskie

Istotnym osiągnięciem starożytnych Rzymian było **prawo**. Początkowo opierało się na prawie zwyczajowym. Ponieważ jednak sędziowie rozstrzygali sprawy na korzyść najbogatszych i uprzywilejowanych warstw, zdecydowano się spisać podstawowe normy. Pierwszą udaną próbą kodyfikacji zwyczajów było **prawo dwunastu tablic** (zob. s. 139). Prawo uchwalano na zgromadzeniach ludowych i miało ono formę **ustaw**, a zatwierdzał je senat. W późniejszym okresie prawo stanowili cesarze.

W myśl zasady ***dura lex sed lex*** (łac. „twarde prawo, ale prawo") starano się wymóc na obywatelach bezwzględne przestrzeganie przepisów. Każdy, kto popełnił przestępstwo, musiał się liczyć z poniesieniem kary. Nie zawsze jednak udawało się to osiągnąć, ponieważ w praktyce bogatych obywateli traktowano łagodniej, a biednych – bezlitośnie. Kary były surowe: praca w kopalniach, sprzedanie w niewolę, wystawienie do walk na arenie, a nawet kara śmierci przez ukrzyżowanie. Rzymianie dbali o to, aby odbył się uczciwy proces, co podkreślało autorytet sądu i powagę państwa. Sędzia oraz ławnicy rekrutujący się spośród obywateli uczestniczyli w procesie i decydowali o losie oskarżonego. Szczególne miejsce zajmowało **prawo małżeńskie**. Zawierało przepisy m.in. o dziedziczeniu oraz o zakazie zawierania związków kazirodczych (pomiędzy osobami blisko spokrewnionymi).

Rzymianie stworzyli prawo, które miało istotny wpływ na **rozwój prawodawstwa europejskiego** w średniowieczu, odegrało też wielką rolę w tworzeniu współczesnych systemów prawnych, zwłaszcza w zakresie prawa cywilnego. W powszechnym użyciu do dziś funkcjonuje wiele sentencji, które zawdzięczamy starożytnym prawnikom rzymskim. Niektóre z nich są podstawą systemu prawnego, jak *lex retro non agit* (łac. „prawo nie działa wstecz"), *lex neminem cogit ad impossibilia* (czyt. leks neminem kogit ad impos-ibilia; łac. „prawo nie zmusza do rzeczy niemożliwych") czy *audiatur et altera pars* (łac. „należy wysłuchać drugiej strony").

Polecenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze osiągnięcia kulturowe starożytnych Rzymian.
2. Scharakteryzuj prawo rzymskie.
3. Wyjaśnij, jaką rolę w rozwoju cywilizacji europejskiej odegrały kultura i osiągnięcia Rzymian.

Kultura i osiągnięcia starożytnych Rzymian
Podsumowanie 16

Literatura

Najwybitniejsi twórcy i ich dzieła
- Wergiliusz – poemat *Eneida*
- Horacy – ody, satyry, listy
- Owidiusz – *Metamorfozy*, *Sztuka kochania*
- Juliusz Cezar – pamiętniki: *O wojnie galijskiej*, *O wojnie domowej*

Piśmiennictwo historyczne
- Polibiusz – *Dzieje*
- Tytus Liwiusz – *Od założenia Miasta*
- Tacyt – *Germania*

Mecenat – wsparcie finansowe działalności artystycznej przez osoby prywatne lub instytucje państwowe.

Architektura i budownictwo

Cechy charakterystyczne
- forum jako centralny plac miasta
- zastosowanie porządku kompozytowego oraz kopuł
- wykorzystanie betonu w budownictwie
- termy
- łuki triumfalne i kolumny
- akwedukty
- drogi
- bazyliki
- architektura mieszkalna – pałace, kamienice czynszowe (insule), wille

Najważniejsze budowle
- Panteon
- Via Appia
- Koloseum
- Circus Maximus

Kompleks budowli na Forum Romanum.

Prawo

Pierwsza kodyfikacja – prawo dwunastu tablic.
Uchwalane na zgromadzeniach ludowych i zatwierdzane przez senat.
Zasada *dura lex sed lex*.
Wpływ na rozwój prawodawstwa europejskiego.

Filozofia i retoryka

Stoicyzm najpopularniejszą filozofią wśród Rzymian
- założenia: dążenie do szczęścia dzięki wewnętrznej dyscyplinie moralnej
- przedstawiciele: Seneka i Marek Aureliusz

Retoryka – sztuka pięknego i przekonującego wysławiania się
- Marek Kwintylian – autor podręcznika *Kształcenie mówcy*
- Marek Tuliusz Cyceron – jeden z najwybitniejszych mówców w historii Imperium Rzymskiego

Rzeźba i malarstwo

Inspiracje sztuką etruską i grecką.
Płaskorzeźby – np. zdobiące ołtarz Ara Pacis, łuk Tytusa i kolumnę Trajana.
Freski i mozaiki – np. odnalezione w Pompejach.

Nauka

Służąca celom praktycznym.
Rozwój matematyki i geometrii.
Pierwsza rzymska encyklopedia.
Systematyka nauk podstawą średniowiecznych *trivium* i *quadrivium*.
Opracowanie kalendarza juliańskiego.

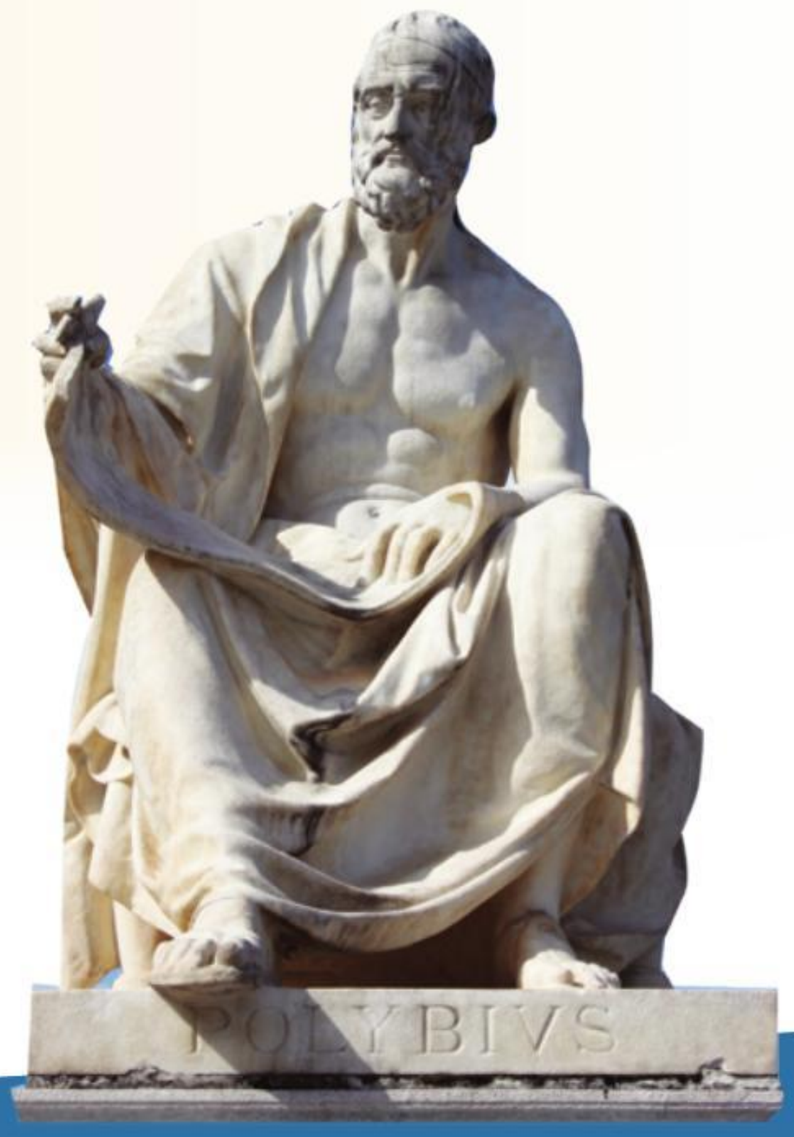

Polecane publikacje

Jerzy Ciechanowicz, *Rzym. Ludzie i budowle*, Warszawa 1989.
Ludwika Rychlewska, *Dzieje literatury rzymskiej*, Wrocław 2005.
Dariusz Słapek, *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej republiki rzymskiej*, Wrocław 1995.

III

Sprawdź się!

Starożytny Rzym

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- chrześcijaństwo religią państwową
- I triumwirat
- ogłoszenie prawa dwunastu tablic
- podział imperium na Cesarstwo Zachodniorzymskie i Cesarstwo Wschodniorzymskie
- powstanie Spartakusa
- zakończenie podboju Italii

2. Wyjaśnij pojęcia.

- trybun plebejski
- pryncypat
- latyfundium
- patrycjusze
- nobilowie
- ekwici

3. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Juliusz Cezar • Konstantyn I Wielki
• Oktawian August • Horacy • Spartakus

- Gladiator, przywódca największego powstania niewolników w starożytnym Rzymie.
- Wybitny wódz, zwyciężył zwolenników republiki i objął samodzielne rządy w Rzymie, zginął w zamachu.
- Pierwszy cesarz rzymski. Przyjął tytuł pierwszego senatora – princepsa. Wspierał rozwój kultury.
- Cesarz rzymski, przeniósł stolicę do Konstantynopola, kilka dni przed śmiercią prawdopodobnie przyjął chrzest.
- Wybitny rzymski poeta, twórca ód, satyr i listów. Z jego utworów pochodzą słowa *non omnis moriar* („nie wszystek umrę"), *carpe diem* („chwytaj dzień") oraz *aurea mediocritas* („złoty środek").

4. Podaj, do czego odnosi się rzeźba przedstawiona na ilustracji.

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Po przekroczeniu Pirenejów Hannibal pokonał Rzymian w bitwie pod Zamą.
- Dyktator to urzędnik powoływany w czasie zagrożenia na 6 miesięcy.
- Teodozjusz Wielki wprowadził system tetrarchii.
- Do najważniejszych osiągnięć rzymskich w zakresie techniki należy zaliczyć termy, drogi oraz budowle z kopułami.
- Upadek republiki rzymskiej i narodziny cesarstwa są związane z Oktawianem Augustem.

6. Opisz przyczyny, przebieg i skutki wojen punickich.

7. Wymień najważniejsze osiągnięcia kultury starożytnego Rzymu.

8. Scharakteryzuj początki chrześcijaństwa.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Armia rzymska stała zarówno za potęgą, jak i upadkiem Imperium Rzymskiego. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Bizancjum i świat islamu

IV

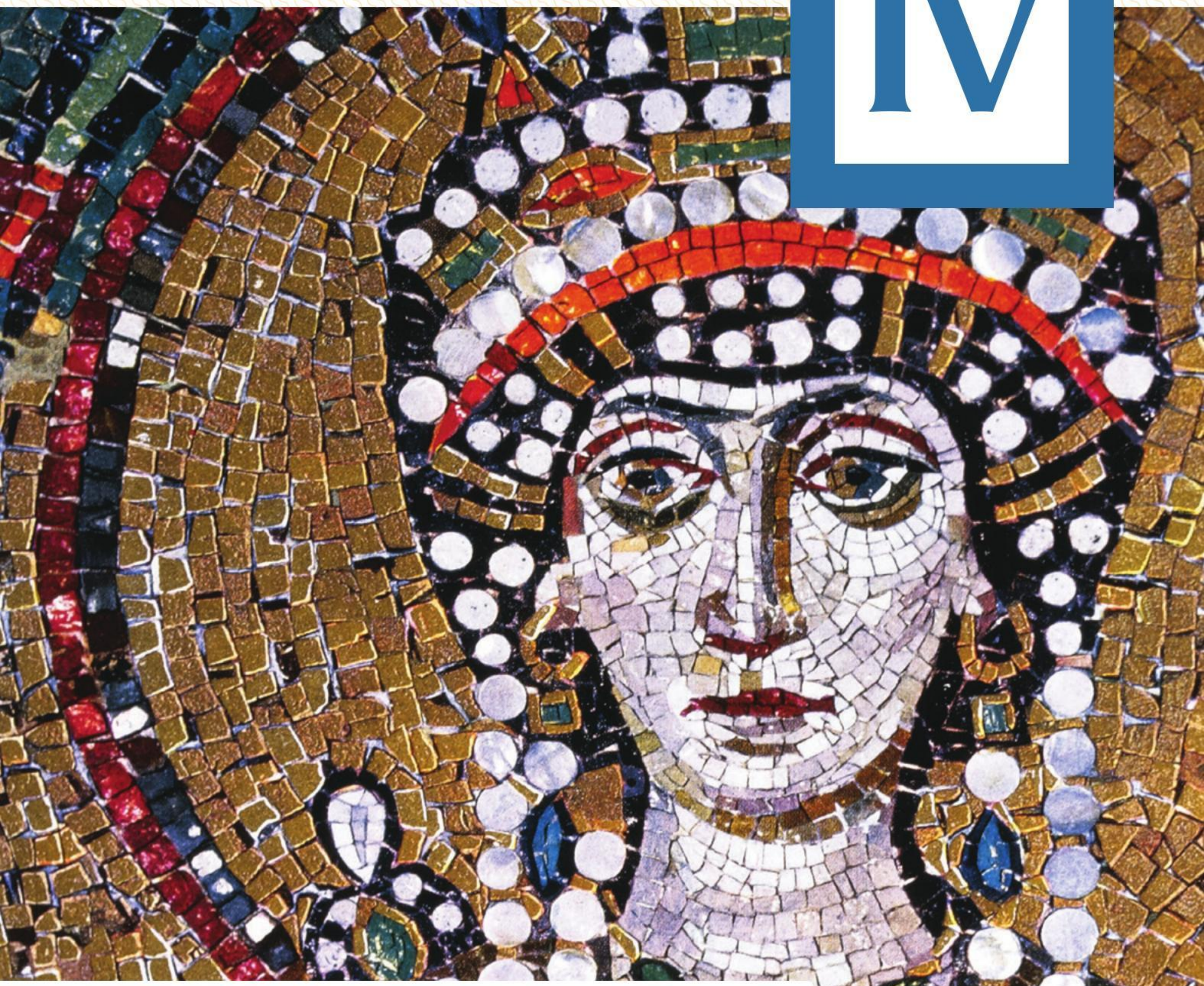

Upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego przyczynił się do powstania nowych państw. Spadkobiercą Rzymu stało się **Bizancjum**. Kultura nowego imperium nie zaprzepaściła tradycji antycznej. W sztuce i architekturze odnajdujemy wpływy greckie i rzymskie, a także chrześcijańskie. Do najwspanialszych dzieł bizantyńskich należą **bazyliki kopułowe**, np. **Hagia Sophia** w Konstantynopolu, **mozaiki** o tematyce religijnej oraz **ikony** przedstawiające wizerunki świętych. Dorobek Greków i Rzymian docenili również **Arabowie**, którzy tłumaczyli dzieła starożytnych uczonych i kontynuowali ich prace, m.in. w dziedzinie **filozofii**, **medycyny** i **matematyki**. Zarówno kultura bizantyńska, jak i arabska wywarły duży wpływ na cywilizację europejską.

17 Cesarstwo Bizantyńskie – „nowy Rzym"

Przypomnij

- Jakie były przyczyny upadku Cesarstwa Rzymskiego na Zachodzie?

Cel lekcji

- Dowiem się, dlaczego Cesarstwo Bizantyńskie nazywano „nowym Rzymem".

Po lekcji

- Przedstawiam zasięg terytorialny Cesarstwa Bizantyńskiego w VI–VII w.
- Wyjaśniam znaczenie reform Justyniana I Wielkiego.
- Opisuję specyfikę bizantyńskiego systemu politycznego.
- Charakteryzuję osiągnięcia Bizancjum w zakresie kultury i sztuki.

M1 Godłem Cesarstwa Bizantyńskiego był dwugłowy orzeł. Symbolicznie przedstawiał Bizancjum jako kontynuatora Cesarstwa Zachodniorzymskiego.

Początki Cesarstwa Bizantyńskiego

W wyniku podziału Imperium Rzymskiego, którego dokonał w **395 r.** cesarz Teodozjusz Wielki, powstały dwa osobne Cesarstwa: Zachodniorzymskie i Wschodniorzymskie. To ostatnie określano później jako **Bizancjum** lub **Cesarstwo Bizantyńskie**. Koniec Cesarstwa Zachodniorzymskiego nastąpił w **476 r.** Wódz germański Odoaker zdetronizował ostatniego cesarza rzymskiego Romulusa Augustulusa, a jego insygnia cesarskie odesłał do Konstantynopola.

Bizancjum stało się naturalnym spadkobiercą Imperium Rzymskiego; pretendowało do miana politycznego i kulturalnego centrum ówczesnego świata. Z tego powodu nazywano je **„nowym Rzymem"** lub **„drugim Rzymem"**. Termin „Bizancjum" powstał dopiero po upadku Cesarstwa Wschodniorzymskiego, aby odróżnić je od Cesarstwa Zachodniorzymskiego.

Justynian I Wielki – odbudowa imperium

W **527 r.** władzę w państwie bizantyńskim objął cesarz **Justynian I Wielki**. Władca pragnął przywrócić potęgę imperium i odbudować je w granicach Cesarstwa Rzymskiego z czasów jego świetności. W tym okresie plemiona barbarzyńskie na Zachodzie – osłabione kryzysem wewnętrznym – nie stanowiły zagrożenia dla Bizancjum. Justynian wykorzystał tę sytuację, aby przeprowadzić reformy wewnętrzne oraz podjąć działania zbrojne. W ramach **reformy administracji** zlikwidował część prowincji, a tym samym zmniejszył liczbę urzędów i ograniczył wydatki.

Władca dokonał także licznych podbojów dzięki **wyszkolonej armii**. W odróżnieniu od wojsk dawnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego była ona lojalna, gdyż rekruci – dowodzeni przez wodzów wywodzących się z rodzimych elit – pochodzili z wewnętrznej rekrutacji.

W okresie rządów Justyniana na czele wojska stał utalentowany dowódca **Belizariusz**. Lista jego sukcesów była długa: odbił z rąk Wandalów tereny Afryki Północnej, zdobył Sycylię i podbił Italię zajętą przez Ostrogotów. Państwo Justyniana powiększyło się też o południową część Hiszpanii odebraną Wizygotom.

Dzięki podbojom Justynian podporządkował sobie wiele terenów i prawie zamknął **Morze Śródziemne wewnątrz swojego państwa**. Jednak zapłacił za to wysoką cenę. Na terenach objętych działaniami wojennymi zamarła produkcja gospodarcza, ziemie się wyludniły, a wiele miast zostało zniszczonych. Liczne wojny toczone przez Justyniana wiązały się ze znacznymi kosztami. Władca decydował się na podnoszenie podatków, a to prowadziło do **buntów poddanych**. Ponadto prowadził działania wojenne na kilku frontach – musiał stawić czoła atakom Persów oraz odpierać najazdy plemion przybywających z Półwyspu Bałkańskiego.

Reformy Justyniana

W celu lepszego zarządzania państwem, a także uporządkowania stosunków wewnętrznych, Justynian zlecił zebranie i usystematyzowanie norm prawnych. W efekcie powstał **Kodeks Justyniana**. Był to zbiór przepisów karnych, cywilnych, kościelnych, administracyjnych i finansowych, ogłaszanych od I w. p.n.e. Władca zarządził też reformę studiów prawniczych i opracowanie podręcznika prawa rzymskiego.

Chcąc ujednolicić zwyczaje panujące w cesarstwie, Justynian zdecydował się ostatecznie zwalczyć pogaństwo i **zaprowadzić pełną chrystianizację** w całym państwie. Działania te nie ominęły nawet słynnej Akademii Platońskiej w Atenach. Ze względów religijnych władca nakazał jej zamknięcie.

Justynian I Wielki

(483–565)

Cesarz bizantyński w latach 527–565. Za jego panowania Bizancjum przeżywało okres największej świetności, m.in. w wyniku przeprowadzonych reform. Władca powołał komisję kodyfikacyjną, która stworzyła zbiór praw, zwany Kodeksem Justyniana. Wybudował także wiele dróg, mostów i świątyń, w tym Kościół Hagia Sophia (czyt. sofia) w Konstantynopolu. Fragment XIX-wiecznej ilustracji z niemieckiego czasopisma „Münchener (czyt. mynśner) Bilderbogen".

Kodeks Justyniana

Zbiór norm prawnych usystematyzowanych przez komisję kodyfikacyjną powołaną przez cesarza Justyniana. W kodeksie znalazły się zarówno dawne regulacje ogłaszane przez cesarzy rzymskich, jak i nowe prawa wprowadzone przez Justyniana.

M2 Justynian I Wielki w otoczeniu dostojników – mozaika z Bazyliki św. Witalisa w Rawennie (VI w.). Cesarza w reformowaniu państwa wspierali urzędnicy, duchowni i dowódcy wojskowi.

LEGENDA

- granice Cesarstwa Wschodniorzymskiego za panowania Justyniana I w VI w.
- tereny utracone przez Cesarstwo Wschodniorzymskie do połowy VII w.
- obszar Cesarstwa Wschodniorzymskiego ok. 641 r.

M3 Cesarstwo Wschodniorzymskie w VI – poł. VII w.

* **tedy** – zatem, więc

M4 Wstęp do Kodeksu Justyniana, VI w.

Co wielu poprzednich cesarzy uważało za konieczne do poprawienia, a czego żaden z nich nie odważył się do skutku doprowadzić, tym obecnie, z pomocą Boga Wszechmogącego, postanowiliśmy obdarzyć państwo i zapobiec przewlekłości sporów sądowych. W tym celu postanowiliśmy zmniejszyć zbyt wielką liczbę ustaw, które zawarte są w kodeksach wydanych przez Naszych Poprzedników oraz przez Nas samych, i ułożyć jeden kodeks pod szczęśliwą imienia naszego nazwą, który zawierałby zebrane ustawy, dawniej wydane. [...] To tedy spieszymy podać do waszej wiadomości, abyście wiedzieli, jak ciągle przejmuje Nas troska o dobro powszechne i jak staramy się, aby prawa nie budziły wątpliwości i w jeden kodeks zostały zebrane. Chcemy, aby na przyszłość dla szybszego rozstrzygania sporów powoływano się we wszystkich sądowych sprawach na ustawy tego kodeksu, mającego nosić Nasze imię.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 38–39.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób godło Bizancjum miało symbolizować łączność z Cesarstwem Rzymskim. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień grupy społeczne, na których Justynian I Wielki oparł zarządzanie państwem. **M2**
3. Podaj lata, w których Cesarstwo Bizantyńskie zajmowało największy obszar. **M3**
4. Określ główny cel wydania Kodeksu Justyniana. **M4**
5. Opisz rolę, jaką cesarz odegrał w procesie tworzenia Kodeksu Justyniana. **M4**

Bizantyński system polityczny

Najwyższą władzę w Bizancjum sprawował **cesarz**, którego uważano za sukcesora rzymskich władców, a w państwie widziano kontynuację Imperium Rzymskiego. Cesarz dowodził armią, był naczelnym prawodawcą i najwyższym sędzią. Sprawował **władzę absolutną**, a jego autorytet wzmacniała religia. Na wzór rzymski był wybierany przez senat, z poparciem wojska i mieszkańców Konstantynopola. Zdarzało się, że o tron walczyli ludzie niższego pochodzenia, a zatwierdzenie wyboru przez senat pomijano w sytuacji, kiedy to wojsko obierało cesarza spośród swoich dowódców. Często jeszcze za swego życia władca wskazywał następcę – najczęściej wywodzącego się z panującej dynastii.

W państwie bizantyńskim funkcjonowała **zasada cezaropapizmu**. Polegała ona na tym, że do monarchy należała zarówno władza świecka, jak i kościelna, a pierwsza z nich dominowała nad drugą. Z tego powodu cesarz sprawował również władzę zwierzchnią nad organizacją kościelną. Podlegał mu **patriarcha Konstantynopola** – duchowny, który przewodził Kościołowi we wschodniej części Cesarstwa Rzymskiego. Cesarz uważał się za strażnika wiary, dlatego nie uznawał zwierzchności papieża rezydującego w Rzymie. Otaczał się przepychem, a majestat podkreślał rozbudowanym **ceremoniałem dworskim**, do którego Bizantyńczycy przywiązywali ogromną wagę.

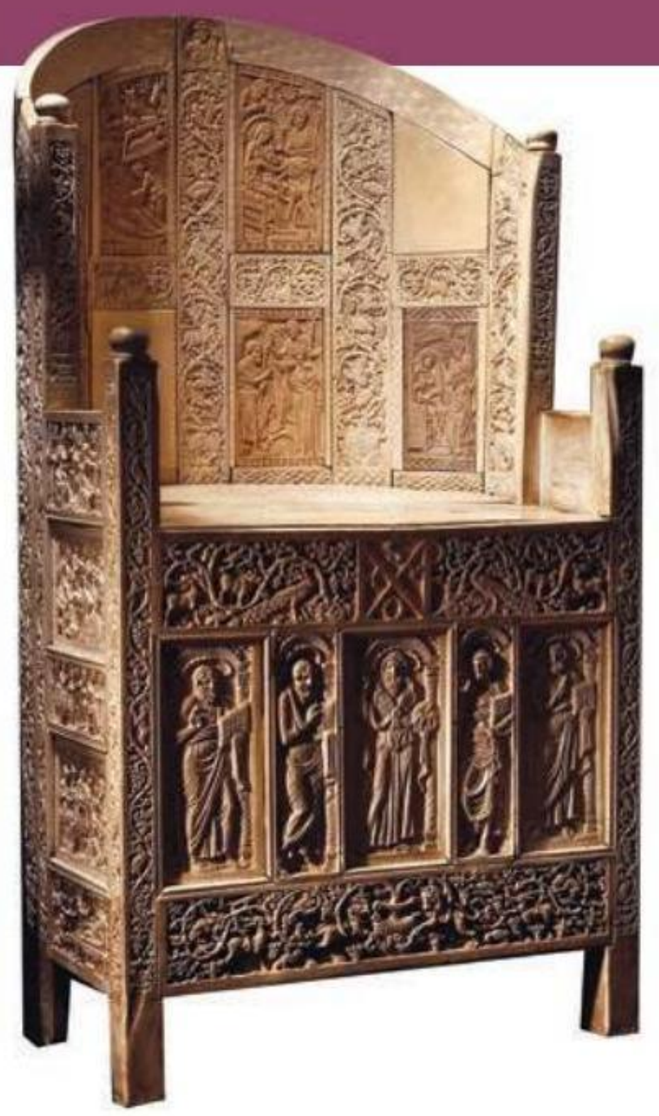

Tron biskupa Maksymiana z Bazyliki św. Witalisa w Rawennie. Wraz z podbojem Italii przez Justyniana Rawenna na ponad 200 lat stała się głównym centrum bizantyńskiego panowania na Półwyspie Apenińskim. Jednym z symboli tych rządów jest Bazylika św. Witalisa.

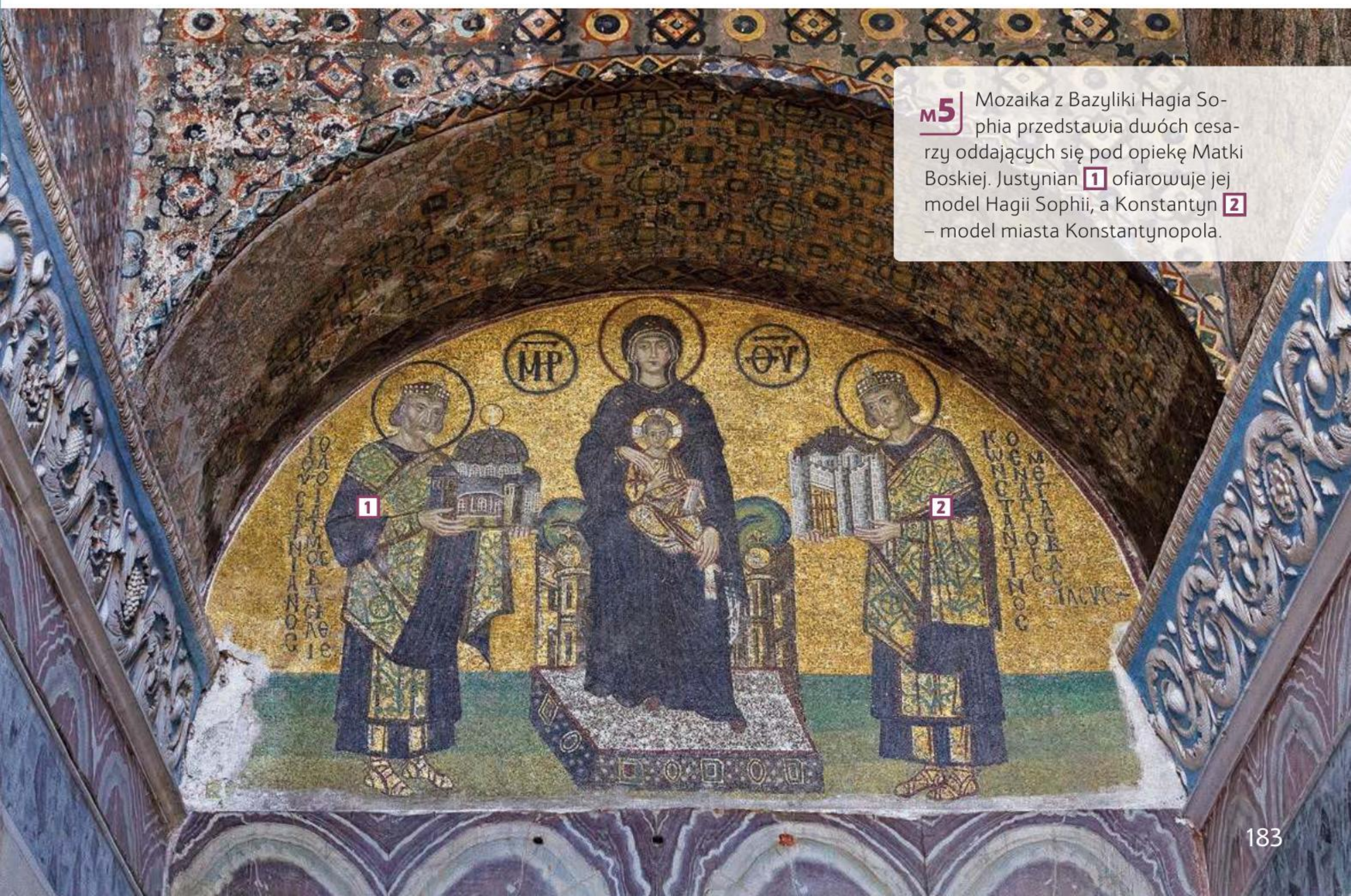

M5 Mozaika z Bazyliki Hagia Sophia przedstawia dwóch cesarzy oddających się pod opiekę Matki Boskiej. Justynian [1] ofiarowuje jej model Hagii Sophii, a Konstantyn [2] – model miasta Konstantynopola.

M6 Opis ceremoniału dworskiego za czasów panowania Konstantyna VII Porfirogenety*, X w.

Ceremoniał, jakiego należy przestrzegać podczas przyjmowania [posłów państw obcych] w Pałacu Magnaura, gdy monarchowie zasiadają na tronie Salomonowym*. [...] Gdy [...] wszystko jest już przygotowane, monarchowie [...] wchodzą do wielkiej sali, w której znajduje się tron Salomonowy [...]. Prepozyci* wychodzą i wprowadzają osobistą służbę cesarza, która według zwyczaju ustawia się po lewej i prawej stronie tronu. [...] Gdy już wszyscy znajdują się na swoich miejscach [...], ostiariusz* ze złotą rózgą [...] wprowadza obcego posła [...]. Poseł pada na twarz przed [cesarzem], a w tejże samej chwili odzywa się głos fletów. Poseł podnosi się i podchodzi bliżej, pozostając jednak w pewnej odległości od tronu. W czasie gdy obcy poseł zbliża się do tronu, wchodzą najstaranniej wybrane osoby z jego świty i po złożeniu czołobitności cesarzowi zatrzymują się. [...] Podczas gdy się to dzieje, protonotariusz* domu wnosi dar posła, który on ofiarowuje cesarzowi w imieniu swego pana. [...] Po wręczeniu darów poseł na wezwanie logotety składa czołobitność [monarsze] i oddala się. Gdy zaś zmierza do wyjścia [...], towarzyszy mu dźwięk fletów, ryk lwów, śpiew ptasząt, a dzikie zwierzęta [...] się podnoszą. Z chwilą gdy poseł znika, dają się znów słyszeć bębny, ptaki milkną, a zwierzęta wracają na swoje miejsca.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 49–50.

* **Konstantyn VII Porfirogeneta** – cesarz bizantyński panujący w latach 945–959

Pałac Magnaura – jeden z budynków znajdujących się w kompleksie pałacowym w Konstantynopolu

tron Salomonowy – tron wyrzeźbiony na podobieństwo tronu Salomona – biblijnego władcy państwa żydowskiego

prepozyt – urzędnik dworski sprawujący nadzór nad całym dworem

ostiariusz – urzędnik wprowadzający wezwane osoby przed oblicze cesarza

protonotariusz – urzędnik odpowiedzialny za utrzymywanie kontaktów z innymi państwami

Praca z materiałami

1. Wskaż elementy, które świadczą o wyjątkowej pozycji cesarza bizantyńskiego. **M5**, **M6**, **M7**
2. Opisz sposób przyjmowania obcych poselstw przez cesarza bizantyńskiego. **M6**

M7 Cesarz bizantyński Bazyli II Bułgarobójca w otoczeniu Chrystusa i aniołów. U stóp monarchy leżą postacie symbolizujące podbite ludy. Miniatura z X w. z księgi liturgicznej Bazylego II.

Cesarstwo Bizantyńskie charakteryzowała rozbudowana administracja. Jej przedstawiciele najczęściej wywodzili się z arystokracji. Najwyższą władzę wśród urzędników sprawowali **logoteci**. Najważniejszym z nich był wielki logoteta, który zajmował się sprawami wewnętrznymi i zagranicznymi. Kolejni w hierarchii byli urzędnicy odpowiadający za skarb państwa, armię i dobra państwowe (m.in. wódz naczelny, admirał oraz kontroler finansów).

Lokalna administracja opierała się na urzędnikach zwanych **strategami**. Ważną funkcję pełnili **biskupi**, którzy przewodzili gminom chrześcijańskim. Ich faktyczna władza – zwłaszcza w miastach – obejmowała sądownictwo, administrację i dowodzenie obroną miast w czasie najazdu.

Dużą rolę odgrywał **lud stolicy**, który akceptował wybór cesarza, ale mógł też się zbuntować przeciwko jego władzy, czego przykładem było powstanie Nika. Wybuchło w 532 r. i zostało krwawo stłumione przez wojska Justyniana. W masakrze, do której doszło w cyrku w Konstantynopolu, śmierć miało ponieść 30 tys. powstańców.

Kryzys religijny w cesarstwie

W państwie bizantyńskim za prawdziwego namiestnika Chrystusa i przywódcę Kościoła uważano cesarza. Jego zwierzchnictwo uznawał także stojący na czele Kościoła wschodniego patriarcha Konstantynopola.

Z biegiem lat Kościół wschodni zaczął się różnić od Kościoła zachodniego. Stało się to widoczne podczas sporu między **ikonoklastami (obrazoburcami)** a **ikonodułami**. Konflikt dotyczył ikon, czyli obrazów sakralnych, na których przedstawia się osoby Jezusa Chrystusa, Matki Boskiej i świętych oraz sceny biblijne. Ikonoklaści byli przeciwnikami kultu ikon, a ikonodułowie oddawali im cześć. W 726 r. cesarz Leon III zakazał kultu świętych obrazów. Spór religijny przerodził się w wewnętrzny konflikt w państwie i zaostrzył napięte stosunki między Kościołem wschodnim i zachodnim, ponieważ papiestwo w sporze religijnym stanęło po stronie przeciwników cesarza. Ostatecznie konflikt wygrali ikonodułowie w IX w.

Ikonoklasta (obrazoburca)

Zwolennik ikonoklazmu – ruchu religijnego w Cesarstwie Bizantyńskim w VIII–IX w. zwalczającego oddawanie czci świętym obrazom.

Ikonoduł

Zwolennik ikonodulii – oddawania czci świętym obrazom.

M8 **Św. Jan Damasceński, teolog żyjący w VII–VIII w., o ikonoklastach**

W dawnych czasach Bóg, który nie ma ciała ani kształtu, nie mógł być w żaden sposób przedstawiany. Teraz jednak, skoro stał się widzialny w ciele i zamieszkał wśród ludzi, przedstawiam wizerunki Boga, którego widzę. Nie składam hołdu materii, ale oddaję cześć jej Stwórcy, który ze względu na mnie przyjął postać cielesną, zgodził się zamieszkać wśród widzialnego świata i poprzez tę właśnie materię dokonał mojego zbawienia. Nie przestanę wobec tego czcić materii, przez którą dokonało się moje zbawienie. Nie czczę jej jednak tak, jak czczę Boga – broń Boże! Jakże bowiem Bogiem może być to, co z niczego powstało? Przecież także ciało Boga jest Bogiem [...]. Całą tę materię uznaję i czczę na wieki. [...]

Czyż nie jest też materią przenajświętsze i przebłogosławione drzewo krzyża świętego? Czyż nie jest materią święte i czcigodne wzgórze – miejsce Kalwarii? Czyż nie jest materią życiodajna i podtrzymująca życie owa skała – Grób święty, źródło naszego zmartwychwstania? Czyż nie jest też materią służący do pisania atrament i najświętsza księga Ewangelii? Czyż nie jest materią życiodajny ołtarz, z którego otrzymujemy Chleb życia? Czy nie są materią srebro i złoto, z których sporządzamy krzyże, medaliony i kielichy? A przede wszystkim, czy nie są materią Krew i Ciało naszego Pana? Albo więc temu wszystkiemu odmów szacunku i czci, albo przeciwnie, przyjmij tradycję Kościoła, i pozwól, aby czczono wizerunki samego Boga oraz Jego przyjaciół uświęconych Jego imieniem, a przez to napełnionych łaską Ducha Świętego. Nie pogardzaj zatem materią, gdyż nie jest ona godna pogardy. Żadnej rzeczy, która pochodzi od Boga, nie należy się wzgarda.

Św. Jan Damasceński, *I mowa obronna przeciw tym, którzy odrzucają święte obrazy*, „Vox Patrum" 1999, nr 36–37, s. 507–508.

M9 Niszczenie ikon przedstawione na karcie *Psałterza Chłudowa* z IX w.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegał spór o ikony. **M8**, **M9**
2. Przedstaw argumenty, których użył w sporze z ikonoklastami św. Jan Damasceński. **M8**

O tym się pisze

T1 Dżuma za czasów Justyniana – analiza Williama Naphy'ego* i Andrew Spicera*

[Zarazę z 541 r.] „mór Justyniana" ochrzczono mianem pierwszej wielkiej pandemii. Przez ponad dwa stulecia (mniej więcej do 760 roku) basen Morza Śródziemnego pustoszyły jej cykliczne nawroty. Rezultaty zarówno początkowej epidemii, jak i nawrotów okazały się wręcz tragiczne. Jeśli się uważa czarną śmierć oraz inne epidemie dżumy z doby średniowiecza i początku ery nowożytnej za wydarzenia o znaczeniu przełomowych progów (jak sądzi ogromna większość historyków), to „mór Justyniana" w podobny sposób położył się cieniem na epoce późnej starożytności. Cesarstwo Wschodnie pod rządami Justyniana właśnie odwojowywało wówczas utracone prowincje Cesarstwa Zachodniego (chociaż nie udało mu się odzyskać Galii i Brytanii). Persja, odwieczny przeciwnik Bizancjum, borykała się z innymi wrogami. Właśnie wtedy nastąpił wybuch zarazy. Szacuje się, że stolica imperium, Konstantynopol (dziś Stambuł), utraciła wówczas 40% mieszkańców (200 000 osób). Podczas nawrotu (599–600) zmarło 15% ludności Italii i dzisiejszej południowej Francji. Rezultatem była zapaść demograficzna: spadek liczby ludności w ciągu dwóch pokoleń ocenia się na blisko 50–70%.*

Cesarstwo Wschodnie musiało wycofać wojska z zachodniej części świata śródziemnomorskiego, żeby bronić się przed atakami barbarzyńców. Również Persja uległa ogromnemu osłabieniu. Handel praktycznie zanikł, bo mieszkańcy miast uciekli na wieś albo wymarli. W miarę szerzenia się zarazy pustoszały wsie i majątki ziemskie. Gospodarka podupadła z powodu wyludnienia. Zarówno Bizancjum, jak i Persja były konglomeratem scentralizowanych wspólnot miejskich żyjących z handlu. Szkody wyrządzone przez zarazę ułatwiły koczowniczym plemionom arabskim, świeżo nawróconym na islam, zagarnięcie rozległych terenów obydwu imperiów.

Aby uzmysłowić rozmiary zniszczeń i zapaści cywilizacyjnej, przytoczymy garść wymownych faktów. Do tej pory jeszcze można się w Syrii natknąć na ruiny opustoszałych bizantyńskich wsi, willi, klasztorów i pomniejszych miast. Niegdyś otaczały je pola uprawne, dzisiaj są to skąpo zaludnione pastwiska. Przed nadejściem pierwszej pandemii na pustyni Negew istniały liczne wspólnoty zakonne, utrzymujące się dzięki starannie uprawianym i nawadnianym okolicznym gruntom. Kiedy klasztory porzucono, pola ponownie zmieniły się w pustynię i pozostawały w tym stanie aż do schyłku XIX wieku. Gospodarstwa drobnych właścicieli ziemskich, którzy dzięki ekstensywnej* uprawie zbóż żywili całą Italię, licznie niegdyś pokrywały Afrykę Północną, zwłaszcza Libię. Dżuma zniszczyła je, rujnując cały system irygacyjny, po czym ziemie te również obróciły się w pustynię. Nie tylko główne szlaki handlowe całego Cesarstwa załamały się z powodu wyludnienia miast, lecz intensywnie przedtem uprawiane grunty legły odłogiem, przeobrażając się w pastwiska lub [...] pustynniejąc. Wiele prac naukowych postuluje, że Bliski Wschód, Egipt i Afryka Północna zdołały odzyskać poziom cywilizacyjny sprzed 540 roku dopiero pod koniec XIX wieku. Nadrobienie strat ludnościowych dotyczyło jednak tylko miast, natomiast wieś pozostaje nadal tak samo słabo zaludniona (a jej ziemie w małym stopniu uprawiane) jak piętnaście stuleci wcześniej.*

Mimo że Cesarstwo Wschodnie oraz imperium perskie dotkliwie osłabły i w rezultacie utraciły wiele terenów na rzecz rodzącego się islamu, to ich cywilizacje zachowały dostatecznie dużo żywotności, by przetrwać. Prawda, że ziemia leżała odłogiem, wsie się wyludniły, a miasta znacznie zmniejszyły, lecz handel zdołał się podnieść z upadku, a warstwa urzędnicza pozostała w sumie nienaruszona.

William Naphy, Andrew Spicer, *Czarna śmierć*, Warszawa 2004, s. 10–11.

*
William Naphy (czyt. łyljam nafi) – amerykański historyk specjalizujący się w dziejach mentalności i medycyny

Andrew Spicer (czyt. endrju spajser) – brytyjski historyk specjalizujący się we wczesnonowożytnych dziejach Europy

pandemia – występowanie choroby zakaźnej w tym samym czasie na bardzo dużym obszarze

pustynia Negew – pustynia położona na południu dzisiejszego Izraela

ekstensywny – obfity ilościowo, rozległy, obszerny

Mór Justyniana znacznie zmniejszył populację Europy, wstrzymał też wiele projektów i inwestycji budowlanych. W VI w. mieszkańcy Filippi (tereny dzisiejszej Grecji) rozpoczęli budowę imponującej bazyliki, jednak prace nad nią nigdy nie zostały ukończone. Jako przyczyny podaje się trzęsienie ziemi z połowy VI w. oraz mór Justyniana, który doprowadził do spadku liczby ludności i negatywnie wpłynął na sytuację gospodarczą miasta. Na zdjęciu ruiny niedokończonej bazyliki w Filippi.

Dżuma Justyniana nie była pierwszą epidemią w Europie. W 430 r. p.n.e. w Atenach wybuchła zaraza, w wyniku której śmierć poniosło 250–300 tys. osób. Jedną z ofiar był sam Perykles. Naukowcy do dziś nie są pewni, jaka choroba nawiedziła wówczas Ateny. Część z nich przypuszcza, że była to dżuma. Jednak w ostatnich latach coraz częściej słychać opinię, że Ateńczycy zachorowali na dur brzuszny. W kolejnych wiekach epidemie regularnie pojawiały się w Europie. W II w. n.e. doszło do wybuchu epidemii, która przeszła do historii jako zaraza Antoninów. Pochłonęła ok. 5 mln ludzkich istnień. Była prawdopodobną przyczyną śmierci cesarza Lucjusza Werusa, który zmarł w 169 r. Do dzisiaj naukowcy nie ustalili, jaka zaraza zdziesiątkowała populację starożytnego Rzymu. Przypuszcza się, że była to odra lub czarna ospa. Michiel Sweerts (czyt. michil sferts), *Zaraza w starożytnym mieście*, XVII w., Muzeum Sztuki w Los Angeles (czyt. andżeles).

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, dlaczego dżumę z czasów Justyniana nazwano pandemią. **T1**
2. Wymień, jakie tereny oprócz Bizancjum objęła epidemia. **T1**
3. Podaj społeczne i gospodarcze skutki moru Justyniana. **T1**
4. Wytłumacz, dlaczego na dżumę chorowali przede wszystkim mieszkańcy miast. **T1**

infografika

Hagia Sophia

Symbolem panowania Justyniana Wielkiego była Bazylika Mądrości Bożej – Hagia Sophia. Świątynię wzniesiono w latach 532–537, a nad jej budową czuwało dwóch architektów: Anthemios (czyt. antemios) z Tralles i Izydor z Miletu. Kościół pełnił funkcję najważniejszego miejsca kultu religijnego w Cesarstwie Bizantyńskim. To w nim dokonywano koronacji cesarskich. Był także siedzibą patriarchy Konstantynopola. Po zdobyciu miasta przez Turków w XV w. świątynia została przekształcona w meczet, a w 1934 r. utworzono w niej muzeum. W 2020 r., po ogłoszeniu dekretu przez prezydenta Turcji, ponownie stała się meczetem.

W czasach Cesarstwa Bizantyńskiego Hagia Sophia składała się z następujących elementów:

1 **Atrium** – wewnętrzny dziedziniec otoczony krużgankiem z kolumnami, pełnił funkcję przedsionka świątyni (narteksu). W jego centrum znajdowała się studnia przeznaczona do rytualnych obmyć.

2 **Przypory** – ich zadaniem było podpieranie innych elementów budowli.

3 Jeden z czterech narożników świątyni – stanowiły one zakończenia potężnych **filarów**, na których się opierała konstrukcja kopuły.

4 **Kopuła centralna** została umieszczona nad nawą główną. Jej średnica miała ponad 31 m, a wysokość od posadzki do najwyższego punktu – blisko 56 m. Mimo ogromnych rozmiarów sprawiała wrażenie, jakby wisiała w powietrzu.

5 **40 okien** w podstawie kopuły rozjaśniało centrum świątyni, podczas gdy jej boki pozostawały przyciemnione.

6 **Sklepienie** było pokryte złotem i zdobiły je liczne mozaiki.

7 Jedna z dwóch **półkopuł** przykrywających nawę główną świątyni oraz podpierających kopułę centralną.

8 **Galeria** – długi balkon wewnątrz świątyni, składał się ze 107 kolumn, na których opierał się ciężar kościoła.

9 **Eksedra** – otwarta, półkolista nisza stanowiąca element architektury od czasów antycznych. W świątyniach bizantyńskich eksedry miały dwie kondygnacje.

10 **Naos** – centralny punkt w świątyni bizantyńskiej, miejsce liturgii.

11 **Baptysterium** – znajdowało się obok świątyni, było miejscem przeznaczonym do dokonywania chrztów.

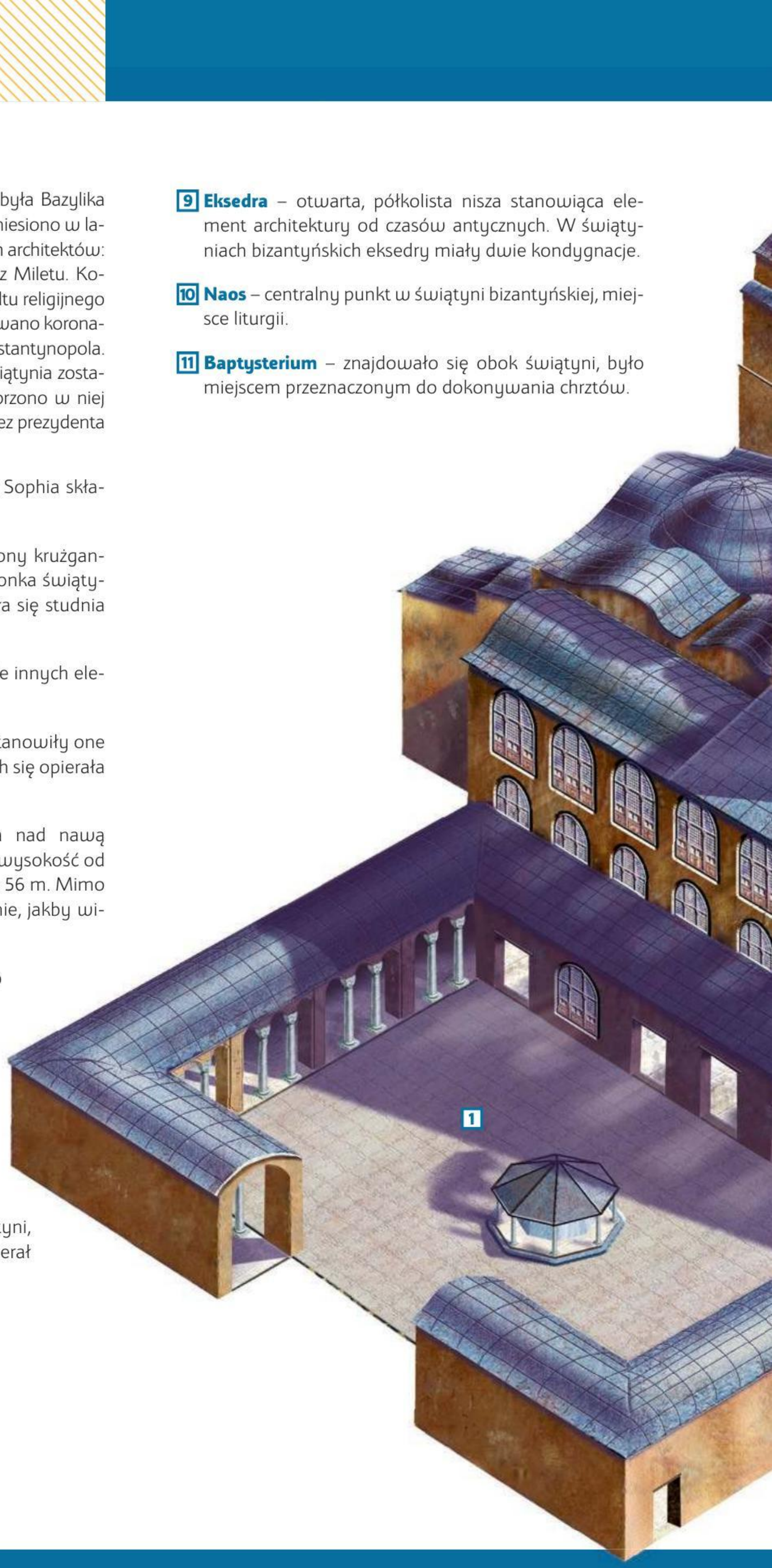

Praca z infografiką

1. Wymień elementy, które służyły wzmocnieniu konstrukcji budowli.

2. Wyjaśnij, czym było atrium.

Kolos z Barletty to monumentalny posąg przedstawiający jednego z cesarzy, prawdopodobnie Walentyniana I. Został wykonany z brązu między IV a VI w. n.e. Wysokość posągu wynosi ok. 5 m. Władca w dłoniach trzyma jabłko i krzyż (pierwotnie było to berło). Na początku XIII w. pomnik został zrabowany z Konstantynopola i przewieziony do Wenecji. Obecnie znajduje się na południu Włoch, w miejscowości Barletta.

Praca z materiałem

1. Opisz wrażenie, jakie Kościół Hagia Sophia wywarła na Prokopiuszu z Cezarei. **M10**

Kultura Bizancjum

Kultura bizantyńska stanowiła połączenie wpływów greckich i rzymskich z istotną rolą chrześcijaństwa. W dużej mierze przyczyniła się do zachowania **tradycji antycznej**. Początkowo w Bizancjum przeważała łacina, z czasem jednak została wyparta przez grekę. Rolę najważniejszego ośrodka kultury odgrywał **Konstantynopol**, którego wpływy promieniowały na całe cesarstwo.

Jednym z charakterystycznych elementów kultury bizantyńskiej była **architektura**, w której dominował monumentalizm i przenikały się wątki antyczne z wczesnochrześcijańskimi. Szczytowy okres jej rozwoju przypadł na czasy panowania Justyniana Wielkiego. Wtedy to (VI w.) wzniesiono **bazyliki kopułowe Hagia Sophia** i **św. Ireny** w Konstantynopolu. W budowlach tych zastosowano połączenie dwóch dotychczas znanych rozwiązań architektonicznych, tj. planu podłużnego (m.in. prostokąta) oraz centralnego (m.in. koła). Nowością było wznoszenie bazylik na planie **krzyża greckiego**, którego ramiona mają równe długości i przecinają się pod kątem prostym.

Sztuka bizantyńska to głównie przepiękne **mozaiki** o tematyce religijnej. Jednym z najważniejszych elementów twórczości bizantyńskiej było **pisanie** (**malowanie**) **ikon**. W przeciwieństwie do starożytnego Rzymu w Bizancjum nie stawiano rzeźb ukazujących Boga lub świętych. Rzeźby służyły utrwalaniu postaci cesarzy, tak jak np. Kolos z Barletty.

Literatura Bizancjum rozwijała się na fundamencie literatury starożytnej Grecji. Najsłynniejszym historykiem był żyjący w VI w. **Prokopiusz z Cezarei**, autor *Historii wojen*, dzieła opisującego wojny toczone przez Bizancjum w latach 527–553. Opierając się na zdobyczach starożytnej historiografii, stworzono i rozwinięto literaturę hagiograficzną (żywoty świętych). Powstało również wiele traktatów teologicznych – poświęconych Bogu, jego naturze i relacji ze światem. Ich twórcami byli m.in. Grzegorz z Nazjanzu, Grzegorz z Nyssy, Maksym Wyznawca. Za jednego z najwybitniejszych poetów Bizancjum uważa się św. Romana Melodosa, autora hymnów i pieśni.

M10 **Kościół Hagia Sophia w opisie Prokopiusza z Cezarei – historyka bizantyńskiego żyjącego w VI w.**

Cesarz Justynian i inżynierowie Anthemios i Izydor nadali statykę kościołowi, zawieszonemu jakby w powietrzu, przy pomocy wielu zabiegów. Większość z nich przekracza moje możliwości zrozumienia i nie potrafię sformułować ich w słowach: jeden tylko sposób opiszę tu, aby wykazać moc całej budowli. Oto on. [...] Całe sklepienie pokryte jest czystym złotem, które łączy piękno ze splendorem, choć refleksy złota na marmurze przewyższają pięknością lśnienie jego samego. Dwie są boczne kolumnady [...]. I one także mają kopułowate sklepienie przyozdobione złotem. [...] Ktokolwiek wchodzi tam, aby się modlić, natychmiast pojmuje, że dzieło to zostało dokonane dzięki boskiej łasce, a nie przez ludzką moc czy umiejętności: i tak duch człowieka unosi się wzwyż ku wspólnocie z Bogiem.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 53–54.

Cesarstwo Bizantyńskie – „nowy Rzym"

Podsumowanie 17

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, dlaczego Cesarstwo Bizantyńskie nazywamy „nowym Rzymem".
2. Omów reformy cesarza Justyniana I.
3. Opisz charakterystyczne cechy bizantyńskiego systemu politycznego.
4. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia kulturowe Cesarstwa Bizantyńskiego.

Rządy Justyniana I Wielkiego

Reforma administracji – zmniejszenie liczby urzędów, ograniczenie kosztów utrzymania administracji.
Dobrze wyszkolona i lojalna armia dowodzona przez Belizariusza.
Liczne podboje – w efekcie prawie całe Morze Śródziemne wewnętrznym morzem Cesarstwa Bizantyńskiego.
Kodyfikacja systemu prawnego – Kodeks Justyniana.
Reforma studiów prawniczych.
Walka z pogaństwem i zaprowadzenie chrześcijaństwa w całym państwie.

Cechy bizantyńskiego systemu politycznego

Cesarz na czele państwa, naczelny prawodawca, dowodzący armią i sprawujący najwyższą władzę sądowniczą.
Władza absolutna cesarza.
Wybór władcy przez senat, armię i lud Konstantynopola.
Zwierzchnictwo cesarza nad władzą świecką i kościelną – cezaropapizm.
Patriarcha Konstantynopola przewodzący Kościołowi w Cesarstwie Bizantyńskim.
Administracja centralna oparta na urzędnikach (najwyższa władza w rękach logotetów).
Administracja lokalna oparta na strategach i biskupach.
Rozbudowany ceremoniał dworski.

Kryzys religijny w Cesarstwie Bizantyńskim

Pogłębianie się różnic religijnych między Wschodem a Zachodem.
Spór ikonoklastyczny w VIII–IX w. między zwolennikami (ikonodułami) i przeciwnikami (ikonoklastami) kultu ikon.
Cesarz po stronie ikonoklastów.
Papiestwo po stronie ikonodułów.
Koniec konfliktu w IX w. – wygrana ikonodułów.

Osiągnięcia kulturowe

Wpływy greckie, rzymskie i chrześcijańskie w kulturze bizantyńskiej.
Zachowanie tradycji antycznej.
Konstantynopol – najważniejszy ośrodek kultury Bizancjum.
Architektura – bazyliki kopułowe (np. Hagia Sophia, Kościół św. Ireny).
Sztuka – mozaiki o tematyce religijnej, pisanie (malowanie) ikon.
Rozwój historiografii (np. Prokopiusz z Cezarei), hagiografii oraz liryki (np. św. Roman Melodos).

Polecane publikacje

Robert Browning, *Justynian i Teodora*, Warszawa 1996.
Georgij Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 2015.
Kazimierz Zakrzewski, *Bizancjum w średniowieczu*, Warszawa 1995.

18 Świat islamu. Ekspansja Arabów

Przypomnij

- Czym się różni religia monoteistyczna od politeistycznej?

Cel lekcji

- Poznam główne założenia islamu i jego wpływ na dzieje świata.

Po lekcji

- Wyjaśniam, kim był Mahomet.
- Opisuję najważniejsze zasady islamu.
- Przedstawiam główne kierunki ekspansji Arabów.
- Charakteryzuję wpływ islamu na kulturę europejską.

Mahomet

(ok. 570–632)

Twórca islamu. Założył pierwszą wspólnotę muzułmańską (w Medynie), stworzył podstawy prawne i obyczajowe nowej religii. Udało mu się zjednoczyć niemal wszystkich Arabów. Juan (czyt. huan) Landa, wizerunek Mahometa, 1877 r.

Geneza islamu

Arabowie już w czasach starożytnych zamieszkiwali **Półwysep Arabski**. Była to ludność semicka (podobnie jak Żydzi) zajmująca się rolnictwem, pasterstwem i handlem. Początkowo Arabowie wierzyli w wielu bogów (**politeizm**) i oddawali cześć świętym kamieniom. Nie stworzyli jednak jednolitego i spójnego systemu religijnego. Podstawą organizacyjną tej społeczności były plemiona złożone z rodów.

W VII w. w świecie arabskim doszło do kryzysu gospodarczego i rozpadu więzi rodowych. Przyczyniły się do tego rywalizacja plemion oraz zaangażowanie niektórych z nich w długotrwałe wojny Persji z Bizancjum. Pojawiło się wówczas wielu wędrownych nauczycieli religijnych. Jednym z nich był **Mahomet**. Stworzony przez niego system religijny przeszedł do historii jako **islam**.

M1 Życiorys wysłannika Bożego według arabskiego historyka Ibn Ishaka żyjącego w VIII w.

Kiedy Mahomet miał lat czterdzieści, posłał go Bóg jako proroka [...]. Jego dar proroczy zaczął się od tego, że miewał on prawdziwe objawienia we śnie [...] i że jął kochać ponad wszystko samotność. [...] W nocy [...] przyniósł mu Gabriel rozkaz Boga. Spałem, opowiada sam Mahomet, kiedy on przyniósł mi jedwabną zapisaną tkaninę i powiedział: „Czytaj! [...] Twój Pan jest tym najmiłosierniejszym, który za pośrednictwem pióra pouczył człowieka, czego tenże nie wiedział". Następnie obudziłem się i stało się, jakoby te słowa wryły się w serce moje. Potem [...] Mahomet [...] przyjął objawienie jako istotnie prawdziwe i podjął się tego, co mu zlecono [...]. Mahomet postępował jednak wedle rozkazu Boga mimo wszelkich sprzeciwów i wszelkich krzywd ze strony swego ludu. Chadidża wierzyła w Mahometa, poczytywała objawienie za prawdziwe i wspierała go w jego przedsięwzięciu. Pierwszą osobą męskiej płci, która uwierzyła w Mahometa, [...] był dziesięcioletni Ali* [...]. Następnie nawrócił się Zeid [...], wyzwoleniec Mahometa [...]. Następnie nawrócił się Abu Bakr* [...]. Potem przyjmowali islam mężczyźni i kobiety całymi grupami, aż wreszcie zaczęto o tym mówić w mieście [Mekka].*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 17.

* **Chadidża** – żona Mahometa
Ali – stryjeczny brat Mahometa
Abu Bakr – przyjaciel i teść Mahometa

Mahomet urodził się w mieście **Mekka** (obecnie w Arabii Saudyjskiej) ok. 570 r. Kształcił się pod opieką stryja, by zostać kupcem. Dzięki kontaktom handlowym miał okazję zetknąć się z kulturą i religią sąsiednich cywilizacji. Według tradycji muzułmańskiej był prorokiem i dostąpił wielu boskich objawień, podczas których ukazywał mu się m.in. archanioł Gabriel. Miał mu on przekazać prawdę Bożą umożliwiającą przeprowadzenie reformy wierzeń ludów arabskich. Mahomet twierdził, że istnieją niebo oraz piekło, że nastąpi sąd ostateczny i koniec świata. Głosił, że przeznaczeniem ludzi jest poddanie się woli **Allaha**, jedynego Boga. Stąd pochodzi nazwa wyznania – islam (arab. „poddanie się woli Boga"). Wyznawcy nowej religii nazwali siebie **muzułmanami** (arab. „ulegli", „poddani Bogu").

Początkowo nauki głoszone przez Mahometa nie znalazły zbyt wielu zwolenników. Jego naukom sprzeciwiali się zwłaszcza bogaci kupcy, którzy zaczęli prześladować pierwszych wyznawców islamu. Mahomet musiał opuścić rodzinną Mekkę i w **622 r.** udał się do Medyny (obecnie w Arabii Saudyjskiej). Jego ucieczka, nazwana **hidżrą** (arab. „emigracja", „wywędrowanie"), jest uznawana przez muzułmanów za początek nowej ery.

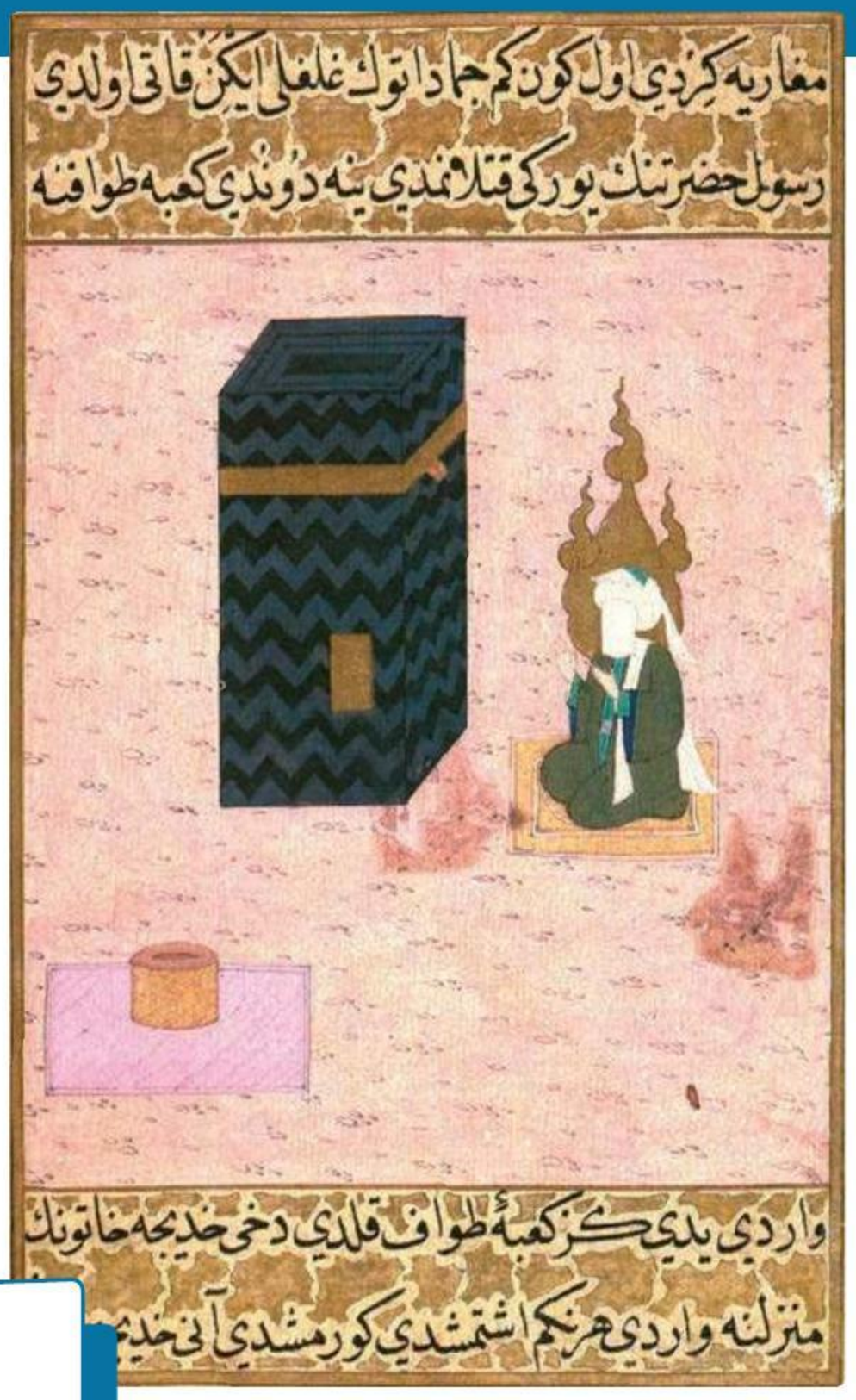

Ważnym miejscem dla muzułmanów jest Świątynia Al-Kaba w Mekce. W jej narożniku znajduje się Czarny Kamień (hadżar) – największa świętość wyznawców islamu i cel ich pielgrzymek. Na miniaturze z XVI-wiecznego eposu *Doskonałe życie Proroka* Mahomet modli się przy Czarnym Kamieniu.

M2 **Nauki Mahometa zawarte w Sunnie***

12. Kiedy Prorok [...] wrócił do domu po otrzymaniu objawienia, zwrócił się do Chadidży tymi słowami: „Jak ja, mały, słaby człowiek, mogę ponieść tak wielki ciężar?". Ona mu odpowiedziała: „Bóg, który dokonuje tego dzieła, nie powierzył go tobie, żeby nie było sukcesu, abyś nie mógł temu podołać. Wybrał ciebie, bo ty jesteś miły Bogu, dbasz o wiernych, pomagasz biednym i samotnym, nosisz ich troski w sercu [...]". Potem Chadidża zaprowadziła Proroka do swego kuzyna, który był chrześcijaninem. Ten wysłuchał jej opowiadania i powiedział: „To mówi ci ten sam anioł, który był wysłany do Mojżesza".

35. [...] Pewien Beduin zwrócił się do Proroka: „Podaj mi przykład, w jaki sposób mógłbym dostać się do nieba". On mu odpowiedział: „Wypełniaj swe obowiązki, módl się, płać zakat, pość w miesiącu ramadan*".*

53. [...] Modlitwa zbiorowa jest dwadzieścia pięć razy więcej warta niż modlitwa w domu lub w czasie pracy [...].

202. [...] Allah może gniewać się na nas za wszystkie nasze grzechy – ale za nieposłuszeństwo wobec rodziców czeka cię kara.

317. [...] Niech młodzi pozdrawiają starszych i niech ten, kto idzie, pokłoni się temu, który siedzi, niech ci, którzy są nieliczni, pozdrawiają tych, którzy są w większości.

362. [...] Niech żaden sędzia nie rozstrzyga między dwoma stronami, póki sam jest w stanie złości.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 21.

* **Sunna** – zob. s. 196
zakat – jałmużna, czyli datek ofiarowany ubogim
ramadan – zob. s. 198

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób według Ibn Ishaka Mahomet dostąpił objawienia. **M1**
2. Wymień osoby, które jako pierwsze uwierzyły w nauki Mahometa. **M1**, **M2**
3. Określ sfery życia regulowane przez nauczanie Mahometa. **M2**

Od wspólnoty religijnej do państwa

W Medynie Mahomet wraz ze zwolennikami założył **ummę** – wspólnotę religijną, która z czasem rozszerzyła swoje wpływy i utworzyła pierwsze **państwo arabskie**. W mieście tym wzniesiono pierwszy meczet – miejsce kultu muzułmańskiego. Dla młodej wspólnoty stanowił on centrum religijne i polityczne: odprawiano w nim modły, planowano bitwy, opiekowano się rannymi, a część wyznawców mieszkała w jego obrębie w namiotach. Mahomet podbił okoliczne plemiona, po czym podjął walkę z Mekką. W 630 r. po zajęciu miasta kazał usunąć wszystkie symbole i wizerunki pogańskich bóstw znajdujące się w Świątyni Al-Kaba, która stała się odtąd głównym miejscem kultu wyznawców islamu.

Mahomet zmarł po krótkiej chorobie w **632 r.** Po jego śmierci muzułmanie wybrali **kalifa** – tj. następcę proroka – i powierzyli mu władzę państwową i religijną. Został nim **Abu Bakr**, który miał stać na straży czystości nauk Mahometa. Jego i trzech kolejnych następców Mahometa – Umara, Usmana i Alego – nazywa się **kalifami prawowiernymi**. Panowali oni do 661 r.

Podboje Arabów

Ekspansja islamu zaczęła się jeszcze za życia Mahometa i objęła wówczas Półwysep Arabski. W okresie panowania kalifów prawowiernych armia arabska podbiła Persję, rozbiła wojska bizantyńskie oraz przejęła kontrolę nad Syrią, Palestyną i Egiptem.

M3 Bitwa pod Poitiers (czyt. płatje) stoczona w 732 r. przez armię Karola Młota z wojskami muzułmańskimi często jest określana jako jedna z najważniejszych bitew w historii, gdyż powstrzymała podbój Europy przez Arabów. Jednak historycy uważają tę opinię za przesadną i zwracają uwagę, że większe znaczenie w tym czasie miała skuteczna obrona Konstantynopola w latach 717–718. Charles Steuben (czyt. szarl sztojben), *Bitwa pod Poitiers*, obraz z 1837 r., obecnie w Muzeum Historii Francji w Wersalu.

M4 Podboje Arabów w VII – poł. VIII w.

W czasach panowania dynastii **Umajjadów** (lata 661–750) Arabowie umocnili się na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, a dzięki silnej flocie zaczęli zagrażać Konstantynopolowi. Oblegali go bez powodzenia w latach 717–718. Ostatecznie armia arabska na wschodzie w VIII w. dotarła do granic Chin i Indii.

Arabowie skierowali się również na zachód – opanowali tereny Afryki Północnej, a w 711 r. wkroczyli do Hiszpanii i zajęli Półwysep Iberyjski. Ich pochód za pasmo górskie Pirenejów oraz próba podbicia Galii zostały powstrzymane po przegranej bitwie pod Poitiers w 732 r.

Podboje arabskie ułatwił kryzys w Bizancjum oraz Persji. Niebagatelne znaczenie miała też doskonała organizacja armii. Wojska arabskie potrafiły szybko się przemieszczać, dzięki czemu często zaskakiwały swoich przeciwników. Arabowie nie prowadzili wojen łupieżczych – po podbiciu danego terytorium pozyskiwali lokalne elity i przejmowali zdobycze cywilizacyjne państwa (m.in. system podatkowy oraz administrację).

Żydów oraz chrześcijan Arabowie uznawali za tzw. **Ludy Księgi** i nie zmuszali ich do przyjęcia islamu. W innej sytuacji byli wyznawcy politeizmu, których Arabowie uważali za pogan i którym narzucali swoją religię siłą.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie Mekkę i Medynę. **M4**
2. Przedstaw kierunki i etapy ekspansji arabskiej w VII–VIII w. **M4**
3. Wyjaśnij, jakie wydarzenie zatrzymało ekspansję arabską w Europie w VIII w. **M3**, **M4**
4. Wskaż na mapie największy zasięg panowania Arabów na wschodzie i zachodzie. **M4**
5. Przypomnij, który starożytny władca, dokonując podbojów, dotarł do granic Indii przed Arabami.

Ludy Księgi

Określenie chrześcijan oraz wyznawców judaizmu występujące w Koranie. Wyraża ono przekonanie, że wyznawcy tych religii (podobnie jak muzułmanie) otrzymali przesłanie od Boga, które zostało zapisane w księgach – dla tych wyznań – świętych.

Sunna

Zbiór opowieści o życiu, działalności oraz naukach Mahometa, tradycja muzułmańska.

Organizacja państwa

Państwo arabskie określano mianem **kalifatu**. Była to monarchia rządzona przez kalifa, który sprawował władzę zarówno polityczną, jak i religijną. Arabom nie udało się jednak utrzymać jednolitości państwa i rozpadło się ono na wiele odrębnych kalifatów.

Po śmierci Mahometa wśród wyznawców islamu zrodził się spór o to, kto ma przejąć po nim władzę. Część muzułmanów opowiedziała się po stronie członków rodziny Mahometa – jego teścia Abu Bakra oraz zięcia Alego. Inni zaś poparli Usmana – członka potężnego i początkowo wrogiego Mahometowi rodu Umajjadów. W ten sposób doszło do rozłamu wyznawców islamu na **szyitów** – stronników rodziny proroka – i **sunnitów** – zwolenników nowej linii kalifów, zapoczątkowanej przez Umajjadów. Z biegiem lat ten konflikt przeszedł również na płaszczyznę doktrynalną dotyczącą **Sunny**.

Do najstarszych i najważniejszych miejsc w kulturze islamu należą Sanktuarium Kopuła na Skale 1 oraz Meczet Al-Aksa 2. Zostały wybudowane na Wzgórzu Świątynnym w Jerozolimie w VII w. przez dynastię Umajjadów. Według tradycji muzułmańskiej Kopułę na Skale wzniesiono w miejscu, z którego archanioł Gabriel zabrał Mahometa w nocną podróż. Wtedy to prorok miał doznać objawienia. Z tego samego miejsca Mahomet po śmierci miał też zostać zabrany do nieba. Kopuła na Skale nigdy nie pełniła – jak się powszechnie uważa – funkcji meczetu. Jest ona jedynie miejscem upamiętnienia tych ważnych dla muzułmanów wydarzeń.

Konflikt między szyitami a sunnitami doprowadził do upadku kalifów z dynastii Umajjadów. W 750 r. władzę przejęła dynastia **Abbasydów** i sprawowała ją do 1258 r. Stolicę państwa arabskiego przeniesiono z Damaszku do nowo wybudowanego na terenie Mezopotamii Bagdadu. Zniesiono wybieralność kalifów, od tej pory ich władza była dziedziczna. Pełnię praw otrzymali tylko Arabowie. Utworzono urząd **wezyra**, który miał być wyrazicielem woli kalifa przed ludem. Dzięki szerokim uprawnieniom urzędnik ten był jedną z najbardziej wpływowych osób w państwie.

Nastąpił rozrost administracji centralnej oraz urzędów lokalnych. Na czele lokalnych struktur stał **emir**, wybierany i odwoływany przez kalifa. Podobnie jak władca był jednocześnie przedstawicielem władzy świeckiej i religijnej. Mianował swoich urzędników oraz dowodził lokalnym wojskiem – mógł nawet na własną rękę prowadzić wojny z sąsiednimi społecznościami, które nie wyznawały islamu.

Duże znaczenie dla państwa Abbasydów miał system podatkowy, dzięki któremu utrzymywano dwór oraz armię. Pobierano dwa oddzielne świadczenia: podatek gruntowy – **charadż** – i podatek od niewiernych (czyli osób niewyznających islamu) – **dżizję**. Największe nakłady przeznaczano na utrzymanie armii, przekształconej w wojsko zawodowe otrzymujące żołd.

W X w. na obszarach zajętych przez Arabów w Europie (tereny Hiszpanii) i w Afryce Północnej powstały nowe państwa arabskie, a ich władcy ogłosili się kalifami. Ogromne znaczenie zyskał Kalifat Kordoby, który obejmował Afrykę Północną i Półwysep Iberyjski.

Z minaretów znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie meczetów pięć razy dziennie rozlega się nawoływanie wiernych do modlitwy. Na zdjęciu minaret spiralny w Samarze (w dzisiejszym Iraku).

2

Ramadan

Dziewiąty miesiąc w kalendarzu muzułmańskim. Przez wyznawców islamu uznawany jest za święty, ponieważ w tym miesiącu ukazał się Mahometowi archanioł Gabriel i przekazał mu wersy Koranu. W czasie ramadanu muzułmanie przestrzegają postu od świtu do zachodu słońca.

Koran

Święta księga islamu powstała w VII w. Zawiera najważniejsze zasady islamu i jest fundamentem religii muzułmańskiej.

Szariat

Normy prawne, których źródłem są Koran i Sunna, regulujące życie religijne i świeckie muzułmanów.

Islam

Islam – podobnie jak judaizm i chrześcijaństwo – to religia **monoteistyczna**. Jego podstawą jest wiara w jednego Boga – **Allaha**, stanowiącego źródło wszelkiej wiedzy i sprawiedliwości. Ze względu na jego boski charakter zabraniano ukazywania podobizn Allaha. Każdy człowiek, który zechce dołączyć do wspólnoty islamskiej, musi trzykrotnie wypowiedzieć wyznanie wiary: „Nie ma Boga prócz Allaha, a Muhammad (Mahomet) jest Jego Wysłannikiem".

Podstawą islamu jest **pięć filarów religii**, do których należą:

- wyznanie wiary w jednego Boga – Allaha,
- odmawianie modlitwy pięć razy dziennie,
- dawanie jałmużny,
- przestrzeganie postu w okresie **ramadanu**,
- pielgrzymka do Mekki przynajmniej raz w życiu.

Muzułmanin musi ściśle przestrzegać zasad swojej wiary zapisanych w świętej księdze islamu – **Koranie**. Na nim opiera się **szariat**, czyli prawo obowiązujące muzułmanów.

Do ważnych zasad należy zakaz spożywania dań z wieprzowiny oraz picia alkoholu. Część wyznawców islamu wśród podstaw religii wymienia **dżihad** (arab. „zmaganie") rozumiany jako walka z własnymi słabościami i pokusami oraz dbanie o rodzinę.

W islamie nie istnieje odrębna grupa duchownych. **Imam** to członek danej społeczności islamskiej, który przewodzi modlitwie, bardzo dobrze znający zasady islamu oraz Koran. **Muezzin** to osoba wzywająca na modlitwę charakterystycznym śpiewem. **Mufti** to muzułmański teolog i prawnik wydający opinie na podstawie szariatu w sprawach świeckich i religijnych.

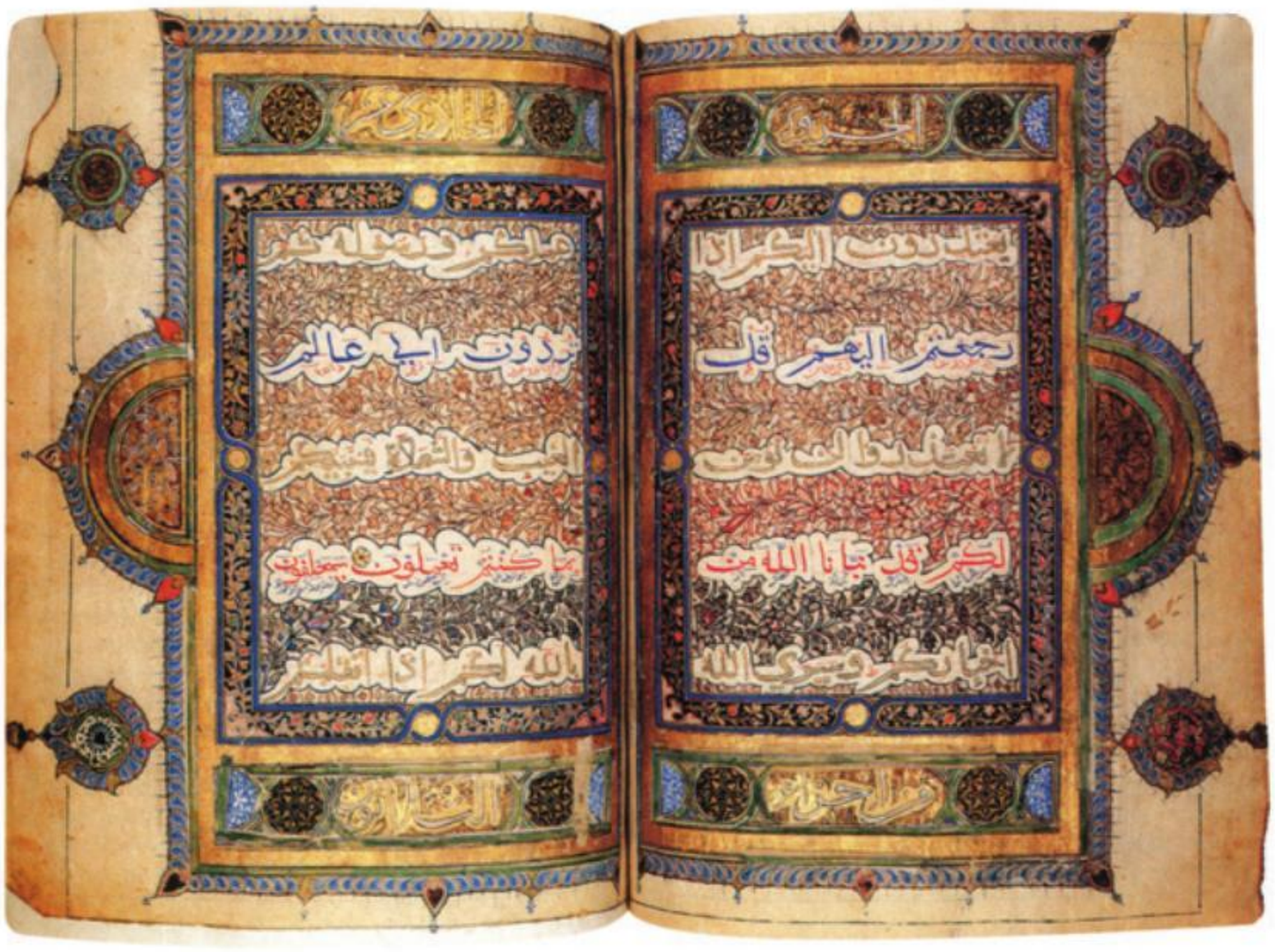

Zgodnie z tradycją muzułmańską treść Koranu była stopniowo objawiana prorokowi Mahometowi. Nastąpiło to w latach 610–632. Początkowo Koran przekazywano w formie ustnej, stąd jego nazwa, która w języku arabskim oznacza recytację. Składa się ze 114 rozdziałów zwanych surami. Z wyjątkiem pierwszej są one ułożone od najdłuższej do najkrótszej. Na zdjęciu bogato zdobiona karta Koranu wydanego ok. 1370 r.

Osiągnięcia cywilizacyjne i kulturowe

Arabowie podbijali tereny, które były kulturowo i cywilizacyjnie zaawansowane w rozwoju. Przejmowali wiele rozwiązań technologicznych czy kulturowych podbijanych ludów i upowszechniali je na kolejno zajmowanych terenach. Po zetknięciu się z nowoczesnym rolnictwem Mezopotamii i Egiptu, w tym m.in. z systemami nawadniania ziemi i uprawą roślin (np. ryżu, szafranu i trzciny cukrowej), zaczęli stosować poznane metody na terenie całego państwa. Na wysokim poziomie stało **rzemiosło**, zwłaszcza produkcja broni. Sławna była bardzo wytrzymała **stal damasceńska** (z Damaszku), z której wykonywano m.in. szable.

We wzornictwie wyrobów produkowanych w świecie arabskim widoczne były inspiracje estetyką bizantyńską. Również organizacja wojskowa Cesarstwa Wschodniorzymskiego posłużyła Arabom do przeprowadzenia reform i uczynienia armii bardziej profesjonalną. Duże podobieństwo okrętów arabskich do bizantyńskich wynikało z faktu, że wielką flotę Arabów zbudowali chrześcijańscy specjaliści w Egipcie oraz Syrii. Dała ona Arabom przewagę na Morzu Śródziemnym i umożliwiła dalszą ekspansję na zachód. Ponieważ załogi tych okrętów co najmniej do IX w. składały się głównie z chrześcijan, flota arabska korzystała z ich sposobów nawigacji oraz stosowała te same strategie w starciach wojennych.

Ze względu na zasady wiary, które **zabraniały prezentowania wizerunków** ważnych postaci islamu, sztuka arabska miała charakter abstrakcyjny. Nie rozwinęły się malarstwo ani rzeźba o charakterze religijnym. Główny nacisk położono na rozwój ornamentyki, stąd charakterystyczne dla tej sztuki są **arabeski**, czyli rozbudowane dekoracje z motywami roślinnymi. Co ciekawe, można je zobaczyć zarówno na płaskorzeźbach i obrazach, jak i na przedmiotach użytkowych.

W architekturze arabskiej są widoczne wpływy chrześcijańskiej kultury bizantyńskiej. Wiele świątyń muzułmańskich, m.in. Wielki Meczet w Damaszku czy Meczet Omara w Fustat, stanowiło kontynuacje późnorzymskiej architektury sakralnej. Przy ich wznoszeniu często wykorzystywano elementy ze zrujnowanych antycznych budowli świeckich i chrześcijańskich kościołów. Z kolei elementy arabskich form dekoracyjnych (podkowiaste łuki czy zdobienia motywami roślinnymi) stosowali budowniczowie sakralnych obiektów chrześcijańskich na terenach opanowanych przez Arabów, zwłaszcza w Hiszpanii. W związku z emigracją chrześcijan z terenów arabskich w wyniku prześladowań ślady specyficznego **stylu mozarabskiego** są dostrzegalne nawet w północnej Europie.

Ważną domeną Arabów był **handel**. Pośredniczyli oni m.in. w wymianie towarów między południową a północną częścią basenu Morza Śródziemnego. Z Dalekiego Wschodu sprowadzali porcelanę, jedwab oraz przyprawy, a do Europy przywozili wytwory arabskiego rzemiosła. Kupcy arabscy pozostawili **relacje z podróży**, które stanowią istotne źródło informacji o geografii, zwyczajach, gospodarce oraz sztuce wojennej ówczesnych społeczeństw i państw.

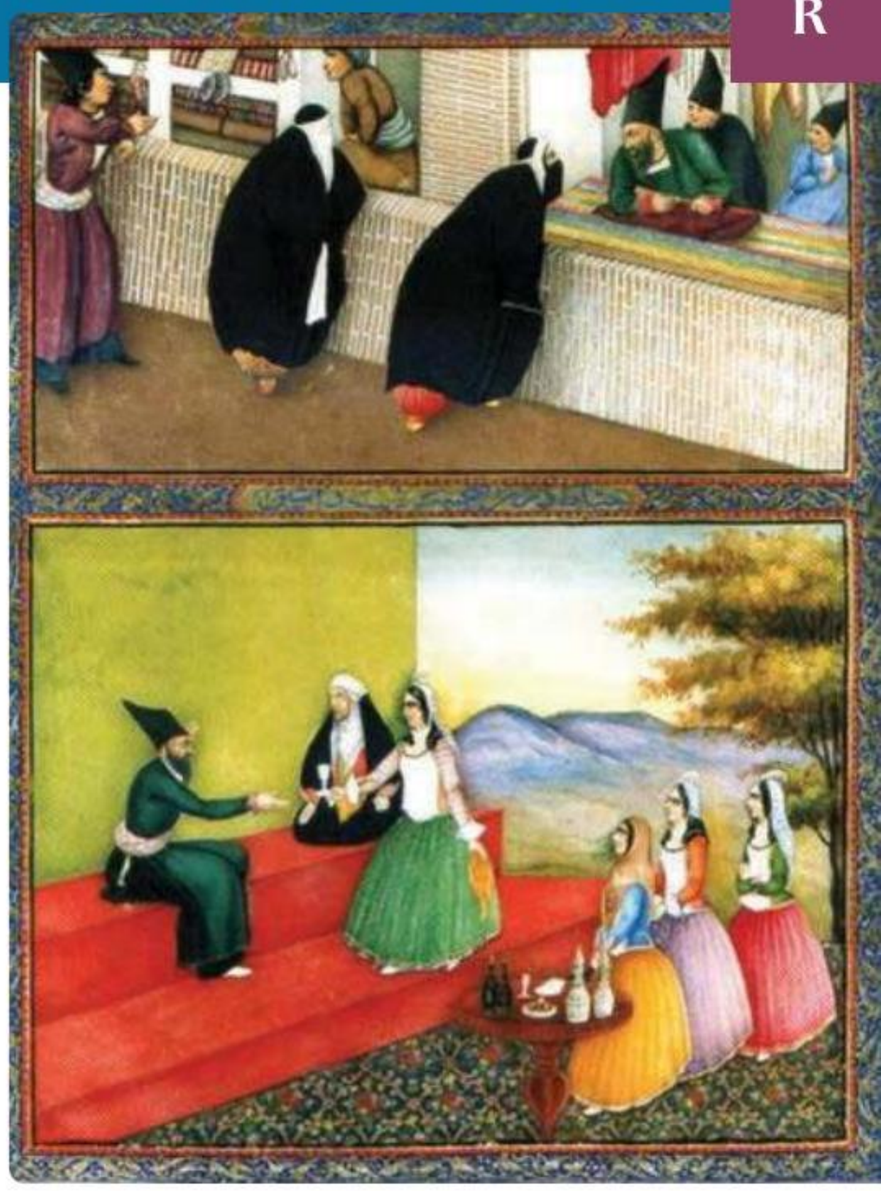

M5 Dużą popularnością – nie tylko w świecie arabskim – cieszył się zbiór opowieści i podań ludowych zatytułowany *Księga tysiąca i jednej nocy*. Jego fabułę stanowi opowieść snuta w ciągu tytułowych 1001 nocy przez Szeherezadę. Najstarsze wersje *Księgi* pochodzą z IX i X w. Na ilustracji jedna z kart XIX-wiecznego wydania książki z miniaturami perskiego malarza Saniego ol Molka.

Styl mozarabski

Styl pojawiający się w architekturze sakralnej chrześcijan łączący elementy europejskie i orientalne (arabskie).

M6 Arabeski to charakterystyczny element sztuki arabskiej. Arabowie przejęli je od Greków i Rzymian, a potem rozprzestrzenili na obszarach podbitych krajów europejskich. Dziś możemy je podziwiać m.in. w katedrze w Kordobie (dawnym Wielkim Meczecie), której fragment ukazuje zdjęcie obok.

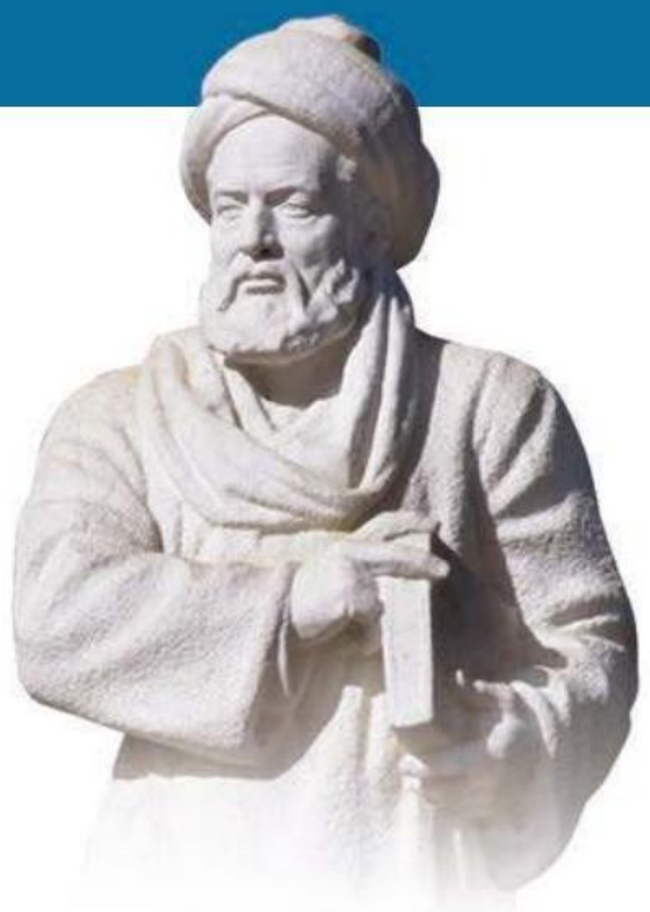

M7 Awicenna, właściwie Ibn Sina, jest uznawany za jednego z najwybitniejszych myślicieli arabskich. Przypisuje mu się autorstwo ponad 160 prac, wśród których najważniejsze dotyczą medycyny. Jego *Kanon medycyny* był podstawowym podręcznikiem studentów medycyny aż do XVII w. Na zdjęciu fragment Pomnika Awicenny w Hamadan (w dzisiejszym Iranie), XX w.

Arabowie przetłumaczyli dzieła antycznych uczonych, np. Arystotelesa. Znajomość starożytnej myśli filozoficznej miała wpływ na rozwój **filozofii**, ale również teologii chrześcijańskiej w średniowieczu. Innym przykładem może być **medycyna**. Jej tajniki arabscy lekarze przejęli od Greków i Rzymian. Wiedzę tę uzupełnili o doświadczenia zdobyte w Indiach i Chinach. Dzięki podręcznikowi *Kanon medycyny* opracowanemu przez żyjącego na przełomie X i XI w. filozofa i medyka **Awicennę** Europejczycy przejęli niektóre sposoby leczenia, np. stosowanie pijawek.

Arabowie rozwinęli wiele dziedzin nauki, m.in. astronomię i matematykę. Na początku IX w. w Bagdadzie powstał **Dom Mądrości**, w którym zajmowano się tłumaczeniem dzieł filozoficznych i naukowych z łaciny, greki oraz sanskrytu. Jednym z najsłynniejszych uczonych tamtych czasów był działający w IX w. w Bagdadzie matematyk i astronom pochodzenia perskiego **Muhammad Ibn Musa al-Chuwarizmi**. Dzięki jego pracom nastąpiło upowszechnienie dziesiętnego systemu liczenia oraz zapisu liczb nazwanego **cyframi arabskimi**, które wkrótce wyparły cyfry rzymskie na terenie Europy. Jemu zawdzięczamy także upowszechnienie liczby zero, ułamków i funkcji trygonometrycznych.

M8 **Przyjęcie greckich nauk filozoficznych i przyrodniczych przez Arabów w opisie Ibn Chalduna – arabskiego filozofa i historyka żyjącego w XIV–XV w.**

Po upadku panowania Greków przeszła władza na Cezarów. Ci, przyjąwszy religię chrześcijańską, poniechali nauk filozoficznych i przyrodniczych, jak tego wymagają odnośne zasady i przepisy ich religii. Nauki te, uwiecznione na kartach dokumentów i ksiąg, spoczywały w ich skarbcach. [...] Tedy [po podbojach arabskich] posłał Abu Dżafar al-Mansur* poselstwo do króla Rumu* z prośbą, aby mu użyczył ksiąg naukowych w tłumaczeniu. Ten posłał mu księgę Euklidesa* i niektóre pisma przyrodnicze. Muzułmanie przeczytali je, zgłębili ich treść i nabrali tym większej ochoty, by posiąść ich resztę. Potem wstąpił na tron al-Ma'mun, który czuł wielki pociąg do wiedzy, ile że sobie już cząstkę jej przyswoił. Zapałał on żądzą do tych nauk i wyprawił poselstwa do królów Rumu dla robienia wyciągów z dzieł greckich i kopiowania ich pismem arabskim, w którym to celu wysłał tłumaczy. Materiały te wzięli od niego uczeni muzułmańscy. [...] Wielu ograniczyło się do przyswojenia sobie doktryn i praktyk z zakresu astrologii, magii i nauki o talizmanach.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 28.

* **Cezarowie** – tu: Rzymianie
Abu Dżafar al-Mansur – kalif panujący w VIII w.
król Rumu – cesarz bizantyński
Euklides – helleński matematyk

M9 Astrolabium służyło do wyznaczania położenia ciał niebieskich nad horyzontem i określania pozycji statków na morzu. Było podstawowym narzędziem w nawigacji używanym przez arabskich żeglarzy już w VIII w. W kolejnych stuleciach astrolabium trafiło do Europejczyków i było przez nich używane aż do początków XVIII w.

Praca z materiałami

1. Wymień dziedziny, w których Europejczycy czerpali wzorce i wiedzę od Arabów. **M5**, **M6**, **M7**, **M9**
2. Wyjaśnij, z jakiego powodu – zdaniem Ibn Chalduna – w krajach chrześcijańskich zaprzestano rozwijania nauk filozoficznych i przyrodniczych. **M8**
3. Rozstrzygnij, czy prawdziwa jest opinia, że kultura arabska stała się pomostem między kulturą hellenistyczną a kulturą średniowiecza. Odpowiedź uzasadnij. **M8**

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij genezę islamu i scharakteryzuj najważniejsze zasady tej religii.
2. Przedstaw główne kierunki ekspansji arabskiej.
3. Omów organizację państwa arabskiego.
4. Opisz charakterystyczne cechy kultury arabskiej i jej najważniejsze osiągnięcia.
5. Wskaż przejawy przenikania się kultur chrześcijańskiej i arabskiej.

Świat islamu. Ekspansja Arabów

Podsumowanie 18

Geneza islamu

Początek VII w. – nauczanie Mahometa.
622 – ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny (hidżra).
632 – śmierć Mahometa i początek rządów kalifów.

Etapy i kierunki ekspansji arabskiej

Etap I – za życia Mahometa – Półwysep Arabski.
Etap II – w okresie panowania kalifów prawowiernych (632–661) – część Azji i Afryki Północnej.
Etap III – podboje Umajjadów (661–750) – pozostała część Afryki Północnej, Półwysep Iberyjski, dalsze tereny Azji.

Organizacja państwa

Kalif – następca proroka Mahometa stojący na czele państwa.
Podział na szyitów i sunnitów.
Wezyr – przedstawiciel kalifa.
Emir – lokalny urzędnik, przedstawiciel władzy świeckiej i duchownej.
System podatkowy służący utrzymaniu dworu i armii.

Zasady religii islamskiej

Religia monoteistyczna. Wiara w jednego Boga – Allaha.
Pięć filarów islamu – wyznanie wiary, modlitwa, jałmużna, post, pielgrzymka do Mekki.
Prawo oparte na Koranie (świętej księdze islamu) i Sunnie.

Osiągnięcia cywilizacyjne i kulturowe

Przejęcie przez Arabów bizantyńskiej organizacji wojskowej, techniki budowy okrętów oraz sposobów nawigacji i strategii walki.
Rzemiosło – wyrób broni, m.in. ze stali damasceńskiej.
Przenikanie wpływów późnorzymskiego stylu sakralnego do architektury arabskiej (Wielki Meczet w Damaszku, Meczet Omara w Fustat).
Powstanie stylu mozarabskiego, łączącego elementy europejskie i orientalne (arabskie).
Ornamentyka – arabeski.
Handel i wymiana towarów ze Wschodem.
Relacje z podróży spisywane przez kupców arabskich.
Medycyna – Awicenna.
Nauka – Dom Mądrości w Bagdadzie.
Matematyka – cyfry arabskie, ułamki, funkcje trygonometryczne.

Polecane publikacje

Janusz Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001.
Hugh Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, Warszawa 2011.
Maxime Rodinson, *Mahomet*, Warszawa 1994.

IV

Sprawdź się!

Bizancjum i świat islamu

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- bitwa pod Poitiers
- objęcie władzy w Bizancjum przez Justyniana I Wielkiego
- początek panowania kalifów prawowiernych
- upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego
- ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny

2. Wyjaśnij pojęcia.

- Kodeks Justyniana
- ikonoklazm
- Koran
- hidżra
- cezaropapizm
- Sunna

3. Scharakteryzuj osiągnięcia Bizancjum w zakresie kultury.

4. Wymień tereny, które podporządkowali sobie Arabowie.

5. Wyjaśnij, jakie znaczenie – według współczesnych badaczy – miała bitwa przedstawiona na obrazie.

Charles Steuben, *Bitwa pod Poitiers*.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Abu Bakr • Awicenna • Belizariusz
• Justynian I Wielki • Mahomet • Prokopiusz z Cezarei

- Prorok, twórca islamu. Utworzył państwo arabskie.
- Za jego panowania Cesarstwo Wschodniorzymskie przeżywało okres największej świetności. Wybudował Bazylikę Hagia Sophia w Konstantynopolu.
- Utalentowany dowódca z czasów Justyniana I Wielkiego. Odbił dla Bizancjum z rąk Wandalów tereny Afryki Północnej, zdobył Sycylię i podbił Italię zajętą przez Ostrogotów.
- Filozof i medyk. Autor podręcznika *Kanon medycyny*.
- Najsłynniejszy historyk bizantyński. Opisał wojny toczone przez Bizancjum w latach 527–553.
- Następca Mahometa. Miał stać na straży czystości jego nauk.

7. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Dżizja to podatek gruntowy pobierany w państwach arabskich.
- *Islam* oznacza w języku arabskim „poddanie się woli Boga".
- Cesarz bizantyński stał na czele państwa, był naczelnym prawodawcą, dowodził armią i sprawował najwyższą władzę sądowniczą.
- Ikonodułowie byli przeciwnikami kultu ikon.
- Muzułmanin powinien przynajmniej raz w życiu odbyć pielgrzymkę do Mekki.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Cesarstwo Bizantyńskie było kontynuatorem tradycji Cesarstwa Rzymskiego w średniowieczu. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny i kulturowy.

Europa średniowieczna

V

Po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego powstały **nowe państwa w Europie**. Z położonego na terenie dzisiejszej Francji państwa Franków rozwinęło się **imperium** rządzone przez **Karolingów**, a na obszarze Niemiec utworzono **państwo Ottonów**. Przedstawiciele tych monarchii dążyli do **odnowienia cesarstwa**, przyjmując tytuł cesarza i głosząc hasła **uniwersalizmu**. Zabiegali nie tylko o podporządkowanie sobie spraw świeckich, lecz także duchowych. Ostatecznie ich działania doprowadziły do **sporu z papiestwem**. Pojawienie się nowych państw skutkowało wykształceniem się nowych sposobów organizacji społecznej i gospodarczej. We Francji narodził się **feudalizm**, którego różne formy rozwinęły się w innych państwach. Od XIII w. pozycja władcy zaczęła słabnąć na rzecz innych grup społecznych, co doprowadziło do powstania **monarchii stanowych**.

19 Państwa barbarzyńskie i monarchia Karola Wielkiego

V–VI w.
narodziny nowych państw barbarzyńskich w Europie

496
chrzest Chlodwiga

732
bitwa pod Poitiers

754
sakra królewska Pepina Krótkiego

756
powstanie Państwa Kościelnego

800
Karol Wielki cesarzem rzymskim

814
śmierć Karola Wielkiego

Przypomnij

- Czym była wielka wędrówka ludów i gdzie wystąpiła?

Cel lekcji

- Poznam genezę, rozwój i znaczenie państwa Franków.

Po lekcji

- Wymieniam plemiona, które utworzyły państwa na gruzach Cesarstwa Zachodniorzymskiego.
- Przedstawiam działalność mnichów iroszkockich i oceniam ich wkład w chrystianizację Europy.
- Opisuję zasięg terytorialny, organizację władzy oraz kulturę państwa Franków za panowania Karola Wielkiego.
- Charakteryzuję ideę uniwersalizmu karolińskiego.
- Oceniam znaczenie renesansu karolińskiego dla rozwoju kultury europejskiej.

Narodziny nowych państw

W wyniku wielkiej wędrówki ludów (zob. s. 156) nastąpił upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Nie oznaczało to jednak cywilizacyjnego końca Europy. Na terenach cesarstwa powstały **państwa barbarzyńskie**. Ich twórcami były **plemiona germańskie**, które od kilku wieków przenikały przez rzymskie limes. Najważniejsze byty państwowe między V i VI w. stworzyli:

- Wandalowie – w północnej Afryce,
- Wizygoci – na Półwyspie Iberyjskim,
- Ostrogoci i Longobardowie – na Półwyspie Apenińskim,
- Frankowie – w zachodniej Europie (tereny dzisiejszej Francji).

Utworzonymi przez plemiona germańskie państwami rządzili **królowie**. Część z nich – tak jak władca Ostrogotów Teodoryk Wielki – uzyskała nawet akceptację Bizancjum dla swej władzy. Dzięki temu Teodoryk zdołał uniknąć ewentualnych buntów Rzymian – przeważających w państwie. Warto zauważyć, że w każdym z nowo utworzonych królestw Germanie stanowili mniejszość w porównaniu z ludnością tubylczą i władza państwa barbarzyńskiego musiała się opierać na sile militarnej.

Wszystkie germańskie państwa przechodziły burzliwe okresy w polityce wewnętrznej. Ambicje przedstawicieli elit politycznych i członków rodzin królewskich często prowadziły do zamachów. Władza niejednokrotnie przechodziła z rąk do rąk. Wpływ na pogarszanie się sytuacji wewnętrznej w niektórych krajach miała także polityka względem ludności tubylczej. Liczne konflikty, a często otwarcie wroga postawa (wygnania, konfiskaty majątków) – jak w państwach rządzonych przez Wandalów czy Longobardów – prowadziły do napięć społecznych.

M1 Pierwszym władcą, który porzucił arianizm dominujący wśród plemion germańskich, był panujący na przełomie VI i VII w. król Wizygotów Rekkared I. Scenę porzucenia herezji i wstąpienia do Kościoła Katolickiego uwiecznił w 1888 r. hiszpański malarz Antonio Muñoz Degrain (czyt. munios dechren). Obraz znajduje się w Pałacu Senatu Hiszpanii w Madrycie.

Germanie chrystianizowali się od IV w. za sprawą kontaktów z cesarstwem. W większości byli wyznawcami **arianizmu** (zob. s. 166) uznawanego przez Kościół za herezję. Po przyjęciu chrześcijaństwa królowie barbarzyńscy narzucali nową religię swoim poddanym. Wyjątek stanowili władcy wizygoccy, którzy opowiedzieli się za wolnością wyznaniową.

W VI w. większość wspomnianych państw barbarzyńskich upadła. Ostrogoci zostali podbici przez Longobardów, a Wandalowie musieli uznać wyższość Bizancjum. W VIII stuleciu pod naporem nowej potęgi – Arabów – załamało się państwo Wizygotów. Przetrwały tylko królestwa **Franków** i **Longobardów**.

Nieco później powstały państwa germańskie na Wyspach Brytyjskich. Po wycofaniu się na początku V w. Rzymian z Brytanii oprócz Brytów (rodzimej ludności celtyckiej) Wyspy zamieszkiwały napływowe plemiona germańskie, głównie **Anglowie**, **Sasi** oraz **Jutowie**. One także utworzyły niezależne, często rywalizujące ze sobą królestwa. Pod względem wyznaniowym w Brytanii przeważało chrześcijaństwo, z którym rodzima ludność zetknęła się już w czasach rzymskich i które w VII w. przyjmowali nowi germańscy mieszkańcy. Jednak na północnych, nieopanowanych przez Rzymian terenach Wysp mimo prowadzonej chrystianizacji ciągle można było spotkać wierzenia pogańskie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego władcy germańscy decydowali się na przyjęcie wiary katolickiej. Odpowiedz na podstawie **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień cechy charakterystyczne dla Kościoła Iroszkockiego. Wykorzystaj **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

Działalność mnichów iroszkockich

Niezwykle ciekawą formą, która się rozwinęła w łonie chrześcijaństwa, był utworzony na terenie Irlandii i Szkocji **Kościół Iroszkocki**.

Chrześcijaństwo w Irlandii pojawiło się najprawdopodobniej już ok. 461 r. dzięki działalności **św. Patryka**. Wpływy rodzimej kultury celtyckiej nadały charakterystyczny rys temu Kościołowi, a stosunkowo niewielkie oddziaływanie biskupów na społeczność lokalną pozwoliło zachować pewną jego odrębność. Życie religijne koncentrowało się wokół **klasztorów**. W nich mnisi oddawali się studiowaniu Pisma Świętego, nauczali łaciny i **przepisywali księgi**, zachowując dzięki temu wiele starożytnych pism dla kolejnych pokoleń. Klasztory iroszkockie słynęły z **ascezy religijnej**, panowały w nich niezwykle surowe zasady (m.in. zachowanie celibatu, odbywanie wielokrotnej pokuty). Propagowano je także wśród wiernych, których jednocześnie otaczano troskliwą opieką.

Inną cechą charakterystyczną Kościoła Iroszkockiego była **działalność misyjna** duchownych. W VI i VII w. zaczęli oni częściej opuszczać rodzinne strony i głosić swoje nauki w coraz bardziej odległych rejonach Wysp. Chrystianizowali celtycką ludność dzisiejszej Szkocji oraz północne tereny Brytanii opanowane przez germańskich przybyszów. Wyprawiali się nawet na kontynent. Jedną z takich misji podjął w początkach VII w. **św. Kolumban**. Udał się ewangelizować m.in. chrześcijańskich Franków w Galii oraz Alemanów w Germanii. Działał na terenie dzisiejszych Francji, Niemiec, Włoch oraz Austrii i zakładał tam nowe klasztory na wzór tych w Irlandii czy Szkocji. Przepisywano w nich zachowane starożytne

M2 Pozostałością po działalności mnichów iroszkockich na Wyspach Brytyjskich jest krzyż celtycki. Jego charakterystyczny element – okrąg okalający górną część – to wianek celtycki symbolizujący słońce. Na zdjęciu krzyż z nagrobka znajdującego się na średniowiecznym cmentarzu przy twierdzy Cashel (czyt. keszel) w południowo-wschodniej Irlandii.

Kolumban planował działalność misyjną nie tylko w Galii oraz Germanii, lecz także wśród pogańskich Słowian. Jednak zrezygnował z tych zamierzeń.

Chlodwig
(ok. 466–511)
Król Franków od ok. 481 do 511 r., pochodził z dynastii Merowingów. W 496 r. przyjął chrzest z rąk biskupa Remigiusza z Reims. Za jego panowania nastąpiło zjednoczenie plemion frankijskich i zostało spisane prawo salickie. François-Louis Dejuinne (czyt. fransła lui dežuin), portret Chlodwiga, XIX w., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

dzieła, **tworzono biblioteki** oraz **przyklasztorne szkoły**. Ponadto Kolumban, jak się przyjmuje, wprowadził na kontynencie indywidualną i wielokrotną spowiedź.

Działalność iroszkockiego mnicha nie zawsze się spotykała z akceptacją duchownych. Uważali oni, że radykalizm religijny Kolumbana stawia ich w złym świetle przed wiernymi. Obawiali się także utraty wpływów politycznych. Przeciwnikiem zmian proponowanych przez przybysza z Wysp był papież Grzegorz I Wielki, który zaczął promować ujednolicanie liturgii oraz rozpoczął misyjną działalność na Wyspach Brytyjskich. Spowodowało to stopniowe ograniczanie wpływów Kościoła Iroszkockiego na tych terenach.

Państwo Franków

Frankowie byli ludem germańskim, od III w. zamieszkującym ziemie **północnej Galii**. Początkowo tworzyli luźny związek plemion frankijskich. W V w. zjednoczył je **Chlodwig**. Ten pochodzący z plemienia Franków salickich władca wywodził się z dynastii **Merowingów**. Aby wzmocnić swą pozycję, usprawnić administrację oraz scalić społeczeństwo, w **496 r. Chlodwig przyjął chrzest** z rąk biskupa katolickiego w Reims (czyt. ręs).

Odróżniało to Franków od innych plemion germańskich, w większości wyznających potępiony przez Kościół arianizm. Chrzest zbliżył do siebie Franków i chrześcijańską ludność Galii. Sprawił też, że dostojnicy katoliccy zaczęli współpracować z dworem merowińskim. Chlodwig polecił spisać zwyczajowe prawo Franków salickich – tak powstał zbiór przepisów nazwany **prawem salickim**. W 65 artykułach określono m.in. wysokość kar grożących za określone przestępstwa i zasady przekazywania spadku. Ustalono np., że prawo własności i dziedziczenia ziemi przysługuje wyłącznie mężczyznom.

Państwo Franków było **monarchią patrymonialną**. Władcy z dynastii merowińskiej traktowali je jak własność i dzielili między swoich spadkobierców. Utrudniało to utrzymanie jednolitej, scentralizowanej monarchii oraz osłabiało autorytet króla. Prowadziło także do nieustannych konfliktów wewnątrz panującej dynastii. Władza monarsza słabła na rzecz **majordomów** – wyższych urzędników, którzy zarządzali dworem władcy.

W połowie VII w. rozpoczął się proces rozpadu jedności państwa frankijskiego. Na północnym wschodzie przeważały wpływy germańskie, a na południu – rzymskie. Utrzymanie władzy przez Merowingów było utrudnione także w związku z **zagrożeniem ze strony Arabów**. Podbili oni większą część Półwyspu Iberyjskiego i zamierzali zdobyć Galię. W 730 r. przekroczyli Pireneje, a następnie zajęli i złupili tereny państwa Franków. Ich pochód zatrzymał majordom **Karol Młot**. Zebrał on potężną armię i wyruszył przeciwko wojskom arabskim. Do decydującej bitwy doszło w **732 r. pod Poitiers** (czyt. płatje).

Wygrana Karola Młota wzmocniła jego pozycję – stał się faktycznym władcą kraju.

Prawo salickie
Zbiór przepisów prawa zwyczajowego Franków, spisany w VI w. Składał się z 65 artykułów dotyczących prawa karnego, procesowego, rodzinnego i spadkowego.

Majordom
(łac. *maior domus* – „starszy domu")
Od VI w. wyższy urzędnik zarządzający dworem królów frankijskich z dynastii Merowingów. Rola osób piastujących ten urząd stopniowo rosła. Z czasem majordomowie przejęli kontrolę nad władzą sądowniczą, wojskową i polityczną. Urząd zniesiono w 751 r. wraz z wstąpieniem na tron Pepina Krótkiego.

M3 Według legendy w 496 r. przed bitwą pod Tolbiac (czyt. tolbiak) między Frankami a Alamanami Chlodwig miał przyrzec, że jeśli Bóg pomoże mu odnieść zwycięstwo, to przyjmie chrzest. Po wygranej bitwie ochrzcił się wraz ze swoimi wojownikami. Dużą zasługę w przyjęciu wiary chrześcijańskiej przez Chlodwiga przypisuje się jego żonie, księżniczce burgundzkiej, która była katoliczką. François-Louis Dejuinne, *Chrzest Chlodwiga w Reims*, obraz z 1839 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

* **Tours** (czyt. tur)

Atoli – jednak

Alamanowie – plemię germańskie zamieszkujące tereny nad górnym Renem

* **denar** – srebrna moneta

solid – złota moneta

M4 Przyjęcie chrześcijaństwa przez Chlodwiga w opisie historyka frankijskiego Grzegorza z Tours*, VI w.

Królowa [Hrothilda, żona Chlodwiga, chrześcijanka] nie przestała namawiać [małżonka], aby Boga prawdziwego poznał i porzucił pogaństwo. Atoli w żaden sposób nie można go było do tej wiary nakłonić, aż wreszcie raz przyszło do wojny przeciw Alamanom*, podczas której zmuszony był koniecznością przychylić się do tego, co przedtem uparcie odrzucał. [...]*

Wtedy rozkazała królowa zawezwać potajemnie do siebie św. Remigiusza, biskupa miasta Reims, błagając, aby w króla wpoił słowa zbawienia. Kapłan więc począł tajemnie przekonywać go, aby uwierzył w Boga prawdziwego [...]. A on rzecze: „Chętnie posłuchałbym cię, świątobliwy Ojcze, lecz jedna rzecz stoi na przeszkodzie: oto naród, który za mną idzie, nie zgodzi się, by porzucić swych bogów; ale pójdę i przemówię do niego według słów Twoich". Ale gdy zeszedł się ze swoimi poddanymi, nim począł mówić, cały naród za sprawą wszechmocy Boga zgodnie zawołał: „Porzucamy bogów śmiertelnych, bogobojny królu, i gotowi jesteśmy uznawać za boga tego, o którym mówi Remigiusz, że jest nieśmiertelny".

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 66–67.

M5 Prawo salickie, VI w.

Jeśliby ktoś ukradł wołu lub krowę z cielęciem, niechaj będzie zasądzony na 1400 denarów, co czyni 35 solidów*. [...] Jeśliby ktoś dał komuś zioła do wypicia i spowodował jego śmierć, zasądzony będzie na 200 solidów.*

Jeśliby ktoś rzucił na kogoś czary, a ten uniknął ich [działania], sprawca przestępstwa, któremu je udowodniono, zasądzony będzie na 2500 denarów, tj. 63 solidy. [...]

Jeśliby mąż czy kobieta nazwali inną wolną kobietę nierządnicą i nie mogli tego udowodnić, zasądzeni zostaną na 1800 denarów, tj. 45 solidów. [...]

Jeśliby ktoś zabił wolnego Franka lub barbarzyńcę, który podlega prawu salickiemu, i zostanie mu to udowodnione, zasądzony zostanie na 8000 denarów, tj. 200 solidów.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 61, 63.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy prawdziwe jest stwierdzenie, że Chlodwig, przyjmując chrzest, musiał się liczyć ze zdaniem ludu. Odpowiedź uzasadnij. **M3**, **M4**
2. Wskaż przyczyny, dla których Chlodwig zdecydował się na przyjęcie chrztu. **M4**
3. Wymień przykłady przestępstw wyszczególnionych w prawie salickim. **M5**
4. Podaj na podstawie cytowanego fragmentu, jaki rodzaj kary przewidywało prawo salickie. **M5**

Sakra królewska

Namaszczenie władcy świętym olejem przez dostojnika kościelnego w czasie koronacji. Akt ten nadawał królowi szczególny status społeczny i określał boskie pochodzenie jego władzy.

Karol Wielki

(742 lub 747–814)

Król Franków od 768 r. (razem z Karlomanem), samodzielnie od 771 r., cesarz rzymski od 800 r. Twórca pierwszego imperium na zachodzie Europy po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Za czasów jego panowania nastąpił okres rozkwitu kultury nazwany renesansem karolińskim. Władca przeprowadził reformę administracyjną i monetarną oraz zreformował pismo. Albrecht Dürer (czyt. direr), portret Karola Wielkiego, XVI w., Germańskie Muzeum Narodowe w Norymberdze.

Syn Karola Młota, **Pepin Krótki**, zdetronizował ostatniego króla z dynastii Merowingów i w **751 r.** został uroczyście uznany za władcę. Zapoczątkował tym samym panowanie **Karolingów** w państwie Franków. Jednak sposób przejęcia władzy przez Pepina powodował, że jego prawo do tronu było przez niektórych kwestionowane. W związku z tym król Franków postarał się o uznanie swojej władzy przez głowę Kościoła Katolickiego. W rezultacie papież Stefan II udzielił Pepinowi Krótkiemu **sakry królewskiej** w Bazylice Saint-Denis (czyt. sę deni) pod Paryżem w **754 r.**

W tym czasie, tj. w połowie VIII w., papieży absorbował konflikt polityczny i religijny z Cesarstwem Bizantyńskim. Jednak o wiele poważniejszym problemem było zagrożenie ze strony Królestwa Longobardów. Powstało ono w VI w. po podbiciu większości Półwyspu Apenińskiego przez jeden z ludów germańskich. Longobardowie próbowali zdobyć cały półwysep, w tym Rzym – będący siedzibą papieży. W tej sytuacji Stefan II zwrócił się o pomoc do Pepina Krótkiego. Władca frankijski wyprawił się do Italii, pokonał Longobardów, a część ich ziem w **756 r.** przekazał papieżowi jako „ojcowiznę św. Piotra". W ten sposób powstało **Państwo Kościelne**.

Podboje Karola Wielkiego

Pepin Krótki zmarł w 768 r. Władzę po nim przejęli jego dwaj synowie – Karol i Karloman. Trzy lata później, w 771 r., po śmierci Karlomana, samodzielnym władcą państwa Franków został **Karol**, nazwany potem **Wielkim**. Kontynuował on politykę ekspansji, która miała dostarczyć olbrzymich łupów i potwierdzić dominację rodu Karolingów w państwie. Rok po objęciu tronu Karol rozpoczął wojny z Sasami. Trwały one do 804 r. i zakończyły się zwycięstwem Franków. Sasi uznali ich władzę i poddali się chrystianizacji. W 778 r. Karol Wielki podporządkował sobie znajdującą się na wschodnich rubieżach państwa frankijskiego Bawarię, a kilkanaście lat później pokonał Awarów zamieszkujących tereny nad środkowym Dunajem.

M6 Podbojom Karola Wielkiego przyświecała idea chrystianizacji. Alegorycznie tę misję ukazuje obraz Albrechta Altdorfera z 1518 r. *Karol Wielki zwycięża Awarów* 1 *w pobliżu Regensburga*. Karol 2 jest na nim przedstawiony w złotej zbroi z połamanym mieczem, a przed nim widać uzbrojonego anioła 3. O wyjątkowości misji monarchy świadczy umieszczenie na obrazie drugiego anioła 4. Germańskie Muzeum Narodowe w Norymberdze.

LEGENDA

- obszar Królestwa Franków ok. 768 r.
- terytoria zdobyte przez Karola Wielkiego
- granice państwa Karola Wielkiego w 814 r.
- granice ziem uznających zwierzchnictwo Karola Wielkiego
- zasięg walk w Saksonii
- kierunki ekspansji Karola Wielkiego
- ważniejsze bitwy

M7 Państwo Karola Wielkiego

M8 List Karola Wielkiego do papieża Leona III, 796 r.

Naszym zadaniem jest z pomocą Boga św. Kościół Chrystusa na zewnątrz bronić orężem przeciwko napadowi pogan i spustoszeniu niewiernych, a [od] wewnątrz wzmocnić go przez uznanie katolickiej wiary. Wasze zadanie, Ojcze Święty, polega na wspieraniu naszej służby wojennej ze wzniesionymi do Boga [...] rękoma, aby lud chrześcijański, dzięki Waszym modłom, przez Boga prowadzony i wyposażony, zawsze i wszędzie uzyskiwał zwycięstwo nad wrogami w Jego imieniu.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 69.

Praca z materiałami

1. Opisz symbolikę przedstawioną na obrazie. Wyjaśnij rolę Karola Wielkiego w misji chrystianizacyjnej. **M6**
2. Wskaż na mapie tereny przyłączone do monarchii Franków w czasach panowania Karola Wielkiego. **M7**
3. Wymień nazwy współczesnych krajów, które leżą na terenach dawnego państwa Karola Wielkiego. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.
4. Opisz rolę, jaką Karol Wielki przypisywał w swoich podbojach papieżowi. **M8**

Koronacja cesarska Karola Wielkiego odbyła się w Rzymie w Boże Narodzenie w 800 r. Alegoryczną wizję tego wydarzenia ukazał Henri Leopold Lévy (czyt. ąri leopold lewi). Malowidło znajduje się w paryskim Panteonie, powstało w drugiej połowie XIX w.

Karol Wielki interesował się również sytuacją na Półwyspie Apenińskim. Na wezwanie papieża udzielił mu pomocy w konflikcie z Longobardami, co doprowadziło do upadku ich państwa i włączenia jego ziem do monarchii Franków. Od 778 r. Karol próbował rozciągnąć panowanie na znajdujące się w rękach Arabów tereny leżące na południe od Pirenejów. Na początku IX w., po długotrwałych i krwawych walkach, uzyskał niewielki pas ziemi położonej na północ od rzeki Ebro.

Podbojom Karola towarzyszyła **chrystianizacja zajętych ziem**, najczęściej prowadzona siłą. Była to skuteczna metoda polityczna stosowana przez władców chrześcijańskich, umożliwiająca sprawowanie kontroli nad miejscową ludnością. Na nowych terenach duchowni współpracowali ze świecką administracją, a nawet często ją zastępowali. W miejscach dawnego kultu budowano kościoły, a pogańskie święta zastępowano chrześcijańskimi. Mieszkańcom narzucano także surowe zasady moralne. Za nieprzestrzeganie części z nich groziły bezwzględne kary, łącznie z karą śmierci. Jednocześnie chrystianizacja włączała podbite ludy do kręgu kultury europejskiej i często przyczyniała się do rozwoju ich państw.

Koronacja Karola na cesarza

W wyniku podbojów Karola Wielkiego powstało rozległe terytorialnie państwo aspirujące do miana imperium. Zwieńczeniem sukcesów Karola była **koronacja cesarska**, do której doszło w sytuacji, gdy pozycja papieża Leona III była zagrożona. Władca Franków pomógł mu pokonać oponentów. W zamian papież 25 grudnia **800 r.** koronował go na cesarza rzymskiego. Akt ten stanowił **odnowienie Cesarstwa Rzymskiego**. Karol Wielki chciał, aby jego osoba i religia chrześcijańska połączyły w jedną wspólnotę mieszkańców Europy Zachodniej. Koncepcja ta przeszła do historii pod nazwą **uniwersalizmu karolińskiego**.

Imperium Karola Wielkiego było **monarchią chrześcijańską** – cesarz decydował zarówno o sprawach świeckich, jak i religijnych. Zwoływał **synody**, podczas których wypowiadał się w sprawach kultu, mianował biskupów i opatów (przełożonych mnichów). Decyzja papieża o koronowaniu Karola Wielkiego wywołała niezadowolenie w Konstantynopolu, ponieważ tytuł cesarza rzymskiego formalnie nadal przysługiwał władcom Bizancjum. Uznano tam Karola za uzurpatora. Sytuacja się zmieniła dopiero w 812 r., gdy cesarz bizantyński Michał I uznał cesarski tytuł Karola.

Organizacja państwa Karola Wielkiego

Państwo Karola Wielkiego, tak jak i jego poprzedników, było monarchią patrymonialną – stanowiło własność władcy, który przekazywał ją swoim spadkobiercom. Monarcha sprawował rządy osobiście, a pomagali mu w tym urzędnicy: palatyn, kanclerz, skarbnik, koniuszy, stolnik, cześnik, komornik. Ich szczegółowe obowiązki zostały przedstawione na schemacie **Podział władzy w państwie Karola Wielkiego** (**M9**).

Uniwersalizm karoliński

Koncepcja, w myśl której tereny rządzone i podbite przez Karola Wielkiego miały być połączone wspólnymi wartościami – religią chrześcijańską i językiem łacińskim. Istotną rolę w tej koncepcji zajmował monarcha, którego władza miała pochodzić z woli Boga.

Synod

Zjazd duchowieństwa z terenu danego kraju zwołany w celu omówienia nauk Kościoła i jego działalności.

Rozległe państwo wymagało rozbudowanego systemu administracyjnego i obecności urzędników. Byli oni zależni od władcy, któremu uroczyście składali przysięgę wierności. Jako wynagrodzenie za pełnioną służbę otrzymywali **beneficjum** – czasowe lub dożywotnie prawo do czerpania dochodów z ziemi lub z tytułu sprawowania urzędu.

Karol Wielki wprowadził podział administracyjny na **hrabstwa**, których nadzorcy – hrabiowie – byli wybierani przez władcę. Wykonywali polecenia króla, sprawowali władzę sądowniczą, a w razie wojny dostarczali rekrutów. Na kresach państwa utworzono **marchie** zarządzane przez margrabiów bądź książąt, mających szczególne uprawnienia, np. do prowadzenia lokalnych wojen. Hrabstwa i marchie znajdowały się pod stałą kontrolą urzędników królewskich zwanych **missi dominici** (czyt. miss-i dominic-i, łac. „posłańcy panującego"). Dzielili się oni na duchownych i świeckich. Mieli obowiązek wysłuchania skarg miejscowej społeczności i informowania monarchy o nadużyciach lokalnej władzy. Karol Wielki nie ustanowił stałej stolicy. Główną siedzibą cesarza został **Akwizgran** (obecnie Aachen w Niemczech), gdzie znajdowały się królewska rezydencja oraz kaplica pałacowa. Podróżując po kraju, monarcha miał prawo zatrzymać się w każdym miejscu, a obowiązkiem jego mieszkańców było zapewnienie mu gościny. Dwa razy w roku spotykał się z możnowładcami i duchowieństwem na przeglądzie wojsk. Podczas tych spotkań wydawał decyzje, które spisywano i ogłaszano w formie zbiorów ustaw – **kapitularzy**.

Praca z materiałem

1. Opisz sposób zarządzania państwem przez Karola Wielkiego. **M9**
2. Wymień kompetencje urzędników centralnych. **M9**
3. Wyjaśnij, kim byli margrabiowie. **M9**

M9 PODZIAŁ WŁADZY W PAŃSTWIE KAROLA WIELKIEGO

WŁADCA

- państwo jego własnością (monarchia patrymonialna)
- osobisty wybór urzędników
- wydawanie decyzji (edyktów)
- organizowanie zjazdów urzędników celem ogłoszenia prawa

WIEC

(zjazd ogólnokrajowy)

- organizowany dwa razy w roku (jesienią i wiosną)
- ogłaszanie decyzji (edyktów) królewskich

MISSI DOMINICI

- kontrolowanie lokalnych urzędników
- przyjmowanie skarg i zażaleń mieszkańców
- zbieranie danych o nadużyciach urzędników
- przekazywanie informacji władcy

URZĘDNICY

- wybierani przez władcę

URZĘDNICY DWORSCY

- palatyn – zarządca dworu, uprawnienia sądownicze
- kanclerz – nadzór nad kaplicą królewską, prowadzenie kancelarii
- skarbnik – zarządzanie skarbem królewskim
- koniuszy – dowódca jazdy, nadzór nad stajniami królewskimi
- stolnik – nadzór nad służbą dworską i zaopatrzeniem dworu
- cześnik – nadzór nad piwnicami i winnicami królewskimi
- komornik – nadzór nad spiżarnią i garderobą królewską

URZĘDNICY LOKALNI

hrabiowie

- zarządzanie hrabstwami, tj. okręgami wewnątrz kraju
- władza administracyjna, sądownicza, porządkowa i skarbowa

margrabiowie

- zarządzanie marchiami, tj. okręgami przygranicznymi
- prawo do samodzielnego prowadzenia wojen z sąsiadującymi plemionami
- władza administracyjna, sądownicza, porządkowa i skarbowa

URZĘDNICY KOŚCIELNI

- struktura: arcybiskupi, biskupi, opaci
- zarządzanie dobrami kościelnymi

M10 Alkuin (po prawej) przez wiele lat kierował szkołą pałacową. Był doradcą monarchy w dziedzinie nauki i wychowania. Edukację oparł na siedmiu sztukach wyzwolonych, dodając do nich jeszcze naukę o Piśmie Świętym. Miniatura pochodzi ze średniowiecznego manuskryptu z Fuldy (w dzisiejszych Niemczech), datowanego na IX w.

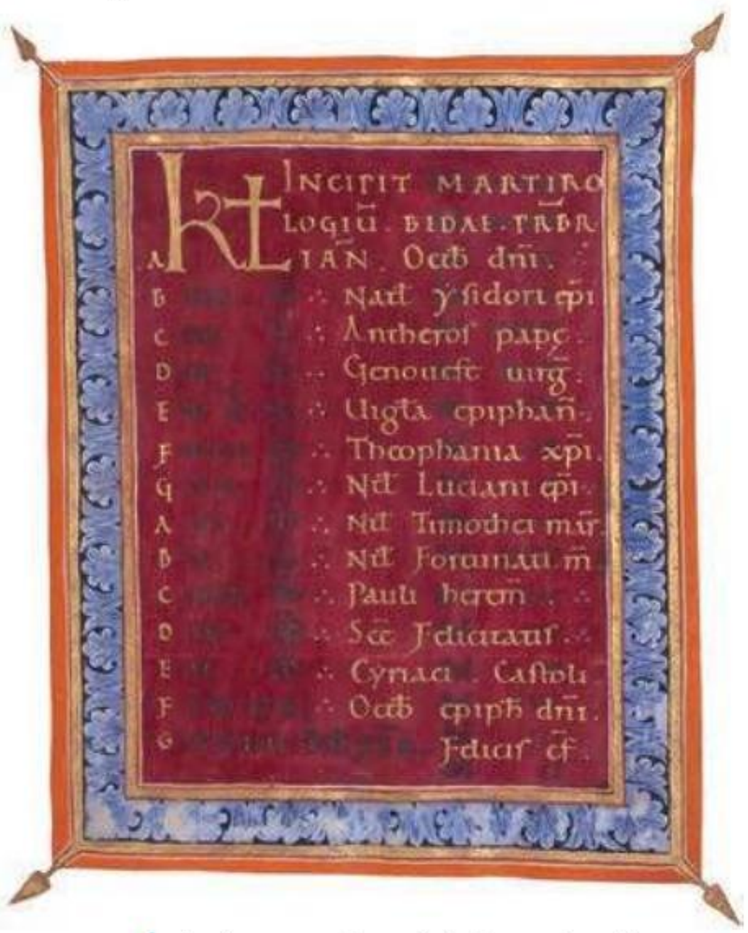

M11 Jedną z najważniejszych reform z czasów Karola Wielkiego było wprowadzenie charakterystycznego kroju pisma – minuskuły karolińskiej. Została ona stworzona przez kancelarię Karola Wielkiego oraz szkołę pałacową w Akwizgranie na potrzeby kopiowania dzieł starożytnych autorów i pism ojców Kościoła (wczesnochrześcijańskich teologów). Była używana od końca VIII w. aż do XVI stulecia, kiedy opracowano krój pisma nazwany antykwą. Na zdjęciu karta zapisana minuskułą karolińską pochodząca z XI-wiecznego *Sakramentarza tynieckiego*.

Gospodarka w monarchii karolińskiej

W gospodarce epoki Karola Wielkiego przeważało **rolnictwo**. Podstawą były wielkie majątki ziemskie, które znajdowały się we władaniu monarchy i które zaopatrywały dwór. Hodowano tu krowy, świnie, kozy, konie, owce, kury, gołębie oraz bażanty. Uprawiano zboża i warzywa. Stawy dostarczały ryb, a lasy – zwierzyny łownej. Narzędzia oraz inne przedmioty były wytwarzane przez miejscowych rzemieślników.

Ośrodki o charakterze **miejskim** stanowiły niewielki odsetek skupisk ludzkich. Najważniejszą rolę odgrywały te położone na terenie północnej Galii oraz północnej Italii. Rozwijał się tam handel – najczęściej barterowy (wymiana towaru za towar), choć płacono też monetami o różnej wadze i różnym pochodzeniu. Karol Wielki zreformował system monetarny, wprowadzając do obiegu **srebrnego denara** o stałej wadze 1,75 grama. Bicie monety zostało poddane kontroli królewskiej, co wpłynęło na upowszechnienie się denara w całym państwie.

Armia frankijska

Trzon armii frankijskiej stanowiła **ciężka jazda** – to ona przyczyniła się m.in. do zwycięstwa Karola Młota pod Poitiers. Karol Wielki uzależnił służbę w wojsku od stanu majątkowego i możliwości zakupu odpowiedniego ekwipunku. Nie oznaczało to, że ludność uboższa była z tego obowiązku zwolniona. Mniej zamożni służyli w piechocie, a na ich wyposażenie składało się kilka rodzin. Niektórzy poddani pełnili służbę pomocniczą, dbali o zaopatrzenie, dostarczali wozy lub zwierzęta pociągowe.

Kultura w czasach Karolingów

Okres intensywnego rozwoju kultury za panowania Karola Wielkiego i jego następców zyskał nazwę **renesansu karolińskiego**. Twórcy starali się nawiązywać do kultury antycznej. Wiernie kopiowali wzorce greckie i rzymskie, czego przykładem był podział nauczanych przedmiotów na **siedem sztuk wyzwolonych**. Składały się na nie *trivium* i *quadrivium* (czyt. kfadriwium).

Aby podnieść poziom wykształcenia urzędników oraz osób duchownych, przeprowadzono reformę szkolnictwa. W tym celu rozbudowano sieć **szkół przyklasztornych** i **przykatedralnych**. Mnich **Alkuin**, filozof, teolog i doradca Karola Wielkiego, zorganizował na dworze królewskim w Akwizgranie **szkołę pałacową**. Wykształcenie mogły w niej zdobyć zarówno osoby duchowne czy kandydujące do stanu duchownego, jak i osoby świeckie.

Konieczność zgłębiania wiedzy teologicznej przez duchownych spowodowała, że wzrosło zapotrzebowanie na **kopistów**, którzy w skryptoriach przepisywali księgi nazywane **manuskryptami** (rękopisami). Kopiowali nie tylko Pismo Święte i księgi religijne, lecz także utwory starożytnych autorów. Urzędnicy wprowadzili nowy typ pisma – **minuskułę karolińską**, stosowaną przez kilka następnych stuleci.

W okresie renesansu karolińskiego nastąpił rozkwit poezji, myśli politycznej i historiografii. Przykładem tej ostatniej jest *Żywot Karola Wielkiego* napisany przez **Einharda** (czyt. ajnharda) – wychowanka szkoły Alkuina, uczonego i doradcę cesarza. Na dworze Karola Wielkiego w Akwizgranie, który stał się głównym ośrodkiem życia intelektualnego w kraju, gościli wybitni uczeni. Władca otaczał ich mecenatem, aby mogli prowadzić badania i przekazywać wiedzę uczniom. Ożywienie naukowe, kulturalne i religijne nastąpiło przede wszystkim wśród elit.

M12 **Życie Karola Wielkiego według jego biografa Einharda, IX w.**

Wiele rzeczy podjął dla ozdoby i pożytku państwa: jedne tylko zaczął, inne doprowadził do końca. Na pierwszym miejscu należy wymienić Bazylikę Świętej Bogurodzicy w Akwizgranie [...]. Wymowę miał obfitą i bogatą, mógł najdokładniej wyrazić wszystko, co chciał. Nie poprzestając na języku ojczystym, starał się wyuczyć i obcych. Z tych łacinę znał tak dobrze, że posługiwał się nią na równi z językiem ojczystym; po grecku lepiej rozumiał, niż mówił. [...] Szlachetną wiedzę [sztuki wyzwolone] gorliwie uprawiał, uczonych miał w wysokim poszanowaniu i otaczał ich wielkimi honorami. Gramatyki uczył się u starego Piotra z Pizy, diakona, w innych naukach jego mistrzem był [Alkuin], również diakon, pochodzenia saksońskiego, z Brytanii, człowiek wszechstronnej wiedzy; u niego uczył się retoryki i dialektyki, głównie zaś astronomii, której najwięcej czasu i trudu poświęcił. Uczył się sztuki liczenia i z niezwykłą pilnością i ciekawością badał bieg gwiazd.

Tadeusz Mosiek, *Historia. Starożytność i średniowiecze*, Poznań 2001, s. 18.

Renesans karoliński

Niespotykany od czasów rzymskich okres intensywnego rozwoju kultury w zachodniej części Europy przypadający na czasy panowania dynastii Karolingów, głównie Karola Wielkiego. To swoiste odrodzenie kulturalne zapoczątkowało nowy rozdział w dziejach materialnej i umysłowej działalności człowieka, zwłaszcza w dziedzinie architektury, szkolnictwa i pisma. Zainteresowano się kulturą antyczną, szczególnie jej dorobkiem piśmienniczym, stworzono nowy rodzaj pisma (minuskułę karolińską), utworzono też sieć szkół przyklasztornych i przykatedralnych.

Praca z materiałami

1. Wymień dziedziny nauki i kultury, które się rozwinęły w czasach renesansu karolińskiego. **M10**, **M11**, **M13**
2. Uzasadnij stwierdzenie, że Karol Wielki był głównym inicjatorem przemian w sferze sztuki i kultury umysłowej swojej epoki. **M12**

M13 Jednym z symboli rozkwitu kultury karolińskiej był kompleks pałacowy Karola Wielkiego w Akwizgranie. Jego elementem jest kaplica wzniesiona na przełomie VIII i IX w. na planie koła. Wnętrze kaplicy zdobią liczne mozaiki, tu też pochowano Karola Wielkiego.

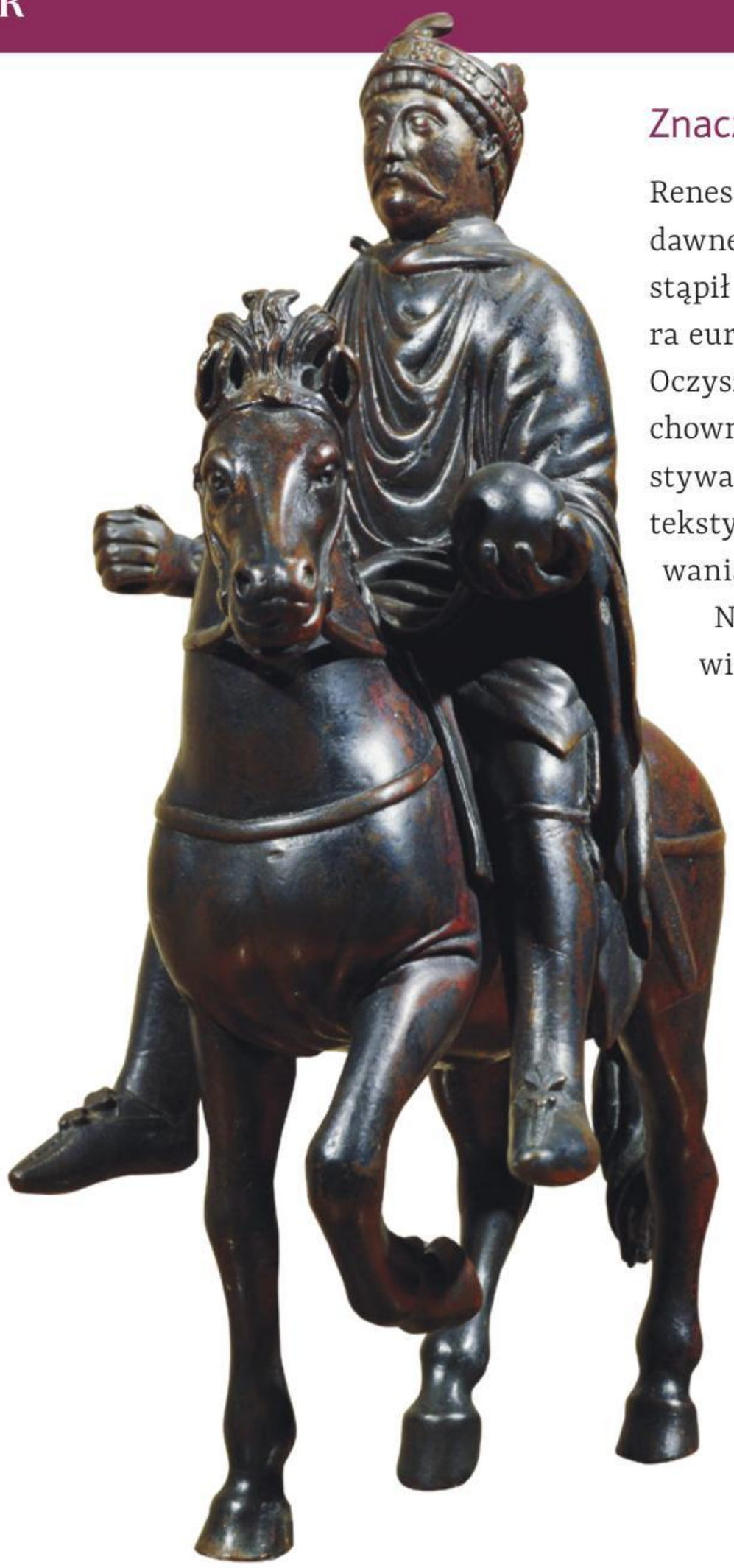

Statuetka z IX w. przedstawiająca Karola Wielkiego na koniu. W dłoniach władca trzymał atrybuty władzy – w lewej jabłko i w prawej najprawdopodobniej miecz. Statuetka jest przechowywana w Muzeum Luwr w Paryżu.

Znaczenie renesansu karolińskiego dla kultury europejskiej

Renesans karoliński położył kres postępującej barbaryzacji na ziemiach dawnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego. W czasach jego rozkwitu nastąpił powrót do źródeł antycznych. Dzięki temu średniowieczna kultura europejska stała się **dziedzicem kultury starożytnych Grecji i Rzymu**. Oczyszczono język łaciński z barbarzyńskich naleciałości, co pomogło duchownym w odczytaniu i zrozumieniu tekstów biblijnych, które wykorzystywano do głoszenia kazań i chrystianizacji Europy. Kopiści, przepisując teksty religijne oraz prace autorów starożytnych, przyczynili się do zachowania klasycznego języka łacińskiego.

Nastąpiło też **upowszechnienie się łaciny** wśród elit. W kolejnych wiekach będzie ona językiem dyplomacji i Kościoła. Wraz z upowszechnieniem się tego języka dokonała się także **ewolucja** samego **pisma**. Nieczytelna pochyła minuskuła merowińska została zastąpiona okrągłą minuskułą karolińską, która przetrwała osiem stuleci i stała się wzorem stosowanej współcześnie antykwy. Dzięki pracy kopistów wzrosło zainteresowanie nauką. Przy klasztorach i na dworach monarchów zaczęły powstawać prywatne księgozbiory. Szczególnym uznaniem cieszyły się księgi zdobione **miniaturami** – ilustracjami niewielkich rozmiarów.

Stworzona przez Karola Wielkiego szkoła pałacowa w Akwizgranie wywarła olbrzymi wpływ na podniesienie poziomu nauczania. System kształcenia opierał się w niej na *trivium* i *quadrivium* wywodzących się ze świata rzymskiego. Dzięki szkole pałacowej przywilej uczenia się i nauczania, choć nadal dotyczył wyłącznie mężczyzn, nie obejmował już tylko osób duchownych.

Ożywienie kulturalne zapoczątkowane przez Karola Wielkiego trwało również po jego śmierci. Koncepcja uniwersalizmu karolińskiego była ważnym punktem odniesienia dla ruchów zjednoczeniowych w średniowiecznej Europie, a na postaci Karola Wielkiego wzorowali się inni władcy, m.in. Otton III (zob. s. 221).

Znajdujący się w katedrze w Akwizgranie tron cesarski, nazywany też tronem Karola Wielkiego, miał stanąć na polecenie monarchy w pałacowej kaplicy. Jednak wyniki ostatnich badań historyków wskazują, że może on pochodzić z czasów późniejszych. W X w. tron służył do koronacji władcom niemieckim.

Państwa barbarzyńskie i monarchia Karola Wielkiego
19 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz zmiany terytorialne państwa Franków od panowania Chlodwiga do Karola Wielkiego.
2. Przedstaw organizację władzy w państwie Franków za panowania Karola Wielkiego.
3. Wymień osiągnięcia kulturowe państwa Karola Wielkiego.
4. Omów znaczenie renesansu karolińskiego dla kultury europejskiej.

Nowe państwa barbarzyńskie

Od IV w. chrystianizowanie się plemion germańskich.
V–VI w. – powstanie nowych germańskich państw po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego
- Wandalów
- Wizygotów
- Ostrogotów i Longobardów
- Franków

Arianizm – najpopularniejszą religią w państwach germańskich.
VI w. – upadek większości państw germańskich.

Kościół Iroszkocki

Początki chrześcijaństwa w Irlandii związane z działalnością św. Patryka.
Rozwój niezależnego Kościoła Iroszkockiego na terenie Irlandii, Szkocji oraz części Brytanii.

Cechy charakterystyczne Kościoła Iroszkockiego
- występowanie elementów kultury celtyckiej
- życie religijne skoncentrowane wokół klasztorów
- przepisywanie dzieł starożytnych przez mnichów
- praktykowanie surowej ascezy
- działalność misyjna mnichów

Czasy Merowingów i pierwszych Karolingów

V w. – zjednoczenie Franków przez Chlodwiga.
496 – chrzest Chlodwiga.
VI w. – spisanie prawa salickiego.
Wzrost znaczenia majordomów kosztem władców.
732 – bitwa pod Poitiers – zwycięstwo Karola Młota nad Arabami.
751 – obalenie dynastii Merowingów i przejęcie władzy przez Pepina Krótkiego z dynastii Karolingów.
754 – sakra królewska Pepina Krótkiego.
756 – utworzenie Państwa Kościelnego.

Karol Wielki

771 – początek samodzielnych rządów Karola Wielkiego w państwie Franków.
Przyłączenie do monarchii Franków terenów położonych na północ od rzeki Ebro, państwa Longobardów, podbój Sasów oraz Awarów.
Chrystianizacja zajętych ziem.
800 – koronacja Karola Wielkiego na cesarza rzymskiego, odnowienie Cesarstwa Rzymskiego.
Uniwersalizm karoliński.

Organizacja państwa Karola Wielkiego

Administracja
- monarchia patrymonialna – państwo własnością władcy
- podział kraju na hrabstwa i marchie
- kontrola administracji terytorialnej przez urzędników królewskich (missi dominici)
- urzędnicy dworscy
- nadawanie beneficjów urzędnikom

Gospodarka
- oparta na rolnictwie
- wielkie majątki ziemskie we władaniu monarchy
- reforma monetarna – wprowadzenie srebrnego denara

Armia
- dominująca rola ciężkiej jazdy
- piechota rekrutowana z osób wywodzących się z mniej zamożnych grup społecznych

Renesans karoliński

Okres intensywnego rozwoju kultury
- nawiązywanie do kultury antycznej
- tworzenie szkół przyklasztornych i przykatedralnych
- podział nauczanych przedmiotów na siedem sztuk wyzwolonych – *trivium* i *quadrivium*
- wzrost znaczenia kopistów
- wprowadzenie minuskuły karolińskiej

Znaczenie renesansu karolińskiego
- rozwój życia naukowego
- upowszechnienie się języka łacińskiego wśród elit
- wsparcie uczonych przez władcę
- reforma pisma
- podniesienie poziomu nauczania

Polecane publikacje

Gustav Faber, *Merowingowie i Karolingowie*, Warszawa 1994.
Rosamond McKitterick, *Królestwa Karolingów, 751–987. Władza – konflikty – kultura*, Warszawa 2011.
Ernst W. Wies, *Karol Wielki. Cesarz i święty*, Warszawa 2016.

20 Państwo Ottonów

843
traktat w Verdun

911
koniec dynastii Karolingów

919
koronacja Henryka Ptasznika na króla, umowny początek państwowości niemieckiej

955
bitwa na Lechowym Polu

962
koronacja cesarska Ottona I

996
koronacja cesarska Ottona III

1002
śmierć Ottona III, upadek idei cesarstwa uniwersalistycznego

Przypomnij

- Na czym polegała idea uniwersalizmu karolińskiego?

Cel lekcji

- Opiszę ideę cesarstwa uniwersalistycznego Ottonów.

Po lekcji

- Wymieniam postanowienia traktatu w Verdun.
- Opisuję początki kształtowania się państwowości niemieckiej.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach doszło do drugiego odnowienia cesarstwa.
- Wskazuję podobieństwa i różnice między ideą cesarstwa Karola Wielkiego i Ottona III.

Rozpad monarchii Karola Wielkiego

W 814 r. po śmierci Karola Wielkiego władzę w państwie objął jego syn **Ludwik I Pobożny**. Nie miał jednak takich zdolności i autorytetu jak ojciec i nie był w stanie kontynuować dzieła budowy imperium. Nie powstrzymał tendencji decentralizacyjnych ze strony innych przedstawicieli rodu. Trzy lata po jego śmierci, w **843 r.** na mocy **traktatu w Verdun** (czyt. werdę) doszło do podziału monarchii karolińskiej między synów władcy. Otrzymali oni:

- **Karol Łysy** – część zachodnią, czyli państwo zachodniofrankijskie,
- **Ludwik Niemiecki** – część wschodnią, czyli państwo wschodniofrankijskie,
- **Lotar** – część środkową, na którą się składały tereny Italii oraz szeroki pas ziem od Alp po Morze Północne.

Tytuł cesarza przypadł najstarszemu z synów – Lotarowi.

M1 Miniatura pochodząca z XV-wiecznej *Kroniki królów Francji* przedstawia symboliczny podział imperium karolińskiego między synów Ludwika I Pobożnego: Ludwika Niemieckiego 1, Karola Łysego 2 oraz Lotara 3. Urzędnik 4 pokazuje synom monarchy ich państwa rozdzielone rzeką.

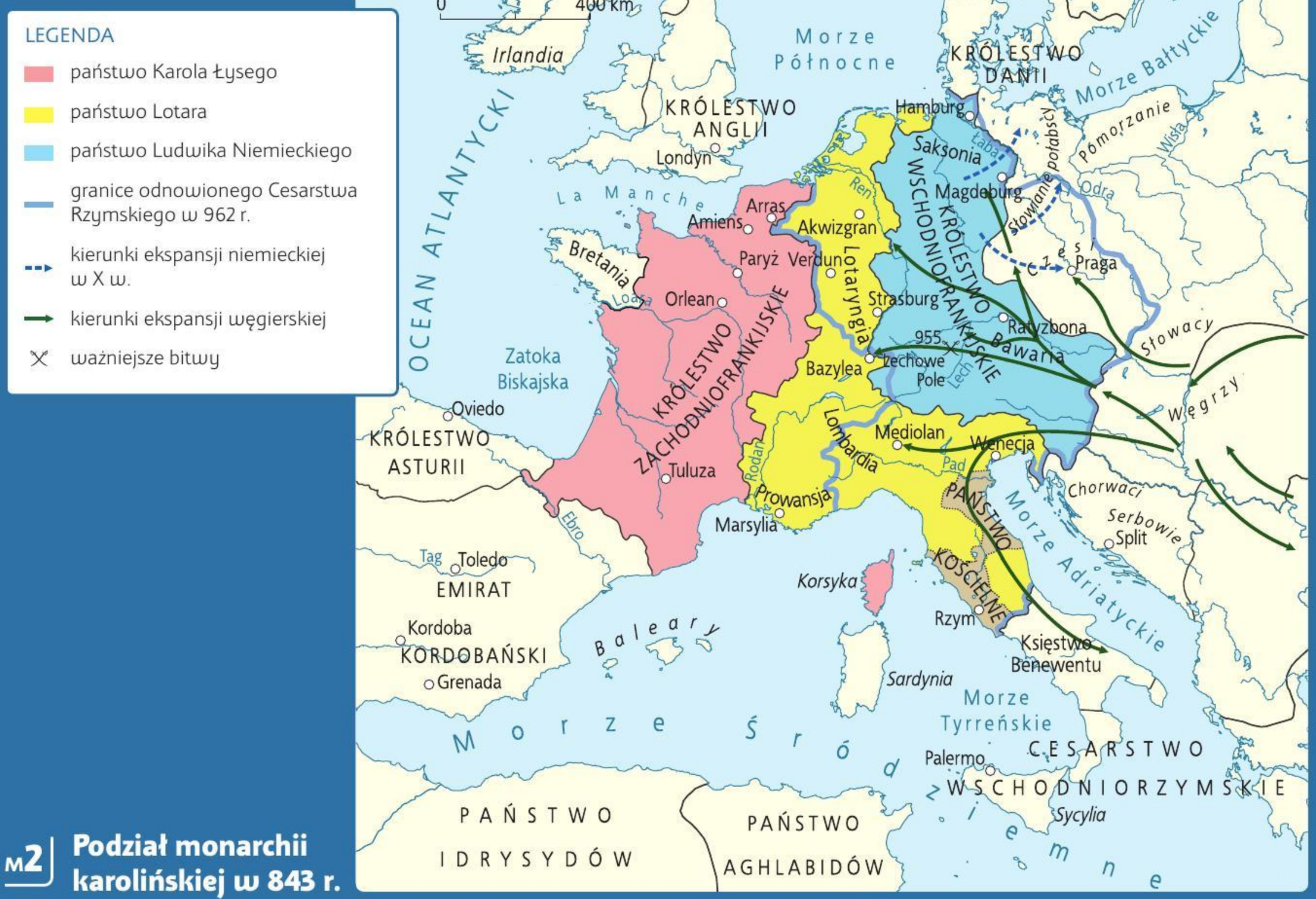

M2 **Podział monarchii karolińskiej w 843 r.**

Bracia mieli się wspierać w sytuacji zagrożenia i współdziałać w czasie pokoju. Jednak traktat przyczynił się do utrwalenia podziału. W przyszłości z państwa wschodniofrankijskiego powstaną **Niemcy**, a z państwa zachodniofrankijskiego – **Francja**. Ziemie należące do Lotara zostaną częściowo wchłonięte przez państwa wschodnio- i zachodniofrankijskie, a na północnych terenach Półwyspu Apenińskiego powstaną liczne niezależne księstwa.

M3 **Podział monarchii Karolingów w 843 r. przedstawiony w *Rocznikach fuldajskich* spisywanych od VIII do X w.**

Gdy możni dokonali oznaczenia działów królestwa i podzielili je na trzy części, trzej królowie, zjechawszy się w sierpniu w mieście galijskim Verdun, rozdzielili państwo pomiędzy siebie: Ludwik mianowicie otrzymał część wschodnią, Karol zaś dzierżył zachodnią. Lotariuszowi, najstarszemu z nich, los przydzielił środkową, leżącą między dwoma poprzednimi. Po zawarciu pomiędzy sobą pokoju i umocnieniu go przysięgą bracia powrócili do domów, aby zarządzać i strzec części swojego królestwa.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 74–75.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia traktatu w Verdun. **M1**, **M2**, **M3**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób miniatura przedstawia postanowienia traktatu w Verdun. **M1**, **M2**, **M3**
3. Wskaż na mapie Akwizgran. Podaj imię monarchy, któremu po podziale monarchii Karolingów przypadło to miasto. **M2**, **M3**

Słowianie połabscy

Grupa Słowian zachodnich zamieszkujących tereny rozciągające się od Odry i Nysy Łużyckiej po Łabę i Sołławę oraz od Morza Bałtyckiego po pasmo górskie Rudawy. Do Słowian połabskich należały plemiona Serbów łużyckich, Wieletów i Obodrzyców. Od X w. następował proces podboju i podporządkowywania sobie Słowian połabskich przez Niemcy.

Otton I Wielki

(912–973)

Król niemiecki z rodu Ludolfingów. Tron królewski objął w 936 r. W 962 r. został koronowany na cesarza przez papieża Jana XII. Ten moment uważa się za początek istnienia Rzeszy Niemieckiej. Otton I prowadził liczne zwycięskie wojny, m.in. z Węgrami i Słowianami połabskimi. Mozaika z ok. 1903 r., stacja metra w Berlinie.

Ottonowie

Traktat w Verdun jeszcze bardziej pogłębił podziały wśród spadkobierców Karola Wielkiego. Kolejni władcy dzielili swoje królestwa między synów, co prowadziło do osłabiania roli dynastii i wzrostu znaczenia lokalnej arystokracji. Widać to na przykładzie **państwa wschodniofrankijskiego**, gdzie powstały silne księstwa, m.in. Frankonii, Saksonii, Bawarii oraz Szwabii. Zasięgiem terytorium i nazwami nawiązywały one do tradycji plemion germańskich. Na ich czele stali książęta, którzy w znacznym stopniu uniezależnili się od władzy królewskiej. Gdy umierał Ludwik Dziecię (911 r.), ostatni przedstawiciel Karolingów z linii wschodniofrankijskiej, jego władza była iluzoryczna. Na następcę wybrano frankijskiego arystokratę – księcia Frankonii **Konrada I**. Mimo podejmowanych prób nie udało mu się przywrócić autorytetu władzy monarszej, dlatego jeszcze przed śmiercią jako swego następcę wskazał najpotężniejszego władcę wywodzącego się z rodu Ludolfingów, księcia Saksonii **Henryka Ptasznika**.

Zgodnie z wolą Konrada I w **919 r.** Henryk został wybrany na króla. Było to wydarzenie dotychczas niespotykane w żadnej frankijskiej monarchii. Po pierwsze, umierający monarcha jako kolejnego władcę wskazał osobę spoza własnego rodu. Po drugie, władza w państwie frankijskim po raz pierwszy znalazła się w rękach nie-Franka. Henryk I Ptasznik zapoczątkował nową dynastię, zwaną **saską** lub **ottońską**. Objęcie przez niego władzy jest uznawane za początek **państwowości niemieckiej**.

Swoją pozycję Henryk I zawdzięczał sprawnie prowadzonej polityce i sukcesom militarnym, szczególnie w walkach z **Węgrami** zagrażającymi wschodnim i południowym rubieżom jego państwa. Już po koronacji udało mu się zawrzeć z nimi dziesięcioletni rozejm. Henryk I prowadził również z sukcesami walki ze **Słowianami połabskimi**, a w 929 r. zmusił Czechy do płacenia trybutu. W polityce wewnętrznej dążył do osłabienia pozycji możnowładztwa oraz wzmocnienia autorytetu władzy monarszej.

Kierunek ten kontynuował jego syn **Otton I**, który został wyznaczony przez ojca na następcę tronu. Aby ograniczyć niezależność księstw, wykorzystywał powiązania rodzinne, np. swego brata Henryka mianował księciem Bawarii. Istotną rolę w umocnieniu władzy królewskiej odegrał również Kościół. Wyżsi duchowni za sprawą otrzymywanych dóbr stali się bliskimi i wiernymi współpracownikami Ottona I.

Korona Rzeszy, nazywana również koroną Cesarstwa Rzymskiego, była jednym z najważniejszych insygniów władzy cesarskiej. Powstała za czasów panowania Ottonów. Jej wykonanie zlecił najprawdopodobniej Otton I w drugiej połowie X w. Cesarz Henryk II w pierwszej połowie XI w. przyozdobił ją krzyżem, a cesarz Konrad II – łukiem. Czerwona aksamitna czapka została dodana w XVIII w. Korona obecnie jest przechowywana w skarbcu pałacu królewskiego Hofburg w Wiedniu.

Odnowienie cesarstwa

Po objęciu władzy królewskiej w Niemczech Otton I prowadził liczne walki z zagrażającymi jego państwu ludami. W 954 r. stłumił powstanie Słowian połabskich, rozbił potęgę państwa węgierskiego w **bitwie na Lechowym Polu** w **955 r.**, a także podporządkował sobie północną część Włoch. Zwycięstwa te umocniły jego rządy i położyły kres zagrożeniu zewnętrznemu. Zbiegło się to w czasie z poszukiwaniem przez Państwo Kościelne sojusznika w walce z lokalnymi książętami.

W zamian za udzieloną pomoc papież Jan XII w **962 r.** w Rzymie **koronował Ottona I na cesarza**. Było to drugie odnowienie cesarstwa na Zachodzie. Po raz pierwszy w historii cesarstwo objęło zasięgiem ziemie, na których Rzymianie nigdy nie rządzili, m.in. tereny zamieszkane przez plemiona słowiańskie.

Cesarz wykorzystał swoją pozycję, by podporządkować sobie papiestwo. Co prawda Otton I potwierdził prawne podstawy istnienia Państwa Kościelnego, jednak wymógł przyrzeczenie, że każdy nowo obrany papież złoży cesarzowi przysięgę wierności. Aby wzmocnić swój prestiż i wizerunek, Otton I chciał zacieśnić stosunki z Bizancjum. Miał temu służyć m.in. ślub jego syna z księżniczką **Teofano** – siostrzenicą cesarza bizantyńskiego.

Następca Ottona I – **Otton II** – już w początkach swego panowania musiał stawić opór przeciwnym mu książętom w Niemczech. Bezskutecznie próbował także powstrzymać atak wojsk arabskich na wybrzeże południowych Włoch.

XV-wieczna miniatura przedstawiająca bitwę na Lechowym Polu. Starcie to zatrzymało na stałe łupieżcze wyprawy Węgrów na tereny Europy Zachodniej. W starciu zginęło ponad 30 tys. Węgrów i ok. 3 tys. rycerzy walczących po stronie Ottona I.

Wraz z koronacją cesarską Ottona I tereny obejmujące dzisiejsze Niemcy zaczęto nazywać cesarstwem. Było to podkreślenie kontynuacji uniwersalnego i chrześcijańskiego Cesarstwa Rzymskiego. W połowie XII w. pojawiła się nazwa Święte Cesarstwo, a w XIII w. – Święte Cesarstwo Rzymskie. Składało się ono z Królestwa Niemiec, Królestwa Włoch, Burgundii oraz Królestwa Czech. W XV w. jako nazwy Niemiec zaczęto używać określenia Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego.

Koronacja cesarska Ottona I odbyła się w lutym 962 r. w Rzymie. Podczas uroczystości papież Jan XII włożył koronę również na głowę żony niemieckiego monarchy – Adelajdy. Nowy cesarz nie był jednak akceptowany przez władców Cesarstwa Bizantyńskiego. Ilustracja współczesna.

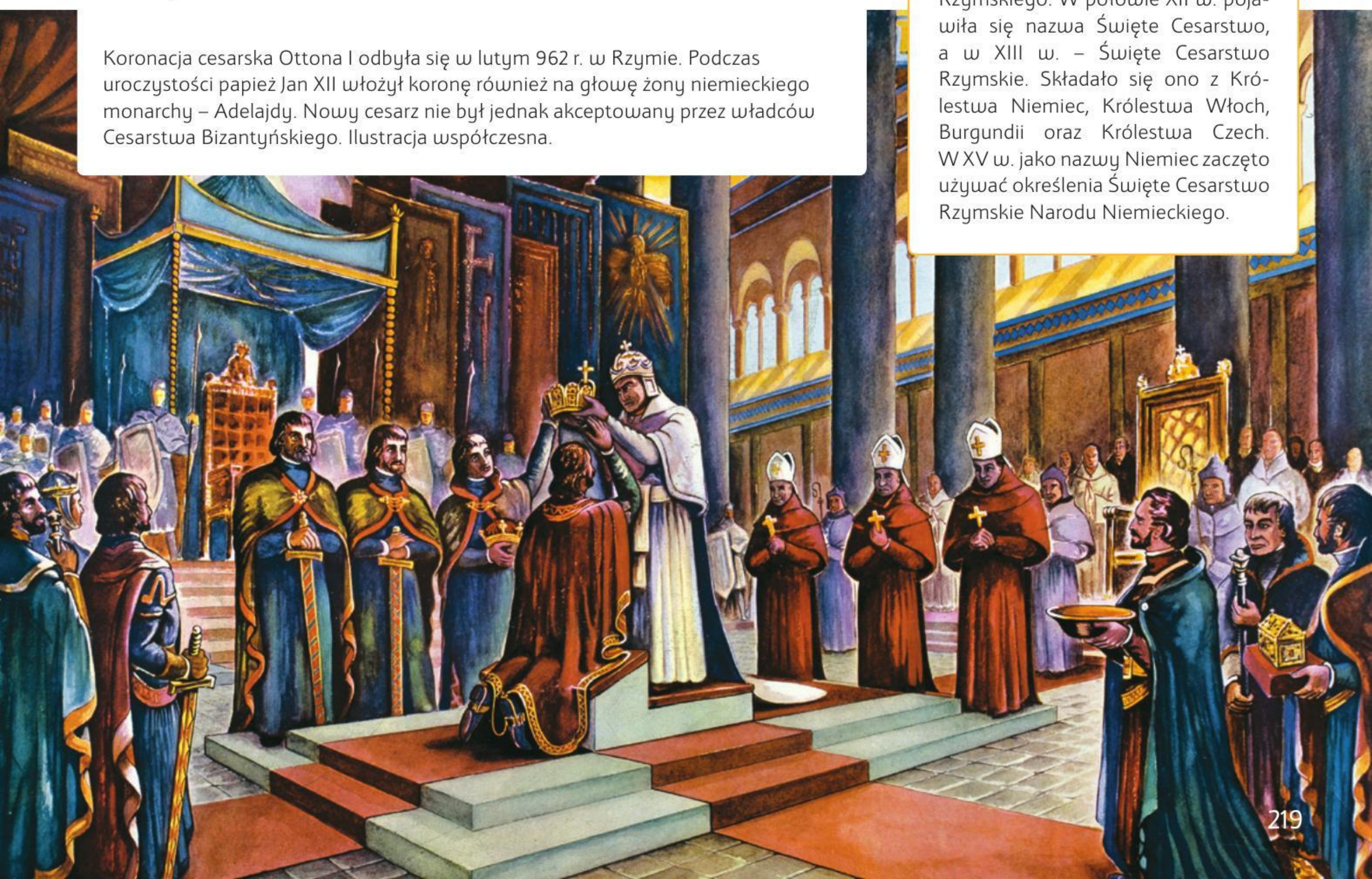

Praca z materiałami

1. Opisz przebieg koronacji królewskiej Ottona I. **M4**
2. Wyjaśnij, co świadczyło o wysokiej pozycji Ottona I na arenie międzynarodowej. **M5**
3. Uzasadnij, dlaczego w czasach średniowiecza władcę uważano za pomazańca Bożego. Wykorzystaj **M4**, **M5**, **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.
4. Wytłumacz, na czym polegała wizja uniwersalistycznej władzy cesarskiej w koncepcji Ottona III. **M7**, **M8**
5. Wymień współczesne inicjatywy, które odwołują się do idei Ottona III. Wykorzystaj **M7**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

M4 **Koronacja królewska Ottona I w opisie niemieckiego kronikarza Widukinda żyjącego w X w.**

Arcybiskup, przystąpiwszy do ołtarza i zdjąwszy zeń miecz z pasem, zwrócił się do króla i rzekł: „Przyjmij ten miecz i wypędź nim wszystkich wrogów Chrystusa, pogan i złych chrześcijan, ponieważ z woli Boga powierzona ci została wszelka władza w całym państwie Franków dla utwierdzenia pokoju pośród wszystkich chrześcijan". Potem wziąwszy naramienniki i suknię, odział go i rzekł: „Te rogi [sukni], sięgające aż do ziemi, mają ci przypominać, jaką żarliwością wiary masz płonąć i w utrzymaniu pokoju wytrwać do końca". Potem wziąwszy berło i laskę, rzekł: „Niechaj ci te godła przypominają, że po ojcowsku masz karać swych poddanych i przede wszystkim sługom Bożym, wdowom i sierotom winieneś podać dłoń miłosierną, a nigdy z głowy twojej olej łaski nie powinien zniknąć, abyś tak obecnie, jak i w przyszłości dostąpił w nagrodę korony wiecznej". Namaszczony zaraz olejem świętym i ukoronowany diademem* złotym przez biskupów Hildeberta i Wichfrida [...] zaprowadzony został przez tychże biskupów do tronu.*

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 104.

* **olej łaski** – olej, którym namaszczano władcę podczas ceremonii koronacyjnej

* **diadem** – opaska na głowę wykonana ze złota lub srebra, będąca oznaką władzy królewskiej

M5 **Cesarz Otton I w opisie niemieckiego kronikarza Widukinda, X w.**

Dzięki licznym zwycięstwom wzbudził on bojaźń i respekt w sercach wielu królów i wielu narodów. Przyjął wielu posłów z Rzymu, Grecji i od Saracenów; odebrał z ich rąk najróżniejsze dary, złote, srebrne i miedziane puchary przedziwnej roboty; wyroby ze szkła i kości słoniowej; kobierce* o rozmaitych kształtach i rozmiarach; wszelkiego rodzaju balsamy i pachnidła; nigdy dotąd nieoglądane w Saksonii zwierzęta – lwy i wielbłądy, małpy i strusie. Otton stał się więc nadzieją i ostoją całego zachodniego chrześcijaństwa.*

Christopher Brooke, *Europa średniowieczna 962–1154*, Warszawa 2001, s. 59.

* **Saraceni** – tu: Arabowie

* **kobierzec** – dywan z Persji zdobiony motywami roślinnymi i zwierzęcymi

M6 Płaskorzeźba z kości słoniowej z 982 r. ukazuje Ottona II i jego małżonkę Teofano. Małżeństwo cesarza z bizantyńską księżniczką miało być gwarantem dobrych stosunków Niemiec z Bizancjum. Było również próbą połączenia dwóch cesarstw, w których władza miała pochodzić z boskiego nadania. Pomiędzy małżonkami przedstawiona została postać Jezusa Chrystusa, który koronuje i błogosławi parę. Płaskorzeźba znajduje się w Narodowym Muzeum Wieków Średnich w Paryżu.

Idea cesarstwa uniwersalistycznego Ottona III

W 983 r. zmarł Otton II, a jego następcą został trzyletni syn – **Otton III**. Dopóki był dzieckiem, władzę w jego imieniu sprawowała matka – Teofano. Do roli władcy przygotowywano go starannie i wszechstronnie. Odebrał gruntowne wykształcenie z zakresu teologii, historii, prawa i filozofii, uczył się także języka łacińskiego.

W **996 r.** Otton III został koronowany na **cesarza**. W przeciwieństwie do swoich poprzedników nie prowadził polityki opartej na podbojach. Wychowywany przez matkę, babkę i nauczycieli pochodzących z różnych kręgów kulturowych (greckiego, rzymskiego, saskiego), którzy zaszczepili młodemu władcy pobożność oraz fascynację światem starożytnym i tradycją karolińską, stworzył program odbudowy **uniwersalistycznego Cesarstwa Rzymskiego**. Miało ono objąć zasięgiem całą chrześcijańską Europę i stanowić federację czterech chrześcijańskich królestw: **Germanii**, **Italii**, **Galii** i **zachodniej Słowiańszczyzny**. Do swoich planów Otton III przekonał władcę Polski Bolesława Chrobrego, którego podczas zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 r. (zob. s. 298) nazwał współpracownikiem cesarstwa. Władca pozyskał również jako sojusznika rządzącego na Węgrzech Stefana Węgierskiego (późniejszego Stefana I Świętego). Cesarz wyraził zgodę na jego koronację królewską oraz utworzenie węgierskiej prowincji kościelnej w Ostrzyhomiu.

Wizji Ottona III nie udało się zrealizować. Plany pokrzyżowała przedwczesna śmierć cesarza w 1002 r. W polityce jego następcy, Henryka II, koncepcja cesarskiego uniwersalizmu nie odgrywała już tak istotnej roli. Nowy władca prowadził też odmienną politykę wobec terenów położonych na wschód od Rzeszy. Nie współdziałał z Bolesławem Chrobrym, ale wdał się w długotrwały konflikt zbrojny z polskim księciem.

Otton III
(980–1002)
Król niemiecki od 983 r., od 996 r. cesarz. Wychowany w duchu umiłowania do Cesarstwa Rzymskiego i imperium Karola Wielkiego. Twórca uniwersalistycznej koncepcji cesarstwa, której realizację przerwała przedwczesna śmierć władcy. W 1000 r. na zjeździe gnieźnieńskim utworzył w Polsce arcybiskupstwo oraz trzy biskupstwa. Fragment miniatury z *Apokalipsy bamberskiej*, XI w.

M7 Sclavinia, Germania, Galia i Roma składają hołd Ottonowi III. Miniatura z *Ewangeliarza Ottona III*, ok. 1000 r.

M8 Otton III zasiadający na tronie cesarskim. Miniatura z *Ewangeliarza Ottona III*, ok. 1000 r.

M9 Związki cesarzy z chrześcijaństwem były częstym tematem średniowiecznej sztuki. Ukazywanie Ottonów wraz z Chrystusem miało podkreślać boski charakter pochodzenia ich władzy oraz przedstawiać ich jako krzewicieli wiary i inicjatorów misji chrystianizacyjnych. Ilustracja przedstawia symboliczne ofiarowanie Chrystusowi katedry w Magdeburgu przez Ottona I. Płaskorzeźba z kości słoniowej datowana na ok. 968 r., obecnie w Metropolitalnym Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Dwa uniwersalizmy – między Karolingami a Ottonami

Odnowienie cesarstwa w 800 r. przez Karola Wielkiego było jednym z najważniejszych momentów historii średniowiecza. Idea cesarstwa karolińskiego odwoływała się przede wszystkim do **spuścizny chrześcijańskiego Rzymu.**

Nowo koronowany cesarz uważał siebie i swój lud za obrońców i krzewicieli chrześcijaństwa. Potwierdzała to m.in. sława obrońców wiary, jaką Frankowie zyskali po **bitwie pod Poitiers**. Olbrzymie znaczenie miał również sojusz z Kościołem, dzięki któremu władca jako wybraniec Boży był opiekunem całego chrześcijańskiego świata, czyli ***christianitas***.

Kontynuatorami tej wizji cesarstwa stali się Ottonowie. Otton I nawiązał do **tradycji karolińskiej**, ponieważ na miejsce koronacji królewskiej wybrał Akwizgran – nieformalną stolicę państwa Karola Wielkiego, a w trakcie ceremonii wystąpił w stroju frankijskim. Odnawiając w 962 r. cesarstwo, Otton I jednocześnie przesunął granice państwa na wschód – na tereny, których Imperium Romanum nigdy nie obejmowało. Władca niemiecki, podobnie jak jego poprzednik, nie przywiązywał dużej wagi do obcych mu tradycji antycznych. Tytuł cesarski miał przede wszystkim służyć podkreśleniu jego pozycji jako władcy. Dopiero jego syn Otton II jako pierwszy zaczął używać tytułu ***Imperator Romanorum*** (**cesarz rzymski**).

Prawdziwy przełom nastąpił wraz ze wstąpieniem na tron Ottona III, który stworzył utopijną wizję cesarstwa. W swoich założeniach nie ograniczał się już wyłącznie do idei cesarstwa karolińskiego, ale pragnął odnowić **uniwersalne Imperium Rzymskie**. Nowe cesarstwo miało obejmować cały chrześcijański świat (*christianitas*) i stanowić federację królestw. Władzę w nim miał sprawować rezydujący w Rzymie cesarz. O ile dla Ottona I tytuł cesarski był zaledwie symbolem jego mocarstwowej pozycji jako władcy niemieckiego wobec sąsiednich monarchów, o tyle Otton III pragnął być przede wszystkim władcą ponadnarodowym, którego władza miała się opierać na sprawnej dyplomacji i sojuszach, a nie podbojach. Choć idea Ottona III pozostała wyłącznie w sferze planów, do dziś stanowi punkt wyjścia dla zwolenników koncepcji **europejskiego uniwersalizmu**.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Karol Wielki i Otton I uzasadniali pochodzenie swojej władzy. **M9**, **M10**
2. Określ, jak można odczytać symboliczne ofiarowanie przez cesarza Ottona I katedry Chrystusowi. **M9**
3. Opisz role, jakie Karol Wielki przewidział dla siebie i papieża w średniowiecznym świecie. **M10**

M10 **List Karola Wielkiego do papieża Leona III z 796 r.**

Oto nasze zadanie: na zewnątrz bronić z mieczem w ręku i z pomocą Bożą świętego Kościoła Chrystusowego od najazdów pogan i zniszczenia przez niewiernych, wewnątrz zaś bronić treści wiary katolickiej. Twoim, Ojcze Święty, zadaniem jest modlić się z rękami wzniesionymi ku niebu na podobieństwo Mojżesza, nieść pomoc naszej armii, aby za Twoim wstawiennictwem, pod przewodnictwem i opieką Boga, lud chrześcijański zawsze odnosił zwycięstwo nad wrogami Jego świętego imienia i aby imię naszego Pana Jezusa Chrystusa było sławione na całym świecie.

Wielka historia świata, t. 4: *Kształtowanie średniowiecza*, pod red. Macieja Salamona, Adama Bieńka, Warszawa 2005, s. 252–253.

Polecenia podsumowujące

1. Omów wpływ traktatu w Verdun na upadek imperium karolińskiego.
2. Przedstaw koncepcję uniwersalistyczną Ottonów.
3. Wskaż różnice i podobieństwa między koncepcjami cesarstw Karola Wielkiego i Ottonów.

Państwo Ottonów

Podsumowanie 20

Rozpad monarchii Karola Wielkiego

814 – Ludwik I Pobożny następcą Karola Wielkiego.
843 – traktat w Verdun i podział ziem imperium karolińskiego
- Karol Łysy – zachodnia część cesarstwa: państwo zachodniofrankijskie
- Ludwik Niemiecki – wschodnia część cesarstwa: państwo wschodniofrankijskie
- Lotar – tytuł cesarza i środkowa część cesarstwa

Ottonowie i odnowienie cesarstwa

Pogłębienie się podziałów między spadkobiercami Karola Wielkiego.
Powstanie silnych księstw na terenie państwa wschodniofrankijskiego: Frankonii, Saksonii, Bawarii i Szwabii.
911 – śmierć Ludwika Dziecięcia, ostatniego Karolinga na tronie wschodniofrankijskim, Konrad I jego następcą.
919 – Henryk Ptasznik królem wschodniofrankijskim, umowny początek państwowości niemieckiej.
Otton I następcą Henryka I Ptasznika.
Ograniczenie niezależności księstw przez Ottona I.
955 – bitwa na Lechowym Polu, zatrzymanie łupieżczych wypraw Węgrów.
962 – koronacja Ottona I na cesarza – drugie odnowienie cesarstwa na Zachodzie.
Działania Ottona II – zmagania z opozycją wewnątrz państwa, nieskuteczne próby odbicia z rąk arabskich terenów południowych Włoch.

Otton III

996 – koronacja cesarska.
Idea uniwersalistycznego Cesarstwa Rzymskiego.
Cesarstwo federacją królestw: Germanii, Italii, Galii i zachodniej Słowiańszczyzny.
1000 – zjazd gnieźnieński – władca Polski Bolesław Chrobry nazwany współpracownikiem cesarstwa.

Dwa uniwersalizmy

Karolingowie
- 800 – odnowienie cesarstwa przez Karola Wielkiego
- odwoływanie się do spuścizny chrześcijańskiego Rzymu
- cesarz i jego lud obrońcami i krzewicielami chrześcijaństwa
- władca jako opiekun *christianitas*, czyli całego chrześcijańskiego świata

Ottonowie
- nawiązanie Ottona I do tradycji karolińskiej
- tytuł cesarski podkreślający pozycję Ottona I jako władcy
- *Imperator Romanorum* – tytuł Ottona II
- wizja Ottona III stworzenia uniwersalistycznego Cesarstwa Rzymskiego obejmującego cały chrześcijański świat (*christianitas*)

Polecane publikacje

Gerd Althoff, *Ottonowie. Władza królewska bez państwa*, Warszawa 2010.
Jerzy Strzelczyk, *Otton I Wielki*, Poznań 2018.
Jerzy Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2009.

21 Powstanie nowych państw w Europie

ok. **625** powstanie państwa Samona

681 powstanie państwa bułgarskiego

I poł. **IX** w. powstanie Państwa Wielkomorawskiego

II poł. **IX** w. Harald I Pięknowłosy pierwszym królem Norwegii

882 Kijów stolicą Rusi Kijowskiej

IX/X w. powstanie państwa węgierskiego

911 powstanie Księstwa Normandii

I poł. **X** w. powstanie Czech

II poł. **X** w. powstanie Królestwa Szwecji

1066 bitwa pod Hastings

Przypomnij

- Jakie państwa powstały na gruzach Cesarstwa Rzymskiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach powstały nowe państwa w Europie w X–XI w.

Po lekcji

- Wyjaśniam, kim byli Normanowie i jaki mieli wpływ na powstanie nowych państw w Europie.
- Omawiam etapy ekspansji Normanów.
- Charakteryzuję organizację społeczną i system wierzeń Słowian.
- Wymieniam i opisuję nowo powstałe państwa w Europie Środkowo-Wschodniej.

Wikingowie i ich państwa

W **Skandynawii** mieszkały ludy germańskie zwane **Normanami** lub **wikingami**. Normanowie byli walecznymi ludźmi i świetnymi żeglarzami. Budowali nie tylko łodzie przystosowane do żeglugi rzecznej, lecz także statki umożliwiające organizowanie dalekich wypraw na morza i oceany. Z zaskoczenia atakowali miasta wybrzeży europejskich od Bałtyku po Morze Śródziemne. Głównym celem ich wypraw był rabunek, ponadto zajmowali się handlem, np. wymieniali futra i skóry fok na srebro i odzież. Powodzeniu ich najazdów sprzyjała słabość napadanych państw. Początkowo wikingowie wracali z wypraw do swoich siedzib, ale z czasem zaczęli zakładać na podbitych terenach osady, które stawały się bazą wypadową kolejnych wypraw.

Wikingowie osiedlili się m.in. w północnej Francji. Król zachodniofrankijski Karol III Prosty nie był w stanie usunąć najeźdźców siłą, więc nadał im zajmowaną przez nich ziemię. W zamian wikingowie złożyli przysięgę wierności, a ich wódz Rollon przyjął chrzest. W ten sposób w **911 r.** powstało **Księstwo Normandii**.

Normanowie

„Ludzie północy", zwani też wikingami. Ludy germańskie wywodzące się ze Skandynawii, złożone z czterech grup plemiennych: Szwedów, Gotów, Duńczyków i Norwegów. Od VIII do XI w. swymi najazdami nękali państwa na kontynencie europejskim. Nazwa *Normanowie* była używana w Europie Zachodniej.

W bitwie pod Hastings (czyt. hejstings) wojska Wilhelma Zdobywcy 1 pokonały armię dowodzoną przez króla Anglii Harolda II 2. Władca angielski poniósł śmierć na polu bitwy.
Francis William Wilkin (czyt. frans-is łyljam łylkin), *Bitwa pod Hastings*, obraz z 1820 r.

Z powodu smukłego kształtu statki Normanów nazywano langskipami, czyli „długimi łodziami". Wyróżniano trzy typy łodzi. Najmniejsze były sneki (30–40 wioseł), które stanowiły podstawowe wyposażenie floty normańskiej. Średnie łodzie to skeidy (50–60 wioseł), a największe – drakkary (powyżej 60 wioseł). Te ostatnie służyły do zamorskich wypraw. Ilustracja współczesna.

W drugiej połowie XI w., wykorzystując toczące się między Anglosasami walki o tron, Anglię najechał **Wilhelm Zdobywca** – władca Normandii. W **1066 r.** przeprawił się przez kanał La Manche (czyt. mansz), pokonał wojska anglosaskie w **bitwie pod Hastings** i koronował się na króla **Anglii**. Zapoczątkowało to trwający do połowy XII w. okres panowania Normanów w tym kraju.

Zręby państwowości wikingowie tworzyli również na terenie Skandynawii. Jeden z wodzów norweskich **Harald I Pięknowłosy** w drugiej połowie IX w. zjednoczył pod swą władzą większość kraju i został pierwszym królem **Norwegii**. Jego następcy na przełomie X i XI w. przyjęli chrzest. W pierwszej połowie X w. zjednoczyły się plemiona duńskie, które od 965 r. wyznawały chrześcijaństwo. Najwybitniejszym władcą duńskim był panujący w XI w. **Kanut Wielki**, a jego rządy obejmowały nie tylko **Danię**, lecz także Norwegię i Anglię. Podporządkował sobie również południową część **Królestwa Szwecji** – utworzonego w drugiej połowie X w. przez **Eryka Zwycięskiego**.

Wikingowie podejmowali też dalsze wyprawy. Dotarli do południowego wybrzeża Półwyspu Iberyjskiego oraz na Sycylię. Tych, którzy prowadzili ekspansję na terenach Europy Środkowej i Wschodniej, nazywano **Waregami**. Wyprawiali się oni w głąb Cesarstwa Bizantyńskiego i wielokrotnie zagrażali Konstantynopolowi. Wykorzystywali sieć rzek do szybkiego przemieszczania swoich wojsk. Najważniejsza trasa Waregów prowadziła rzeką Dniepr przez Morze Czarne do Konstantynopola. Inny szlak wiódł Wołgą do Morza Kaspijskiego, a stamtąd do Kalifatu Bagdadzkiego.

Wikingów uważa się za odkrywców nowych lądów, ponieważ zasiedlili Islandię i Grenlandię, a także ok. 1000 r. dopłynęli do wybrzeży Ameryki Północnej.

Wilhelm Zdobywca

(1027 lub 1028–1087)

Książę Normandii, król Anglii. W 1066 r. dowodził najazdem normańskim na Wyspy Brytyjskie, który zakończył się sukcesem. W bitwie pod Hastings pokonał wojska anglosaskie dowodzone przez Harolda II. Stworzył podwaliny nowoczesnego państwa angielskiego. Portret nieznanego autora, XVII w., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Waregowie

Wikingowie pochodzący z terenów Szwecji i Danii, którzy w X–XI w. najeżdżali Europę Środkową i Wschodnią. Korzystając z sieci rzek, pływali od Nowogrodu po Kijów i Konstantynopol.

Tkanina z Bayeux

Licząca ponad 70 m tkanina z Bayeux (czyt. baje) powstała prawdopodobnie w XI w. w celu uczczenia zwycięstwa Wilhelma Zdobywcy w bitwie pod Hastings 14 października 1066 r. Jest ona jednym z najwspanialszych dzieł świeckiej sztuki średniowiecza. Przedstawiono na niej nie tylko samą bitwę, lecz także życie codzienne mieszkańców ówczesnej Anglii i Normandii.

① W 1064 r. do Normandii na dwór księcia Wilhelma, późniejszego Wilhelma Zdobywcy, przybył Harold Godwinson – szwagier króla angielskiego Edwarda Wyznawcy. Miał on potwierdzić prawa Wilhelma do tronu angielskiego. W trakcie pobytu w Normandii Harold brał udział w wyprawie przeciwko księciu Bretanii. W zamian za zasługi Wilhelm pasował go na rycerza.

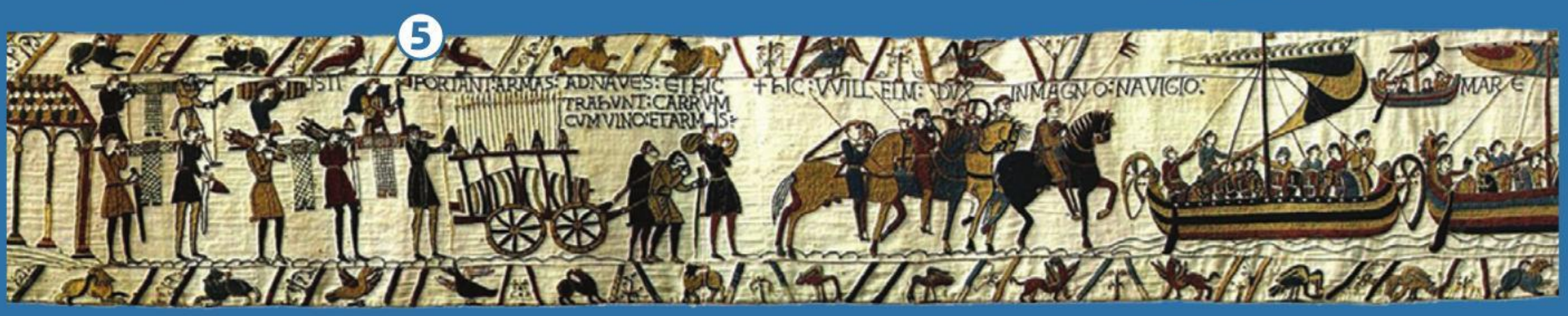

⑤ Życie codzienne mieszkańców ówczesnej Normandii można zaobserwować m.in. w scenie ukazującej chłopów pracujących na polu.

⑥ Normanowie płyną łodziami razem z końmi. W czasie inwazji na Anglię kawaleria stanowiła podstawę armii Wilhelma Zdobywcy.

⑦ Na tkaninie znalazły się postacie związane ze światem nadprzyrodzonym i magicznym.

② Po śmierci Edwarda Wyznawcy w 1066 r. władzę w Anglii przejął Harold Godwinson. Koronował się na króla i przyjął imię Harolda II. Ponieważ według wcześniejszych zapewnień korona angielska miała przypaść Wilhelmowi, książę Normandii potraktował zachowanie Harolda jako akt krzywoprzysięstwa i postanowił zbrojnie upomnieć się o swoje prawa.

③ Na tkaninie została uwieczniona kometa, która w średniowieczu była traktowana jako zły omen. Według współczesnych obliczeń astronomów kometa Halleya (czyt. haleja) ukazała się na nieboskłonie w marcu 1066 r.

④ Trwają przygotowania do wyprawy. Tu pokazano proces powstawania słynnych „długich łodzi" normańskich.

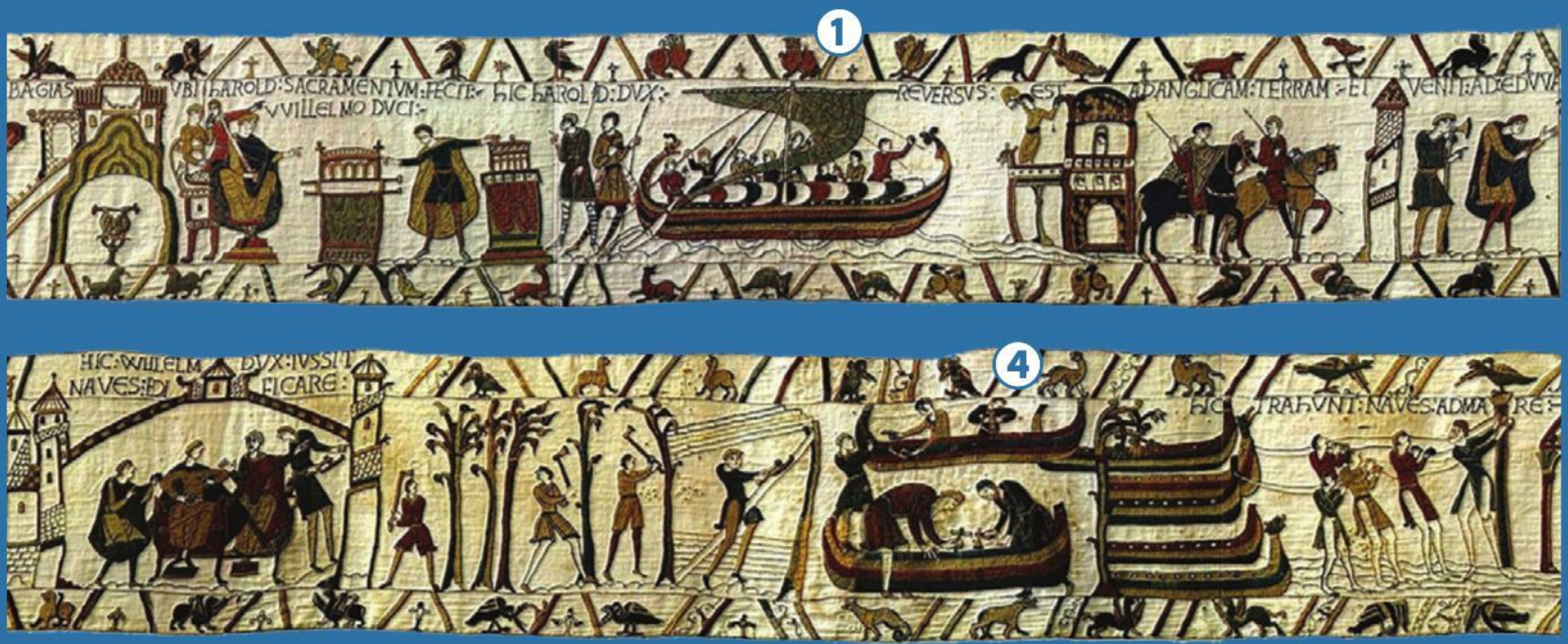

⑧ Sceny przedstawiające bitwę pod Hastings niezwykle precyzyjnie oddają ówczesny sposób prowadzenia działań zbrojnych. Jeden z fragmentów ukazuje śmierć Harolda.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, w jaki sposób historyk może wykorzystać tkaninę z Bayeux jako źródło historyczne.
2. Wskaż na tkaninie elementy, które ilustrują życie codzienne mieszkańców ówczesnej Europy.

O tym się pisze

T1 Ile prawdy historycznej jest w serialu *Wikingowie*? Analiza Agnieszki Kurzyńskiej* poświęcona statusowi kobiety w społeczności wikingów

Akcja serialu Wikingowie *rozpoczyna się u schyłku wieku VIII, czyli w epoce wikińskich najazdów na wybrzeże Europy Zachodniej. Główną postacią jest Ragnar Lothbrok* [...]. Chociaż w jego otoczeniu przeważają mężczyźni, na ich tle postacie kobiece są wyjątkowo wyraziste. [...] Wszystkie trzy bohaterki [Lagertha*, Aslaug* i Siggy*] mają wspólny rys: są wikińskimi kobietami i zarazem kobietami wikingów (co nie jest tożsame). [...] To kobiety niezależne, nieprzeciętne, świadome swojej wartości, to towarzyszki i partnerki swoich mężczyzn, których same sobie wybierają. Nie boją się wyzwań, dążą do władzy bez wahania, choć różnymi sposobami [...]. Mają prawo wyboru, także na forum publicznym (Lagertha współdecyduje z innymi wojownikami, jak powinna wyglądać kolejna wyprawa, wszystkie wspomniane bohaterki uczestniczą czynnie w dyskusjach podczas uczt, a polityką próbują sterować także zakulisowo). [...] Stworzony w serialu obraz wikińskiej kobiety wydaje się [...] sielankowy, idealizuje całe społeczeństwo jako demokratyczne i godne naśladowania. A jak było naprawdę?

Wiadomo, że wyprawy organizowane przez wikingów, jakkolwiek szlachetne założenia przypisują im scenarzyści (czyli poszukiwania nowych ziem, aby na nich w pokoju się osiedlać i prowadzić spokojne życie), były przede wszystkim wyprawami łupieżczymi. Grabieże, mordowanie ludności zamieszkującej zamorskie wybrzeże, gwałty na tamtejszych kobietach nie są wymysłem historyków. [...] To sposób zaprezentowania tych faktów w serialu przechyla sympatię widza na rzecz tytułowych bohaterów. Wspomniane już zniewolenia kobiet innych niż wikińskie są tu usprawiedliwiane tym właśnie, że nie są to ich kobiety. Z tego względu obce kobiety uważa się za gorsze, [...] można je traktować jak niewolnice czy zwierzęta, podczas gdy podobne przewinienie wobec kobiety skandynawskiej podlega surowej karze (przykładowo za gwałt na dziewicy groziła kara śmierci). O ile jednak wikingowie są w serialu dość mocno wyidealizowani, o tyle kobiety zostały w nim sportretowane w miarę rzetelnie, czego potwierdzenie można znaleźć m.in. w Historii wikingów *Else Roesdahl*. Zwraca ona uwagę na następujące fakty: „wiele wskazuje na to, że pozycja kobiet była silna. Wiele z nich pełniło funkcje nadrzędne i cieszyło się osobistym poważaniem w swoich kręgach społecznych i możliwe, że znaczenie to rosło w okresie wikingów.*

* **Agnieszka Kurzyńska** – językoznawczyni zajmująca się m.in. problematyką mediów, wykładowczyni na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Ragnar Lothbrok (czyt. lodbrok) – legendarny władca wikiński, jego królestwo miało obejmować część terenów dzisiejszej Danii, Norwegii oraz Szwecji, w IX w. wielokrotnie miał najeżdżać Francję i Anglię

Lagertha (czyt. lagerta) – legendarna żona Ragnara Lothbroka

Aslaug (czyt. aslyg) – postać z mitologii skandynawskiej, żona Ragnara

Siggy (czyt. s-igi) – fikcyjna postać z serialu *Wikingowie*

Else Roesdahl (czyt. rozdal) – duńska archeolożka i historyczka specjalizująca się w historii wikingów

W postać serialowego Ragnara Lothbroka wcielił się australijski aktor Travis Fimmel (czyt. trewis fimel). Kreowany przez niego wikiński wódz – żądny przygód i odkrywający nieznane ziemie – znacząco odbiega od oryginału. Mocno podważany jest już sam fakt istnienia władcy o tym imieniu. Przypuszcza się, że sagi przedstawiające dzieje Ragnara w rzeczywistości opisują losy dwóch lub trzech różnych wodzów wikińskich. Ragnarowi Lothbrokowi przypisuje się liczne potomstwo. Miał on być ojcem m.in. słynnych wikińskich wojowników: Björna Żelaznobokiego, Ivara bez Kości czy Ubbe Ragnarssona.

Serialową Lagerthę zagrała kanadyjska aktorka Katheryn Winnick (czyt. katrin łynik). Według podań Lagertha była pierwszą żoną Ragnara i matką trójki ich dzieci. Na kartach XIII-wiecznych sag i kronik jest przedstawiana jako członkini norweskiego rodu królewskiego. W *Gesta Danorum* opisano, że po podboju Norwegii przez szwedzkiego króla Frø (czyt. fro) wiele kobiet – w tym także Lagertha – trafiło do domów publicznych. Gdy Ragnar powrócił do Norwegii, aby walczyć ze szwedzkim władcą, Lagertha przywdziała męski strój i stanęła na czele kobiet. Jej odwaga i waleczność sprawiły, że Ragnar ją poślubił.

Wiele run w całej Skandynawii wzniesionych zostało przez kobiety na pamiątkę innych kobiet. Mężczyźni nie mieli wcale monopolu na władzę". [...] choć kobieta była zasadniczo poważana za dobre prowadzenie domu i za cechy uznawane za typowo kobiece, to jednak miała w społeczeństwie swoje niepodważalne prawa. Mogła dziedziczyć ziemię – przeważnie po dzieciach, które zmarły bezpotomnie, a w niektórych rejonach Skandynawii także bezpośrednio po rodzicach. Jeśli chodzi o wyprawy, brały w nich udział zwykle jedynie jako towarzyszki swoich mężczyzn, obserwując walki z bezpiecznej odległości, natomiast same wojowniczkami bywały rzadko [...]. Natomiast jeśli chodzi o życie rodzinne i małżeńskie, wolne kobiety miały wiele swobody. Przede wszystkim wynikało to stąd, że „małżeństwo było związkiem osób równego stanu i ich rodzin" [...]. Pomimo że zwykle były to małżeństwa aranżowane, uwzględniano także wolę obu stron mających wziąć ślub. „W dawnej Skandynawii obowiązywały nadzwyczajne na tle epoki prawa dotyczące małżeństwa. Największe znaczenie dla zawarcia związku miała bowiem miłość, a nieudane pożycie bez trudu można było przerwać przez rozwód [...]". Kobieta mogła się rozwieść, podobnie jak mężczyzna. Nie była zatem zależna od dobrej woli męża, jeśli związek był dla niej niesatysfakcjonujący, była ofiarą przemocy lub po prostu chciała od męża odejść. [...] Można zatem uznać, że kobieta skandynawska w czasach wikingów, przynajmniej na tle innych plemion, była osobą w miarę niezależną, znającą swoje prawa i obowiązki i traktowaną z szacunkiem. Wizerunek serialowy wydaje się zatem z grubsza odpowiadać prawdzie historycznej.*

Agnieszka Kurzyńska, *Wizerunek kobiety w serialach kostiumowych a prawda historyczna*, [w:] *Seriale w kontekście kulturowym. Dyskurs, konwencja, reprezentacja*, red. Daria Bruszewska-Przytuła, Monika Cichmińska, Anna Krawczyk-Łaskarzewska, Alina Naruszewicz-Duchlińska, Olsztyn 2017, s. 9–12.

* **runy** – tu: kamienie pokryte pismem runicznym – najstarszym rodzajem pisma plemion germańskich

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, czym narracja filmowa serialu *Wikingowie* różni się od prawdy historycznej. Odwołaj się do przykładów zawartych w tekście **T1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Opisz pozycję kobiety w społeczeństwie wikingów. **T1**
3. Porównaj sposób traktowania kobiet wikińskich i kobiet pochodzących z podbitych terenów. Wyjaśnij, z czego wynikała różnica. **T1**

M1 **Europa w IX–XI w.**

LEGENDA

- obszary zamieszkane i kontrolowane przez Normanów
- kierunki ekspansji Normanów
- granice odnowionego Cesarstwa Rzymskiego w 962 r.
- obszar państwa Samona w VII w.
- granice Państwa Wielkomorawskiego w IX w.
- lenna Cesarstwa Bizantyńskiego
- ważniejsze bitwy
- **1.** Królestwo Nawarry
- **2.** Aragonia
- **3.** Hrabstwo Barcelony

Praca z materiałem

1. Opisz kierunki ekspansji Normanów. **M1**

2. Wymień państwa, które powstały w Europie Środkowej i Wschodniej w IX–XI w. **M1**

3. Wskaż na mapie Normandię. **M1**

Słowianie

W Europie Środkowej i Wschodniej pierwsze państwa zaczęły powstawać w VII w. Tworzyli je **Słowianie**, którzy do końca I tysiąclecia n.e. opanowali całe dorzecze górnej Wołgi oraz Dniepru (oprócz terenów nad Morzem Czarnym). Od połowy VI do VII w. zasiedlili też ziemie między Odrą a Łabą oraz znaczną część Półwyspu Bałkańskiego.

W historiografii przyjmuje się podział Słowian na:

- zachodnich – m.in. plemiona polskie, pomorskie i połabskie,
- wschodnich – m.in. plemiona ruskie,
- południowych – m.in. Serbowie i Chorwaci.

Część państw utworzonych przez Słowian upadła, ale większość dała początek państwom istniejącym do dzisiaj.

Organizacja plemion Słowian

Sposób, w jaki były zorganizowane plemiona słowiańskie, do dziś nie został jednoznacznie określony przez historyków. Przyczyną jest stosunkowo niewielka liczba źródeł pisanych, dlatego historycy są zmuszeni do korzystania z wyników pracy badaczy innych dziedzin naukowych – głównie **archeologów**.

W ostatnich latach, wbrew utartym poglądom o powstaniu organizacji plemiennej Słowian jako wyniku naturalnego przekształcania się i rozrostu wspólnot rodowych, historycy coraz częściej skłaniają się ku innej koncepcji. Sądzą mianowicie, że plemiona słowiańskie, podobnie jak ludy germańskie, stanowiły **wspólnoty polityczne**, które powstawały w celu obrony ludności, terytoriów i dobytku. Początkowo główne decyzje podejmowano na **wiecach**, jednak podboje, kolejne wędrówki i coraz częstsze kontakty z innymi organizmami państwowymi sprawiły, że władzę zaczęły przejmować pojedyncze osoby. Niejednokrotnie „książęta" słowiańscy, jak nazywali ich kronikarze, byli obcego pochodzenia, a swą pozycję zawdzięczali dobrze zorganizowanej i całkowicie posłusznej **drużynie książęcej**.

Gospodarka i religia Słowian

Kultura materialna Słowian była uboższa niż ludów zamieszkujących Europę Zachodnią, np. Franków. Słowianie żyli w niewielkich osadach składających się z kilku domów oraz zabudowań gospodarskich. Podstawę ich gospodarki stanowiło **rolnictwo żarowe**, które polegało na pozyskiwaniu terenów uprawnych przez wypalanie lasów. Uprawiali przede wszystkim proso, rzadziej jęczmień czy pszenicę. Używali narzędzi wykonanych z drewna i kamienia.

Słowianie czcili **siły przyrody**. Do najważniejszych bogów należeli Perun (bóg piorunów) oraz Swarożyc (bóg ognia). Istotną rolę w wierzeniach odgrywał również **kult przodków**. Bóstwa czczono pod gołym niebem, m.in. w świętych gajach i na wzgórzach (np. na Ślęży). Słowianie zachodni wznosili **świątynie**, m.in. w Radogoszczy i Szczecinie.

M2 **Wierzenia Słowian według Prokopiusza z Cezarei – historyka bizantyńskiego z VI w.**

[Słowianie uważają], że jeden tylko bóg, twórca błyskawicy, jest panem całego świata, i składają mu w ofierze woły i wszystkie inne zwierzęta ofiarne. O przeznaczeniu nic nie wiedzą ani nie przyznają mu żadnej roli w życiu ludzkim, lecz kiedy śmierć im zajrzy w oczy, czy to w chorobie, czy na wojnie, ślubują wówczas, że jeśli jej unikną, złożą bogu natychmiast ofiarę w zamian za ocalone życie, a uniknąwszy, składają ją, jak przyobiecali, i są przekonani, że kupili sobie ocalenie za tę właśnie ofiarę. Oddają ponadto także cześć rzekom, nimfom i innym jakimś duchom i składają im wszystkim ofiary, a w czasie tych ofiar czynią wróżby.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 81.

M3 Świętowit ze Zbrucza to wyobrażenie jednego ze słowiańskich bogów. Do dziś historycy się spierają, którego boga przedstawia posąg. Jedna z koncepcji mówi, że jest to Perun. Rzeźba znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Praca z materiałami

1. Przedstaw wierzenia Słowian. **M2**, **M3**

Istnieje wiele koncepcji dotyczących rozpadu państwa Samona. Jedna z nich mówi, że państwo to jednak przetrwało i dało początek Państwu Wielkomorawskiemu. Na zdjęciu Pomnik Samona w Dubňanach (czyt. dubnianach) w Czechach.

Awarowie

Lud koczowniczy, który w drugiej połowie VI w. pojawił się w Europie. Prowadził wyprawy łupieskie przeciwko Bizancjum. Na przełomie VIII i IX w. Awarowie zostali podbici przez Karola Wielkiego. Po tej klęsce plemię przestało istnieć, a jego członkowie wtopili się w społeczności słowiańskie i węgierskie.

Praca z materiałem

1. Podaj, z jakiego ludu wywodził się Samon. **M4**
2. Opisz, w jaki sposób Samon został królem. **M4**

Państwo Samona

W drugiej połowie VI w. na terenie Niziny Panońskiej, położonej między Karpatami a środkowym Dunajem (dzisiejsze Węgry), pojawili się koczownicy z plemienia **Awarów**. Na zajętych terenach założyli państwo. Wykorzystując duże rozdrobnienie plemion słowiańskich, zdołali narzucić im swoje zwierzchnictwo.

W latach 622–625 Słowianie pod wodzą kupca frankijskiego **Samona** powstali przeciwko Awarom. Zdołali ich pokonać i nad środkowym Dunajem oraz górną Łabą utworzyli **pierwsze państwo słowiańskie**, które istniało ponad 30 lat. Samonowi nie udało się jednak zbudować silnej i trwałej władzy centralnej, dlatego wkrótce po jego śmierci państwo się rozpadło.

M4 Powstanie państwa Samona opisane w pochodzącej z VII w. kronice Fredegara

W roku czterdziestym panowania króla Chlotariusza człowiek imieniem Samo*, rodem z państwa Franków, [...] pociągnął za sobą wielu jeszcze kupców i podążył dla handlu do Sklawów* zwanych Winidami. Sklawowie już zaczęli się buntować przeciw Awarom zwanym Hunami [...]. Winidowie byli od dawna pastuchami Hunów, tak że kiedy Hunowie zbrojnie napadali jakiś lud, to Hunowie stali z całym swoim wojskiem przed obozem, a Winidowie walczyli; jeśli zwycięstwo przechylało się na ich stronę, wówczas Hunowie rzucali się, by grabić zdobycz [...]. Hunowie co roku przychodzili zimować u Sklawów, brali do łoża żony Sklawów i córki ich, a poza wszystkimi innymi udręczeniami Sklawowie płacili jeszcze Hunom daniny. Wreszcie [...] nie chcąc dłużej znosić krzywdy i ucisku i odrzucając panowanie Hunów, zaczęli [...] buntować się. Kiedy Winidowie wyruszyli zbrojnie przeciwko Hunom, kupiec Samo, o którym mówiłem wyżej, podążył z ich wojskiem; tam oto okazał się tak uzdolniony w walce z Hunami, że dziwiono się powszechnie i ogromna ich liczba poległa od miecza Winidów. Winidowie, widząc zdolność Samona, wybierają go sobie królem, gdzie 35 lat panował szczęśliwie.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 88–90.

* **Chlotariusz** – władca państwa Franków w VI w.
Samo – Samon
Sklawowie – Słowianie

Państwo Bułgarów

Mieszkających na Bałkanach Słowian ok. 680 r. zaatakował i podbił lud turecki, który przybył z ziem między Morzami Czarnym i Kaspijskim. Na jego czele stał wódz **Asparuch**. Agresorzy nie tylko nie zdołali zniszczyć miejscowej organizacji stworzonej przez Słowian, ale sami ulegli procesowi **slawizacji** – przemieszali się z miejscową ludnością słowiańską i przejęli jej zwyczaje. W ten sposób w 681 r. powstało państwo, którego mieszkańców nazywamy **Bułgarami**. W 866 r. przyjęli oni chrzest z Bizancjum, czyli w obrządku bizantyńskim, zwanym greckim lub wschodnim.

Państwo Wielkomorawskie

Na początku IX w. **Mojmir** – książę Moraw (krainy na pograniczu dzisiejszych Czech i Słowacji) podporządkował sobie okoliczne plemiona i stworzył **Państwo Wielkomorawskie**. Ok. 830 r. przyjął chrzest z rąk duchownych wschodniofrankijskich, co częściowo uzależniło go od silniejszego sąsiada.

Jego następca **Rościsław**, aby przyspieszyć proces **chrystianizacji** i uniezależnić się od wpływów państwa wschodniofrankijskiego, zaprosił do swego kraju misjonarzy wywodzących się z Bizancjum – **Cyryla** i **Metodego**. Ich atutem była znajomość języka słowiańskiego, w którym zaczęli nauczać miejscową ludność. Skutecznie przyczynili się nie tylko do krzewienia chrześcijaństwa na terenach zamieszkiwanych przez Słowian, lecz także do rozwoju ich kultury i języka. Cyryl, dostosowując alfabet grecki do potrzeb języka Słowian, stworzył **głagolicę** – najstarsze pismo słowiańskie, składające się z 40 liter. Ponadto przetłumaczył na język słowiański Pismo Święte oraz księgi liturgiczne. Dzięki działaniom obydwu misjonarzy udało się uzyskać zgodę papieża na wyświęcanie kapłanów spośród miejscowej ludności. Wywołało to negatywną reakcję katolickiego duchowieństwa wschodniofrankijskiego, które dostrzegło w tym zagrożenie dla swojej pozycji. Ostatecznie po śmierci Cyryla i Metodego ich uczniowie zostali usunięci z terenów Państwa Wielkomorawskiego.

W drugiej połowie IX w., za rządów następnego władcy – **Świętopełka** – Państwo Wielkomorawskie osiągnęło największy rozkwit. Jego terytorium obejmowało wówczas Czechy, Morawy, Słowację oraz Śląsk aż po Małopolskę. Jednak już na początku X w. zostało rozbite przez Węgrów.

Anioł na pozłacanej plakiecie z IX w., odnalezionej w Bojnie na Słowacji. Przedstawienie anioła to jeden z przejawów chrystianizacji Państwa Wielkomorawskiego.

Czechy

Po upadku Państwa Wielkomorawskiego w Kotlinie Czeskiej funkcjonowały dwa liczące się ośrodki władzy. Pierwszym była Praga, w której panowała dynastia **Przemyślidów**, a drugim – Libice rządzone przez Sławnikowiców. Silniejsi okazali się Przemyślidzi, którzy na początku X w. podporządkowali sobie i zjednoczyli pozostałe plemiona czeskie. Dało to początek państwu czeskiemu. Jego władcy wyznawali chrześcijaństwo i utrzymywali kontakty z Kościołem Katolickim w Rzeszy.

Relacje z Niemcami były jednym z priorytetów polityki czeskiej w X w. W 929 r. książę czeski **Wacław I** (późniejszy święty) wskutek interwencji zbrojnej króla niemieckiego Henryka I został zmuszony do płacenia trybutu, czyli daniny na rzecz zwycięskiego władcy. Wywołało to niezadowolenie opozycji. Wacława I zamordowano, a władzę przejął Bolesław I. Początkowo próbował prowadzić niezależną politykę wobec zachodniego sąsiada, jednak w 950 r. uznał zwierzchnictwo Ottona I. Mimo to okres panowania Bolesława I oceniany jest przez historyków jako pasmo sukcesów. Władcy udało się m.in. rozszerzyć granice państwa o część ziem morawskich, zachodniej Słowacji, Śląska i Małopolski. Na północnym wschodzie posiadłości czeskie sięgały aż po górny bieg Sanu, Bugu i Dniestru.

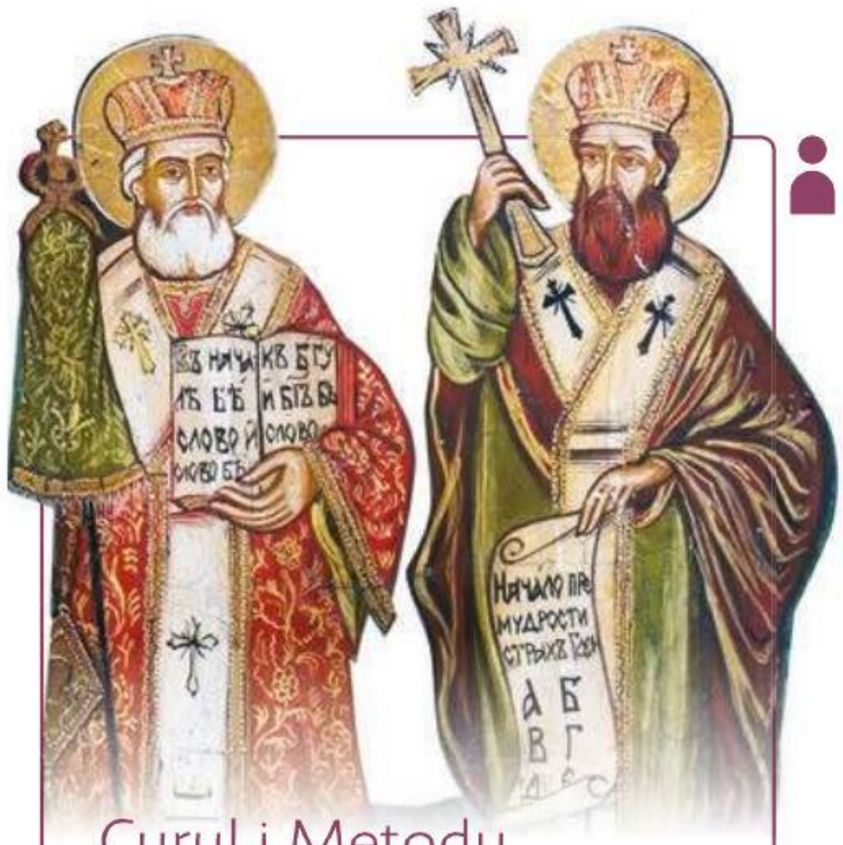

Cyryl i Metody

(ok. 827–869 i ok. 815–885)

Bracia, misjonarze bizantyńscy zwani apostołami Słowian, ponieważ prowadzili ich chrystianizację. Zostali uznani za świętych. Cyryl opracował pierwszy słowiański alfabet – głagolicę, z którego w późniejszym okresie wykształciła się cyrylica – alfabet używany przez wschodnich Słowian. Przetłumaczył także Pismo Święte na język Słowian. Fragment ikony z wizerunkami Cyryla i Metodego, XX w.

Włodzimierz I Wielki

(ok. 958–1015)

Książę kijowski z dynastii Rurykowiczów. Rozszerzył granice swego państwa m.in. o Grody Czerwieńskie i ziemię przemyską. W 988 r. przyjął chrzest w obrządku wschodnim. Fragment ikonostasu z XIX w., cerkiew prawosławna w Mariańskich Łaźniach w Czechach.

Ruś Kijowska

Na wschodzie plemiona słowiańskie stworzyły dwa ważne ośrodki. Jeden znajdował się w Nowogrodzie, a drugi – w Kijowie. W IX w. dotarli na te tereny pochodzący z Półwyspu Skandynawskiego wikingowie, których w źródłach określa się jako Waregów, Rosów lub Rusów. Początkowo przeprowadzali wyprawy w celach handlowych. Pod przewodnictwem **Ruryka** Waregowie opanowali Nowogród i Kijów. Następca Ruryka, Oleg Mądry, w 882 r. uczynił z Kijowa stolicę nowego państwa – **Rusi Kijowskiej**.

Ruś kontrolowała ważny szlak handlowy łączący Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym i utrzymywała kontakty z Bizancjum. W **988 r.** książę kijowski **Włodzimierz I Wielki** (prawnuk Ruryka) przyjął stamtąd chrzest i ożenił się z Anną – siostrą cesarza bizantyńskiego Bazylego II Bułgarobójcy.

Węgry

W sąsiedztwie Słowian na przełomie IX i X w. swoje państwo utworzyli **Węgrzy**, zwani też Madziarami. Ok. 900 r. pod przywództwem **Arpada** zajęli tereny Panonii, skąd prowadzili ekspansywną politykę. W trakcie kolejnych dziesięcioleci Węgrzy przyczynili się do upadku Państwa Wielkomorawskiego, a także poważnie zagrozili wschodnim terenom Niemiec. W 955 r. w wyniku porażki w bitwie na Lechowym Polu ich ekspansja została zahamowana.

W 974 r. władca węgierski Gejza przyjął chrzest, a jego syn **Stefan I** – uznany później za świętego – dzięki zgodzie cesarza i papieża został w **1001 r.** koronowany na pierwszego króla Węgier.

Namalowany ok. 1912 r. przez Wiktora Wasniecowa obraz *Zaproszenie Waregów: Ruryk i jego bracia przybywają do Starej Ładogi* odwołuje się do informacji odnotowanej przez ruskiego kronikarza Nestora w *Powieści minionych lat* o wezwaniu Waregów przez skłóconą ludność Nowogrodu. W ostatnich latach informacje zawarte w kronice są kwestionowane, gdyż Nowogród w czasach przybycia Waregów jeszcze nie istniał. Ludność, która miała sprowadzić Waregów, prawdopodobnie zamieszkiwała tereny położone między jeziorem Ilmen a późniejszym Nowogrodem.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij rolę wikingów w procesie powstawania nowych państw w Europie Zachodniej i Północnej.
2. Scharakteryzuj kierunki ekspansji Normanów i oceń jej skutki.
3. Opisz organizację społeczną, gospodarkę i wierzenia Słowian.
4. Przedstaw proces tworzenia się państw w Europie Środkowo-Wschodniej z uwzględnieniem ich chrystianizacji.

Powstanie nowych państw w Europie

Podsumowanie 21

◆ Najważniejsze kierunki ekspansji Normanów

Północne tereny dzisiejszej Francji – Normandia.
Wyspy Brytyjskie.
Południowa część Półwyspu Iberyjskiego i Sycylia.
Islandia, Grenlandia.
Wybrzeże Ameryki Północnej.
Dorzecze Dniepru aż do Konstantynopola.

◆ Nowe państwa w Europie

Księstwo Normandii – założone w 911 przez wikingów.
Norwegia – państwo utworzone pod koniec IX w., Harald I Pięknowłosy pierwszym królem.
Dania – państwo utworzone w pierwszej połowie X w., najwybitniejszym władcą Kanut Wielki.
Szwecja – państwo utworzone w drugiej połowie X w. przez Eryka Zwycięskiego.
Podbój Anglii przez Wilhelma Zdobywcę w 1066 (bitwa pod Hastings).

Państwo Samona – pierwsze państwo słowiańskie, utworzone w VII w.
Państwo Bułgarów – założone w 681 przez wodza Asparucha.
Państwo Wielkomorawskie – powstałe na początku IX w., działalność misyjna Cyryla i Metodego.
Czechy – powstałe na początku X w.
Ruś Kijowska – utworzona w IX w. przez wareskiego wodza Ruryka.
Węgry – powstałe na przełomie IX i X w.

◆ Słowianie

Organizacja plemion słowiańskich
- plemiona – wspólnoty polityczne powstające w celu ochrony ludności, terytorium i dobytku
- początkowo decyzje podejmowane na wiecach, w kolejnych stuleciach władza coraz częściej skupiona w rękach jednej osoby – księcia
- drużyna – zbrojni stanowiący ważny element władzy książęcej

Gospodarka i religia Słowian
- uboga kultura materialna
- podstawą gospodarki rolnictwo żarowe
- uprawa głównie prosa, rzadziej jęczmienia i pszenicy
- narzędzia drewniane i kamienne
- czczenie sił przyrody
- główni bogowie – Perun i Swarożyc

Polecane publikacje

Aleksander Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006.
Marc Morris, *Podbój normański*, Warszawa 2016.
Benedykt Zientara, *Świt narodów europejskich*, Warszawa 2017.

22 Feudalizm w Europie

IX–XII w.
system feudalny w Europie

Przypomnij

- Jaka była sytuacja w Europie Zachodniej po upadku Cesarstwa Rzymskiego?

Cel lekcji

- Poznam zasady, na których się opierał system feudalny.

Po lekcji

- Opisuję okoliczności, w jakich doszło do wykształcenia się feudalizmu.
- Wyjaśniam, na czym polegały zależności feudalne.
- Charakteryzuję drabinę feudalną.
- Wskazuję mocne i słabe strony systemu feudalnego.

Narodziny feudalizmu

Wędrówki ludów i upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego doprowadziły do głębokich przemian w strukturze społecznej, gospodarczej i politycznej Europy Zachodniej. Zanikł rzymski sposób organizacji społeczeństwa, co przy słabości nowo utworzonych państw barbarzyńskich skutkowało niepokojami i ciągłym zagrożeniem dla ich mieszkańców. Na problemy wewnętrzne nałożyły się najazdy Arabów, wikingów, Awarów i Węgrów. Wraz z upadkiem rzymskiej administracji w ruinę popadły miasta, w ograniczonym zakresie funkcjonowały tylko te będące siedzibami biskupów. Skutkiem głębokiego kryzysu życia miejskiego i rosnącego zagrożenia wojnami było załamanie handlu i rzemiosła, a co za tym idzie – zwrócenie się ku **gospodarce naturalnej**.

W następstwie ciągłego niebezpieczeństwa, jakie niosły za sobą konflikty w VII–VIII w., na terenie monarchii Franków zaczęto coraz powszechniej zawierać **umowy komendacyjne** (łac. *commendatio*, czyt. komendatio – „polecenie"). Wywodziły się one jeszcze z czasów starożytnych. Na ich mocy wolny człowiek w zamian za opiekę zobowiązywał się do służby na rzecz innego wolnego człowieka. Upowszechnienie się tych umów stopniowo doprowadziło do powstania systemu organizacji społeczeństwa opartego na więziach osobistych, który historycy nazywają **systemem wasalno-lennym** lub **systemem feudalnym** albo **feudalizmem**.

Gospodarka naturalna

Typ gospodarki, która charakteryzuje się tym, że żywność oraz inne podstawowe produkty niezbędne do życia są wytwarzane przez lokalną społeczność we własnym zakresie. Handel ma niewielkie znaczenie – polega na wymianie towaru za towar (barter).

Feudalizm

Ustrój społeczno-gospodarczo-polityczny oparty na więziach osobistych. Cechował się hierarchiczną zależnością między seniorem a wasalem. W zamian za nadanie ziemi wasal zobowiązywał się do wierności i służby zgodnie ze statusem wolnego człowieka na rzecz swego pana.

Seniorzy i wasale – rycerstwo i system lenny

W monarchiach tworzonych przez ludy germańskie na gruzach Cesarstwa Zachodniorzymskiego każdy wolny człowiek był zobowiązany do służby wojskowej. Miała ona charakter **pospolitego ruszenia**, a większość wojsk stanowiła piechota. Jednak od VIII w. zaczęła tracić na znaczeniu na rzecz **ciężkozbrojnej jazdy** (**konnicy**), która o wiele lepiej sprawdzała się na polach bitew. Wyszkolenie i wyposażenie jeźdźca wymagały jednak znacznych nakładów. Trening niezbędny do utrzymania sprawności bojowej zajmował dużo czasu, a zakup i utrzymanie konia oraz uzbrojenia były bardzo drogie. Dlatego na służbę w tej formacji mogli sobie pozwolić tylko nieliczni. Niemożliwe okazało się również połączenie służby wojskowej z pracą na roli. Z tego powodu, jak i z racji upowszechnienia się umów komendacyjnych, stale spadała liczba ludzi zobowiązanych do służby w wojsku. Państwa, które powstały w Europie Zachodniej po 476 r., były słabe, a brak środków finansowych nie pozwalał monarchom na utrzymanie wojsk własnych lub najemnych. Dlatego musieli oni znaleźć nowe rozwiązanie. Władcy z dynastii Karolingów zaczęli wykorzystywać umowy komendacyjne do tworzenia organizacji wojskowej.

Akt, w którym rycerz oddawał się w opiekę, nazywano **hołdem lennym**. **Wasal**, czyli **lennik**, składał hołd **seniorowi** jako swojemu panu i zobowiązywał się do wierności, służenia mu radą oraz zbrojnego stawienia się na jego wezwanie (łac. *consilium et auxilium*, czyt. kons-ilium et ałks-ilium – „rada i pomoc"). W zamian za hołd wasal otrzymywał od seniora **lenno** (łac. *feudum*) – ziemię, która zapewniała mu środki do życia. Akt przekazania lenna odbywał się podczas ceremonii nazywanej **inwestyturą**. Ceremonia miała ściśle określony przebieg. Najpierw następował hołd lenny – wasal klękał przed seniorem i wkładał swoje dłonie w dłonie seniora, po czym wypowiadał słowa przysięgi. Gdy wasal się podniósł, senior składał pocałunek na jego ustach, co miało symbolizować wzajemną więź. Później następowała inwestytura – senior wręczał lennikowi symbol lenna, np. włócznię lub chorągiew.

M1 Trzon armii frankijskiej stanowili rycerze na koniach. Jak ważnym elementem wczesnośredniowiecznych wojsk było to zwierzę, świadczy fakt, że francuskie określenie rycerza – *chevalier* (czyt. szewalje) – zawiera w sobie słowo *cheval* (czyt. szewal), czyli „koń". Pochodzący z końca XIII w. drzeworyt przedstawia rycerza składającego hołd.

M2 XI-wieczny York (czyt. jork) w Anglii wraz ze znajdującymi się w jego sąsiedztwie zabudowaniami. Charakterystycznym elementem warowni była wzniesiona na polecenie Wilhelma Zdobywcy drewniana wieża, która pełniła jednocześnie funkcje obronne i mieszkalne. Ilustracja współczesna.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rycerzy miała walka na koniu. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień elementy średniowiecznego grodu. **M2**

Suzeren

W ustroju feudalnym najwyższy senior niebędący w swoim kraju niczyim wasalem.

Związek między seniorem a wasalem można określić jako osobistą więź dwóch wolnych osób opartą na wzajemnych korzyściach. W IX w. **system lenny** stał się podstawową formą organizacji wyższych warstw społeczeństwa, w tym również duchowieństwa. Wiązało się to m.in. z zasadą, która się pojawiła w tym czasie, że każdy wolny człowiek powinien mieć swego seniora. W efekcie wykształciła się rozbudowana struktura społeczna nazywana **drabiną feudalną**. Na jej szczycie znajdował się **suzeren**. Najczęściej był to król, choć się zdarzało, że królowie stawali się również wasalami innych władców. Królewscy wasale byli też seniorami i nadawali część swoich dóbr w lenno własnym wasalom. Proces postępował aż po sam dół drabiny społecznej. Stosunki lenne przybierały niekiedy bardzo skomplikowane formy. Jeden lennik, z racji posiadania różnych dóbr, mógł podlegać kilku seniorom. Wasal z kolei mógł być jednocześnie panem zwierzchnim swojego seniora w innych dobrach. Pozostający na szczycie drabiny król nie miał bezpośredniej władzy nad wszystkimi wasalami, ponieważ w kontynentalnej części Europy Zachodniej obowiązywała zasada: **„wasal mojego wasala nie jest moim wasalem”**.

Po podboju Anglii przez Wilhelma Zdobywcę w tym kraju obowiązywała odmienna organizacja systemu lennego. Nie przyjęto tam wspomnianej zasady i niezależnie od zobowiązań lennych wszyscy mieszkańcy kraju podlegali bezpośrednio królowi. Również w Polsce nie wykształciła się typowa drabina feudalna. Monarsze bezpośrednio podlegało rycerstwo (szlachta), rycerstwu zaś podlegali chłopi lub mieszczanie (jeśli szlachcic był właścicielem miasta).

M3 Akt komendacji

Ponieważ wszystkim jest doskonale znane, że nie posiadam niczego, co pozwoliłoby mi wyżywić się i odziać, dlatego też zwróciłem się do waszej łaskawości i postanowiłem, że powinienem się oddać i powierzyć waszej opiece. Dokonałem też tego na następujących warunkach: winniście mnie wspierać i wspomagać tak wyżywieniem, jak odzieżą, abym mógł stosownie do tego służyć wam i być pożytecznym, a dopóki będę żył, winienem wam służbę i posłuszeństwo na prawach wolnego człowieka i nie jestem w mocy za żywota mego uwolnić się spod waszej władzy i opieki, lecz aż do śmierci winienem pozostawać pod waszą władzą i ochroną. Stąd ułożono się, że gdyby jeden z nas naruszył tę umowę, [określoną] sumę solidów zapłaci drugiej stronie, sama zaś umowa niechaj pozostaje trwale w mocy.

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Wczesne średniowiecze, z. 4, oprac. Jerzy Włodarczyk, Warszawa 1960, s. 13.

Podczas hołdu lennego między seniorem a wasalem zawiązywała się relacja o charakterze osobistym. Wasal zobowiązywał się do służby seniorowi nie dlatego, że ten był królem lub urzędnikiem, ale dlatego, że osobiście ślubował mu wierność. XV-wieczna miniatura przedstawia hołd księcia Walii składany władcy Francji Karolowi VI.

M4 Tabela nr 1. Prawa i obowiązki seniora i wasala

Senior	Wasal
• Zezwalał wasalowi na czerpanie dochodów z lenna. • Bronił wasala przed wrogami. • Otaczał opieką wasala i jego rodzinę, m.in. mógł się troszczyć o wychowanie jego dzieci, przyjmując je na swój dwór.	• Musiał brać udział w wyprawach wojennych seniora. • Miał obowiązek służyć seniorowi radą, tzn. uczestniczył w zwoływanych przez niego naradach, zwłaszcza wojennych. • Wspierał materialnie swego seniora. • Sprawował sądy w imieniu seniora.

Panowie i poddani – sytuacja chłopów

W Europie Zachodniej po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego podstawą gospodarki były wielkie majątki ziemskie opierające się na pracy ludności niewolnej. Obok nich funkcjonowały gospodarstwa wolnych chłopów. Status prawny obu grup miał charakter dziedziczny. Od VII w. wraz z upowszechnieniem się komendacji spadała liczba wolnych ludzi uprawiających ziemię. Część z nich, wskutek ubożenia lub poszukując ochrony, uzależniała się od możnych sąsiadów (panów feudalnych). Proces ten doprowadził do powstania **poddaństwa**. W kolejnych wiekach położenie mieszkańców wsi stopniowo się ujednolicało – przyjmuje się, że malejąca grupa niewolników została wchłonięta przez zależną ludność chłopską.

System feudalny charakteryzował się specyficznym **podziałem prawa do ziemi**. **Pan gruntowy** posiadał własność zwierzchnią, a poddany – w zamian za określone powinności nazwane **rentą feudalną** – uzyskiwał prawo użytkowania gruntu. Renta feudalna przybierała różne formy – od opłaty w naturze (np. płodach rolnych) przez rentę odrobkową (pańszczyznę) po należność finansową (czynsz w pieniądzu).

Władza pana feudalnego nie ograniczała się do własności ziemi. Wraz z uzyskaniem przywilejów określanych jako **immunitet** przejmował on część uprawnień władcy. Dawało mu to niemal pełnię władzy nad ludnością zamieszkującą jego ziemie. Istniały dwa rodzaje immunitetów: **ekonomiczny** – zwolnienie dóbr feudała ze świadczeń na rzecz władcy – oraz **sądowy** – przywilej sprawowania władzy sądowniczej przez feudała w jego dobrach.

M5 Na drzeworycie pochodzącym z 1475 r. przedstawiono powinności chłopów wobec pana feudalnego: w czynszu 1, w naturze 2.

Praca z materiałami

1. Opisz obowiązki osoby oddającej się w opiekę seniora. M3
2. Wyjaśnij, dlaczego ludzie oddawali się w opiekę właścicielom ziemskim. M3
3. Wymień prawa i obowiązki wasala względem seniora. M4
4. Przedstaw powinności chłopów wobec pana feudalnego. Wykorzystaj M5 i wiedzę pozaźródłową.

Drabina feudalna

Dawna historiografia poświęcała wiele uwagi strukturze społecznej w czasach feudalizmu. Zakładano istnienie dwóch antagonistycznych grup: wielkich posiadaczy ziemskich (feudałów) oraz pracujących na ich rzecz chłopów. Obecnie coraz częściej odchodzi się od takiego pojmowania feudalizmu i drabiny feudalnej. Podkreśla się korzyści, jakie płynęły z tytułu opieki roztaczanej przez pana feudalnego nad poddanymi.

Suzeren – najwyższy senior. Nadawał wasalom wyższego stopnia lenna i urzędy oraz przyznawał immunitety.

Wasale wyższego stopnia (królewscy) – pochodzili zarówno spośród duchownych (arcybiskupi, biskupi, opaci), jak i świeckich. Mogli podzielić swoje lenna i nadać ich części rycerzom lub duchownym niższego szczebla. Stawali się wówczas ich seniorami.

Wasale niższego stopnia – rycerstwo lub duchowni, którzy otrzymali lenna i urzędy od swoich seniorów.

Chłopi – utrzymywali siebie i resztę społeczeństwa. W zamian za użytkowanie ziemi i obronę byli zobowiązani do uiszczania renty feudalnej. Pozostawali w całkowitej zależności od swoich panów.

Praca z infografiką

1. Przedstaw strukturę społeczeństwa feudalnego.
2. Wyjaśnij, dlaczego można stwierdzić, że system feudalny spoczywał na barkach chłopów.

M6 Podział społeczny według Adalberona z Laon – francuskiego biskupa żyjącego w X–XI w.

Społeczeństwo wiernych tworzy jedno jedyne ciało; ale państwo składa się z trzech ciał. Prawo ludzkie odróżnia dwie klasy: [feudałowie] i poddani, bowiem nie są tym samym prawem rządzeni [...]. Ci pierwsi są wojownikami, opiekunami kościołów, są obrońcami ludzi, wielkich i małych, wszystkich, a równocześnie i sobie zapewniają bezpieczeństwo. Inną klasą jest klasa poddanych: to nieszczęśliwe plemię cokolwiek ma – ma za cenę swego trudu. Któż by zdołał, z liczydłami w ręku, obrachować starania, jakimi są zajęci poddani, [...] ich ciężką pracę? Poddani dostarczają wszystkim wszystkiego: pieniędzy, odzienia, pożywienia [...]. Dom Boży, uważany za jeden, jest więc podzielony na trzy części: jedni modlą się, drudzy walczą, inni wreszcie pracują. Te trzy części, współżyjące ze sobą, nie cierpią na tym rozdziale.

Jacques Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1970, s. 260.

M7 Uzasadnienie podziału społecznego według Eadmera z Canterbury* – angielskiego historyka i teologa żyjącego w XI–XII w.

Przykład, jaki dają owce, woły i psy. Powinnością owiec jest dawanie mleka i wełny, wołów – oranie ziemi, psów – bronienie przed wilkami owiec i wołów. Jeżeli każdy gatunek tych zwierząt spełnia, co do niego należy, Bóg je chroni [...]. Tak też i czyni z zakonami, które ustanowił, mając na względzie różne obowiązki, jakie spełnione być muszą na tym świecie. Ustanowił jednych – księży i mnichów – żeby się za innych modlili i żeby pełni dobroci jak owce poili ich mlekiem kaznodziejstwa i wełną dobrego przykładu pobudzali do gorącej miłości do Boga. Ustanowił chłopów, żeby z ich pracy – jak z pracy wołów – żyć mogli i oni sami, i tamci. Nareszcie tych trzecich – wojowników – ustanowił – żeby w miarę konieczności okazywali siłę i bronili tych, którzy się modlą, i tych, którzy uprawiają ziemię, od wrogów, niby od wilków.*

Jacques Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1970, s. 261.

Rozdrobnienie feudalne

Charakterystyczną cechą średniowiecznego feudalizmu było **rozdrobnienie władzy**. Rozbudowa systemu lennego spowodowała osłabienie władzy królewskiej. Zgodnie z obowiązującymi zasadami król mógł się zwracać bezpośrednio tylko do swoich wasali. Ponadto od IX w. upowszechniła się zasada dziedziczenia lenn przez wasali, w wyniku czego król tracił faktyczną władzę nad swoimi terytoriami i urzędami. Monarcha dysponował więc rycerstwem i dochodami wyłącznie we własnej **domenie** – majątku pozostającym bezpośrednio w jego władaniu. Część możnowładców – dzięki immunitetom oraz dodatkowym uprawnieniom – uniezależniła się od monarchy i utworzyła **niezależne władztwa**. Wyraźnie widoczne było to we Francji i w północnych Włoszech. Ekstremalne rozdrobnienie władzy i towarzysząca mu niekiedy krwawa rywalizacja między feudałami są nazywane **anarchią feudalną**. W XI w. prywatne wojny prowadzone między feudałami stały się zjawiskiem tak powszechnym, że Kościół podjął z nim walkę. Władze kościelne ustanowiły **pokój i rozejm Boży** (łac. *pax et treuga Dei*), który zakazywał podejmowania działań wojennych w określonym czasie lub w konkretnych dniach tygodnia.

Po raz pierwszy pokój Boży został wprowadzony w 989 r. podczas synodu w Charroux (czyt. szaru) w dzisiejszej Francji. Na jego mocy ochroną przed działaniami zbrojnymi zostały objęte niektóre warstwy społeczne (np. duchowni) i wybrane budowle (m.in. kościoły). W XI w. benedyktyński mnich Oliba sformułował zasadę rozejmu Bożego, na mocy której na pewien okres zawieszano działania zbrojne. Początkowo rozejm Boży obowiązywał podczas Wielkiego Tygodnia. W kolejnych latach objął również ważniejsze święta religijne oraz Wielki Post. Na fotografii współczesna rzeźba przedstawiająca benedyktyna Oliby, który trzyma w dłoniach księgę z wyrytymi po katalońsku słowami *Pau i treva* (kat. „pokój i rozejm"). Monument znajduje się w miejscowości Vic (czyt. wik) w Hiszpanii.

* **Eadmera z Canterbury** (czyt. edmera z kanterbri)

zakon – tu: grupa społeczna

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj podział społeczny w feudalizmie. **M6**, **M7**
2. Opisz powinności poszczególnych grup społecznych w systemie feudalnym. **M6**, **M7**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób średniowieczni autorzy uzasadniali podział społeczny. **M6**, **M7**

M8 Feudalizm zaowocował rozwojem kultury rycerskiej. Możnowładcy prowadzili wystawny tryb życia. Na porządku dziennym były uczty i polowania. Na ilustracji pochodzącej z XV-wiecznego manuskryptu ukazano ucztę weselną kastylijskiej księżniczki.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób feudalizm wpłynął na rozwój kultury rycerskiej. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Porównaj dwie ilustracje przedstawiające ten sam średniowieczny gród. Wyjaśnij, w jaki sposób feudalizm przyczynił się do rozwoju średniowiecznych grodów i miast. **M2**, **M9**

Znaczenie systemu feudalnego

System feudalny odcisnął silne piętno na więziach społecznych średniowiecznej Europy i określił stosunki między poddanymi a rządzącymi. I choć nie we wszystkich krajach przybrał jednakową formę – w najczystszej postaci wykształcił się we Francji i w północnych Włoszech – jego odmiany można spotkać w prawie całej średniowiecznej Europie.

Wśród feudałów, mających świadomość swojej wyższej pozycji, dysponujących pełnią praw i utrzymujących ludność zależną w poddaństwie, powstało przekonanie o szlachetności urodzenia. Zawieranie małżeństw wewnątrz własnej grupy społecznej doprowadziło do wytworzenia więzów krwi i powinowactwa. Dzięki posiadanemu majątkowi panowie feudalni mogli demonstrować swoją wysoką pozycję w hierarchii społecznej.

W Europie Zachodniej wykształciła się odrębna warstwa **rycerzy** charakteryzująca się własną kulturą i obyczajami (etos rycerski, pasowanie na rycerza, turnieje, polowania). Kultura rycerska i dworska miały zasięg ogólnoeuropejski (zob. s. 374), przyjęły się również na wschodzie Europy.

Feudalizm wpłynął także na ukształtowanie się późnośredniowiecznej i nowożytnej monarchii stanowej (zob. s. 278). Charakterystyczne dla niej zgromadzenia stanowe wyrosły z tradycji wyrażania formalnej zgody na nakładanie nowych podatków. Niebagatelne znaczenie miała też obowiązująca w systemie feudalnym równowaga praw i obowiązków w stosunkach między wasalem a seniorem.

M9 Feudalizm doprowadził do podniesienia standardu życia możnowładców. Widoczne to było w zabudowie ich posiadłości. Na rysunku zamek w Yorku odbudowany w 1190 r. po pożarze. Ilustracja współczesna.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, czym były umowy komendacyjne.
2. Opisz akt hołdu lennego.
3. Scharakteryzuj drabinę feudalną.
4. Wskaż mocne i słabe strony systemu feudalnego.

Feudalizm w Europie

Podsumowanie 22

Narodziny feudalizmu

Głębokie przemiany w strukturze społecznej, gospodarczej i politycznej Europy Zachodniej po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego.
Słabość nowo utworzonych państw barbarzyńskich.
Kryzys życia miejskiego.
Powrót do gospodarki naturalnej.
Umowy komendacyjne – oddanie się wolnego człowieka pod opiekę innemu wolnemu człowiekowi w zamian za służbę.
Powstanie systemu feudalnego w efekcie upowszechnienia się umów komendacyjnych.

Seniorzy i wasale

Wzrost znaczenia ciężkozbrojnej jazdy na polach bitew.
Wykorzystanie umów komendacyjnych do tworzenia organizacji wojskowej w monarchii Karolingów.
Hołd lenny – akt, w którego następstwie wasal (świecki lub duchowny) oddawał się w opiekę panu feudalnemu i zobowiązywał do wierności, służenia radą oraz zbrojnego stawienia się na wezwanie.
Lenno – ziemia, którą otrzymywał wasal.
Inwestytura – ceremonia nadania lenna.
Suzeren – najwyższy senior niebędący w swoim kraju niczyim wasalem.
Zasada „wasal mojego wasala nie jest moim wasalem" (nieobowiązująca w Anglii).

Sytuacja chłopów

Dwie grupy pracujące na roli – niewolnicy i wolni chłopi.
Poddaństwo – zależność chłopów od pana feudalnego.
Renta feudalna – powinności ponoszone przez chłopów na rzecz pana za użytkowanie gruntów.
Rodzaje renty feudalnej – w naturze, renta odrobkowa (pańszczyzna), czynsz w pieniądzu.
Immunitety – przywileje (ekonomiczne i sądowe) wyłączające lenno spod władzy seniora.

Rozdrobnienie feudalne

Rozdrobnienie władzy.
Wzmocnienie pozycji panów feudalnych względem monarchów.
Anarchia feudalna – ekstremalne rozdrobnienie władzy i towarzysząca mu krwawa rywalizacja między feudałami.

Znaczenie systemu feudalnego

Określenie stosunków między poddanymi a rządzącymi.
Wśród feudałów przekonanie o szlachetności urodzenia.
Powstanie rycerstwa.
Wpływ na późniejsze formy ustrojowe, m.in. monarchię stanową.

Polecane publikacje

Marc Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, Warszawa 2002.
Susan Reynolds, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, Kęty 2011.

23 Rywalizacja cesarstwa z papiestwem

X/XI w.
reforma kluniacka

1054
wielka schizma wschodnia

1075
Dictatus papae

1122
konkordat w Wormacji

1123
I sobór laterański

Przypomnij

- Czym był hołd lenny i kto go składał?

Cel lekcji

- Zrozumiem, dlaczego w XI–XII w. doszło do rywalizacji między cesarstwem a papiestwem.

Po lekcji

- Charakteryzuję reformy kluniacką i gregoriańską.
- Wyjaśniam przyczyny wielkiej schizmy wschodniej.
- Opisuję spór między Grzegorzem VII a Henrykiem IV.

Walka cesarstwa z papiestwem o zwierzchnictwo nad światem chrześcijańskim

Z biegiem czasu w *christianitas*, czyli w świecie chrześcijańskim, coraz wyraźniej zaczęły się zarysowywać linie podziału i rywalizacji. Kolejni papieże, będący duchowymi przywódcami świata chrześcijańskiego, jednocześnie udzielając sakry królewskiej władcom, byli zdania, że tylko oni mogą decydować w sprawach kościelnych. Uważali, że prawo do nominacji biskupów powinny mieć wyłącznie władze kościelne. Sprzeciwiali się temu zarówno cesarz, jak i królowie poszczególnych państw, niejednokrotnie traktując kwestię nadawania stanowisk duchownym jako narzędzie w rozgrywkach politycznych. W XI w. powstał głęboki konflikt między obiema stronami, który do historii przeszedł pod nazwą **sporu o inwestyturę**.

M1 Podkreśleniu boskiego pochodzenia władzy cesarskiej służyły m.in. miniatury zamieszczane w średniowiecznych manuskryptach. Taki charakter ma ilustracja z X w. ukazująca Ottona I koronowanego na cesarza przez Matkę Boską.

M2 Akt nadania przez króla inwestytury biskupiej. Dzięki mianowaniu biskupów i opatów monarchowie mogli kontrolować zarówno religijne, jak i świeckie poczynania duchownych. Ilustracja z początku XX w.

M3 Chrześcijańska Europa w IX–XII w.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, w jaki sposób władcy świeccy uzasadniali swoją władzę nad Kościołem. M1
2. Wyjaśnij, jakie korzyści dawało monarchom mianowanie biskupów. M2
3. Wymień kraje, które się znalazły w zasięgu wpływów Kościoła Prawosławnego. M3

LEGENDA

- granica Cesarstwa Rzymskiego w XI w.
- granica wpływów Kościoła Katolickiego i Kościoła Prawosławnego

Ziemie schrystianizowane:

- do końca VI w.
- do I połowy XI w.
- do II połowy X w.
- do końca XII w.
- zasięg islamu do końca XI w.
- ważniejsze arcybiskupstwa
- ważniejsze patriarchaty
- 866 przyjęcie chrztu w obrządku zachodnim
- 866 przyjęcie chrztu w obrządku wschodnim
- misje chrystianizacyjne
- 1. Państwo Kościelne

Kryzys w Kościele

Papieże nie tylko stali na czele Kościoła, lecz także byli władcami **Państwa Kościelnego**, przez co włączali się w polityczne spory. Wybór papieża zależał od wpływowych rodów. Gdy na tron cesarski wstąpił Karol Wielki (800 r.), ukształtowała się idea, według której to cesarz sprawował władzę nad społeczeństwami chrześcijańskimi żyjącymi w Europie. W kolejnych wiekach Kościół coraz bardziej uzależniał się od władzy świeckiej, która decydowała np. o przeznaczeniu pieniędzy na budowę kościołów, a urzędy biskupów i opatów obsadzała osobami świeckimi.

Spór o inwestyturę

Spór między cesarstwem a papiestwem o mianowanie biskupów i opatów. Rozpoczął się w drugiej połowie XI w., a zakończył w 1122 r. konkordatem zawartym w Wormacji.

M4 Zepsucie moralne części duchowieństwa w X–XI w. stało się tematem piśmiennictwa. Na inicjałach pochodzących z XII-wiecznych manuskryptów przedstawiono pijaństwo oraz symonię, które obok nikolaizmu i nepotyzmu były jednymi z największych bolączek Kościoła.

Niektórzy duchowni odznaczali się chciwością, żyli w przepychu i bogactwie, a żeby zdobyć pieniądze na wystawne życie, handlowali godnościami kościelnymi, urzędami oraz sakramentami. **Symonia**, czyli sprzedaż stanowisk kościelnych, była jedną z przyczyn kryzysu moralnego w Kościele na przełomie X i XI w. Innymi negatywnymi zjawiskami były **nikolaizm**, czyli nieprzestrzeganie zasad celibatu przez duchownych (wstępowali w związki małżeńskie i mieli dzieci), oraz **nepotyzm** – obsadzanie ważnych stanowisk krewnymi. Większą wagę niż do spraw wiary duchowieństwo przywiązywało do pomnażania majątków, które następnie w wyniku dziedziczenia przechodziły na własność ich potomków, a nie Kościoła.

Reforma kluniacka

Na przełomie X i XI w. w Europie coraz częściej dyskutowano o potrzebie uzdrowienia Kościoła. Ośrodkiem odnowy stało się leżące we Francji **opactwo w Cluny** (czyt. klini), gdzie znajdował się największy ówcześnie klasztor zakonu benedyktyńskiego. Opaci odczytali na nowo **regułę zakonną** ustanowioną w VI w. przez założyciela zgromadzenia, **św. Benedykta z Nursji**, i zmienili praktyki religijne oraz sposób życia na zgodny z regułą. Chcieli w ten sposób wskrzesić ideał życia zakonnego oraz swoim przykładem zapoczątkować **odnowę** w całym Kościele.

Program **reformy kluniackiej** propagował dyscyplinę moralną oraz ideały ubóstwa, celibatu, pobożności, wytrwałej modlitwy i przestrzegania postów. Zachęcano też mnichów do tego, aby ograniczyli pracę fizyczną i więcej czasu poświęcali na sprawy duchowe, np. rozważanie treści Pisma Świętego. Zakazano symonii.

Warunkiem realizacji reformy było uniezależnienie się papiestwa od władzy świeckiej. Proces ten zapoczątkował papież Mikołaj II, który w 1059 r. zorganizował w Rzymie synod. Postanowiono na nim, że prawo wyboru papieża będzie zarezerwowane dla kardynałów – najwyższych po papieżu dostojników w hierarchii kościelnej. Mieli oni również wskazywać kandydata na tron papieski. Tym samym udział cesarza w procesie wyboru głowy Kościoła został całkowicie zmarginalizowany.

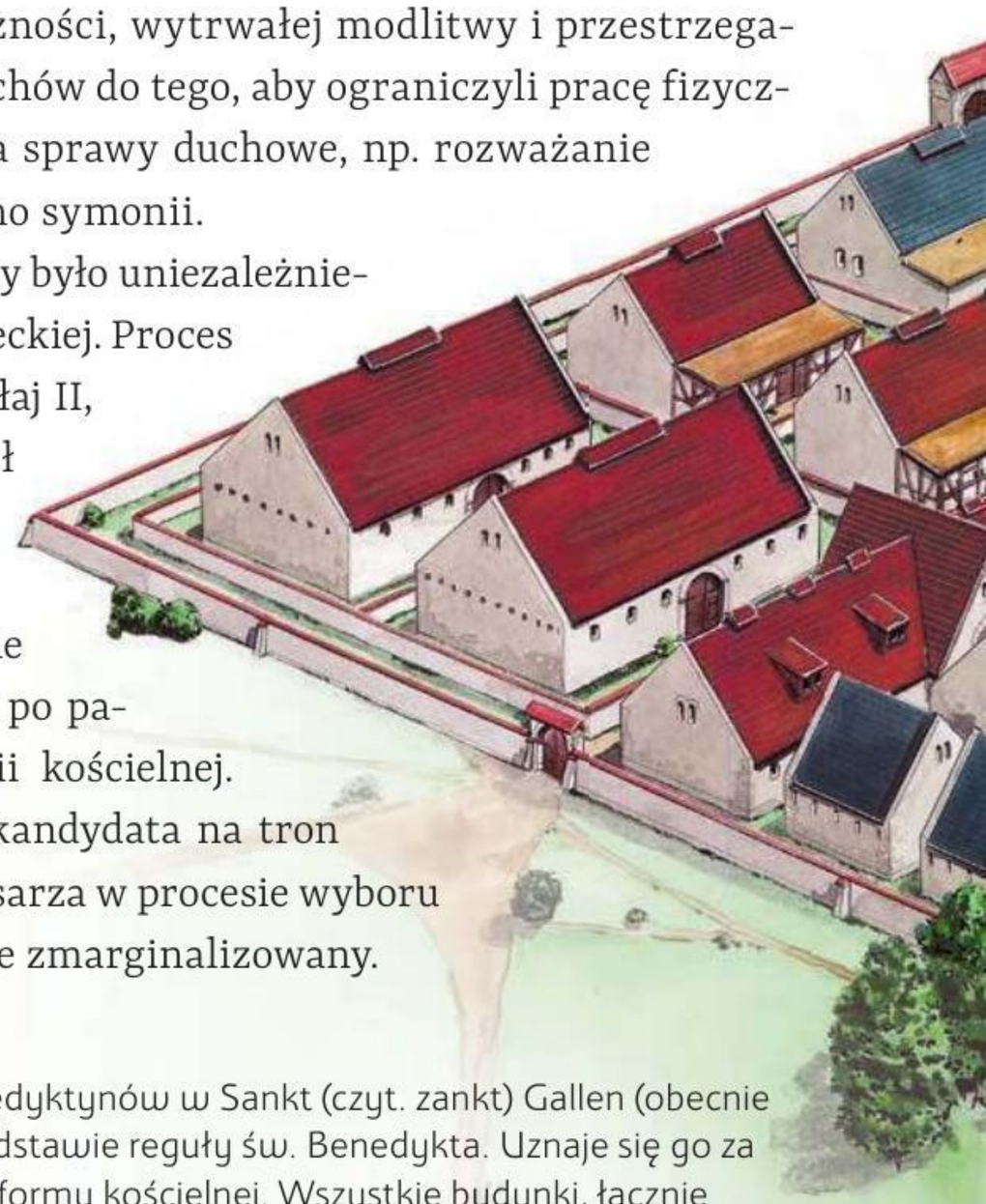

Wybudowany w IX w. Klasztor Benedyktynów w Sankt (czyt. zankt) Gallen (obecnie na terenie Szwajcarii) powstał na podstawie reguły św. Benedykta. Uznaje się go za wzorcowe odzwierciedlenie zasad reformy kościelnej. Wszystkie budynki, łącznie z kościołem 1, wzniesiono zgodnie z hasłem *ora et labora* (łac. „módl się i pracuj"). Głównymi zabudowaniami były: dormitorium, czyli sypialnia mnichów 2, refektarz, tj. jadalnia mnichów 3, biblioteka ze skryptorium 4, infirmeria, tj. szpital 5, szkoła 6, budynki gospodarcze 7 i ogrody warzywne 8. Ilustracja współczesna.

Reguła zakonna

Zbiór norm postępowania dla członków zgromadzeń religijnych, które nazwano zakonami. Była ustanawiana przez założyciela zgromadzenia, a zatwierdzana przez papieża.

Reforma kluniacka

Reforma zapoczątkowana w zakonie benedyktynów w Cluny na przełomie X i XI w. Przywracała zasadę przestrzegania surowych obyczajów, kładła nacisk na podnoszenie poziomu umysłowego zakonników oraz podkreślała potrzebę niezależności od władzy świeckiej.

* **nona** – obowiązkowa modlitwa odmawiana po południu

nieszpory – obowiązkowa modlitwa odmawiana wieczorem

Praca z materiałami

1. Określ, z jakimi problemami borykał się Kościół na przełomie X i XI w. **M4**
2. Omów zasady życia zakonnego zawarte w regule św. Benedykta. **M5**

M5 **Reguła św. Benedykta z Nursji, VI w.**

Rozdział XXXIII. Przede wszystkim trzeba wykorzenić w klasztorze tę wadę, aby nikt nie ważył się cokolwiek darować lub przyjmować bez pozwolenia opata lub mieć cokolwiek na własność; i to żadnej rzeczy, ani książki, ani tabliczek, ani rylca, w ogóle niczego. [...]

Rozdział XXXIX. Sądzimy, że na codzienne pożywienie, czy jada się o godzinie szóstej, czy o dziewiątej, wystarczą dla każdego stołu dwa dania gotowane, a to ze względu na różnice w zdrowiu, aby ten, który jednej potrawy jeść nie może, mógł się posilić drugą. Więc dwie potrawy gotowane mają wystarczyć wszystkim braciom. [...]

Rozdział XLVIII. Lenistwo jest wrogiem duszy. Dlatego też bracia powinni w pewnych godzinach zajmować się pracą ręczną, a w innych Bożym czytaniem. Sądzimy, że obie te rzeczy unormujemy następującym zarządzeniem: Od Wielkanocy do czternastego września bracia wyjdą z rana i będą wykonywali potrzebne prace od godziny pierwszej prawie aż do czwartej. Od godziny czwartej prawie aż do szóstej zajmą się czytaniem. Po szóstej, powstawszy od stołu, będą odpoczywali w swoich łóżkach w zupełnym milczeniu. Jeżeli kto chce czytać, może to robić, byle nie przeszkadzał innemu. Nonę odmówi się wcześniej, o godzinie wpół do dziewiątej, po czym znów będą robili to, co jest do roboty, aż do nieszporów*.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 116–117.

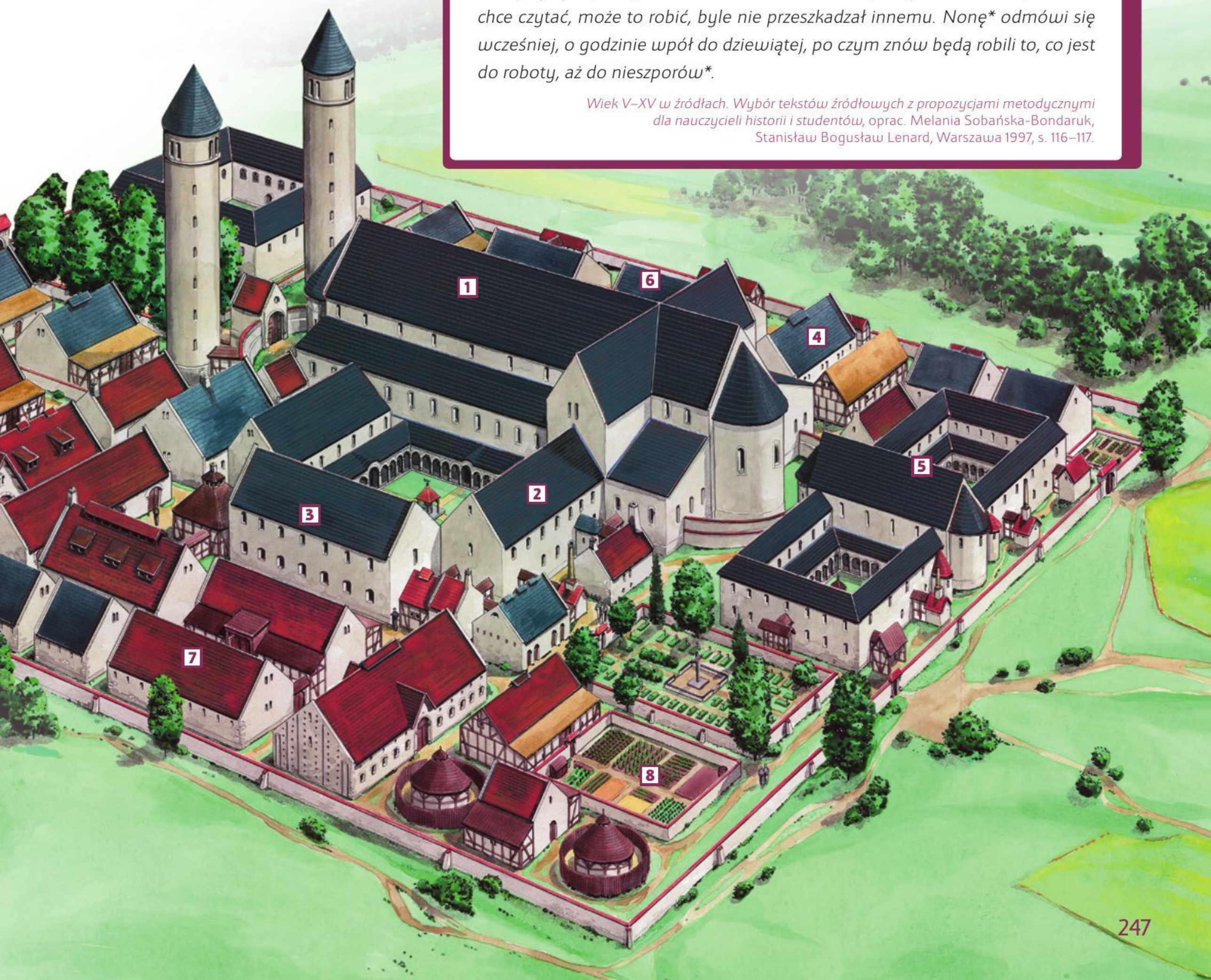

Wielka schizma wschodnia

Rozłam, który nastąpił w 1054 r. w Kościele chrześcijańskim. Zapoczątkował trwały podział chrześcijaństwa na katolicyzm i prawosławie.

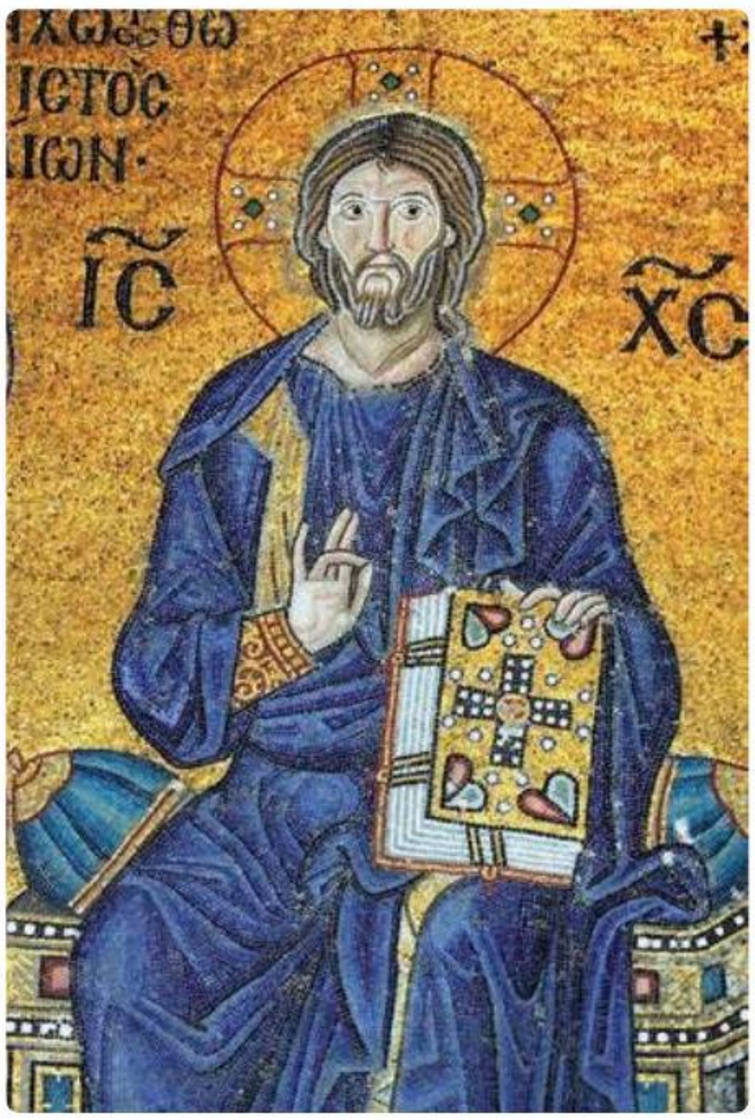

Chrystus Pantokrator (grec. „Pan wszystkiego") to bardzo popularne przedstawienie na ikonach Jezusa Chrystusa jako sędziego i władcy wszechświata. Jest on ukazany w pozycji stojącej lub siedzącej na tronie. Lewą dłonią przytrzymuje Pismo Święte, prawą błogosławi. Mozaika z Bazyliki Hagia Sophia (czyt. sofia), XI w.

Wielka schizma wschodnia

W 395 r. wraz z podziałem Cesarstwa Rzymskiego na część zachodnią i wschodnią rozpoczęła się rywalizacja między Rzymem a Konstantynopolem o **prymat w świecie chrześcijańskim**. Spierano się o strefy wpływów. Dotyczyło to szczególnie nowo powstałych państw, które chciały przyjąć chrzest. Mogły to uczynić z rąk papieża rzymskiego lub patriarchy Konstantynopola. W nasilającym się konflikcie żadna ze stron nie chciała ustąpić.

Doprowadziło to do rozłamu nazwanego **wielką schizmą wschodnią**. Doszło do niej w **1054 r.**, gdy papież Leon IX i patriarcha Michał **ekskomunikowali się** nawzajem, czyli wyłączyli ze wspólnoty kościelnej. Tym samym dokonał się **podział chrześcijaństwa na Kościół wschodni** (**Kościół Prawosławny**) **i zachodni** (**Kościół Rzymskokatolicki**).

Wydawało się, że konflikt zostanie wkrótce zażegnany, ale przez następne kilkaset lat tak się jednak nie stało. Oba Kościoły prowadziły niezależne od siebie misje chrystianizacyjne w odrębnych obrządkach, została zniszczona jedność Kościoła, a skutki wielkiej schizmy wschodniej trwają do dziś.

M6 **Bulla* ekskomunikująca patriarchę Konstantynopola Michała, 1054 r.**

Święta, rzymska, pierwsza i apostolska Stolica, do której jako głowy należy troska o wszystkie kościoły, raczyła dla pokoju i pożytku Kościoła mianować nas „apokrisariuszami" [...], abyśmy [...] tam się udali i naocznie sprawdzili, czy uzasadniony jest krzyk, który bezustannie z tego miasta dochodzi do jej [Stolicy Apostolskiej] uszu [...]. Z tego powodu niechaj dowiedzą się przede wszystkim sławni cesarze, duchowieństwo, senat i lud miasta konstantynopolitańskiego oraz cały Kościół Katolicki, żeśmy tam wykryli wielkie zło [...]. Jaką zaś straszną herezję co dzień w jego wnętrzu zasiewa Michał, nadużywający tytułu patriarchy, i zwolennicy jego głupoty! [...] Za te błędy i inne jeszcze liczne czyny swoje Michał ów napomniany listami pana naszego, papieża Leona, wzgardził nawróceniem się. Ponadto nam, wysłańcom jego, chcącym przyczyny tak wielkiego zła rozsądnie wytępić, odmówił widzenia się i rozmowy z sobą, zabronił wstępu do kościołów dla odprawiania mszy, jak i pierwej zamknął kościół łacinników* i nazywając ich „azymitami"*, słownie i czynnie wszędzie ich prześladował, do tego stopnia, iż w synach swych wyklął Stolicę Apostolską, wobec której dotąd pisze się ekumenicznym patriarchą. [...] Michał, nadużywający tytułu patriarchy, neofita*, który tylko postrachem ludzi osiągnął habit mniszy, teraz zaś od wielu zniesławiony jest najgorszymi zbrodniami, a wraz z nim Leon Achridanus mieniący się biskupem i kapelanem tegoż Michała, Konstantyn, który świętą Ofiarę łacinników podeptał bezbożnymi nogami, i wszyscy ich naśladowcy w błędach i domniemaniach, niechaj będą potępieni wraz z Symonistami, Arianami, Donatystami, Nikolaitami, Sewerianami, Pneumatomachami, Manichejczykami i Nazarenami, i z wszystkimi heretykami, a także wraz z szatanem i jego aniołami, chybaby się nawrócili. Amen, amen, amen.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 119–120.

* **bulla** – list lub dokument papieski
apokrisariusz – tu: wysłannik papieski
łacinnik – tu: katolik
azymita – określenie katolika używane przez wyznawców Kościoła wschodniego
neofita – człowiek, który niedawno przyjął jakieś wyznanie

Reforma gregoriańska

Przemiany w Kościele zachodnim, zapoczątkowane przez reformę kluniacką, kontynuował papież **Grzegorz VII**, który w młodości był mnichem benedyktyńskim, m.in. w opactwie w Cluny. Wprowadził **reformę gregoriańską** – nazwaną tak później od jego imienia. W **1075 r.** swoje założenia spisał w przygotowanych na prywatny użytek notatkach, które przeszły do historii pod nazwą ***Dictatus papae*** (czyt. diktatus pape, z łac. „dyktat papieża"). Zawarł w nich 27 podstawowych tez, na których się opierała jego reforma. Zarządził, że to papieżowi przysługuje najwyższa władza prawodawcza i sądownicza. On miał decydować o obsadzie i detronizacji cesarza, a także mógł obłożyć niepokornego władcę **ekskomuniką** – klątwą, która powodowała, że podlegli monarsze wierni mogli wypowiedzieć mu posłuszeństwo. Zapoczątkował w ten sposób ideę **papocezaryzmu**, czyli przekonania o prymacie władzy papieskiej nad świecką.

Grzegorz VII zadbał także o moralną odnowę kleru, m.in. poprzez kontynuowanie reformy kluniackiej w zakonach i wzmocnienie celibatu księży. Potępił nikolaizm, a biskupów żyjących w związkach z kobietami pozbawił stanowisk. W ramach walki z symonią i nepotyzmem duchownych zakazał mianowania biskupów przez władców oraz unieważnił wszystkie inwestytury dokonywane przez osoby świeckie. Wprowadził wybór biskupów przez innych duchownych (kanoników katedralnych).

M7 ***Dictatus papae*, 1075 r.**

1. Kościół Rzymski przez samego Boga został założony.

2. Tylko sam biskup rzymski może być prawnie nazwany biskupem powszechnym.

3. Tylko on sam może biskupów składać z godności lub do nich przywracać. [...]

5. Nieobecnych może papież składać z godności.

6. Z obłożonymi przez niego klątwą nie wolno przebywać w jednym domu.

7. Jedynie jemu samemu wolno, stosownie do wymagań czasu, nowe prawa wydawać, nowe gminy zakładać, ze zgromadzenia kanoników tworzyć opactwo, z drugiej strony dzielić bogate biskupstwo, a ubogie łączyć.

8. On sam tylko może używać insygniów cesarskich.

9. Tylko papieża stopy całować mają wszyscy książęta. [...]

12. Jemu wolno władcami rozporządzać [a więc i cesarzy z tronu składać]. [...]

14. W całym Kościele wolno mu duchownych mianować, gdzie by chciał. [...]

16. Żaden synod nie może bez jego rozkazu nazywać się powszechnym.

17. Żaden przepis prawny i żadna księga kanonów [tj. praw kościelnych] nie ma ważności bez jego woli. [...]

19. Przez nikogo nie może być on [papież] sądzony. [...]

26. Nikt nie ma być uważany za katolika, kto nie zgadza się z Kościołem Rzymskim.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 126–127.

Grzegorz VII

(ok. 1020–1085)

Papież od 1073 r. Zwolennik reformy kościelnej i przewagi władzy papieskiej nad cesarską. Realizacja programu spisanego w *Dictatus papae* doprowadziła do konfliktu z królem niemieckim Henrykiem IV. W 1077 r. odniósł zwycięstwo nad władcą, jednak ostatecznie został przez niego zmuszony do ucieczki z Rzymu. Wkrótce potem zmarł na wygnaniu. Karl Herrmann, drzeworyt, XIX w.

Ekskomunika

Klątwa, najwyższa kara kościelna wykluczająca daną osobę ze wspólnoty chrześcijańskiej. Zakazywała m.in. udziału w nabożeństwach i przyjmowania sakramentów. Nałożona na władcę, zwalniała poddanych z obowiązku wierności wobec monarchy, co skutkowało ich buntami.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego papież zajął się sprawą patriarchy Michała. **M6**
2. Przedstaw oskarżenia postawione Michałowi. **M6**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób papież argumentował pochodzenie swojej władzy. **M7**
4. Wymień uprawnienia papieża. **M7**
5. Wytłumacz, dlaczego *Dictatus papae* godził w interesy cesarza. **M7**

Antypapież

Osoba osadzona na tronie papieskim nieprawnie, najczęściej w wyniku sporu teologicznego lub politycznego.

Do dziś w języku funkcjonuje frazeologizm *pójść do Canossy*, który oznacza wyrażenie skruchy, przyznanie się do błędu, ukorzenie.

Spór Henryka IV z Grzegorzem VII

Król niemiecki **Henryk IV** widział w działaniach Grzegorza VII realne zagrożenie dla swojej władzy nad chrześcijańską Europą. Był zwolennikiem **cezaropapizmu**, czyli zwierzchnictwa władcy świeckiego nad Kościołem. Królowie i książęta europejscy musieli się opowiedzieć po którejś ze stron sporu. Podzielili się na dwa obozy – cesarski i papieski.

Henryk IV zgromadził wokół siebie przeciwników reformy gregoriańskiej. Choć sam początkowo opowiadał się za zmianami w Kościele, nie chciał zaakceptować papieskiego prawa dotyczącego inwestytury. Udało mu się namówić część duchownych niechętnych zmianom, aby podczas synodu wypowiedzieli papieżowi posłuszeństwo. W odpowiedzi papież nałożył na Henryka IV **ekskomunikę**. Podważyło to pozycję króla, zmagającego się w tym czasie z przeciwnikami wewnątrz kraju.

Wybuchła wojna domowa, w wyniku której Henryk IV stracił pełnię władzy. Aby ją odzyskać i uwolnić się od klątwy, król musiał ukorzyć się przed papieżem. W lutym 1077 r. trzy dni stał boso, ubrany tylko w worek pokutny, pod murami zamku w **Canossie** (czyt. kanossie). Papież zdjął z niego klątwę, dzięki czemu Henryk IV mógł odzyskać kontrolę nad państwem. Po zdławieniu opozycji zaatakował Rzym, zmusił Grzegorza VII do ucieczki i wybrał **antypapieża**, z którego rąk w 1084 r. otrzymał koronę cesarską. Spór o inwestyturę, a zarazem o panowanie nad światem chrześcijańskim, trwał jeszcze wiele lat po śmierci Grzegorza VII i Henryka IV.

Na ilustracji pochodzącej z XIX w. przedstawiono odbywającego pokutę króla Henryka IV. Władca oczekiwał papieskiego przebaczenia w Canossie, ponieważ tam na zaproszenie księżnej Matyldy Toskańskiej przebywał papież Grzegorz VII.

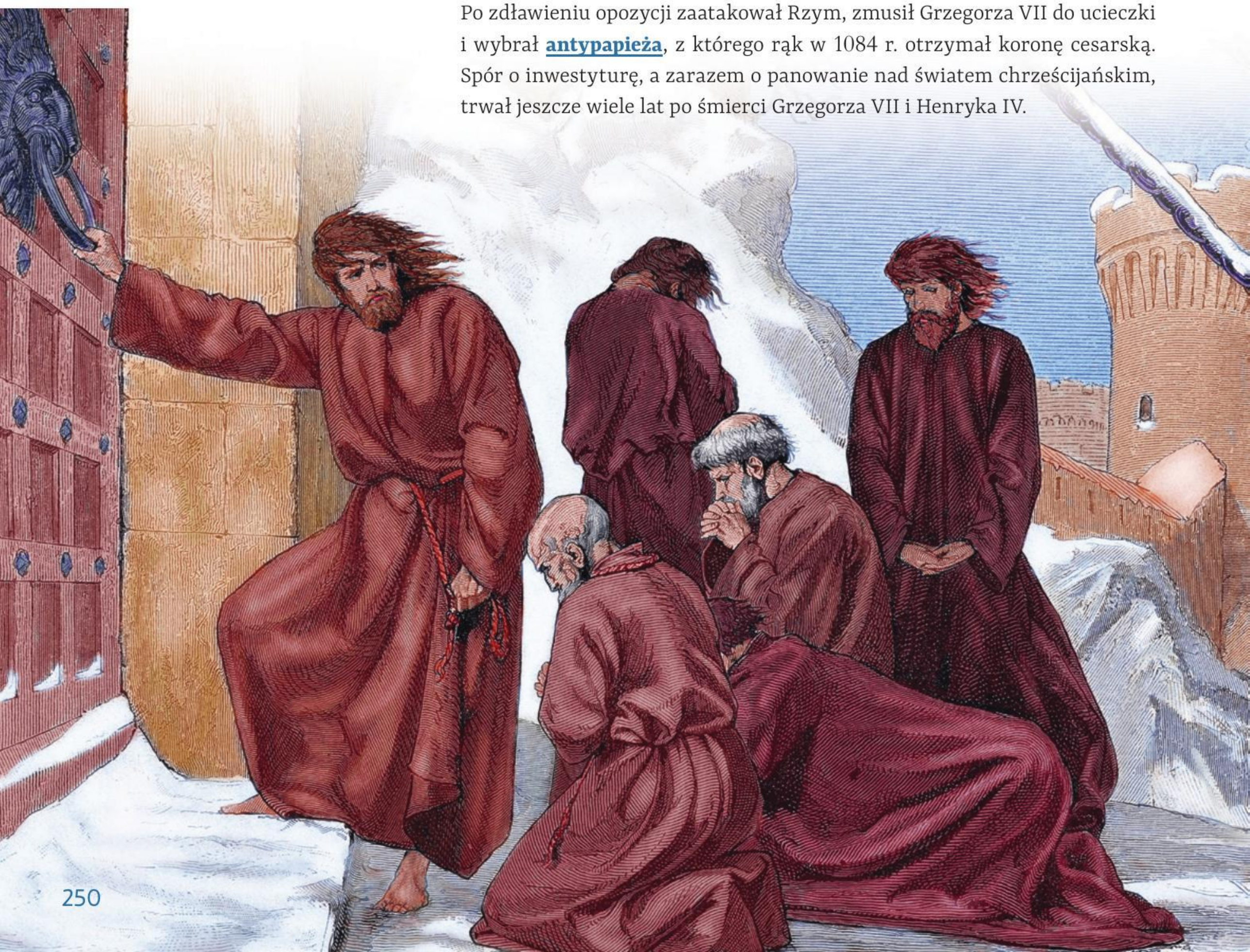

Konkordat w Wormacji

Spór o inwestyturę zakończono w **1122 r.** na mocy **konkordatu w Wormacji** zwanego też ugodą w Wormacji. Porozumienie między **cesarzem Henrykiem V** a **papieżem Kalikstem II** było jednym z pierwszych układów zawartych między państwem a Kościołem. Na jego mocy cesarz:

- zrezygnował z nadawania godności opatów i biskupów w cesarstwie,
- utracił na rzecz papieża prawo zatwierdzania kandydatów na biskupów i opatów przez wręczanie pierścienia i pastorału,
- miał możliwość odrzucenia kandydatów, którzy budzili jego wątpliwości,
- zatrzymał prawo nadawania lenn dostojnikom kościelnym.

Zakończenie sporu nie oznaczało jednak kresu rywalizacji papiestwa z cesarstwem o przewodnictwo w chrześcijańskiej Europie. W kolejnych latach konflikt przybrał na sile w związku z dążeniami cesarstwa do podporządkowania sobie Italii.

Postanowienia konkordatu wormackiego zostały zatwierdzone podczas **I soboru laterańskiego** w **1123 r.** Ustalono wówczas, że będą obowiązywać we wszystkich państwach chrześcijańskich. Jednak wcielenie w życie nowych praw było procesem długotrwałym.

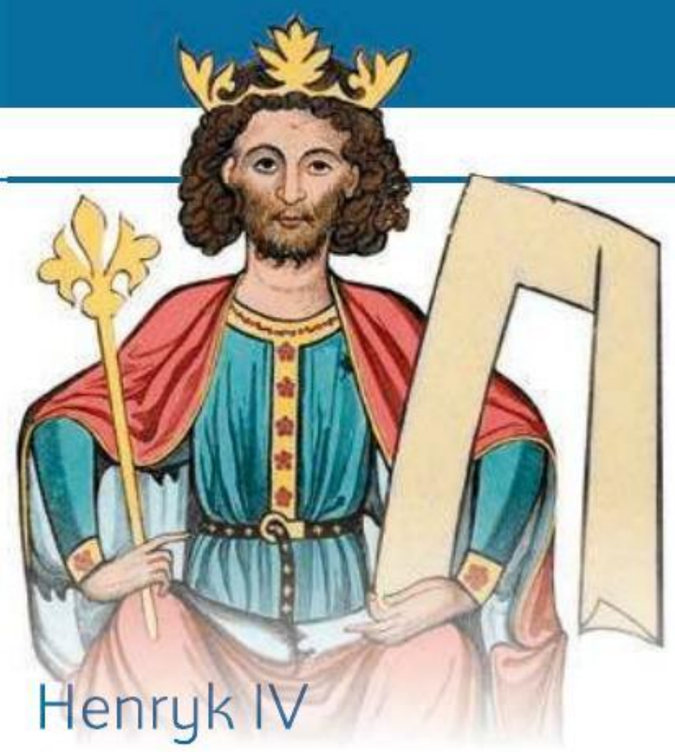

Henryk IV

(1050–1106)

Król niemiecki od 1056 r., cesarz od 1084 r. Toczył spór o inwestyturę z papieżem Grzegorzem VII. Ukorzył się przed nim w Canossie w 1077 r., ale w 1084 r. zmusił go do ucieczki z Rzymu. Podczas kolejnego konfliktu z papieżem i przeciwnikami w Niemczech został w 1105 r. zmuszony do abdykacji. Miniatura ze zbioru poezji niemieckiej *Codex Manesse* (czyt. kodeks manese), XIV w.

M8 **Akt papieski konkordatu wormackiego, 1122 r.**

Ja, Kalikst, [papież], sługa sług Bożych, Tobie umiłowanemu Synowi Henrykowi, z Bożej łaski cesarzowi rzymskiemu [...], zezwalam, aby wybory biskupów i opatów królestwa niemieckiego, którzy podlegają królestwu, dokonywały się w Twojej obecności, bez symonii i jakiegokolwiek gwałtu, w ten sposób, abyś w razie wynikłej między stronami niezgody, za radą lub wyrokiem metropolity i biskupów z tejże prowincji, rozsądniejszej stronie udzielił swej zgody i pomocy. Wybrany zaś niechaj otrzyma od Ciebie za pomocą berła lenna (regalia) i to, co Ci z tego tytułu wedle prawa winien będzie, niech wypłaci. [...] W sprawach zaś, w których wniesiesz do mnie skargę i zażądasz pomocy, wedle obowiązku mego urzędu pomocy tej Ci udzielę. Daję prawdziwy pokój Tobie oraz wszystkim, którzy po stronie Twojej są lub byli w czasie tego sporu.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 90.

M9 **Akt cesarski konkordatu wormackiego, 1122 r.**

W imię świętej i nierozdzielnej Trójcy. Ja, Henryk, z Bożej łaski cesarz rzymski [...], dla miłości Boga i Świętego Rzymskiego Kościoła oraz pana papieża Kaliksta i dla zbawienia duszy mojej, odstępuję Bogu, świętym apostołom Pańskim Piotrowi i Pawłowi i świętemu Kościołowi Katolickiemu wszelką inwestyturę za pomocą pierścienia i pastorału, zgadzając się we wszystkich kościołach mego królestwa lub cesarstwa na kanoniczny wybór i wolną konsekrację*. Posiadłości i lenna (regalia) św. Piotra, zabrane od wybuchu tego sporu aż po dzień dzisiejszy, tak za czasów mego ojca, jak i za moich, zwracam, o ile je mam w posiadaniu, temuż Św. Kościołowi Rzymskiemu, jeśli zaś których nie posiadam, dopomogę wiernie do ich odzyskania. [...] I daję prawdziwy pokój panu papieżowi Kalikstowi i Św. Kościołowi Rzymskiemu i wszystkim, którzy po stronie jego stoją lub stali. A we wszystkich sprawach, w których Św. Kościół Rzymski zażąda ode mnie pomocy, wiernie go wesprę.*

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 90.

Praca z materiałami

1. Wymień wzajemne zobowiązania cesarza i papieża. **M8**, **M9**
2. Rozstrzygnij, czy prawdziwe jest stwierdzenie, że konkordat wormacki był kompromisem między stronami konfliktu. Odpowiedź uzasadnij. **M8**, **M9**

* **kanoniczny** – zgodny z przepisami prawa kościelnego

konsekracja – udzielanie święceń biskupom lub kapłanom

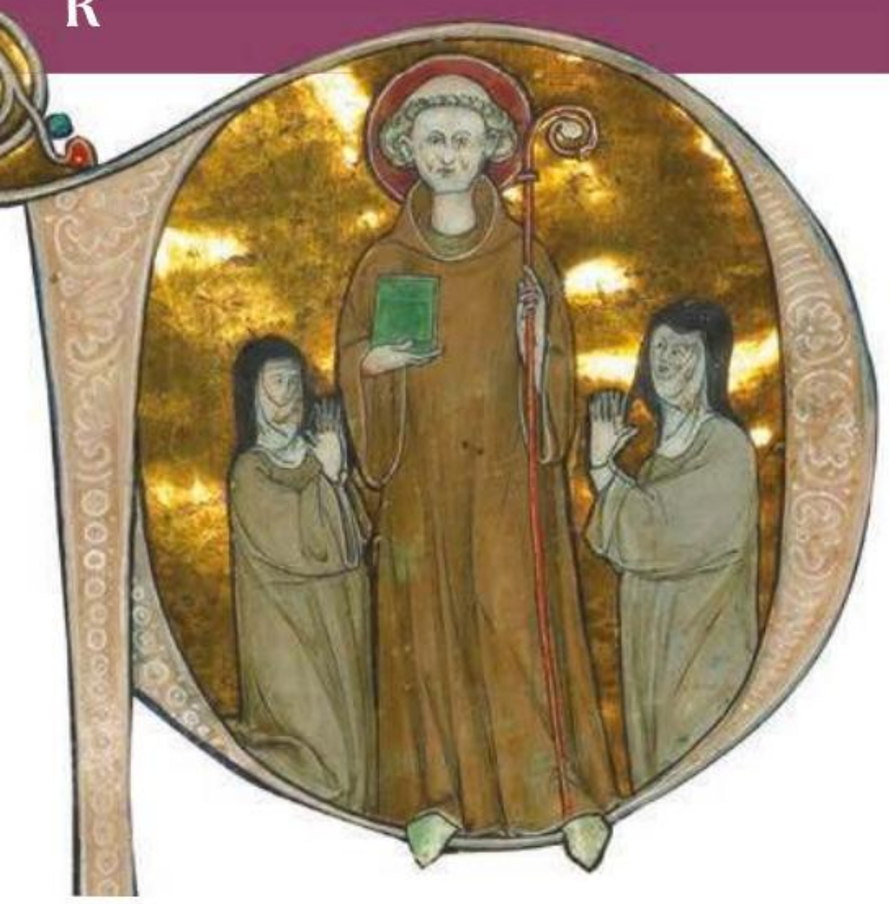

Istotną rolę w dziejach zakonu cystersów odegrał św. Bernard z Clairvaux (czyt. klerwo), który na początku XII w. zreformował regułę zakonną. Położył w niej nacisk na kontemplację. Przypisuje mu się powołanie do życia 63 nowych klasztorów cysterskich. Inicjał z XIII-wiecznego manuskryptu.

Zatwierdzenie reguły św. Franciszka z Asyżu nastąpiło w 1223 r. Aktu tego dokonał papież Honoriusz III, wydając specjalną bullę. Wydarzenie to uwiecznił na jednym ze swoich fresków pod koniec XIII w. włoski malarz Giotto (czyt. dżjotto). Fresk znajduje się w Bazylice św. Franciszka w Asyżu.

Rola zakonów w średniowiecznej Europie

Od VI w. zarówno liczba duchowieństwa, jak i jego znaczenie stale wzrastały. Mnisi przyczynili się do ożywienia gospodarki. Dzięki nim nawet do najdalszych zakątków Europy docierały nowe techniki uprawy roli oraz nowoczesne narzędzia. Działalnością tą zajmowali się głównie **benedyktyni**. Wsławili się również jako świetni kopiści – przepisali mnóstwo ważnych ksiąg i dokumentów. Okazali się też dobrymi ogrodnikami: uprawiali różne rośliny, przede wszystkim zioła, i przygotowywali z nich produkty lecznicze. Niektóre receptury opracowane przez benedyktynów stosowane są do dziś i wciąż się cieszą dużym uznaniem.

W czasie odnowy moralnej Kościoła powstały nowe zgromadzenia religijne. Podobnie jak u benedyktynów zasady regulujące życie codzienne zakonników opierały się na modlitwie i prostocie życia. Jednym z nowych zgromadzeń był wywodzący się od benedyktynów **zakon cystersów**. Zgromadzenie to założył w 1098 r. francuski benedyktyn **św. Robert z Molesme** (czyt. molem). Cystersi przestrzegali surowej reguły ubóstwa, wyrzekli się własności prywatnej, a ich kościoły klasztorne pozbawione wież i dzwonów wyglądały bardzo skromnie. Ziemię, którą mieli do zagospodarowania, początkowo uprawiali samodzielnie.

Na początku XIII w. powstał Zakon Braci Mniejszych, znany jako **zakon franciszkański**, którego fundamentem była idea dobrowolnego ubóstwa. Założyciel zgromadzenia – **św. Franciszek z Asyżu**, syn zamożnego włoskiego kupca – wyrzekł się życia w bogactwie i rozdał biednym swój majątek. Po zatwierdzeniu reguły zakonnej przez papieża franciszkanie utrzymywali się z własnej pracy i jałmużny. Byli zakonem żebraczym. Od imienia Franciszka pochodzi nazwa rozpowszechnionego w średniowieczu ruchu religijno-filozoficznego – franciszkanizmu. Jego zwolennicy głosili ideę ubóstwa i akceptacji świata oraz wyroków boskich, a także szacunek dla wszystkich istot żywych.

Na początku XIII w. powstał inny zakon żebraczy nawiązujący do idei franciszkanów – Zakon Kaznodziejski zwany **dominikańskim**. Jego założycielem był pochodzący z Hiszpanii **św. Dominik Guzmán**. Zakonnicy pełnili funkcję wędrownych kaznodziejów, mających przypominać apostołów. Byli bardzo dobrze przygotowani teologicznie i oratorsko do prowadzenia rozmów z ludźmi wątpiącymi w wiarę katolicką. Ponadto z powodzeniem nauczali w szkołach i na uniwersytetach.

Zakony benedyktynów i cystersów rozwijały swoją działalność z dala od ośrodków miejskich, franciszkanie i dominikanie żyli i nauczali głównie w miastach.

Polecenia podsumowujące

1. Wskaż przyczyny sporu papiestwa z cesarstwem.
2. Opisz założenia reform kluniackiej i gregoriańskiej.
3. Wytłumacz, na czym polegała wielka schizma wschodnia.
4. Wyjaśnij, jakie były następstwa sporu o inwestyturę.
5. Oceń rolę zakonów w średniowiecznej Europie.

Rywalizacja cesarstwa z papiestwem

Podsumowanie 23

◆ Walka cesarstwa z papiestwem o przewodnictwo w *christianitas*

Spór o inwestyturę – spór między cesarstwem a papiestwem o nadawanie godności biskupom i opatom.
Kryzys w Kościele
- symonia – handel stanowiskami kościelnymi
- nikolaizm – nieprzestrzeganie zasad celibatu
- nepotyzm – obsadzanie krewnymi ważnych stanowisk kościelnych

◆ Reformy w Kościele

Reforma kluniacka
- X/XI w. – opactwo w Cluny ośrodkiem odnowy religijnej
- powrót do reguły św. Benedykta z Nursji – ograniczenie pracy fizycznej na rzecz modlitwy i namysłu nad Pismem Świętym
- odnowa moralna oparta na ideałach ubóstwa, celibatu i pobożności
- postulat uniezależnienia władzy kościelnej od świeckiej
- 1059 – prawo wyboru papieża zarezerwowane dla kardynałów

Reforma gregoriańska
- 1075 – sporządzenie przez papieża Grzegorza VII notatki *Dictatus papae*
- najwyższa władza prawodawcza i sądownicza przysługująca tylko papieżowi
- mianowanie i detronizacja cesarza w gestii papieża
- prawo decydowania o wyborze biskupów i opatów przynależne tylko papieżowi
- możliwość nakładania ekskomuniki na władcę przez papieża

Papocezaryzm – prymat władzy papieskiej nad świecką.

◆ Wielka schizma wschodnia

Rywalizacja Rzymu i Konstantynopola o prymat w świecie chrześcijańskim.
1054 – podział na Kościół wschodni (Kościół Prawosławny) i Kościół zachodni (Kościół Rzymskokatolicki).

◆ Spór cesarza Henryka IV z papieżem Grzegorzem VII

Nałożenie przez papieża Grzegorza VII ekskomuniki na króla Henryka IV.
1077 – ukorzenie się króla Henryka IV w Canossie.
Atak Henryka IV na Rzym, wybór antypapieża i zmuszenie Grzegorza VII do ucieczki z Rzymu.
1084 – koronacja Henryka IV na cesarza przez antypapieża.
Cezaropapizm – zwierzchnictwo władcy świeckiego nad Kościołem.

◆ Zakończenie sporu o inwestyturę

1122 – konkordat w Wormacji – zgoda cesarza na rezygnację z nadawania godności biskupom i opatom, podtrzymanie prawa nadawania lenn niektórym duchownym.
1123 – I sobór laterański – przeniesienie uchwalonych praw na wszystkie państwa chrześcijańskie.

◆ Rola zakonów

Benedyktyni – Benedykt z Nursji, VI w.
Cystersi – Robert z Molesme, XI w.
Franciszkanie – Franciszek z Asyżu, XIII w., zakon żebraczy.
Dominikanie – Dominik Guzmán, XIII w., zakon żebraczy.
Duży wpływ zakonów na rozwój gospodarczy i kulturalny krajów europejskich.

Polecane publikacje

Krzysztof Skwierczyński, *Recepcja idei gregoriańskich w Polsce do początku XIII wieku*, Toruń 2016.
Ernst W. Wies, *Cesarz Henryk IV. Canossa i walka o panowanie nad światem*, Warszawa 2000.

24 Wyprawy krzyżowe

1095 synod w Clermont
1096 początek I krucjaty
1099 utworzenie Królestwa Jerozolimskiego
1204 utworzenie Cesarstwa Łacińskiego
1291 upadek Akki

Przypomnij

- Jakie tereny zajęli Arabowie w VII–VIII w.?

Cel lekcji

- Poznam znaczenie wypraw krzyżowych w dziejach średniowiecznej Europy.

Po lekcji

- Podaję przyczyny i skutki wypraw krzyżowych.
- Omawiam przebieg wybranych krucjat.
- Oceniam rolę zakonów rycerskich w średniowiecznej Europie.

Wyprawy krzyżowe (krucjaty)

Wyprawy zbrojne o charakterze religijnym podejmowane przez władców europejskich, rycerstwo oraz możnych. Początkowo były inspirowane przez papieży w celu obrony pielgrzymów przed muzułmanami oraz ułatwienia im dostępu do Ziemi Świętej.

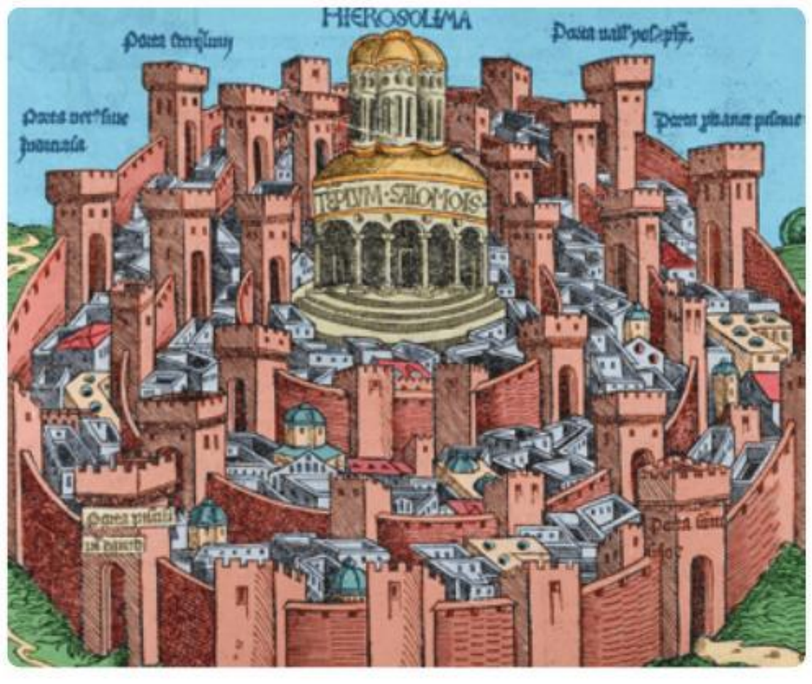

Wyobrażenie Jerozolimy na miniaturze z 1493 r. zamieszczonej w *Kronice świata* Hartmanna Schedla (czyt. hartmana szedla).

Przyczyny wypraw krzyżowych

Już od starożytności Ziemia Święta była celem pielgrzymek chrześcijan. Nie zmieniło tego nawet zdobycie jej w VII w. przez Arabów. Rządzący Jerozolimą kalifowie dostrzegali korzyści płynące z obecności pielgrzymów. Sytuacja się zmieniła w połowie XI w., kiedy to Palestyna została zajęta przez **Turków seldżuckich** pochodzących z południowo-zachodniej Azji. Ich agresywna polityka nie tylko zagrażała ruchowi pielgrzymkowemu, lecz także bezpieczeństwu Cesarstwa Bizantyńskiego. Z tego powodu cesarz bizantyński zwrócił się o pomoc do papieża **Urbana II**, który na **synodzie w Clermont** (czyt. klermą) w **1095 r.** wezwał wszystkich katolików do „pomocy wschodnim chrześcijanom". Stało się to bezpośrednią przyczyną zorganizowania **wypraw krzyżowych (krucjat)**. Oprócz czynników religijnych decydującą rolę odegrały również przyczyny polityczne oraz społeczno-gospodarcze:

- papieże dążyli do rozszerzenia wpływów politycznych na nowe tereny i wzmocnienia swej pozycji względem cesarstwa w sporze o inwestyturę; pomoc udzielona Bizancjum mogła też doprowadzić do ponownego zjednoczenia chrześcijan;
- sukcesy chrześcijan w **rekonkwiście**, tj. walce z muzułmanami na Półwyspie Iberyjskim, dawały nadzieję na odzyskanie Ziemi Świętej;
- ochrona miejsc świętych i pielgrzymów przed muzułmanami była okazją do zdobycia sławy i pieniędzy przez rycerzy, których liczba wciąż rosła; w Europie zaczynało brakować dla nich wolnej ziemi;
- po klęskach nieurodzaju Europie groził głód, wyprawy krzyżowe miały częściowo rozwiązać ten problem.

Papieże tłumaczyli, że wojny w celu odzyskania Ziemi Świętej są **wojnami sprawiedliwymi**, które nie stoją w sprzeczności z przykazaniami Bożymi, choć wiąże się z nimi zabijanie. Duże znaczenie dla takiego rozumienia tej kwestii miała ówczesna mentalność. Ludzie uważali się za skalanych grzechem i starali się go „zmyć" przez pokutę lub spowiedź. Jedną z form pokuty były pielgrzymki. Dlatego papież Urban II, inicjując I krucjatę, nie tylko nawoływał do odbicia z rąk „niewiernych" najważniejszego miasta świata – Jerozolimy, lecz także dawał nadzieję na zmazanie wszelkich grzechów. Władcy i rycerstwo ówczesnej Europy, którym była przypisana rola obrońców wiary, potraktowali wezwanie papieża bardzo poważnie.

I krucjata

Na wezwanie Urbana II jako pierwsze odpowiedziały głównie rzesze biedoty i chłopstwa z terenów Francji i Niemiec, które wskutek działalności wędrownych kaznodziejów ruszyły w pierwszych miesiącach **1096 r.** do Ziemi Świętej. Wyprawa ta, zwana **krucjatą ludową**, była źle przygotowana i większość uczestników nie dotarła do celu. Do historii przeszły jednak **pogromy ludności żydowskiej**, jakich dopuszczali się jej uczestnicy. Sukcesem zakończyła się natomiast **I krucjata**, która wyruszyła do Ziemi Świętej w sierpniu **1096 r.** Wojska prowadzone przez znakomitych dowódców, m.in. **Gotfryda z Bouillon** (czyt. bują), zdobyły w **1099 r.** Jerozolimę, a sam Gotfryd został pierwszym władcą utworzonego **Królestwa Jerozolimskiego**.

M1 Mowa papieża Urbana II na synodzie w Clermont, 1095 r.

Wszak jest koniecznością, abyście niezwłocznie podążyli z pomocą waszym braciom zamieszkującym na Wschodzie [...]. Na nich zwalili się bowiem [...] Turcy i Arabowie [...]. Zajmując coraz dalsze ziemie tychże chrześcijan, oni uzyskali nad nimi przewagę, niejednokrotnie rozbijając ich w walce, wielu zabili lub wzięli do niewoli, kościoły porozbijali, a imperium spustoszyli. [...] Dlatego zwracam się z pokorną prośbą, nie ja, lecz Pan, abyście wy, głosiciele Chrystusowi, częściej nakłaniali wszystkich, do jakiego by kto nie należał stanu, zarówno pieszych, jak i konnych, tak biednych, jak i bogatych, aby oni w porę pomogli wschodnim chrześcijanom i wypędzili z granic chrześcijańskiego świata ludzi tego niecnego rodzaju. [...] Wszystkim idącym tam, w wypadku ich zgonu na lądzie czy na morzu lub w boju z poganami, od tej chwili odpuszczone będą grzechy. To przyrzeczenie idącym daję ja jako upoważniony przez Boga. Jaka byłaby sromota, jeśliby tak nikczemny, zdeprawowany i służący demonom rodzaj ludzi jednakże pokonał przenikniętych wiarą w Boga i opromieniony imieniem Chrystusa ród ludzki. [...] Niech zatem idący [do Ziemi Świętej] nie zwlekają, ale powierzywszy swoje dobra [w godne ręce] i zebrawszy środki na koszty podróży, [...] niech z Bogiem żywo wyruszą w drogę.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 151–152.

Papież Urban II wzywający chrześcijan do krucjaty – miniatura z XV w. Hasłem przewodnim wyprawy krzyżowej ogłoszonej w listopadzie 1095 r. na synodzie w Clermont miały być słowa „Bóg tak chce". Na wezwanie papieża odpowiedziały tysiące wiernych.

Praca z materiałem

1. Opisz, w jaki sposób papież argumentował potrzebę krucjaty. **M1**
2. Wyjaśnij, co papież obiecał uczestnikom wyprawy. **M1**

Oblężenie Jerozolimy trwało ponad miesiąc. Głównodowodzącymi natarciem byli: Gotfryd z Bouillon, Rajmund IV z Tuluzy, Robert II Krótkoudy, Robert hrabia Flandrii oraz Tankred. Émile Signol (czyt. emil s-iniol), *Zdobycie Jerozolimy przez krzyżowców*, obraz z 1847 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

LEGENDA

- zasięg chrześcijaństwa
- zasięg islamu
- obszar Cesarstwa Łacińskiego (1204–1261)
- krucjata ludowa
- krucjata dziecięca
- I krucjata
- II krucjata
- III krucjata
- IV krucjata
- V krucjata
- VI krucjata
- VII krucjata
- tereny zależne od Królestwa Jerozolimskiego

M2 Wyprawy krzyżowe (1096–1291)

Królestwo Jerozolimskie i kolejne krucjaty

Powstałe na obszarze Ziemi Świętej **Królestwo Jerozolimskie** wraz z podległymi mu terytoriami lennymi – Hrabstwem **Trypolisu**, Hrabstwem **Edessy** i Księstwem **Antiochii** – stało się typowym państwem feudalnym. Możliwość awansu społecznego była tu większa niż w Europie, co przyciągało przybyszów. Jednak po zdobyciu Jerozolimy duża część uczestników krucjaty uznała misję za wykonaną i wróciła do Europy. Pozostali nie byli w stanie stawić czoła muzułmanom.

Krzyżowcom nie udało się stworzyć trwałego organizmu państwowego. Istnienie Królestwa Jerozolimskiego zależało od przybywających do niego pielgrzymów oraz uczestników krucjat. Istotną rolę w jego funkcjonowaniu odgrywały również porty włoskie, przez które odbywał się transport i dostarczano zaopatrzenie. Nie ustawały też konflikty wewnętrzne, m.in. spór o to, kto miał czerpać dochody z dóbr położonych w Ziemi Świętej. Sytuację wykorzystali Turcy seldżuccy, którzy w 1144 r. zdobyli Edessę. Stało się to bezpośrednią przyczyną zorganizowania **II krucjaty**. Jednak trwająca w latach **1147–1149** wyprawa zakończyła się klęską.

Po wkroczeniu do Jerozolimy oddziały krzyżowców dokonały rzezi mieszkańców. Szacuje się, że śmierć mogło ponieść nawet 70 tys. osób. XIII-wieczna miniatura przedstawia zdobycie Jerozolimy w 1099 r.

W 1187 r. wojska muzułmańskie pod wodzą **Saladyna** – władcy tureckiego zwanego sułtanem – zdobyły Jerozolimę. Wieść ta wstrząsnęła społeczeństwem europejskim. Do Ziemi Świętej wyruszyła **III krucjata (1189–1192)**. Wzięli w niej udział cesarz **Fryderyk I Barbarossa**, król Francji **Filip II August** i król Anglii **Ryszard Lwie Serce**. Wyprawa zakończyła się połowicznym sukcesem. Krzyżowcom nie udało się odbić Jerozolimy, ale Saladyn zgodził się na pielgrzymki chrześcijan do grobu Chrystusa.

Gotfryd z Bouillon – władca Królestwa Jerezolimskiego – nie tytułował się królem, a jedynie „obrońcą Grobu Świętego". Jego panowanie trwało zaledwie rok. Zmarł w 1100 r. w czasie wyprawy przeciwko sułtanowi Damaszku. Obraz Federica (czyt. federika) Madrazy z 1837 r. *Gotfryd z Bouillon proklamowany na króla Jerozolimy*, Muzeum Historii Francji w Wersalu.

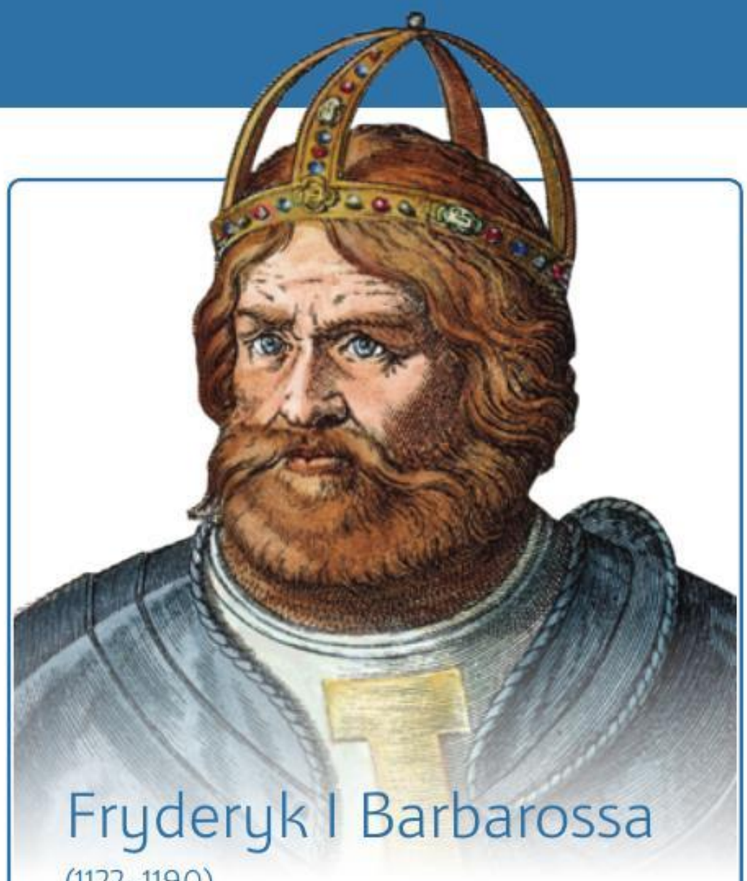

Fryderyk I Barbarossa

(1122–1190)

Od 1152 r. król niemiecki, od 1155 r. cesarz. Wielokrotnie podejmował wyprawy do Włoch, aby podporządkować sobie papiestwo i miasta włoskie. Uważał się za przywódcę świata chrześcijańskiego. W 1189 r. stanął na czele III krucjaty. Zginął w jej trakcie. Portret z XVII w.

M3 Organizacja Królestwa Jerozolimskiego w drugiej połowie XII w. w opisie Jacques'a de Vitry* – francuskiego kardynała żyjącego w XII–XIII w.

Na granicach swojej ziemi pobudowali oni umocnione i zupełnie nieprzystępne zamki [...]: Montréal i za Jordanem Skałę Pustyni, która teraz nazywa się Krakiem, Safed i Belbuar i wiele innych umocnień po tej stronie Jordanu. [...] Królestwo Jerozolimskie podzielono między różnych książąt i baronów, którzy pod dowództwem króla mają bronić i ochraniać kraj. Sam król zatrzymał przy sobie lepszą i bardziej godną część, a mianowicie miasta: Jerozolimę, Neapol (Nablus), Akkon [Akka] i Tyr z niektórymi umocnionymi punktami i posiadłościami. Wasalowie królestwa obowiązani są świadczyć królowi służbę w określonej liczbie rycerzy.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 158.

* **Jacques'a de Vitry** (czyt. żaka de witri)

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny, które krzyżowcy zajęli podczas I krucjaty. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wymień państwa założone przez krzyżowców. **M2**
3. Wymień miasta wchodzące w skład Królestwa Jerozolimskiego. **M2**, **M3**
4. Wyjaśnij, w jaki sposób krzyżowcy zarządzali Królestwem Jerozolimskim. **M3**
5. Przedstaw powinności wasali królewskich. **M3**

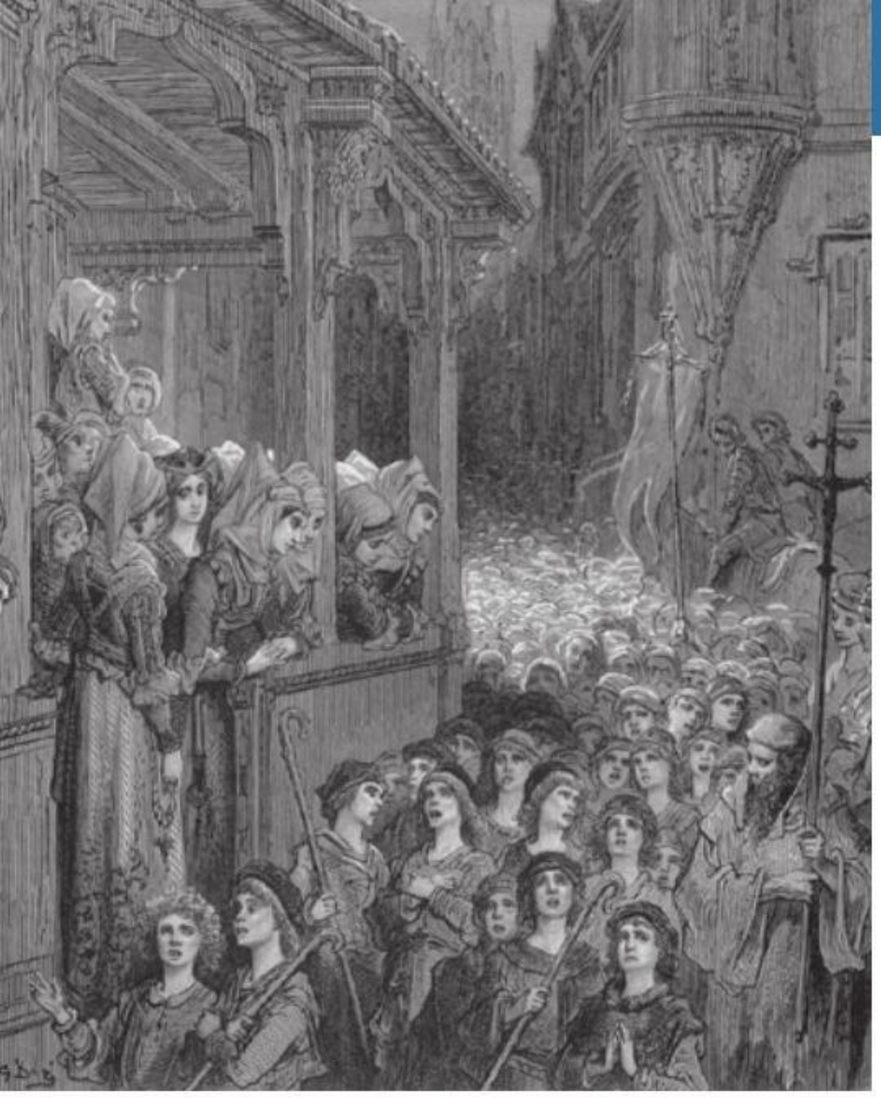

Niepowodzenia w Ziemi Świętej tłumaczono na wiele sposobów. Jednym z nich był pogląd, że przyczynę klęsk wypraw krzyżowych stanowiły liczne grzechy jej uczestników. Wysnuto więc wniosek, że wyzwolenia Jerozolimy spod panowania niewiernych mogą dokonać tylko niewinne dzieci. W 1212 r. zorganizowano krucjatę dziecięcą. Jej uczestnicy prowadzeni przez kaznodziejów wędrowali do portów nad Morzem Śródziemnym. Większość dzieci nigdy nie dotarła do celu wyprawy, ponieważ zmarła na skutek chorób, głodu i wycieńczenia. Ilustracja z końca XIX w.

Upadek idei krucjat

Wkrótce w Europie zaczęto nawoływać do zorganizowania **IV krucjaty** (**1202–1204**). Kiedy uczestnicy dotarli do punktu zbornego w Wenecji, okazało się, że nie mają środków na transport morski. Trudną sytuację krzyżowców postanowili wykorzystać doża (władca) wenecki oraz wygnany z Bizancjum pretendent do tronu Aleksy IV. W zamian za obietnicę pomocy finansowej nakłonili oni krzyżowców do uderzenia na Cesarstwo Wschodnie. W **1204 r.** krzyżowcy zdobyli Konstantynopol, złupili go i wymordowali mieszkańców, czym zhańbili ideę krucjat.

Skutkiem IV krucjaty było utworzenie z części Cesarstwa Bizantyńskiego **Cesarstwa Łacińskiego**, które przetrwało do 1261 r. Bizancjum nie wróciło już do dawnej świetności, a osłabione przez krzyżowców nie mogło stawić skutecznego oporu późniejszym najeźdźcom.

Wykorzystywanie krucjat do realizacji prywatnych planów zniechęciło wielu chrześcijan do finansowania wypraw, zwłaszcza że były niezwykle kosztowne. Kolejne krucjaty spotkały się ze sprzeciwem w świecie chrześcijańskim i nie przyniosły większych rezultatów. Stopniowo muzułmanie wypierali krzyżowców. Idea wypraw krzyżowych ostatecznie upadła w **1291 r.** wraz ze zdobyciem przez muzułmanów ostatniej twierdzy chrześcijańskiej – **Akki**.

W 1291 r. muzułmanie zdobyli Akkę – ostatnią stolicę Królestwa Jerozolimskiego. Był to koniec istnienia państwa krzyżowców w Ziemi Świętej. Dominique Papety (czyt. dominik papeti), *Oblężenie Akki 1291*, obraz z 1840 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Krzyżowcy w bitwie pod Montgisard (czyt. monżisar) w Ziemi Świętej w 1177 r. pod wodzą króla jerozolimskiego Baldwina IV pokonują siły muzułmańskie Saladyna. Obraz Charlesa-Philippe'a Larivière'a (czyt. szarla filipa lariwiera) z połowy XIX w., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Tabela nr 1. Wyprawy krzyżowe w XI–XIII w.

KRUCJATA	DATA	INICJATOR/ORGANIZATOR	SKUTEK
I	1096–1099	papież Urban II	utworzenie Królestwa Jerozolimskiego
II	1147–1149	król Francji Ludwik VII król Niemiec Konrad III	porażka zachodnioeuropejskiego rycerstwa
III	1189–1192	papież Grzegorz VIII cesarz Fryderyk I Barbarossa król Francji Filip II August król Anglii Ryszard Lwie Serce	uzyskanie zgody Saladyna na pielgrzymowanie pątników do Grobu Pańskiego
IV	1202–1204	papież Innocenty III	zdobycie i złupienie Konstantynopola, utworzenie Cesarstwa Łacińskiego
V	1217–1221	papież Innocenty III cesarz Fryderyk II Hohenstauf	zakończony niepowodzeniem atak na Egipt
VI	1248–1254	król Francji Ludwik IX Święty	przegrana i powrót wojsk do Akki
VII	1270	król Francji Ludwik IX Święty	porażka i zniechęcenie do dalszych wypraw

Na upadek idei krucjat złożyło się wiele przyczyn. Ich organizatorzy, zwłaszcza europejscy władcy i możni, byli zniechęceni kolejnymi porażkami. Znaczna część rycerzy nie zamierzała zostawać na dłużej w Ziemi Świętej i wracała do swych domów, a osadnicy, którzy zdecydowali się pozostać, żyli w ciągłym poczuciu zagrożenia. Przywódcy wypraw najczęściej mieli odmienne interesy, a konflikty między nimi prowadziły do dezorganizacji i kolejnych porażek. Wyprawy, początkowo mające na celu pomoc pielgrzymującym do Ziemi Świętej, z czasem zamieniły się w grę interesów. Okrucieństwa, rzezie i grabieże, do których dochodziło w trakcie walk, przysłoniły etyczny wymiar krucjat. Zamiast zdyscyplinowanego rycerstwa często brali w nich udział przestępcy lub osoby wykluczone ze swoich wspólnot, dla których udział w krucjacie był szansą odkupienia grzechów lub szybkiego wzbogacenia się.

Uczestnicy krucjat nie ograniczali zasięgu działań do Ziemi Świętej. Już na początku krucjaty ludowej doszło do licznych pogromów ludności żydowskiej zamieszkującej tereny Rzeszy Niemieckiej. Choć część gmin żydowskich znalazła się pod ochroną biskupów katolickich, pogromy nie ustawały. Niechęć chrześcijan wynikała przede wszystkim z budowanego przez Kościół wizerunku Żyda jako zabójcy Chrystusa oraz odrębności kulturowej wyznawców judaizmu.

Oprócz najbardziej znanych zakonów rycerskich – templariuszy, joannitów czy Krzyżaków – na terenie Ziemi Świętej powstały i działały również inne zakony, np. Zakon Rycerzy Tau, lazaryci, bożogrobcy, Zakon Monte Gaudio oraz Zakon św. Tomasza z Akki. Zakony rycerskie zakładano także w Europie. Na przykład na Półwyspie Iberyjskim powstał Zakon Santiago. Jego celem była ochrona pielgrzymów podążających do grobu św. Jakuba w Composteli. Rycerzy tego zgromadzenia angażowano również do walki z Maurami – jak w średniowieczu określano muzułmanów panujących na półwyspie.

Powstanie zakonów rycerskich

Rozwój idei krucjatowej zrodził potrzebę ochrony wiernych pielgrzymujących do Ziemi Świętej. To właśnie w opiece nad pątnikami należy upatrywać początków **zakonów rycerskich**. Zgromadzenia te oprócz ochrony zapewniały pielgrzymom wyżywienie, schronienie oraz opiekę zdrowotną. Wraz ze zmieniającą się sytuacją polityczną w Ziemi Świętej zakony coraz częściej odgrywały rolę militarną, co znalazło odzwierciedlenie m.in. w regule **templariuszy**, która nakazywała im walkę z poganami. Podobne rozwiązania znalazły się też w regułach innych zakonów. Oprócz templariuszy do najważniejszych z nich zaliczamy **joannitów** oraz **Krzyżaków**.

Organizacja zakonów rycerskich

Zakony rycerskie tworzyli zakonnicy (osoby duchowne) i rycerze, których określano mianem braci. Jedni i drudzy postępowali według reguły zakonnej, ale rycerze nie składali ślubów zakonnych: czystości, ubóstwa i posłuszeństwa. Każdy członek zakonu pełnił wyznaczoną funkcję w życiu zgromadzenia. Spośród rycerzy wybierano **wielkiego mistrza**, który dożywotnio kierował całym zgromadzeniem. Podlegali mu wielcy komturowie i komturowie. Istotną rolę odgrywali też wielki marszałek dowodzący wojskiem oraz skarbnik czuwający nad sprawami finansowymi i gospodarczymi. Razem z zakonnikami mieszkali rzemieślnicy oraz służba.

Templariusze. Ilustracja współczesna.

Templariusze – Zakon Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona

Zakon powstał w **1118 r.** w Jerozolimie z inicjatywy rycerzy francuskich. Przez prawie 200 lat był najpotężniejszą i najbardziej wpływową organizacją zakonną. Nazwa pochodzi od łacińskiego słowa ***templum***, czyli świątynia. Siedziba zakonu mieściła się w pobliżu miejsca, w którym znajdowała się kiedyś świątynia jerozolimska. Templariusze na zbroi nosili białą pelerynę z czerwonym krzyżem. Pod koniec XIII w. wraz z upadkiem Akki templariusze przenieśli się najpierw na **Cypr**, a później do **Francji**. Templariusze cieszyli się poważaniem nie tylko papieża, lecz także monarchy francuskiego Filipa IV Pięknego. Udzielali mu wsparcia zarówno militarnego, jak

i finansowego. Dług, który monarcha francuski zaciągnął u templariuszy, ale przede wszystkim niemożność jego spłacenia stały się przyczyną oskarżenia zakonników o herezję, czary i rozpustę. Z inicjatywy króla francuskiego wytoczono im proces, w wyniku którego w **1311 r.** nastąpiła likwidacja zakonu, a ostatni mistrz **Jakub de Molay** (czyt. mole) został spalony na stosie jako domniemany heretyk.

Joannici. Ilustracja współczesna.

Joannici – Suwerenny Rycerski Zakon Szpitalników Świętego Jana z Jerozolimy, z Rodos i z Malty

Zakon został utworzony w **1113 r.** i wywodził się z bractwa szpitalnego mieszczącego się w Kościele św. Jana w Jerozolimie. Joannici zajmowali się **prowadzeniem szpitali**, opieką nad osobami ubogimi oraz walką z niewiernymi. Ich strój składał się z czarnego habitu i czarnego płaszcza z kapturem. Po lewej stronie szaty naszywano biały krzyż maltański. Do walki zakonnicy wkładali czerwony płaszcz z białym krzyżem.

Po klęsce ruchu krucjatowego utworzyli w 1309 r. państwo na wyspie **Rodos**, a w XVI w. osiedlili się na Malcie. Do Polski joannici przybyli w 1166 r. Byli jedną z najstarszych organizacji charytatywnych działających na ziemiach polskich. Zakon prowadzi swą działalność do dziś.

Krzyżacy – Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie

Zakon powstał w Jerozolimie w **1191 r.** ze stowarzyszenia opiekującego się rannymi i chorymi. Przekazano mu w tym celu szpital (stąd pełna nazwa zakonu) przeniesiony do Akki. Po upadku twierdzy Krzyżacy rozpoczęli działalność w Europie, gdzie otrzymywali kolejne ziemie na terenie państw niemieckich.

Wielki mistrz zakonny **Herman von Salza** (czyt. fon zalca), twórca potęgi Krzyżaków, chciał utworzyć państwo zakonne na Węgrzech. Ostatecznie silne i świetnie zorganizowane państwo krzyżackie powstało nad Bałtykiem. W 1228 r. Krzyżacy pojawili się na ziemi chełmińskiej, którą otrzymali jako lenno od polskiego księcia Konrada Mazowieckiego (zob. s. 328) w zamian za pomoc w walce z pogańskimi Prusami. Wkrótce ziemia ta stała się przedmiotem konfliktu między Polską a zakonem krzyżackim. Zakon istnieje do dziś.

Krzyżacy. Ilustracja współczesna.

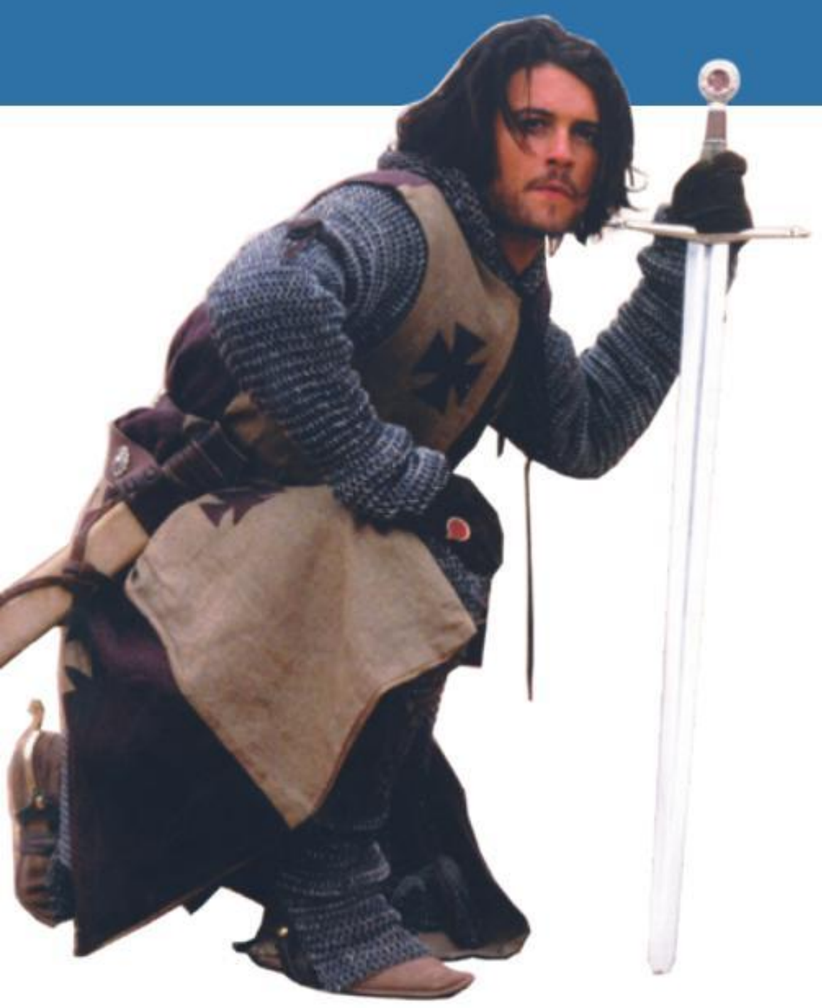

Wyprawy krzyżowe stały się tematem wielu dzieł literackich, malarskich i filmowych. Popularne książki Waltera Scotta (czyt. łoltera skota) *Talizman* i *Ivanhoe* (czyt. ajwenhoł) czy 4-tomowa powieść Zofii Kossak-Szczuckiej *Krzyżowcy* przyczyniły się do wzrostu zainteresowania historią krucjat. Powstały też filmy fabularne, chociaż większość z nich nie jest zgodna z faktami historycznymi, np. *Królestwo niebieskie* Ridleya Scotta (czyt. ridleja skota; kadr z filmu na zdjęciu). Wyprawy krzyżowe pojawiają się też w grach komputerowych, np. *Crusader* (czyt. krusejder) *Kings*.

Kraje Lewantu

Państwa leżące na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego.

Skutki wypraw krzyżowych

Bezpośrednie korzyści z krucjat odniosły **papiestwo** i **miasta włoskie**. Jako inicjatorzy i organizatorzy krucjat papieże przekonali do swych idei potężnych cesarzy i królów, a miasta włoskie – na czele z Wenecją – dorobiły się fortuny, zaopatrując Królestwo Jerozolimskie oraz przewożąc pielgrzymów i krzyżowców.

Wskutek wypraw krzyżowych **upadła potęga Cesarstwa Bizantyńskiego** oraz pogłębiły się różnice między Kościołami wschodnim i zachodnim.

Ruch krucjatowy wywarł wpływ na życie religijne i rozwój kultury. Powstał **etos idealnego rycerza** walczącego za wiarę, dotrzymującego słowa i dbającego o swój honor. Rozwinął się ruch pielgrzymkowy. Sprzyjała temu praktyka udzielania odpustu zupełnego (darowania wszystkich grzechów) osobom odwiedzającym Grób Pański. Królestwo Jerozolimskie łączyło świat Zachodu i Wschodu. Odbywała się tu intensywna wymiana kulturowa, która promieniowała na Europę i Bliski Wschód. Do Europy trafiło wiele rozwiązań architektonicznych, technicznych i naukowych. Z kolei krzyżowcy budowali obiekty sakralne i potężne twierdze, które pozostawiły trwały ślad w krajobrazie Bliskiego Wschodu.

Ożywiona **wymiana handlowa** z krajami Lewantu przyniosła ogromną fortunę miastom włoskim i kupiectwu. Otworzyła także Europę na kraje muzułmańskie. Europejczycy zaczęli się interesować odległymi i nieznanymi im dotychczas krajami. Dla wielu ludzi udział w dalekiej wyprawie mógł zaowocować wzrostem dochodów czy po prostu był szansą przeżycia niezwykłej przygody.

Jednym ze skutków wypraw krzyżowych było **utworzenie zakonów rycerskich**. Pielgrzymi potrzebowali nie tylko opieki zdrowotnej, lecz także ochrony przed napadami ze strony muzułmanów. Zakony powstały z bractw zawiązanych w Ziemi Świętej, które wspierały pielgrzymów i niosły im pomoc.

Krucjaty nie osiągnęły zamierzonego celu. Po niecałych 200 latach muzułmanie odzyskali utracone ziemie. W imię religii obie strony dopuszczały się gwałtów i rzezi. Wywarło to długotrwały **negatywny wpływ na relacje chrześcijańsko-muzułmańskie**.

Z wyjątkiem I krucjaty żadna z prowadzonych przez krzyżowców wypraw nie przyniosła zakładanych rezultatów. Chrześcijanom nie udało się odzyskać na trwałe Ziemi Świętej. Karl Friedrich Lessing (czyt. fridrich les-ing), *Ostatni krzyżowiec*, obraz z 1835 r., Muzeum Kraju Związkowego Nadrenii w Bonn.

Wyprawy krzyżowe
Podsumowanie 24

Polecenia podsumowujące

1. Podaj przyczyny podjęcia wypraw krzyżowych.
2. Wyjaśnij, dlaczego upadła idea ruchu krucjatowego.
3. Wskaż religijne, polityczne i społeczno-gospodarcze skutki wypraw krzyżowych.
4. Wymień zakony rycerskie powstałe w Ziemi Świętej i wyjaśnij, dlaczego je utworzono.
5. Oceń rolę zakonów rycerskich i szpitalniczych w średniowiecznej Europie.

◆ Wyprawy krzyżowe

Przyczyny	Najważniejsze wydarzenia	Skutki
Polityczne • dążenie papiestwa do rozszerzenia swoich wpływów politycznych • chęć wzmocnienia pozycji papiestwa względem cesarstwa w sporze o inwestyturę • sukcesy rekonkwisty dające nadzieję na odzyskanie Ziemi Świętej	• 1095 – apel papieża Urbana II w Clermont – wezwanie do krucjaty • 1096–1099 – I krucjata i utworzenie Królestwa Jerozolimskiego • 1192 – zgoda Saladyna na pielgrzymki chrześcijan do Jerozolimy • 1204 – zdobycie i złupienie Konstantynopola, utworzenie Cesarstwa Łacińskiego, zhańbienie idei krucjat • 1291 – upadek ostatniej twierdzy chrześcijańskiej – Akki • 7 krucjat w latach 1096–1270	Polityczne • wzrost potęgi papiestwa • wzrost znaczenia miast włoskich • upadek potęgi Cesarstwa Bizantyńskiego
Społeczno-gospodarcze • rozwiązanie problemu braku ziemi dla rycerstwa • okazja do zdobycia sławy i bogactw przez rycerstwo • próba rozwiązania problemu głodu w Europie		Społeczno-gospodarcze • powstanie etosu idealnego rycerza • intensywna wymiana kulturowa i handlowa • powstanie zakonów rycerskich
Religijne • ochrona pielgrzymów i miejsc świętych przed muzułmanami • działalność wędrownych kaznodziejów • chęć odzyskania Ziemi Świętej • szansa na zjednoczenie chrześcijan zachodnich i wschodnich • sposób na odbycie pokuty przez chrześcijan		Religijne • rozwój ruchu pielgrzymkowego • pogłębienie różnic między Kościołem wschodnim a zachodnim • długotrwałe pogorszenie się relacji między światem muzułmańskim a chrześcijańskim

◆ Zakony rycerskie

Powstanie w wyniku rozwoju idei krucjatowej.
Cele działalności – ochrona pątników pielgrzymujących do Ziemi Świętej i udzielanie im pomocy.
Najważniejsze zakony rycerskie: templariusze, joannici i Krzyżacy.
Na czele zakonu wielki mistrz.
Po upadku ruchu krucjatowego działalność w Europie – istotna rola w polityce i gospodarce różnych państw.

Polecane publikacje

Hans Eberhard Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, Kraków 2008.
Steven Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, Warszawa 1987.
Michael Walsh, *Wojownicy Pana. Chrześcijańskie zakony rycerskie*, Kraków 2005.

25 Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie w XI–XIII w.

XI–XIII w.
rozwój społeczno-gospodarczy w Europie

Przypomnij

- Czym była gospodarka naturalna?

Cel lekcji

- Poznam przemiany społeczno-gospodarcze, które zaszły w Europie w XI–XIII w.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny ożywienia gospodarczego w XI–XIII w.
- Przedstawiam najważniejsze zmiany, które nastąpiły na średniowiecznej wsi.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach doszło do rozwoju miast w XI w.
- Charakteryzuję formy produkcji rzemieślniczej i handlu w średniowiecznych miastach.
- Opisuję Republikę Wenecką.

Ożywienie społeczno-gospodarcze

We wczesnym średniowieczu w Europie życie toczyło się głównie na wsi. Wraz z upadkiem Cesarstwa Zachodniorzymskiego i powstaniem nowych państw dawne ośrodki miejskie straciły znaczenie lub uległy zniszczeniu. Według szacunków w całej Europie Zachodniej ok. 1000 r. istniało tylko 100 miast, w których żyło ok. 10% populacji tej części kontynentu. Nastąpił powrót do **gospodarki naturalnej**, której podstawę stanowiły rolnictwo i hodowla. Wieś w początkach wieków średnich zaspokajała potrzeby ówczesnych Europejczyków.

Zmiana rozpoczęła się w XI w., a jej dalekosiężne skutki sięgnęły połowy XIV stulecia. Nastąpił okres **szybkiego rozwoju demograficznego i gospodarczego**. Populacja Europy w ciągu 300 lat wzrosła z 38,5 mln do 73,5 mln. Było to możliwe dzięki kilku czynnikom:

- w X i XI w. prawie całkowicie ustały najazdy zewnętrze (Normanów, Arabów, Węgrów), które trapiły przede wszystkim Europę Zachodnią i znacznie zmniejszyły populację;
- klimat stał się cieplejszy i bardziej suchy, co sprzyjało wegetacji roślin, a tym samym zwiększeniu plonów;
- nastąpił wzmożony ruch kolonizacyjny i związany z nim proces pozyskiwania nowych terenów pod uprawy;
- w rolnictwie wprowadzono nowe rozwiązania techniczne i metody uprawy.

Przemiany społeczne i gospodarcze wpłynęły także na sytuację bytową ówczesnych mieszkańców Europy. Poprawiła się jakość spożywanych posiłków. Na stołach pojawiła się większa ilość **białka pochodzenia zwierzęcego**. Ponadto między XI a XIII w. Europę omijały wielkie klęski głodu, co miało wpływ na długość życia.

M1 **Wykres nr 1. Szacunkowa liczba mieszkańców Europy od VI do połowy XIV w.**

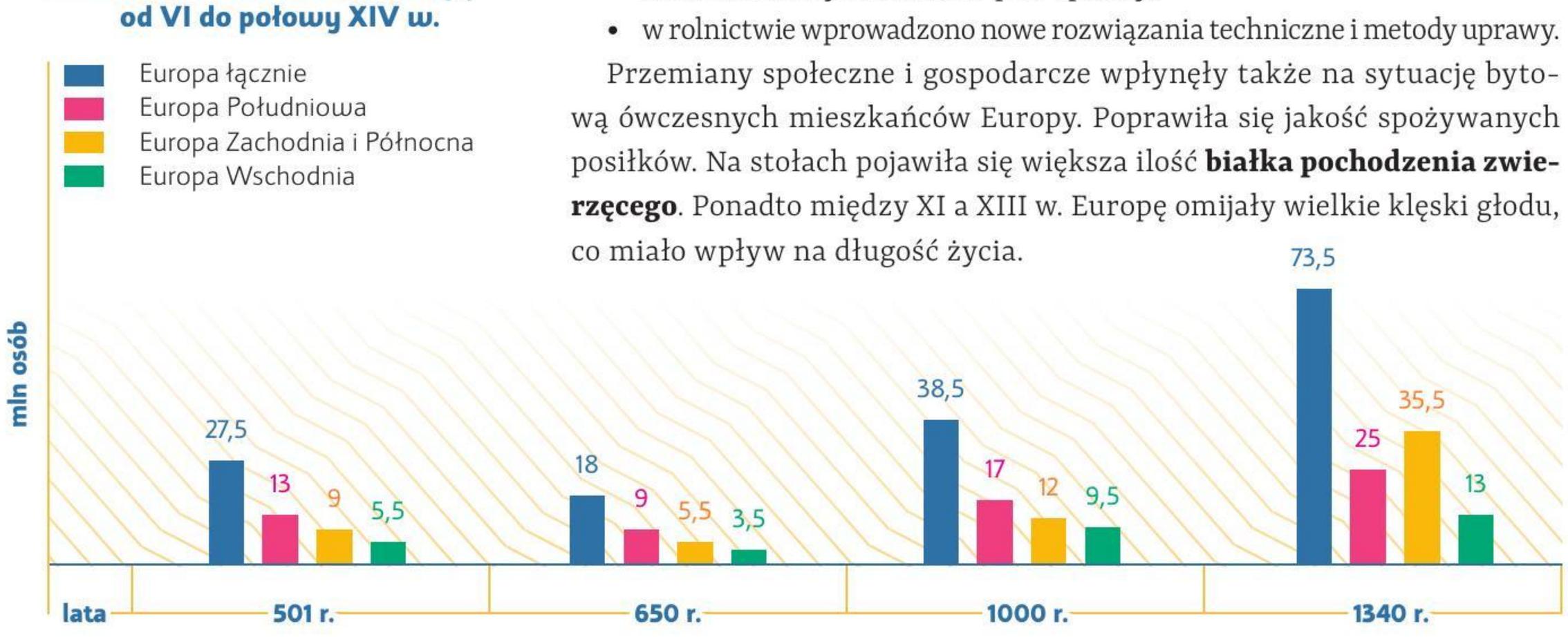

Na podstawie: Josiah C. Russell, *Population in Europe*, [w:] *The Fontana Economic History of Europe*, [Vol. 1:] *The Middle Ages*, ed. Carlo M. Cipolla, Glasgow 1972, s. 25–71.

Przemiany w rolnictwie

O ile w epoce karolińskiej we Francji z jednego zasianego ziarna otrzymywano dwa kolejne, o tyle w XII w. tych ziaren było od 4 do 7, a w XIII w. – ok. 10. Wzrost plonów był możliwy dzięki **zastosowaniu w rolnictwie nowych narzędzi** oraz **wprowadzeniu zmian w organizacji upraw**. Dotychczas przeważały narzędzia drewniane – radło i pług sprawdzały się na glebach lekkich, jednak nie przynosiły pożądanych efektów na ziemiach ciężkich. Dlatego zaczęto stosować **żelazny pług**, który orał glebę głębiej, dzięki czemu wydobywał na powierzchnię żyźniejszą i niewyjałowioną ziemię. Aby zwiększyć siłę pociągową zwierząt, zaczęto używać **chomąta**, które w przeciwieństwie do stosowanych we wczesnym średniowieczu jarzma i rzemieni nie tylko znacznie zwiększało efektywność, lecz także umożliwiało wykorzystanie koni do pracy na roli. Na wsiach pojawiły się **młyny wodne**, które szybciej i skuteczniej przetwarzały zboża na mąkę lub kaszę.

M3 Zastosowanie nowych narzędzi w rolnictwie zwiększyło wydajność ziemi. Używany na północy Europy pług kolešny z żelazną odkładnicą, dzięki któremu można było kontrolować głębokość orki i przewracać skiby ziemi, świetnie się sprawdzał na ciężkich glebach. Ilustracja z XV-wiecznych *Bardzo bogatych godzinek księcia de Berry* przedstawia chłopa podczas orki.

M2 Zakładanie nowych wsi w dobrach kościelnych opisane w XII-wiecznej kronice z Morigny*

Otrzymaliśmy w ten sposób wieś, a raczej pustkowie Maison-en-Beauce (opodal Chartres*). [...] Przejęliśmy tę ziemię – dotąd nieuprawną – aby ją zagospodarować (1102 r.). Rozglądaliśmy się w naszej wspólnocie za kimś odpowiednim do tego wielkiego zadania, jednakże bez powodzenia, aż Baldwin [...], niezrażony ogromem przedsięwzięcia, zgłosił się dobrowolnie do tej pracy [...]. I Baldwin zagospodarował to od dawna nieuprawne miejsce; wyplenił osty i głogi, paprocie i jeżyny, a także inne zielska i rupiecie za pomocą pługa, motyki oraz innych rolniczych narzędzi. Zebrał tam około osiemdziesięciu chłopskich osadników.*

Christopher Brooke, *Europa średniowieczna 962–1154*, Warszawa 2001, s. 82.

* **Morigny** (czyt. morini)
Maison-en-Beauce (czyt. mezą ą bos)
Chartres (czyt. szartr)

Praca z materiałami

1. Podaj, w których wiekach w Europie nastąpił największy wzrost ludności. Wyjaśnij, czym był spowodowany. **M1**
2. Podaj region Europy o najmniejszej liczbie ludności. **M1**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób zagospodarowano tereny rolne, by nadawały się do użytku. **M2**
4. Wymień rozwiązania techniczne, które w XI–XIII w. pojawiły się na wsi. **M3**

Pojawienie się trójpolówki zrewolucjonizowało rolnictwo. Ilustracja współczesna przedstawiająca układ pól z zastosowaniem trójpolówki.

W pracach rolnych chłopi posługiwali się wieloma narzędziami. Niektóre z nich znane były już w starożytności – jak kosa, którą wynaleźli Rzymianie. W średniowiecznych gospodarstwach używano jej do koszenia trawy. Z biegiem czasu przeznaczenie kosy się zmieniało. W późnym średniowieczu zaczęto jej używać do ścinania zbóż jarych, mniej podatnych na wysypywanie się ziarna. Kosa stała się narzędziem niezbędnym przy żniwach dopiero w XVIII w., kiedy to stopniowo zaczęła zastępować powszechnie stosowany do tej pory sierp. Ilustracja pochodzi z niemieckiej księgi powstałej w drugiej połowie XV w.

Również w dziedzinie upraw zaczęto stosować nowe rozwiązania. Pojawiła się **trójpolówka**. System ten polegał na podziale pola na trzy części. Na pierwszej z nich siano zboże ozime, na drugiej – jare, a trzecia część leżała odłogiem – wykorzystywano ją np. jako pastwisko. Po roku następowała rotacja: pierwsze pole obsiewano zbożem jarym, drugie przekształcano w pastwisko, a na trzecim wysiewano zboże ozime. Po kolejnym roku następowała ponowna zmiana. Zastosowanie trójpolówki przyczyniło się do zwiększenia plonów, wzrósł bowiem areał uprawny. W przeciwieństwie do stosowanej wcześniej dwupolówki, w której obsiewano połowę powierzchni rolnej, obecnie wykorzystywano pod uprawy dwie trzecie z niej. Ponadto sezonowość – obsiewanie zbożem jarym i ozimym – chroniła ziemię przed szybkim wyjałowieniem. Taki sposób uprawy sprawiał, że praca chłopów była mniej intensywna. Istotną rolę odegrało też **nawożenie gleby** i dostosowanie upraw do warunków panujących w danym regionie Europy. W północnej części kontynentu zamiast **pszenicy** i **jęczmienia** uprawiano mniej wymagające **owies** i **żyto**. W hodowli nadal przeważały świnie, krowy, kozy, owce, gęsi i kury. Zwierzętami pociągowymi były woły, a także coraz częściej wykorzystywane w rolnictwie konie.

Średniowieczna wieś i jej mieszkańcy

Przemiany w rolnictwie oraz wzrost demograficzny wpłynęły również na zmianę organizacji prawnej wsi. Właścicielami gruntu, na którym znajdowały się gospodarstwa, byli przeważnie król, instytucja kościelna lub możnowładca. Chłop w zamian za użytkowanie ziemi oraz opiekę oddawał się w poddaństwo, co się wiązało z wieloma obowiązkami wobec właściciela.

Jedną z podstawowych powinności było świadczenie **renty feudalnej**. Chłop mógł ją płacić w pieniądzu lub naturze. W VIII i IX w. pojawiła się **pańszczyzna**, czyli **renta odrobkowa**, która stała się jednym z najpowszechniejszych obciążeń chłopskich. Wraz z rozwojem gospodarczym w XI–XIII w. jej znaczenie malało na rzecz **czynszu w pieniądzu**. Wynikało to przede wszystkim ze wzrostu zamożności chłopów. Historycy są zgodni, że ta forma była bardzo atrakcyjna również dla właściciela ziemi, otrzymywał on bowiem gotówkę – zwykle srebrne monety, którymi chłopi opłacali czynsz. Możliwość wzbogacenia się, a także różnego rodzaju przywileje udzielane przez właścicieli swoim poddanym zachęcały ich do pozostania w dobrach pana i pozyskiwania nowych terenów pod uprawę.

Chłopi, którzy nie byli zadowoleni z zaoferowanych im warunków, mogli skorzystać z **prawa wychodu**, czyli prawa opuszczenia miejsca zamieszkania. Dlatego właściciele starali się stworzyć jak najdogodniejsze warunki do osadnictwa.

Właściciel ziemi coraz częściej przypominał przedsiębiorcę, któremu zależało na osiągnięciu zysków i zatrzymaniu przy sobie chłopów. Przekazywał więc część uprawnień swoim poddanym, którzy dzięki temu mogli tworzyć **samorządy** (**gminy**). Kompetencje samorządu były określone w umowie. Zdarzało się, że na jego czele stawała jedna osoba, np. w Europie Środkowej – **sołtys**. Na mocy porozumienia z panem sołtys otrzymywał lepsze grunty oraz dodatkowe uprawnienia gospodarcze. Zyskiwał również część uprawnień związanych z sądzeniem mieszkańców wsi i z tego tytułu przysługiwało mu dodatkowe wynagrodzenie.

Władza sprawowana przez sołtysa w średniowiecznej wsi stanowiła przedłużenie władzy pana. Zakres uprawnień sołtysa określały zapisy prawne, np. XIII-wieczne *Zwierciadło saskie* zawierało spis prawa zwyczajowego obowiązującego na terenie Saksonii. Oprócz kompetencji sądowniczych sołtys zyskiwał wiele innych uprawnień, np. mógł prowadzić młyn lub warsztat rzemieślniczy, a także polować w lasach należących do feudała. Miniatura pochodząca ze *Zwierciadła saskiego* przedstawia sołtysa pełniącego funkcje sądownicze.

Odrodzenie miast

Zmiany zachodzące od XI w. na wsi wpłynęły również na **odrodzenie miast**, których znaczenie gospodarcze w okresie wczesnego średniowiecza było niewielkie. Wzrost demograficzny na wsi skłaniał chłopów do poszukiwania nowego źródła utrzymania. Część z nich zaczęła się osiedlać w miastach i zajmować rzemiosłem. Wytworzone w ten sposób produkty trafiały na lokalny rynek i zaspokajały nie tylko potrzeby pana feudalnego, lecz także okolicznych chłopów. W warsztatach powstawały niezbędne w rolnictwie części żelazne do pługa oraz elementy młynów wodnych.

Wytworzona nadwyżka produkcji rolnej pozwalała chłopom na jej sprzedaż w mieście. Dzięki temu zyskiwali pieniądze, a mieszkańcy miast mogli się skoncentrować na zajęciach niezwiązanych z rolnictwem, np. **rzemiośle** i **handlu**. Według szacunków ok. 1300 r. w Europie istniało 4–5 tys. ośrodków miejskich. Do największych należały: Paryż (ok. 200 tys. mieszkańców), Mediolan, Florencja, Wenecja (ok. 100 tys.), Neapol, Palermo, Genua, Londyn (ok. 50 tys.) oraz Brugia (ponad 45 tys.). Jednak większość ówczesnych miast była niewielka i zamieszkiwało je od kilkuset do kilku tysięcy mieszkańców.

Rozwój handlu i rzemiosła pociągnął za sobą zmianę w sposobie myślenia wielu osób. Zaczęto zwracać większą uwagę na kwestie żywieniowe. Na ilustracji widać kupców oceniających jakość mięsa sprzedawanego przez rzeźnika. Rysunek pochodzi z *Tacuinum* (czyt. takuinum) *sanitatis* – popularnego w średniowiecznej Europie poradnika zdrowego stylu życia.

Średniowieczne miasto

Miasta budowane w średniowieczu miały regularną i zaplanowaną zabudowę. Ich głównym punktem był ulokowany centralnie rynek, przy którym stawiano najważniejsze budynki, m.in. ratusz oraz kamienice najbogatszych mieszkańców – patrycjuszy. W bezpośrednim sąsiedztwie rynku znajdował się również kościół farny (parafialny). Ulice przecinały się pod kątem prostym, a główne arterie krzyżowały się w centrum miasta. Zamieszczony poniżej plan ukazuje średniowieczną zabudowę Frankfurtu nad Menem.

Przemiany społeczno-gospodarcze w XI–XIII w. przyczyniły się do zwiększenia populacji miejskiej. Ok. 1200 r. największymi miastami Europy były: Mediolan i Florencja (ok. 70 tys. mieszkańców), Paryż (ok. 50 tys.), Wenecja i Bolonia (ok. 40 tys.), Rzym i Kolonia (ok. 30 tys.) oraz Londyn (ok. 25 tys.).

Elementy średniowiecznego miasta

1. rynek
2. ratusz
3. kościół farny
4. mury miejskie
5. bramy miejskie

Dokumentem, który określał funkcjonowanie miasta, był wilkierz. Regulował on sprawy z zakresu prawa, porządku publicznego, organizacji handlu oraz działalności cechów rzemieślniczych. Za przygotowanie wilkierzy była odpowiedzialna rada miejska.

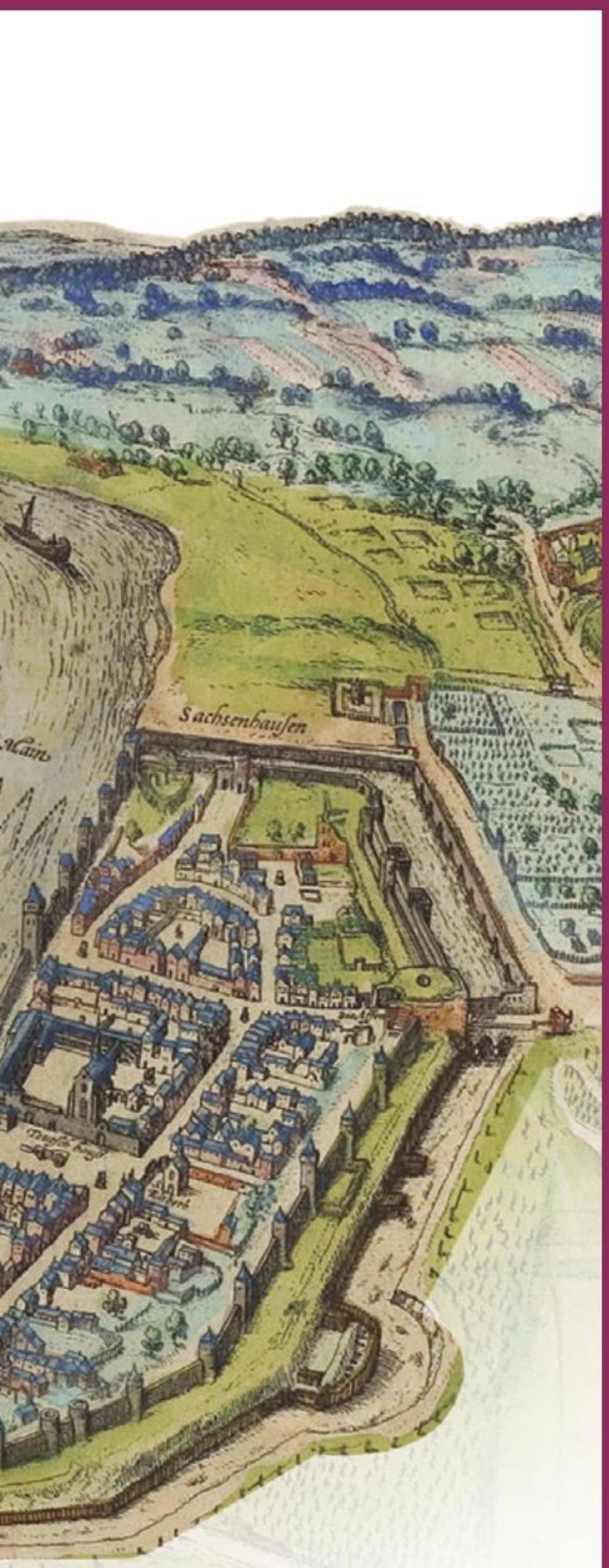

Głównym budulcem średniowiecznych miast było drewno. Domy wznoszono w konstrukcji ryglowej – z dużych grubych belek wykonywano szkielet ścian, który następnie wypełniano słomą wymieszaną z gliną. Stosowanie łatwopalnych materiałów budowlanych powodowało, że miasta były narażone na częste pożary, kończące się prawie całkowitym zniszczeniem budynków. Na fotografii średniowieczna zabudowa miejska w Colmar (czyt. kolmar) na terenie dzisiejszej Francji.

Praca z infografiką

1. Wymień najważniejsze budowle w średniowiecznym mieście. Określ ich funkcje.
2. Wyjaśnij, w jakim celu spisywano wilkierze miejskie.
3. Przedstaw związek między zabudową miasta a bezpieczeństwem mieszkańców.

Średniowieczne miasta były miejscami tętniącymi życiem. Pojawiający się w nich kupcy przybywali z całego ówcześnie znanego świata. Félix de Vigne (czyt. wiń), *Średniowieczny targ w Gandawie*, obraz z 1862 r., Muzeum Sztuk Pięknych w Gandawie w Belgii.

Miasto i jego mieszkańcy

Rozwój gospodarczy wpłynął na wzrost zamożności ludzi żyjących w miastach, a w konsekwencji wymógł nowe rozwiązania ustrojowe. Najbogatsi mieszkańcy zabiegali o poszerzenie swoich uprawnień. Z czasem zaczęli dążyć do uniezależnienia się od panów feudalnych, co często prowadziło do otwartych konfliktów zbrojnych. W efekcie miasta zyskiwały autonomię, której przejawem było powstanie **samorządu miejskiego**. To na jego rzecz pan zrzekał się części swoich uprawnień. Mieszkańcy miasta otrzymywali możliwość stanowienia **własnego prawa**. Najważniejszym organem władzy była **rada miejska**, w której zasiadali **rajcy**. Na jej czele stał **burmistrz**.

Miasta były bardzo zróżnicowane pod względem społecznym, na co wpływ miała głównie pozycja prawna i majątkowa mieszkańców. Na szczycie drabiny znajdowali się członkowie bogatych rodzin kupieckich – **patrycjusze**. Do nich należała faktyczna władza w mieście. Przedstawiciele najbardziej znamienitych rodzin pełnili funkcje m.in. rajców i burmistrzów. Niższą pozycję w hierarchii zajmowali mniej zamożni kupcy i rzemieślnicy, czyli **pospólstwo**. Choć stanowili najliczniejszą grupę społeczną, ich rola polityczna była niewielka.

Zadaniem rad miejskich było sprawne zarządzanie miastem. Oprócz wilkierzy, które stanowiły podstawowe źródło prawa w mieście, rady opracowywały również przepisy przeciwpożarowe. Ponadto odpowiadały za bezpieczeństwo na ulicach oraz sądy. XV-wieczna miniatura ukazuje rajców Augsburga przy pracy.

Zarówno patrycjusze, jak i pospólstwo posiadali **prawa miejskie** (byli obywatelami miasta), dlatego nazywamy ich **mieszczanami**. Najbiedniejszą grupę, pozbawioną praw miejskich, stanowił **plebs**, czyli pracownicy najemni, służba oraz żebracy. Niektórzy historycy tych ostatnich zaliczają wraz z włóczęgami do **marginesu społecznego**.

M4 **Opis ulic Paryża w relacji medyka i nadwornego historyka króla Francji Filipa II Augusta, XII w.**

Po kilku dniach zdarzyło się, kiedy Filip August zatrzymał się w Paryżu zajęty sprawami państwa, po komnacie królewskiej spacerował i podszedł do okien pałacu, skąd na rzekę Sekwanę dla rozrywki umysłu niekiedy zwykł spoglądać, że przejeżdżające miastem, ciągnione przez konie wozy, błoto rozgniatając, fetor nieznośny wytwarzały. Czego król, po komnacie chodząc, nie mógł wytrzymać i trudne, ale bardzo potrzebne dzieło wymyślił [...]. Zwoławszy przeto mieszczan wraz z naczelnikiem tego miasta, polecił na mocy władzy królewskiej, aby wszystkie ulice i drogi tego miasta twardymi [kamieniami były] wyłożone.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli, studentów i uczniów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 2003, s. 229.

Praca z materiałami

1. Wymień problemy średniowiecznego Paryża. **M4**
2. Scharakteryzuj sposób, w jaki władca został przedstawiony w źródle. **M4**
3. Wyjaśnij, czego używano w średniowieczu do barwienia ubrań. **M5**

Rozwój rzemiosła

Wraz ze wzrostem populacji ośrodków miejskich zmieniły się formy produkcji rzemieślniczej oraz handlu. Obie te gałęzie gospodarki były ze sobą powiązane. Osiedlający się w miastach ludzie tworzyli rynek zbytu dla artykułów rolnych. Jednocześnie sami często byli rzemieślnikami wytwarzającymi przedmioty, które zarówno zaspokajały potrzeby rynku lokalnego, jak i dzięki handlowi dalekosiężnemu trafiały do odległych zakątków ówczesnego świata.

Rzemiosło w miastach podlegało ścisłym regulacjom prawnym i było zorganizowane w **cechach**. Do zrzeszeń tych należeli zazwyczaj przedstawiciele jednego rzemiosła, rzadziej kilku działających w mieście. **Statuty cechowe** określały technikę wytwarzania artykułów oraz jakość surowców i produktów. Ponadto nadzorowały naukę zawodu oraz chroniły swoich członków przed działalnością **partaczy**, czyli rzemieślników niezrzeszonych w cechach. Członkami cechów mogli być wyłącznie **mistrzowie**, którzy mieli najwyższe kwalifikacje zawodowe. Zazwyczaj byli oni właścicielami warsztatów i znajdujących się w nich narzędzi. U mistrzów do zawodu przyuczali się **terminatorzy** oraz **czeladnicy**. Ci ostatni po zdaniu specjalnego egzaminu, który polegał na przygotowaniu **majstersztyku** (niem. „mistrzowskie dzieło"), mogli się stać mistrzami i otworzyć własny warsztat.

M5 Wzrost popytu na sukno sprawił, że w średniowiecznych miastach oprócz sukienników i tkaczy pojawili się farbiarze. Zajmowali się barwieniem tkanin i mieli wyłączność na wykonywanie tej czynności. Do farbowania materiałów używali naturalnych środków, m.in. soku z jagód oraz czarnego bzu, wyciągów z dziurawca, kory brzozy lub dębu oraz łusek cebuli. Popularne było również wykorzystywanie larw czerwca, z których otrzymywano czerwony barwnik. Średniowieczny farbiarz nie mógł mieszać kolorów, gdyż czynność tę postrzegano jako diabelską sztuczkę. Fragment ołtarza cechu farbiarzy z Kościoła Reformatów w Erfurcie w Niemczech, XV w.

Cech

Zrzeszenie zawodowe mistrzów danej profesji, np. piekarzy, tkaczy, szewców. Cechy zajmowały się ochroną interesów gospodarczych swoich członków oraz organizacją życia religijnego i kulturalno-towarzyskiego. Członkowie cechów wykonywali również zadania związane z obronnością miast i dobroczynnością.

W epoce średniowiecza słowo *partacz* oznaczało rzemieślnika niezrzeszonego w cechu, którego towary były tańsze, ale niekoniecznie złej jakości. Dziś słowo *partaczyć* oznacza: robić coś źle, niedbale.

Pojawienie się gospodarki towarowo-pieniężnej przyczyniło się do powstania i rozwoju banków. Prym wiodły w tym miasta włoskie, przede wszystkim Wenecja i Florencja. Z Włoch pochodzi nazwa *bank*. Włoskie słowo *banco* (czyt. banko) oznacza ławkę, przy której pierwotnie zawierane były umowy finansowe. Drzeworyt z 1490 r. przedstawia dom bankowy we Florencji.

Handel lewantyński

Wymiana handlowa Europy z krajami Lewantu, czyli leżącymi na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. Za ich pośrednictwem Europa miała dostęp do towarów z Dalekiego Wschodu. We wczesnym średniowieczu handel lewantyński był zdominowany przez kupców arabskich i żydowskich.

Gospodarka towarowo-pieniężna

Forma gospodarki, w której istnieje wyraźny podział na grupę wytwarzających produkt i grupę kupujących. Pojawiła się ona wraz z rozwojem rzemiosła i wprowadzeniem pieniądza jako środka płatniczego w średniowiecznych miastach.

Weksel

Pisemne zobowiązanie osoby, która go wystawia, do zapłacenia określonej kwoty pieniężnej osobie wymienionej w dokumencie lub okazicielowi weksla.

Handel i powstanie pierwszych banków

Produkcja większej ilości towarów w warsztatach rzemieślniczych wpłynęła korzystnie na rozwój **handlu**. Początkowo zaspokajał on potrzeby **rynków lokalnych**. We wczesnym średniowieczu **handel dalekosiężny** znajdował się przede wszystkim w rękach kupców arabskich i żydowskich. W Europie pozyskiwali oni głównie niewolników i skóry, a sami przywozili przyprawy oraz barwniki niezbędne do farbowania sukna. Wiele ośrodków miejskich stało się prężnymi centrami wymiany towarowej z określoną specjalizacją, np. w miastach fryzyjskich handlowano suknem, Wenecja zaś stanowiła jeden z głównych ośrodków **handlu lewantyńskiego**. W Europie Zachodniej dzięki handlowi rozwinęły się takie miasta, jak: Metz (czyt. mec), Magdeburg czy Verdun (czyt. werdę).

Handel w skali lokalnej odbywał się na **targach**, na które zjeżdżali chłopi z okolicznych wsi. Tam sprzedawali swoje towary i kupowali narzędzia niezbędne do pracy na roli. Istotne znaczenie w handlu dalekosiężnym odgrywały **jarmarki**. Miały one charakter ponadregionalny, a kupcy biorący w nich udział przybywali z różnych zakątków świata. Jarmark w średniowiecznym mieście odbywał się raz do roku i trwał przeważnie od jednego dnia do dwóch tygodni, choć zdarzało się, że w niektórych ośrodkach okres ten wydłużał się nawet do 49 dni. Najpopularniejsze jarmarki odbywały się we francuskim regionie Szampania. Handlowano na nich m.in. korzeniami, angielskim suknem, barwnikami oraz winami.

Intensywna wymiana handlowa, zwłaszcza międzynarodowa, doprowadziła do tego, że używano bardziej uniwersalnych środków płatniczych, opartych na kruszcu, przede wszystkim **srebrze**. Coraz częściej za towary płacono **pieniędzmi**. Nastąpił rozwój **gospodarki towarowo-pieniężnej**.

Bogacący się kupcy posiadali coraz więcej pieniędzy. Wędrując z towarami i ogromną ilością gotówki, musieli zapewnić sobie zbrojną eskortę, gdyż podróże ówczesnymi szlakami handlowymi nie należały do najbezpieczniejszych. Aby zwiększyć bezpieczeństwo gotówki oraz usprawnić transakcje handlowe, powołano do życia **banki**. Pierwsze z nich powstały w miastach włoskich. Dzięki wystawianym **wekslom** kupcy mogli pobierać pieniądze w bankach znajdujących się w innych miastach.

Również w celu obrony przed rabusiami i ochrony swoich towarów kupcy powoływali do życia **gildie**. Zrzeszenia te pozwalały na obniżenie kosztów zakupu towarów i samej podróży.

Komuny (republiki) miejskie i Hanza niemiecka

Rozwój miast oraz związany z tym wzrost pozycji ekonomicznej mieszczaństwa znacząco wpłynęły na zmianę roli politycznej tej grupy społecznej. Szczególnie widoczne było to w Italii, gdzie powstały niezależne **komuny** (**republiki**) **miejskie**. Najczęściej składały się one z jednego lub kilku miast oraz okolicznych osad. Miały własne prawa i organy władzy niezależne od panów feudalnych. Mimo że prowadziły niezależną względem siebie politykę, co niejednokrotnie kończyło się konfliktem zbrojnym, jednoczyły się w wypadku zagrożenia zewnętrznego. Do najznaczniejszych włoskich komun należały Genua, Piza, Florencja, Mediolan oraz Wenecja.

W XIII–XV w. szczególną pozycję zdobyła **Republika Wenecka**. Zawdzięczała ją przede wszystkim udziałowi w handlu lewantyńskim. O jej znaczeniu politycznym może świadczyć fakt, że Wenecjanie byli jednymi z inicjatorów IV krucjaty. Na czele republiki stał wybierany dożywotnio **doża**, do którego głównych kompetencji należało reprezentowanie państwa na zewnątrz. Jego faktyczna władza była jednak mocno ograniczona przez **Wielką Radę**. W jej skład wchodzili przedstawiciele arystokratycznych rodów, którzy ukończyli 25. rok życia. Wielka Rada była najważniejszym organem władzy w Republice Weneckiej. Decydowała o wyborze urzędników, podejmowała decyzje o rodzajach i wysokości wprowadzanych podatków oraz wypowiedzeniu wojny i zawarciu pokoju. Za zarządzanie zamorskimi posiadłościami Republiki Weneckiej oraz za jej administrację finansową odpowiadał **senat**. Od XII w. jako organ doradczy doży działała też Mała Rada, nazywana **Signorią** (czyt. s-inioriją). Z biegiem czasu zakres kompetencji Małej Rady się zmieniał i Signoria już nie tylko wspierała dożę, lecz także zastępowała go i nadzorowała jego pracę.

Republiki miejskie nie powstawały wyłącznie na zachodzie Europy. W latach 1136–1478 istniała Republika Nowogrodzka. Wykształciła się tam specyficzna forma demokracji, w której władza spoczywała w rękach zgromadzenia obywateli, kupców i bojarów (szlachty rusińskiej). Miniatura z XVI-wiecznej kroniki rosyjskiej ukazuje mieszkańców Nowogrodu przekazujących władzę Jarosławowi II Wsiewołodowiczowi.

Obraz Gentile (czyt. dżentile) Belliniego, *Procesja na Placu św. Marka*, namalowany w 1496 r., jest bezcennym źródłem wiedzy o tym, jak wyglądała Wenecja pod koniec XV w. W tle widać Bazylikę św. Marka, a z prawej strony – Pałac Dożów. Obraz znajduje się w Galerii Akademii w Wenecji.

Hanza niemiecka

Związek kupców i miast Morza Bałtyckiego i Morza Północnego, który powstał w XIII w. pod przewodnictwem Lubeki. W XIV w. i na początku XV w. Hanza faktycznie zmonopolizowała handel na Morzu Bałtyckim. Należało do niej wiele polskich miast, m.in. Gdańsk, Elbląg i Toruń. Przestała istnieć w drugiej połowie XVII w.

Gdy republiki włoskie przeżywały okres rozkwitu, na przeciwległym końcu Europy – w basenach Morza Północnego i Morza Bałtyckiego – działalność rozpoczynał związek miast kupieckich nazwany **Hanzą niemiecką**. Jego najważniejszym celem było przejęcie całkowitej kontroli nad handlem północnoeuropejskim. Na główną siedzibę związku wybrano **Lubekę** – miasto położone w północnych Niemczech. W okresie swej największej potęgi związek skupiał ok. 160 miast.

Hanza odgrywała ogromną rolę polityczną. Za sprawą wspólnej polityki miasta hanzeatyckie monopolizowały handel, a dzięki płynącemu z niego bogactwu były w stanie wystawić potężne armie zaciężne. W obronie swoich interesów Hanza prowadziła wojny z państwami. W latach 1368–1370 toczyła wojnę z Danią, zakończoną zwycięstwem związku i podpisaniem **pokoju w Stralsundzie** (czyt. sztralzundzie). Konflikt ten umocnił pozycję Hanzy jako hegemona. Jej interesy sięgały na wschodzie po Nowogród, a na zachodzie do Anglii. Od połowy XV w. pozycja Hanzy malała. Wpływ na to miało kilka czynników: uzależnienie się miast od monarchów, sprzeczne interesy miast członkowskich oraz pojawienie się na przełomie XV i XVI w. nowych szlaków handlowych. Ostatni zjazd delegatów miast członkowskich odbył się w 1669 r. i wzięło w nim udział zaledwie sześć miast.

Pierwsze hanzy tworzono w XII w. w Niderlandach. W XIII w. powstała tam Hanza londyńska, która skupiała 15 miast flandryjskich. Jej zadaniem było skupowanie wełny w Anglii na potrzebny intensywnie rozwijającej się we Flandrii produkcji sukienniczej. Od XIV w. prym w Europie wiodła już Hanza niemiecka. Na XV-wiecznej miniaturze ukazano moment zawarcia umowy między Lubeką a Hamburgiem.

Öresund (czyt. yresun), **Bełt** – cieśniny łączące Morze Bałtyckie z Morzem Północnym

szyper – kapitan niewielkiego statku

M6 **Uchwała zjazdu miast hanzeatyckich w Lubece, 1447 r.**

Nie wolno wywozić zboża przez Öresund i Bełt ani znad Łaby i Wezery inaczej niż z miast hanzeatyckich. Jeżeli jakiś szyper* przekroczy [niniejsze rozporządzenie], wówczas w żadnym mieście hanzeatyckim nie wolno ładować towaru na jego statek [...]. Jeśli złamie to rozporządzenie kupiec należący do Hanzy, towary jego podlegają konfiskacie. Jeżeli zaś naruszy je ktoś nienależący do Hanzy, traci on prawo zawierania transakcji i prowadzenia handlu w miastach hanzeatyckich.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 241.

Praca z materiałem

1. Podaj kary, jakie Hanza stosowała wobec kupców na kontrolowanym przez siebie terenie. **M6**

Polecenia podsumowujące

1. Wymień rozwiązania techniczne, które pojawiły się na wsi w XI–XIII w.
2. Scharakteryzuj samorząd wiejski i miejski w średniowieczu.
3. Opisz strukturę społeczną średniowiecznego miasta.
4. Wyjaśnij, dlaczego o weneckim doży możemy mówić, że był królem, który panuje, ale nie rządzi.

Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie w XI–XIII w. Podsumowanie 25

◆ Ożywienie gospodarcze i społeczne w Europie Zachodniej w XI–XIII w.

Ustanie najazdów Normanów, Arabów i Węgrów.
Zmiany klimatyczne korzystne dla wegetacji roślin.
Wzmożony ruch kolonizacyjny.
Poprawa jakości wyżywienia.
Pozyskiwanie nowych terenów pod uprawy.
Wzrost demograficzny.
Przemiany w rolnictwie.

◆ Zmiany na średniowiecznej wsi

Nowe rozwiązania: żelazny pług, chomąto, młyn wodny, trójpolówka, nawożenie gleby.
Dostosowanie upraw do warunków klimatycznych.
Odchodzenie od renty odrobkowej na rzecz czynszu.
Pojawienie się samorządu wiejskiego, na czele którego stał sołtys.

◆ Średniowieczne miasto

Migracje ze wsi – odradzanie się miast.
Wzrost produkcji rzemieślniczej i handlu.
Niewielkie miasta liczące od kilkuset do kilku tysięcy mieszkańców.
Samorząd miejski stanowiący własne prawa, za ich egzekwowanie odpowiedzialni burmistrz i rada miejska.
Grupy społeczne miasta: patrycjat, pospólstwo, plebs.

◆ Rozwój rzemiosła

Produkcja rzemieślnicza skupiona w cechach.
Mistrz, czeladnik i terminator.
Partacze funkcjonujący poza cechami.

◆ Rozwój handlu

Handel o charakterze lokalnym.
Handel dalekosiężny – głównie w rękach kupców arabskich i żydowskich.
Targi – miejsca wymiany towarowej o charakterze lokalnym.
Jarmarki – miejsca wymiany towarowej o charakterze ponadregionalnym.
Pieniądz jako główny środek płatniczy.
Pojawienie się banków i weksli.
Gildie – związki kupieckie zakładane w celu ochrony przewożonych towarów i wspólnego ponoszenia kosztów wypraw handlowych.

◆ Komuny (republiki) miejskie

Zakładane głównie w Italii.
Złożone z miasta lub kilku miast i przylegających do nich osad.
Własne prawa i niezależne od pana feudalnego organy władzy.
Największe komuny: Genua, Piza, Florencja, Mediolan i Wenecja.

◆ Republika Wenecka

Okres świetności XIII–XV w.
Na czele wybierany dożywotnio doża.
Wielka Rada – ustalanie podatków, wypowiadanie wojny, zawieranie pokoju.
Senat – odpowiedzialność za administrację finansową i zarządzanie posiadłościami zamorskimi.
Mała Rada (Signoria) – organ doradczy doży, z czasem nadzorowanie jego pracy.

◆ Hanza niemiecka

Powstanie w XIII w.
Członkami – miasta nad Morzem Północnym i Morzem Bałtyckim.
Główna siedziba w Lubece.
Celem – monopolizacja handlu północnoeuropejskiego.
W szczytowym okresie ok. 160 miast członkowskich.

Polecane publikacje

Peter Ackroyd, *Wenecja. Biografia*, Poznań 2015.
Philippe Dollinger, *Dzieje Hanzy: XII–XVII w.*, Warszawa 1997.
Jacques Le Goff, *Średniowiecze i pieniądze. Esej z antropologii historycznej*, Warszawa 2011.
Henryk Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Poznań 2012.

26 Kryzys idei uniwersalistycznej. Powstanie monarchii stanowych

1215
ogłoszenie Wielkiej Karty Swobód

(1250–1273)
wielkie bezkrólewie w Niemczech

1265
utworzenie parlamentu w Anglii

1302
zwołanie Stanów Generalnych we Francji

1356
Złota bulla Karola IV

Przypomnij

- Jaka była pozycja władcy w monarchii patrymonialnej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do powstania monarchii stanowych w Europie Zachodniej.

Po lekcji

- Przedstawiam przyczyny kryzysu idei uniwersalistycznej w Europie.
- Opisuję proces powstawania monarchii stanowych w Anglii i we Francji.
- Wymieniam główne postanowienia Wielkiej Karty Swobód.
- Opisuję proces powstania Stanów Generalnych we Francji.

Walka o prymat w Europie

Konkordat zawarty w 1122 r. w Wormacji między papieżem Kalikstem II a cesarzem Henrykiem V nie oznaczał definitywnego końca rywalizacji między cesarstwem i papiestwem o władzę nad światem chrześcijańskim.

Szala przechyliła się na stronę władzy świeckiej w okresie panowania **Fryderyka I Barbarossy**. W 1152 r. został on królem Niemiec, a trzy lata później – cesarzem. Odwoływał się do prawa rzymskiego, zgodnie z którym to cesarz był źródłem powszechnie obowiązującego prawa. Wzorował się na Karolu Wielkim i dążył do sprawowania zwierzchnictwa nie tylko nad państwami chrześcijańskimi, lecz także nad papiestwem.

Aby osiągnąć swój cel, Barbarossa używał zarówno oręża, jak i dyplomacji. Udało mu się podporządkować m.in. miasta włoskie, Danię, Czechy oraz przejściowo ogarniętą walkami o tron Polskę. Odpowiedział też na wezwanie papieża Grzegorza VIII i wziął udział w **III krucjacie**. Jego ambitne plany hegemonii w chrześcijańskim świecie przerwała śmierć w nurtach rzeki Salef w drodze do Ziemi Świętej. Politykę Barbarossy kontynuował jego syn **Henryk VI**. Władca ten jeszcze bardziej się zaangażował w działania na Półwyspie Apenińskim. Dążył też do podporządkowania sobie Bizancjum. Jego panowanie zakończyło się po zaledwie siedmiu latach (1197 r.), a dla Niemiec rozpoczął się 20-letni okres walk o władzę.

Osłabienie wewnętrzne cesarstwa wykorzystał **papież Innocenty III**, kierujący się ideą **papocezaryzmu**. Ogłosił, że jest namiestnikiem Jezusa Chrystusa na ziemi. Dążył do ustanowienia zwierzchnictwa nad władcami świeckimi i częściowo ten cel osiągnął, król Anglii uznał się bowiem za papieskiego lennika. Za przywództwem papieża opowiedziały się także niektóre inne kraje, m.in. Polska. Aby podkreślić swoje znaczenie, Innocenty III zorganizował **IV krucjatę**.

Po śmierci papieża Hadriana IV działania cesarza Fryderyka I Barbarossy doprowadziły do wyboru dwóch papieży, co się przyczyniło do schizmy w Kościele. Zwolennicy cesarza ogłosili papieżem Wiktora IV, kardynałowie zaś wybrali Aleksandra III. W efekcie wybuchła wojna cesarza z zawiązaną przeciwko niemu Ligą Lombardzką. Porażka cesarza w 1176 r. w bitwie pod Legnano (czyt. leniano) zmusiła władcę do uznania Aleksandra III za prawowitego papieża. Miniatura przedstawiająca Fryderyka I Barbarossę pochodzi z XII-wiecznej *Historii Hierosolymitana*.

M1 **Papież Innocenty III o stosunku papiestwa do cesarstwa, 1198 r.**

Podobnie jak Bóg [...] uczynił na firmamencie niebieskim dwa wielkie światła: światło większe, aby rządziło dniem, i światło mniejsze, aby rządziło nocą, tak dla umocnienia powszechnego Kościoła, który nazywają królestwem niebieskim, ustanowił dwie wielkie godności, większą, aby jako dniami rządziła duszami, i mniejszą, która by jako nocą rządziła ciałami: to są powaga papieska i władza królewska. A jak księżyc bierze światło swoje od słońca, ponieważ ustępuje mu pod względem wielkości, jakości, położenia i skutków działania, podobnie władza królewska od powagi papieskiej bierze blask dostojeństwa. I im bardziej tkwi w blasku promieni słońca, tym mniejsze posiada światło, a im więcej oddala się od oblicza słonecznego, tym więcej zyskuje na jasności.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 131.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jaką rolę Innocenty III przypisywał władzy papieskiej. **M1**
2. Podaj argumenty przywołane przez papieża. **M1**

Upadek idei uniwersalistycznej

Zbudowanie uniwersalnej monarchii europejskiej i narzucenie innym państwom zwierzchnictwa papieża lub cesarza od połowy XIII w. okazało się nierealne. Uniwersalistyczne dążenia cesarza były osłabiane przez kształtujące się silne monarchie we Francji i w Anglii.

Zwyciężyła w nich zasada, zgodnie z którą król suwerennie rządził w swoim kraju i nie miał nad sobą wyższej władzy. Był też najwyższym sędzią i dysponował majątkiem państwa – do niego należały ziemia, zamki i miasta. Decydował o cłach i podatkach. Współpracował z duchowieństwem, ale sprawował nad nim kontrolę. Państwem administrowali wykształceni urzędnicy, co usprawniło system zarządzania.

Jednak silna władza królewska, przejawiająca się m.in. w nakładaniu nowych podatków, wywoływała opór innych warstw społecznych. Monarcha zaczął więc zawierać z poszczególnymi grupami układy, dzięki czemu co prawda unikał konfliktów i zyskiwał poparcie dla swoich zamierzeń, ale zarazem wzmacniał pozycję oraz wpływ tych grup na losy państwa.

Szczyt potęgi papiestwa przypadł na lata pontyfikatu Innocentego III (1198–1216). W 1215 r. papież zwołał IV sobór laterański – jeden z ważniejszych soborów w historii Kościoła. Do jego głównych postanowień należały m.in. powołanie kurii rzymskiej, przyznanie papieżowi zwierzchnictwa nad zakonami oraz powstanie brewiarza (zbioru modlitw). Nie wszystkie decyzje dotyczyły chrześcijan. Kościół wzywał wiernych do zerwania wszelkich kontaktów handlowych z Żydami. Nakazał też wyznawcom judaizmu oraz muzułmanom noszenie znaków odróżniających ich od chrześcijan. XIX-wieczny kolorowany rysunek przedstawiający Innocentego III.

Kształtowanie się monarchii stanowej w Europie Zachodniej w XIII w.

Od XIII w. w Europie kształtowały się **stany**. Były to odrębne grupy społeczne, a każda z nich podlegała innemu prawu. Grupy różniły się od siebie dostępem do sprawowania władzy, podległością wymiarowi sprawiedliwości, posiadaniem określonych przywilejów lub ich brakiem oraz zakresem obowiązków wobec władcy i państwa.

Praktykowane wcześniej nadawanie ziemi w lenno zastąpiono przywilejami gwarantowanymi całej grupie społecznej. Do najważniejszych uprawnień należały:

- zniesienie obowiązku lub ograniczenie płacenia podatków,
- prawo do odrębnego sądownictwa,
- sprawowanie władzy nad innymi.

Monarchia stanowa

Państwo, w którym władza monarchy była ograniczona na rzecz stanów, przede wszystkim szlacheckiego i duchownego, rzadziej mieszczańskiego. Ich reprezentacja miała wpływ na rządy w kraju (np. parlament w Anglii, Stany Generalne we Francji).

Większy dostęp poszczególnych grup do władzy spowodował wykształcenie się reprezentacji stanowych. Niektóre z nich miały duży wpływ na króla i na rządzenie krajem, dlatego takie państwa nazywamy **monarchiami stanowymi**. W przeciwieństwie do monarchii patrymonialnych, w których państwo było własnością władcy, w monarchiach stanowych król nie mógł dowolnie dysponować majątkiem państwowym.

Wielka Karta Swobód w Anglii

W 1154 r. władzę w Anglii objął **Henryk II** z francuskiej dynastii Plantagenetów, prawnuk Wilhelma Zdobywcy. Rządził Królestwem Anglii oraz rozległymi terytoriami na kontynencie leżącymi w dzisiejszej Francji: Normandią, Andegawenią, Akwitanią i Bretanią. Aby wzmocnić swoją pozycję, ograniczył wpływy Kościoła. Na mocy przepisów wydanych w 1164 r. w Clarendon (czyt. klarendon), nazwanych **konstytucjami clarendońskimi**, nałożył na Kościół nowe podatki, ograniczył zakres sądownictwa kościelnego oraz zwiększył swoją rolę w wyborze biskupów.

Doprowadziło to do otwartego konfliktu z dotychczasowym doradcą króla, arcybiskupem Canterbury (czyt. kanterbri) **Tomaszem Becketem** (czyt. beketem). Spór zakończył się zamordowaniem biskupa przez zwolenników króla w 1170 r. Chociaż za swój czyn władca musiał się ukorzyć przed Kościołem i możnowładcami, większość postanowień z Clarendon pozostała w mocy.

Następcą Henryka II został Ryszard Lwie Serce, jednak zginął bezpotomnie w 1199 r. Tron Anglii objął jego brat – **Jan bez Ziemi**. Nowy władca potrzebował środków na wyprawy wojenne, które planował podjąć. Nałożył więc dodatkowe obciążenia finansowe na duchownych i rycerstwo, co doprowadziło do buntu tych dwóch grup społecznych.

W tej sytuacji w **1215 r.** władca został zmuszony do ogłoszenia dokumentu nazwanego **Wielką Kartą Swobód** (łac. ***Magna Charta Libertatum***). Zgodnie z jej zapisami bez wyroku sądu nie można było nikogo aresztować, pozbawić majątku, wtrącić do więzienia ani skazać na banicję, a nowe podatki król mógł nakładać tylko za zgodą rady królewskiej. Wielka Karta Swobód wprowadzała przywileje, które wzmacniały rządy prawa w Anglii. Znacząco ograniczała władzę monarchy na rzecz tworzących się stanów. Jej zapisom podlegał nawet król.

Kolejny władca – Henryk III Plantagenet – nie zamierzał przestrzegać postanowień Wielkiej Karty Swobód. Społeczeństwo angielskie domagało się reform, które skutecznie ograniczyłyby samowolę króla i kontrolowały jego poczynania. Te żądania odniosły skutek. W **1265 r.** odbyły się pierwsze obrady **parlamentu**. Zasiedli w nim przedstawiciele możnowładztwa, rycerstwa i największych miast. W XIV w. wykształcił się podział tej instytucji na **Izbę Lordów** – wyższą izbę parlamentu – i **Izbę Gmin** – niższą. W pierwszej zasiadali najważniejsi dostojnicy Kościoła oraz baronowie, czyli wasale królewscy. Z kolei w skład Izby Gmin wchodzili reprezentanci rycerstwa z poszczególnych hrabstw i reprezentanci mieszczaństwa z najważniejszych miast.

Jan bez Ziemi

(1167–1216)

Król Anglii od 1199 r. Utracił Normandię, Andegawenię oraz Akwitanię, stanowiące większość angielskich posiadłości we Francji. Pod wpływem buntu możnych w 1215 r. wydał Wielką Kartę Swobód, która ograniczała władzę królewską m.in. w kwestiach podatkowych, zakazywała także karania lub więzienia kogokolwiek bez wyroku sądu. Portret nieznanego autorstwa, XVII w., Galeria Obrazów Dulwich (czyt. dalycz) w Londynie.

M2 Wielka Karta Swobód, 1215 r.

Jan, z łaski Bożej król Anglii, pan Irlandii, książę Normandii, Akwitanii, hrabia andegaweński, arcybiskupom, opatom, [...] baronom itd., wszystkim bajlifom i wiernym swoim [śle] pozdrowienie.*

1. Uczyniliśmy przede wszystkim to ustępstwo dla Boga i niniejszym dokumentem naszym zatwierdziliśmy na wieki za siebie i za dziedziców naszych, by Kościół angielski był wolny i miał prawa swoje pełne i wolności swoje nienaruszone [...]. Nadaliśmy również wszystkim wolnym ludziom królestwa naszego w imieniu naszym i dziedziców naszych wieczyście wszystkie poniżej spisane wolności, jakie mają przysługiwać im, ich dziedzicom z naszej strony i od naszych dziedziców [...].

17. Sądy w sprawach cywilnych nie mają się stosować do miejsca pobytu naszego dworu, lecz należy je odprawić w pewnym oznaczonym miejscu [...].

20. Wolny człowiek będzie karany grzywną pieniężną za małe przestępstwo, odpowiednio do stopnia przestępstwa; a za wielkie przestępstwo zostanie ukarany grzywną stosownie do jego wielkości bez naruszania mienia niezbędnego do utrzymania [...].

21. Hrabiowie i baronowie będą karani grzywną jedynie przez równych sobie i w zależności od stopnia przestępstwa.

22. Żaden duchowny, jako posiadacz lenna świeckiego, nie ma być karany grzywną, jak tylko wedle zasad dotyczących innych wyżej wspomnianych [ludzi], a nie wedle wielkości swego beneficjum kościelnego.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 172–173.

* **bajlif** – urzędnik królewski sprawujący władzę sądowo-administracyjną

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Wielka Karta Swobód określała kary za popełnione przestępstwa. M2
2. Opisz, w jakich okolicznościach doszło do powstania angielskiego parlamentu. M3
3. Wymień grupy społeczne wchodzące w skład angielskiego parlamentu. M3

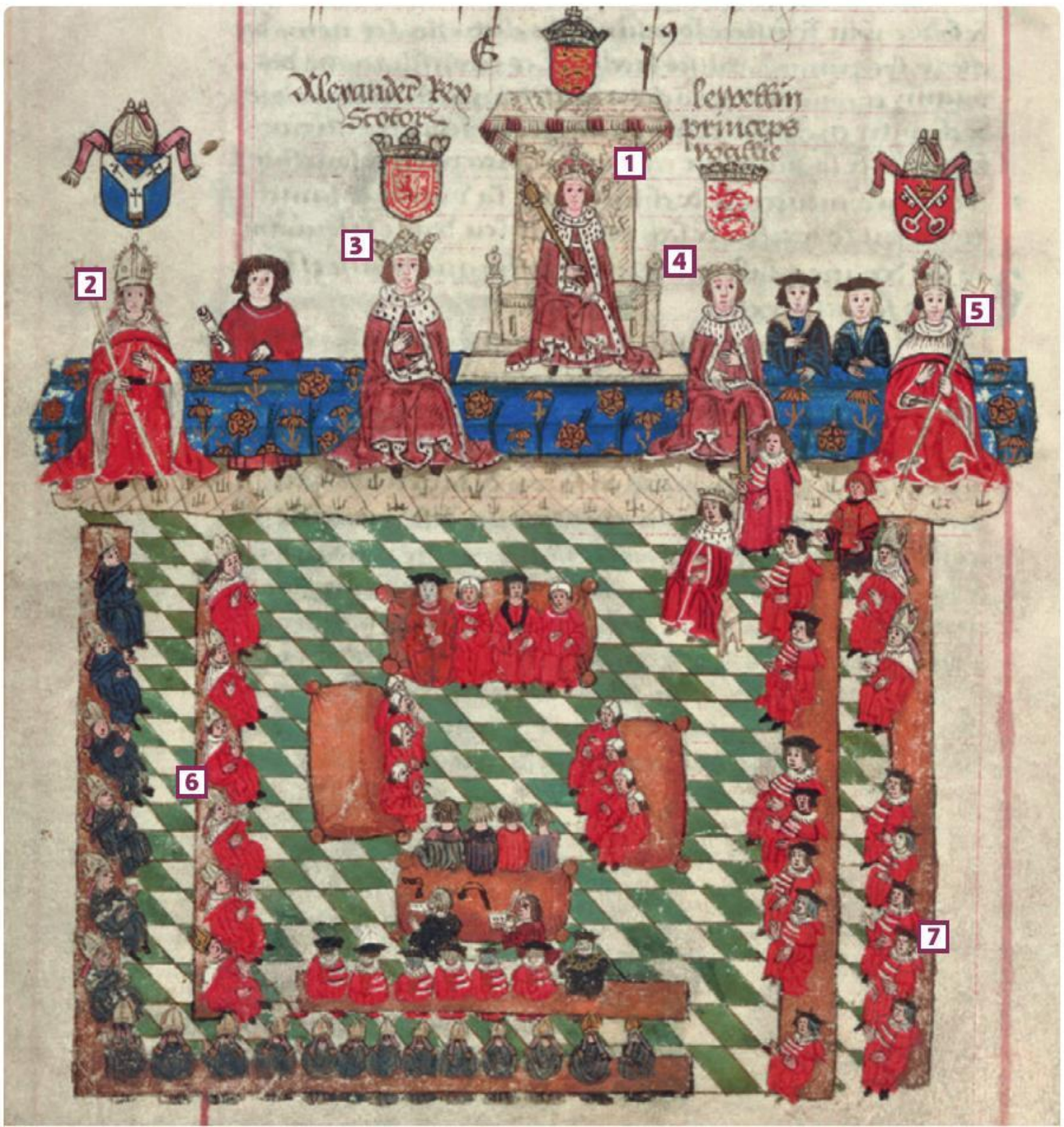

M3 Początki angielskiego parlamentu są związane z wojną domową w Anglii w latach 1263–1265. Była ona następstwem sprzeciwu możnowładców wobec rządów Henryka III Plantageneta – syna Jana bez Ziemi. Na czele buntu stanął Szymon z Montfort (czyt. mąfor). Skrytykował politykę finansową władcy i jego kampanie wojenne na kontynencie, które doprowadziły kraj do ruiny. W latach 1264–1265 Szymon z Montfort był nieformalnym władcą Anglii. Aby zapewnić sobie przychylność stanów, zwołał parlament, w skład którego mieli wejść baronowie, rycerze oraz przedstawiciele ważniejszych miast. Na pochodzącej z XIV w. miniaturze przedstawiono parlament w czasach panowania Edwarda I Długonogiego (1272–1307). Ilustracja ukazuje: króla 1, arcybiskupa Canterbury 2, króla Szkocji Aleksandra III 3, księcia Walii Dafydda III (czyt. dawida) 4, arcybiskupa Yorku 5, duchowieństwo 6 i przedstawicieli innych angielskich stanów 7.

Filip IV Piękny

(1268–1314)

Król Francji od 1285 r. Walczył z Anglią o Gujennę, w 1302 r. zwołał po raz pierwszy Stany Generalne. Wzmocnił władzę królewską. Podporządkował sobie Flandrię. Starał się również podporządkować swoim wpływom papiestwo, co ostatecznie mu się udało, gdy papieżem został w 1305 r. jego kandydat Klemens V. Staloryt z XIX w.

Stany Generalne we Francji

W X w. król francuski Hugo Kapet zapoczątkował **dynastię Kapetyngów**. Jego państwo było rozdrobnione i nad sporą częścią terytorium ani on, ani jego następcy nie sprawowali realnej władzy. Przełomowe okazało się dopiero panowanie króla **Filipa II Augusta** (1180–1223). Podporządkował on sobie książąt francuskich, a w następstwie zwycięskiej **bitwy pod Bouvines** (czyt. buwin) w **1214 r.** odebrał Anglikom większość ich posiadłości we Francji, m.in. Normandię.

Zjednoczenia ziem francuskich dokonał ostatecznie **Ludwik IX Święty** (wnuk Filipa II), który panował w latach 1226–1270. Wzmocnił on władzę królewską dzięki zniesieniu zasady „wasal mojego wasala nie jest moim wasalem". Usprawnił administrację państwową, przejął nadzór nad polityką skarbową i ujednolicił system monetarny. Stał się faktycznym gwarantem pokoju w państwie – wprowadził zakaz pojedynkowania się i dochodzenia sprawiedliwości poza sądem oraz prowadzenia wojen między panami feudalnymi.

Działania wzmacniające władzę królewską podjął też **Filip IV Piękny**, panujący w latach 1285–1314. Wprowadził zasadę **suwerenności państwa** – ogłosił swoją niezależność od władzy papieskiej, zatrzymał dla siebie opłaty wnoszone przez Kościół francuski na rzecz Państwa Kościelnego i dodatkowo nałożył podatki na duchowieństwo. Doprowadziło to do konfliktu z papieżem Bonifacym VIII.

Filip IV zwołał w **1302 r. Stany Generalne**, tj. zgromadzenie przedstawicieli wszystkich stanów: duchowieństwa, szlachty oraz stanu trzeciego. Reprezentacja społeczeństwa francuskiego poparła króla w konflikcie z papieżem. Zwołanie Stanów Generalnych przez Filipa IV Pięknego było przejawem kształtowania się monarchii stanowej we Francji.

M4 Powołanie do życia Stanów Generalnych było elementem polityki Filipa IV w sporze z papieżem Bonifacym VIII. Władca, odwołując się do woli przedstawicieli trzech stanów, chciał zarówno uzyskać zgodę na uchwalenie nowych podatków, jak i wzmocnić w kraju tendencje antypapieskie. Stany Generalne nie były zwoływane regularnie. Kolejny raz zebrały się dopiero w 1308 r., kiedy to Filip IV potrzebował poparcia społeczeństwa w sporze z templariuszami. Z biegiem lat Stany Generalne były zwoływane w takich celach, jak: 1) uchwalanie nowych podatków, 2) oderwanie się części terytorium, 3) wybór króla w wypadku bezpotomnej śmierci ostatniego członka dynastii, 4) składanie zażaleń i postulatów dotyczących funkcjonowania instytucji państwowych. Na obrazie z 1841 r. Jean Alaux (czyt. żan alo) przedstawił obrady Stanów Generalnych po śmierci Karola IV w 1378 r. Obraz znajduje się w Muzeum Historii Francji w Wersalu.

* **Robert Le Coq** – czyt. kok

M5 **Obrady Stanów Generalnych we Francji w 1357 r.**

W oznaczonym dniu [...] zebrało się w Paryżu wielu biskupów i innych duchownych, przedstawiciele szlachty oraz [delegaci] mieszczaństwa i wielu miast francuskich. Przez kilka dni naradzali się oni w Klasztorze [Franciszkanów] i opracowali projekty kilku rozporządzeń [...].

W piątek, 3 marca [...] zebrali się przedstawiciele szlachty, duchowieństwa i mieszczan w tak wielkiej liczbie, że cała sala była pełna. Pierwszy zabrał głos Robert Le Coq, biskup Laon. Stwierdził on, że królestwem źle dotychczas rządzono, co przyniosło szkodę tak królestwu, jak i jego ludności; wskazał zwłaszcza na psucie monety [...], złe rozporządzanie pieniędzmi społecznymi, które król ściągał z ludności i z których rozdawał duże sumy ludziom źle ich używającym. A przyczyną tego wszystkiego były rady kanclerza królestwa i wszystkich tych, którzy rządzili dotychczas królem. Następnie biskup stwierdził, że lud nie może już dłużej cierpieć takiego stanu rzeczy, toteż stany postanowiły, że wspomniani wyżej ludzie oraz także inni, których teraz wskazali, razem 22 osoby [...], zostają na zawsze pozbawieni prawa zajmowania stanowisk państwowych; nikt z nich nie będzie sprawował godności przewodniczącego parlamentu ani naczelnika izby skarbowej lub izby próśb, ani też jakiejkolwiek innej godności na dworze księcia pana, jak to wyżej powiedziano. Biskup żądał od księcia pana, ażeby natychmiast usunął ze stanowisk wymienione 22 osoby.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 176–177.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest twierdzenie, że zwołanie Stanów Generalnych było elementem polityki Filipa IV Pięknego. Uzasadnij odpowiedź. **M4**
2. Wyjaśnij, w jakim celu władcy zwoływali Stany Generalne. **M4**
3. Wymień grupy społeczne wchodzące w skład Stanów Generalnych. **M5**
4. Podaj, jakie nadużycia dostrzegał biskup Laon. Wyjaśnij, z czego one wynikały. **M5**

Karol IV Luksemburski

(1316–1378)

Król niemiecki od 1346 r., król czeski od 1347 r., cesarz od 1355 r. Był bardzo wykształcony, znał pięć języków. Wychowywał się na dworze francuskim. Wraz z ojcem Janem Luksemburskim brał udział w wojnie stuletniej. W 1348 r. założył uniwersytet w Pradze. W 1356 r. wydał Złotą bullę, w której uregulował zasady elekcji króla Niemiec oraz określił prawa i obowiązki elektorów. Mikuláš Wurmser (czyt. mikulasz wurmzer), fragment malowidła z XIV w., Zamek Karlsztejn w Czechach.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, kto i w jaki sposób mógł dokonać wyboru monarchy w Rzeszy. **M6**
2. Podaj, w jakim mieście miał się odbywać wybór władcy. **M6**

Osłabienie władzy królewskiej w Niemczech

Śmierć cesarza Fryderyka II w **1250 r.** zapoczątkowała w Niemczech **wielkie bezkrólewie**, trwające do **1273 r.** Był to okres chaosu politycznego związanego z walkami o władzę królewską. Kolejni władcy – wybierani przez najważniejszych arcybiskupów i świeckich książąt Rzeszy – w zamian za poparcie byli zmuszeni do wydawania kolejnych przywilejów, które trwale osłabiały władzę monarchy.

W 1346 r. królem niemieckim, a następnie cesarzem został **Karol IV Luksemburski**. Dążył do ustabilizowania sytuacji w Niemczech. W **1356 r.** ogłosił **Złotą bullę**, która regulowała proces wyłaniania niemieckiego króla. Władcę wybierało siedmiu elektorów: czterech świeckich oraz trzech duchownych (arcybiskupów). Elekcje miały się odbywać we Frankfurcie nad Menem, koronacja królewska – w Akwizgranie, a cesarska – w Rzymie. Poprzedzała ją uroczysta wyprawa koronacyjna. Złota bulla gwarantowała niepodzielność terytorium elektorskiego. Zapewniała także prawo traktowania elektorów na równi z koronowanymi monarchami. W efekcie z jednej strony przyczyniła się do usprawnienia wyboru władcy, z drugiej zaś – osłabiała prawa monarchy na rzecz władzy elektorskiej.

M6 **Złota bulla, 1356 r.**

Powiedz, pycho, w jaki sposób rządziłabyś w piekle, gdybyś nie miała ku pomocy niezgody? [...] wielokrotnie bowiem kładłaś niezgodę pomiędzy 7 elektorów świętego cesarstwa [...]. Słusznie więc z urzędu, którym z mocy godności cesarskiej władamy, powinniśmy zapobiegać na przyszłość niebezpieczeństwom niezgód i różnic pomiędzy samymi elektorami, do liczby których jako król czeski, jak wiadomo, należymy [...]. Jest powszechnie i ogólnie wiadomo całemu światu, iż dostojni [panowie] król czeski, palatyn reński, książę saski i margrabia brandenburski z racji swego królestwa, względnie księstw, posiadają przy wyborze króla rzymskiego a przyszłego cesarza wraz z elektorami duchownymi [...] prawo, głos i miejsce i że wraz z nimi są uważani w istocie rzeczywistymi i prawymi elektorami św. cesarstwa [...]. Skoro elektorzy [...] albo ich posłowie złożą przysięgę wedle wspomnianej formuły i przepisu, winni przeprowadzić wybór i nie oddalać się od [...] miasta Frankfurtu, dopóki większość z nich nie obierze świeckiej głowy państwa.

Europa w okresie schizmy i soborów. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, oprac. Jan Dąbrowski, Kraków 1924, s. 2.

Początkowo w Rzeszy funkcjonował Zjazd Nadworny – **Hoftag**. Od XII w. zasiadali w nim wszyscy książęta terytorialni Rzeszy, a od XIII w. – również przedstawiciele najważniejszych miast. Hoftag zbierał się, aby podejmować uchwały w sprawie podatków, wyrażenia zgody na wyprawę władcy do Rzymu w celu koronacji cesarskiej oraz powołania książąt na wyprawę wojenną. U schyłku XV w. Hoftag przekształcił się w **Reichstag** (czyt. rajchstag).

Na miniaturze z *Kroniki biskupów würzburskich* (czyt. wircburskich) przedstawiono posiedzenie Hoftagu za panowania Rudolfa I Habsburga (1273–1291). Monarcha siedzi na tronie, a obok niego zasiadają książęta Rzeszy.

Polecenia podsumowujące

1. Podaj przyczyny kryzysu idei uniwersalistycznej.
2. Wyjaśnij, czym były stany, a czym monarchia stanowa.
3. Opisz powstanie parlamentu w Anglii, we Francji i w Niemczech.
4. Omów główne postanowienia Wielkiej Karty Swobód.
5. Wymień zasady, które wprowadzała Złota bulla Karola IV Luksemburskiego.

Kryzys idei uniwersalistycznej. Powstanie monarchii stanowych

Podsumowanie 26

◆ Kryzys i upadek idei uniwersalistycznej (XIII w.)

Fryderyk I Barbarossa – działania mające na celu wzmocnienie cesarstwa kosztem papiestwa.
Papież Innocenty III – powrót do idei papocezaryzmu.
Zbudowanie uniwersalnej monarchii europejskiej oraz narzucenie zwierzchności przez papieża lub cesarza – od połowy XIII w. nierealne.

◆ Kształtowanie się monarchii stanowej w Europie Zachodniej w XIII w.

Od XIII w. kształtowanie się stanów.
Stany – grupy różniące się podległością wymiarowi sprawiedliwości oraz posiadanymi przywilejami i obowiązkami.
Powstanie monarchii stanowej, w której władza monarchy jest ograniczona na rzecz stanów.

◆ Anglia

Druga połowa XII w. – konflikt króla Henryka II z arcybiskupem Tomaszem Becketem.
1215 – Wielka Karta Swobód ogłoszona przez Jana bez Ziemi – zagwarantowanie rządów prawa i podstawowych wolności.
1265 – pierwsze obrady parlamentu angielskiego, od XIV w. złożonego z Izby Lordów i Izby Gmin.
Ograniczenie władzy monarchy na rzecz stanów: duchowieństwa, rycerstwa i mieszczan.

◆ Francja

Filip II August – podporządkowanie sobie książąt francuskich.
1214 – bitwa pod Bouvines, pokonanie króla angielskiego Jana bez Ziemi.
Ludwik IX Święty – zjednoczenie ziem francuskich, wzmocnienie władzy królewskiej i administracji państwowej.
1302 – utworzenie Stanów Generalnych przez Filipa IV Pięknego.
Stany Generalne – przedstawiciele duchowieństwa, szlachty oraz stanu trzeciego, którzy decydowali m.in. o uchwalaniu nowych podatków.

◆ Niemcy

1250–1273 – wielkie bezkrólewie – okres chaosu i osłabienia władzy monarszej.
1356 – Złota bulla Karola IV Luksemburskiego – ustalenie praw i obowiązków elektorów króla niemieckiego, osłabienie jego uprawnień.
Schyłek XV w. – powstanie Reichstagu.

Polecane publikacje

Jacques Le Goff, *Święty Ludwik*, Warszawa 2001.

Dan Jones, *Plantageneci. Waleczni królowie, twórcy Anglii*, Kraków 2014.

V

Sprawdź się!

Europa średniowieczna

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- Karol Wielki cesarzem rzymskim
- koronacja cesarska Ottona I
- synod w Clermont
- śmierć Ottona III
- chrzest Rusi Kijowskiej

2. Wyjaśnij pojęcia.

- prawo salickie
- Normanowie
- feudalizm
- spór o inwestyturę
- wielka schizma wschodnia
- Stany Generalne

3. Podaj skutki I oraz III wyprawy krzyżowej.

4. Scharakteryzuj zmiany, które zaszły w rolnictwie w XI–XIII w.

5. Przedstaw skutki wydarzenia pokazanego na ilustracji.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Fryderyk I Barbarossa • Grzegorz VII • Karol Wielki
• Otton III • Wilhelm Zdobywca

- Król Franków, cesarz. Twórca pierwszego imperium na zachodzie Europy po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego.
- Król niemiecki, cesarz. Twórca uniwersalistycznej koncepcji cesarstwa. Uczestnik zjazdu gnieźnieńskiego.
- Książę Normandii. W 1066 r. stoczył zwycięską bitwę pod Hastings i został królem Anglii.
- Papież. W 1075 r. sporządził notatkę *Dictatus papae*.
- Król niemiecki, cesarz. Uważał się za przywódcę świata chrześcijańskiego. Stał na czele III krucjaty.

7. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Missi dominici byli urzędnikami królewskimi w imperium Karola Wielkiego.
- Cesarstwo według Ottona III miało być federacją królestw: Galii, Germanii, Italii oraz zachodniej Słowiańszczyzny.
- Wielka Karta Swobód gwarantowała prawa kształtującym się stanom w Rzeszy Niemieckiej.
- W Anglii obowiązywała zasada: „Wasal mojego wasala nie jest moim wasalem".
- Reforma kluniacka dotyczyła przestrzegania surowych obyczajów i podnoszenia poziomu umysłowego władców.
- Religia pogańskich Słowian miała charakter monoteistyczny. Wierzyli oni w jednego boga – Peruna.

8. Uzasadnij tezę, że Karol Wielki i Ottonowie nawiązywali do idei Imperium Romanum.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Spór o inwestyturę był najpoważniejszym konfliktem średniowiecznego świata. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny i kulturowy.

Dominique Papety, *Oblężenie Akki 1291*.

Polska Piastów

VI

Polska powstała na terenach zamieszkanych przez **plemiona słowiańskie**. Z jednego z nich – **Polan** – wywodził się pierwszy historyczny władca Polski **Mieszko I**. To jego decyzja o przyjęciu **chrześcijaństwa**, a także mądrze realizowana polityka wprowadziły młode państwo do **kręgu cywilizacji europejskiej**. Politykę Mieszka I kontynuował **Bolesław Chrobry**. Wiedzę o najdawniejszych dziejach Polski zawdzięczamy m.in. autorowi pierwszej kroniki polskiej **Gallowi Anonimowi**.

27 Narodziny państwa polskiego. Mieszko I

966 chrzest Polski
968 utworzenie biskupstwa misyjnego w Poznaniu
972 bitwa pod Cedynią
ok. **990** *Dagome iudex*
992 śmierć Mieszka I

Przypomnij

- Jakie tereny Europy zasiedlili Słowianie?

Cel lekcji

- Poznam okoliczności powstania państwa polskiego.

Po lekcji

- Opisuję geografię plemienną Polski.
- Przedstawiam rolę Mieszka I w budowie państwa polskiego.
- Wyjaśniam polityczne i kulturowe aspekty chrztu Polski.
- Charakteryzuję zmiany terytorialne państwa Mieszka I.

Polska przedpiastowska

Pochodzenie ludów słowiańskich do dziś budzi spory wśród badaczy. Pierwsze wzmianki źródłowe dotyczące **Słowian** są datowane na VI w. Prawdopodobnie już w V stuleciu zasiedlili oni ziemie między Bugiem a Odrą – po wyparciu lub zasymilowaniu mniej licznej od nich ludności autochtonicznej. Z czasem osadnictwo słowiańskie sięgnęło linii Łaby. Swoje wędrówki Słowianie zakończyli w VII w.

Opanowanie dużego terytorium doprowadziło do wykształcenia się odrębności wśród stosunkowo jednolitych ludów słowiańskich. Wpływ na to miały m.in. kontakty z ludnością autochtoniczną oraz rodzące się różnice regionalne w poszczególnych częściach Europy Środkowo-Wschodniej. Plemiona, które zamieszkiwały ziemie polskie, zaliczamy do grupy **Słowian zachodnich** (zob. s. 230). Nie byli oni pierwszymi mieszkańcami ziem polskich. Badania archeologiczne wskazują na istnienie na tym terenie wielu kultur poprzedzających obecność Słowian. Przykładem osadnictwa przedsłowiańskiego jest osada kultury łużyckiej w Biskupinie.

Osada w Biskupinie z ok. VIII w. p.n.e. stanowi jeden z najważniejszych zabytków kultury łużyckiej na ziemiach polskich. Powstała ponad tysiąc lat przed przybyciem Słowian na te tereny. Jej pozostałości zostały odkryte w 1934 r. Na zdjęciu brama oraz mur obronny zrekonstruowanej osady w Biskupinie.

Początki państwa polskiego są bardzo słabo poświadczone źródłowo, gdyż tereny dzisiejszej Polski znajdowały się na obrzeżach ówczesnej cywilizacji. O zamieszkujących je plemionach słowiańskich dowiadujemy się ze skąpych źródeł pisanych i badań archeologicznych. W ***Geografie Bawarskim*** z IX w. znajdujemy informacje o **Pyrzyczanach** i **Wolinianach** (na Pomorzu Zachodnim), **Ślężanach**, **Dziadoszanach**, **Opolanach** i **Golęszycach** (na Śląsku), **Wiślanach** i **Lędzianach** (w Małopolsce) oraz plemieniu Glopeani utożsamianym z **Goplanami**, którzy mieli zamieszkiwać Kujawy. W dokumencie brak informacji na temat plemienia **Polan** – głównych budowniczych państwa polskiego. Te pochodzą dopiero z późniejszych źródeł, m.in. z XII-wiecznego ruskiego latopisu (kroniki) nazywanego *Powieścią minionych lat* lub *Kroniką Nestora*. Oprócz Polan wymienia on również **Mazowszan** i **Pomorzan**. Spośród plemion słowiańskich zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski trwały organizm państwowy utworzyli Wiślanie. Prawdopodobnie przetrwali oni upadek Państwa Wielkomorawskiego, a następnie zostali podporządkowani czeskim Przemyślidom.

Słowianie

Jeden z ludów indoeuropejskich posługujący się językiem słowiańskim i zamieszkujący tereny Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej. Wyróżnia się wśród nich ponad sto grup etnicznych.

Geograf Bawarski

Nazwa stosowana przez historyków dla określenia zapisków anonimowego autora, sporządzonych w Ratyzbonie ok. 845 r. i zawierających opis grodów i ziem położonych na północ od Dunaju. W tekście zamieszczono informacje o ludach i plemionach (głównie zachodniosłowiańskich) żyjących na wschód od Łaby i na północ od Dunaju. Podana jest także liczba grodów każdego z plemion.

Organizacja plemienna w Polsce przedpiastowskiej

Niewiele wiemy o strukturze społecznej, życiu codziennym, gospodarce i religii pierwszych Słowian. Najwięcej informacji przynoszą **badania archeologiczne**. Organizacja społeczna opierała się na niewielkich, jednolitych kulturowo grupach, być może o charakterze rodzinnym. Łączyły się one w większe organizmy etniczno-terytorialne – **plemiona**. Członkowie plemienia wybierali wspólnego przywódcę. Sąsiadujące plemiona organizowały się niekiedy w większe organizmy – **federacje**. W starszej historiografii funkcjonowało jeszcze jedno pojęcie dotyczące organizacji plemiennej – opole. Miały to być wspólnoty sąsiedzkie, które w wyniku połączenia tworzyły związki plemienne.

Słowianie najchętniej osiedlali się w dolinach rzek, gdzie zakładali **osady** złożone z kilkunastu lub kilkudziesięciu drewnianych domów. Ważną rolę odgrywały niewielkie **grody**. Stanowiły one centra plemienne, w których mieszkali wodzowie wraz z ówczesnymi elitami i **drużyną książęcą** – grupą wojowników. Grody mogły również pełnić funkcję centrum religijnego. Mieszkańcy osad trudnili się rolnictwem, hodowlą, handlem, a także łowiectwem i zbieractwem. Religia Słowian miała charakter **politeistyczny**, czcili oni wielu bogów. Najważniejszy był Perun, któremu składano ofiary ze zwierząt. Cześć oddawano także Welesowi (Wołosowi), Trzygłowowi, Świętowitowi i innym pomniejszym bóstwom.

Słowianie zamieszkujący ziemie polskie oddawali cześć bogom głównie w świętych gajach, ale również w domostwach. Wierzyli, że dzięki złożonym ofiarom zapewnią sobie przychylność bogów. Składali m.in. ofiary zakładzinowe, tj. zakopywali w ziemi naczynie wypełnione pożywieniem. Na fotografii naczynie znalezione w trakcie prac archeologicznych w pozostałościach chaty z X w. w Żmijowiskach (w województwie lubelskim). Prawdopodobnie złożono w nim kwaśną polewkę jako ofiarę zakładzinową. Zabytek jest przechowywany w Muzeum Nadwiślańskim w Kazimierzu Dolnym.

Mieszko I

(ok. 935–992)

Polski książę z dynastii Piastów, władca Polan i pierwszy historyczny władca Polski. Zjednoczył plemiona słowiańskie zamieszkujące ziemie polskie. Jest uważany za twórcę państwa polskiego. Włączył Polskę do kręgu cywilizacji zachodniej dzięki decyzji o przyjęciu chrztu (966 r.) oraz chrystianizacji ziem polskich. Jan Matejko, *Mieszko I*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

Państwo Piastów

Początki Polski wiążą się z plemieniem **Polan**. Historycy przyjmują, że Polanie zamieszkiwali tereny między Gnieznem a Poznaniem. W pierwszej połowie X w. plemię to w krótkim czasie podporządkowało sobie obszar **Wielkopolski**. Jak wskazują badania archeologiczne, działania te miały charakter agresywnego podboju – palono istniejące grodziska i niszczono osadnictwo plemienne na zajmowanych terenach. Od ok. 940 r. Polanie wznosili grody w **Gnieźnie**, **Poznaniu**, **Gieczu** i na **Ostrowie Lednickim**. Były one przede wszystkim ośrodkami nowej władzy, lecz także miejscem gromadzenia i przechowywania dóbr (m.in. zapasów żywności i łupów wojennych). W czasie zagrożenia zewnętrznego stanowiły ważne punkty obrony i schronienia dla żyjącej w okolicznych osadach ludności. Przeprowadzenie tak szybkiego i skutecznego podboju sąsiednich plemion oraz umacnianie zdobyczy terytorialnych przez budowę licznych grodów wymagało silnej drużyny (zob. s. 294) i skutecznego zarządzania. Zebranie odpowiedniej liczby ludzi i materiałów było możliwe dzięki sprawnej administracji.

Zgodnie z przekazem kroniki Galla Anonima spisanej na początku XII w. władzę nad plemieniem Polan sprawował **ród Piastów**. Pierwszym historycznym władcą Polan był **Mieszko I**. Wśród jego przodków Gall Anonim wskazuje Siemowita, Lestka (Leszka) i Siemomysła. Przekaz kronikarza dotyczący genealogii Piastów budzi wątpliwości części uczonych – jest podważana historyczność przodków Mieszka I. Opowieść o początkach dynastii, która się miała wywodzić od Piasta Kołodzieja i Rzepichy, z pewnością trzeba uznać za legendę. Fundamenty państwa polskiego w wymiarze organizacyjnym (budowa grodów) i terytorialnym (zajęcie Wielkopolski) stworzył ojciec Mieszka I. Od momentu przejęcia władzy ok. 960 r. Mieszko I kontynuował jego politykę, dążąc do poszerzenia podległego mu terytorium.

M1 Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa nastąpił intensywny rozwój grodów, m.in. przez rozbudowę osad zakładanych już od lat 30. X w. Pojawiły się w nich elementy związane z nową religią. Przykładem jest Ostrów Lednicki – jedna z siedzib Mieszka I. Na rekonstrukcji widać: kaplicę książęcą 1, kamienne palatium, czyli rezydencję pałacową 2, oraz kamienny kościół 3. Ilustracja współczesna.

M2 Opis państwa Mieszka I autorstwa żydowskiego kupca i podróżnika Ibrahima Ibn Jakuba, X w.

A co się tyczy kraju Meszko, to [jest] on najrozleglejszy z ich [tj. słowiańskich] krajów. Obfituje on w żywność, mięso, miód i rolę orną. Pobierane przez niego podatki [stanowią] odważniki handlowe. [Przeznaczone są] one [na] żołd jego piechurów. Co [miesiąc] przypada każdemu oznaczona ilość z nich. Ma on trzy tysiące pancernych* [podzielonych na] oddziały, a setka ich znaczy tyle co dziesięć secin* innych [wojowników]. Daje on tym mężom odzież, konie, broń i wszystko, czego tylko potrzebują. A gdy jednemu z nich urodzi się dziecko, on każe mu wypłacać żołd od chwili urodzenia, czy będzie płci męskiej, czy żeńskiej. A gdy [dziecię] dorośnie, to jeżeli jest mężczyzną, żeni go i wypłaca za niego dar ślubny ojcu dziewczyny, jeżeli zaś jest płci żeńskiej, wydaje ją za mąż i płaci dar ślubny ojcu dziewczyny. A dar ślubny [jest] u Słowian znaczny, w czym zwyczaj ich [jest] podobny do zwyczaju Berberów*. Jeżeli mężowi urodzą się dwie albo trzy córki, to one [stają się] powodem jego bogactwa, a jeżeli mu się urodzi dwóch chłopców, to [staje się] to powodem jego ubóstwa.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 85–86.

Praca z materiałami

1. Omów funkcję palatium. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego tylko część budowli wznoszono z kamienia. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
3. Podaj, jakie zwyczaje panujące w państwie Mieszka I opisał Ibrahim Ibn Jakub. **M2**
4. Scharakteryzuj pozycję wojów w państwie Mieszka I. **M2**

* **Meszko** – Mieszko I
pancerni – ciężka jazda
secina – sto
Berberowie – rdzenni mieszkańcy Afryki Północnej i Sahary

Chrzest Polski

Decyzja Mieszka I o przyjęciu chrześcijaństwa miała wiele przyczyn. Głównych należy upatrywać w **czynnikach politycznych**. Jednym z nich była akcja chrystianizacyjna prowadzona siłą przez margrabiów saskich na Połabiu (w dorzeczu środkowej i dolnej Łaby) i groźba objęcia nią młodego państwa Polan. Drugim czynnikiem był konflikt z Wieletami o ujście Odry. Oba te problemy zmusiły Mieszka I do poszukiwania sojuszu. Nie tylko jego państwu zagrażała ekspansywna polityka podbojów prowadzona przez sąsiadów. W podobnej sytuacji znajdował się również władca Czech Bolesław I Srogi. Szukał on przeciwwagi dla zagrażającej mu polityki margrabiów saskich. Do zawarcia sojuszu Polski z Czechami doszło w 964 lub 965 r. Jego gwarantem miał być ślub Mieszka I z córką księcia czeskiego **Dobrawą** oraz chrzest władcy państwa Polan.

W 966 r. Mieszko I przyjął chrzest w obrządku łacińskim. Do dziś historycy nie są zgodni co do miejsca, w którym władca wraz ze swoim najbliższym otoczeniem przyjął nową wiarę. Część badaczy uważa, że dokonał tego w jednym z grodów na terenie Wielkopolski (na Ostrowie Lednickim lub w Poznaniu). Inni zaś twierdzą, że chrzest mógł się odbyć poza terytorium państwa Polan – w Ratyzbonie lub Magdeburgu.

Przyjęcie chrześcijaństwa było niewątpliwie jednym z najważniejszych wydarzeń w dziejach państwa polskiego. Miało ono dalekosiężne skutki w wymiarze nie tylko religijnym, lecz także politycznym i kulturowym. Chrzest władcy i jego najbliższego otoczenia połączony z chrystianizacją kraju **włączył Polskę do kręgu cywilizacji chrześcijańskiej**.

Dobrawa
(ok. 945–977)
Czeska księżniczka, córka księcia Bolesława I Srogiego z dynastii Przemyślidów. Żona Mieszka I, matka Bolesława Chrobrego oraz Świętosławy. Jan Matejko, *Dobrawa*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

* **Thietmara** (czyt. titmara)

M3 Przyjęcie chrztu przez Mieszka I opisane w *Kronice Thietmara** – niemieckiego biskupa z X–XI w.

Przedstawię resztę czynów znakomitego księcia Polan, Mieszka, o którym pisałem szeroko w poprzednich księgach. W czeskiej krainie pojął on za żonę szlachetną siostrę Bolesława Starszego, która okazała się w rzeczywistości taką, jak brzmiało jej imię. Nazywała się bowiem po słowiańsku Dobrawa, co w języku niemieckim wykłada się: dobra. Owa wierna wyznawczyni Chrystusa, widząc swego małżonka pogrążonego w wielorakich błędach pogańskich, zastanawiała się usilnie nad tym, w jaki sposób mogłaby go pozyskać dla swej wiary. Starała się go zjednać na wszelkie sposoby, nie dla zaspokojenia trzech żądz tego zepsutego świata, lecz dla korzyści wynikających z owej chwalebnej i przez wszystkich wiernych pożądanej nagrody w życiu przyszłym. [...] Pracowała więc nad nawróceniem swego małżonka i wysłuchał jej miłościwy Stwórca. Jego nieskończona łaska sprawiła, iż ten, który tak srodze prześladował, pokajał się i pozbył na ustawiczne namowy swej ukochanej małżonki jadu przyrodzonego pogaństwa, chrztem świętym zmywając plamę grzechu pierworodnego.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 98–99.

* **Gall Anonim** – nieznany z imienia autor pochodzący z ówczesnej Francji

M4 Przyjęcie chrztu przez Mieszka I opisane w *Kronice polskiej* Galla Anonima*, XII w.

Mieszko, objąwszy księstwo, zaczął dawać dowody zdolności umysłu i sił cielesnych i coraz częściej napastować ludy [sąsiednie] dookoła. Dotychczas jednak w takich pogrążony był błędach pogaństwa, że wedle swego zwyczaju siedmiu żon zażywał. W końcu zażądał w małżeństwo jednej bardzo dobrej chrześcijanki z Czech, imieniem Dąbrówka [Dobrawa]. Lecz ona odmówiła poślubienia go, jeśli nie zarzuci swego zdrożnego obyczaju i nie przyrzeknie zostać chrześcijaninem. Gdy zaś on [na to] przystał, że porzuci ów zwyczaj pogański i przyjmie sakramenta wiary chrześcijańskiej, pani owa przybyła do Polski z wielkim orszakiem [dostojników] świeckich i duchownych, ale nie pierwej podzieliła z nim łoże małżeńskie, aż powoli, a pilnie zaznajamiając się z obyczajem chrześcijańskim i prawami kościelnymi, wyrzekł się błędów pogaństwa i przeszedł na łono matki – Kościoła.

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, Warszawa 1982, s. 18–19.

M5 Powstały pod koniec XIX w. obraz Jana Matejki *Zaprowadzenie chrześcijaństwa R.P. 965* przedstawia to wydarzenie w sposób alegoryczny. W centrum wydarzeń malarz umieścił wspartego o krzyż Mieszka I 1. Towarzyszą mu Czcibor 2 – jego brat oraz Dobrawa 3, a także trzy osoby, które na pewno nie uczestniczyły w chrzcie Mieszka I: św. Wojciech 4, Radzim Gaudenty 5 oraz Benedykt Bogusza, towarzysz św. Wojciecha 6. Na drugim planie widać siedzibę Mieszka I na Ostrowie Lednickim.

Dla młodego państwa chrześcijaństwo było ogromną szansą zaistnienia na arenie międzynarodowej. Chrzest nie tylko zacieśnił sojusz z Czechami, lecz także przyczynił się do **zbliżenia z cesarstwem**. Otton I m.in. wyraził zgodę na utworzenie niezależnego od Magdeburga **biskupstwa misyjnego**, które w **968 r.** powstało w Poznaniu. Pierwszym biskupem został **Jordan**. Cesarz widział w nowo ochrzczonym kraju gwaranta bezpieczeństwa i stabilizacji na wschodnich rubieżach cesarstwa.

Przyjęcie nowej wiary niosło również liczne korzyści dla samego Mieszka I. Jedna wiara na terenie całego kraju mogła być podstawą scalenia zróżnicowanych obszarów o odmiennych tradycjach plemiennych. Wraz z nową religią do kraju przybyli duchowni. Wykształceni, znający łacinę przedstawiciele Kościoła nie tylko krzewili nową wiarę, lecz także odgrywali ważną rolę na ówczesnych dworach, gdzie pełnili funkcje sekretarzy, doradców i dyplomatów. Kościół, silnie związany z władzą świecką, był elementem modernizacji państwa i wzmacniania autorytetu księcia.

Przyjęcie chrześcijaństwa wiązało się z włączeniem kraju do nowego kręgu kulturowego – **cywilizacji łacińskiej**. W państwie pojawili się ludzie, którzy potrafili pisać i czytać. Zaczęto wznosić kamienne kościoły, baptysteria (baseny chrzcielne) oraz inne budowle o charakterze sakralnym.

Początkowo zmiany związane z przyjęciem nowej wiary objęły wyłącznie księcia i jego najbliższe otoczenie. Większość ludności zamieszkującej ziemie polskie nadal pozostawała wierna dawnym tradycjom. Dla niej proces chrystianizacji trwał jeszcze kilkaset lat.

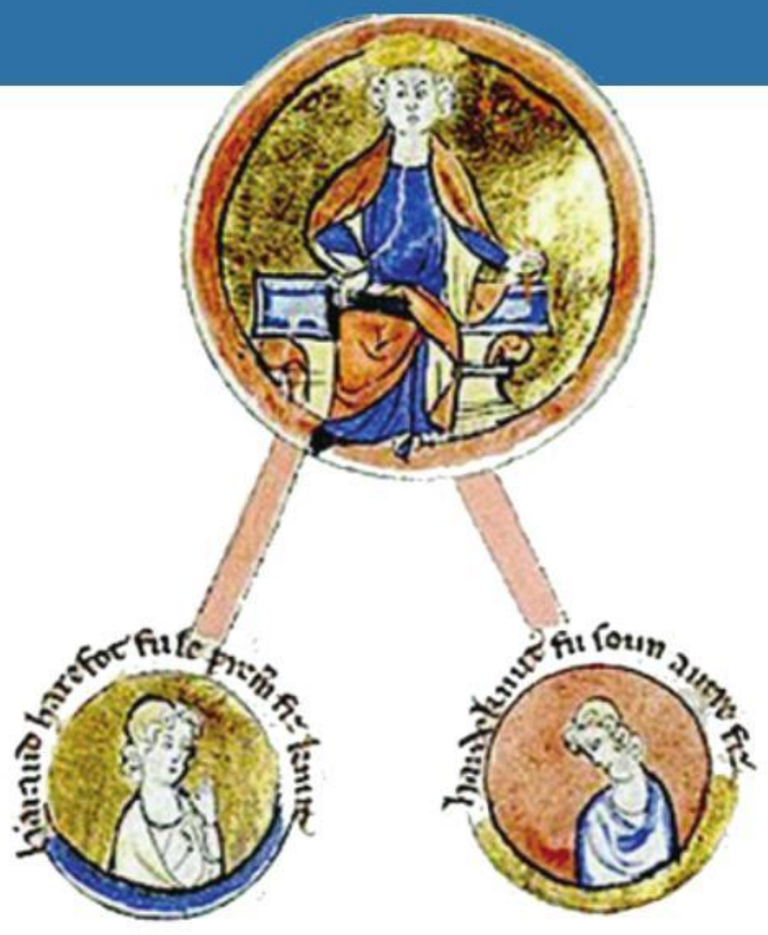

M6 Sojusze Mieszka I cementowane małżeństwami umacniały pozycję monarchy na arenie międzynarodowej i zjednywały sojuszników wśród państw ościennych. Mieszko poślubił Dobrawę, córkę czeskiego władcy, a po jej śmierci ożenił się z Odą, córką margrabiego saskiego. Świętosława (córka Mieszka) była żoną króla szwedzkiego Eryka Zwycięskiego, a po jego śmierci poślubiła władcę Danii i Norwegii Swena Widłobrodego. Ich synem był Kanut Wielki, władca Danii, Norwegii, Anglii i południowej Szwecji. Fragment tablicy genealogicznej przedstawiający Kanuta i jego synów. Miniatura z XI w.

Ekspansja terytorialna i stosunki państwa Mieszka I z sąsiadami

Przyjęcie chrześcijaństwa i wsparcie ze strony Czech pozwoliły Mieszkowi I skoncentrować się na ekspansji terytorialnej. W 967 r. pokonał sprzymierzonego z Wieletami saskiego grafa Wichmana. Zwycięska wojna z margrabią łużyckim Hodonem – zakończona pokonaniem jego wojsk pod **Cedynią** w **972 r.** – umożliwiła Mieszkowi I przejęcie kontroli nad **Pomorzem Zachodnim** i ważnym gospodarczo ujściem Odry.

Umocnieniu władzy nad nowo zdobytym terytorium miały służyć sojusze z państwami skandynawskimi. Córka Mieszka I Świętosława najpierw została żoną króla szwedzkiego Eryka Zwycięskiego, a po jego śmierci wyszła za mąż za władcę Danii Swena Widłobrodego.

Mieszko I aktywnie uczestniczył w wydarzeniach politycznych na terenie **cesarstwa**, stojąc po stronie Ottona I. Po śmierci cesarza w Rzeszy rozgorzał konflikt o władzę. Gdy w latach 974–977 doszło do buntu księcia bawarskiego Henryka Kłótnika, Mieszko I wraz z władcą Czech Bolesławem II (bratem Dobrawy) opowiedział się po stronie opozycji antycesarskiej. Ostatecznie jednak powrócił do obozu cesarskiego, a po śmierci Dobrawy ożenił się ze spokrewnioną z dynastią ottońską saską margrabianką Odą.

Biskupstwo misyjne

Jednostka administracyjna Kościoła na nowo schrystianizowanych terenach podlegająca bezpośrednio papieżowi. Biskupi misyjni zajmowali się pracą duszpasterską wśród nowo ochrzczonych oraz nawracali pogan. Swoją działalność kończyli wraz z powstaniem formalnej organizacji kościelnej.

Praca z materiałami

1. Określ stosunek obu autorów do Mieszka I. **M3**, **M4**
2. Podaj przedstawione przez kronikarzy powody przyjęcia chrztu przez Mieszka I. Wskaż podobieństwa i różnice w opisach. **M3**, **M4**
3. Opisz symbolikę obrazu. **M5**
4. Wytłumacz, jakie znaczenie dla Mieszka I mogły mieć związki z innymi rodami europejskimi. **M6**

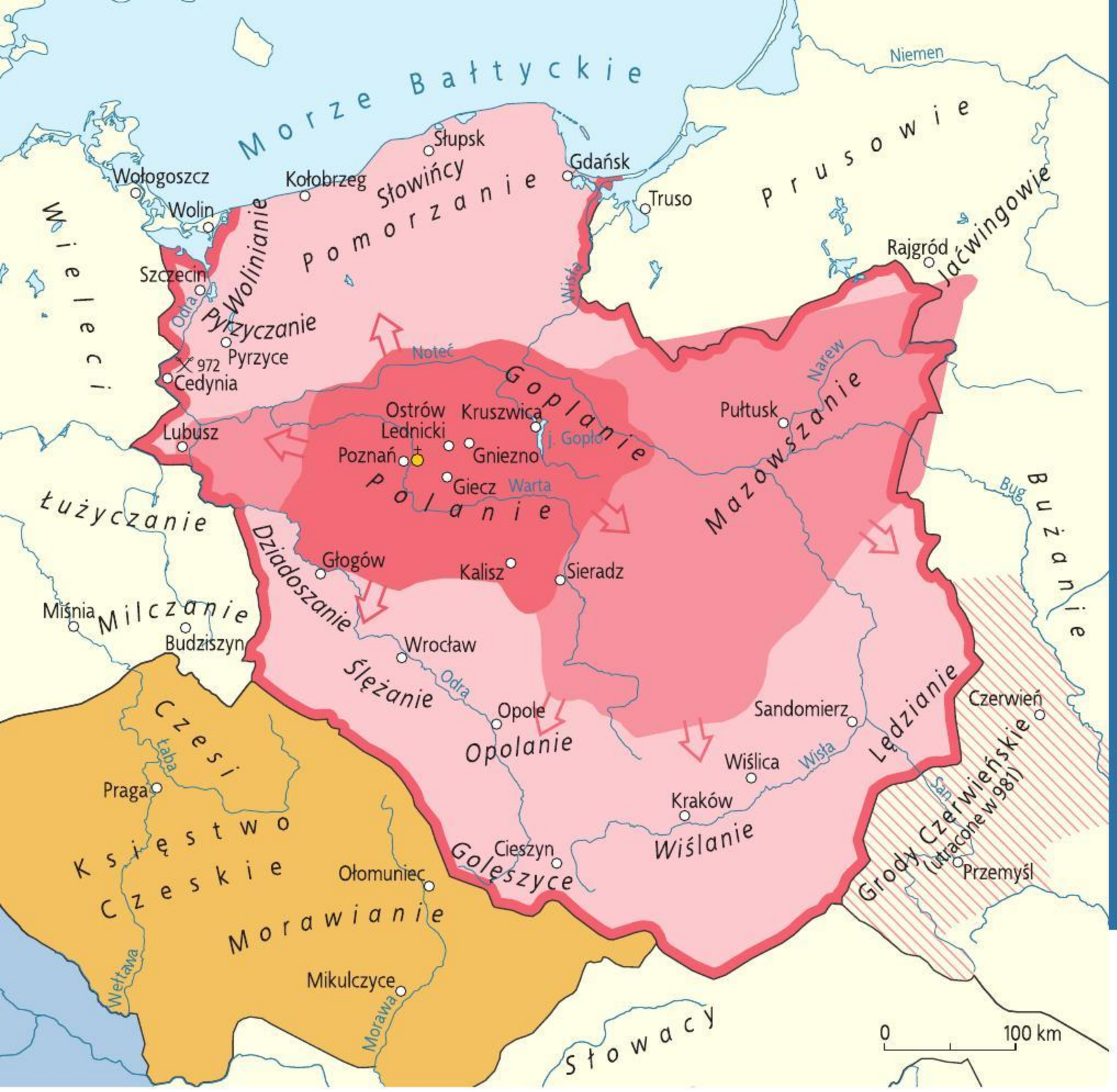

LEGENDA

- prawdopodobny obszar państwa Polan w IX–X w.
- tereny przyłączone przez Polan do ok. 960 r.
- tereny przyłączone przez Mieszka I
- ziemie przejściowo należące do państwa Mieszka I
- granice państwa Mieszka I w 992 r.
- główne kierunki ekspansji
- biskupstwo misyjne
- miejsce bitwy

M7 **Państwo Mieszka I**

Śmierć Dobrawy oraz opuszczenie przez Mieszka I opozycji związanej z księciem bawarskim znacząco wpłynęły na pogorszenie relacji z Bolesławem II. W **990 r.** Mieszko I, wykorzystując poparcie dworu cesarskiego, zagarnął należący dotychczas do Czech **Śląsk**, a wkrótce potem **Małopolskę**.

Dagome iudex

Najprawdopodobniej ok. **990 r.** Mieszko I wraz z żoną Odą i synami z drugiego małżeństwa oddał swoje państwo w opiekę papiestwu. Świadectwem tej decyzji jest dokument ***Dagome iudex***.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie ziemie zajmowane przez Polan i Wiślan. **M7**
2. Opisz geografię plemienną Polski. **M7**
3. Wymień tereny, które wchodziły w skład państwa Mieszka I pod koniec jego panowania. **M7, M8**
4. Wyjaśnij, czemu mogło służyć oddanie Polski pod opiekę papieża. **M8**

M8 ***Dagome* iudex*, koniec X w.***

Podobnie w innym tomie z czasów papieża Jana XV Dagome, pan, i Ote, pani, i synowie ich Mieszko i Lambert – nie wiem, jakiego to plemienia ludzie, sądzę jednak, że to byli Sardyńczycy*, ponieważ ci są rządzeni przez czterech „panów" – mieli nadać Świętemu Piotrowi w całości jedno państwo, które zwie się Schinesghe*, z wszystkimi swymi przynależnościami w tych granicach, jak się zaczyna od pierwszego boku długim morzem [stąd] granicą Prus aż do miejsca, które nazywa się Ruś, a granicą Rusi ciągnąc aż do Krakowa i od tego Krakowa aż do rzeki Odry, prosto do miejsca, które nazywa się Alemure*, a od tej Alemury aż do ziemi Milczan* i od granicy Milczan prosto do Odry i stąd wzdłuż rzeki Odry aż do rzeczonego państwa Schinesghe.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 100.

* **Dagome** – Mieszko I
iudex (czyt. judeks) – łac. „sędzia"
Ote – Oda, druga żona Mieszka I
Sardyńczycy – mieszkańcy Sardynii (interpretacja autora źródła jest błędna)
Schinesghe (czyt. szinezge) – najprawdopodobniej Gniezno
Alemure – najprawdopodobniej Ołomuniec na Morawach
Milczanie – plemię serbołużyckie, ich główny gród to Budziszyn

Zawiera on opis terytoriów wchodzących w skład państwa Mieszka I: Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza, Pomorza i Śląska. Granice państwa miały sięgać Krakowa, który był stolicą Małopolski. Obecnie jednak część historyków, analizując treść *Dagome iudex*, przypuszcza, że Małopolska znajdowała się w rękach Bolesława Chrobrego – najstarszego syna Mieszka I, skonfliktowanego z ojcem.

Dokument zachował się jedynie w pochodzącym z XII w. regeście (streszczeniu). Utrudnia to zarówno analizę i interpretację tekstu, jak i ustalenie intencji wystawcy (autora dokumentu). Istnieją dwie główne hipotezy na temat powodów powstania *Dagome iudex*. Według pierwszej dokument miał zapoczątkować starania o przekształcenie biskupstwa misyjnego i utworzenie właściwej organizacji kościelnej obejmującej całe państwo Mieszka I. Zgodnie z drugą interpretacją dokument sporządzono w celu zabezpieczenia interesów Ody i jej synów po śmierci władcy. Mieszko I zmarł w **992 r.**, najprawdopodobniej śmiercią naturalną, pozostawiając po sobie silne i sprawnie funkcjonujące państwo.

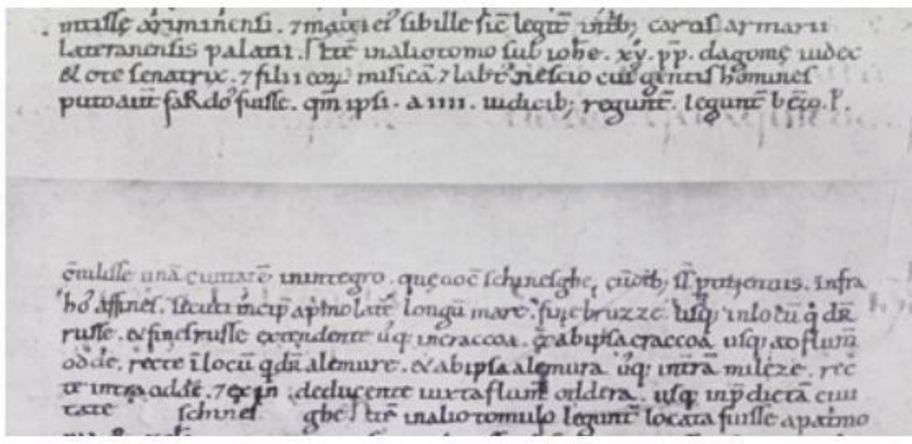

Strona dokumentu *Dagome iudex*, pochodząca z książki przechowywanej w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie.

O tym się pisze

T1 Czy przodkowie Mieszka I byli wikingami? – analiza Przemysława Urbańczyka*

Łatwe rozwiązanie [...] dylematu [genezy państwa polskiego] stanowiłoby przyjęcie starej koncepcji zakładającej obce pochodzenie naszej pierwszej dynastii. Można by przy tym odwołać się do wielu przykładów historycznych, które dowodzą skłonności wczesnych Słowian do akceptowania cudzoziemskich przywódców politycznych i militarnych [...].

Ważnych wskazówek mogłyby dostarczyć analizy aDNA, ale byłoby to przedsięwzięcie utrudnione ze względu na brak szkieletów pierwszych pięciu władców piastowskich. [...]*

Przykłady Rusi, Normandii, północnej Anglii czy wschodniej Irlandii skłoniły wielu badaczy [...] do wiązania sukcesu politycznego Piastów z penetrującymi wielkie połacie Europy Skandynawami. [...] Również część współczesnych polskich historyków twierdzi, że państwo polskie powstało w wyniku najazdu Normanów [...]. Zdaniem niektórych autorów nie ma wątpliwości, że Normanowie [...] w znacznym stopniu przyczynili się do utworzenia państwa Siemomysła, Mieszka [...], bez względu na pochodzenie samych Piastów. [...]

Identyfikację germańską zdawało się potwierdzać tajemnicze imię Dagome, zapisane w watykańskim regeście dokumentu z 991–992 roku, oraz groby wojowników wyposażonych w importowaną broń. To one miały świadczyć o obecności „obcych wojów, przede wszystkim normańskich, w siłach zbrojnych pierwszych Piastów" [...]. Co prawda, ostatnio obserwuje się pewne złagodzenie stanowiska archeologów, którzy wskazują, że wojownicy konni Mieszka I „byli raczej wyekwipowani według wzorców północnoeuropejskich", choć w dalszym ciągu nie wykluczają obecności „najemników głównie z terenów nadbałtyckich" [...].

O ile nie udało się satysfakcjonująco rozwiązać zagadki tajemniczego „imienia" Mieszka, o tyle argumentację archeologiczną skutecznie ostatnio podważono [dowodząc], że nie ma podstaw do „normańskiej" interpretacji grobów z bronią.

Przemysław Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń 2012, s. 139–141.

* **Przemysław Urbańczyk** – profesor archeologii specjalizujący się w dziejach początków państwa polskiego, badacz wczesnośredniowiecznej architektury sakralnej oraz mieszkalnej na ziemiach polskich, w Europie Środkowo-Wschodniej i w Skandynawii

aDNA – antyczny DNA, zwany również kopalnym, czyli materiał genetyczny pochodzący z organizmów żyjących dawno temu, pozyskiwany z różnych materiałów, np. kości, wyrobów ze skóry, zmineralizowanych szczątków

Praca z tekstem

1. Wymień nauki, które mogą wspierać badania historyczne w ustaleniu początków państwa polskiego. **T1**
2. Wyjaśnij, jakie przesłanki mogły świadczyć o wikińskim pochodzeniu Mieszka I i jego przodków. **T1**

Drużyna książęca

Mieszko I, podobnie jak jego dwaj kolejni następcy, opierał władzę na dobrze zorganizowanej i silnej drużynie książęcej. Przy jej pomocy mógł nie tylko prowadzić skuteczny podbój nowych terenów i bronić się przed zagrożeniem zewnętrznym, lecz także wymuszać posłuszeństwo na własnych poddanych. Podróżujący po Europie Środkowo-Wschodniej żydowski kupiec Ibrahim Ibn Jakub w swojej relacji zanotował, że książę Mieszko dysponuje ok. 3 tys. wojowników. Władca Polan dbał o wyposażenie drużynników, a także wypłacał im żołd w srebrze. Opieka nie ograniczała się wyłącznie do drużynnika – rozciągała się też na członków jego rodziny. Gdy syn woja się żenił, władca wypłacał posag ojcu panny młodej. Najważniejszymi wojownikami w drużynie Mieszka I byli tarczownicy (piechota) i pancerni (ciężka jazda).

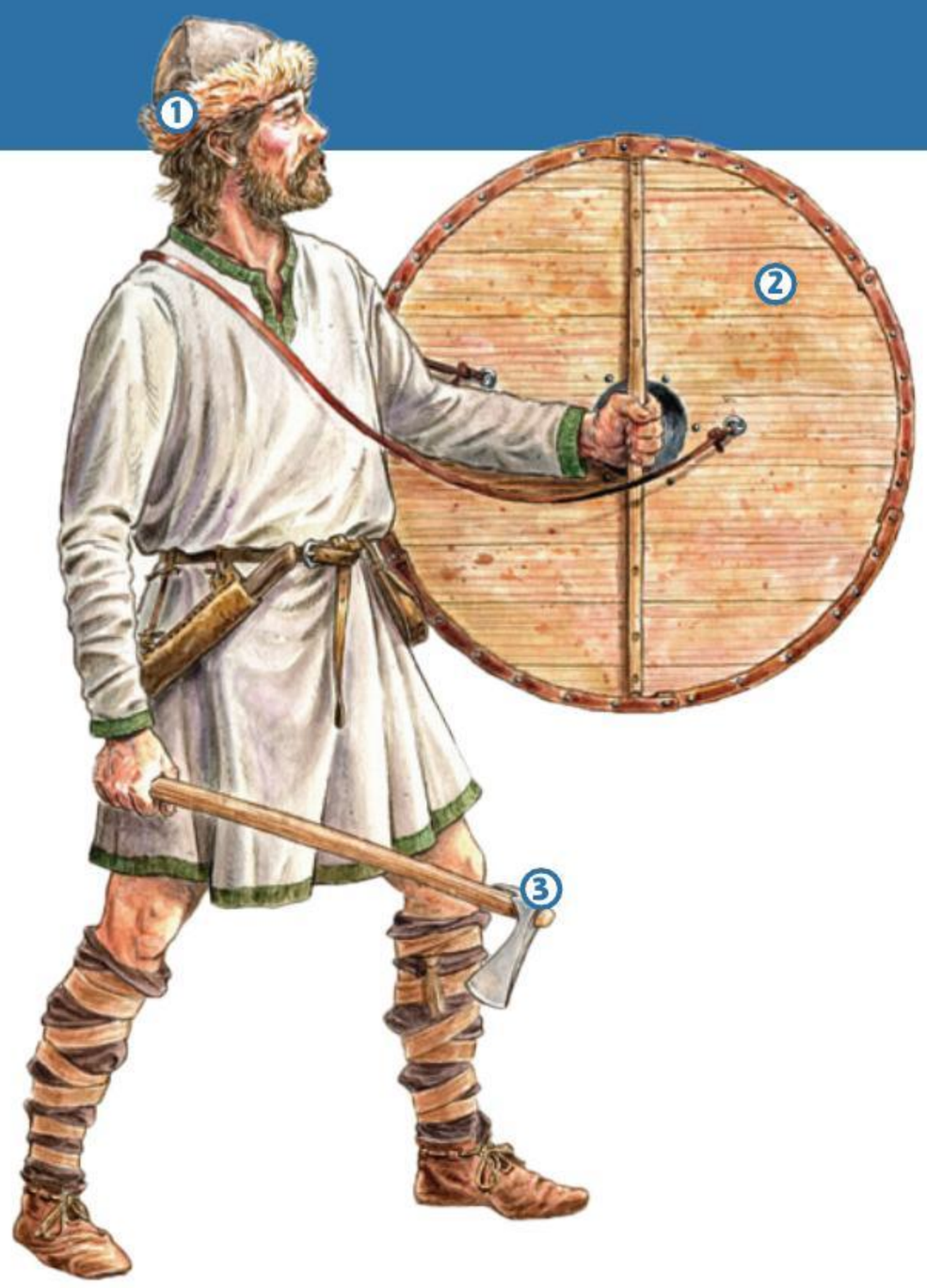

Wyposażenie tarczownika

① **Hełm** – wykonywano go z utwardzonej skóry, czasem z żelaza.
② **Tarcza** – zazwyczaj miała ok. 90 cm średnicy, była wykonana z drewna i pokryta skórą. Tarczy najczęściej używano tylko raz – po każdej walce należało ją wymienić na nową.
③ **Topór** – służący do walki wręcz, zazwyczaj był niewielkich rozmiarów. Jego trzonek miał ok. 1 m długości i w walce trzymano go w jednej ręce. Zdarzały się jednak topory dwuręczne, których długość przekraczała 2 m.

Wyposażenie pancernego

1 **Szyszak** – żelazny hełm, który miał chronić głowę.
2 **Kolczuga** – wykonana z żelaznych, splecionych kółek chroniła ciało woja w trakcie bitwy.
3 **Miecz** – posiadanie go świadczyło o zamożności woja, przekazywany był z ojca na syna, a po wygaśnięciu męskiego rodu – łamany.
4 **Koń** – stanowił najdroższą część wyposażenia pancernego, często był własnością księcia.
5 **Włócznia** – miała długość ok. 2 m i była zakończona metalowym grotem, służyła do ataku lub obrony.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, na czym polegała opieka monarchy nad drużynnikami.
2. Wskaż podobieństwa i różnice w uzbrojeniu tarczowników i pancernych.

Narodziny państwa polskiego. Mieszko I

Podsumowanie 27

Polecenia podsumowujące

1. Opisz geografię plemienną Polski przed przejęciem władzy przez Mieszka I.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści przyniósł państwu Mieszka I chrzest.
3. Scharakteryzuj relację między Mieszkiem I a cesarstwem.
4. Wytłumacz, czym był dokument *Dagome iudex* i w jakim celu został sporządzony.

Polska przedpiastowska

Biskupin – przykład osadnictwa przedsłowiańskiego na ziemiach polskich (VIII w. p.n.e.).
Przybycie Słowian na tereny między Bugiem a Odrą (prawdopodobnie w V w.).
Plemiona zamieszkujące ziemie polskie w IX w. – m.in. Ślężanie i Wiślanie – wymienione w *Geografie Bawarskim*.
Polanie, Mazowszanie i Pomorzanie – plemiona wymienione w *Kronice Nestora* z XII w.

Organizacja plemienna w Polsce przedpiastowskiej

Plemiona – grupy o charakterze etniczno-terytorialnym.
Federacja – związek kilku plemion.
Grody – centra plemienne o charakterze politycznym i religijnym, siedziby wodzów, ówczesnych elit i drużyny książęcej.
Religia o charakterze politeistycznym.
Najważniejsze bóstwa: Perun, Trzygłów, Weles (Wołos), Świętowit.

Państwo Piastów

Polanie twórcami państwa.
Polanie zamieszkujący tereny między Poznaniem a Gnieznem.
Od ok. 940 wznoszenie grodów w Poznaniu, Gnieźnie, Gieczu i na Ostrowie Lednickim.
Rządy w państwie w rękach dynastii Piastów.
Poszerzanie przez Mieszka I terenów znajdujących się we władaniu dynastii.

Chrzest Polski

Przyczyny
- zagrożenie ze strony margrabiów saskich prowadzących akcję chrystianizacyjną na Połabiu
- konflikt z Wieletami o ujście Odry

Przebieg
- 964 lub 965 – sojusz polsko-czeski i ślub Mieszka I z czeską księżniczką Dobrawą
- 966 – chrzest Mieszka I, początki chrześcijaństwa w Polsce

Skutki
- Polska w kręgu cywilizacji łacińskiej
- chrystianizacja kraju, utworzenie biskupstwa misyjnego w Poznaniu (968)
- zacieśnienie relacji z Czechami
- poprawa stosunków z cesarstwem
- pojawienie się w kraju duchownych umiejących pisać i czytać
- wznoszenie budowli o charakterze sakralnym, np. kościołów i baptysteriów
- wpływ duchownych na rozwój państwa

Ekspansja terytorialna i jej skutki

967 – pokonanie sprzymierzonego z Wieletami grafa saskiego Wichmana.
972 – konflikt z margrabią łużyckim Hodonem i zwycięska bitwa pod Cedynią.
Przejęcie kontroli nad Pomorzem Zachodnim.
Sojusze z państwami skandynawskimi.
990 – przyłączenie Śląska i Małopolski do państwa Mieszka I.
Ok. 990 – wystawienie dokumentu *Dagome iudex*, w którym Mieszko I ofiarowuje swój kraj w opiekę papiestwu.

Polecane publikacje

Jerzy Dowiat, *Chrzest Polski*, Warszawa 1997.
Gerard Labuda, *Mieszko I*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2009.
Krzysztof Ożóg, *966. Chrzest Polski*, Kraków 2015.

28 Bolesław Chrobry i jego państwo

konflikt o Milsko, Łużyce i Miśnię (**1002–1018**)

992 Bolesław Chrobry księciem Polski

997 męczeńska śmierć biskupa Wojciecha

1000 zjazd gnieźnieński

1018 wyprawa kijowska

1025 Bolesław Chrobry królem Polski

Przypomnij

- Jakie były skutki chrztu Polski?

Cel lekcji

- Przedstawię sukcesy i porażki polityki Bolesława Chrobrego.

Po lekcji

- Opisuję politykę chrystianizacyjną prowadzoną przez Bolesława Chrobrego.
- Wyjaśniam znaczenie zjazdu gnieźnieńskiego.
- Omawiam organizację państwa pierwszych Piastów.
- Przedstawiam zmiany terytorialne państwa za panowania Bolesława Chrobrego.

Początek panowania Bolesława Chrobrego

Po śmierci Mieszka I w **992 r.** władzę w księstwie objął jego najstarszy syn – **Bolesław I Chrobry**. Obawiając się rywalizacji o tron, wygnał z kraju drugą żonę ojca Odę oraz przyrodnie rodzeństwo. Aby wzmocnić swoją pozycję, Chrobry wspomógł cesarza Ottona III w walkach ze Słowianami połabskimi. Czynnikiem sprzyjającym pozytywnemu stosunkowi władcy Niemiec do polskiego księcia była również **misja chrystianizacyjna**, którą Bolesław prowadził w swoim państwie. Władca kontynuował rozbudowę organizacji kościelnej. Był również inicjatorem budowy świątyń w grodach. Ponadto od swoich poddanych wymagał przestrzegania reguł chrześcijańskich.

M1 Za panowania Bolesława Chrobrego nastąpił dalszy rozwój chrześcijaństwa w Polsce. Do kraju przybywali misjonarze z różnych części Europy. W 1003 r. zamordowano pięciu zakonników, którzy rok później zostali kanonizowani, czyli uznani za świętych, ponieważ ponieśli męczeńską śmierć za wiarę. Dwaj z nich pochodzili z Italii, pozostali trzej, tutejsi, stali się pierwszymi polskimi świętymi. Rzeźby Pięciu Braci Męczenników, Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej w Międzyrzeczu.

Misja biskupa Wojciecha

Bolesław Chrobry przeszedł do historii jako krzewiciel chrześcijaństwa nie tylko w kraju, lecz także poza jego granicami. W 997 r. za namową polskiego władcy z misją chrystianizacyjną do pogańskich Prusów udał się **Wojciech**, biskup praski wygnany z Czech. W ramach wsparcia książę oddał mu do ochrony swoich wojów. Jako że w tej części Europy cesarz prowadził misje chrystianizacyjne, wyprawa Wojciecha pod protektoratem polskiego władcy wzmacniała znaczenie Chrobrego w świecie chrześcijańskim.

W czasie swojej misji biskup Wojciech skierował się najpierw na Pomorze i do Gdańska, gdzie przeprowadził chrzest jego mieszkańców. Po dotarciu na tereny zamieszkane przez Prusów odesłał towarzyszącą mu eskortę. Chciał nawracać pogan bez używania przemocy, jedynie siłą argumentów. Misja zakończyła się niepowodzeniem – w **997 r.** Prusowie zabili Wojciecha.

Według tradycji Bolesław Chrobry wykupił jego ciało, płacąc za nie tyle złota, ile ważyło, po czym nakazał pochować je w **Gnieźnie**. Był to ważny krok na drodze starań o własną, niezależną metropolię kościelną. Papież już w 999 r. ogłosił Wojciecha świętym, co oznaczało, że ciało męczennika stało się **relikwią**.

M2 **Legenda na dzień św. Wojciecha ze *Złotej legendy* Jakuba de Voragine*, XIII w.**

Uzyskawszy [...] na mocy zezwolenia papieskiego swobodę decyzji, począł święty biskup [Wojciech] rozważać, w jaki sposób mógłby osiągnąć palmę męczeńską dla imienia Chrystusowego, nad czym już długo przedtem rozmyślał i czego najgoręcej pragnął. Dobrawszy sobie tedy dwu towarzyszy, [...] pozostał wśród nieznanego sobie a dzikiego ludu, ufny jedynie w łaskę Boga, dla którego imienia przybył tam szukać śmierci męczeńskiej. Po kilku dniach zaś, kiedy święty modlił się [...], zjawiło się kilku ludzi w wyraźnie wrogich zamiarach, wykrzykujących coś groźnie w nieznanym języku. Jeden z nich, zawziętszy od innych, wiosłem, które zabrał ze sobą z łodzi, [...] mocno uderzył siedzącego biskupa pomiędzy łopatki, tak że psałterz wypadł mu z rąk, a on sam upadł na ziemię z rozkrzyżowanymi ramionami. Poganin zaś, nie mogąc się z nim porozumieć, gestami i znakami dawał mu do poznania, że ma uciekać, bo inaczej zginie na mękach. A święty, jako mąż łagodnego serca, nie bronił się, nie przeklinał, lecz przeciwnie, modlił się za napastników i błogosławił im, a całując ziemię, dzięki składał Bogu.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 139.

* **Voragine** (czyt. worżin)

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w umacnianiu chrześcijaństwa w danym państwie odgrywał kult własnych świętych. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Podaj motywy, którymi się kierował biskup Wojciech, podejmując wyprawę do pogańskich Prus. **M2**
3. Określ stosunek Prusów do misji biskupa Wojciecha. **M2**

Bolesław I Chrobry

(967–1025)

Polski książę z dynastii Piastów, panował od 992 r., koronowany na pierwszego króla Polski w 1025 r. Syn Mieszka I i Dobrawy. W 997 r. wsparł biskupa Wojciecha w organizacji misji chrystianizacyjnej plemion pruskich. W 1000 r. zyskał zgodę cesarza Ottona III na utworzenie niezależnej polskiej metropolii kościelnej w Gnieźnie. Prowadził zwycięskie wojny z królem niemieckim (a od 1014 r. cesarzem) Henrykiem II. Podbił Kijów i osadził tam na tronie swego zięcia. Przydomek „Chrobry" oznacza odważnego i walecznego mężczyznę. Marcello Bacciarelli (czyt. marczello bacciarelli), *Bolesław Chrobry*, XVIII w., Zamek Królewski w Warszawie.

św. Wojciech

(ok. 956–997)

Czeski benedyktyn, biskup praski, święty Kościoła. Prowadził misję chrystianizacyjną wśród Prusów, z rąk których poniósł męczeńską śmierć. Jeden z patronów Polski, Czech oraz Węgier. Fragment obrazu, XIV w., Galeria Narodowa w Pradze.

Pierwszy arcybiskup gnieźnieński Radzim Gaudenty był bratem św. Wojciecha. Fragment drzwi z sylwetkami św. Wojciecha i Radzima Gaudentego z XIX-wiecznego Kościoła Świętych Cyryla i Metodego w Pradze.

Zjazd gnieźnieński

Wojciech pochodził ze znamienitego czeskiego rodu Sławnikowiców, spokrewnionego z niemieckimi Ludolfingami, z których wywodzili się cesarze. Dlatego też jego śmierć odbiła się głośnym echem w świecie chrześcijańskim. Do grobu misjonarza zaczęli docierać wierni. W **1000 r.** z pielgrzymką do **Gniezna** przybył cesarz **Otton III**. Liczył na to, że uda mu się uzyskać poparcie księcia Bolesława Chrobrego dla planów utworzenia cesarstwa uniwersalistycznego (zob. s. 221). W zamierzeniu Ottona III najwyższym władcą byłby w nim cesarz, a Chrobry rządziłby wschodnią częścią tego rozległego obszaru. Z kolei polski książę chciał uzyskać koronę królewską, co wzmocniłoby jego władzę.

Podczas wizyty, która przeszła do historii pod nazwą **zjazdu gnieźnieńskiego**, cesarz nałożył na głowę Bolesława swój **diadem**, co można było odczytać jako zgodę na przyszłą koronację królewską. Podarował także Bolesławowi Chrobremu **kopię włóczni św. Maurycego**. Polski książę wręczył cesarzowi relikwię – ramię św. Wojciecha – oraz ofiarował trzystu pancernych wojów.

Istotnym postanowieniem zjazdu było utworzenie na terenie Polski **arcybiskupstwa** ze stolicą w **Gnieźnie**. Podlegać mu miały trzy **nowo powstałe biskupstwa:** w **Kołobrzegu**, **Krakowie** i we **Wrocławiu**. Pierwszym arcybiskupem został **Radzim Gaudenty**. W wyniku spotkania monarchów przekształcono również biskupstwo misyjne w Poznaniu w biskupstwo. Początkowo było ono niezależne od metropolii gnieźnieńskiej.

Wizyta cesarza potwierdziła siłę i samodzielność Bolesława Chrobrego oraz wzmocniła pozycję Polski wobec sąsiednich państw. Usankcjonowała również niezależność polskiego Kościoła.

Bolesław Chrobry przywitał Ottona III w asyście wojska, aby zaznaczyć swoją pozycję i pokazać bogactwo kraju. Cesarz również miał liczną świtę – towarzyszyli mu kardynałowie oraz biskupi. Podróż do grobu św. Wojciecha odbywał w stroju pokutnym. *Spotkanie Bolesława Chrobrego z Ottonem III u grobu św. Wojciecha (1000)* – obraz twórców związanych z grupą artystyczną Bractwo św. Łukasza z ok. 1938 r.

M3 Zjazd gnieźnieński w *Kronice Thietmara**, XI w.

Następnie cesarz [Otton III] na wieść o cudach, jakie Bóg działał przez miłego sobie męczennika Wojciecha, pospieszył tamże celem pomodlenia się [przy jego grobie]. [...] Minąwszy granice Milczan, doszedł do ziemi Dziadoszan, gdzie z niezmierną serdecznością wyszedł na powitanie Bolesław – którego imię tłumaczy się większa sława, nie za zasługi, lecz w myśl dawnego zwyczaju – przygotowawszy dla cesarza kwatery w miejscowości zwanej Ilwa*. W jaki zaś sposób był cesarz przez niego wówczas podejmowany i przez jego kraj aż do Gniezna wiedziony, rzecz to nie do uwierzenia i wprost nie da się opowiedzieć. Widząc z daleka miasto upragnione, szedł doń pobożnie bosymi stopami, a przyjęty z czcią niezwykłą przez biskupa tamecznego* Ungera*, wprowadzony został do kościoła, błagając zlany łzami wstawiennictwa świętego męczennika dla pozyskania sobie łaski Chrystusowej. I niezwłocznie ustanowił tam arcybiskupstwo, jak sądzę: prawnie, jednakże bez zgody pomienionego* biskupa [Ungera], do którego diecezji należała cała ta okolica. Archidiecezję tę powierzył bratu wspomnianego męczennika, Radzymowi [...]. Dokonawszy tego wszystkiego, uczczony został cesarz przez pomienionego księcia ogromnymi darami i – co mu się najbardziej podobało – trzystu żołnierzami pancernymi. Odchodzącego odprowadził Bolesław ze znamienitym orszakiem aż do Magdeburga, gdzie uroczyście obchodzono Święto Palmowe [25 marca 1000].*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 102.

M4 Zjazd gnieźnieński w *Kronice polskiej* Galla Anonima, XII w.

[...] cesarz Otto [...] przybył do [grobu] św. Wojciecha dla modlitwy i pojednania, a zarazem w celu poznania sławnego Bolesława [...]. Bolesław przyjął go tak zaszczytnie i okazale, jak wypadało przyjąć króla, cesarza rzymskiego i dostojnego gościa. Albowiem na przybycie cesarza przygotował przedziwne [wprost] cuda; najpierw hufce przeróżne rycerstwa, następnie dostojników rozstawił jak chóry na obszernej równinie, a poszczególne, z osobna stojące hufce wyróżniała odmienna barwa strojów. A nie była to [tania] pstrokacizna byle jakich ozdób, lecz najkosztowniejsze rzeczy, jakie można znaleźć gdziekolwiek na świecie. [...] Zważywszy jego chwałę, potęgę i bogactwo, cesarz rzymski zawołał w podziwie: „Na koronę mego cesarstwa! To, co widzę, większe jest, niż wieść głosiła!". I za radą swych magnatów dodał wobec wszystkich: „Nie godzi się takiego i tak wielkiego męża, jakby jednego spośród dostojników, księciem nazywać lub hrabią, lecz [wypada] chlubnie wynieść go na tron królewski i uwieńczyć koroną". A zdjąwszy z głowy swej diadem cesarski, włożył go na głowę Bolesława na [zadatek] przymierza i przyjaźni i za chorągiew triumfalną dał mu w darze gwóźdź z Krzyża Pańskiego wraz z włócznią św. Maurycego, w zamian za co Bolesław ofiarował mu ramię św. Wojciecha. I tak wielką owego dnia złączyli się miłością, że cesarz mianował go bratem i współpracownikiem cesarstwa i nazwał go przyjacielem i sprzymierzeńcem narodu rzymskiego. Ponadto zaś przekazał na rzecz jego oraz jego następców wszelką władzę, jaka w zakresie [udzielania] godności kościelnych przysługiwała cesarstwu w królestwie polskim czy też w innych podbitych już przez niego krajach barbarzyńców oraz w tych, które podbije [w przyszłości]. Postanowienia tego układu zatwierdził [następnie] papież Sylwester przywilejem św. Rzymskiego Kościoła.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 103.

* **Thietmara** (czyt. titmara)
Dziadoszanie – plemię śląskie
Ilwa – Iława, obecnie dzielnica Szprotawy
tameczny – tamtejszy
Unger – biskup Polski, po utworzeniu arcybiskupstwa w Gnieźnie biskup poznański
pomieniony – wymieniony

Włócznia św. Maurycego była jednym z najważniejszych symboli władzy królewskiej w Niemczech. Według tradycji w grocie włóczni miał się znajdować gwóźdź z Krzyża Pańskiego. W trakcie zjazdu gnieźnieńskiego Otton III podarował kopię tej włóczni Bolesławowi Chrobremu, czym symbolicznie podkreślił wyjątkową pozycję polskiego monarchy. Obecnie kopia włóczni św. Maurycego jest przechowywana w Skarbcu Koronnym na Wawelu w Krakowie.

Praca z materiałami

1. Określ cel wizyty cesarza Ottona III w państwie Bolesława Chrobrego. **M3**, **M4**
2. Wymień postanowienia zjazdu gnieźnieńskiego. **M3**, **M4**
3. Podaj podobieństwa i różnice w sposobie przedstawienia wydarzenia w obu źródłach. Wyjaśnij, z czego mogły one wynikać. **M3**, **M4**

LEGENDA

- obszar Polski w 992 r.
- ziemie przyłączone przez Bolesława Chrobrego
- granice ziem czasowo opanowanych przez Bolesława Chrobrego
- granice Polski w 1025 r.
- misja biskupa Wojciecha w 997 r.
- wyprawy Henryka II w 1005 r. i 1017 r.
- grody oblegane przez wojska Henryka II
- wyprawy Bolesława Chrobrego na Milsko, Łużyce i Miśnię (1002 r.), do Czech (1003 r.), do Kijowa (1018 r.)
- arcybiskupstwo i biskupstwa ustanowione w Polsce w 1000 r.

M5 Polska w czasach Bolesława Chrobrego

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie siedziby nowo powstałych biskupstw. **M5**
2. Wymień tereny przyłączone do Polski w latach 1002–1018. Określ, które ze zdobyczy miały charakter krótkotrwały, a które – długotrwały. **M5**

Zamek w Budziszynie. Gród ten w wyniku pokoju zawartego przez Bolesława Chrobrego z królem niemieckim Henrykiem II przypadł Polsce i pozostawał w jej granicach do 1032 r.

Konflikt z cesarstwem i wyprawa kijowska

Umocnienie władzy wewnętrznej oraz wzrost znaczenia Polski w Europie po zjeździe gnieźnieńskim nie oznaczały, że młode państwo będzie się cieszyło spokojem. Po krótkiej chorobie w 1002 r. umarł młodo cesarz Otton III, a relacje polsko-niemieckie się pogorszyły. Wykorzystując chaos w cesarstwie po śmierci cesarza, Bolesław Chrobry w **1002 r.** zajął **Miśnię**, **Milsko** i **Łużyce**. W tym samym roku odbył się **zjazd w Merseburgu**, na którym polski książę zabiegał o uznanie swoich zdobyczy terytorialnych. Nowy król niemiecki **Henryk II** zezwolił mu na zatrzymanie Milska i Łużyc na zasadzie lenna, ale nakazał zwrot Miśni. W Merseburgu doszło do nieudanego zamachu na życie Bolesława Chrobrego. Podejrzenie padło na Henryka II, co zaważyło na wzajemnych stosunkach obu władców.

W 1003 r. Bolesław zajął **Czechy**, **Morawy** i **Słowację**, a następnie zasiadł na tronie w Pradze jako czeski książę. Wywołało to niezadowolenie Henryka II, który zdecydował się zaatakować Polskę. Bolesław utracił Milsko i Łużyce, ale już w 1007 r. podjął śmiały wypad w głąb Niemiec i odzyskał utracone tereny. Bezskutecznie starał się też odbić Miśnię. W 1013 r. obaj władcy zawarli **pokój** przypieczętowany małżeństwem Mieszka II, syna Bolesława Chrobrego, z córką palatyna reńskiego, siostrzenicą Ottona III – Rychezą. Chrobry zatrzymał Milsko i Łużyce jako lenno.

Bolesław nie zamierzał jednak wypełniać obowiązków lennych wobec władcy niemieckiego, toteż Henryk II zażądał zwrotu tych ziem. Stało się to przyczyną wzajemnych najazdów, które polegały na pustoszeniu terenów przeciwnika. W **1018 r.** w **Budziszynie** zawarto **pokój kończący wojnę polsko-niemiecką**. Jego warunki były korzystne dla polskiego księcia: Bolesław zachował Milsko i Łużyce – i to prawdopodobnie już nie jako lenno, ale jako własność. Część układu stanowiło też małżeństwo Chrobrego z niemiecką księżniczką Odą. Pośrednim efektem konfliktu polsko-niemieckiego było odłączenie się od państwa Bolesława Chrobrego Pomorza Zachodniego. Prawdopodobnie nastąpiło to już w początkach wojny, ok. 1005 r.

W 1013 i 1018 r. Bolesław dwukrotnie wyprawiał się na Ruś Kijowską i ingerował w sprawy tego państwa. Planował przywrócić na tron ruski swojego zięcia Świętopełka I. Polskiego księcia wspierały wojska niemieckie (po zawarciu pokoju w Budziszynie) i węgierskie. W **1018 r.** Bolesław wkroczył do Kijowa. Wywiózł stamtąd liczne łupy oraz włączył w granice państwa polskiego **Grody Czerwieńskie**. Na krótko udało mu się również osadzić na tronie kijowskim Świętopełka.

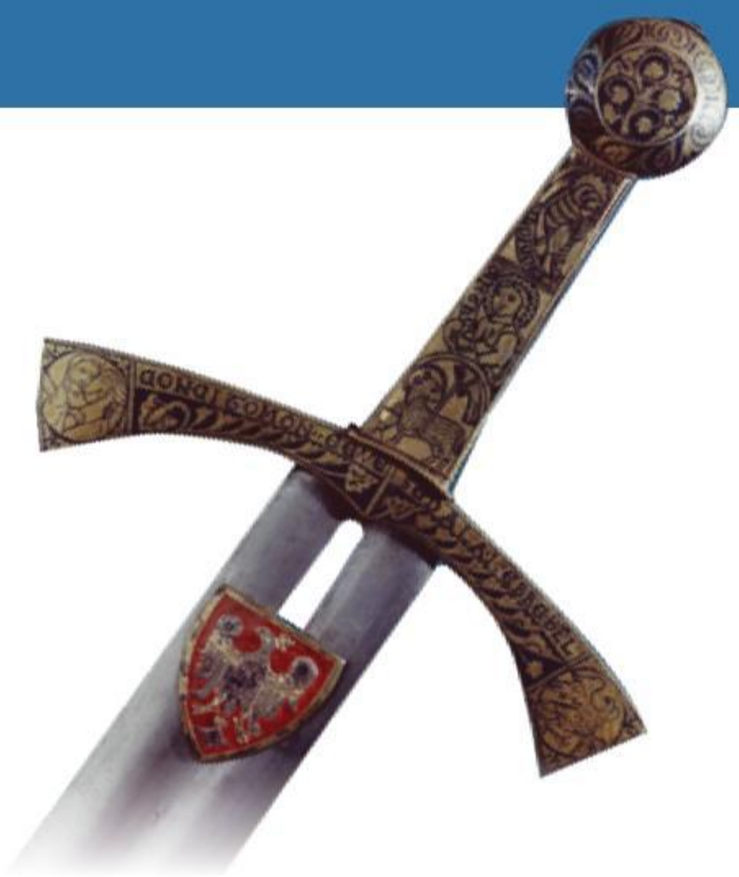

Szczerbiec – miecz koronacyjny Piastów datowany na XIII w. Według legendy należał już do Bolesława Chrobrego, który w trakcie wyprawy na Ruś Kijowską wyszczerbił go, uderzając o Złotą Bramę w Kijowie. Szczerbiec jest przechowywany w Skarbcu Koronnym na Wawelu.

Koronacja królewska

Śmierć przyjaźnie nastawionego cesarza Ottona III w 1002 r. odsunęła plany koronacyjne polskiego księcia. Przez lata Chrobry musiał się zmagać z królem niemieckim, a następnie cesarzem Henrykiem II, popieranym przez papieża. Bez ich zgody koronacja królewska nie była możliwa. W 1024 r. zmarł Henryk II i już w **1025 r. Bolesław Chrobry koronował się na pierwszego króla Polski**. Akt ten oznaczał, że Bolesław stał się pomazańcem Bożym i obrońcą Kościoła. Koronacja przyczyniła się do wzrostu znaczenia dynastii piastowskiej oraz podkreśliła suwerenność państwa polskiego. Wkrótce po koronacji Bolesław Chrobry zmarł. Uczynił z Polski państwo potężne pod względem politycznym i terytorialnym.

Artystyczną wizję koronacji Bolesława Chrobrego 1 przedstawił Jan Matejko. Wbrew ustaleniom historyków umiejscowił to wydarzenie na zjeździe gnieźnieńskim. Rok podany w tytule obrazu – 1001 – nie jest zgodny ani z datą zjazdu, ani przyjętą datą koronacji Chrobrego. Obraz zawiera również wiele innych nieścisłości. Według koncepcji Matejki koronacji mieli wspólnie dokonać arcybiskup Radzim Gaudenty 2 oraz cesarz Otton III 3. Zarówno cesarz, jak i widoczny w tle biskup kołobrzeski Reinbern 4 już wówczas nie żyli. Za monarchą klęczą jego żona Emnilda 5 i Mieszko II 6 – ukazany jako młodzieniec. Jan Matejko, *Koronacja pierwszego króla R.P. 1001*, obraz z 1889 r., dziś w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

infografika

Drzwi Gnieźnieńskie

Powstałe w XII w. Drzwi Gnieźnieńskie są jednym z najważniejszych zabytków sztuki średniowiecznej w Polsce. Stanowią ważne źródło historyczne informujące nas o początkach państwa polskiego. Na wykonanych z brązu dwóch skrzydłach drzwi o wysokości 328 cm przedstawiono 18 scen z życia św. Wojciecha, bogatych w szczegóły, takie jak elementy średniowiecznego uzbrojenia, ubioru oraz architektury. Drzwi znajdują się w południowym przedsionku archikatedry gnieźnieńskiej.

Opis kwater:

1. Narodziny i chrzest Wojciecha.
2. Złożenie chorego Wojciecha na ołtarzu i ofiarowanie go Bogu.
3. Oddanie do szkoły w Magdeburgu.
4. Nocna modlitwa Wojciecha.
5. Otrzymanie godności biskupa praskiego od cesarza Ottona II.
6. Egzorcyzmy odprawiane przez Wojciecha.
7. Objawienie Wojciecha dotyczące chrześcijan sprzedawanych w niewolę.
8. Interwencja u księcia czeskiego Bolesława II Pobożnego w sprawie sprzedaży chrześcijan.
9. Cud z dzbankiem – scalenie rozbitego naczynia.
10. Przybycie biskupa Wojciecha do Prusów.
11. Udzielanie chrztu Prusom.
12. Kazanie wygłoszone do Prusów.
13. Odprawienie ostatniej mszy świętej.
14. Męczeńska śmierć z rąk Prusów.
15. Czuwanie orła nad ciałem św. Wojciecha.
16. Wykupienie ciała biskupa przez Bolesława Chrobrego.
17. Pogrzeb Wojciecha.
18. Złożenie ciała męczennika w grobie w Gnieźnie.

Praca z infografiką

1. Wymień władców europejskich ukazanych na kwaterach Drzwi Gnieźnieńskich.
2. Podaj, jakie informacje może uzyskać historyk, analizując Drzwi Gnieźnieńskie. Odwołaj się do konkretnych przykładów.

Organizacja państwa pierwszych Piastów

Za panowania pierwszych Piastów na czele państwa stał **książę** lub **król**, który prowadził samodzielną politykę wewnętrzną i zagraniczną. Jednak z uwagi na wyższą pozycję cesarza musiał się liczyć z jego decyzjami. Dwór polskich władców składał się z rodziny oraz urzędników pełniących funkcje doradcze i wykonujących powierzone im zadania. Władców państwa polskiego wspierała **rada** złożona głównie z możnowładców. Funkcjonowały także **wiece** będące pozostałością z czasów plemiennych. Jednak ich rola malała na rzecz pozycji księcia.

Polska w okresie panowania Mieszka I i Bolesława Chrobrego była państwem **patrymonialnym**, a więc stanowiła własność władcy. To władca na mocy prawa książęcego posiadał zwierzchnictwo sądowe oraz uprawnienia do nakładania na ludność danin i świadczeń. Do najważniejszych z nich należało m.in. **prawo stanu**, czyli obowiązek utrzymania księcia i jego drużyny. Daniny były płacone w naturze, najczęściej w postaci bydła lub zboża. Ponadto monarcha miał prawo określania **regaliów**, tj. uprawnień zarezerwowanych wyłącznie dla niego. Zaliczyć do nich można m.in. regalia mennicze, a więc prawo bicia monety, czy regalia targowe, które dawały wyłączność zakładania targów.

W czasach pierwszych Piastów podstawową jednostką terytorialną był **okręg grodowy**. Jego centrum stanowił **gród** – warownia zbudowana z drewna i ziemi, pełniąca przede wszystkim funkcje obronne. W razie niebezpieczeństwa to tu szukała schronienia okoliczna ludność. Gród był też siedzibą pana grodowego – zwanego później **kasztelanem** – który zarządzał okręgiem grodowym. Sieć okręgów tworzyła prowincję, na której czele stał namiestnik. Wraz z rozbudową państwa zwiększała się liczba grodów.

Drużyna książęca odgrywała znaczącą rolę w utrzymaniu władzy, a w efekcie również w umacnianiu państwowości. W czasach pokoju oddziały drużyny przebywały głównie w najważniejszych grodach państwa: Gnieźnie, Poznaniu, Gieczu i we Włocławku. Na nowo przyłączonych ziemiach stacjonowały wydzielone jednostki, pilnujące lojalności miejscowej ludności wobec Piastów. Na utrzymanie drużyny władcy przeznaczali nie tylko dochody płynące z danin, lecz także łupy wojenne. Oprócz ludności rodzimej pod rozkazami Mieszka I i Bolesława Chrobrego walczyli wikingowie oraz Pieczyngowie – koczownicy zamieszkujący stepy nad Morzem Czarnym.

Denar Bolesława Chrobrego. Na awersie widać lewy profil władcy z diademem na głowie, a na rewersie – krzyż o rozszerzających się ramionach. Jedyny zachowany egzemplarz tej monety znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie.

Panowanie Mieszka I i Bolesława Chrobrego upłynęło pod znakiem rozrostu terytorialnego młodego państwa. Dwaj pierwsi Piastowie przyłączyli do swego kraju m.in.: Śląsk, Pomorze, Małopolskę, Grody Czerwieńskie oraz Milsko i Łużyce. Sprawnie zarządzali państwem dzięki dobrze funkcjonującemu systemowi grodów. Pomnik Mieszka I i Bolesława Chrobrego w katedrze poznańskiej.

M6 Struktura społeczna w państwie pierwszych Piastów

Podobnie jak państwa Europy Zachodniej państwo pierwszych Piastów stanowiło własność monarchy – patrymonium. Do obowiązków władcy należało zapewnienie mieszkańcom bezpieczeństwa. W zamian pobierał różnego rodzaju świadczenia.

MONARCHA

WOJOWIE

- Członkowie drużyny książęcej.
- Byli utrzymywani przez monarchę.
- Mieli prawo do udziału w łupach wojennych.
- Według Galla Anonima drużyna w czasach Bolesława Chrobrego składała się z 13 000 tarczowników i 3900 pancernych.

MOŻNI

- Dostojnicy dworscy i lokalni urzędnicy, wywodzący się ze starszyzny plemiennej oraz ludzi wybranych przez władcę.
- Do najważniejszych urzędników dworskich należeli: palatyn, komornik, cześnik, stolnik oraz miecznik.
- W zamian za pełnione funkcje otrzymywali od władcy ziemię oraz immunitet, czyli prawo pobierania świadczeń z tej ziemi uprzednio należnych władcy.

DUCHOWNI

- Osoby, które pełniły funkcje w strukturach kościelnych.
- Otrzymywali od monarchy nadania ziemskie. Największe tereny należały do biskupstw i opactw.
- Czerpali dochody z podatków, m.in. z dziesięciny pobieranej od chłopów.

CHŁOPI

- Pracujący na roli ludzie wolni oraz niewolni, rekrutujący się z jeńców wojennych.
- Świadczyli posługi na rzecz księcia i jego dworu.
- Uiszczali świadczenia na rzecz władcy lub możnych oraz Kościoła (dziesięcina).

LUDNOŚĆ SŁUŻEBNA

- Chłopi wyspecjalizowani w danym rzemiośle, świadczący usługi na rzecz monarchy.
- Należeli do niej m.in.: bednarze (wytwórcy drewnianych naczyń, np. beczek i kadzi), grotnicy (wyrabiający groty do strzał i włóczni), szczytnicy (twórcy tarcz), żerdnicy (zajmowali się transportem i rozstawianiem namiotów podczas podróży księcia), bartodzieje (pszczelarze).
- W zamian za świadczenie usług ludność służebna była zwolniona z części danin na rzecz monarchy.

Praca z materiałem

1. Opisz strukturę społeczną monarchii pierwszych Piastów. **M6**
2. Wymień powinności poddanych wobec władcy. **M6**
3. Wyjaśnij, czym się zajmowała ludność służebna. Podaj przykłady przedstawicieli tej grupy. **M6**

Polecenia podsumowujące

1. Opisz misję św. Wojciecha i jej skutki dla państwa polskiego.
2. Wymień postanowienia zjazdu gnieźnieńskiego.
3. Przedstaw stosunki Polski z sąsiadami za panowania Bolesława Chrobrego.
4. Scharakteryzuj organizację państwa pierwszych Piastów.

Bolesław Chrobry i jego państwo

Podsumowanie 28

Początek panowania Bolesława Chrobrego

992 – Bolesław Chrobry księciem Polski.
Rozwój organizacji kościelnej.
Budowa świątyń chrześcijańskich na terenie grodów.
997 – misja biskupa praskiego Wojciecha do Prus i jego męczeńska śmierć.
Wykupienie ciała Wojciecha i złożenie go w Gnieźnie.
Kult św. Wojciecha – wzrost znaczenia Polski jako państwa chrześcijańskiego.

Zjazd gnieźnieński (1000)

Zgoda cesarza Ottona III na koronację królewską Bolesława Chrobrego.
Utworzenie arcybiskupstwa w Gnieźnie.
Powstanie biskupstw w Kołobrzegu, Krakowie i we Wrocławiu; podniesienie rangi biskupstwa w Poznaniu.

Zmiany terytorialne

1002–1018 – konflikt z cesarstwem, wojny polsko-niemieckie zakończone pokojem w Budziszynie, powiększenie państwa polskiego o Milsko i Łużyce.
1003 – zajęcie Czech oraz przyłączenie Słowacji i Moraw.
Uniezależnienie się Pomorza Zachodniego od Polski.
1018 – wyprawa kijowska – zajęcie Grodów Czerwieńskich.

Pierwszy król Polski

1025 – koronacja Bolesława Chrobrego.

Organizacja państwa pierwszych Piastów

Książę lub król stojący na czele państwa.
Monarchia patrymonialna – Polska własnością władcy.
Rada i wiec o charakterze doradczym.
Struktura społeczna: możni, duchowni, wojowie, chłopi, ludność służebna.
Okręg grodowy – podstawowa jednostka terytorialna.
Regalia – uprawnienia przysługujące tylko władcy.
Prawo stanu – obowiązek utrzymania księcia i jego drużyny.

Polecane publikacje

Roman Michałowski, *Zjazd gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Wrocław 2005.
Jerzy Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Warszawa 2014.

29 Kryzys i odbudowa monarchii piastowskiej

MIESZKO II 1025–1034 | **KAZIMIERZ ODNOWICIEL** 1034–1058 | **BOLESŁAW ŚMIAŁY** 1058–1079 | **WŁADYSŁAW HERMAN** 1079–1102 | **ZBIGNIEW i BOLESŁAW** 1102–1112 | **BOLESŁAW KRZYWOUSTY** 1112–1138

1025 koronacja królewska Mieszka II

1039 najazd Brzetysława na Polskę

1076 koronacja królewska Bolesława Śmiałego

1079 skazanie biskupa Stanisława na śmierć

1109 wyprawa Henryka V na Polskę

1135 zjazd w Merseburgu

Przypomnij

- Jak wyglądały rządy dwóch pierwszych Piastów?

Cel lekcji

- Przeanalizuję sukcesy i porażki pierwszej monarchii piastowskiej.

Po lekcji

- Podaję przyczyny kryzysu w Polsce za czasów panowania Mieszka II.
- Opisuję reformy Kazimierza Odnowiciela.
- Przedstawiam spór Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem.
- Oceniam rządy pierwszych Piastów.

Mieszko II

(990–1034)

Władca z dynastii Piastów, król Polski w latach 1025–1031, książę Polski w latach 1032–1034. Utracił władzę na rzecz swego brata Bezpryma. W1032 r. powrócił do kraju, ale nie odzyskał korony, a władzę sprawował jako książę. Prowadził wojny z Niemcami, Czechami i Rusią Kijowską, w wyniku których utracił Milsko, Łużyce, Morawy i Grody Czerwieńskie. Jan Matejko, *Mieszko II*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

Rządy Mieszka II (1025–1034) i kryzys monarchii

Po śmierci Bolesława Chrobrego rządy w kraju objął jego syn **Mieszko II**. Noszący imię swego dziada monarcha od dzieciństwa był przygotowywany do roli władcy. Odebrał staranne wykształcenie, zbierał doświadczenia na polach bitew i w dyplomacji. Chrobry zadbał też o odpowiedni mariaż dla syna. Mieszko II poślubił siostrzenicę Ottona III, córkę palatyna reńskiego Rychezę. W przeciwieństwie do Chrobrego, zabiegającego o koronę całe życie, nowy władca szybko koronował się na króla w **1025 r.** – tuż po śmierci ojca. Po objęciu władzy Mieszko II wygnał z kraju swojego najmłodszego brata Ottona. Znalazł on schronienie na Rusi. Przy życiu pozostawał też Bezprym – najstarszy, przyrodni brat Mieszka II. Umieszczony w klasztorze w Italii, miał zostać w ten sposób wykluczony z rywalizacji o tron.

M1 Mieszko II był pierwszym polskim władcą, który z pewnością potrafił pisać i czytać. Biegle posługiwał się łaciną i greką. Już w wieku młodzieńczym uczestniczył w misjach dyplomatycznych prowadzonych przez Bolesława Chrobrego na dworze cesarskim oraz w Czechach. Na miniaturze z XI w. przedstawiono ofiarowanie polskiemu władcy przez księżną lotaryńską Matyldę kodeksu z łacińskimi tekstami modlitw.

M2 Polska w XI w.

LEGENDA

- granice Polski w 1025 r.
- granice Polski ok. 1040 r.
- obszary zajęte przez Konrada II
- obszary zajęte przez Ruś
- obszary zajęte przez Czechy w latach 1039–1050
- obszary zajęte przez Węgry
- obszar objęty buntem ludowym
- tereny Mazowsza, niezależnego władztwa Miecława do 1047 r.
- wyprawa Konrada II w 1031 r.
- wyprawa Jarosława Mądrego w 1031 r.
- najazd Brzetysława na Wielkopolskę w 1039 r.

Wzorem Bolesława Chrobrego Mieszko II utrzymywał szerokie kontakty z niemieckimi możnowładcami. Nie udało mu się jednak wykorzystać tych koneksji do wzmocnienia swojej pozycji. W wewnętrznym konflikcie o władzę w Rzeszy wsparł przeciwników późniejszego cesarza Konrada II skupionych wokół księcia szwabskiego Ernesta. Wybór sprzymierzeńców okazał się nietrafiony. Konrad II pokonał opozycję i koronował się na cesarza. Mieszko II, pragnąc wesprzeć zagrożonych sojuszników, zaatakował Saksonię. Spowodowało to nieudaną wyprawę odwetową wojsk cesarskich, które zatrzymały się w 1029 r. pod Budziszynem. Zaangażowanie Mieszka II w konflikt z cesarzem wykorzystali Czesi i zajęli należące do Polski Morawy.

W **1031 r.** państwo Mieszka II zaatakowali jednocześnie Konrad II oraz władca Rusi Jarosław Mądry. Obaj monarchowie wspierali Bezpryma, który korzystając z pomocy cesarza, powrócił z klasztoru i zgłosił pretensje do tronu. Pokonany i osamotniony na arenie międzynarodowej król Polski uszedł do wrogich mu Czech, gdzie został uwięziony i poddany haniebnej kastracji. Rządy w kraju objął **Bezprym**. Rezygnując z ambicji królewskich, w symbolicznym geście odesłał cesarzowi insygnia koronacyjne i obiecał złożenie hołdu. W ten sposób podporządkował Polskę cesarstwu. Krótkie i okrutne rządy Bezpryma osłabiły państwo i doprowadziły do buntu, podczas którego książę zginął z ręki jednego z poddanych.

Praca z materiałami

1. Uzasadnij opinię, że Mieszko II był wykształconym władcą. **M1**
2. Wymień kraje, które w 1031 r. zaatakowały Polskę. **M2**
3. Wskaż na mapie tereny utracone przez Polskę za panowania Mieszka II. **M2**

Kazimierz I Odnowiciel

(1016–1058)

Polski książę z dynastii Piastów panujący z przerwami od 1034 do 1058 r. W czasie swoich rządów zdołał przywrócić organizację państwową i kościelną na ziemiach polskich. Przeniósł dwór książęcy z Gniezna do Krakowa. Ze względu na wielkie zasługi w odbudowie Polski otrzymał przydomek „Odnowiciel". Aleksander Lesser, *Kazimierz Odnowiciel* – rysunek z cyklu *Wizerunki królów polskich*, XIX w.

M4 **Powrót Kazimierza Odnowiciela w świetle *Kroniki polskiej* Galla Anonima, XII w.**

Kazimierz więc, przez krótki czas zabawiwszy u Niemców i zdobywszy tam wielką sławę i rozgłos rycerski, postanowił powrócić do Polski [...]. A gdy go matka przekonywała, by nie wracał do ludu wiarołomnego i jeszcze niezupełnie utwierdzonego w chrześcijaństwie, lecz spokojnie zadowolił się posiadaniem matczynego dziedzictwa [...], odrzekł [...]: „Żadnego dziedzictwa po wujach lub matce nie posiada się tak słusznie i zaszczytnie jak [dziedzictwo] po ojcu". I zabrawszy ze sobą 500 rycerzy, wkroczył w granice Polski, a postępując dalej naprzód, zajął oddany mu przez swoich [zwolenników] pewien gród, z którego powoli, zarówno męstwem, jak podstępem uwolnił całą Polskę, zajętą przez Pomorzan, Czechów i inne sąsiednie ludy, i poddał ją pod swoje władztwo.

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, Warszawa 1982, s. 44–45.

Na wieść o jego śmierci do kraju powrócił Mieszko II. Porozumiał się z cesarzem i na zjeździe w Merseburgu w 1032 r. zrzekł się korony oraz ukorzył przed Konradem II. Ponadto Mieszko II wyraził zgodę na podział władzy między siebie oraz braci – najmłodszego Ottona i stryjecznego Dytryka. Na krótko przed śmiercią (1034 r.) zjednoczył państwo pod swoimi rządami.

W trakcie swojego panowania Mieszko II **utracił znaczne terytoria**: Łużyce, Milsko, Morawy oraz Grody Czerwieńskie. Stracił też kontrolę nad Pomorzem Gdańskim.

Czasy panowania trzech pierwszych władców z dynastii Piastów (Mieszka I, Bolesława Chrobrego i Mieszka II) są nazywane **pierwszą monarchią piastowską**.

Rządy Kazimierza I Odnowiciela (1034–1058)

Następcą Mieszka II został jego syn **Kazimierz I** nazwany później **Odnowicielem**. Młody władca nie zdołał opanować postępującego upadku państwa. Opozycja wewnętrzna i agresywna polityka sąsiadów zmusiły go do opuszczenia kraju. Początkowo Kazimierz szukał schronienia na Węgrzech, a potem w Niemczech, gdzie Piastowie posiadali rozległe koneksje rodzinne i polityczne.

Chaos w monarchii piastowskiej wykorzystał **książę czeski Brzetysław**, który w **1039 r. najechał Polskę**. Skutkiem ataku były utrata Śląska oraz spustoszenie Wielkopolski wraz z Gnieznem, skąd Czesi wywieźli m.in. relikwie św. Wojciecha. Brak władcy i rozbita drużyna książęca przyczyniły się do wybuchu **buntu ludowego** wymierzonego w elity oraz Kościół. Wielu dostojników państwowych w obawie o własne życie uciekło na Mazowsze, gdzie władzę przejął dawny urzędnik królewski Miecław. Stworzył on tam niezależne władztwo, które stanowiło poważne zagrożenie dla władzy piastowskiej.

M3 **Sytuacja w kraju po śmierci Mieszka II opisana przez Galla Anonima w *Kronice polskiej*, XII w.**

Królowie i książęta sąsiedni [...] podbijali Polskę i do swego władztwa każdy przyłączał miasta i grody graniczne lub, zdobywszy, zrównywał [je] z ziemią. I gdy tak wielkie krzywdy i klęski znosiła Polska od obcych, nie rozsądniej wszakże i sromotniej dręczoną była przez własnych mieszkańców. Albowiem niewolnicy powstali na panów, wyzwoleńcy przeciw szlachetnie urodzonym, sami się do rządów wynosząc [...], innych pozabijawszy, pobrali ich żony w sprośny sposób i zbrodniczo rozdrapali dostojeństwa. [...] Nadto jeszcze, porzucając wiarę katolicką [...], rozpoczęli bunt przeciw biskupom i księżom Boga; niektórych z nich, jakby godniejszą śmiercią mieczem zgładzili [...]. W owym czasie Czesi zniszczyli Gniezno i Poznań i zabrali ciało św. Wojciecha.

Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, t. 1: *Wiek X–XVII*, oprac. Jan Gintel, Kraków 1971, s. 30.

Sytuacja wewnętrzna w Polsce oraz rosnąca potęga czeskiego księcia Brzetysława zagrażały równowadze na wschodnich rubieżach cesarstwa. Dlatego król niemiecki Henryk III (cesarz od 1046 r.) zdecydował się pomóc Kazimierzowi. W zamian za uznanie zwierzchności udzielił polskiemu księciu wsparcia i w 1039 r. Kazimierz na czele wojsk niemieckich powrócił do zniszczonego kraju. Na znak przyjęcia hołdu Henryk III podarował księciu kopię włóczni św. Maurycego.

Kazimierz zastał w kraju katastrofalną sytuację – zniszczenia wojenne oraz upadek struktur państwowych i kościelnych. Odbudowę systemu władzy oparł na niezniszczonej w wyniku wojen i buntu ludowego Małopolsce. Za **główną siedzibę** obrał gród w **Krakowie**. Sukcesem zakończyły się jego starania o uzyskanie uprawnień arcybiskupich dla biskupa krakowskiego Aarona. Było to niezwykle istotne ze względu na upadek metropolii gnieźnieńskiej. Choć w Krakowie nie powstało nowe arcybiskupstwo, zabieg ten pozwalał na **rekonstrukcję struktur kościelnych** w kraju, m.in. dał możliwość mianowania biskupów. W odbudowie instytucji kościelnych monarcha korzystał z pomocy sprowadzonego przez siebie do Tyńca zakonu benedyktynów. W polityce wewnętrznej szukał porozumienia z możnymi. Zreformował wojsko, kosztowną drużynę zastępując osiadłym **rycerstwem** utrzymującym się z ziemi nadawanej przez władcę.

Praca z materiałami

1. Podaj przyczyny kryzysu monarchii piastowskiej. **M3**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób autor tekstu postrzegał wewnętrzne bunty w Polsce piastowskiej. **M3**
3. Określ, jakie niebezpieczeństwo w powrocie syna do kraju widziała matka Kazimierza Odnowiciela. **M4**
4. Opisz symbolikę obrazu. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
5. Porównaj **M4** z **M5**. Przedstaw, w jakich kwestiach oba materiały są zgodne, a w jakich się różnią.

M5 Kazimierz Odnowiciel powrócił do zniszczonego kraju w 1039 r. Wyobrażenie jego powrotu uwiecznił XIX-wieczny malarz Wojciech Gerson na obrazie *Kazimierz Odnowiciel wracający do Polski*. Widać na nim władcę jadącego na przodzie wojsk. Monarcha zatrzymał się przy ciele przygniecionego krzyżem kapłana, obok którego leżą otwarta księga i kielich z hostiami. Obraz znajduje się w Muzeum Narodowym we Wrocławiu.

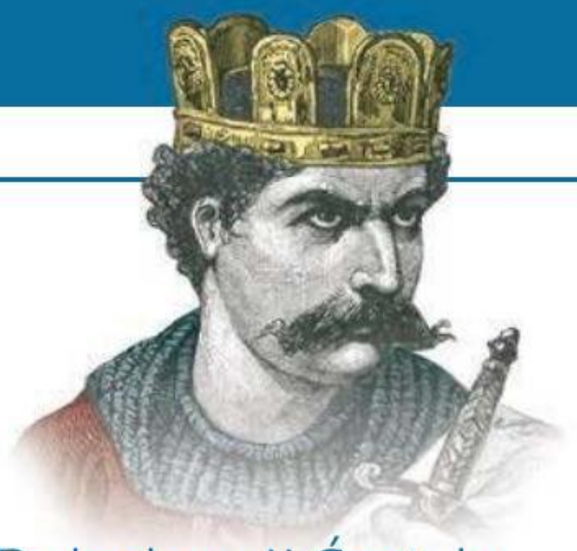

Bolesław II Śmiały (Szczodry)

(ok. 1042–1082)

Polski książę z dynastii Piastów, panował od 1058 r. W konflikcie między papieżem a cesarzem poparł mającego przewagę papieża i dzięki temu w 1076 r. uzyskał koronę królewską. Okres jego panowania jest związany z licznymi konfliktami prowadzonymi m.in. z Czechami, Rusią i Węgrami. W 1079 r. utracił władzę w następstwie konfliktu z biskupem krakowskim Stanisławem ze Szczepanowa. Opuścił kraj i udał się na Węgry, gdzie zmarł. Ksawery Pillati, *Bolesław Śmiały* – fragment rysunku z cyklu *Wizerunki królów polskich*, XIX w.

Po opuszczeniu kraju Bolesław Śmiały schronił się na dworze króla węgierskiego. Nie wiadomo, jak się potoczyły jego dalsze losy. Jedna z hipotez zakłada, że udał się do Klasztoru Benedyktynów w Ossiach (w dzisiejszej Austrii), by odbyć pokutę za zabicie biskupa Stanisława. Tam rzekomo jako nieznany nikomu niemowa wykonywał najcięższe prace, tam też miał umrzeć i zostać pochowany. Potwierdzeniem tego przekazu wydaje się grób monarchy znajdujący się w kościele w Ossiach. Na zdjęciu fragment epitafium – ozdobnej tablicy nagrobnej ku czci zmarłego.

Kazimierz utrzymywał dobre relacje z cesarstwem. Zawarł **sojusz z Rusią** poparty małżeństwem z siostrą księcia kijowskiego Jarosława Mądrego. Przy wsparciu wojsk ruskich w latach 1041–1047 Kazimierz pokonał Miecława i opanował zbuntowane Mazowsze. Jednocześnie dążył do odzyskania władzy nad Śląskiem. Współdziałając z cesarzem Henrykiem III, osiągnął ten cel w 1054 r. – w zamian za zobowiązanie do płacenia trybutu na rzecz Czech. Władcy udało się również przywrócić panowanie Piastów na Pomorzu Gdańskim. Mimo że Kazimierz nie zdołał odzyskać korony, państwo polskie zawdzięczało mu odbudowę struktur administracyjnych i kościelnych oraz odzyskanie części utraconych wcześniej terytoriów. Okres od rządów Kazimierza Odnowiciela po rok 1138 jest określany jako **druga monarchia piastowska**.

Panowanie Bolesława II Śmiałego (1058–1079)

W 1058 r., po śmierci Kazimierza rządy w Polsce przejął jego najstarszy syn **Bolesław II** zwany **Śmiałym** lub **Szczodrym**. Przypuszcza się, że wyznaczył on swoim braciom – Władysławowi Hermanowi, Mieszkowi oraz Ottonowi – osobne dzielnice, w których mieli sprawować rządy w jego imieniu. Nowy władca prowadził aktywną politykę międzynarodową. Interweniował m.in. na **Węgrzech** i **Rusi**, gdzie osadził na tronie swoich sprzymierzeńców. Napięte były relacje z **Czechami**, Bolesław bowiem zaprzestał płacenia im trybutu za Śląsk. Jednak wydaje się, że największe znaczenie miały relacje z Rzeszą. Nieudolne rządy regentów sprawujących władzę w imieniu małoletniego Henryka IV doprowadziły do osłabienia pozycji cesarza na arenie międzynarodowej. W efekcie nastąpił proces uniezależnienia się papiestwa od cesarstwa. Jego kulminacją był konflikt pełnoletniego już króla Henryka IV z papieżem Grzegorzem VII. W rozgrywce między władzą świecką i kościelną Bolesław Śmiały opowiedział się po stronie papieża, widząc w tym szansę na odzyskanie korony. Dzięki pomocy legatów papieskich udało mu się **odbudować archidiecezję gnieźnieńską**, której podlegały odtąd biskupstwa w Poznaniu, Krakowie i we Wrocławiu oraz nowo powstałe **biskupstwo** w **Płocku**. Zwieńczeniem misji wysłanników papieskich była **koronacja królewska** w grudniu **1076 r.** Odbyła się ona bez zgody cesarskiej i odbiła głośnym echem poza granicami Polski.

Sukcesy monarchy w polityce zagranicznej nie znalazły odzwierciedlenia w sytuacji wewnątrz kraju. Długotrwałe wyprawy wojenne oraz polityka monetarna władcy wywołały opór części możnowładztwa i doprowadziły do zawiązania się **opozycji antykrólewskiej**. Jednym z jej przywódców był prawdopodobnie biskup krakowski **Stanisław ze Szczepanowa**. Władca uznał buntowników za zdrajców i odpowiedział represjami. W **1079 r.** biskup został skazany na obcięcie członków, co skończyło się jego śmiercią. Dla króla miało to poważne konsekwencje – śmierć biskupa wywołała otwarty bunt poddanych i monarcha musiał uchodzić z kraju. Udał się na Węgry, gdzie zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach w 1082 r.

M6 Jedną z przyczyn konfliktu między biskupem Stanisławem a Bolesławem miało być okrucieństwo, jakiego władca dopuszczał się wobec poddanych. Według kroniki z przełomu XII i XIII w. autorstwa Wincentego Kadłubka monarcha rozkazał ukarać niewierne żony swoich rycerzy, przystawiając im do piersi szczenięta. W jeszcze drastyczniejszej formie wątek ten pojawił się w sztuce – na XVI-wiecznym obrazie widać dzieci zrodzone z nieprawych związków karmione przez psie matki. Obraz znajduje się na zamku w Pieskowej Skale.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób sztuka obrazowała obyczajowość czasów Bolesława Śmiałego. **M6**
2. Wymień problemy, z którymi borykała się administracja kościelna w drugiej połowie XI w. **M7**

Do dziś historycy nie są zgodni co do okoliczności śmierci biskupa Stanisława – głównie z powodu braku wiarygodnych źródeł historycznych. W dostępnych kronikach i rocznikach dominuje aspekt moralny czynu, brak natomiast wyjaśnienia przyczyn konfliktu między królem a duchownym. W spisanej niedługo po śmierci biskupa kronice Galla Anonima zanotowano jedynie krótką informację dotyczącą tych wydarzeń. Kronikarz negatywnie ocenił zarówno króla, jak i biskupa, nazywając go zdrajcą. Inaczej wydarzenia te zostały przedstawione w datowanej na przełom XII i XIII stulecia kronice biskupa krakowskiego Wincentego Kadłubka. Duchowny ten, stając po stronie biskupa Stanisława, ganił niemoralne zachowanie króla i podkreślał jego bestialstwo.

Konflikt między Bolesławem Szczodrym a biskupem Stanisławem przyczynił się do stworzenia **czarnej legendy** monarchy. Króla przedstawia się często jako tyrana i zabójcę biskupa, który w 1253 r. został świętym. Nie należy jednak zapominać o dokonaniach monarchy na arenie międzynarodowej i reformach wewnątrz państwa, takich jak m.in. odbudowa struktur kościelnych.

M7 List papieża Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego z 1075 r.

Biskup Grzegorz, sługa sług Bożych, księciu polskiemu Bolesławowi pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo. […] Po tym zaś poznajemy, iż wasza wysokość szczerym uczuciem miłuje św. Piotra, księcia apostołów, i rozszerza swe gorące serce dla uczczenia go, w dobrowolnym porywie pobożności okazując mu cześć, przez wasze dary ofiarne pragniecie mieć w nim dłużnika i, jak w Panu ufamy, zasłużyliście na to […]. Lecz ponieważ ład i staranne zarządzanie sprawami dotyczącymi religii chrześcijańskiej zależą po Bogu przede wszystkim od tych, którzy są niejako pasterzami owczarni Pańskiej i rządcami, na to najpierw musimy zwrócić uwagę, że biskupi waszego kraju, nie mając żadnej stałej siedziby metropolitalnej i nie podlegając żadnej zwierzchności, i tułając się tu i tam zależnie od swego zarządzenia, żyją w zupełnej niezależności od reguł i uchwał Ojców świętych. Następnie zaś, ponieważ wśród tak wielkiego mnóstwa ludzi jest za mało biskupów, a diecezje każdego z nich są rozległe, tak iż w okręgach duszpasterskich w żaden sposób nie mogą wypełniać obowiązków biskupich i należycie zarządzać [diecezją], przeto […] skierowaliśmy do was naszych legatów, aby omówiwszy z wami sprawy dotyczące urzędu kościelnego i budowy Ciała Chrystusowego, którym jest zgromadzenie wiernych, to co wymaga naprawy bądź sami według postanowień Ojców świętych rozstrzygnęli, bądź wam przedłożyli do rozstrzygnięcia.

Jerzy Wyrozumski, *Wielka historia Polski*, t. I, cz. 2. *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków 2003, s. 483.

Judyta Czeska, żona Władysława Hermana, matka Bolesława Krzywoustego, przywiozła ze sobą XI-wieczną iluminowaną złotem i srebrem księgę, nazwaną *Złotym kodeksem pułtuskim*. Jest to jeden z najcenniejszych zabytków piśmiennictwa łacińskiego w Polsce, przechowywany obecnie w Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

Rządy Władysława Hermana (1079–1102)

Po opuszczeniu kraju przez Bolesława Śmiałego władzę objął jego młodszy brat **Władysław Herman**. Zrezygnował z korony królewskiej i ambicji brata, a w sporze między cesarstwem a papiestwem opowiedział się po stronie cesarza, odnoszącego wówczas sukcesy. Sojusz z cesarstwem potwierdzono małżeństwem księcia z Judytą, córką sprzyjającego cesarzowi księcia czeskiego Wratysława II. Kolejną żoną Hermana była również Judyta, siostra cesarza Henryka IV. Władysław Herman doczekał się dwóch synów: Zbigniewa, którego przeznaczono do kariery duchownej, oraz Bolesława, zwanego później Krzywoustym.

W polityce międzynarodowej Władysław Herman unikał konfliktów. **Uznał czeskie pretensje do Śląska** i wznowił płacenie trybutu z tej dzielnicy Czechom. W 1079 r. **utracił** na rzecz Rusi **Grody Czerwieńskie**, które zostały przyłączone do Polski w czasach panowania jego brata. Wyraźnie agresywną politykę prowadził tylko wobec Pomorza, zmierzając do podporządkowania sobie tej dzielnicy, utraconej przez Bolesława Śmiałego.

W kraju konsekwentnie realizował politykę wzmacniania władzy książęcej, dążąc do stworzenia zależnego od dworu aparatu władzy. Sam rezydował w Płocku, a działanie w swoim imieniu powierzył małopolskiemu **palatynowi** **Sieciechowi**. Spotkało się to z oporem części możnowładców, którzy poczuli się zagrożeni posunięciami władcy. Uzyskali oni poparcie synów Władysława – najpierw Zbigniewa, a później coraz aktywniejszego politycznie młodego Bolesława.

Palatyn

W czasach piastowskich najważniejszy urzędnik w państwie. Zarządzał dworem panującego oraz nadzorował grody. Od XIII w. funkcja palatyna została połączona z funkcją wojewody, czyli sprawującego dowództwo nad wojskiem.

W historiografii Władysław Herman uchodzi za nieudolnego władcę, który nie osiągnął znaczących sukcesów politycznych. Sytuacja wygląda odmiennie, jeżeli przyjrzymy się jego dokonaniom w dziedzinie kultury. Władysław Herman był fundatorem wielu świątyń, m.in. widocznego na zdjęciu romańskiego Kościoła pod wezwaniem św. Idziego w Inowłodzu. Władca żarliwie propagował kult tego świętego, ponieważ to jego wstawiennictwu przypisywał narodziny swego syna Bolesława Krzywoustego.

Podział kraju między Bolesława Krzywoustego i Zbigniewa

W **1097 r.** Władysław Herman pod naciskiem możnych i przedstawicieli Kościoła **wydzielił synom dzielnice**. **Zbigniew** otrzymał Wielkopolskę, Kujawy i ziemię sieradzko-łęczycką, a **Bolesław III Krzywousty** – Śląsk i Małopolskę. Władzę zwierzchnią oraz Mazowsze władca zachował dla siebie.

Synowie Władysława Hermana wystąpili zbrojnie przeciw Sieciechowi, co zmusiło władcę do wygnania palatyna ok. 1100 r. Zgodne działania młodych książąt nie trwały jednak długo. Po śmierci ojca w 1102 r. Zbigniew zajął Mazowsze, co doprowadziło do **rywalizacji o prymat między braćmi**. Z konfliktu zwycięsko wyszedł Bolesław Krzywousty. W 1106 r. odebrał Zbigniewowi Wielkopolskę i uzyskał władzę zwierzchnią nad krajem. W kolejnym roku wygnał brata, który najpierw uciekł do Czech, a potem znalazł schronienie w Niemczech, gdzie uzyskał poparcie króla niemieckiego Henryka V.

W **1109 r. wojska niemieckie zaatakowały Polskę**, ale Bolesław odparł atak. Armia królewska nie zdołała zdobyć m.in **Głogowa** i przekroczyć Odry. Henryk V wskutek braku sukcesów wycofał się z dalszych działań zbrojnych. Układ zawarty między królem niemieckim a Bolesławem nie gwarantował praw Zbigniewa do władzy. Bolesław Krzywousty zobowiązywał się w nim jednak do spłaty zaległego trybutu.

W 1111 r. Bolesław wyraził zgodę na powrót brata do kraju. Jednak wkrótce po powrocie Zbigniew został przez władcę uwięziony i oślepiony, w następstwie czego zmarł. Czyn księcia wywołał oburzenie w kraju. W obliczu grożącego mu buntu Bolesław Krzywousty odbył publiczną pokutę i załagodził sytuację wewnętrzną. Po śmierci rywala stał się samodzielnym władcą.

Bolesław III Krzywousty

(1085 lub 1086–1138)

Polski książę z dynastii Piastów. Od 1102 r. panował razem z bratem Zbigniewem. Po przejęciu samodzielnej władzy w 1112 r. zażegnał kryzys polityczny w kraju i umocnił pozycję Polski. Opanował Pomorze Gdańskie, podporządkował sobie Pomorze Zachodnie i zaangażował się w chrystianizację tych ziem. Przydomek „Krzywousty" odnosi się do wyglądu księcia, choć niekiedy tłumaczy się go krzywoprzysięstwem Bolesława wobec przyrodniego brata Zbigniewa. Jan Matejko, *Bolesław Krzywousty*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

M8 **List króla niemieckiego Henryka V do Bolesława Krzywoustego**

Gdy się to działo, cesarz Henryk IV, przygotowując się do wkroczenia do Polski z potężnym wojskiem, przesłał Bolesławowi wprzód poselstwo w te słowa: „Niegodnym jest cesarza i przeciw prawom rzymskim wkraczać zbrojnie do kraju wroga, a zwłaszcza swego wasala, zanim się z nim nie porozumie co do pokoju, jeśli chce być posłusznym, lub co do wojny, jeśli chce stawić opór, aby mógł się ubezpieczyć. Dlatego winieneś przyjąć z powrotem brata swego, oddając mu połowę królestwa, a mnie płacić rocznie 300 grzywien trybutu, lub tyluż rycerzy dostarczyć na wyprawę, albo ze mną, jeśli czujesz się na siłach, podzielić mieczem królestwo polskie". Na to książę [...] Bolesław odpowiedział: „Jeśli pieniędzy naszych lub rycerzy polskich żądasz tytułem trybutu, to mielibyśmy się za niewiasty, a nie za mężów, gdyśmy wolności swej nie bronili. Do przyjęcia zaś buntownika lub do podzielenia się z nim niepodzielnym królestwem nie zmusi mnie przemoc żadnej [obcej] władzy, chyba tylko jednomyślna rada moich [doradców] i swobodna decyzja mojej własnej woli".*

Gall Anonim, *Kronika polska*, Warszawa 2003, s. 128–129.

* **Henryk IV** – właściwie Henryk V, król Niemiec w latach 1105–1125, cesarz rzymski od 1111 r.

Praca z materiałem

1. Przedstaw żądania, jakie Henryk V wysunął pod adresem Bolesława Krzywoustego. **M8**
2. Wyjaśnij, od czego władca Polski uzależniał powrót Zbigniewa do kraju. **M8**

Bulla gnieźnieńska jest jednym z najważniejszych dokumentów zawierających informacje na temat drugiej monarchii piastowskiej. Stanowi nie tylko istotne źródło wiedzy o organizacji Kościoła w Polsce, lecz także bogaty materiał poznawczy dla językoznawców. Zawarto w niej bowiem ponad 410 polskich nazw miejscowych i osobowych.

Panowanie Bolesława Krzywoustego (1112–1138)

W pierwszych latach samodzielnego panowania Krzywousty pragnął przede wszystkim poprawić wciąż napięte relacje z Czechami i dworem niemieckim. Miało temu służyć małżeństwo władcy z Salomeą, która wywodziła się ze szwabskiego rodu hrabiów Bergu, a także była siostrą żony króla czeskiego Władysława. Związek ten uzyskał aprobatę cesarską.

Zapewnienie spokoju zewnętrznego umożliwiło Bolesławowi Krzywoustemu ekspansję w kierunku Pomorza. W latach **1116–1119 opanował Pomorze Gdańskie**, a w kolejnych – podporządkował sobie **książąt zachodniopomorskich**. Wywołało to gniew cesarza, który jednak w zamian za trybut i hołd z ziem pomorskich na **zjeździe w Merseburgu** w **1135 r.** uznał władzę Bolesława nad Pomorzem.

W podporządkowaniu Polsce Pomorza istotną rolę odgrywały działania chrystianizacyjne i budowa struktur kościelnych. W latach 1123–1124 utworzono **nowe biskupstwa** – włocławskie i lubuskie. Misję chrystianizacyjną powierzono biskupowi Ottonowi z Bambergu. Kanonizowany niedługo po śmierci, jest nazywany Apostołem Pomorza. Przeprowadził dwie misje chrystianizacyjne uwieńczone powstaniem biskupstwa w Kamieniu (1140 r.).

Akcja chrystianizacyjna i związane z nią rosnące wpływy metropolii gnieźnieńskiej spotkały się z ostrą reakcją Kościoła w Rzeszy. Arcybiskupstwo magdeburskie ciągle rościło sobie prawo do zwierzchnictwa nad Kościołem w Polsce. W latach 1131–1133 arcybiskup Magdeburga Norbert z Xanten uzyskał od papieża dwie bulle, które potwierdzały zwierzchnictwo Kościoła niemieckiego nad Kościołem w Polsce. W **1136 r.** udało się jednak stronie polskiej uzyskać potwierdzenie suwerenności Kościoła w Polsce. Wystawiona przez papieża **Bulla gnieźnieńska** potwierdzała istnienie niezależnego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

Część historyków uznaje zjazd w Merseburgu za porażkę Bolesława Krzywoustego. Najprawdopodobniej władca – źródła w tym wypadku nie są jednoznaczne – złożył cesarzowi Lotarowi III, a następnie Henrykowi IV hołd z Pomorza oraz z zajętej kilka lat wcześniej wyspy Rugii. Ponadto polski książę zobowiązał się do zapłacenia władcy niemieckiemu zaległego trybutu z terenu całej Polski. W trakcie zjazdu nie zapadły jednak żadne decyzje w kwestiach dotyczących organizacji kościelnej na Pomorzu czy uregulowania sporu polsko-czeskiego. Ukorzenie się Krzywoustego przed niemieckim władcą jest interpretowane jako uznanie podległości Polski wobec cesarstwa. Na fotografii widok na wzgórze katedralne w Merseburgu.

Między centralizacją a decentralizacją

W dziejach państwa polskiego – od panowania Mieszka I po rządy Bolesława Krzywoustego – historycy zauważają dwie tendencje. Pierwsza to dążenie do **centralizacji**, czyli umocnienia władzy monarszej. Druga miała przeciwny kierunek zmian – to chęć **decentralizacji**, która była widoczna w staraniach możnych o większe wpływy. W pierwszym okresie funkcjonowania państwa polskiego wyraźnie widoczna jest tendencja do centralizacji. Organizacja państwowa była skupiona wokół **dworu książęcego** i systemu **grodów**. W czasie istnienia pierwszej monarchii piastowskiej czynnikiem spajającym rozrastające się państwo był władca. Dążenia centralizacyjne monarchy wspierała drużyna książęca. Silna władza była warunkiem funkcjonowania tego modelu państwa.

Rozwój terytorialny kraju z jednej strony, z drugiej zaś zniszczenie Wielkopolski i przeniesienie ośrodka władzy z Gniezna do Krakowa obudziły decentralizacyjne dążenia części **grupy możnowładczej**. Do konsolidacji państwa i wykorzystania jego potencjału niezbędna była rozbudowa aparatu administracyjnego. Musiał on działać zarówno w poszczególnych dzielnicach (m.in. na Śląsku, Mazowszu, w Wielkopolsce i Małopolsce), jak i w grodach rozsianych na całym terytorium kraju. To wymagało przekazania części władzy **urzędnikom**. Wśród powstałej grupy urzędników pojawiały się bardziej ambitne jednostki dążące do uzyskania wpływu na władzę. Istnienie struktur administracyjnych w poszczególnych dzielnicach – a nie tylko w stolicy – pozwalało realizować takie ambicje.

O tym się pisze

T1 Załamanie się państwowości po śmierci Mieszka II – analiza Tomasza Jurka* i Edmunda Kizika*

Bunt prostej ludności wydaje się logicznym uzupełnieniem wcześniejszych wydarzeń. Gdy skończyły się sukcesy militarne, wybuchały konflikty między dynastią a drużynniczą elitą; ich ofiarą padali kolejni książęta. Te gorszące spory załamały jeden z filarów władzy monarszej, jaką była wiara w charyzmę i niezwyciężoność Piastów. Załamanie to oznaczało zwichnięcie równowagi między nienawiścią a lękiem i podziwem [...] poddanych, na jakiej opierała się monarchia. Gdy zaś jeszcze władza okazała się po prostu nieskuteczna w zapewnieniu bezpieczeństwa, wybuchł [...] bunt. Zwracał się on przeciwko wszystkiemu, co kojarzyło się z państwowym porządkiem. Zabijano dygnitarzy, drużynników i księży, palono grody i kościoły. Państwo, które z takim trudem budowało sześć pokoleń piastowskich władców, rozpadło się.

Tomasz Jurek, Edmund Kizik, *Historia Polski do 1572*, Warszawa 2013, s. 84.

T2 Wzrost znaczenia możnowładztwa – rozważanie Jerzego Wyrozumskiego*

Szczególną rolę Sieciecha można [...] wytłumaczyć cechami jego osobowości i słabym charakterem Władysława Hermana, a byłaby to część prawdy o nim i o jego czasach. W gruncie rzeczy był on symbolem całej warstwy społecznej, do której należał. Trzeba bowiem pamiętać, że od czasów Kazimierza I Odnowiciela dokonywał się szybki proces feudalizacyjny, który wyraził się w emancypacji ekonomicznej dużej rzeszy rycerstwa, w powstawaniu nowej arystokracji lub niekiedy w powrocie do znaczenia starej – z epoki plemiennej. [...] Brakowało form politycznego współistnienia monarchii i tej nowej warstwy możnowładczej. [...] Na tle nasilających się tarć wewnętrznych pojawiło się niebezpieczeństwo politycznego rozbicia państwa. [...] Broniąc interesów [dzieci Władysława Hermana], możni [...] nie tylko [...] podkopywali prestiż i siły Sieciecha, ale w sposób bardzo realny budowali pozycję własną. Nowe księstwa dawały szansę na nowe dostojeństwa, nie mówiąc już o możliwości wywierania bezpośrednich wpływów, zwłaszcza na politykę młodych książąt.

Jerzy Wyrozumski, *Wielka historia Polski*, t. 2: *Dzieje Polski piastowskiej (VIII w. – 1370)*, Kraków 1999, s. 122, 124.

* **Jerzy Wyrozumski** – profesor historii specjalizujący się w dziejach Polski w średniowieczu, wykładowca na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie

* **Tomasz Jurek** – profesor historii specjalizujący się w dziejach Śląska i Wielkopolski w średniowieczu, pracownik Polskiej Akademii Nauk

Edmund Kizik – profesor historii zajmujący się dziejami kultury nowożytnej Polski i basenu Morza Bałtyckiego, wykładowca Uniwersytetu Gdańskiego, członek Polskiej Akademii Nauk

Praca z tekstami

1. Wyjaśnij przyczyny buntów ludowych w monarchii piastowskiej. **T1**
2. Określ, w jaki sposób możni dążyli do ograniczenia politycznej roli władców. **T1**, **T2**
3. Przedstaw przyczyny decentralizacji władzy monarszej. **T1**, **T2**

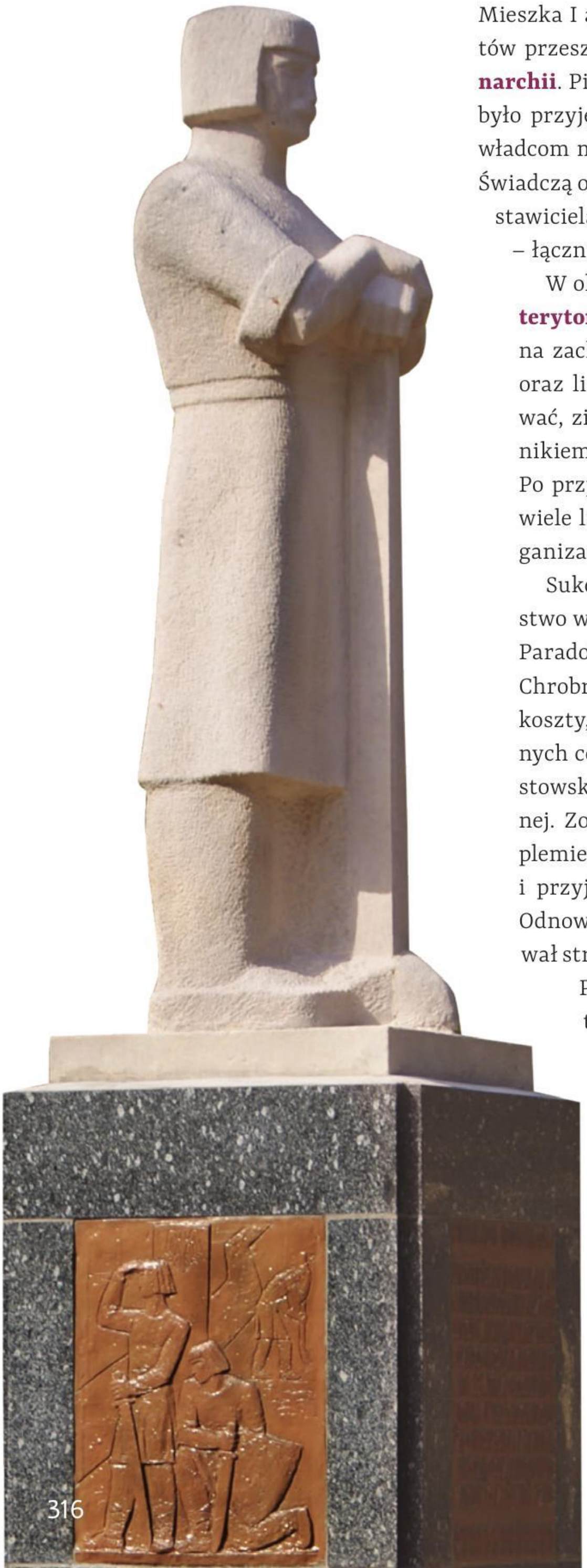

Bilans panowania pierwszych Piastów

W trakcie nieco ponad półtora wieku między wejściem na arenę dziejów Mieszka I a końcem panowania Bolesława Krzywoustego władztwo Piastów przeszło drogę **od władztwa księcia nad plemieniem do silnej monarchii**. Pierwszym czynnikiem, który umożliwił osiągnięcie tego stanu, było przyjęcie chrześcijaństwa. Chrzest w obrządku łacińskim pozwolił władcom młodego państwa dołączyć do kręgu monarchów europejskich. Świadczą o tym dobitnie późniejsze mariaże książąt piastowskich z przedstawicielami możnowładztwa z terenów Rzeszy oraz rodów panujących – łącznie z cesarskim.

W okresie drugiej monarchii piastowskiej został określony **kształt terytorialny państwa polskiego**. Obejmował on obszar między Odrą na zachodzie, Sanem i Narwią na wschodzie, Bałtykiem na północy oraz linią Sudetów i Karpat na południu. Piastom udało się opanować, zintegrować i utrzymać to rozległe terytorium. Ważnym czynnikiem konsolidującym wcześniejsze terytoria plemienne był **Kościół**. Po przyjęciu chrześcijaństwa dynastia panująca rozpoczęła trwającą wiele lat chrystianizację kraju. Utworzono i rozbudowano polską organizację kościelną oraz zapewniono jej niezależność.

Sukcesem Piastów było **przezwyciężenie kryzysu**, jaki dotknął państwo wskutek prowadzonej kosztem sąsiadów ekspansji terytorialnej. Paradoksalnie więc przyczyny kryzysu tkwiły w sukcesach Bolesława Chrobrego. Nowa religia, liczne podboje, które niosły ze sobą olbrzymie koszty, i prowadzona z rozmachem dyplomacja wymagały od poddanych coraz większych danin na rzecz władcy. Budowa monarchii piastowskiej przyczyniła się też do ogromnych zmian w sferze społecznej. Została zachwiana m.in. tradycyjna zasada równości członków plemienia. Ponadto nie wszyscy chcieli porzucić tradycje słowiańskie i przyjąć nową wiarę. Wnuk pierwszego króla Polski, Kazimierz I Odnowiciel, zdołał jednak podźwignąć państwo z upadku – odbudował struktury władzy oraz Kościoła i przywrócił jedność terytorialną.

Piastowie pozostawali w zależności od Rzeszy. Przejawiało się to zazwyczaj w płaceniu trybutu, rzadko zdarzało się składanie hołdu lennego. Siła tej zależności była zróżnicowana, wiązała się z aktualną sytuacją wewnętrzną i międzynarodową oraz charakterem poszczególnych książąt. Władcy polscy uchylali się od zobowiązań i nie płacili trybutu regularnie. Trzeba podkreślić, że uzależnienie od cesarstwa nie było wówczas zjawiskiem wyjątkowym. Podobne relacje z cesarzami utrzymywali władcy Czech i Węgier.

Legenda głosi, że protoplastą rodu Piastów był Piast Kołodziej, któremu wstąpienie na tron przepowiedziało dwóch misjonarzy. Część historyków utożsamia ich z Cyrylem i Metodym. Na zdjęciu pochodzący z drugiej połowy XX w. posąg Piasta Kołodzieja w Złotowie (w Wielkopolsce) autorstwa Władysława Tumkiewicza.

Kryzys i odbudowa monarchii piastowskiej

29 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do upadku pierwszej monarchii piastowskiej.
2. Opisz proces odbudowy państwa przez Kazimierza Odnowiciela.
3. Wytłumacz, z czego wynikają różnice w postrzeganiu konfliktu między Bolesławem Śmiałym a biskupem Stanisławem.
4. Przedstaw kierunki polityki zagranicznej Bolesława Krzywoustego.
5. Dokonaj bilansu panowania pierwszych Piastów. Wskaż ich sukcesy i porażki.

◆ Mieszko II (1025–1034) i kryzys monarchii

1025 – Mieszko II królem Polski po śmierci Bolesława Chrobrego.
Zaangażowanie się w wewnętrzne sprawy Rzeszy i opowiedzenie się po stronie przeciwników Konrada II skutkujące wyprawą przeciw Polsce.
1031 – najazd wojsk cesarskich i ruskich na Polskę. Ucieczka Mieszka II z kraju.
Okrutne i nieudolne rządy Bezpryma.
1032 – powrót do kraju Mieszka II, zrzeczenie się korony na zjeździe w Merseburgu.
Utrata Łużyc, Milska, Moraw, Grodów Czerwieńskich oraz kontroli nad Pomorzem Gdańskim.

◆ Kazimierz I Odnowiciel (1034–1058)

W początkach panowania opuszczenie kraju wskutek agresywnej polityki sąsiadów i opozycji wewnętrznej.
1039 – najazd czeskiego księcia Brzetysława – utrata Śląska i spustoszenie Wielkopolski.
Bunt ludowy, przejęcie władzy na Mazowszu przez Miecława.
1039 – powrót Kazimierza Odnowiciela do kraju i początek odbudowy państwa.
Oparcie odbudowy systemu władzy na Małopolsce, Kraków siedzibą księcia.
Odbudowa struktur kościelnych.
Reforma wojskowa: zastąpienie drużyny wojów rycerstwem, które otrzymywało ziemię od władcy.
Sojusz z Rusią.
Odzyskanie Śląska i przywrócenie panowania Piastów nad Pomorzem Gdańskim.
Początek okresu zwanego drugą monarchią piastowską.

◆ Bolesław II Śmiały (Szczodry) (1058–1079)

Agresywna polityka względem sąsiadów, np. Węgier, Rusi, Czech.
W sporze o inwestyturę opowiedzenie się po stronie papiestwa.
Odbudowa archidiecezji gnieźnieńskiej i powstanie nowego biskupstwa w Płocku.
1076 – koronacja królewska bez zgody cesarza.
Narastanie opozycji wewnątrz kraju i konflikt z biskupem Stanisławem.
1079 – zamordowanie Stanisława i opuszczenie kraju przez Bolesława Śmiałego.

◆ Władysław Herman (1079–1102)

Wznowienie płacenia trybutu Czechom za Śląsk.
Utrata Grodów Czerwieńskich.
Agresywna polityka względem Pomorza.
Próby wzmocnienia władzy książęcej, rządy palatyna Sieciecha.
Bunt możnych.
1097 – wydzielenie dzielnic synom – Zbigniewowi i Bolesławowi Krzywoustemu.

◆ Zbigniew i Bolesław (1102–1112)

Konflikt między Zbigniewem i Bolesławem zakończony najazdem króla niemieckiego Henryka V w 1109.

◆ Bolesław Krzywousty (1112–1138)

Uregulowanie stosunków z Czechami i Rzeszą.
1116–1119 – opanowanie Pomorza Gdańskiego.
Uzyskanie zwierzchności nad Pomorzem Zachodnim.
1123–1124 – utworzenie nowych biskupstw – włocławskiego i lubuskiego.
Misja chrystianizacyjna Ottona z Bambergu na Pomorzu.
Rywalizacja o wpływy w Polsce między Kościołami polskim i niemieckim.
1135 – uznanie przez cesarza na zjeździe w Merseburgu władzy Krzywoustego nad Pomorzem.
1136 – Bulla gnieźnieńska – potwierdzenie przez papieża suwerenności Kościoła w Polsce.

Polecane publikacje

Danuta Borawska, *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI wieku*, Warszawa 2013.
Stanisław Rosik, *Bolesław Szczodry i jego czasy*, Wrocław 2002.

30 Rozbicie dzielnicowe (XII–XIII w.)

1138 ustawa sukcesyjna Bolesława Krzywoustego

1146 wygnanie z kraju Władysława II Wygnańca

1177 bunt możnowładztwa

1180 zjazd w Łęczycy, złamanie zasady senioratu

1195 bitwa nad Mozgawą

1227 zjazd w Gąsawie, złamanie zasady pryncypatu

1241 bitwa pod Legnicą

Przypomnij

- Jaki był zasięg terytorialny państwa polskiego w ostatnich latach panowania Bolesława Krzywoustego?

Cel lekcji

- Wyjaśnię znaczenie ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego dla dziejów Polski.

Po lekcji

- Wymieniam postanowienia ustawy sukcesyjnej Krzywoustego.
- Przedstawiam przebieg walk o tron w Polsce w XII w.
- Wyjaśniam znaczenie działań książąt śląskich dla idei zjednoczenia Polski.
- Opisuję przebieg najazdu mongolskiego na Polskę w 1241 r.

Przyczyny wydania ustawy sukcesyjnej

Bolesław Krzywousty zmarł w **1138 r.** Osierocił pięciu synów. Władca musiał zdawać sobie sprawę z faktu, że posiadanie licznego potomstwa może doprowadzić do sporu o władzę. Sam doświadczył tego w młodości, gdy rywalizował o wpływy ze swym bratem Zbigniewem. Wydaje się, że obawa o jedność monarchii i chęć zapobieżenia ewentualnym konfliktom między synami skłoniły go do przygotowania **dokumentu**, który określał zasady sukcesji po jego śmierci.

Niestety, nie zachował się oryginalny dokument z ustawą sukcesyjną. Przez dziesięciolecia dominował spopularyzowany przez Wincentego Kadłubka obraz władcy dzielącego kraj między swoich synów na łożu śmierci. Dzisiejsze ustalenia historyków wydają się przeczyć tej wersji wydarzeń. Najprawdopodobniej Bolesław Krzywousty jeszcze na długo przed śmiercią zadbał o to, aby ustalony przez niego porządek dziedziczenia tronu został zatwierdzony przez możnowładców na wiecu. Istnieją również przesłanki przemawiające za tym, że ustawa sukcesyjna zyskała akceptację samego papieża.

Ustawa sukcesyjna Bolesława Krzywoustego

Po śmierci Bolesława Krzywoustego w państwie Piastów pojawiło się dotąd niespotykane rozwiązanie regulujące kwestię dziedziczenia tronu. Na podstawie **ustawy sukcesyjnej** wprowadzono w życie dwie sprzężone ze sobą **zasady** – **senioratu i pryncypatu**. W myśl pierwszej z nich władzę w państwie miał każdorazowo sprawować najstarszy przedstawiciel rodu Piastów, którego nazywano **seniorem**. Z racji starszeństwa przyjmował tytuł **księcia zwierzchniego** – **princepsa**. Do niego należało prowadzenie polityki zagranicznej, prawo bicia monety i mianowanie urzędników centralnych, np. wojewodów. W jego władaniu znajdowała się również niepodzielna i niedziedziczna **dzielnica senioralna**, nazywana też **dzielnicą pryncypacką**. Jej obszar do dziś budzi dyskusje wśród historyków. Uważa się, że w skład dzielnicy senioralnej najprawdopodobniej wchodziły Małopolska z Krakowem oraz ziemia sieradzko-łęczycka. Ta ostatnia na mocy

Zasada senioratu i zasada pryncypatu

Zasady wprowadzone w Polsce w 1138 r. na mocy ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego. Pierwsza z nich określała, że władzę w kraju ma sprawować najstarszy przedstawiciel rodu Piastów. Druga mówiła o jego władzy zwierzchniej nad pozostałymi książętami, wynikającej z posiadania dzielnicy senioralnej, w skład której wchodziły: Małopolska z Krakowem, ziemia sieradzko-łęczycka oraz zależne od władzy princepsa Pomorze Gdańskie i Zachodnie.

M1

Testament Bolesława Krzywoustego (1138 r.)

ustawy sukcesyjnej dożywotnio przypadła księżnej Salomei – wdowie po Bolesławie Krzywoustym. Ponadto książę zwierzchni sprawował władzę nad lennami. Młodsi synowie – określani jako książęta juniorzy – otrzymali od ojca uposażenie w postaci osobnych dzielnic. Musieli jednak zachować posłuszeństwo względem princepsa.

Ustawa sukcesyjna weszła w życie w **1138 r.** Na jej mocy najstarszy syn (senior) **Władysław II**, nazwany później **Wygnańcem**, otrzymał tytuł princepsa oraz Śląsk jako dzielnicę dziedziczną. Drugiemu z synów **Bolesławowi IV**, zwanemu **Kędzierzawym**, ojciec przekazał Mazowsze, a **Mieszko III**, nazwany później **Starym**, otrzymał Wielkopolskę. Czwarty z braci, zaledwie 8-letni Henryk, otrzymał ziemię sandomierską, stąd w historii znany jest jako **Henryk I Sandomierski**. Najmłodszy syn – **Kazimierz II Sprawiedliwy** (który prawdopodobnie urodził się już po śmierci Bolesława Krzywoustego) – nie dostał żadnej dzielnicy.

W dawnej historiografii przeważał pogląd, że wyznaczone przez Bolesława Krzywoustego dzielnice miały charakter dziedziczny. Jednak w ostatnich latach część historyków skłania się ku innej interpretacji. Według nich dzielnice wyznaczone przez księcia miały charakter dożywotni, a o ich przekazaniu każdorazowo miał decydować princeps.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie zasięg terytorialny dzielnicy senioralnej. **M1**

2. Wymień postanowienia ustawy sukcesyjnej Krzywoustego. **M1**, **M2**

3. Wyjaśnij, w jaki sposób w źródle została opisana zasada następstwa tronu. **M2**

M2 **Opis ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego według Wincentego Kadłubka – polskiego kronikarza żyjącego na przełomie XII i XIII w.**

Gdy poczuł, że [los] żąda od niego śmiertelnej powinności, poleca spisać dokumenty testamentowe. Przekazując je w nich w spadku czterem synom i to, co osiągnięte zasługami przodków, i następstwo w królestwie, wyznaczając stałe granice czterech dzielnic w ten sposób, że w ręku najstarszego miało pozostać i księstwo dzielnicy krakowskiej, i władza zwierzchnia. A jeśli spotkało go to, co ludzkie, zawsze starszeństwo i wzgląd pierworództwa miały rozstrzygać spór o następstwo. Przypominają mu piątego syna, to jest Kazimierza, który był jeszcze małym dzieckiem, dlaczego nie pamiętał o nim, dlaczego nie zapisał mu żadnej cząstki testamentowej. A on im odrzekł: „Owszem, od dawna pamiętałem i zapisałem".

Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, oprac. Brygida Kürbis, Wrocław 2003, s. 155–156.

M3 **Układ w Krzyszkowie opisany w *Kronice* Rahewina – niemieckiego kronikarza żyjącego w XII w.**

Przeto na wspomnianym terytorium biskupstwa poznańskiego, w okolicy Crisgowe, wspomniany książę, padłszy do stóp cesarza, [...] został przyjęty do łaski aktem takiej treści: Po pierwsze, przysiągł za siebie i za wszystkich Polaków, że jego brat wygnaniec nie został wypędzony ku zniewadze cesarza rzymskiego. Następnie przyrzekł dać cesarzowi 2000 grzywien i panom 1000, cesarzowej 20 grzywien złota, dworowi 200 grzywien srebra [...]. Przysiągł także wyprawę do Italii. Wreszcie złożył przysięgę, że na najbliższe Boże Narodzenie powinien przybyć na mającą się odbyć sesję dworu w Magdeburgu, aby w pełni odpowiedzieć w sprawie skargi jego wygnanego brata [...]. W ten sposób, złożywszy cesarzowi – jak to jest w zwyczaju – przysięgę wierności i po pobraniu zakładników co do wiernego wypełnienia tego wszystkiego, a mianowicie – jego brata Kazimierza i innych szlachetnie urodzonych, cesarz, osiągnąwszy chwalebne zwycięstwo, z Bogiem szczęśliwie powraca.*

Jerzy Wyrozumski, *Wielka historia Polski*, t. I, cz. 2: *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków 2003, s. 514.

* **Crisgowe** (czyt. kriskowe) – Krzyszków

W czasach pryncypatu Mieszka III na ziemiach polskich pojawili się żydowscy mincerze, którzy na polecenie księcia wybijali z cienkiej blaszki monety nazywane brakteatami. Ich charakterystycznym elementem były hebrajskie litery.

Nieskuteczność zasady senioratu

Założenia ustawy sukcesyjnej nie przetrwały próby czasu. Już w **1141 r.** doszło do pierwszego konfliktu między braćmi z powodu naruszenia praw princepsa na **wiecu w Łęczycy**. Odbył się on z inicjatywy Salomei i oprócz książąt juniorów wzięło w nim udział wielu dostojników. Omawiano tam bez obecności księcia zwierzchniego Władysława II sprawy leżące wyłącznie w zakresie jego kompetencji. W 1144 r. wybuchła wojna domowa między seniorem Władysławem II Wygnańcem a braćmi. Przy wsparciu wojsk ruskich Władysław II najechał dzielnice swoich braci. Mimo początkowych sukcesów sytuacja księcia zwierzchniego nie była dobra. Z powodu dużych obciążeń finansowych, jakie nakładał na możnowładców, nie cieszył się ich poparciem.

Trwająca dwa lata **wojna domowa (1144–1146)** zakończyła się **wygnaniem z kraju Władysława II** i przejęciem władzy przez Bolesława IV Kędzierzawego. Był to drugi pod względem starszeństwa syn Krzywoustego, więc kolejność zgodna z zasadą senioratu została zachowana. Cieszący się poparciem możnowładców i duchowieństwa nowy książę zwierzchni przyznał dzielnice młodszym braciom i w kraju nastał okres spokoju.

Sytuacja w Polsce nie uszła uwagi zachodniego sąsiada. Już w 1146 r. król niemiecki Konrad III wyprawił się na Polskę, udzielając wsparcia swemu szwagrowi Władysławowi II w walce o odzyskanie tronu. Działania te nie przyniosły planowanego skutku. W 1157 r. w tym samym celu ze zbrojną interwencją do Polski udał się cesarz Fryderyk I Barbarossa. Również i jemu nie udało się przywrócić Władysława Wygnańca na tron (do kraju pozwolono jednak powrócić synom księcia i objąć we władanie Śląsk). W następstwie **układu w Krzyszkowie** Bolesław Kędzierzawy ukorzył się przed cesarzem, złożył mu hołd oraz zobowiązał się do wypłacenia trybutu. W zamian zachował godność princepsa.

Po śmierci Bolesława Kędzierzawego władzę zwierzchnią w 1173 r. objął Mieszko III Stary. Starał się ograniczyć poczynania możnych świeckich i duchownych. Dużą wagę przywiązywał do skutecznego ściągania podatków. Doprowadziło to do **buntu** przeciwko jego władzy w **1177 r.** i osadzenia na tronie krakowskim najmłodszego z synów Krzywoustego – Kazimierza Sprawiedliwego. Mieszko III musiał uciec do Wielkopolski, swojej dzielnicy dziedzicznej, a dwa lata później na skutek intryg opuścił kraj. W sporach dynastycznych nie brał już udziału Henryk Sandomierski, który zmarł bezpotomnie w trakcie wyprawy na Prusów w 1166 r. Jego dzielnica przeszła we władanie Kazimierza II Sprawiedliwego.

Z inicjatywy Kazimierza w **1180 r.** odbył się **zjazd w Łęczycy**, na który zwołano dostojników świeckich i duchownych. Władca uzyskał na nim potwierdzenie swojej władzy jako princepsa oraz zgodę na przekształcenie dzielnicy senioralnej w dziedziczne księstwo krakowskie. W zamian ograniczył uprawnienia urzędników monarszych w dobrach kościelnych i zniósł prawo przejmowania przez władcę mienia ruchomego po zmarłym biskupie. Na zjeździe w Łęczycy **złamano zasadę senioratu** i zastąpiono ją dziedziczeniem władzy przez potomków Kazimierza Sprawiedliwego.

M4 Uchwały zjazdu w Łęczycy w 1180 r. w świetle bulli papieża Aleksandra III

Aleksander, biskup, sługa sług Bożych, umiłowanemu synowi, znakomitemu mężowi Kazimierzowi, księciu polskiemu, pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo. W imieniu twojej Wysokości doniesiono nam, że za radą arcybiskupa, biskupów i krajowych magnatów oddaliłeś od Kościoła i osób kościelnych pewne nadużycia i zwykłe krzywdy, zarządzając, aby więcej nie konfiskowano dóbr zmarłych biskupów. Postanowiono także, że jeśliby ktoś zagarnął majątek zmarłego biskupa, winien być obłożony klątwą i żeby nikt z rabusiów nie ośmielał się zajmować stanowiska po zmarłym biskupie, dopóki nie dozna dobrodziejstwa rozgrzeszenia po zwrocie zabranego mienia i po odpowiednim ocenieniu go. Zwyczaj zaś, który mieli krajowi magnaci, mianowicie, że dokądkolwiek wyjeżdżali z przepychem, rzucając się na spichlerze ubogich, wypróżniali je, lub jeśli nieobecni [ubodzy] byli przypadkiem czymś zajęci, niegodziwi słudzy, rozbiegając się, porywali wszystkie konie i albo wycieńczali je biegiem, albo zupełnie niszczyli, zwyczaj ten wykorzeniłeś za radą duchownych i świeckich. Dlatego ponieważ prosisz, abyśmy naszą powagą zatwierdzili twoje słuszne zarazem i szlachetne rozporządzenie, my, przychylając się do słusznych żądań, rozporządzenie wspomniane, tak jak ono w tej sprawie opiewa w piśmie wiarygodnym, apostolską powagą zatwierdzamy i rękojmią niniejszego pisma umacniamy, zakazując pod groźbą klątwy, aby nikt nie ważył się naruszać go w jakiś sposób. Niech więc nikt zgoła z ludzi nie narusza tego pisma z naszym zatwierdzeniem ani z lekkomyślną zuchwałością nie sprzeciwia się mu. Jeśliby zaś ktoś ośmielił się spróbować tego, niech wie, że narazi się na gniew wszechmocnego Boga i błogosławionych apostołów Piotra i Pawła.

Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795. Wybór źródeł, oprac. Sławomir Godek, Magdalena Wilczek-Karczewska, Warszawa 2006, s. 27.

Praca z materiałami

1. Podaj postanowienia układu w Krzyszkowie. **M3**
2. Wyjaśnij, co miało być gwarantem przestrzegania układu przez Bolesława Kędzierzawego. **M3**
3. Wymień postanowienia zjazdu w Łęczycy. **M4**
4. Wytłumacz, jakie znaczenie dla pozycji Kościoła w państwie miał zjazd w Łęczycy. **M4**

Postanowienia zjazdu w Łęczycy były pierwszym aktem zrzeczenia się części uprawnień monarchy na rzecz innej grupy społecznej. Decyzje zjazdu, w którym obok świeckich możnowładców wzięło udział ośmiu biskupów, zatwierdzili papież Aleksander III oraz cesarz Fryderyk I Barbarossa. Jan Matejko, *W Łęczycy pierwszy sejm* – obraz z 1888 r., Zamek Królewski w Warszawie.

Przejęcie władzy przez Leszka Białego w dzielnicy krakowskiej nie było łatwe. Zakończona wraz ze śmiercią jego stryja – Mieszka III Starego – rywalizacja o pierwszeństwo wśród Piastów niczego nie przesądziła. Nieprzychylni młodemu Piastowi możni krakowscy wysunęli wiele żądań. Ostatecznie Leszek Biały zdobył władzę dzięki poparciu duchowieństwa. Jan Matejko, *Leszek Biały*, obraz z XIX w.

W trakcie zjazdu w Gąsawie śmierć mogli ponieść wszyscy trzej Piastowie, którzy zostali napadnięci podczas kąpieli przez oddział wojów księcia pomorskiego Świętopełka. Henrykowi Brodatemu i Konradowi Mazowieckiemu cudem udało się przeżyć tę napaść. Tyle szczęścia nie miał Leszek Biały, który wyskoczył nagi z balii i ratował się konną ucieczką. Został jednak doścignięty i zamordowany. Jan Matejko, *Zabicie Leszka Białego w Gąsawie*, obraz z 1880 r., dziś w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku.

Walka o tron pryncypacki

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r. władza przypadła jego synowi **Leszkowi Białemu**. Wywołało to sprzeciw Mieszka III Starego – ostatniego z żyjących synów Bolesława Krzywoustego. W **1195 r.** wyprawił się on na Kraków, aby zdobyć tron pryncypacki. Mimo pokonania **nad rzeką Mozgawą** wojsk popierających Leszka Białego nie starczyło mu sił na zajęcie Krakowa. Cel ten udało mu się osiągnąć dopiero w wyniku umowy zawartej z księżną Heleną – wdową po Kazimierzu Sprawiedliwym. Zgodnie z postanowieniami porozumienia Mieszko Stary zagwarantował, że po jego śmierci tron krakowski przypadnie Leszkowi Białemu.

Mieszko Stary zmarł w 1202 r. Mimo umowy Leszek Biały, by objąć tron krakowski, musiał stoczyć kilkuletnie walki. W trakcie swego panowania władca ten dążył do ułożenia relacji z innymi Piastami, dlatego w **1227 r.** zwołał **zjazd w Gąsawie**. Wzięli w nim udział: Leszek Biały i Konrad Mazowiecki (synowie Kazimierza Sprawiedliwego), a także Henryk Brodaty (wnuk Władysława Wygnańca) oraz Władysław Odonic (wnuk Mieszka Starego). W trakcie zjazdu dokonano zamachu na życie biorących w nim udział książąt piastowskich. Zamordowany został organizator spotkania – Leszek Biały. Mord w Gąsawie miał poważne konsekwencje polityczne. Doprowadził do dalszego podziału kraju i wzrostu niechęci poszczególnych książąt do siebie. Ponadto usamodzielniło się Pomorze Gdańskie – pomorscy władcy nie pełnili już funkcji namiestników książąt piastowskich, ale sami zaczęli używać tytułu książęcego.

Od tej pory posiadanie ziemi krakowskiej przestało oznaczać zwierzchność nad pozostałymi dzielnicami, dzielnica pryncypacka straciła swoje znaczenie. Stanowiło to **złamanie zasady pryncypatu**.

Państwo Henryków śląskich (1201–1241)

Chociaż w 1227 r. upadła zasada pryncypatu, wśród książąt wciąż żywe były plany zjednoczeniowe. Częściowo zrealizował je pochodzący ze śląskiej linii Piastów **Henryk Brodaty**, który odziedziczył w 1201 r. Śląsk, a w kolejnych latach rozszerzył swą władzę na księstwo opolskie, Małopolskę z Krakowem i część Wielkopolski. W ten sposób powstało **państwo Henryków śląskich**. Przetrwało ono do 1241 r., tj. do śmierci Henryka Pobożnego.

Henryk Brodaty miał na Śląsku i w Małopolsce silną pozycję, ponieważ umiał się porozumieć z możnowładcami. Pozostawił im dość dużą swobodę w sprawach wewnętrznych i hojnie ich obdarowywał. Dzięki talentowi politycznemu oraz znajomości gospodarki dzielnice, którymi zarządzał, nadążały za zmianami dokonującymi się w Europie Zachodniej. Wraz ze swym synem **Henrykiem Pobożnym** zabiegał u możnowładców o poparcie planów koronacyjnych. Jednak ich marzenia zniweczył najazd mongolski.

Henryk Brodaty

(ok. 1168–1238)

Książę ze śląskiej linii Piastów, najmłodszy syn Bolesława Wysokiego, wnuk Władysława Wygnańca. Był księciem wrocławskim, wielkopolskim i krakowskim. Za jego panowania Śląsk prężnie się rozwijał pod względem gospodarczym. Henryk Brodaty sprowadzał na swe ziemie nowych osadników, zakładał miasta oraz sprzyjał rozwojowi handlu i górnictwa. Był pierwszym władcą, który miał duże szanse na odbudowę jedności monarchii piastowskiej. Jan Matejko, *Henryk Brodaty*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

Mongołowie

W pierwszej połowie XIII w. państwom położonym w Europie Środkowo-Wschodniej coraz bardziej zaczęli zagrażać Mongołowie. Były to plemiona koczownicze, które zamieszkiwały Wyżynę Mongolską oraz tereny południowo-wschodniej Syberii. Na przełomie XII i XIII w. ludność tę zjednoczył **Temudżyn**, w historii znany jako **Czyngis-chan**. Pod jego rządami Mongołowie rozpoczęli podboje zarówno na wschodzie (zajęli część Chin), jak i na zachodzie (dotarli do Kaukazu i Morza Kaspijskiego). Sukcesy militarne w czasach Czyngis-chana przypisywano dużej mobilności armii mongolskiej oraz brutalności i okrucieństwu na polu walki, które budziły strach w szeregach przeciwnika. Na mieszkańców podbitych ziem Mongołowie nakładali wysoki podatek zwany **haraczem**, a część ludności brali do niewoli, czyli w **jasyr**.

Po śmierci Czyngis-chana jego imperium rozpadło się na wiele mniejszych państw mongolskich zwanych ordami. Jednym z nich była **Złota Orda**. Jej założyciel – Batu-chan (wnuk Czyngis-chana) – w latach 1237–1240 podbił i podporządkował sobie Ruś. Następnie skierował się na Bałkany, ale część jego wojsk podążyła w kierunku ziem polskich, gdzie najechała i złupiła Małopolskę oraz dotarła na Śląsk. Podczas pochodu na południe Europy Mongołowie w 1241 r. spustoszyli Węgry, nie oszczędzając Budy, stolicy państwa. Mongolscy zwiadowcy zapuścili się nawet pod Wiedeń. Wkrótce jednak wieść o śmierci rządzącego w Azji władcy imperium mongolskiego Ugedeja skłoniła Batu-chana do wycofania się z Europy.

W połowie XIV w. Złota Orda podzieliła się na samodzielne państwa zwane **chanatami**. Ważną rolę w historii Europy Środkowej i Wschodniej odegrał Chanat Krymski.

Czyngis-chan jest uznawany za twórcę potęgi mongolskiej. W źródłach często przedstawiano go jako bezwzględnego i okrutnego tyrana. Portret władcy wykonany na jedwabiu, XV w.

* **Baty** – Batu-chan

M5 **Najazd mongolski na Polskę według polskiego kronikarza Jana Długosza, XV w.**

Najłaskawszy i najlepszy Bóg, rozgniewany szpetnymi plugastwami oraz niegodnymi i wstrętnymi występkami Polaków, którymi zgrzeszyli, sprzeniewierzając się Jego majestatowi przez rozliczne niesprawiedliwości, niegodziwości i nadużycia, poruszył przeciw nim dziki i barbarzyński szczep Tatarów. [...] Jego gniew dotknął srogo Polaków, nie zarazą, nie głodem, nie wrogością ludów katolickich, lecz zaciekłością i dzikością barbarzyńców. Baty bowiem – trzeci od powstania ich państwa chan Tatarów [...] – przybywa do Polski i łupi oraz pustoszy dwa ludne w tym czasie w Polsce miasta: Lublin i Zawichost oraz sąsiadujące z nimi powiaty i ziemie. [...] Oblega ciasno ze wszystkich stron zarówno zamek, jak miasto Sandomierz. Zdobywszy je wreszcie, [Tatarzy] zabijają opata koprzywnickiego i wszystkich braci klasztoru koprzywnickiego, zakonu cystersów oraz wielką liczbę duchownych i świeckich, mężczyzn i kobiet, szlachty i ludu obojga płci, którzy się tam zgromadzili w celu ratowania życia lub obrony miejsca. [...] Dokonawszy tak okropnej rzezi w Sandomierzu, przez Wiślicę i Skarbimierz podążali w kierunku Krakowa.*

Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7 i 8, oprac. Krystyna Pieradzka, Warszawa 1974, s. 9–11.

Najazd mongolski na ziemie polskie

W latach 40. XIII w. poważne zagrożenie dla ziem polskich stanowili Mongołowie, których w Polsce nazywano **Tatarami**. Po zdobyciu Rusi zaatakowali Polskę i Węgry (1240 r.). Szybko zdobyli i spustoszyli **Małopolskę**, a ich kolejne podboje z powodu brutalności armii wywoływały strach nie tylko wśród zwykłych mieszkańców miast i wsi, lecz także rycerstwa. W kwietniu **1241 r.** doszło do decydującego starcia między wojskami polskimi dowodzonymi przez śląskiego księcia **Henryka Pobożnego** a Tatarami. Miejscem bitwy były położone na Śląsku tereny **pod Legnicą**. Do wspólnej walki z armią mongolską stanęli rycerze z kilku polskich księstw oraz templariusze, joannici i Krzyżacy. Bitwa, w trakcie której zginął Henryk Pobożny, zakończyła się klęską chrześcijańskiego rycerstwa.

Ataki mongolskie na ziemiach polskich spowodowały **ogromne zniszczenia**, szczególnie odczuwalne na terenie Małopolski. Przyczyniły się też do **wyludnienia miast i wsi**. Z kolei śmierć Henryka Pobożnego wstrzymała próby zjednoczenia ziem polskich zapoczątkowane przez jego ojca. Doszło do **kolejnych podziałów księstw**, co znacznie osłabiło rolę Piastów śląskich – w tamtym okresie jedynych władców, którzy mogli doprowadzić do zjednoczenia kraju. Porażka pod Legnicą zahamowała ten proces na wiele lat. **Rozbicie dzielnicowe Polski** trwało do początku XIV w.

Praca z materiałami

1. Określ stosunek autora źródła do najeźdźców. **M5**
2. Podaj przyczyny najazdu mongolskiego na Polskę opisane przez Długosza. **M5**
3. Wyjaśnij, jakich informacji dotyczących najazdu mongolskiego dostarczają historykom źródła **M5** i **M6**.

M6 Miniatura z XIV-wiecznego *Kodeksu lubińskiego* (*Żywota św. Jadwigi*) przedstawia pierwszą fazę bitwy pod Legnicą. W centrum wojsk polskich widać Henryka Pobożnego. Trzyma on tarczę z herbem Piastów śląskich, w którym widnieje czarny orzeł. Ilustracja stanowi jedno z ciekawszych źródeł dotyczących polskiej heraldyki. Umieszczono na niej bowiem wiele herbów rodów śląskich.

Polecenia podsumowujące

1. Omów najważniejsze postanowienia ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego.
2. Przedstaw przebieg walk o władzę senioralną.
3. Wymień konsekwencje najazdu mongolskiego dla Polski.

Rozbicie dzielnicowe (XII–XIII w.)

Podsumowanie 30

Ustawa sukcesyjna Bolesława Krzywoustego (1138)

Wprowadzenie zasady senioratu i zasady pryncypatu.
Książę zwierzchni (princeps) – kierowanie polityką zagraniczną, prawo bicia monety, mianowanie urzędników centralnych.
Dzielnica senioralna (pryncypacka) – najprawdopodobniej Małopolska z Krakowem oraz ziemie sieradzka i łęczycka.

Podział państwa Krzywoustego
- Władysław II Wygnaniec – dzielnica senioralna oraz Śląsk
- Bolesław IV Kędzierzawy – Mazowsze
- Mieszko III Stary – Wielkopolska
- Henryk I Sandomierski – ziemia sandomierska
- wdowa po Bolesławie Salomea – dożywotnio ziemia sieradzko-łęczycka

Walki o tron pryncypacki

1144–1146 – wojna domowa zakończona wygnaniem z kraju Władysława II.
1157 – układ w Krzyszkowie – zachowanie godności princepsa przez Bolesława Kędzierzawego.
1177 – osadzenie na tronie krakowskim Kazimierza Sprawiedliwego – najmłodszego z żyjących synów Bolesława Krzywoustego.
1180 – zjazd w Łęczycy – złamanie zasady senioratu.
1195 – bitwa nad Mozgawą między Mieszkiem III Starym a Leszkiem Białym.
1227 – zjazd w Gąsawie – zamordowanie Leszka Białego, złamanie zasady pryncypatu.

Państwo Henryków śląskich (1201–1241)

Henryk Brodaty
- panowanie na Śląsku, podporządkowanie sobie Małopolski i części Wielkopolski – utworzenie państwa Henryków śląskich
- szanse na odbudowę jedności monarchii piastowskiej i plany koronacyjne
- wprowadzanie zmian gospodarczych na wzór dokonywanych na zachodzie Europy

Henryk Pobożny
- kontynuacja polityki jednoczenia kraju – zaprzepaszczona w wyniku najazdu mongolskiego

Mongołowie

Plemiona koczownicze z terenów Wyżyny Mongolskiej oraz południowo-wschodniej Syberii, zjednoczone na przełomie XII i XIII w. przez Czyngis-chana.
Ekspansja terytorialna Mongołów – zajęcie części Chin oraz obszarów po Kaukaz i Morze Kaspijskie.
Śmierć Czyngis-chana i rozpad imperium mongolskiego na ordy.
Złota Orda rządzona przez Batu-chana – w XIII w. podbicie Rusi, ekspansja na Bałkany, najazd na ziemie polskie.

Najazd mongolski

1241 – najazd Mongołów zwanych Tatarami na Małopolskę oraz Śląsk.
Śmierć w bitwie pod Legnicą (1241) władcy śląskiego Henryka Pobożnego i fiasko dążeń zjednoczeniowych, utrwalenie rozbicia dzielnicowego.
Ogromne zniszczenia, szczególnie Małopolski, wyludnienie miast i wsi.

Polecane publikacje

Józef Dobosz, *Kazimierz II Sprawiedliwy*, Poznań 2014.
Peter Jackson, *Mongołowie i Zachód*, Warszawa 2007.
Benedykt Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 2006.

31 Ziemie polskie w XIII w.

1157
utworzenie Marchii Brandenburskiej

1228
sprowadzenie zakonu krzyżackiego do Polski

1235
wydanie Złotej bulli z Rimini

1295
koronacja Przemysła II na króla Polski

1300
koronacja Wacława II na króla Polski

Przypomnij

- Jakie były skutki ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego?

Cel lekcji

- Opiszę sytuację polityczną w Polsce w XIII w.

Po lekcji

- Omawiam zagrożenia zewnętrzne i wewnętrzne Polski w okresie rozbicia dzielnicowego.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach doszło do sprowadzenia Krzyżaków do Polski.
- Opisuję próby przezwyciężenia rozbicia dzielnicowego.

Zagrożenie ze strony Marchii Brandenburskiej

W XIII w. Polska znalazła się w szczytowym momencie rozbicia dzielnicowego. Pod względem politycznym i terytorialnym następowało coraz większe rozdrobnienie. Zdarzało się, że władcy księstw byli bardziej związani z książętami ościennymi niż z poszczególnymi członkami dynastii piastowskiej. Prowadziło to do częstych walk o terytoria i władzę. Jednak w okresie rozbicia dzielnicowego doszło również do pierwszych prób scalenia państwa i formowania się silnych księstw, m.in. na Śląsku. Dzielnica ta rozwijała się gospodarczo, a zapoczątkowana tam akcja osadnicza rozprzestrzeniła się w kolejnych latach na inne księstwa.

Rozdrobnienie dzielnicowe i słabość poszczególnych książąt prowadziły często do ingerencji sąsiednich państw. Na północnym zachodzie Polska graniczyła z Marchią Północną, w której władzę w 1134 r. objął margrabia **Albrecht Niedźwiedź**.

Podboje Słowian dokonywane przez Niemców często odbywały się pod hasłem chrystianizacji. Scenę taką na swoim obrazie *Opłakane apostolstwo* przedstawił w 1866 r. Wojciech Gerson. Obraz znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie.

M1 **Kolonizacja ziem Słowian przez Albrechta Niedźwiedzia opisana w *Kronice Słowian* Helmolda, XII w.**

W owym czasie wschodnią Słowiańszczyznę dzierżył margrabia Albrecht, który nosił przydomek Niedźwiedź [...]. Podbił [...] całą ziemię Brzeżan, Stodoran i wiele ludów zamieszkujących między Hawelą a Łabą [...]. W końcu, ponieważ Słowianie powoli opuszczali tereny, rozpoczął werbunek w Utrechcie i Nadrenii, następnie u tych, którzy mieszkają przy oceanie* i znoszą przeciwności od nawały morskiej, mianowicie Holendrów, Zelandyjczyków oraz Flandryjczyków, i przeprowadził od nich bardzo wiele ludu, i kazał im zamieszkać w miastach i grodach słowiańskich. I wzmocniły się na skutek przyjścia kolonistów biskupstwa [...] i wzrósł znacznie dochód z dziesięcin. [...] Teraz zaś, ponieważ Bóg szczodrze obdarzył naszego księcia i innych możnych powodzeniem i zwycięstwem, Słowianie wszędzie zostali starci i wypędzeni, a przyprowadzono od granic oceanu naród mocny i niezliczony, który otrzymał terytoria Słowian, pobudował miasta i kościoły i wzrósł w bogactwa ponad wszelkie oczekiwania.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 106.

Praca z materiałem

1. Podaj nazwy regionów, z których na ziemie Słowian przybyli nowi osadnicy. **M1**
2. Wymień zasługi, jakie autor tekstu przypisuje kolonistom. **M1**

* **Hawela** – rzeka w Niemczech, prawy dopływ Łaby
ocean – Morze Północne

Prowadził on ekspansywną politykę względem **Słowian połabskich**. Ich kosztem poszerzył swoje terytoria i po zdobyciu słowiańskiej twierdzy Brenny przekształcił je w **1157 r.** w **Marchię Brandenburską**.

Jego następcy objęli zwierzchność nad Pomorzem Zachodnim, a po 1252 r. przyłączyli do Marchii Brandenburskiej ziemię lubuską. W 1257 r. utworzyli **Nową Marchię**. Plany ekspansji Brandenburczyków sięgały znacznie dalej – chcieli zająć całe Pomorze wraz z Gdańskiem.

Polityka ta zagrażała przede wszystkim książętom ze Śląska, z Pomorza Gdańskiego oraz Wielkopolski, których ziemie graniczyły z Marchią Brandenburską. Dochodziło tam do zaciętych walk o tereny przygraniczne, m.in. o grody w Santoku i Drezdenku. Władcy Marchii Brandenburskiej na zajętych obszarach prowadzili intensywną **politykę kolonizacyjną**. Sprowadzali niemieckich osadników, którzy przynosili ze sobą nowe rozwiązania w zakresie administracji i gospodarki.

Zagrożenie ze strony Prusów

Tereny leżące na północny wschód od Wisły aż do rzeki Niemen zamieszkiwały **plemiona pruskie** należące do grupy ludów bałtyckich. Prusowie zajmowali się uprawą roli i hodowlą bydła. Nie stworzyli własnego państwa, a na czas wojen wybierali wodza. Byli ludem pogańskim, stali się więc celem **misji chrystianizacyjnych** prowadzonych przez władców polskich. Pierwsze wyprawy, organizowane przez Bolesława Chrobrego czy Bolesława Krzywoustego, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Ruch krucjatowy spowodował, że najazdy książąt polskich na terytorium Prusów miały już regularny charakter. Próba narzucenia miejscowej ludności wiary w jednego Boga trafiła jednak na duży opór, a wyprawy kończyły się **atakami odwetowymi** na Polskę. Na początku XIII w. celem najazdów plemion pruskich były Pomorze Gdańskie, Kujawy i Mazowsze.

Oprócz Krzyżaków akcję chrystianizacyjną Prusów prowadziły też inne zakony. Szczególną rolę odegrali dominikanie. Już w 1240 r. papież Grzegorz IX nakazywał polskim dominikanom, by współpracowali z zakonem krzyżackim, zwłaszcza w miastach zakładanych przez nich na ziemiach pruskich. Można przypuszczać, że współpraca ta nie ograniczała się wyłącznie do kwestii religijnych. W 1243 r. po utworzeniu biskupstw na terenach Prusów i ziemi chełmińskiej papież Innocenty IV obsadzał je przedstawicielami zakonu dominikanów. W tym samym roku w oficjalnym piśmie skierowanym do dominikanów nawoływał, aby podjęli oni misje chrystianizacyjne Prusów i Litwinów. Na zdjęciu dokument papieski zaadresowany do dominikanów krakowskich nakazujący wyprawę. Zbiory Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.

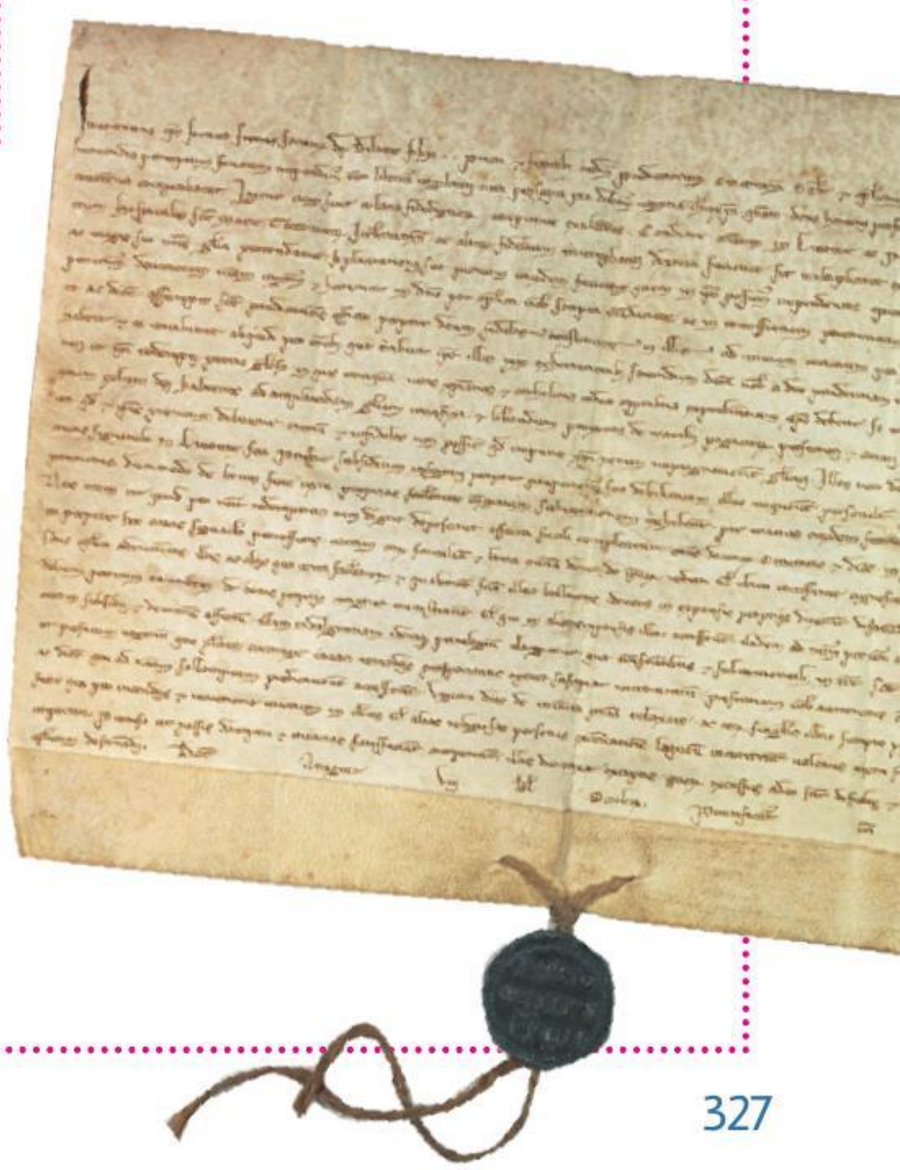

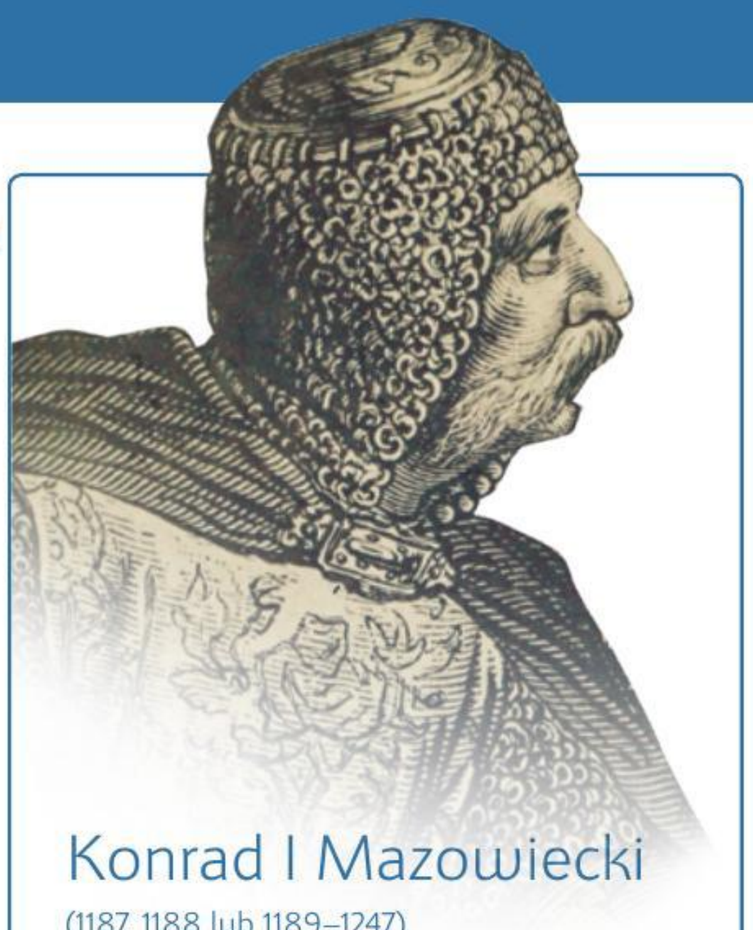

Konrad I Mazowiecki

(1187, 1188 lub 1189–1247)

Polski książę z dynastii Piastów, syn Kazimierza Sprawiedliwego, książę mazowiecki, kujawski, łęczycki, sieradzki i krótko krakowski. Współorganizował krucjaty przeciwko Prusom. Sprowadził do Polski zakon krzyżacki. Wojciech Piechowski, portret Konrada Mazowieckiego, XIX w.

Sprowadzenie zakonu krzyżackiego do Polski

Zagrożenie ze strony plemion pruskich stało się przyczyną sprowadzenia do Polski zakonu krzyżackiego. Pierwsi bracia przybyli w **1228 r.** na zaproszenie księcia **Konrada I Mazowieckiego**, który powierzył im we władanie **ziemię chełmińską**. W zamian oczekiwał chrystianizacji Prusów i podboju ich ziem.

Początkowo współpraca z zakonem krzyżackim układała się pomyślnie. Dzięki ich działaniom stopniowo **ustały najazdy pruskie** na ziemie polskie. Z czasem zakonnicy zaczęli myśleć o budowie własnego państwa. Pomóc im w tym miała wydana w **1235 r.** przez cesarza Fryderyka II **Złota bulla z Rimini**. Na jej mocy zakon stawał się właścicielem ziem pruskich zdobytych w trakcie misji. Fryderyk II uznał siebie w tym dokumencie za seniora (zwierzchnika) zakonu, ziemi chełmińskiej oraz wszystkich ziem, które Krzyżacy zdołają w przyszłości zająć podczas akcji chrystianizacyjnej Prusów. Ze względu na poparcie cesarza dla Krzyżaków, szczególnie dla wielkiego mistrza **Hermana von Salzy** (czyt. fon zalcy), Konrad Mazowiecki musiał się zgodzić na ich samodzielne rządy w ziemi chełmińskiej. Było to początkiem budowy państwa zakonnego.

Złota bulla z Rimini to dokument wystawiony rzekomo w 1226 r. przez cesarza Fryderyka II na rzecz zakonu krzyżackiego. Miał sankcjonować legalność podbojów krzyżackich, które nastąpiły po tym roku na ziemiach należących do Prusów. Historycy podważyli jednak rok 1226 jako datę powstania dokumentu. Najprawdopodobniej został on wystawiony dopiero w 1235 r. i antydatowany.

M2 Ziemie polskie w XIII w.

LEGENDA

- granice ziem polskich w 1250 r.
- obszar państwa polskiego zjednoczonego przez Przemysła II
- zasięg państwa polskiego zjednoczonego przez Wacława II
- **1.** ziemia lubuska

Zasięg państwa krzyżackiego:

- ziemie zakonne ok. 1235 r.
- ziemie zajęte do połowy XIII w.
- ziemie zajęte do końca XIII w.
- kierunki ataków brandenburskich i krzyżackich

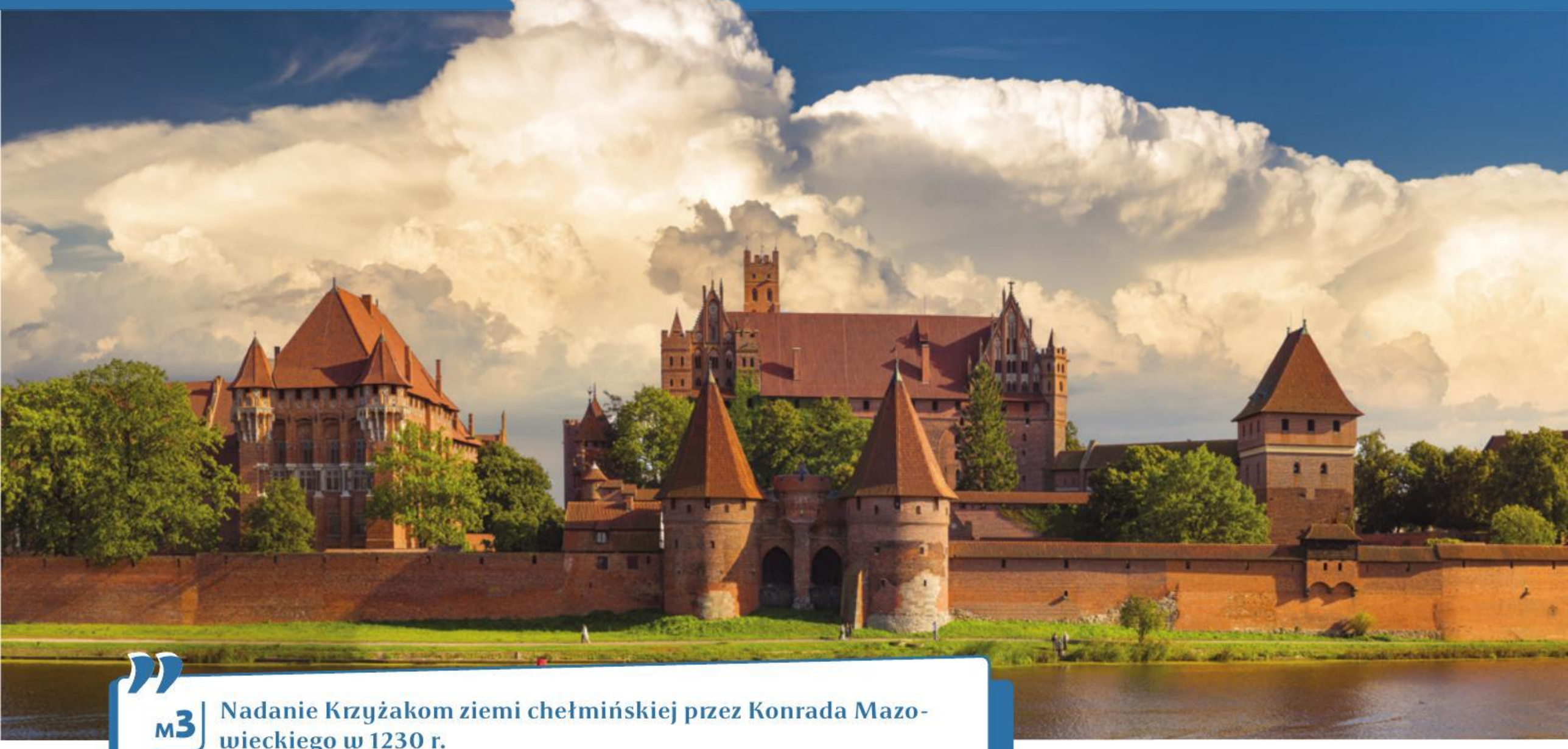

M3 Nadanie Krzyżakom ziemi chełmińskiej przez Konrada Mazowieckiego w 1230 r.

W imię świętej i niepodzielnej Trójcy. Ja, Konrad, z Bożego miłosierdzia książę Mazowsza i Kujaw [...], podaję do wiadomości, że z uwagi na nagrodę niebieską i zbawienie duszy mojej oraz dla obrony wiernych, za zgodą Agafii, żony mojej, i synów mych Bolesława, Kazimierza, Ziemowita i Ziemomysła, nadałem Marii św. i braciom Zakonu Niemieckiego całe terytorium chełmińskie niepodzielne ze wszystkimi przynależnościami od tego miejsca, gdzie Drwęca opuszcza granice Prus, wzdłuż rzeki aż do Wisły, a Wisłą aż do Ossy i biegiem Ossy aż do granic Prus, na wieczyste posiadanie z całym pożytkiem i wszelką wolnością [...]. Obiecałem też, że gdyby ktokolwiek pomienionym braciom czynił przeszkody w posiadaniu tej ziemi, to ja z całą mą potęgą będę ich bronił. Owi zaś bracia przyrzekli też mnie i wszystkim moim dziedzicom, że z całą wiernością wraz z nami walczyć będą każdego czasu stosownie do woli Bożej i wedle swej możności przeciw wrogom Chrystusa i naszym, mianowicie przeciw wszystkim poganom, [a czynić to będą] bez jakiegokolwiek podstępu lub fałszu, nawet gdyby tylko jeden z nich pozostał przy życiu. Świadkami tego nadania i przyrzeczeń są: Michał, biskup kujawski, Chrystian, biskup Prus, Pakosław starszy, komes Dzierżykraj [i inni]. [...] Działo się to r.p.* 1230. Ja, Gunter, biskup mazowiecki, podpisuję.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 170–171.

Zakonnicy systematycznie i sprawnie podbijali kolejne tereny zamieszkane przez Prusów. Na zdobytych ziemiach zakładali wsie i miasta oraz budowali **zamki warowne**, m.in. w Toruniu, Kwidzynie, Elblągu i Królewcu. Prusowie nie byli w stanie obronić się przed przeciwnikiem przewyższającym ich militarnie i organizacyjnie. Do 1283 r. zostali podbici. Na terenach zajętych przez Krzyżaków osiedlali się niemieccy rycerze, mieszczanie i chłopi, którzy przenosili tu rozwiązania gospodarcze i wzorce kulturowe istniejące w Rzeszy. W ten sposób przyczyniali się do rozwoju tych ziem nazwanych Prusami.

W 1309 r. stolicą państwa zakonnego i siedzibą wielkich mistrzów krzyżackich został budowany od lat 80. XIII w. zamek w Malborku. Do 1457 r. pozostał niezdobyty, udało się to dopiero w czasie wojny trzynastoletniej. Jest to największy gotycki zespół zamkowy na świecie – zajmuje powierzchnię ok. 21 hektarów, a łączna kubatura budynków kompleksu przekracza 250 tys. m^3. To również arcydzieło architektury obronnej.
Na zdjęciu zamek w Malborku.

* **komes** – tu: zarządca okręgu grodowego
r.p. – rok Pański

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie Marchię Brandenburską i wymień ziemie, którym przede wszystkim zagrażała ekspansywna polityka margrabiów. **M2**
2. Wskaż na mapie tereny, które otrzymali Krzyżacy od Konrada Mazowieckiego. **M2**, **M3**
3. Wymień postanowienia umowy zawartej między Konradem Mazowieckim a zakonem krzyżackim. **M3**

Pierwsze próby zjednoczenia państwa polskiego zostały podjęte w pierwszej połowie XIII w. przez potomków Władysława Wygnańca rezydujących na Śląsku – Henryka Brodatego i jego syna Henryka Pobożnego. Miniatura z XIV-wiecznego *Żywota św. Jadwigi* ukazuje Henryka Brodatego z żoną Jadwigą Śląską.

Arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka jest uznawany za jednego z najwybitniejszych polityków działających na ziemiach polskich w XIII w. Był orędownikiem zjednoczenia państwa polskiego pod panowaniem Piastów. Dał się poznać jako przeciwnik wpływów niemieckiego Kościoła i kultury niemieckiej w Polsce. Arcybiskup na XVI-wiecznej miniaturze autorstwa Stanisława Samostrzelnika. Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie.

Uwarunkowania procesów zjednoczeniowych

W XIII w. rozdrobnienie dzielnicowe w Polsce osiągnęło apogeum. Kolejni władcy dzielili swoje ziemie między potomków, co prowadziło nie tylko do zwiększenia liczby samodzielnych księstw, lecz także **zmniejszało autorytet władzy**. Pod koniec XIII w. na terenie Polski istniało 19 księstw, z czego aż 11 na Śląsku. Funkcjonowały w nich odrębne systemy prawne. Różne też były monety, cła i miary, co niekorzystnie wpływało na wymianę handlową. Ponadto Piastowie, prowadząc własną politykę i walcząc o poszczególne ziemie, jeszcze bardziej osłabiali i tak podzielony kraj. **Tendencjom partykularystycznym**, tj. dążeniu do zachowania odrębności, sprzyjały sąsiednie państwa oraz część możnowładztwa, które liczyło na szybką karierę i wzrost znaczenia własnego rodu. Rozluźniały się więzy między samymi Piastami, co prowadziło do zanikania ogólnopolskich celów politycznych.

Mimo tych wszystkich zjawisk władza w księstwach pozostawała w rękach Piastów, a zamieszkująca poszczególne dzielnice ludność miała wiele cech wspólnych, jak język, kultura i historia. Szczególnie wśród możnowładztwa i duchowieństwa rodziła się **świadomość narodowa**, która nabrała jeszcze większego znaczenia wraz z pojawieniem się kolonistów z krajów niemieckich. Sprzyjało to dążeniu do **zjednoczenia ziem polskich**. Jako pierwsi tę próbę podjęli książęta śląscy – Henryk Brodaty i Henryk Pobożny. Jeszcze długo po upadku państwa Henryków śląskich Wrocław pozostawał jednym z głównych ośrodków idei zjednoczeniowej. Innymi centrami były Małopolska z Krakowem oraz Wielkopolska z Poznaniem i arcybiskupstwem gnieźnieńskim.

Orędownikiem zjednoczenia był również **Kościół Katolicki**. Metropolia gnieźnieńska jako jedyna instytucja scalała ziemie polskie mimo podziałów politycznych. Duchowni nie tylko dążyli do odbudowy państwowości, lecz także starali się zachować odrębność kościelną od Kościoła niemieckiego. Z tego powodu arcybiskup gnieźnieński **Jakub Świnka** na synodzie w Łęczycy (1285 r.) doprowadził do przyjęcia zasady, że urzędy kościelne w polskiej prowincji kościelnej mogą zajmować wyłącznie duchowni urodzeni w Polsce i posługujący się językiem polskim. Świnka pragnął też odbudowy państwa przez Piasta. Propagował m.in. **kult św. Wojciecha** jako patrona Polski wspólnego dla wszystkich dzielnic.

Idei zjednoczenia państwa miał służyć również upowszechniany przez Kościół od połowy XIII w. **kult św. Stanisława**. W spisanym przez dominikanina Wincentego z Kielczy żywocie świętego (ok. 1255 r.) znalazła się informacja, że rozbicie dzielnicowe było karą za grzechy, których się dopuścił Bolesław Śmiały, mordując biskupa krakowskiego. Jednak po odpokutowaniu Królestwo Polskie miało się złączyć na nowo na wzór ciała męczennika, które zrosło się w cudowny sposób.

M4 **Św. Stanisław patronem idei zjednoczenia państwa według *Żywota św. Stanisława* autorstwa Wincentego z Kielczy, XIII w.**

Słusznym tedy wyrokiem Bożym dzieje się, aby ten, który [...] zdeptał infułę, sam także jako zbieg się tułał i pozbawiał siebie i potomstwo korony królewskiej. Albowiem z powodu morderstwa, którego się na błogosławionym męczenniku Stanisławie dopuścił, nie tylko korona spadła z jego głowy, lecz i cała Polska sama [...] utraciła sławę i godność królestwa. [...] [Bolesław Śmiały], jako król niemądry, zgubił naród [...] i sprawił, że Polska opuszczona została. Jak on ciało męczennika porąbał na wiele części i rozrzucił na wszystkie wiatry, tak Bóg królestwo jego [podzielił] i dopuścił, aby kilku naczelników nim władało, i [...] królestwo to rozdarte samo w sobie dał na poniewierkę wrogów. Lecz jak Pan władzą swą Boską sprawił, iż owo błogosławione ciało kapłana i męczennika bez śladu się zrosło i świętość jego znakami i cudami zaznaczyło, tak stanie się, iż przez zasługi Stanisława podzielone królestwo przywróci Bóg do poprzedniego stanu i umocni je sprawiedliwością i rozwagą, uwieńczy sławą i czcią.*

Jerzy Łojko, *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985, s. 69.

Praca z materiałem

1. Wymień postacie historyczne pojawiające się w tekście. **M4**
2. Wyjaśnij, w czym autor widzi przyczyny upadku Polski. **M4**
3. Uzasadnij stwierdzenie, że tekst przysłużył się w procesie zjednoczeniowym Polski. **M4**

* **infuła** – liturgiczne nakrycie głowy wyższych duchownych Kościoła, np. biskupa

Pierwsze próby zjednoczenia

Spośród polskich książąt tylko władcy Śląska, Małopolski i Wielkopolski byli wystarczająco silni, aby podjąć próbę podporządkowania sobie kolejnych dzielnic i w ten sposób zjednoczyć kraj. Rządzący Śląskiem książę wrocławski **Henryk IV Probus** zajął Kraków, jednak nie udało mu się ugruntować tam swojej władzy. Podjął starania o zgodę na koronację, ale przerwała je jego śmierć w 1290 r.

W tej sytuacji ośrodkami zjednoczeniowymi stały się rywalizujące ze sobą **Małopolska** i **Wielkopolska**. Rozbicie wewnętrzne ominęło obie te dzielnice. Małopolska wraz z ziemią sandomierską była rządzona przez jednego władcę. W Wielkopolsce od drugiej połowy XIII w. panował Przemysł II, który rozpoczął starania o poszerzenie swoich wpływów.

Przemysł II poza Wielkopolską pełnię władzy sprawował także na Pomorzu Gdańskim, a przejściowo w Małopolsce. Wraz z arcybiskupem gnieźnieńskim Jakubem Świnką podjął starania o koronę, które udało się zrealizować. Po ponad dwustu latach książę piastowski ponownie zasiadł na tronie królewskim – w **1295 r. Przemysł II** został **królem Polski**. Jego władza była jednak ograniczona do dwóch dzielnic – Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego. Kilka miesięcy po koronacji władca został zamordowany, najprawdopodobniej z polecenia Brandenburczyków.

Książę Henryk IV Probus starał się wprowadzić na zarządzanych przez siebie ziemiach rozwiązania administracyjno-gospodarcze zaobserwowane na dworach w Rzeszy i Pradze. Jako pierwszy zastosował prawo składu, nakazujące kupcom przybywającym do Wrocławia obowiązkowe wystawienie towarów na sprzedaż. Książę chętnie brał udział w turniejach rycerskich, co przedstawia XIV-wieczna miniatura z *Kodeksu Manesse* (czyt. manese).

Koronacja Przemysła II na pierwszego od 1076 r. króla Polski nie wszędzie została przyjęta przychylnie. Ze szczególną wrogością spotkała się w Brandenburgii, której władcy pragnęli zagarnąć część ziem należących do Przemysła II. Dlatego najprawdopodobniej to margrabiowie brandenburscy zlecili zabicie króla. Doszło do tego w 1296 r. w położonym w Wielkopolsce Rogoźnie, gdzie monarcha spędzał zapusty, czyli ostatnie dni karnawału. Wojciech Gerson, *Śmierć Przemysława*, obraz z 1881 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Wacław II był królem Polski w latach 1300–1305. Jego koronacji dokonano bez zgody papieża, jedynie przy poparciu cesarza. Papież Bonifacy VIII nigdy nie uznał Wacława II za króla Polski. Ilustracja z *Kodeksu Manesse*, XIV w.

Po śmierci Przemysła II Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie przejściowo opanował wnuk Konrada Mazowieckiego – książę kujawski Władysław Łokietek. Pretensje do tronu zgłaszał spowinowacony z Piastami król czeski **Wacław II**, który mocno ingerował w sprawy polskie. W ciągu kilku lat zjednoczył Małopolskę, Wielkopolskę, Kujawy, Pomorze Gdańskie oraz ziemię łęczycko-sieradzką. Część książąt śląskich i mazowieckich złożyła mu hołd lenny, dzięki czemu władał większością ziem polskich.

W **1300 r.** arcybiskup Jakub Świnka **koronował Wacława II** na **króla Polski**. Władca wzmocnił i rozbudował administrację państwową, a także wprowadził nową walutę – grosz praski. Jego rządy nie cieszyły się popularnością, otaczał się bowiem głównie urzędnikami pochodzącymi z Czech i Niemiec. Zmarł w 1305 r., a rządy po nim objął jego syn **Wacław III**. Nie zdążył jednak przyjąć korony polskiej, ponieważ został zamordowany. W Polsce rozpoczęła się walka o władzę, w której najsilniejszą pozycję miał Władysław Łokietek.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień zagrożenia zewnętrzne i wewnętrzne dla ziem polskich w XIII w.
2. Oceń decyzję Konrada Mazowieckiego o sprowadzeniu Krzyżaków do Polski.
3. Przedstaw próby przezwyciężenia rozbicia dzielnicowego.

Ziemie polskie w XIII w.

Podsumowanie 31

Zagrożenia zewnętrzne w XIII w.

Marchia Brandenburska
- ekspansywna polityka wobec Słowian zachodnich prowadzona przez Albrechta Niedźwiedzia
- zwierzchność nad Pomorzem Zachodnim
- przejęcie ziemi lubuskiej i najazdy na Wielkopolskę
- chęć poszerzenia swojego terytorium kosztem Wielkopolski, Śląska i Pomorza Gdańskiego

Prusowie
- ataki odwetowe Prusów na ziemie polskie

Zakon krzyżacki
- 1228 – sprowadzenie zakonu krzyżackiego do Polski przez Konrada Mazowieckiego w celu ochrony granic przed Prusami, powierzenie Krzyżakom ziemi chełmińskiej
- 1235 – Złota bulla z Rimini wydana przez cesarza Fryderyka II
- zagarnięcie ziemi chełmińskiej przez Krzyżaków i początek budowy państwa zakonnego na ziemiach Prusów

Czynniki sprzyjające procesowi zjednoczeniowemu

Narastające zagrożenie zewnętrzne.
Rządy książąt z jednej dynastii piastowskiej.
Poczucie odrębności etnicznej ludności polskiej.

Rola Kościoła
- zwierzchnictwo arcybiskupstwa gnieźnieńskiego nad administracją kościelną w całej Polsce
- propagowanie kultu św. Wojciecha jako patrona Polski przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Świnkę
- kult św. Stanisława jako patrona idei zjednoczeniowej

Rola władców
- dążenie do objęcia władzy w dwóch najważniejszych dzielnicach – Małopolsce i Wielkopolsce – oraz do uzyskania korony królewskiej
- 1295 – koronacja Przemysła II na króla Polski
- 1300 – koronacja króla czeskiego Wacława II na króla Polski

Polecane publikacje

Jan Baszkiewicz, *Odnowienie Królestwa Polskiego 1295–1320*, Poznań 2008.
Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo, pod red. Mariana Biskupa, Romana Czai, Warszawa 2009.
Agnieszka Teterycz-Puzio, *Konrad I Mazowiecki. Kniaź wielki lacki (1187/89 – 31 sierpnia 1247)*, Kraków 2019.

32 Przeobrażenia społeczno-gospodarcze Polski w XIII w.

XII w.
początki kształtowania się stanów społecznych

początek **XIII** w.
początek kolonizacji na prawie niemieckim

XIII w.
upowszechnienie się trójpolówki

Przypomnij

- Jakie przemiany gospodarcze zaszły w Europie Zachodniej w XI–XIII w.?

Cel lekcji

- Poznam przemiany cywilizacyjne, które nastąpiły w Polsce w okresie rozbicia dzielnicowego.

Po lekcji

- Wyjaśniam zasady lokacji miast i wsi na prawie niemieckim.
- Wskazuję skutki kolonizacji na prawie niemieckim.
- Porównuję kolonizację na prawie polskim i prawie niemieckim.
- Opisuję stany społeczne w Polsce.

Kolonizacja

Akcja osiedleńcza na terenie Europy Środkowej i Wschodniej w XII–XIII w. polegająca na zakładaniu miast i wsi na słabo zaludnionych terenach.

Kolonizacja

W okresie rozbicia dzielnicowego na ziemiach polskich zaszły istotne **przemiany społeczno-gospodarcze**. Mimo trudnej sytuacji politycznej Polska rozwijała się pod względem ekonomicznym. Przyczyny zmian należy upatrywać w polityce książąt, którzy chcieli zwiększyć dochody płynące z ich ziem. Mała gęstość zaludnienia oraz niski poziom rozwoju rolnictwa nie dawały im takich możliwości. Władcy zaczęli więc sprowadzać na swoje ziemie **osadników** z zagranicy. Sprzyjało temu przeludnienie w Europie Zachodniej, w związku z czym wiele osób poszukiwało lepszych warunków życia. Dawały je ziemie polskie, na których znajdowały się nieużytki i puszcze. Po wykarczowaniu mogły zostać zagospodarowane rolniczo. Nowo pozyskaną ziemię właściciel przekazywał **wolnym gościom** – osadnikom mającym wolność osobistą, którzy w zamian za prawo użytkowania gruntu zobowiązywali się do przekazywania właścicielowi ziemi (panu) ustalonej części zbiorów.

Jako pierwszy spośród polskich książąt szeroką akcję sprowadzania osadników zwaną **kolonizacją** rozpoczął **Henryk Brodaty na Śląsku na początku XIII w.** Jego żona Jadwiga wywodziła się ze znamienitego niemieckiego rodu, dzięki czemu Henryk Brodaty miał liczne kontakty w jej ojczyźnie. Znał funkcjonujące w Europie Zachodniej zasady sprowadzania osadników i zastosował je w swoim księstwie.

W XIII w. kolonizacja rozwinęła się w Małopolsce i Wielkopolsce. Dotarła także na Kujawy, do ziemi łęczyckiej i na Mazowsze, ale tam jej skala była dużo mniejsza. Na Pomorzu Gdańskim akcję kolonizacyjną zainicjowali lokalni książęta, a od początku XIV w. nowe osady zaczęli zakładać Krzyżacy.

Osadników sprowadzano głównie z Niemiec i kierowano ich na niezagospodarowane tereny. Nazywamy to **osadnictwem „na surowym korzeniu”**. Nowe osady mogły być zakładane przez książąt, duchownych i możnych (rycerstwo). Zasady kolonizacji były określone prawami. Na ziemiach polskich upowszechniło się kilka wzorów prawno-organizacyjnych. Początkowo stosowano **prawo polskie**, które zostało wyparte przez przynoszące więcej korzyści i bardziej popularne **prawo niemieckie**.

Na ilustracji z XIII-wiecznego *Zwierciadła saskiego* widać budowę wsi przez nowo przybyłych osadników.

Lokowanie wsi

Początkowo wsie na ziemiach należących do Piastów zakładano na **prawie polskim**, które było prawem zwyczajowym. Umowa między właścicielem ziemi (panem) a osadnikiem miała charakter ustny. Chłopi w takich wsiach byli wolni, ale ciążyły na nich liczne świadczenia względem pana. Czynsz, zwany rentą feudalną, uiszczali najczęściej w naturze (renta naturalna) i robociźnie (renta odrobkowa – pańszczyzna), a wymiar tych świadczeń był zmienny. **Chłopi nie mieli możliwości tworzenia samorządu**. Ponieważ prawo polskie okazało się mniej korzystne niż prawo niemieckie, od XIV w. widać prawie całkowity zanik jego stosowania.

Wraz z pojawieniem się nowych narzędzi i form uprawy roli właściciele ziemscy coraz chętniej lokowali wsie na **prawie niemieckim**. Ogromny wpływ na to miała trójpolówka i związane z nią wydzielanie (wytyczanie) pól najczęściej o wielkości jednego łanu. Zakładanie wsi na prawie niemieckim zaczynało się od zawarcia **umowy lokacyjnej** (zazwyczaj w formie pisemnej) między panem a **zasadźcą**, który zajmował się sprawami organizacyjnymi. Do jego obowiązków w pierwszej kolejności należało znalezienie osadników. Zasadźca określał też, jaką powierzchnię ziemi otrzymają poszczególni chłopi. Potem na ogół zostawał **sołtysem** i mógł ten urząd przekazać potomkowi. Otrzymywał spore przywileje, np. prawo do posiadania młyna lub karczmy oraz zatrzymywania dla siebie części opłat od mieszkańców. Zyskiwał także uprawnienia sądownicze.

Osadnicy musieli przygotować teren pod budowę domów, a tam, gdzie to zaplanowano, również kościoła. Były to bardzo ciężkie i długotrwałe prace, dlatego przez pierwsze lata pan nie pobierał żadnych opłat. Przywilej ten nosił nazwę **wolnizny**. Czas jej trwania zależał od ilości pracy niezbędnej do zagospodarowania się i wynosił od dwóch do dwudziestu czterech lat. Był określany przez zasadźcę w umowie z feudałem. Po tym okresie mieszkańcy płacili panu **czynsz w pieniądzu** oraz w niewielkim stopniu odrabiali **pańszczyznę** – darmową pracę przez kilka dni w roku.

Wypracowane nadwyżki chłopi zachowywali na własne potrzeby. Mogli je sprzedać, a za zarobione pieniądze kupić produkty rzemieślnicze wykonywane w miastach. Sprzyjało to rozwojowi gospodarczemu i przynosiło korzyści także panu. Osadnicy byli **ludźmi wolnymi** i po uregulowaniu wszystkich zobowiązań wynikających z umowy mieli **prawo wychodu**, czyli wolno im było opuścić wieś.

Powinności osadników względem pana określała umowa lokacyjna. Na ilustracji zasadźca otrzymuje umowę lokacyjną od pana, *Zwierciadło saskie*, XIII w.

Zasadźca

Osoba zawierająca z feudałem umowę, w której zobowiązywała się znaleźć osadników, sprowadzić ich na jego grunty i założyć nową miejscowość.

Miniatura z XVI w. przedstawia wieś powstałą w czasie rozwoju osadnictwa na prawie niemieckim. Centralnym punktem jest tu kościół.

M1 Plany średniowiecznych wsi

Od XIII w. zaczęły w Polsce powstawać wsie lokowane na prawie niemieckim. Odróżniał je od siebie układ przestrzenny. Można było wyróżnić kilka głównych typów wsi. Ich plany zostały przedstawione na schematach.

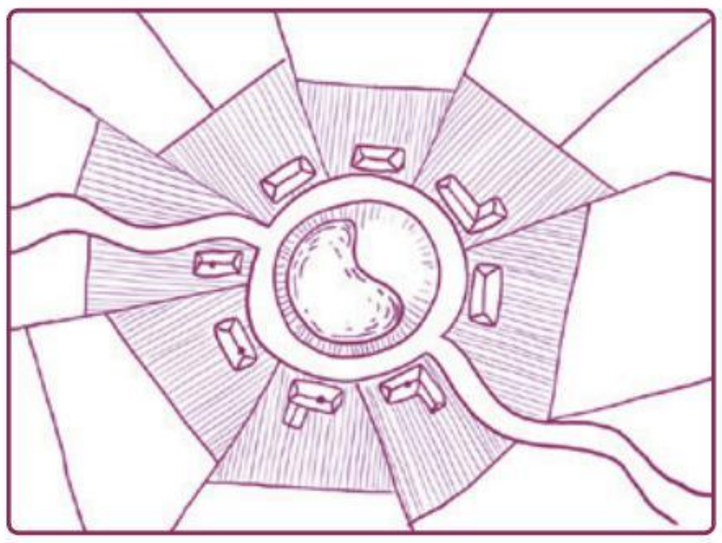

Okolnica

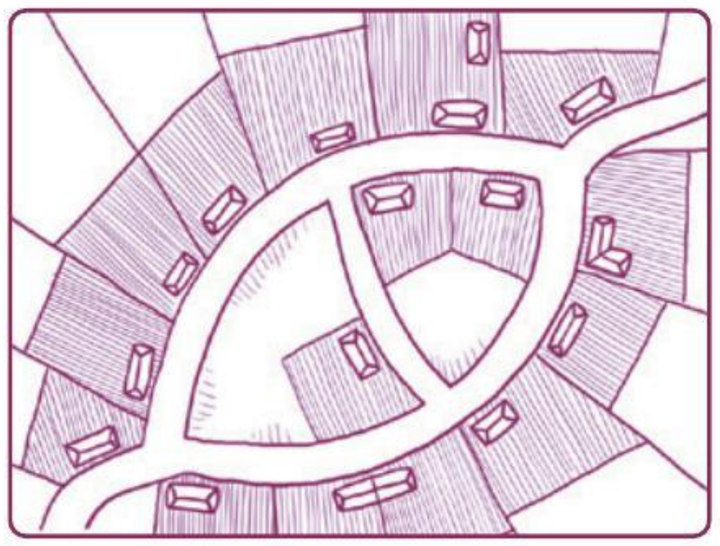

Owalnica

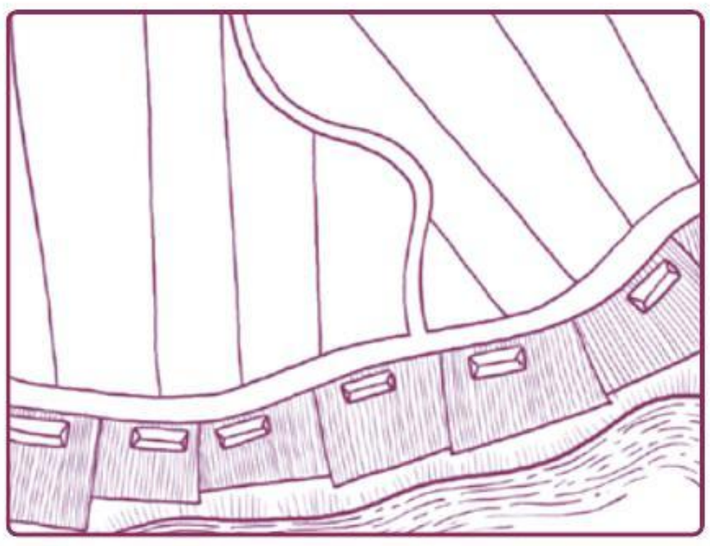

Rzędówka

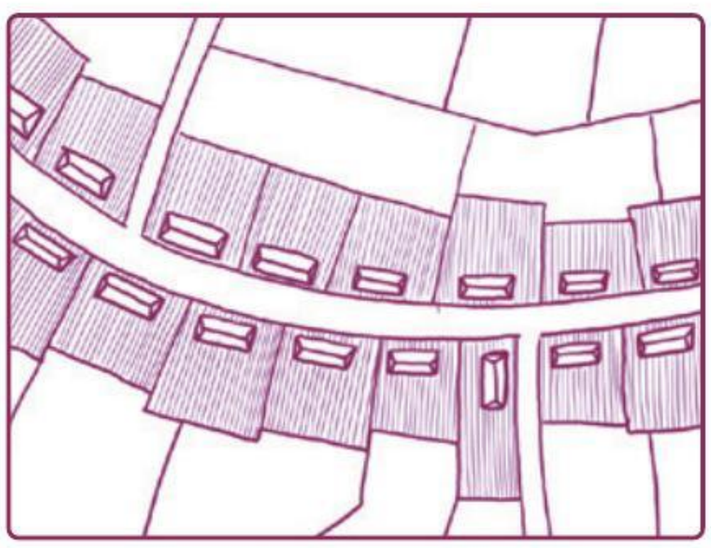

Ulicówka

Wielodrożnica

* **łan mały** – dawna jednostka podziału pól, inaczej określana jako włóka lub łan chełmiński, obejmowała powierzchnię ok. 18 ha

dzień św. Marcina – 11 listopada

wiardunek – dawna jednostka obrachunkowa oznaczająca ¼ miary

jatka – miejsce uboju i sprzedaży mięsa

M2 Dokument lokacyjny wsi Radlin w Wielkopolsce, 1291 r.

Przeto my, komes Jan, [...] razem z bratem naszym Wojciechem chcemy, aby do każdego ze współczesnych i przyszłych patrzących na tę kartę doszła wiadomość, że dziedzictwo nasze, Radlin, [...] Marcinowi zwanemu ze Staniewa i jego dziedzicom oddaliśmy w celu lokacji na prawie niemieckim [...] tym układem i kształtem, iż mieszkańcy przyrzeczonej wsi przez poszczególne lata z każdego łanu małego w dzień św. Marcina* płacić będą obowiązani 2 miary pszenicy, 4 miary żyta, 6 miar owsa [...], wiardunek* srebra będącego w obiegu i ten czynsz zwozić będą obowiązani na nasz dwór bliższy. Ażeby ci uprawiający przyrzeczoną wioskę mogli wypłacić to wszystko, otrzymają 9 lat wolnych od wszelkich danin i opłat.*

Wspomniany Marcin zaś, sołtys i jego dziedzice z tytułu lokacji siódmy łan [...] swobodnie będą posiadali. Ogrody zaś dwa w przyrzeczonej wsi sołtys i jego potomstwo z całym czynszem i pożytkiem na swoją korzyść obejmą. I trzeci denar z każdej sprawy sądzonej. Daliśmy także [...] wspomnianemu Marcinowi [...] moc wystawiania młynów [...], karczmę, jatkę, sadzawkę [...] i sukna także będą mogli sprzedawać. Dajemy Marcinowi sołtysowi i jego potomstwu moc sądzenia; ucięcia głowy i obcięcia członków co do tych, którzy zawinili we wsi wspomnianej. [...]*

Kościołowi zaś dwa łany wolne dajemy także. Ażeby więc jakiś z naszych potomków lekkomyślną odwagą nie śmiał darowizny naszej, prawnie dokonanej, zaczepiać, niniejszą kartę powagą naszej pieczęci potwierdziliśmy.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 232–233.

Praca z materiałami

1. Wymień typy wsi lokowanych na prawie niemieckim. Scharakteryzuj ich układ przestrzenny. **M1**
2. Opisz zobowiązania i uprawnienia mieszkańców nowo lokowanej wsi. **M2**
3. Podaj, jakie prawa przysługiwały sołtysowi w świetle wystawionego dokumentu. **M2**

Lokowanie miast

Zakładanie miast na **prawie niemieckim** przebiegało w podobny sposób jak wsi. Mogło nastąpić albo „na surowym korzeniu", albo w wyniku przekształcenia istniejącego już miasta.

W pierwszym wypadku zasadźca i właściciel ziemi spisywali umowę, w której szczegółowo określali obszar przyszłego miasta, liczbę jego mieszkańców oraz sporządzali plany zagospodarowania przestrzennego – m.in. wytyczali ulice i usytuowanie budynków użyteczności publicznej. Osadnicy przygotowywali teren pod zabudowę i wykonywali wszystkie prace. W akcie lokacyjnym miasta często otrzymywały przywileje handlowe, np. prawo do organizowania jarmarku. Pierwszym polskim miastem założonym na prawie niemieckim była **Złotoryja** na Śląsku (1211 r.).

Początkowo najważniejszą pozycję zajmował reprezentujący interesy pana (właściciela ziemskiego) **wójt**. Niejednokrotnie zostawał nim zasadźca. Stanowisko wójta było dziedziczne, a piastującej je osobie zapewniało duże dochody oraz pokaźny majątek. Oprócz funkcji ściśle administracyjnych do jego zadań należało również rozstrzyganie spraw sądowych. Podobnie jak w samorządzie wiejskim pomagali mu w tym **ławnicy**. Od połowy XIII w. coraz większą rolę zaczęły zyskiwać **rady miejskie**, na czele których stał **burmistrz**. Przejęły one znaczną część kompetencji wójta i z biegiem czasu stały się najważniejszym organem samorządu miejskiego. Decydowały o sprawach gospodarczych, zbierały podatki, a także reprezentowały mieszczan poza miastem.

Podczas tworzenia miast bądź przekształcania istniejących najczęściej wykorzystywano dwa rodzaje prawa niemieckiego – **prawo magdeburskie** i **prawo lubeckie**. Na ziemiach polskich powszechnie przyjęło się pierwsze z nich. Zyskało lokalne odmiany, na których wzorowano się przy zakładaniu kolejnych miast. Pierwszą odmianę prawa magdeburskiego zastosowano przy lokacji Środy Śląskiej i nazwano ją **prawem średzkim**. Drugiej użyto podczas lokacji Chełmna oraz Torunia i nazwano **prawem chełmińskim**.

W miastach założonych na prawie magdeburskim elementem charakterystycznym był ulokowany w centrum **rynek**. Znajdowały się na nim m.in. **ratusz** (siedziba władz miejskich), **sukiennice** i inne budynki służące działalności handlowej. Na rynku stawiano też pręgierz, czyli rodzaj słupa, przy którym wykonywano karę chłosty i piętnowania. Prawo lubeckie znalazło zastosowanie głównie na północy Polski – na nim lokowano m.in. Elbląg i Gdańsk. W wypadku miast lokowanych na tym prawie główny punkt miasta stanowiła **szeroka ulica**. To przy niej powstawały najważniejsze budowle miejskie. Życie handlowe zaś toczyło się przy kanale portowym.

Dzięki lokacjom na prawie niemieckim miasta były bardziej uporządkowane pod względem przestrzennym i własnościowym, a pan mógł czerpać większe zyski z opłat wnoszonych z działalności handlowej.

Punktem centralnym każdego nowo lokowanego miasta na prawie magdeburskim był ratusz stanowiący siedzibę władz miejskich oraz sądu. Najważniejszym miejscem ratusza była znajdująca się na pierwszym piętrze sala obrad. Na zdjęciu średniowieczny ratusz we Wrocławiu.

Typowym miastem lokowanym na prawie chełmińskim jest założony w 1233 r. Toruń. Jego centralny punkt stanowi umieszczony na rynku ratusz. Drogi wiodące do rynku przecinają się pod kątem prostym. W niedalekim sąsiedztwie ratusza została usytuowana najważniejsza świątynia – kościół parafialny Starego Miasta Torunia (dzisiejsza Katedra Świętych Janów). Na zdjęciu współczesny Toruń – widok od strony Wisły.

M3 Plan średniowiecznego Chełmna

Miasto zostało założone w 1233 r. przez Krzyżaków. Jego układ, jak podają historycy, miał być wzorowany na Jerozolimie. Do Chełmna – podobnie jak do świętego miasta – można się było dostać przez siedem bram. Do wytyczenia obszaru miasta posłużono się przyjętą przez Krzyżaków miarą pręta chełmińskiego (1 pręt = 4,35 m).

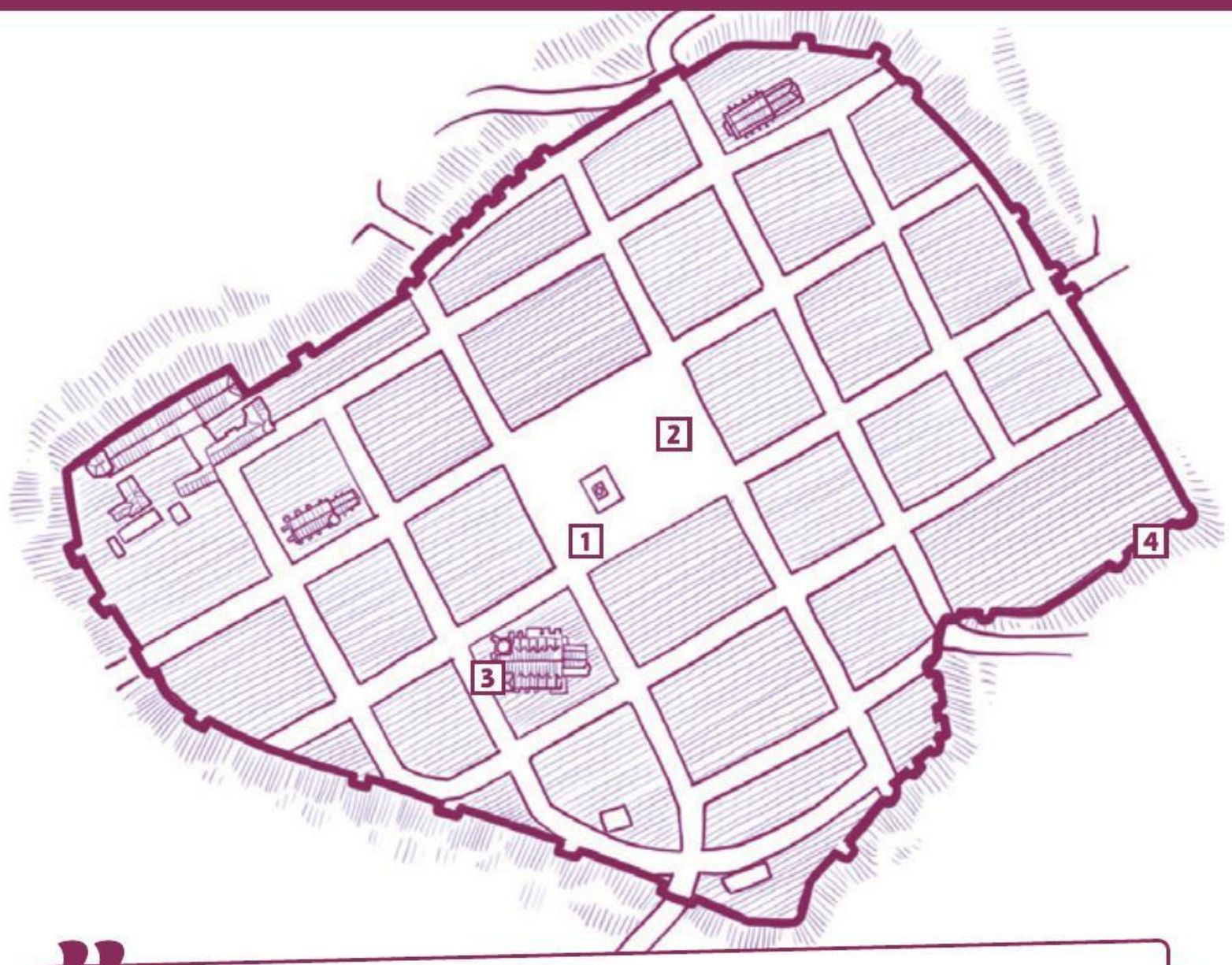

1 Ratusz
2 Rynek
3 Kościół farny (parafialny)
4 Mury obronne

M4 Akt lokacyjny Krakowa, 1257 r.

Zamierzając [...] założyć miasto w Krakowie i zgromadzić tamże ludzi z różnych klimatów, kładziemy to w uszy wszystkim, tak obecnym, jak przyszłym, że my, Bolesław, z łaski Bożej książę Krakowa i Sandomierza, wraz z najjaśniejszą matką naszą Grzymisławą i szlachetną naszą żoną Kunegundą* zakładamy je na tym prawie, na jakim założone zostało miasto Wrocław, z tym jednak, by trzymano się nie tego, co się dzieje we Wrocławiu, lecz co się dziać powinno w myśl prawa i form miasta Magdeburga. A jeśliby jaka wątpliwość co do tego powstała, wątpiący winni się uciec do prawa pisanego.*

Przede wszystkim więc tego trwale pragniemy przestrzegać i wójtom naszym [...], którzy stanęli osobiście przed naszym obliczem, obiecujemy przestrzegać niewzruszenie, że wszyscy mieszczanie mieszkający w tym mieście nie mają nam dawać ani czynić żadnego czynszu, ani jakiejkolwiek daniny z osób swoich lub mieszkań, własnych lub należących do miasta, przez przeciąg lat sześciu prócz [czynszów] ze sklepów, gdzie się sukno sprzedaje, i ze sklepów przekupniów, które potocznie zwą się kramy, z których [...] pięć części czynszu nam przypadnie, zaś szóstą część dziedzicznie pobierać będą pomienieni wójtowie; to jednakowoż nie z prawa, lecz dzięki naszej szczególnej łasce. Gdy zaś minie owe sześć lat, to z każdego siedliska obowiązani będą płacić nam ½ łuta wedle wagi niemieckiej srebra używanego wówczas, gdy przypadnie termin płacenia; jednakże co się tyczy bud rzeźników, piekarzy i szewców, nadajemy wójtom prawo i swobodną władzę zatrzymania sobie lub wieczystego przekazania ich dowolnie innym tak, że posiadacze wspomnianych bud mają być na wieki wolni od wszelkiego czynszu. [...] Przyzwalamy także i obiecujemy niewzruszenie przestrzegać, aby wójtowie pomienieni swobodnie bez wszelkiej opłaty i cła naszego wieczyście towary swoje przewozili i przechodzili przez całe nasze władztwo i księstwa; inni zaś mieszkańcy tegoż miasta przez 10 lat tąż samą mają cieszyć się wolnością.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 230.

* **Bolesław Wstydliwy** – syn Leszka Białego

Kunegunda – św. Kinga

łut – dawna jednostka masy, w Polsce wynosiła 12,65 g

Praca z materiałami

1. Opisz układ przestrzenny średniowiecznego Chełmna. Wskaż jego najważniejsze elementy. **M3**
2. Podaj uprawnienia i powinności mieszkańców Krakowa w świetle dokumentu lokacyjnego miasta. **M4**
3. Przedstaw uprawnienia i powinności wójtów w Krakowie. **M4**

Lokacje na prawie niemieckim na ziemiach polskich w XIII–XIV w.

Kolonizacja na prawie niemieckim na ziemiach polskich

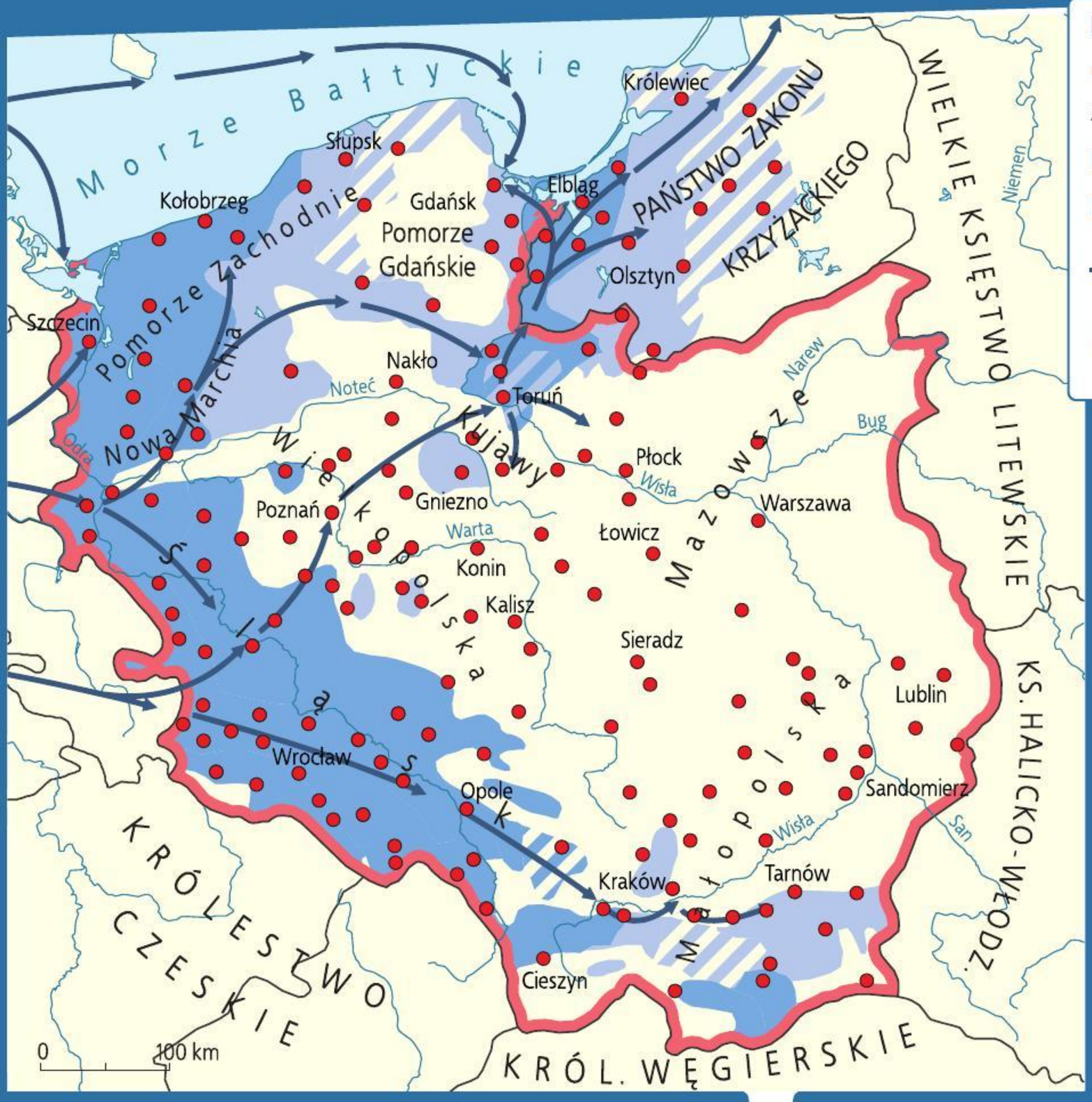

Liczba lokacji miast w Polsce w XIII w.

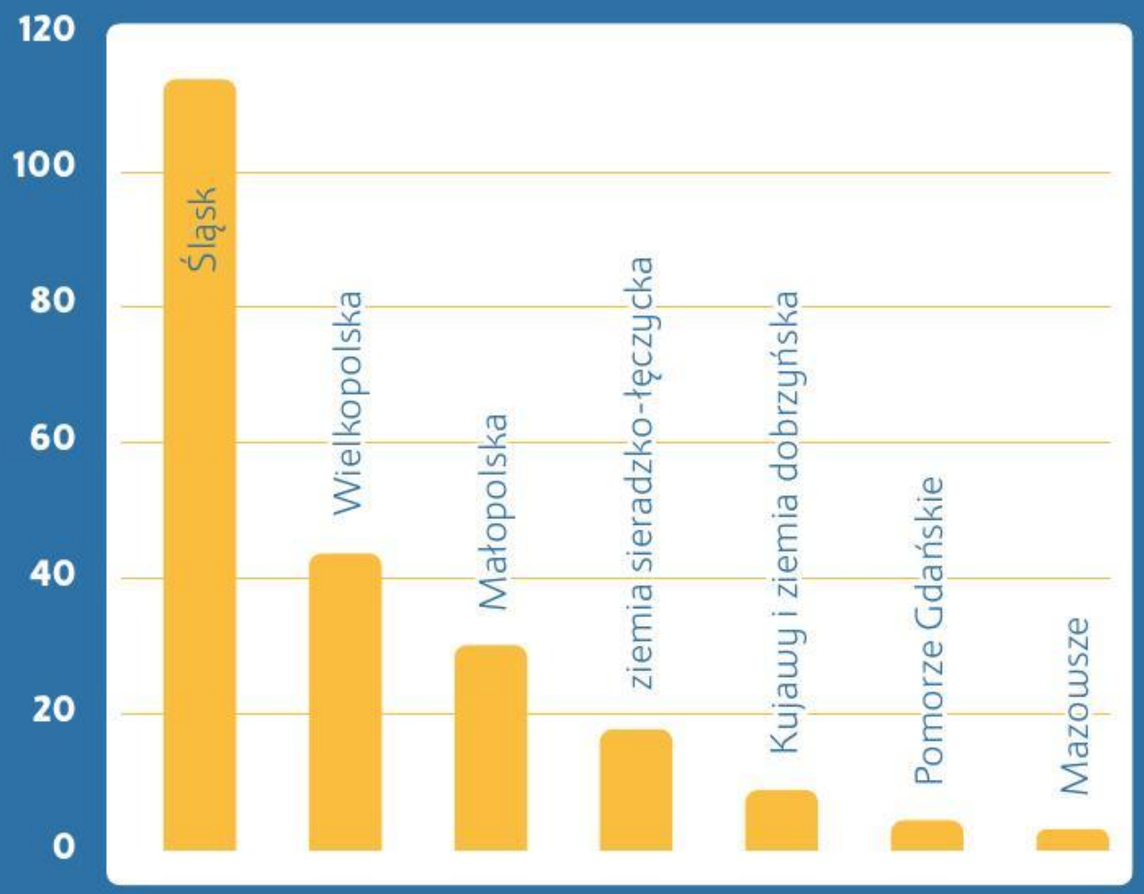

Rodzaje lokacji miast w Polsce w XIII w.

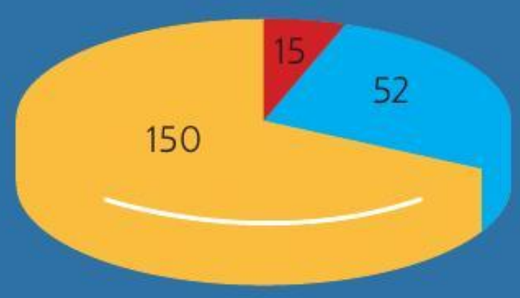

Praca z infografiką

1. Wymień regiony o największej liczbie lokacji. Wytłumacz, z czego wynikała ta przewaga.
2. Wyjaśnij, dlaczego w XIII w. przeważały lokacje monarsze.

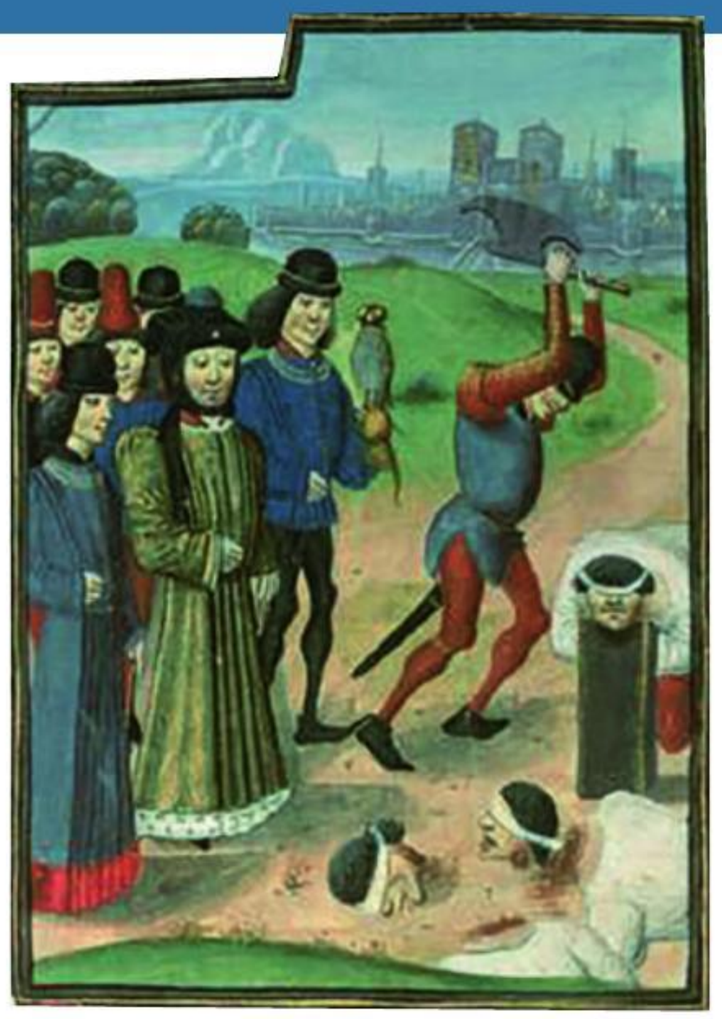

Wraz z wprowadzeniem prawa niemieckiego w Polsce pojawili się kaci, którzy zajmowali się wykonywaniem wyroków sądowych. Z biegiem czasu zakres ich kompetencji się poszerzył, np. byli odpowiedzialni za usuwanie padliny z miasta. Kaci żyli na marginesie ówczesnego społeczeństwa, gdyż ich zawód – związany ze śmiercią – był uznawany za niegodny. *Egzekucja więźniów*, miniatura z 1418 r.

Skutki kolonizacji

Dzięki akcjom osadniczym na terenie Polski w XIII w. pojawiły się rozwiązania stosowane w Europie Zachodniej:

- Wprowadzenie prawa niemieckiego **ujednoliciło świadczenia** względem właściciela. Różnorodne formy danin zostały w większości zastąpione przez czynsz w pieniądzu, co korzystnie wpłynęło na rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej.
- W rolnictwie zastosowano nowe sposoby uprawy roli (trójpolówkę) i nowe narzędzia (m.in. żelazny pług). Przyniosło to korzyści chłopom, którzy zbierali z pól większe plony. Wpłynęło także na **rozwój miast** stających się centrami wymiany towarowej, gdzie sprzedawano nadwyżki produkcji rolnej.
- W miastach nastąpił **rozwój handlu i rzemiosła**. Prowadziło to do wzrostu zamożności mieszczaństwa i budzenia się ich świadomości politycznej. Prawa, jakie otrzymywali mieszczanie, dały im możliwość tworzenia własnych sądów i samorządów.
- Wsie i miasta, dokładnie wytyczane i obmierzone, zyskiwały **regularną zabudowę**.

W efekcie kolonizacji na prawie niemieckim do Polski napłynęli osadnicy z innych krajów, głównie z terenu Niemiec. Różnice kulturowe, wysoka pozycja społeczna (m.in. w strukturach miejskich) oraz zamożność niejednokrotnie prowadziły do konfliktów miejscowej ludności z przybyszami.

Do akcji kolonizacyjnej włączyły się również zakony. Prym w tym wiedli cystersi. Na powstałym w XV w. tryptyku *Legenda św. Jadwigi* nieznanego malarza przedstawiono m.in. dwie sceny związane z fundacją klasztoru w Trzebnicy. Po lewej widać jego budowę nadzorowaną przez Henryka Brodatego i Jadwigę Śląską, a po prawej – oddanie klasztoru mniszkom. Klasztor w Trzebnicy był siedzibą cysterek – pierwszego żeńskiego zakonu sprowadzonego na ziemie polskie. Obraz znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie.

Osadnictwo na prawie polskim a osadnictwo na prawie niemieckim

Obecnie trudno ustalić, jakie rozmiary przybrało **osadnictwo na prawie niemieckim**. Według dość zaniżonych szacunków można przyjąć, że na Dolnym Śląsku co trzecia wieś była lokowana na prawie niemieckim, a w Wielkopolsce – co czwarta. Najmniej lokacji było na Mazowszu, gdzie jeszcze w XIV w. przeważały stare formy wiejskie, m.in. **obyczaj wolnych gości**, nazywany również **osadnictwem na prawie polskim**.

Oba systemy osadnictwa miały wspólne cele:

- zwiększenie zysków z ziemi,
- choć częściowe rozwiązanie problemu słabego zaludnienia i braku rąk do pracy,
- uregulowanie pozycji prawnej chłopstwa.

Oprócz podobieństw były widoczne także różnice, które szczegółowo prezentuje tabela nr 1.

Sukces kolonizacyjny oraz korzyści, jakie zarówno panu, jak i chłopom przynosiła lokacja wsi na prawie niemieckim, spowodowały, że od połowy XIII w. zauważalne jest odchodzenie od obyczaju wolnych gości. Za prawem niemieckim przemawiały przede wszystkim jasne zasady ustalania powinności na rzecz pana oraz rozwiązanie kwestii wielkości gospodarstw chłopskich. Wiązało się z tym narzucenie regularnej trójpolówki. Ponadto książęta decydowali się na nadawanie prawa niemieckiego ludności polskiej od dawna osiadłej na wsiach. Dzięki temu stare osady się przekształcały, a ich mieszkańcy często zyskiwali takie zwolnienia i przywileje jak mieszkańcy nowo lokowanych wsi.

Lokacje na prawie niemieckim nie ograniczyły się wyłącznie do terytorium Polski. Zakładano na nim też osady w Czechach i na Węgrzech. Wraz z przyłączeniem Rusi do Polski również i tam powstawały miasta i wsie organizowane według magdeburskich wzorców. Jednym z takich miast był Kijów, którego ponowna lokacja na prawie niemieckim została przeprowadzona przez polskiego króla Jana Olbrachta w drugiej połowie XV w. O wydarzeniu tym przypomina stojący w Kijowie Pomnik Prawa Magdeburskiego.

Tabela nr 1. Osadnictwo na prawie polskim i niemieckim

Osadnictwo na prawie polskim	Osadnictwo na prawie niemieckim
Głównie XII w., najdłużej na Mazowszu.	Od XIII w., najbardziej widoczne na Dolnym Śląsku, stopniowo wypierające obyczaj wolnych gości.
Powstanie osady nie wymagało ziemi objętej immunitetem. Osadnicy ponosili obciążenia na rzecz władcy.	Osady powstawały na ziemi objętej immunitetem (wyjątek stanowiły osady monarsze), dlatego osadnicy nie ponosili świadczeń na rzecz władcy.
Organizatorem osadnictwa był pan jako właściciel ziemi.	Główną rolę w procesie osadniczym odgrywał zasadźca, który reprezentował osadników.
Umowa między panem a osadnikami była przeważnie zawierana ustnie.	Umowa lokacyjna była spisywana.
Istniała możliwość uzyskania wolnizny.	Okres wolnizny był uregulowany w umowie lokacyjnej.
Czynsz opłacany zazwyczaj w naturze, rzadziej w pieniądzu oraz robociźnie.	Czynsz opłacany zazwyczaj w pieniądzu, w niewielkim stopniu w naturze.
Brak ujednoliconego systemu i wysokości świadczeń na rzecz pana.	Ujednolicone system i wysokość świadczeń na rzecz pana.
Prawo wychodu uzależnione od umowy z panem.	Prawo wychodu zagwarantowane w dokumencie lokacyjnym.
Brak własnych samorządów i sądów.	Własny samorząd i własne sądy.
Różne wielkości działek chłopskich.	Ujednolicenie wielkości działek przyznawanych chłopom (gospodarstwa łanowe).

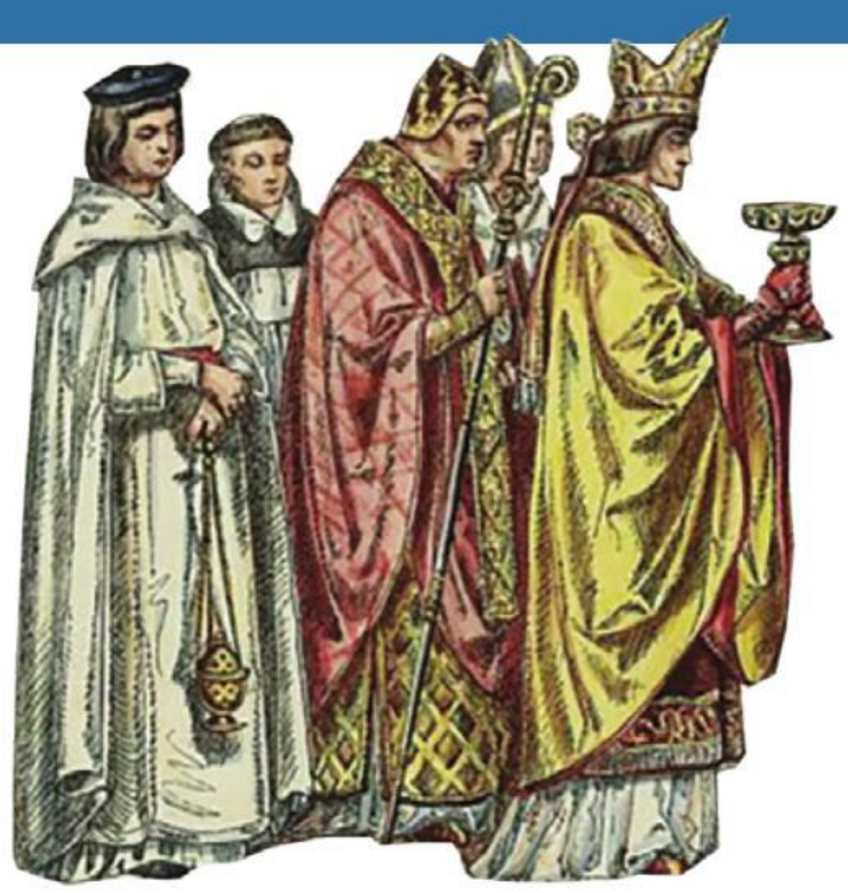

Rozwój społeczeństwa stanowego jeszcze bardziej uwidocznił znaczenie duchowieństwa. Wyposażeni w odrębne przywileje i posiadający ogromne majątki ziemskie duchowni stanowili liczącą się w kraju siłę polityczną i gospodarczą. Rysunek Jana Matejki z XIX w. *Ubiory duchowieństwa polskiego w XIII/XIV w.*

Kształtowanie się społeczeństwa stanowego

W czasie rozbicia dzielnicowego w wyniku obejmowania poszczególnych grup ludności odrębnymi regulacjami prawnymi zaczęły się kształtować **stany**: duchowny, rycerski, mieszczański i chłopski.

Najwcześniej jako osobny stan pod względem prawnym wykształciło się **duchowieństwo**. Przede wszystkim dlatego, że duchowni zostali wyłączeni spod sądownictwa książęcego i poddani osobnym sądom kościelnym opartym na prawie kanonicznym. Przynależność do stanu duchownego nie wynikała więc z pochodzenia czy dziedziczenia. Ponadto władcy nadawali duchownym liczne przywileje. Pierwszym z nich był wydany w Łęczycy w 1180 r. przez księcia Kazimierza Sprawiedliwego przywilej, w którym władca m.in. zrezygnował z części należnych mu świadczeń. Duchowieństwo było zhierarchizowane i mocno zróżnicowane wewnętrznie. Najwyższe godności kościelne otrzymywali głównie przedstawiciele zamożnych i wpływowych rodów. Kościół miał przywilej pobierania dziesięciny na własne utrzymanie.

Inną grupę społeczną tworzyło **rycerstwo**, które wykształciło się w XIII w. Rycerze byli obdarzani przywilejami indywidualnie, gdy otrzymywali od księcia ziemię. Mieli prawo do ziemi pochodzącej z nadań bądź odziedziczonej. Za zabójstwo rycerza groziła wyższa kara niż za pozbawienie życia mieszczanina lub chłopa. Do głównych obowiązków tej grupy należała służba wojskowa na rzecz księcia. Rycerze podlegali prawu rycerskiemu, które określało ich prawa i obowiązki. Wiele regulacji prawnych miało prestiżowy charakter, np. wezwanie na sąd przez książęce pismo.

Kolonizacja na prawie niemieckim przyczyniła się do zmiany statusu prawnego mieszkańców miast i wsi. Odrębność tych grup społecznych wynikała z przywilejów lokacyjnych. W miastach żyło ok. 7–9% ludności Polski. **Mieszczaństwo** – czyli mieszkańcy, którzy posiadali prawa miejskie – było zróżnicowane pod względem majątkowym i prawnym. Władzę zwykle sprawowali zamożni kupcy należący do **patrycjatu**. **Pospólstwo**, choć tworzyło liczną grupę obywateli miast, odgrywało mniejszą rolę polityczną.

Najniższą pozycję w hierarchii społecznej zajmowali **chłopi**. Upowszechnienie się osadnictwa na prawie niemieckim doprowadziło do stworzenia w miarę jednolitego modelu władzy nad nimi. Chłopi stawali się zależni od pana, który przekazywał im w użytkowanie ziemię i sprawował nad nimi władzę sądowniczą. Podobnie jak w miastach również we wsiach panowało zróżnicowanie pod względem zamożności.

Stany

Grupy społeczne różniące się zakresem praw i obowiązków, charakterystyczne dla społeczeństwa feudalnego. W Europie ukształtowały się w XIII w.

Rozwój miast przyczynił się do podniesienia standardu życia jego mieszkańców i powstania wyspecjalizowanych cechów rzemieślniczych. Miały one własne prawo, a do osiągnięcia tytułu mistrzowskiego wiodła skomplikowana droga. Na ilustracji szewcy przy pracy, *Kodeks Baltazara Behema*, XVI w., zbiory Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Przeobrażenia społeczno-gospodarcze Polski w XIII w.

32 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, na czym polegała kolonizacja na prawie niemieckim.
2. Opisz przemiany społeczno-gospodarcze, które dokonały się na ziemiach polskich w XIII w.
3. Porównaj zasady kolonizacji na prawie polskim oraz niemieckim.
4. Przedstaw stany społeczne średniowiecznej Polski.

◆ Kolonizacja na terenach Polski

Lokacja wsi na prawie polskim
- prawo zwyczajowe
- ustna umowa lokacyjna między właścicielem ziemi (panem) a osadnikami (wolnymi chłopami)
- powinności chłopów wobec pana: czynsz (renta feudalna) przede wszystkim w naturze (renta naturalna) oraz w robociźnie (renta odrobkowa – pańszczyzna)
- brak możliwości tworzenia samorządu przez chłopów, podleganie sądownictwu pana

Lokacja wsi na prawie niemieckim
- prawo niemieckie
- pisemna umowa lokacyjna między właścicielem ziemi (panem) a zasadźcą, czyli przedstawicielem osadników (wolnych chłopów)
- wolnizna – okres zwolnienia chłopów z powinności na rzecz pana w okresie zagospodarowywania w osadnictwie „na surowym korzeniu"
- wytyczanie (wydzielanie) chłopom równych działek ziemi – wielkości najczęściej jednego łanu
- powinności chłopów wobec pana: czynsz (renta feudalna) w pieniądzu, a w robociźnie (pańszczyzna) w niewielkim stopniu
- prawo tworzenia samorządu przez chłopów
- chłopi podlegający sądownictwu ławników
- sołtys – dziedziczna funkcja i specjalne przywileje, m.in. wytyczanie przydziałów ziemi chłopom, stanie na czele samorządu, prawo posiadania młyna lub karczmy oraz zatrzymywania części świadczeń chłopskich
- gwarantowane w umowie lokacyjnej prawo opuszczenia wsi po określonym czasie

Najbardziej rozpowszechnione – lokowanie wsi i miast na prawie niemieckim.

Lokacja miast na prawie niemieckim
- prawo magdeburskie (odmiany lokalne: prawo średzkie i chełmińskie)
- prawo lubeckie
- określenie warunków osadnictwa w dokumencie lokacyjnym
- prawo do samorządu – z burmistrzem na czele
- uporządkowana zabudowa – centralnie położony rynek lub szeroka ulica z ratuszem i sukiennicami, regularny układ ulic, okalające mury miejskie
- opłaty na rzecz pana z prowadzonej działalności handlowej

Pierwsze miasto w Polsce lokowane na prawie niemieckim – Złotoryja (pocz. XIII w.).

◆ Skutki kolonizacji na prawie niemieckim

Przyjęcie wzorców z Europy Zachodniej.
Ujednolicenie świadczeń względem pana.
Zwiększenie wydajności rolnictwa.
Rozwój istniejących miast.
Rozwój handlu i rzemiosła.
Tworzenie własnych sądów i samorządów.
Powstanie nowych miast i wsi o regularnej zabudowie.

◆ Społeczeństwo stanowe w Polsce

Kształtowanie się stanów
- duchowieństwo – przynależność wynikająca z przyjętych święceń kapłańskich, stan zhierarchizowany, osobne sądownictwo kościelne oparte na prawie kanonicznym, dochody z podatku – dziesięciny
- rycerstwo – prawo do ziemi przez nadanie lub dziedziczenie
- mieszczaństwo – podzielone na patrycjat i pospólstwo
- chłopi – zależni od pana, który przekazywał im w użytkowanie ziemię

Polecane publikacje

Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
Jerzy Wyrozumski, *Cracovia Mediaevalis*, Kraków 2010.

VI

Sprawdź się!

Polska Piastów

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- koronacja Przemysła II na króla Polski
- śmierć Kazimierza Odnowiciela
- bitwa pod Legnicą
- ustawa sukcesyjna
- Bolesław Chrobry królem Polski
- męczeńska śmierć biskupa Wojciecha

2. Wyjaśnij pojęcia.

- palatyn
- zasada senioratu
- zasadźca
- lokacja „na surowym korzeniu"
- ludność służebna

3. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Bolesław III Krzywousty
- Kazimierz I Odnowiciel
- Konrad I Mazowiecki
- Mieszko I
- Mieszko II

- Pierwszy historyczny władca Polan. W 966 r. przyjął chrzest.
- Był pierwszym polskim władcą, który potrafił czytać i pisać. Utracił Milsko, Łużyce, Morawy oraz Grody Czerwieńskie.
- Książę polski, który przywrócił organizację państwową i kościelną na ziemiach polskich. Przeniósł siedzibę książęcą z Gniezna do Krakowa.
- Umocnił pozycję Polski – podporządkował sobie Pomorze Gdańskie oraz podbił część Pomorza Zachodniego. Wydał ustawę sukcesyjną.
- Współorganizował krucjaty przeciwko Prusom. Sprowadził do Polski zakon krzyżacki.

4. Podaj, co wojowie otrzymywali od władcy i jakie mieli wobec niego zobowiązania.

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Dobrawa była matką Bolesława Śmiałego.
- Bolesław Chrobry otrzymał od Ottona III miecz zwany Szczerbcem.
- Król Bolesław Śmiały skazał biskupa Stanisława za zdradę na obcięcie członków.
- Władysław Wygnaniec sprawował władzę po śmierci Bolesława Krzywoustego nad dzielnicą senioralną i Śląskiem.
- Wolnizna to zwolnienie kolonizatorów na określony czas od świadczeń na rzecz pana.

6. Opisz przyczyny, przebieg i skutki wojen Bolesława Chrobrego z Niemcami.

7. Wymień zasady lokacji na prawie niemieckim.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Decyzja Mieszka I o przyjęciu chrztu była błędem. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, gospodarczy, społeczny i kulturowy.

Schyłek średniowiecza

VII

Jednym z najważniejszych motywów obecnych w kulturze średniowiecznej Europy był **taniec śmierci**. Jej wszechobecność – wywoływana przez wojny, **bunty społeczne**, **wielki głód** czy **dżumę** – sprawiała, że ludzie czuli strach i niepewność. Chrześcijanom umęczonym plagami pociechę niosła **wiara w Boga** dająca nadzieję na lepsze życie po śmierci. Umartwianie się i życie zgodne z ideałami głoszonymi przez Kościół miały zapewnić zbawienie. Kulturowym znakiem tamtych czasów są okazałe **katedry** budowane w stylu **gotyckim**, pieśni o bohaterstwie **rycerzy** czy **moralitety** mówiące o walce dobra ze złem.

33 Europa w XIV i XV w.

Przypomnij

- Jakie były najważniejsze konflikty polityczne w Europie w X–XIII w.?

Cel lekcji

- Poznam sytuację polityczną w Europie w XIV–XV w.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny kryzysu w Kościele w XIV–XV w.
- Przedstawiam przyczyny, przebieg i skutki wojny stuletniej.
- Opisuję wojnę Dwóch Róż.

Kryzys w Kościele

Upadek idei uniwersalistycznej i powstanie monarchii stanowych nie oznaczały, że w Europie zapanował ład. W wiekach XIV i XV, określanych jako późne średniowiecze, państwa europejskie zmagały się z wieloma problemami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi. Do poważnego konfliktu doszło we Francji za rządów **Filipa IV Pięknego**. Król bez zgody papieża nałożył na Kościół francuski podatki i zaprzestał wysyłania pieniędzy do Rzymu. W 1302 r. papież **Bonifacy VIII** wydał bullę *Unam Sanctam* (czyt. sanktam), w której ogłosił wyższość władzy duchownej nad świecką. Oznaczało to przyzwolenie na ingerencję papieży w wewnętrzne sprawy monarchii stanowych.

Dzięki zabiegom Filipa IV następcą Bonifacego VIII został Francuz **Klemens V**. Nowy papież w 1309 r. przeniósł siedzibę papiestwa do Awinionu we Francji, czym zapoczątkował okres **niewoli awinioń**<u>**skiej**</u>. Stojący na czele Kościoła Katolickiego papieże od początku XIV w. byli uzależnieni od królów Francji.

M1 **Bulla papieża Bonifacego VIII *Unam Sanctam*, 1302 r.**

Wiara przynagla nas do trwania w przekonaniu i do wyznawania, że jest jeden Kościół święty, katolicki i apostolski. My w niego wierzymy mocno i tę wiarę bez zastrzeżenia wyznajemy. Poza nim ani nie ma zbawienia, ani odpuszczenia grzechów [...]. Przedstawia on jedno ciało mistyczne, którego głową jest Chrystus, Chrystusa zaś głową jest Bóg. [...] Kościół jeden i jedyny ma jedno ciało, jedną głowę, nie dwie głowy niby (jakieś) dziwo natury; ta głowa to właśnie Chrystus i Piotr, zastępca Chrystusa i następca Piotra [...]. Słowa Ewangelii pouczają, że ta władza ma dwa miecze, mianowicie duchowy i doczesny [...]. Obydwa więc miecze ma władza Kościoła, duchowy mianowicie i materialny. Lecz tego należy używać w obronie Kościoła, tamten zaś winien być używany przez Kościół. Tamten w ręku kapłana, ten w ręku królów i żołnierzy, lecz na skinienie kapłana i w uległości wobec niego. Trzeba zaś, aby miecz był pod mieczem i aby doczesna władza była podległa duchowej [...]. Trzeba, abyśmy o tyle jaśniej wyznali, że władza duchowa i godnością, i szlachetnością przewyższa jakąkolwiek władzę ziemską, o ile to, co duchowe, góruje nad tym, co doczesne [...]. Albowiem według świadectwa Prawdy władza duchowa ma naznaczać władzę ziemską i sądzić, jeśli nie była dobra [...]. Jeśli więc ziemska władza idzie złą drogą, będzie sądzona przez władzę duchową, lecz jeśli złą drogą idzie niższa władza duchowa, przez wyższą od siebie; jeśli zaś najwyższa, przez samego Boga, nie będzie mogła być sądzona przez człowieka [...]. Ktokolwiek więc przeciwstawia się tej władzy tak przez Boga ustanowionej, „przeciwstawia się porządkowi Bożemu".

Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, Poznań 2007, s. 154–156.

Niewola awiniońska

Okres w historii Kościoła Katolickiego obejmujący lata 1309–1377. Papieże rezydowali wówczas w Awinionie, a wpływ na podejmowane przez nich decyzje mieli władcy Francji. Kres niewoli awiniońskiej położył wybór na papieża Grzegorza XI, który przeniósł stolicę papiestwa z powrotem do Rzymu.

Praca z materiałem

1. Podaj argumenty, jakich użył papież, aby podkreślić swoją rolę. **M1**
2. Wskaż fragment, w którym papież mówi o karze czekającej sprzeciwiających się jego władzy. **M1**

W czasie gdy papieże rezydowali w Awinionie, administracja papieska zaczęła rygorystycznie ściągać wszelkie daniny, a także pobierać opłaty za czynności prowadzone przez duchownych. Hierarchów kościelnych cechowały nepotyzm, symonia i niemoralny sposób życia, a papieże – wraz z utratą niezależności – stracili swój autorytet. Papież Grzegorz XI, chcąc odbudować znaczenie papiestwa, w 1377 r. wrócił do Rzymu.

Siedzibą papieży w Awinionie został dawny Pałac Biskupi – przebudowany i przemianowany na Pałac Papieski. Prace nad jego rozbudową trwały w latach 1334–1352. W czasie wielkiej schizmy zachodniej Pałac Papieski stał się siedzibą antypapieży – Klemensa VII i Benedykta XIII.

Wielka schizma zachodnia

Rozłam w Kościele Katolickim w latach 1378–1417. W tym okresie władzę równocześnie sprawowało dwóch, a nawet trzech papieży. Schizma doprowadziła do upadku autorytetu papiestwa.

Wojna stuletnia

Konflikt zbrojny między Anglią i Francją toczący się w latach 1337–1453. Przyczynił się do wybuchu wojen domowych w obu państwach. Zakończył się pokonaniem Anglii, która utraciła prawie wszystkie posiadłości na kontynencie, oraz wyniszczeniem Francji.

Wielka schizma zachodnia

Po śmierci Grzegorza XI w 1378 r. na nowego papieża został wybrany Włoch Urban VI. Część kardynałów przeciwna powrotowi papieża do Rzymu wybrała w Awinionie **antypapieża** – Francuza Klemensa VII. W ten sposób rozpoczął się trwający niemal 40 lat rozłam w Kościele nazwany **wielką schizmą zachodnią**. W latach **1378–1417** jednocześnie urzędowało dwóch, a nawet trzech papieży w dwóch niezależnych ośrodkach – Rzymie i Awinionie. Żaden z nich nie był w stanie zdobyć przewagi nad konkurentem, choć każdy twierdził, że tylko on ma prawo stać na czele Kościoła. Podczas wyboru papieża kierowano się przede wszystkim czynnikami natury politycznej, co uniemożliwiało porozumienie.

Wielką schizmę zachodnią zakończył **sobór powszechny**, który obradował w **Konstancji** w latach **1414–1418**. Wybrano wówczas jednego papieża – Marcina V (1417 r.). Rzym ponownie został uznany za faktyczną Stolicę Apostolską. Podczas obrad doszli do głosu zwolennicy ograniczenia roli papieża, dlatego ustalono, że sobory będą się odbywać regularnie. Kryzys papiestwa doprowadził do pogłębienia się krytyki Kościoła. Spowodował powstanie licznych ruchów społecznych i wystąpień przeciwko działalności papieży, co jeszcze bardziej nasiliło niepokoje nękające ówczesną Europę.

Przyczyny wojny stuletniej

Jednym z najważniejszych i najdłuższych konfliktów trapiących Europę późnego średniowiecza była **wojna stuletnia**, toczona przez Anglię i Francję w latach **1337–1453**. Francuzi dążyli do przejęcia **Gujenny** – lenna angielskiego położonego we Francji. Anglicy zaś chcieli podporządkować sobie **Flandrię** – region będący lennem francuskim, rozwinięty gospodarczo, z przemysłem sukienniczym stojącym na wysokim poziomie. Ważną kwestią był również spór o sukcesję tronu francuskiego po wygaśnięciu dynastii Kapetyngów. U źródeł konfliktu leżał też **kryzys społeczno-gospodarczy**, który dotknął przede wszystkim rycerzy. Gwałtowny spadek dochodów spowodował, że w wojnach upatrywali poprawy swojego statusu.

M2 Edward III był najdłużej panującym władcą średniowiecznej Anglii. Rządził 50 lat. Za jego rządów kraj stał się potęgą militarną. Prowadził wojny ze Szkocją, którą udało mu się podporządkować, a także z Francją (wojna stuletnia). Na portrecie z XVIII w. monarcha został przedstawiony z koroną na głowie i dwiema mniejszymi na mieczu. Symbolizowały one zależne od Anglii Księstwo Walii i Królestwo Szkocji.

Przebieg wojny stuletniej (1337–1453)

W 1328 r. zmarł Karol IV Piękny, ostatni syn Filipa IV Pięknego i zarazem ostatni przedstawiciel panującej we Francji dynastii Kapetyngów. Następcą został bratanek Filipa IV, **Filip VI**, który zapoczątkował rządy nowej dynastii – Walezjuszów. Wkrótce król Anglii Edward III (wnuk Filipa IV Pięknego) wypowiedział mu wojnę, uważając, że ma większe prawo do tronu francuskiego. W odpowiedzi Filip VI zarządził konfiskatę dóbr angielskich we Francji, m.in. Gujenny. Król Anglii zyskał poparcie miast flandryjskich oraz lenników cesarza w Niderlandach (prowincjach znajdujących się na północny wschód od Francji). Punktem kulminacyjnym pierwszego etapu wojny była **bitwa pod Crécy** (czyt. kres-i) w **1346 r.** zakończona zwycięstwem króla angielskiego.

Kolejną klęskę Francuzi ponieśli w **bitwie pod Poitiers** (czyt. płatje) w **1356 r.** Gdy król Francji **Jan Dobry** dostał się do niewoli, Francuzi podjęli rokowania. Cztery lata później, w 1360 r. zawarto **układ pokojowy w Brétigny** (czyt. bretini), który zakończył pierwszą fazę wojny. Francja utraciła na rzecz Anglii Akwitanię i strategicznie ważny port w Calais (czyt. kale) na północy Francji, musiała także zapłacić ogromny okup za króla. Edward III zrezygnował z pretensji do korony francuskiej.

Po kilku latach rozpoczął się drugi etap wojny stuletniej. Gdy w 1365 r. w Akwitanii wybuchł bunt przeciw angielskim rządom, nowy król Francji Karol V postanowił to wykorzystać i wznowił działania wojenne. Francuzi odzyskali większość spornych terytoriów. We władaniu Anglii pozostały jedynie część dawnego księstwa Gujenny oraz port w Calais.

Na przełomie XIV i XV w. wybuchła we Francji wojna domowa. Osłabionego przeciwnika zaatakował angielski król Henryk V. W **1415 r.** doszło do **bitwy pod Azincourt** (czyt. azękur) – jednego z najważniejszych starć w całej wojnie stuletniej. Zakończyła się ona miażdżącym zwycięstwem Anglików i pogromem rycerstwa francuskiego. Po tej porażce Francja została podzielona na księstwa, a korona francuska miała przypaść Henrykowi V. Nie zdążył jednak zasiąść na tronie Francji, ponieważ wkrótce zmarł.

M3 Bitwa pod Crécy była ogromnym sukcesem militarnym Edwarda III. Szczególną rolę odegrali w niej angielscy łucznicy, których w bitwie miało wziąć udział od 5 do 10 tys. Każdy z nich był w stanie wypuścić w ciągu jednej minuty 8–12 strzał, które z odległości 50 m przebijały zbroję. Francuski kusznik w ciągu minuty wypuszczał tylko dwie strzały. Miniatura przestawiająca bitwę pod Crécy pochodzi z XIV-wiecznej kroniki francuskiego duchownego Jeana Froissarta (czyt. żana frłasarta).

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, co symbolizują korony zamieszczone na portrecie Edwarda III. **M2**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób angielscy łucznicy przyczynili się do wygrania bitwy pod Crécy. **M3**
3. Przedstaw zmiany, jakie zaszły w sztuce wojennej podczas wojny stuletniej. Odwołaj się do **M3** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Joanna d'Arc

(1412–1431)

Francuska wieśniaczka, która w czasie wojny stuletniej wskutek Boskich objawień miała poprowadzić walkę z Anglikami i doprowadzić do koronacji Karola VII Walezjusza na króla Francji. Zasłynęła w trakcie zwycięskiego oblężenia Orleanu w 1429 r. Pojmana przez przeciwników politycznych, została wydana Anglikom, oskarżona o herezję i spalona na stosie. Miniatura z XV w., Archiwum Narodowe w Paryżu.

Angielskie rządy we Francji spotkały się ze zdecydowanym odrzuceniem przez francuskie społeczeństwo. Na czele chłopskiej rewolty skierowanej przeciwko Anglii stanęła wieśniaczka – **Joanna d'Arc** (czyt. dark). Oznajmiła, że miała widzenie, w którym otrzymała od Boga polecenie wypędzenia Anglików z Francji. Przekonała żołnierzy francuskich do swojej wizji i poprowadziła armię, która w 1429 r. wyzwoliła spod angielskiej okupacji **twierdzę w Orleanie**. Od tego momentu Francuzi zaczęli odnosić kolejne zwycięstwa. W 1431 r. Joanna d'Arc została schwytana i wydana Anglikom, a następnie spalona na stosie za herezję i czary. Do dziś pozostaje bohaterką narodową i symbolem walki o wolność Francji.

W kolejnych latach Francuzi zreformowali finanse i wojsko, co wzmocniło ich siły oraz pozwoliło systematycznie wypierać angielską armię. W **1453 r.** odbyła się decydująca **bitwa pod Castillon** (czyt. kastiją), zakończona zwycięstwem Francuzów. Było to pierwsze starcie w historii, w którym sukces odniesiono dzięki użyciu artylerii. Obawiając się angielskiego natarcia, Francuzi nakazali ustawić liczne działa. Straty Anglików w tej bitwie były czterokrotnie większe, a ich wojska zostały zmuszone do wycofania się z kontynentu.

M4 **Wystąpienie Joanny d'Arc według kroniki francuskiej, XV w.**

W roku 1429 żyła w okolicach Vaucouleurs młoda dziewczyna urodzona we wsi Domrémy* [...]. Ona to pewnego dnia [udała się] do Vaucouleurs do pana Roberta de Baudricourt*, [...] któremu prostymi słowy powiedziała, co następuje: Panie dowódco, wiedzcie, że Bóg od pewnego czasu objawił mi się kilkakrotnie i polecił udać się do szlachetnego Delfina*, który winien być prawdziwym królem Francji; winien on mi dać wojsko, abym oswobodziła Orlean i zawiodła go na koronację do Reims*. [...] Uzbrojono ją i wyekwipowano w Poitiers, skąd ruszyła naprzód. [...] Anglicy zostali zaatakowani z dwu stron bardzo mocno. [...] W końcu [Anglicy] zostali naciśnięci ze wszystkich stron i tylu mieli rannych, że i bronić się nie mogli, i wówczas [...] postanowili opuścić fort [...], aby ratować swe życie.*

Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Powstanie państw scentralizowanych i rozwój dążeń narodowych w XIII–XV w., z. 10, oprac. Zofia Dąbrowska, Warszawa 1959, s. 8–9.

* **Vaucouleurs** (czyt. wokule)
Domrémy (czyt. domremi)
Baudricourt (czyt. bodrikur)
delfin – tytuł następcy tronu francuskiego przysługujący najstarszemu synowi
Reims (czyt. ręs)

M5 Postać Joanny d'Arc przez stulecia urosła do rangi symbolu narodowego Francuzów. W literaturze stała się inspiracją m.in. dla Szekspira, Woltera, Marka Twaina (czyt. tłejna). Do postaci Joanny d'Arc odwołał się w swoim obrazie *Dziewica Orleańska* Jan Matejko. Zainspirowała też kompozytorów: Franciszka Liszta (czyt. lista), Piotra Czajkowskiego i Giuseppe (czyt. dżjuzeppe) Verdiego. Wraz z rozwojem kultury masowej postać Joanny d'Arc trafiła na karty komiksów i do kin. Poniżej obraz irlandzkiego malarza George'a Williama Joya (czyt. dżordża łyljama dżoja) *Joanna d'Arc*, 1895 r. Obraz pochodzi z Muzeum Sztuk Pięknych w Rouen (czyt. ruą).

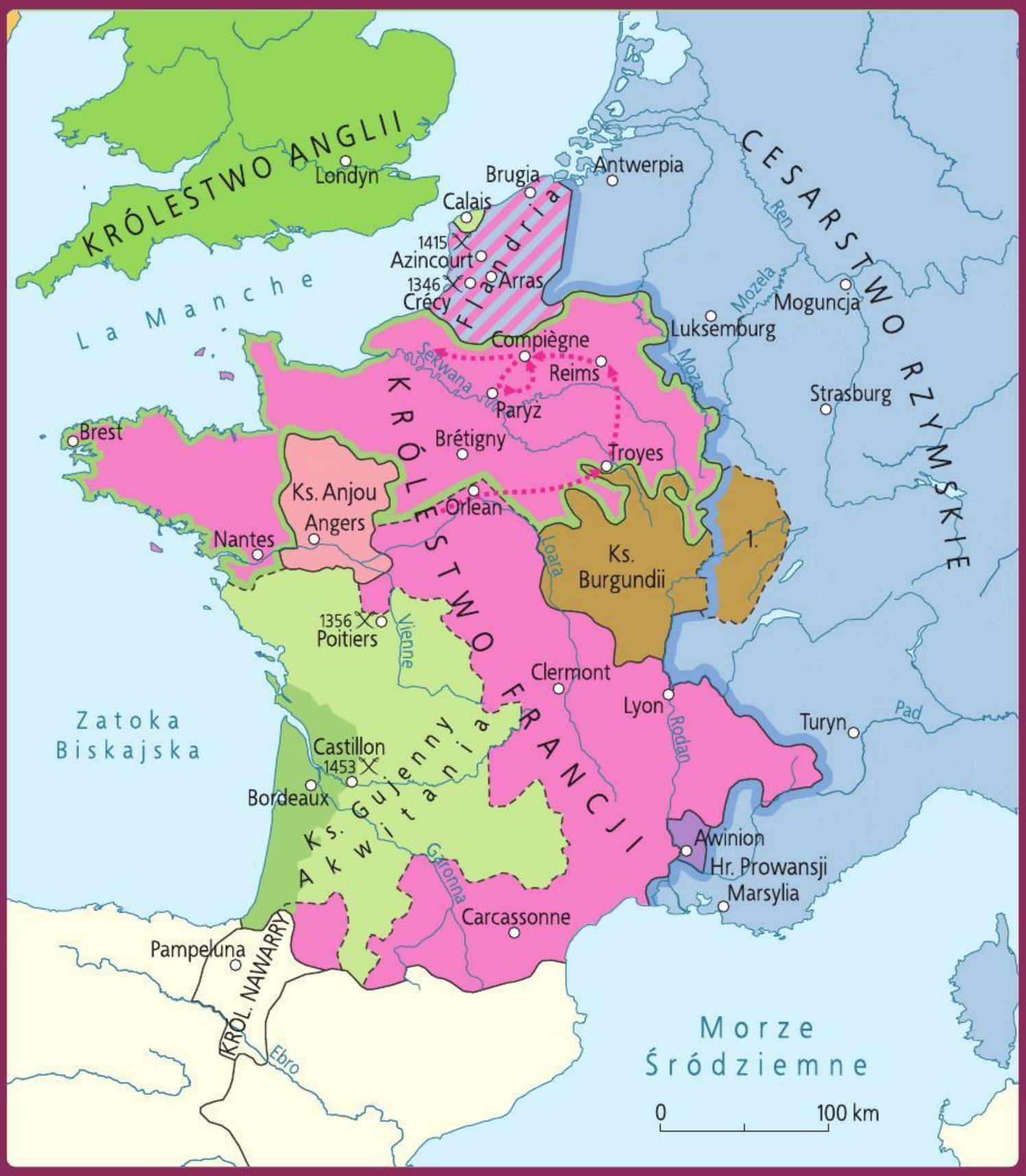

M6 Wojna stuletnia (1337–1453)

LEGENDA

- posiadłości angielskie we Francji w 1337 r.
- tereny uzyskane przez Anglię w 1360 r.
- terytoria kontrolowane przez Anglię w latach 1415–1453
- lenna francuskie
- granice Cesarstwa Rzymskiego
- ruchy wojsk francuskich pod wodzą Joanny d'Arc
- ważniejsze bitwy
- Ks. Księstwo
- Hr. Hrabstwo
- 1. Hrabstwo Burgundii

Skutki wojny stuletniej

W wyniku wojny stuletniej tereny sporne – Flandria i Gujenna – zostały włączone do Królestwa Francji. W rękach angielskich został jedynie port w Calais. Był to niewątpliwy sukces wojsk francuskich, okupiony jednak wieloma ofiarami i spustoszeniem kraju. Wojna przyczyniła się do **rozwoju myśli wojskowej**. Upowszechniło się wówczas użycie prochu. Pospolite ruszenie traktowano jako przestarzałe i skoncentrowano się na tworzeniu **wojsk najemnych**.

Długoletnia wojna doprowadziła do osłabienia wewnętrznego obu zwaśnionych monarchii, a to spowodowało wzrost znaczenia stanów. Zwycięscy Francuzi zdołali zjednoczyć większość swoich terytoriów. **Anglia poniosła klęskę**, co wpłynęło na osłabienie jej pozycji wśród europejskich monarchii. Musiała się zmagać z niepokojami społecznymi, które doprowadziły do wybuchu 30-letniej wojny domowej.

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób Joanna d'Arc uzasadniała swoją misję. **M4**
2. Przedstaw postać Joanny d'Arc w kulturze europejskiej. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wskaż na mapie tereny przejęte przez Anglików w 1360 r. **M6**

M7 Wojna Dwóch Róż zainspirowała George'a (czyt. dżordża) R.R. Martina do napisania powieści fantasy *Gra o tron*. Osią fabularną książki jest konflikt między rodami Lannisterów (czyt. lanisterów) i Starków, których pierwowzorami byli Lancasterowie oraz Yorkowie. Na zdjęciu kadr z filmu przedstawiający postać Cersei (czyt. sersej) Lannister.

Wojna Dwóch Róż (1455–1485)

W 1400 r. zmarł, pozbawiony rok wcześniej władzy, król Anglii Ryszard II. Nie doczekał się męskiego potomka, w związku z tym skończyło się panowanie dynastii Plantagenetów. Do walki o tron przystąpiły spokrewnione z nią rody – Yorków (czyt. jorków) oraz Lancasterów (czyt. lankasterów). W latach **1455–1485** przerodziła się ona w wojnę domową zwaną **wojną Dwóch Róż**. Nazwa konfliktu wywodziła się od kwiatów znajdujących się w herbach obu skłóconych rodów: Yorkowie mieli w herbie różę białą, a Lancasterowie – czerwoną. Ostatecznie zwycięstwo odniósł popierający Lancasterów i spowinowacony z nimi Henryk Tudor, który jako Henryk VII został królem Anglii i rozpoczął panowanie **dynastii Tudorów**.

W efekcie trwającej trzydzieści lat wojny w bezpośrednich walkach lub wskutek skrytobójczych mordów przestało istnieć wiele rodów rycerskich. Konflikt między rodami Yorków i Lancasterów jest uznawany za symboliczny koniec średniowiecza w Anglii.

M8 Wątki związane z wojną Dwóch Róż odnajdziemy w dziełach Szekspira. W *Ryszardzie III* została przedstawiona m.in. scena kończąca rywalizację o władzę pomiędzy Ryszardem III a spowinowaconymi z rodem Lancasterów Tudorami. Ze sztuki tej pochodzą słynne słowa: *Konia! Konia! Królestwo za konia!* Drugim dziełem, w którym Szekspir nawiązał do wojny Dwóch Róż, jest sztuka *Henryk VI*. Jedną ze scen tego dramatu zainspirował się Henry Payne (czyt. pejn) podczas tworzenia przedstawionego na ilustracji fresku *Zrywanie czerwonej i białej róży w Ogrodzie Starej Świątyni* z 1910 r. Fresk znajduje się w Pałacu Westminsterskim (czyt. łestminsterskim) w Londynie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób motyw wojny Dwóch Róż został wykorzystany w kulturze. **M7**, **M8**
2. Podaj inne dzieła kultury, których autorzy odwołują się do wojny Dwóch Róż. Skorzystaj z wiedzy pozaźródłowej.

Europa w XIV i XV w.

Podsumowanie 33

Polecenia podsumowujące

1. Wymień przyczyny kryzysu papiestwa w XIV w.
2. Wyjaśnij, na czym polegała wielka schizma zachodnia.
3. Scharakteryzuj przyczyny, przebieg i skutki wojny stuletniej.
4. Opisz wojnę Dwóch Róż i podaj jej następstwa.

◆ Niewola awiniońska (1309–1377)

Spór Filipa IV Pięknego z papieżem Bonifacym VIII (bulla *Unam Sanctam*, 1302).
1309 – przeniesienie siedziby papiestwa do Awinionu przez papieża Klemensa V.
Uzależnienie papieży od królów francuskich.
Kryzys w Kościele – nepotyzm, symonia, upadek autorytetu papiestwa.
1377 – przeniesienie siedziby papiestwa do Rzymu przez Grzegorza XI.

◆ Wielka schizma zachodnia (1378–1417)

1378 – wybór antypapieża w Awinionie – skutkiem rozłam w Kościele Katolickim.
1414–1418 – sobór powszechny w Konstancji, wybór jednego papieża (Marcina V) w 1417 r.

◆ Wojna stuletnia (1337–1453)

Przyczyny
- spór o Gujennę i Flandrię
- pretensje króla angielskiego Edwarda III do korony francuskiej
- kryzys społeczno-gospodarczy

Przebieg
- zwycięstwo Anglii w bitwach pod Crécy (1346) i pod Poitiers (1356)
- układ pokojowy w Brétigny (1360)
- zwycięstwo Anglii w bitwie pod Azincourt (1415)
- powstanie Francuzów pod wodzą Joanny d'Arc
- odbicie twierdzy w Orleanie (1429)
- zwycięstwo Francuzów w bitwie pod Castillon (1453)

Skutki
- odebranie Anglikom przez Francuzów prawie wszystkich ziem na kontynencie
- rozwój myśli wojskowej
- wzrost znaczenia stanów w obu państwach
- kryzys w Anglii

◆ Wojna Dwóch Róż (1455–1485)

Przyczyna
- walka o tron angielski po wygaśnięciu dynastii Plantagenetów

Strony walczące
- Yorkowie (biała róża)
- Lancasterowie (czerwona róża)

Strona zwycięska
- spokrewniony z Lancasterami Henryk VII Tudor

Skutki
- wyniszczenie wielu angielskich rodów rycerskich
- nowa dynastia na tronie angielskim – Tudorowie

Polecane publikacje

Christopher Allmand, *Wojna stuletnia. Konflikt i społeczeństwo*, Kraków 2012.
Helen Castor, *Joanna d'Arc. Jej historia*, Kraków 2015.
Alison Weir, *Ryszard III i książęta w Tower*, Kraków 2015.

34 Niepokoje późnego średniowiecza

1323 wybuch powstania we Flandrii

1347–1352 epidemia dżumy w Europie

1358 żakieria we Francji

1381 powstanie Wata Tylera w Anglii

1415 spalenie Jana Husa na stosie

1419–1436 wojny husyckie

Przypomnij

- Jak wyglądała sytuacja społeczna i gospodarcza w Europie Zachodniej w XI–XIII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie kryzysy społeczno-gospodarcze i religijne nawiedziły Europę w XIV–XV w.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny i skutki epidemii dżumy w Europie.
- Charakteryzuję przemiany gospodarcze, społeczne i religijne w Europie w XIV–XV w.
- Opisuję bunty społeczne i niepokoje religijne w okresie późnego średniowiecza.

Czarna śmierć

Epidemie chorób zakaźnych nie były w Europie zjawiskiem nowym, pojawiały się już w starożytności i prowadziły do śmierci wielu ludzi. Jednak **dżuma**, która w połowie XIV w. przywędrowała na tereny Europy z Azji Środkowej, miała charakter **pandemii**. Zarażeni umierali w krótkim czasie i w ogromnych męczarniach. Na ich skórze pojawiały się czarne plamy, stąd określenie **czarna śmierć**. Do największej epidemii doszło w latach **1347–1352**.

Pierwsze przypadki zachorowań na dżumę odnotowano w 1346 r. na Krymie. Wkrótce za pośrednictwem statków handlowych – gdzie znajdowały się szczury, a zatem i pasożytujące na nich pchły – choroba dotarła na Półwysep Apeniński, skąd szybko się rozprzestrzeniła na niemal całą Europę. Do zakażeń dochodziło w wyniku pogryzienia przez pchły, które były nosicielami bakterii. **Higiena** stała na niskim poziomie – ludzie nie myli rąk ani tego, co spożywali, a ulice w miastach były brudne i zaśmiecone. Stwarzało to doskonałe warunki do życia dla szczurów, które rozpleniły się w miastach i portach. Do wysokiej śmiertelności przyczyniło się też osłabienie Europejczyków w wyniku niedożywienia po falach głodu.

Pandemia

Występowanie choroby zakaźnej na bardzo dużym obszarze w tym samym czasie.

M1 Obcowanie ze śmiercią przyczyniło się do upowszechnienia w sztuce tematu *danse macabre* (czyt. dąs makabr, franc. „taniec śmierci"). Stał się on jednym z najbardziej znanych toposów (motywów) średniowiecza. Symbolizował przemijanie i nieuchronność ludzkiego losu. Artyści ukazywali szkielety bądź zwłoki w stanie rozkładu, które porywają do tańca przedstawicieli wszystkich stanów. Na kolorowanym drzeworycie pochodzącym z *Kroniki świata* z 1493 r. został wyobrażony *danse macabre*.

M2 Dżuma, która w latach 1347–1352 szerzyła się w Europie, rozprzestrzeniała się na niespotykaną dotychczas skalę. Ówcześni medycy nie znali przyczyny tej choroby, nie umieli jej leczyć i nie potrafili powstrzymać jej ekspansji. Widzieli w niej nadprzyrodzone zjawisko, wywołane nieprzyjemnym zapachem powietrza, złą konstelacją planet lub czarami, a jako główny sposób ochrony przed zarażeniem zalecali unikanie kontaktu z wodą. Rzemieślnikom (np. kuśnierzom, garbarzom skór czy handlarzom ryb), których praca wiązała się z korzystaniem z wody, zakazano działalności. W niektórych miastach podejmowano też inne, bardziej skuteczne działania. Na przykład władze Mediolanu zabroniły podróżowania, nakazały przebywać chorym i ich najbliższym pod jednym dachem, a dobytek zarażonych oraz zmarłych kazały spalić. Te zabiegi sprawiły, że w ciągu trzech lat zmarło w Mediolanie 15 tys. osób, co w porównaniu z innymi włoskimi miastami było niewielką liczbą. Na ilustracji mieszkańcy miasteczka Tournai (czyt. turne) podczas chowania zmarłych na dżumę. Miniatura z XIV-wiecznej kroniki autorstwa francuskiego kronikarza Gilles'a Li Muisisa (czyt. żila li muiz-isa).

Skutki epidemii

Dżuma rozprzestrzeniła się we Włoszech i Francji, na Półwyspie Iberyjskim, a następnie na Wyspach Brytyjskich, w Niemczech i Skandynawii. Szacuje się, że spowodowała **śmierć ponad 23 mln Europejczyków**. Na terenach leżących nad Morzem Śródziemnym odsetek ofiar sięgał nawet 80% populacji. Takiego wskaźnika śmiertelności nie zanotowano dotychczas w historii kontynentu.

Czarna śmierć spowodowała **wyludnienie** wielu regionów. Brakowało rąk do pracy, co się przełożyło na **spadek wydajności produkcji rolnej**, obniżenie plonów i wzrost cen. Bunty chłopskie i postępująca anarchia przyczyniały się do pogłębiania wielkiego kryzysu.

Narodziły się ruchy odnowy religijnej, ponieważ wierzono, że dżuma jest karą za grzechy. W miastach pojawili się biczownicy, którzy odprawiali w ten sposób pokutę za grzechy ludzkości. Nasiliły się postawy stanowiące przejaw **fanatyzmu religijnego**, a także **antysemityzmu**. W Niemczech i we Francji dochodziło do wielu napaści na ludność żydowską, obwinianą o przyczynienie się do wybuchu dżumy. Wrogie nastawienie do Żydów wynikało z fałszywych wyobrażeń dotyczących ich religii i obyczajów. O wywołanie pandemii oskarżano również pielgrzymów i duchownych.

Antysemityzm

Postawa wrogości wobec społeczności żydowskiej. W średniowieczu antysemityzm zwykle miał charakter religijny (antyjudaizm), rzadziej ekonomiczny. Był oparty na stereotypowych i nieprawdziwych przesłankach. Żydów m.in. obarczano winą za śmierć Jezusa, oskarżano o profanację hostii i mordy rytualne. Antysemityzm przejawiał się też w ustawodawstwie: wymagano specjalnego oznakowania ubrań, nakazywano mieszkać w osobnych dzielnicach (gettach).

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę tańca śmierci. **M1**
2. Opisz, w jaki sposób średniowieczni lekarze tłumaczyli rozprzestrzenianie się dżumy. **M2**
3. Wyjaśnij, dlaczego metody zastosowane w Mediolanie zmniejszyły śmiertelność wśród mieszkańców miasta. **M2**

LEGENDA

- kierunek przemieszczania się epidemii dżumy

Zasięg epidemii:

- do 1346 r.
- do 1347 r.
- do 1348 r.
- do 1349 r.
- do 1350 r.
- zasięg powstania Wata Tylera
- zasięg husytyzmu
- zasięg powstania we Flandrii
- zasięg żakierii

M3 Kryzys społeczny i niepokoje religijne w Europie w XIV–XV w.

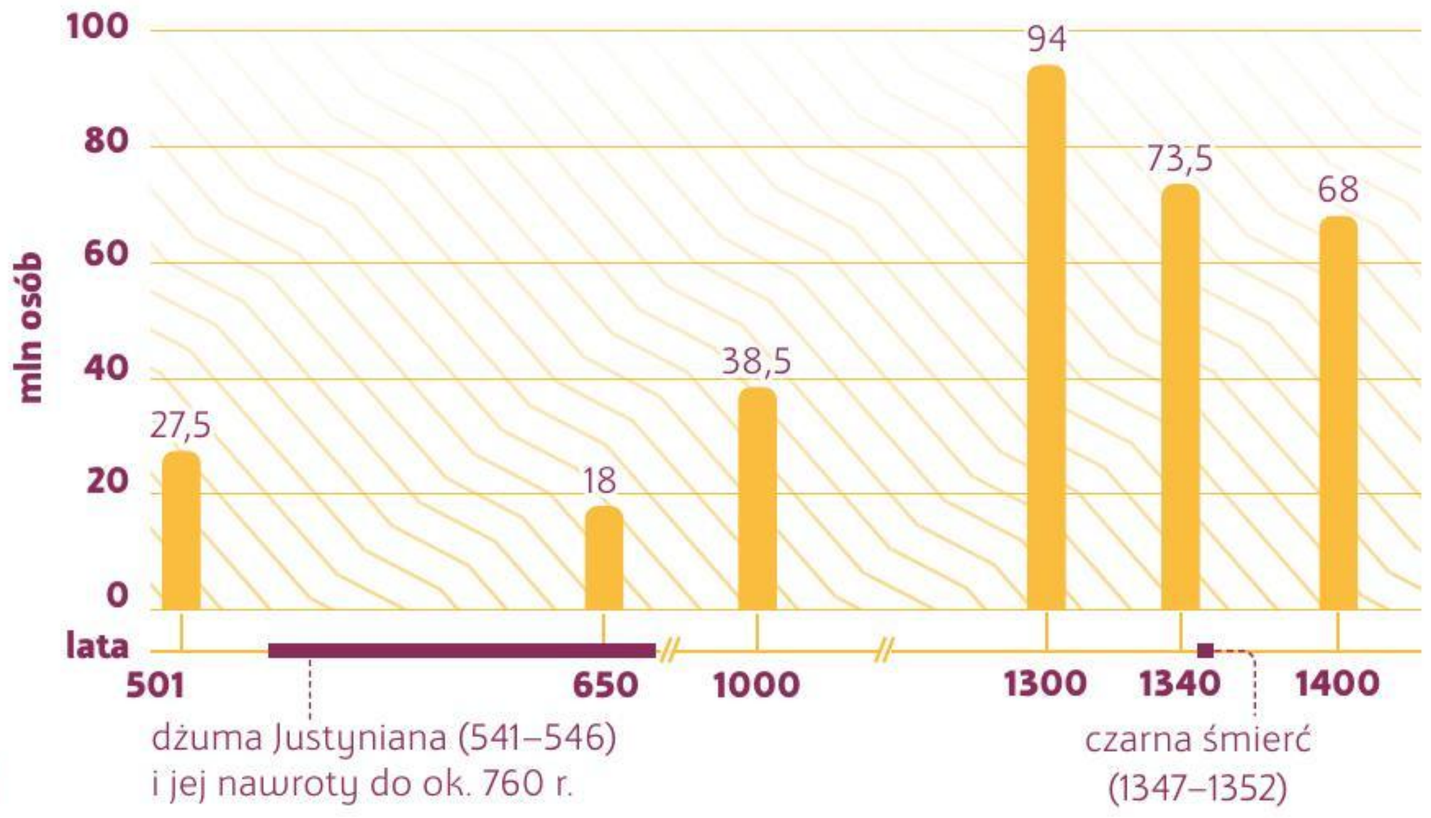

M4 Wykres nr 1. Ludność Europy w VI–XIV w.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie różnych źródeł.

M5 **Epidemia dżumy w 1348 r. w świetle *Kroniki oliwskiej*, XIV w.**

W roku 1347 jesienią w pewnej prowincji Indii, czy to ze zbyt wielkiej gęstości chmur, czy z nagromadzenia się w powietrzu złych wyziewów, czy też raczej z dopustu Bożego, nastały zarazy straszliwe, które nękały ten kraj przez 3 dni. [...] Przez cuchnący powiew wiatru południowego zakażone zostały z tego źródła wszystkie ziemie sąsiednie.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 248.

M6 **Przyczyny epidemii dżumy w opisie Jana Długosza, XV w.**

Wielka zaraza morowa [...] dotknęła okropnym morem [...] Węgry, Czechy, Danię, Francję, Niemcy i niemal wszystkie królestwa chrześcijańskie i barbarzyńskie, siejąc wszędzie straszną śmierć. Twierdzili, że wybuchła ona przez Żydów, którzy zatruwali powietrze jakimś jadem i w wielu miejscowościach zabijano i palono Żydów, innych wieszano.

Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, oprac. Zofia Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1975, s.318–319.

Pierwszym wielkim kryzysem, który nawiedził Europę w XIV w., była fala głodu w latach 1315–1322. Spowodowały ją zmiany klimatyczne oraz klęski nieurodzaju. W czasie jej trwania wzrosła przestępczość oraz rozprzestrzeniły się choroby. Na ilustracji pochodzącej z XIV-wiecznej Biblii ubogich przedstawiono śmierć 1, która siedzi na lwie. Ogon zwierzęcia jest zakończony demonicznym stworem z otwartą paszczą symbolizującym piekło 2. W paszczy stoi personifikacja głodu 3.

Kryzys społeczno-gospodarczy

Okres XIV–XV w. jest uważany za czas poważnego kryzysu w gospodarce zachodnioeuropejskiej. Jedną z jego przyczyn były zmiany demograficzne (zmniejszenie się liczby ludności). Miały one olbrzymi wpływ na rolnictwo, którym zajmowało się 80–90% ludności Europy. W czasie kryzysu uszczuplona liczba chłopów uprawiała zdecydowanie mniejsze areały ziemi, co powodowało spadek produkcji żywności. Poza tym często porzucali oni pierwotne miejsca osadnictwa w poszukiwaniu bardziej urodzajnych ziem. A to z kolei negatywnie wpływało na sytuację majątkową rycerzy będących właścicielami ziemskimi. Pozbawiani rąk do pracy i dochodów zaczęli szukać łatwego zarobku w toczących się wojnach i działalności rozbójniczej. Oznaczało to **upadek znaczenia średniego** i **drobnego rycerstwa**.

Na pogłębianie się kryzysu wpływ miało również bicie przez władców monet z niższą zawartością szlachetnego kruszcu, co powodowało **destabilizację finansową**, a w konsekwencji – upadek zaufania do gospodarki pieniężnej. Osłabły także kontakty handlowe z krajami Bliskiego Wschodu.

Załamanie gospodarcze uderzyło też w rzemieślników. Zmniejszenie liczby rąk do pracy skutkowało zarówno wzrostem kosztów pracy, jak i **podniesieniem cen towarów**. W wyniku przemian oraz epidemii dżumy wiele miast europejskich wyludniło się i utraciło swoją pozycję.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie tereny, których nie objęła czarna śmierć. **M3**
2. Porównaj wpływ dżumy Justyniana i czarnej śmierci na populację Europy. **M4**
3. Wyjaśnij, z czego wynikała różnica w liczbie ofiar obu epidemii. Skorzystaj z **M4** oraz wiedzy pozaźródłowej.
4. Przedstaw przyczyny epidemii dżumy opisane w średniowiecznych kronikach. Określ, które z podanych powodów odwoływały się do stereotypów i uprzedzeń. **M5**, **M6**

Żakierię tłumiły jednocześnie walczące ze sobą w czasie wojny stuletniej wojska francuskie i angielskie. Przywódcy powstania chłopskiego zostali zabici w 1358 r. z rozkazu sprzymierzonego z Anglikami króla Nawarry Karola II Złego. Miniatura przedstawiająca stracenie przywódców żakierii pochodzi z XIV-wiecznej kroniki Jeana Froissarta (czyt. żana frłasarta).

Bunty społeczne

Straty ponoszone przez feudałów w wyniku kryzysu gospodarczego oraz epidemii dżumy powodowały, że nakładali oni na chłopów dodatkowe obciążenia – podnosili wysokość czynszów w pieniądzu i pańszczyzny, co prowadziło do **buntów społecznych**.

Jeszcze przed wybuchem czarnej śmierci doszło w **1323 r.** do **powstania we Flandrii**. Ludność chłopska rabowała i mordowała panów i mieszczan. Rebelia trwała kilka lat, a zakończyła ją dopiero interwencja wojsk francuskich w 1328 r. Do kolejnego buntu doszło we Francji. W **1358 r.** w Paryżu i okolicach rozpoczęło się powstanie zwane **żakierią**. Zbuntowana ludność paliła m.in. dokumenty określające ich powinności w przekonaniu, że w ten sposób uniknie płacenia podatków.

Rozruchy społeczne objęły również Anglię. W **1381 r.** wybuchło powstanie pod wodzą **Wata Tylera** (czyt. łota tajlera). Powstańcy protestowali przeciwko nowym podatkom na wojnę z Francją. Zarówno ten bunt, jak i poprzednie powstania na terenie Europy zostały krwawo stłumione.

Powstanie chłopskie w Anglii początkowo wybuchło w dwóch hrabstwach – Esseksie i Kencie. Jego bezpośrednią przyczyną była kwestia wprowadzenia nowych podatków, jednak korzenie konfliktu sięgały o wiele głębiej. Społeczeństwo angielskie było niezadowolone z polityki królewskiej i kryzysu gospodarczego. Radykalizacji poglądów najniższych warstw społecznych sprzyjali wędrowni kaznodzieje. Ostatecznie przywódca powstania został zamordowany, a ono samo zakończyło się porażką. Na miniaturze z XIV w. ukazano śmierć Wata Tylera.

Żakieria

Powstanie chłopskie we Francji w 1358 r. Jego nazwa pochodzi od imienia Jacques (czyt. żak), będącego potocznym określeniem chłopa.

M8 W czerwcu 1358 r. doszło do bitwy pod Meaux (czyt. mo). Zakończyła się ona porażką żakierii. Jeszcze przed wybuchem decydującego starcia Wilhelm Cale (czyt. kal) – przywódca powstańców nazywany przez francuską szlachtę Kubą Prostakiem – został zaproszony do obozu Karola II Złego do wzięcia udziału w rokowaniach pokojowych. Tam go pojmano, a następnie stracono. XIV-wieczna miniatura z kroniki Jeana Froissarta przedstawia upadek żakierii.

M7 Opis żakierii w kronice francuskiego duchownego Jeana Froissarta, XIV w.

W tym czasie, gdy król Francji [Jan II Dobry] był więziony w Anglii, [...] w królestwie Francji [...] wielkie szaleństwo ogarnęło chłopów ze wsi; ponieważ wielu chłopów, piechurów i ludzi z osad miejskich, bez dowódcy czy przewodnika, zebrało się w Beauvaisis. A na początku nie było ich nawet stu. I mówili między sobą, że szlachta gubi i bezcześci całe królestwo Francji; że fałszywie i zdradliwie pozwoliła księciu Walii* ująć i wysłać do Anglii ich króla. [Ten] miał zaledwie garść ludzi w porównaniu z siłami Francuzów; że [szlachta] nic innego nie czyni, jak tylko niszczy i obdziera wszystek niski lud, który wiele ma biedy i utrapień, tak z ich powodu, jak i wskutek wojen ogarniających całe królestwo, a którym nikt nie zapobiega [...], ale lud wytępi wszystką szlachtę, nikogo z nich nie pozostawiając [przy życiu].*

A wszyscy mówili do tego, który tak przemawiał: „Prawdziwie rzecze, prawdziwie rzecze. Niech przepadnie ten, kto przeszkadzałby w szybkim wytępieniu wszystkiej szlachty". Gdy zebrali się, ruszyli bez żadnej rady i bez żadnej broni, jeżeli nie liczyć pałek okutych i noży, na znajdujący się w pobliżu dwór pewnego rycerza. Wdarli się do dworu, zabili rycerza, jego żonę i dzieci małe i duże, po czym spalili dwór. [...] Tak czynili w wielu zamkach i osadach. [...]

Królem uczynili jednego spośród siebie, który – jak powiadają – pochodził z Clermont en Beauvaisis, a wybrali najgorszego ze złych. A ten zły i chłopski król zwie się Jacques Bonhomme*.*

Historia powszechna XIV–XV w. Wybór tekstów, oprac. Marian Małowist, Warszawa 1954, s. 17–18.

* **Beauvaisis** (czyt. bowezi) – historyczny region w północno-wschodniej części Francji

książę Walii – Edward zwany Czarnym Księciem, syn króla angielskiego Edwarda III

Clermont en Beauvaisis (czyt. klermą bowezi)

Jacques Bonhomme (czyt. żak bonom) – Kuba Prostak

Praca z materiałami

1. Podaj nazwę kraju, w którym doszło do wybuchu żakierii. **M7**, **M8**
2. Wskaż przyczyny wybuchu rebelii. **M7**
3. Opisz postawę autora tekstu wobec powstania i jego przywódców. **M7**
4. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach upadła żakieria. **M8**
5. Wskaż na mapie (s. 356) tereny objęte żakierią. **M3**, **M8**

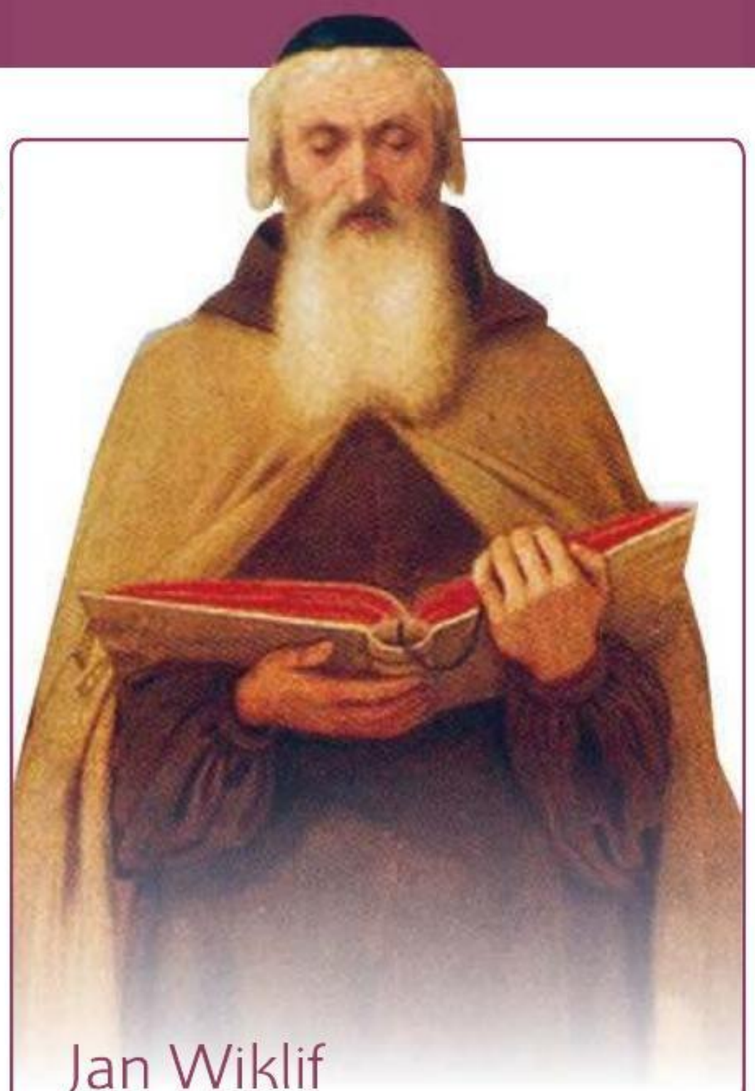

Jan Wiklif
(ok. 1330–1384)
Angielski teolog, duchowny i profesor uniwersytetu w Oksfordzie. Jego nauczanie miało wpływ na późniejsze ruchy sprzeciwiające się nauce Kościoła, m.in. na ruch lollardów czy husytyzm. Ford Madox Brown (czyt. brałn), fragment obrazu *Jan Wiklif czytający swój przekład Biblii Janowi z Gandawy*, XIX w., Galeria i Muzeum Sztuki w Bradford w Wielkiej Brytanii.

Niepokoje religijne

Upadek autorytetu papiestwa w czasie niewoli awiniońskiej oraz kryzysy społeczne w Europie wywołane wojną stuletnią i epidemią dżumy wpłynęły na powstanie **ruchów heretyckich** w Europie. Tym mianem określano ruchy społeczno-religijne propagujące hasła sprzeczne z doktryną Kościoła Katolickiego.

Jedną z osób oficjalnie występujących przeciwko nauce Kościoła Katolickiego był **Jan Wiklif** – angielski duchowny i profesor Oksfordu. Głosił, że jedyną podstawą wiary jest Biblia, a do zbawienia konieczna jest łaska Boża. Tym samym odrzucał tradycję i funkcję Kościoła jako interpretatora wiary chrześcijańskiej. Wiklif kwestionował również kult Eucharystii (komunii), której nie uważał za ciało Chrystusa, a jedynie symbol. Potępiał Kościół za jego zbytnie angażowanie się w sprawy władzy świeckiej. Za swoje poglądy został usunięty z uczelni.

Pod wpływem poglądów Jana Wiklifa narodził się w Anglii **ruch lollardów**. Jego działacze występowali przeciwko nadużyciom w Kościele, domagali się zniesienia celibatu duchownych i akcentowali potrzebę odwołania się do Pisma Świętego jako podstawowego źródła wiary chrześcijańskiej. Postulowali także likwidację pańszczyzny i zamianę jej na dzierżawę, dzięki czemu zyskali poparcie biednych warstw społecznych. Po upadku powstania chłopskiego pod wodzą Wata Tylera (czyt. łota tajlera) z 1381 r., w którym wzięła udział część lollardów, ruch przestał odgrywać większą rolę.

Jan Hus
(ok. 1370–1415)
Duchowny czeski, reformator religijny i profesor uniwersytetu w Pradze. Wpłynął na rozwój języka czeskiego i kultury czeskiej. Został spalony na stosie w Konstancji pod zarzutem herezji. Anonimowy portret z XVII w.

Husytyzm

Niezadowolenie wywołane sytuacją gospodarczą w XIV w. docierało do innych państw. Również do Czech przeniknęły hasła głoszone przez Jana Wiklifa. Zainteresował się nimi **Jan Hus** – czeski duchowny i profesor praskiego uniwersytetu. Walczył on o prawo do używania języka czeskiego w liturgii i życiu codziennym, co spotkało się z entuzjazmem uboższych warstw społeczeństwa. Opowiadał się za tym, aby wierni, a nie tylko księża, mogli przyjmować komunię pod dwiema postaciami – chleba i wina. Wystąpił też przeciwko władzy świeckiej papiestwa, wypominał wady duchownych i krytykował wiele praktyk Kościoła, w tym handel odpustami (odpuszczenie grzechów za pieniądze). Uważał, że Pismo Święte jest jedyną wykładnią wiary i domagał się jego przekładu na języki narodowe. Sam przełożył Biblię na język czeski.

Za głoszone poglądy został **ekskomunikowany**, a następnie w 1414 r. wezwany na sobór w Konstancji w Niemczech. Mimo otrzymania od Zygmunta Luksemburskiego listu żelaznego gwarantującego bezpieczeństwo został osadzony w więzieniu. Wytoczono mu proces, oskarżono o herezję i w **1415 r.** skazano na śmierć, a następnie spalono na stosie. Stracenie Husa przyczyniło się do popularyzacji jego idei wśród Czechów, co doprowadziło do powstania ruchu religijno-społecznego zwanego **husytyzmem**.

Gdy do tronu czeskiego pretensje zgłosił król niemiecki i węgierski Zygmunt Luksemburski, w **1419 r.** Czesi podjęli z nim walkę. Był to początek trwających do **1436 r. wojen husyckich**. Zakończyły się one wraz z zawarciem **kompaktatów praskich**, czyli porozumienia między husytami a królem Zygmuntem Luksemburskim. Husyci w zamian za uznanie praw Zygmunta do korony czeskiej uzyskali potwierdzenie autonomii ich Kościoła, m.in. prawa do komunii pod dwiema postaciami i sprawowania liturgii w języku czeskim.

Idee głoszone przez Jana Husa i jego następców spotkały się z zainteresowaniem także w innych krajach europejskich. Jednym z nich była Polska. Hasła walki z zepsuciem moralnym duchowieństwa oraz całym ustrojem feudalnym trafiły na podatny grunt wśród części możnych i mieszczaństwa – szczególnie na Śląsku i w Wielkopolsce. W Polsce początkowo husyci cieszyli się poparciem króla Władysława Jagiełły. Jednak władca na skutek nacisków ze strony polskiego duchowieństwa przestał ich wspierać.

Skazanie Jana Husa na śmierć zostało odczytane przez wielu Czechów jako zemsta Kościoła i króla niemieckiego za próby budzenia świadomości narodowej. Hus zainicjował wprowadzenie języka czeskiego do liturgii oraz tworzył dzieła w tym języku. *Jan Hus na stosie*, drzeworyt z XVI w.

W obawie o swoje życie Jan Hus nie chciał uczestniczyć w soborze. Jednak na skutek zapewnień antypapieża Jana XXIII i listu żelaznego od króla Zygmunta Luksemburskiego zdecydował się przybyć do Konstancji. Tam podstępnie go uwięziono i oskarżono o herezję. Pomimo odparcia części zarzutów, m.in. o sprzyjanie hasłom Jana Wiklifa, Husa uznano za winnego. W lipcu 1415 r. został spalony żywcem na stosie. Karl Friedrich Lessing (czyt. fridrich les-ing), *Jan Hus przed soborem w Konstancji*, obraz z 1842 r., przechowywany w Muzeum Pałacu Sztuki w Düsseldorfie (czyt. dyseldorfie).

Praca z materiałami

1. Przedstaw postulaty zgłaszane przez Jana Husa. **M9**
2. Wymień grupy społeczne przebywające w Konstancji podczas soboru. Wyjaśnij, co każda z nich mogła sądzić o poglądach Husa. Odwołaj się do **M9** oraz wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, kim byli taboryci. **M10**
4. Opisz sposób walki taborytów. **M10**

M9 **Sobór w Konstancji, 1414 r. – relacja w Kronice husyckiej Wawrzyńca z Březové*, czeskiego kronikarza z XV w.**

Tegoż roku w dzień Wszystkich Świętych rozpoczął się sobór, czyli obrady duchownych zebranych w cesarskim mieście Konstancji dla zaprowadzenia jedności i pokoju w Kościele. [...] Na soborze tym spośród duchowieństwa obecny był sam papież Jan XXIII, prócz tego 3 patriarchów, 23 kardynałów, 27 arcybiskupów, 106 biskupów, 33 biskupów tytularnych z klasztorów, 103 opatów, 18 sędziów dworu papieskiego. [...] Ponadto było 28 królów i książąt świeckich, 78 hrabiów, 676 [ludzi] szlachetnie urodzonych, szlachty i rycerstwa; 48 złotników ze służbą, 350 przekupniów ze swymi pachołkami, 170 krawców z czeladnikami, 86 szewców z czeladnikami, 89 kowali z pachołkami, 160 piekarzy z pachołkami, 220 rzemieślników wyrabiających nakrycia głowy, 45 oberżystów ze służbą, 336 balwierzy, 516 trębaczy, muzykantów, piszczków, kuglarzy i 718 prostytutek [...] i wielu różnych ludzi, a także mistrz Jan Hus, głosiciel Pisma Św. [...] potępiający w swych kazaniach hipokryzję, pychę, skąpstwo, chciwość, zbytek, świętokupstwo i inne grzechy księży, nawołujący duchowieństwo do powrotu do życia apostolskiego, gdyż zepsuty kler jest znienawidzony.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 307.

* **Březové** (czyt. brzezowej)
balwierz – golibroda

M10 W wojnach husyckich znaczącą rolę odegrał radykalny odłam husytów zwany taborytami. Jego nazwa pochodzi od miasta Tábor, w którym mieli swoją siedzibę. Na czele taborytów stanął Jan Žižka (czyt. żiżka). Byli oni doskonałymi wojownikami. W trakcie prowadzonych walk na masową skalę wykorzystywali broń palną. Dodatkowo z wozów ustawiali tabor, który skutecznie chronił strzelców przed atakami przeciwników. Ostatecznie ponieśli porażkę w bitwie pod Lipanami. Josef Mathauser (czyt. mathałzer), *Bitwa pod Lipanami*, obraz z 1886 r.

Niepokoje późnego średniowiecza

Podsumowanie 34

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw skutki pandemii dżumy w Europie.
2. Opisz kryzys społeczno-gospodarczy w Europie w XIV i XV w.
3. Scharakteryzuj niepokoje społeczne i religijne w okresie późnego średniowiecza.

Wielka epidemia dżumy – czarna śmierć (1347–1352)

Śmiertelna choroba pochodząca z Azji Środkowej.
Przenoszenie bakterii przez pchły pasożytujące na szczurach.
Niski poziom higieny społeczeństwa.
Pandemia dżumy.

Skutki pandemii

Śmierć ponad 23 mln Europejczyków.
Wyludnienie wielu obszarów Europy.
Spadek wydajności produkcji rolnej.
Pojawienie się ruchów odnowy religijnej.
Kryzys społeczny, gospodarczy i religijny: herezje, bunty społeczne, antysemityzm.

Kryzys społeczno-gospodarczy

Opuszczanie pierwotnych miejsc osadnictwa przez chłopów.
Upadek znaczenia średniego i drobnego rycerstwa.
Destabilizacja finansowa.
Podniesienie cen towarów.

Bunty społeczne

1323 – wybuch powstania we Flandrii.
1358 – powstanie ludowe we Francji (żakieria).
1381 – powstanie Wata Tylera w Anglii.

Niepokoje religijne

Jan Wiklif i ruch lollardów w Anglii.
Jan Hus w Czechach (husytyzm).
1415 – spalenie Jana Husa na stosie.
1419–1436 – wojny husyckie.

Polecane publikacje

Paweł Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998.
William Naphy, Andrew Spicer, *Czarna śmierć*, Warszawa 2004.
Anna Paner, *Jan Hus*, Kraków 2002.

35 Ekspansja turecka w Europie. Upadek Cesarstwa Bizantyńskiego

1389 bitwa na Kosowym Polu

1396 bitwa pod Nikopolis

1444 bitwa pod Warną

1453 zdobycie Konstantynopola przez Turków

Przypomnij

- Jakie były główne kierunki ekspansji arabskiej?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do upadku Cesarstwa Bizantyńskiego.

Po lekcji

- Opisuję ekspansję turecką i jej konsekwencje dla Europy.
- Przedstawiam organizację Imperium Osmańskiego.
- Omawiam następstwa upadku Cesarstwa Bizantyńskiego.

Turcy osmańscy

Pod koniec XIII w. na terenie Azji Mniejszej osiedliło się pochodzące z Azji Środkowej koczownicze plemię **Turków osmańskich**, które nazwę zawdzięcza swemu władcy – **Osmanowi I** (rządził w latach 1299–1324). Początkowo Turcy osmańscy byli zależni od Turków seldżuckich, jednak inwazja mongolska, która podkopała siłę państwa Seldżuków, pomogła Osmanom uzyskać niezależność. Przystąpili potem do budowy własnego państwa, które przeszło do historii pod nazwą **Imperium Osmańskiego**.

Podboje Imperium Osmańskiego

Proces formowania się państwa osmańskiego jest nierozerwalnie związany z podbojami. Zapoczątkowaną przez Osmana I ekspansję kontynuowali jego następcy – Orchan (rządził w latach 1324–1362) oraz Murad I (rządził w latach 1362–1389). W ciągu zaledwie stu lat Turkom osmańskim udało się znacznie poszerzyć granice państwa. Stało się to kosztem Bizancjum i ościennych państewek tureckich. Osmanowie zdobyli m.in. **Brussę** – ważne centrum handlu w Cesarstwie Bizantyńskim. W **1348 r.** wkroczyli do Europy, swój pochód rozpoczynając od podboju Tracji. W wyniku ekspansji w ich rękach znalazły się ważne ośrodki wymiany handlowej między Europą a Azją.

Turcy byli wyznawcami **islamu**. Dążyli do konfrontacji z chrześcijanami na Półwyspie Bałkańskim. W 1369 r. Murad I przeniósł stolicę państwa do **Adrianopola** i zaczął systematyczny podbój Bałkanów. Jako pierwszych podporządkował sobie Bułgarów. Następnie Turcy zaatakowali Serbię, która poniosła klęskę w **1389 r.** w **bitwie na Kosowym Polu**. Kolejnym celem podboju były Węgry. Państwa europejskie zdecydowały się wówczas na organizację krucjaty antytureckiej, na której czele stanął władający Węgrami późniejszy cesarz Zygmunt Luksemburski. Przegrana chrześcijan w **bitwie pod Nikopolis** w **1396 r.** spowodowała, że wyprawa koalicji przeciwko Turkom zakończyła się niepowodzeniem.

Osman I często jest nazywany ojcem królów. Zapoczątkował dynastię Osmanów, która przetrwała aż do 1922 r. Wizerunek Osmana I pochodzący z XIX-wiecznego obrazu.

Stoczona w 1389 r. bitwa na Kosowym Polu to jedno z najważniejszych wydarzeń narodowych Serbii. Dla Serbów jest tak istotna jak bitwa pod Grunwaldem dla Polaków. Przypomina jednak nie o zwycięstwie, ale o porażce. Była to największa w historii Serbii bitwa w obronie chrześcijaństwa. Adam Stefanović, *Bitwa na Kosowym Polu*, obraz z 1870 r.

KRÓLESTWO WĘGIERSKIE
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE
Hospodarstwo Mołdawskie
1501
Budziak
1484
Chanat Krymski
1475
Morze Azowskie
Kaffa
Tana
Buda
Zagrzeb
Lublana
j. Balaton
Dunaj
Cisa
Drawa
Sawa
Marusza
Prut
Dniestr
Bug
Dniepr
Don
Kuban
Bośnia
1463
Sarajewo
Belgrad
KRÓLESTWO SERBII
1459
Kosowe Pole
1389
Drina
Morawa
Hospodarstwo Wołoskie
1462
Nikopolis
1396
Dunaj
CARSTWO BUŁGARSKIE
Tyrnowo
Sofia
1444
Warna
Skopje
Marica
Warder
Morze Czarne
Morze Adriatyckie
KRÓLESTWO NEAPOLU
Synopa
Trapezunt
1461
Konstantynopol (Stambuł)
1453
Adrianopol
Saloniki
Gallipoli
Brussa
Nikomedia
Nicea
Ankyra
CES. BIZANTYŃSKIE
Morze Egejskie
Halys
Cezarea
Tygrys
j. Tuz
Ateny
Efez
Meander
Miastra
KRÓL. MAŁEJ ARMENII
Tars
Aleppo
PAŃSTWO MAMELUKÓW
Eufrat
Sycylia
Morze Jońskie
Malta
Kreta
Rodos
Cypr
0
300 km

LEGENDA

Zdobycze Turków osmańskich:

- w 1307 r.
- w 1359 r.
- w 1400 r.
- lenna tureckie
- granice Imperium Osmańskiego w 1502 r.
- szlak wyprawy Władysława Warneńczyka
- ważniejsze bitwy
- **1463** rok zajęcia obszaru przez Turków

M1 **Ekspansja turecka w XIV–XV w.**

Praca z materiałem

1. Wymień tereny wchodzące w skład Imperium Osmańskiego u schyłku XIV w. **M1**

Praca z materiałami

1. Określ stosunek autora tekstu do stron walczących w bitwie. **M2**
2. Przedstaw przebieg bitwy. **M2**
3. Wyjaśnij, komu Turcy przypisywali zwycięstwo w bitwie. **M2**
4. Opisz symbolikę obrazu. **M3**
5. Wyjaśnij, dlaczego traktat pokojowy został zerwany przez Władysława Warneńczyka. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

W 1440 r. na tronie węgierskim zasiadł król Polski **Władysław III** zwany później **Warneńczykiem**, syn Władysława Jagiełły. Wyruszył on na wyprawę przeciwko Turkom na czele armii złożonej z żołnierzy pochodzących z Węgier, Niemiec, Polski i Serbii. Początkowo, dzięki swemu dowódcy Jánosowi Hunyadyemu (czyt. janoszowi hunjadiemu), w starciu z wojskami tureckimi odnosił sukcesy i sułtan Murad II zawarł z Władysławem III 10-letni pokój. Został on jednak zerwany wskutek nalegań papieskiego legata. Król zorganizował kolejną antyturecką krucjatę. W **1444 r.** doszło do **bitwy pod Warną**, która zakończyła się klęską wojsk chrześcijańskich i śmiercią Władysława Warneńczyka. Wygrana wzmocniła Turków i przekreśliła szanse na wyparcie ich z kontynentu europejskiego.

* **wojska rumelijskie** – wojska z Rumelii, ziemi położonej na Półwyspie Bałkańskim

akindżi – lekka jazda turecka wyposażona w łuki i szable

janczarzy – elitarne oddziały piechoty tureckiej

M2 **Przebieg bitwy pod Warną w anonimowej kronice tureckiej z XV w.**

Kiedy sułtan Murad spotkał się pod Warną z przeklętymi Węgrami, wywiązała się zacięta walka, w której kule i strzały sypały się z obu stron jak pioruny. […] Bitwa była niezwykle wielka. Gdy jednak […] [namiestnik Anatolii] zginął śmiercią bohaterską, wojska anatolijskie, widząc to, rozproszyły się. Gdy jednak wojska rumelijskie oraz akindżi* ujrzały ich bezwładną ucieczkę, poczęły również uciekać, zanim niewierni wpadliby na nich, i nawet nie oglądały się za sobą. Sułtan Murad, widząc ten stan rzeczy, wzniósł oczy ku niebu i począł wielkiego Boga […] błagać z pokorą […]. Modlitwa jego zaraz została wysłuchana i wielki Bóg dał zwycięstwo wojskom islamu. Albowiem w sercu przeklętego króla [Władysława] zwyciężyła pokusa szatana, czyniąc go zbyt ufnym. W zarozumiałości swojej, uważając się za bohatera, sądził, że wojska on jeden rozpędzi i dlatego uderzył w ich środek, gdzie stał sułtan Murad. Gdy jednak dotarł do skraju szyku, koń jego potknął się, on sam spadł zeń na twarz. W tym miejscu znajdowało się dwóch janczarów* […], którzy […] ucięli głowę przeklętego króla i zanieśli do sułtana Murada. […] skoro się o tym dowiedziały uciekające wojska tureckie, natychmiast zawróciły do boku sułtana. Wojska zaś niewiernych, widząc śmierć króla, poczęły uciekać […], głosząc tę wieść.*

Anna Paner, Jan Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie. Źródła historyczne dla uczniów szkoły średniej. Starożytność. Średniowiecze*, Koszalin 1997, s. 256–257.

M3 Śmierć Władysława Warneńczyka uwiecznił w 1873 r. na jednym ze swoich obrazów polski malarz Stanisław Chlebowski przebywający na dworze sułtana Abdülaziza. W centrum obrazu widać polskiego monarchę 1 leżącego obok jego konia. Scenę nabijania na pikę traktatu pokojowego 2 zerwanego przez Warneńczyka wskazuje sułtan Murad II 3. Oprócz piki żołnierze turecy trzymają flagę z godłem polskim 4. Na obrazie uwiecznione zostało również rycerstwo. Żołnierze tureccy składają hołd zwycięskiemu sułtanowi 5. Pokonane rycerstwo chrześcijańskie zostało pojmane w niewolę i zakute w kajdany 6. Obraz znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie.

Organizacja Imperium Osmańskiego – władza i społeczeństwo

Społeczeństwo Imperium Osmańskiego było mocno zhierarchizowane. Najwyższą pozycję w hierarchii zajmował **sułtan**, do którego należały wszystkie dobra i ziemie w państwie. Był nie tylko przywódcą politycznym, lecz także religijnym. Odpowiadał m.in. za szerzenie islamu oraz ochronę pielgrzymów. Sprawował nieograniczoną władzę, którą uważano za pochodzącą od Boga.

Niżej w hierarchii społecznej znajdowała się niewielka **grupa uprzywilejowanych**, którzy w zamian za posługi świadczone na rzecz sułtana byli zwolnieni z płacenia podatków. Należeli do niej **urzędnicy państwowi** z **wielkim wezyrem** na czele oraz **dowódcy wojskowi**. Z tej grupy wywodzili się członkowie **dywanu** – rady doradczej sułtana.

Najliczniejszą grupę społeczną stanowili **poddani płacący podatki**. Należeli do nich zarówno muzułmanie, jak i chrześcijanie. To na ich barkach spoczywało utrzymanie ogromnego imperium. W skład tej grupy wchodzili:

- chłopi – płacili dziesięcinę za użytkowanie ziemi sułtana, której nie mogli ani oddać w dzierżawę, ani sprzedać;
- rzemieślnicy – byli zrzeszeni w organizacjach podobnych do chrześcijańskich cechów, nadzorowały one prace oraz regulowały wysokość produkcji w miastach;
- kupcy – dzięki niskim podatkom gromadzili ogromny kapitał, często zajmowali się również pożyczkami finansowymi;
- nomadzi – koczownicze plemiona, przeważnie zamieszkujące górzyste tereny i stepy; płacone przez nich podatki przeznaczano na utrzymanie rodziny sułtana i wyższych urzędników.

Armia turecka

Nie byłoby ekspansji terytorialnej Imperium Osmańskiego, gdyby nie nowoczesna i sprawnie zarządzana armia. Jej trzon w XIV–XV w. stanowiły oddziały **ciężkiej jazdy** – **spahisi**. Walczących w nich wojowników rekrutowano wśród przedstawicieli elit. W zamian za otrzymaną od sułtana ziemię zobowiązywali się do służby wojskowej.

Istotną rolę odgrywała też piechota. Szczególną sławę zyskały elitarne oddziały **janczarów**. Członkowie tej jednostki rekrutowali się spośród podbitej ludności chrześcijańskiej. Szkoleni od najmłodszych lat w rygorze i zgodnie z zasadami islamu stanowili świetnie wyszkoloną, zorganizowaną i wierną sułtanowi armię.

W XV w. sławą cieszyła się turecka **artyleria**, która pełniła ważną funkcję podczas oblężeń. W trakcie oblegania miast wykorzystywano również górników do wykonywania podkopów.

M4 Początki elitarnych oddziałów janczarów sięgają XIV w. Walczyli oni w zwartym szyku i do perfekcji opanowali sztukę strzelecką. Do ich wyposażenia należały m.in. łuk, który z czasem zastąpiono bronią palną (janczarką), szabla oraz podobny do miecza jatagan. Charakterystycznym elementem ubioru janczarów były kecze, czyli wysokie białe czapki zakończone ozdobnymi piórami i opadającym na kark kawałkiem materiału. Fragment wystawy w Muzeum Historycznym Panorama 1453, Stambuł.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, kim byli janczarzy. **M4**
2. Podaj elementy uzbrojenia janczarów. **M4**
3. Wymień rozwiązania techniki wojennej przejęte od Turków przez Europejczyków. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.

M5 **Upadek Konstantynopola w 1453 r. w opisie XVI-wiecznego tureckiego kronikarza Khodii* Efendiego**

Przy końcu wiosny sułtan Mehmed, widząc, że wszystko jest już przygotowane i że wszystkie oddziały zebrane, ruszył z Bożą pomocą na wyprawę, każąc jednocześnie załadować na wozy wielkie działa, które polecił przygotować dla burzenia murów i baszt. […] Zanim sułtan Mehmed rozpoczął oblężenie, cesarz przesłał mu propozycje, aby wziąć wszystkie miejscowości poza Stambułem wraz z ich okolicami, a samo miasto Stambuł mu zostawił, za co cesarz będzie płacił sułtanowi coroczny trybut. Sułtan, nie słuchając tych propozycji, odpowiedział, że szabla i jego religia są nierozłączne i zażądał, aby cesarz zdał mu miasto. Cesarz, otrzymawszy odpowiedź, ustawił na swych wieżach i murach artylerię [i] żołnierzy uzbrojonych w muszkiety […]. Opór ze strony oblężonych był tak silny, że Turcy, dopiero gdy noc zapadła, byli w stanie wedrzeć się do miasta przez wyłom w murze. […] W końcu gdy nie zostało ani jednego człowieka z bronią w ręku, ani jednego zdolnego do obrony, otworzono bramy i sułtan […] wjechał w nie. Grabież trwała trzy pełne dni […]. Po [ich upływie] sułtan Mehmed zakazał pod groźbą surowych kar uprawiania rabunków i rzezi, które trwały dotychczas. […] Z kościołów wyrzucano wizerunki bóstw pogańskich, świątynie oczyszczano od wszystkich zapachów, którymi były przepojone, i zmieniono dotychczasową ich postać, urządzając nisze dla oznaczenia miejsca, gdzie należy zwrócić wzrok dla modlitwy; dodano im też minarety, […] ażeby uczynić z nich miejsca modlitwy dla muzułmanów.

Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, Gdańsk 1999, s. 93.

* **Khodii** – czyt. kodi

Oblężenie i upadek Konstantynopola

Po zajęciu części Półwyspu Bałkańskiego Turcy skierowali uwagę na **Konstantynopol**. Osłabione Bizancjum, ograniczone terytorialnie tylko do swej stolicy i jej okolic, nie było w stanie powstrzymać Imperium Osmańskiego, którego potęga stale rosła. W kwietniu 1453 r. wojska sułtana **Mehmeda II Zdobywcy** pojawiły się pod murami Konstantynopola. Turcy przystąpili do blokady morskiej i oblężenia miasta siłami liczącymi ponad 80 tys. żołnierzy. Obrońców było wielokrotnie mniej, bo tylko ok. 7 tys. Potężne, długie mury obronne – stanowiące o sile tego miasta – stały się celem zmasowanego bombardowania. Turcy jako pierwsi na świecie korzystali z artylerii na tak dużą skalę. Po dwóch miesiącach udało im się zrobić wyłom, wtargnęli do miasta i zatknęli na jego murach sztandar osmański. **Konstantynopol upadł** ostatecznie 29 maja **1453 r.**, a ostatni władca Bizancjum cesarz **Konstantyn XI** poniósł śmierć. Nazwę miasta zmieniono na **Stambuł**, a jego symbol – Kościół Hagia Sophia – stał się meczetem.

M6 Trwające od 2 kwietnia do 29 maja 1453 r. oblężenie Konstantynopola unaoczniło zmieniające się tendencje w sztuce wojennej. Zdobycie miasta stało się możliwe dzięki trwającemu sześć dni ostrzeliwaniu murów obronnych (Murów Teodozjusza), do czego wykorzystano bombardy [1]. Miotały one kule o wadze ok. 300 kg i średnicy dochodzącej do 60 cm. W tamtych czasach działa wskutek przegrzania często wybuchały, co stanowiło zagrożenie również dla obsługujących je puszkarzy. Fragment wystawy w Muzeum Historycznym Panorama 1453, Stambuł.

Praca z materiałami

1. Przedstaw, w jaki sposób cesarz chciał zapobiec zdobyciu Konstantynopola przez Turków. **M5**
2. Wskaż, które fragmenty opisu świadczą o tym, że autor nie był naocznym świadkiem przedstawionych wydarzeń. **M5**
3. Wyjaśnij, czym była bombarda. **M6**

1

Praca z materiałem

1. Wskaż na przykładzie budowli Hagia Sophia elementy charakterystyczne dla islamu oraz chrześcijaństwa. **M7**
2. Znajdź informacje, jakie znaczenie dla muzułmanów mogło mieć przekształcenie Kościoła Hagia Sophia w meczet. Skorzystaj z **M7** oraz wiedzy pozaźródłowej.

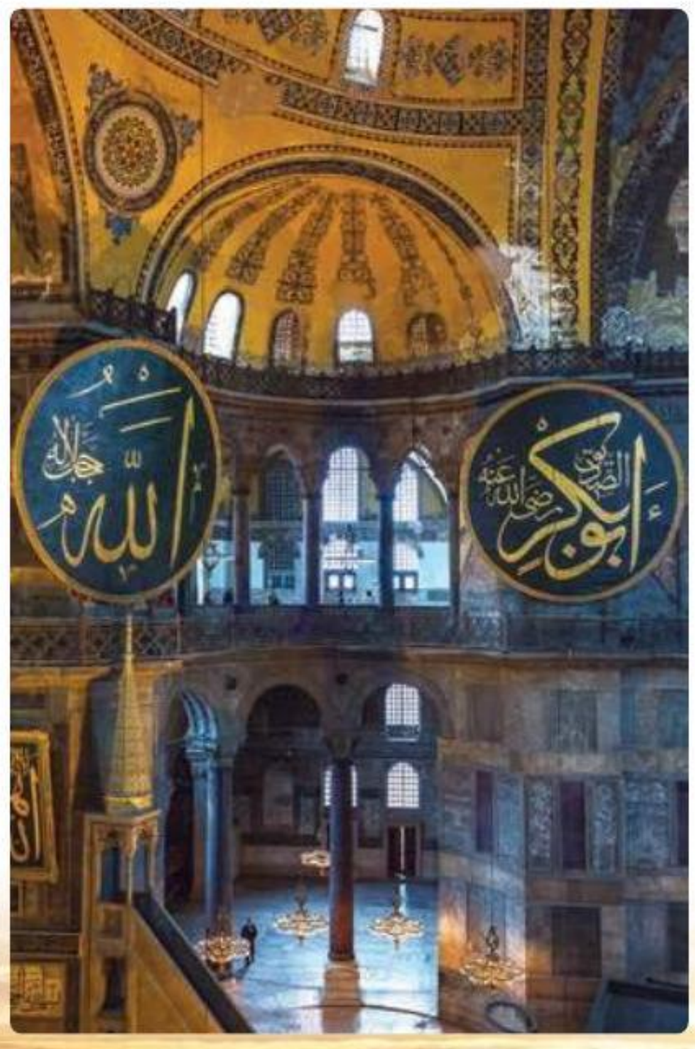

Skutki ekspansji tureckiej i upadku Bizancjum

Upadek Cesarstwa Bizantyńskiego spowodował **ograniczenie kontaktów gospodarczych** Europy z Azją. Miasta włoskie straciły swoje przyczółki handlowe na terenie Bizancjum, toteż zmalało ich znaczenie w basenie Morza Śródziemnego.

W państwach Europy Środkowej i Wschodniej oraz we Włoszech zapanowała atmosfera strachu przed niebezpiecznym przeciwnikiem. Obawa wynikała ze świadomości przewagi militarnej Turków, ale również z braku zrozumienia kultury tureckiej przez Europejczyków. Osmanów postrzegano jako barbarzyńców, dla których życie ludzkie nie miało żadnej wartości – na jedno skinienie sułtana ginęły tysiące ludzi.

Upadek Konstantynopola sprawił, że wyznawcy prawosławia stracili ważny ośrodek religijny. Rolę nieformalnej **stolicy prawosławia przejęła Moskwa**, a car moskiewski uznał się za następcę cesarzy bizantyńskich.

Upadek Bizancjum wywarł ogromne wrażenie na współczesnych. Polski kronikarz Jan Długosz pisał: „Z dwu rąk chrześcijaństwa – jedna została odcięta, z dwu oczu – jedno wyłupione". Przetrwał bowiem tylko jeden Kościół – w Rzymie, a ten w Konstantynopolu przestał istnieć.

M7 Po zamianie Kościoła Hagia Sophia w meczet sułtan Mehmed II zezwolił na zachowanie w świątyni ozdobnych mozaik z podobizną Jezusa Chrystusa. W kolejnych latach do budowli dodano minarety. W kulturze muzułmańskiej meczet nosi nazwę Aja Sofia. Na zdjęciach bryła budowli i jej wnętrze.

Ekspansja turecka w Europie.
Upadek Cesarstwa Bizantyńskiego

35 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz podboje tureckie na Półwyspie Bałkańskim.
2. Scharakteryzuj organizację Imperium Osmańskiego.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do upadku Cesarstwa Bizantyńskiego.
4. Wymień następstwa upadku Konstantynopola dla Europy.

◆ Ekspansja turecka w Europie

Budowa potęgi państwa Turków osmańskich przez Osmana I.
XIV w. – podbój Bałkanów
- 1389 – bitwa na Kosowym Polu, przegrana Serbów
- 1396 – bitwa pod Nikopolis, klęska wojsk chrześcijańskich

1444 – bitwa pod Warną – klęska wojsk chrześcijańskich, śmierć króla Polski i Węgier Władysława III Warneńczyka.
1453 – oblężenie i upadek Konstantynopola.

◆ Organizacja Imperium Osmańskiego

Na czele państwa sułtan sprawujący władzę polityczną i religijną.
Dywan – rada doradcza sułtana.
Podział społeczeństwa
- grupa uprzywilejowanych (urzędnicy, np. wielki wezyr, dowódcy wojskowi)
- poddani płacący podatki (chłopi, rzemieślnicy, kupcy, nomadzi)

◆ Armia turecka

Podstawą armii – oddziały ciężkiej jazdy – spahisi.
Istotna rola piechoty, m.in. janczarów.
Wykorzystywanie artylerii i górników przy oblężeniach.

◆ Skutki ekspansji tureckiej

Upadek Konstantynopola i koniec Cesarstwa Bizantyńskiego.
Ograniczenie kontaktów gospodarczych między Europą i Azją.
Utrata przez miasta włoskie przyczółków handlowych na terenie Bizancjum.
Utrata przez wyznawców prawosławia ich stolicy – Konstantynopola.
Konstantynopol – stolicą Imperium Osmańskiego pod nazwą Stambuł.
Hagia Sophia meczetem.

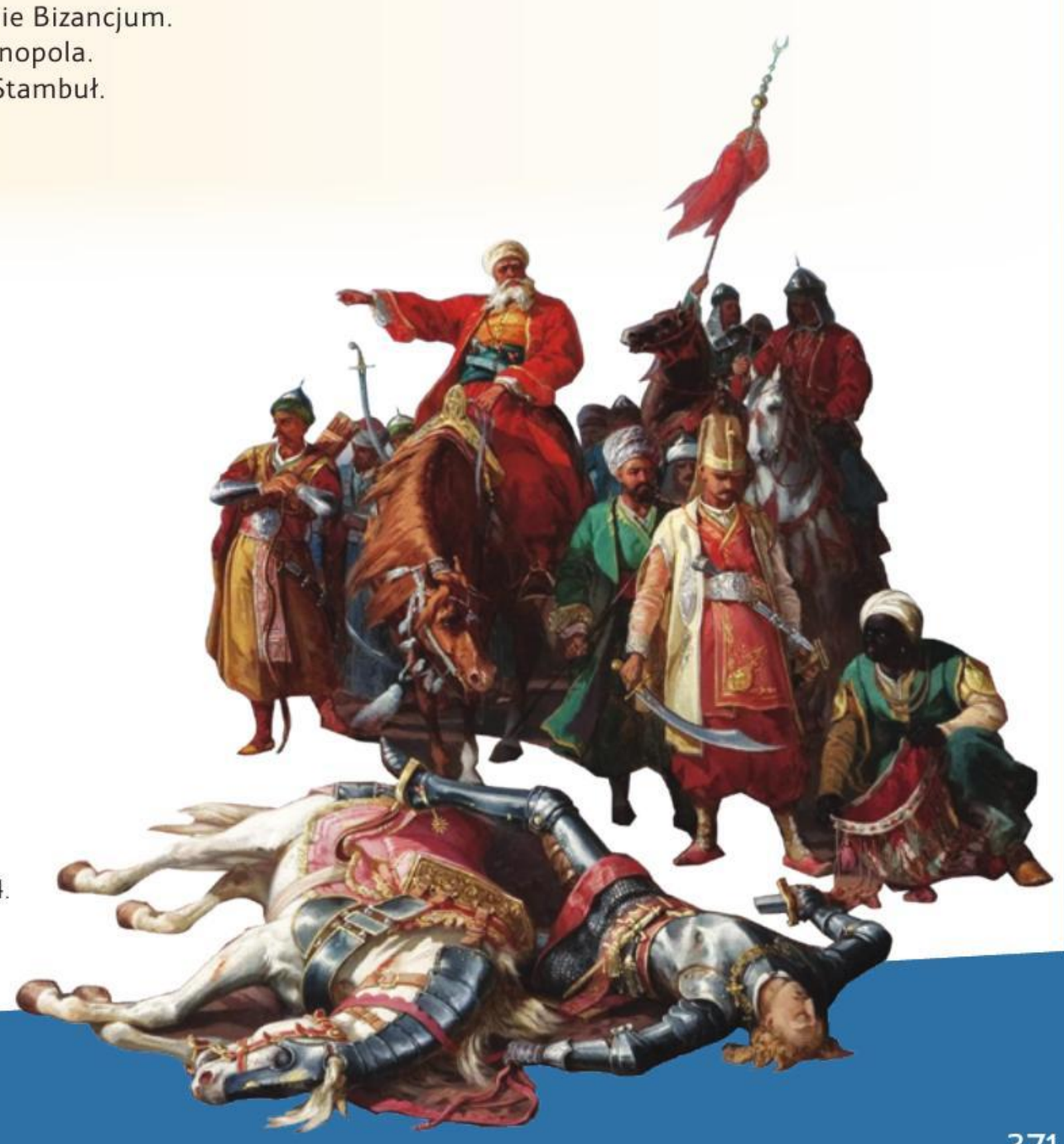

Polecane publikacje

Roger Crowley, *1453. Upadek Konstantynopola*, Poznań 2013.
Colin Imber, *Imperium Osmańskie 1300–1650*, Kraków 2018.
Steven Runciman, *Upadek Konstantynopola 1453*, Warszawa 1994.

36 Kultura średniowiecznej Europy

X–XIII w.
sztuka romańska

XII–XV w.
sztuka gotycka

Przypomnij

- Czym się charakteryzowała idea uniwersalistyczna?

Cel lekcji

- Zapoznam się ze specyfiką i osiągnięciami kultury średniowiecza.

Po lekcji

- Wyjaśniam, na czym polegał uniwersalny charakter kultury średniowiecza.
- Omawiam rolę uniwersytetów w średniowieczu.
- Charakteryzuję przemiany życia religijnego w okresie średniowiecza.
- Opisuję sztukę romańską i gotycką.

Cechy kultury średniowiecznej

Kultura średniowiecznej Europy miała charakter **uniwersalny** i opierała się na dwóch fundamentach – **religii chrześcijańskiej** oraz **osiągnięciach antyku**.

Kościół przenikał każdą sferę życia. Dzięki chrześcijaństwu powstało wiele koncepcji kształtujących mentalność Europejczyków. Dominującym poglądem był **teocentryzm**, który głosił, że w centrum życia człowieka jest Bóg. Dzieła literatury, sztuki, muzyki i architektury miały za zadanie krzewić wiarę i wychwalać Boga. Akcentowano fakt, że wszyscy ludzie są istotami śmiertelnymi. Należało więc postępować w taki sposób, aby zasłużyć na życie wieczne. Rytm życia człowieka wyznaczały nie tylko zmiany pór roku, lecz przede wszystkim kalendarz kościelny wraz ze świętami religijnymi.

Językiem liturgii, nauki, dyplomacji i literatury w średniowiecznej Europie była **łacina**. Większość tekstów powstawała w tym języku, co przyczyniło się do stworzenia jednolitej kultury pod względem treści i formy. Uniwersalny charakter dokonań ukształtował myślenie na kontynencie i przyczynił się do uformowania kultury zachodnioeuropejskiej.

W średniowiecznym szkolnictwie zastosowano przejęty z antyku podział nauki na siedem sztuk wyzwolonych. Miniatura pochodząca z XII-wiecznego dzieła *Hortus deliciarum* autorstwa Herrady z Landsbergu ukazuje personifikacje gramatyki, retoryki, dialektyki, muzyki, arytmetyki, geometrii oraz astronomii. Otaczają one zasiadającą na tronie filozofię oraz Sokratesa i Platona pracujących przy pulpitach.

Wzorce osobowe

W średniowieczu powszechnie ceniono pobożność, gotowość do obrony wiary oraz bezgraniczne poświęcenie się Bogu. Poważano także odwagę i poczucie sprawiedliwości. W literaturze i sztuce opisywano osoby mające takie cechy, aby stały się wzorem dla innych. Wyróżnić można trzy główne wzorce osobowe:

- **władca** – troszczył się o swoich poddanych, był człowiekiem mądrym i sprawiedliwym, hojnie wynagradzającym za wierność i karzącym za czynione zło;
- **rycerz** – bronił słabszych i pomagał potrzebującym, był silny, waleczny, odważny i zawsze gotowy poświęcić życie za wiarę;
- **asceta** – dobrowolnie rezygnował z dóbr materialnych i przyjemności życiowych, umartwiał się, zadawał sobie świadomie ból i cierpienie, m.in. biczując się i poszcząc.

M1 **Legenda o życiu św. Jadwigi Śląskiej, XIV w.**

Wiedząc o tym, Boża służebnica, że owe żywe kamienie, z których ma być odbudowana niebieska Jerozolima, muszą być wprzódy na tym świecie ze wszelkich chropowatości wygładzone, i że liczne umartwienia przebyć potrzeba, aby trafić do chwalebnej ojczyzny, cała się wydała na potok cierpień i ciało swoje licznymi plagami z zupełnym poddaniem się trapiła, a codzienną wstrzemięźliwością i postem tym więcej się wycieńczała, im bardziej się dziwiono, jak osoba tak słaba i wątła może podobne męczarnie wytrzymać. [...] Gruby chleb i trochę gorącej zupy stanowiło zwykłe jej pożywienie [...]. Na ciele nosiła twardą włosiennicę, a biodra pasem z końskich włosów utkanym tak mocno ściskała, że się od niego rany w tym miejscu robiły. Zimą i latem chodziła boso w jednej tylko sukni i w prostym płaszczu bez żadnego futrzanego okrycia, a ponieważ nigdy się nie zdarzyło, aby pomimo mrozu i śniegu tak na pół ubrana do kościoła nie poszła, zdawała się być cała zziębnięta, a z ran na rękach i nogach krople krwi się sączyły. Zewnętrzne to jednak zimno było jej do zniesienia łatwiejszym, bo ją wewnątrz ogrzewał płomień niebieski. [...] We dnie i w nocy ostrym kaleczyła się biczowaniem, a nie poprzestając na razach własną ręką sobie zadanych, rozkazywała poufalszym swego dworu niewiastom, aby ją do krwi chłostały. Przez tak ciężkie i przedłużające się kaleczenie do tego stopnia poodciskała sobie kolana, że na nich guzy wielkości jaj powyskakiwały.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 141.

* **włosiennica** – szata z szorstkiego materiału wkładana na gołe ciało dla umartwienia

M2 W centralnej części tryptyku *Sąd ostateczny* Hans Memling umieścił postać Jezusa Chrystusa jako sędziego. Towarzyszą mu apostołowie. Chrystus został przedstawiony na złotym tle symbolizującym jego boskość. Siedzi na tęczy będącej znakiem przymierza Boga z ludźmi. Stopy oparł na złotej kuli obrazującej ziemię. Poniżej stoi Michał Archanioł trzymający wagę, na której są ważone ludzkie uczynki. Na bocznych skrzydłach tryptyku autor ukazał niebo i piekło. Obraz powstał w XV w., obecnie jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Gdańsku.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy zachowanie św. Jadwigi mieściło się we wzorcu osobowym średniowiecznego ascety. Uzasadnij odpowiedź. **M1**
2. Wyjaśnij, czym był teocentryzm i w jaki sposób został przedstawiony na obrazie. Wykorzystaj **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

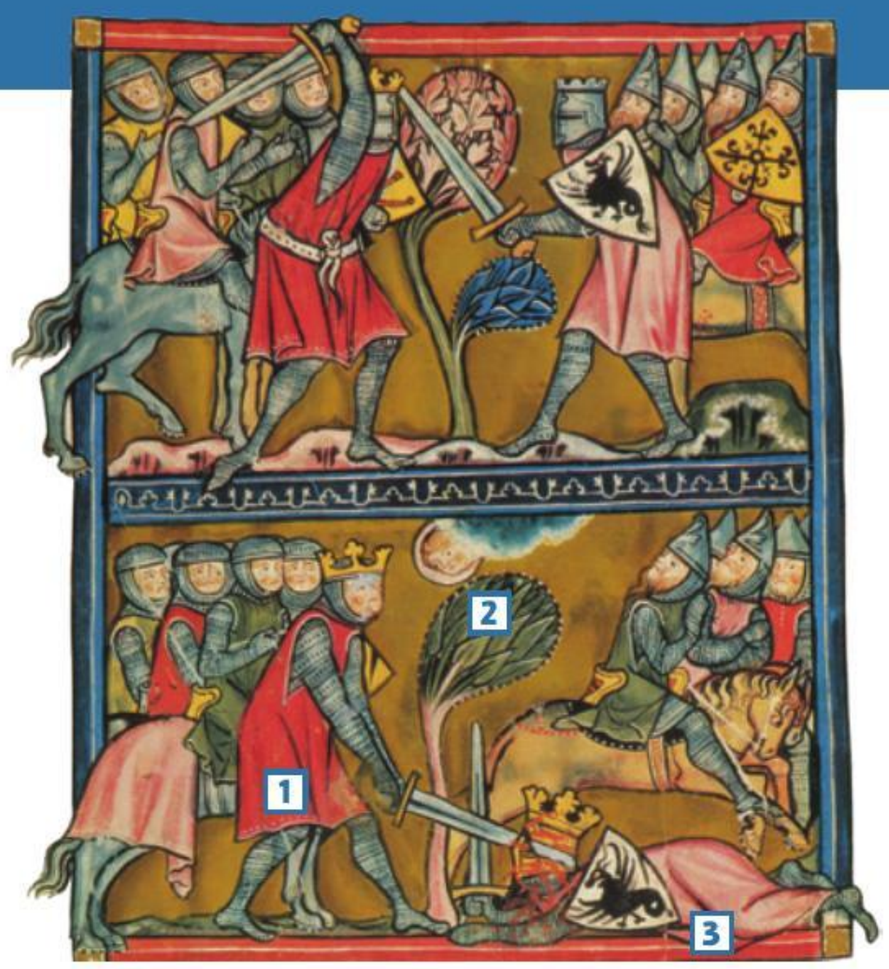

W kulturze średniowiecznej Europy utrwalił się obraz rycerza kierującego się w życiu codziennym zasadami moralnymi i etycznymi, w których centrum stała walka w obronie chrześcijaństwa. Na miniaturze z XIII-wiecznego wydania *Pieśni o Rolandzie* przedstawiono sceny, w których Karol Wielki 1 wspierany przez anioła 2 pokonuje władcę saraceńskiego 3.

Praca z materiałem

1. Opisz ceremonię pasowania na rycerza. **M3**

Ilustracje z XV-wiecznej niemieckiej Biblii ubogich. Składała się ona z kilkudziesięciu ilustrowanych kart zawierających sceny ze Starego i z Nowego Testamentu.

Kultura rycerska

Jednym z symboli kultury średniowiecznej była **kultura rycerska**. Przynależność do stanu rycerskiego przechodziła z pokolenia na pokolenie. Chłopcy już od najmłodszych lat uczyli się jeździć konno i posługiwać bronią. Potem zostawali giermkami i pełnili służbę przy rycerzu. Po jej zakończeniu przechodzili ceremoniał **pasowania na rycerza**, podczas którego przysięgali bronić wartości moralnych i religijnych, prowadzić wzorowy tryb życia, być wiernymi Bogu oraz swojemu władcy, być hojnymi i pomagać potrzebującym. Wszystkie te cechy określał **kodeks rycerski** – zbiór zasad postępowania, które uchodziły za kanoniczne.

Rycerze nieustannie ćwiczyli się w rzemiośle wojennym. Uczestniczyli w **turniejach rycerskich**, stanowiących okazję do treningu i sprawdzenia umiejętności. Na trybunach zasiadały m.in. damy dworu, o których względy zabiegali walczący. Zwycięzców traktowano jak wielkich bohaterów i układano o nich pieśni. Z kulturą rycerską była związana twórczość **trubadurów** – poetów i muzyków, w XII i XIII w. działających na południu Francji, a potem w całej Europie.

M3 Pasowanie na rycerza w opisie niderlandzkiego kronikarza Jana z Beka, XIV w.

Pan zaś kardynał [...] wytłumaczył owemu giermkowi [...], co to jest rycerz: [...] „Taką zaś jest reguła stanu rycerskiego: przede wszystkim słuchać codziennie mszy z pobożnym rozpamiętywaniem Męki Pańskiej; odważnie walczyć w obronie wiary katolickiej, święty Kościół wraz z jego sługami uwalniać od jakichkolwiek napastników; wdowy i sieroty wspierać [...]; [...] stoczyć pojedynek w obronie każdego niewinnego; [...] żyć nienagannie wobec Boga i ludzi [...]". Po dokonaniu zaś tego kardynał pan położył ręce owego giermka [...] na mszale, [...] mówiąc: „Czy pragniesz więc przyjąć rycerski stan w imię Pana i spełniać wedle twej możności regułę [...]?" Giermek odparł: „Chcę". [...] Po tych słowach król [...] uderzył w kark giermka, mówiąc: „Mianuję cię rycerzem na cześć wszechmocnego Boga i przyjmuję łaskawie do naszego grona".

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 272–273.

Literatura średniowiecznej Europy

W literaturze wczesnośredniowiecznej przeważała tematyka religijna. Autorami byli przeważnie księża i mnisi, którzy najczęściej pozostawali anonimowi, ponieważ pisali dla Boga, a nie dla ziemskiej chwały.

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych gatunków literackich był **epos rycerski**, w którym propagowano ideał rycerza. *Pieśń o Rolandzie* stała się wzorem dla późniejszych *chansons de geste* (czyt. szasą de żest) – utworów sławiących czyny rycerskie. Wielką popularność zyskały **legendy arturiańskie**, czyli opowieści o królu Arturze i rycerzach Okrągłego Stołu. Opowiadano też historie o tragicznej miłości dwojga kochanków – Tristana i Izoldy.

W XIII–XIV w. nastąpiły zmiany – autorzy zaczęli tworzyć w językach narodowych oraz podpisywać swoje dzieła. Do najwybitniejszych twórców

literatury tamtego czasu należą dwaj Włosi. Pierwszy z nich to **Dante Alighieri** (czyt. aligieri) – autor *Boskiej komedii*, poematu ukazującego wędrówkę przez zaświaty: piekło, czyściec i raj. Drugim był **Giovanni Boccaccio** (czyt. dżjowanni bokkaczio) – twórca *Dekameronu*, cyklu 100 nowel, w których przedstawił obraz życia miejskiego. Za jednego z największych poetów epoki średniowiecza jest uważany Francuz **François Villon** (czyt. fransła wiją), krytykujący w swych utworach ówczesny porządek świata.

Pod koniec średniowiecza, w XV w., rozpowszechniły się **moralitety**. Opowiadały one o pokusach czyhających na człowieka i pouczały, jak należy postępować, aby zasłużyć na zbawienie.

W średniowieczu większość ludzi nie potrafiła czytać ani pisać. Umiejętności te posiadali głównie wykształceni duchowni. Na potrzeby kapłanów powstała **Biblia pauperum** (łac. „Biblia ubogich"), która przybliżała sceny ze Starego i Nowego Testamentu. Były to księgi zawierające przede wszystkim ilustracje, wzbogacone o krótkie teksty objaśniające. Dla niepiśmiennych wiernych ściany kościołów pokrywano freskami, zdobiono obrazami oraz płaskorzeźbami ukazującymi historie biblijne oraz żywoty świętych. Ta malowana Biblia pauperum pełniła funkcję dydaktyczną, umożliwiając wiernym zrozumienie podstaw wyznawanej wiary.

Scholastyka i filozofia średniowieczna

W XII w. pod wpływem studiów nad dorobkiem filozoficznym Arystotelesa wypracowano opartą na logice metodę nauczania i pracy intelektualnej zwaną **scholastyką** (od łac. *schola* – „szkoła"). Jej głównym celem było prowadzenie dysputy i dociekanie prawdy. W rozmowie należało odpowiednio sformułować pytanie, zestawić argumenty obu stron i zweryfikować je przy wykorzystaniu zdobytej wiedzy. Metodę tę stosowano do udowadniania religijnych prawd wiary. Scholastyka służyła zbliżeniu się do Boga przez wiedzę.

Dwoma głównymi nurtami średniowiecznej filozofii były **augustynizm**, oparty na filozofii Platona, oraz **tomizm**, powstały na gruncie filozofii Arystotelesa. Autorem pierwszej koncepcji był **św. Augustyn z Hippony**. Zakładał on, że człowiek znajduje się w ciągłym rozdarciu między dążeniem do świętości a sprawami ziemskimi. Dlatego też należy gardzić życiem doczesnym oraz ciałem, które po śmierci ulega rozpadowi, a skoncentrować się na pogłębianiu wiary. Wszystko po to, aby nieśmiertelnej duszy zapewnić zbawienie, czyli życie w królestwie Bożym, a nie skazanie na wieczne potępienie. Św. Augustyn podkreślał, że do zbawienia potrzebna jest łaska Boża, gdyż człowiek sam w sobie może nie znaleźć dość siły, aby czynić dobro.

Druga koncepcja pochodziła od **św. Tomasza z Akwinu**, który jako jeden z pierwszych myślicieli stworzył podstawy więzi wiary religijnej i rozumu. Miało to związek z przyjęciem przez niego części poglądów Arystotelesa. Antyczny uczony cieszył się wtedy dużą popularnością wśród środowisk uniwersyteckich, jednak jego nauki były trudne do przyswojenia ze

Tomizm

Pogląd, zgodnie z którym celem życia jest osiągnięcie szczęścia rozumianego jako poznanie Boga. Nie ma sprzeczności między wiarą (objawieniem) a wiedzą (rozumem). I choć istnieją prawdy dostępne tylko objawieniu, w poznawaniu i działaniu ważniejszy jest intelekt.

Św. Tomasz z Akwinu

(ok. 1225–1274)

Filozof i myśliciel chrześcijański. Urodził się w okolicach Neapolu w zamożnej rodzinie. Kształcił się w klasztorze benedyktyńskim na Monte Cassino (czyt. kas-ino). Studiował w Neapolu, a po wstąpieniu do zakonu dominikanów kontynuował studia w Paryżu i Kolonii. Wykładał w Paryżu i Rzymie. Autor m.in. *Summy teologicznej*, w której zebrał i rozwinął naukę teologiczną Kościoła. Carlo Crivelli (czyt. karlo kriwelli), fragment obrazu z XV w., Galeria Narodowa w Londynie.

względu na fakt, że wizja świata, jaka się z nich wyłaniała, była światem bez Boga. Św. Tomasz podszedł do nauk greckiego filozofa w zupełnie inny niż dotychczas sposób. Przejął pojęcie świata naturalnego, który zachowuje co prawda względem Opatrzności autonomię, jednak został on w całości stworzony przez Boga. Ponadto św. Tomasz użył pojęć, którymi posługiwał się Arystoteles, do wyjaśnienia chrześcijańskiego objawienia. Ta racjonalna wykładnia wiary spowodowała zmianę w podejściu do nauki i ludzkiej ciekawości. O ile do czasów św. Tomasza była popularna wykładnia św. Augustyna kwalifikująca ciekawość jako grzech i przejaw próżności, o tyle teraz uznano ją za coś, co leży w ludzkiej naturze i jest dobre.

Na średniowiecznych uniwersytetach wykładali najbardziej znamienici uczeni ówczesnego świata. XIV-wieczna miniatura przedstawia Amalryka z Bène – francuskiego mnicha, wykładowcę Uniwersytetu Paryskiego. Miniatura z XIV-wiecznej kroniki francuskiej.

Szkolnictwo w średniowieczu

Pierwsze szkoły w średniowieczu były prowadzone przez osoby duchowne. Najwcześniej, bo już między VI a IX w., powstawały szkoły przyklasztorne oraz szkoły pałacowe. Od X w., wraz z rozwojem miast, zaczęło rosnąć znaczenie szkół katedralnych. Zainteresowanie nauką, a tym samym większa liczba uczniów sprawiły, że zrodziła się konieczność utworzenia inaczej zorganizowanych miejsc zdobywania i przekazywania wiedzy.

Wraz z rozkwitem kultury intelektualnej w XII i XIII w. nastąpił rozwój uniwersytetów. Za najstarsze uczelnie uważa się **uniwersytet w Bolonii** (założony w 1088 r.) oraz **uniwersytet w Paryżu** (powstały w XII w.). Średniowieczne uniwersytety były zorganizowane jako korporacje powoływane przez studentów lub profesorów. Nauczano w nich sztuk wyzwolonych (zob. s. 212), prowadzono również wykłady z teologii, filozofii, prawa i medycyny. Wszystkie uczelnie podlegały władzy biskupów.

W Bolonii większość studiujących i nauczycieli była osobami świeckimi. Studenci łączyli się w grupy i opłacali swoich wykładowców, a także wybierali rektora. Program nauczania nie był stały, a uniwersytet cieszył się dużą autonomią. Uniwersytet w Paryżu cechowała większa zależność od Kościoła, który wpływał na treści nauczania. Większość uczących i studentów stanowili tu duchowni, a rektora wybierali nauczyciele.

Uniwersytety stały się miejscem nie tylko zdobywania wiedzy, lecz także wymiany myśli i dyskusji. Tak powstała ponadczasowa idea uniwersytetu, która polegała przede wszystkim na dążeniu do poznawania prawdy. Uczelnie miały również stwarzać młodym ludziom warunki do pełnego i wszechstronnego rozwoju.

Dzięki funkcjonowaniu uniwersytetów stale poszerzała się wiedza człowieka o otaczającym go świecie. Uczeni wykorzystywali do swych badań różnego rodzaju przyrządy, np. cyrkle i kompasy. Na francuskiej miniaturze z XV w. widać uczonych zajmujących się badaniami astronomicznymi i geometrią.

Przemiany w życiu religijnym

Odwieczna walka dobra ze złem znajdowała odzwierciedlenie w sztuce. W kościołach pojawiły się obrazy i freski, które miały przypominać ludziom o życiu zgodnym z zasadami wiary chrześcijańskiej. Na pochodzącym z XIII w. obrazie widać Michała Archanioła i diabła ważących ludzką duszę. Narodowe Muzeum Sztuki Katalońskiej w Barcelonie.

Społeczeństwa europejskie, mimo przyjęcia chrztu, nie porzucały dawnych wierzeń. Niekiedy opornych przekonywano siłą. Kościoły chrześcijańskie stawiano w miejscach dawnego kultu, a elementy wierzeń czy świąt pogańskich łączono z krzewioną wiarą chrześcijańską. Prowadziło to do **synkretyzmu religijnego** – przenikania się wierzeń pogańskich i chrześcijańskich. W niektórych obrzędach towarzyszących świętom chrześcijańskim do dziś odnajdujemy elementy wywodzące się z tradycji pogańskich, np. święcenie jajek wielkanocnych czy oddawanie czci zmarłym. Jednym z najważniejszych elementów chrześcijaństwa we wczesnym średniowieczu był **kult świętych** – akceptowany nawet przez pogan, ponieważ nawiązywał do czci oddawanej wielkim wodzom. Relikwie, które miały być obdarzone cudownymi mocami, rozbudzały wyobraźnię i scalały nowo ochrzczone wspólnoty. Miejsca ich przechowywania stawały się celem pielgrzymów przybywających z odległych krain.

Rytm życia wiernych w średniowieczu wyznaczał kalendarz kościelny obfitujący w święta religijne. Rzadko używano nazw miesięcy, a poszczególne daty określano konkretnymi świętami – np. 11 listopada był nazywany dniem św. Marcina. Wszystko to budowało mentalność chrześcijańską, w której ważną rolę odgrywała walka dobra ze złem.

Od XIII w. zmieniał się sposób widzenia świata. Wpływ na to miały nauki głoszone przez zakonników – franciszkanów i dominikanów – a także przedstawicieli ruchów dobrowolnego ubóstwa, którzy kwestionowali postawę duchowieństwa. Wierni przestali biernie uczestniczyć w mszach świętych, co było charakterystyczne dla wczesnego średniowiecza. Ich wiara stawała się bardziej dojrzała i pogłębiona, a nie ograniczona do rytuałów i gestów.

Jednocześnie pojawiali się biczownicy, którzy publicznie pokutowali, zadając sobie razy – często do krwi. Zjawisko to było pokłosiem nauk głoszonych przez wędrownych kaznodziejów, wieszczących koniec świata i konieczność odkupienia win. Jednak większość chrześcijan odrzucała takie praktyki.

W średniowieczu wierzono, że diabeł towarzyszy ludziom w codziennym życiu. Szczególnie narażone na jego działania rzekomo miały być kobiety, które według ówczesnych przekonań łatwiej ulegały pokusom. Na XV-wiecznym fresku pochodzącym z kościoła w Tingsted w Danii widać diabła i kobietę ubijających masło.

O tym się pisze

T1 Higiena w średniowieczu według badań Katherine Ashenburg*

W miarę jak Europa poczęła przyjmować feudalny system lenn i królestw, uwolniona od grasujących band barbarzyńców [...], [niektóre] ze starych, spartańskich nawyków z początków wieków średnich, jak choćby brak zainteresowania dla spraw higieny osobistej, poczęły coraz bardziej razić zarówno kler, jak i ludzi świeckich. [...]

Rzecz jasna stare nawyki nie zmieniły się z dnia na dzień. Zarówno ludzie świeccy, jak i stanu duchownego najczęściej myli dłonie. Była to rozsądna praktyka, zważywszy, że posiłki spożywano rękoma, bez użycia sztućców, ale poza pragmatyzmem miała ona również inne uzasadnienie: mycie rąk postrzegano jako przejaw obycia i kultury [...].

Po rękach najczystszymi częściami ciała były twarz oraz jama ustna. Podręczniki etykiety zalecały obmycie tej pierwszej i przepłukanie wodą drugiej zaraz po obudzeniu się.

Teoretycznie również niemowlęta ówczesnej doby były czyste: średniowieczne poradniki dla matek zalecały mycie potomstwa w ciepłej wodzie przynajmniej raz, a czasem nawet trzy razy dziennie. Bez wątpienia najmłodsze dzieci cieszyły się kąpielą znacznie częściej niż dorośli czy starszy przychówek [...], znacznie łatwiej było przynieść i zagrzać wodę do kąpieli niemowlęcia niż dorosłego. [...] Jednak niemowlęta chłopów i biedoty miejskiej kąpano i przewijano zdecydowanie rzadziej.

Świat średniowiecza śmierdział niepomiernie bardziej od naszego. Ludzie byli do tego przyzwyczajeni i nie skarżyli się, ale wyjątkowo nieprzyjemne wonie nie przemykały niezauważone. Św. Tomasz z Akwinu, jedna z bardziej uduchowionych postaci epoki, zalecał używanie w kościele kadzideł, ponieważ tłumiły fetor stłoczonych ciał, który, jak sam przyznawał, „może wzbudzić odrazę". [...]

Najdonioślejszą zmianą w higienie osobistej w czasach średniowiecza był powrót publicznych łaźni. Na obszarach większości Europy Zachodniej instytucja ta popadła w zapomnienie albo funkcjonowała w bardzo ograniczonym zakresie od mniej więcej V wieku. Zaistniała ponownie dzięki krzyżowcom, którzy powrócili z nieudanych wypraw na wschód, przynosząc ze sobą wieści o [...] tureckiej łaźni. [...]

Zaraz po pojawieniu się w Europie [łaźnie] zaczęły się szybko upowszechniać. Czternastowieczny Londyn miał co najmniej osiemnaście zakładów kąpielowych, we Florencji zajmowały trzy lub cztery ulice. W 1292 roku w liczącym sobie 70 tysięcy ludności Paryżu działało dwadzieścia sześć łaźni [...].

Chociaż nadal ogromnie popularne, w XV i na początku XVI wieku łaźnie coraz częściej uchodziły za miejsca zakłócające porządek publiczny i sprzyjające występkom. Ale choć ta etykietka nadwątliła nieco pozycję domów łaziebnych, na ich upadku zaważyło nie tyle rozpasanie, co pewna choroba: osławiona dżuma [...].

W 1348 roku król Francji Filip VI polecił lekarzom z wydziału medycyny Uniwersytetu Paryskiego zbadać genezę zarazy. Za pierwszego winowajcę uznali [oni] katastrofalną koniunkcję Saturna, Jowisza i Marsa [...], uczeni dodali [...] [do przyczyn] gorące kąpiele wywierające niebezpiecznie rozpulchniający i osłabiający skutek na ciało. Pod wpływem gorąca i wody w skórze otwierały się pory, przez które zaraza łatwo przenikała do organizmu.*

Przez następne dwieście lat, gdy tylko pojawiało się widmo dżumy lub strach przed nią, natychmiast podnosił się krzyk: „Zaklinam was, unikajcie łaźni i kąpielisk, w przeciwnym razie umrzecie".

Katherine Ashenburg, *Historia brudu*, tłum. Aleksandra Górska, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2007, s. 68–82.

* **Katherine Ashenburg** (czyt. katrin aszenberg) – współczesna kanadyjska dziennikarka i pisarka, doktor literatury angielskiej i wykładowczyni uniwersytecka

koniunkcja – w astronomii: ustawienie ciał niebieskich i obserwatora w jednej linii

Przeciętna średniowieczna balia do kąpieli dla dorosłego człowieka miała pojemność co najmniej 40 litrów. Oznaczało to konieczność przyniesienia ze studni i podgrzania sporej ilości wody, którą po zakończeniu kąpieli wylewano na podwórko lub ulicę. Miniatura z francuskiego rękopisu z drugiej połowy XIII w.

Arabowie nie mieli zbyt dobrego zdania na temat czystości Europejczyków. Uważali, że chrześcijanie noszą swoje koszule tak długo, aż te się rozpadną. Sami – zgodnie z zaleceniami zawartymi w Koranie – bardzo dbali o higienę osobistą. Po zdobyciu Hiszpanii na niemal całym jej obszarze wybudowali łaźnie publiczne. Korzystali z nich zarówno mężczyźni, jak i kobiety – ale w inne dni. Na zdjęciu XI-wieczna łaźnia arabska w Jaén (czyt. haen) w Hiszpanii. Zajmuje powierzchnię 450 m^2 i jest jednym z największych tego typu zabytków w Europie.

Praca z tekstem

1. Wymień części ciała, do których ludzie w średniowieczu ograniczali higienę. **T1**
2. Wyjaśnij, dlaczego w Europie Zachodniej w XII w. pojawiły się łaźnie. **T1**
3. Podaj przyczynę zamykania łaźni w późnym średniowieczu. **T1**
4. Oceń, czy było łatwo utrzymywać higienę w średniowieczu. Odpowiedź uzasadnij. **T1**

infografika

Architektura romańska i gotycka

Sztukę romańską w Europie datuje się na X–XIII w. Sam termin jest znacznie młodszy, bo pojawił się dopiero w XIX w.

Charakterystyczne elementy architektury romańskiej:

- budowle o charakterze sakralnym wznoszone na planie prostokąta, krzyża łacińskiego lub koła;
- kamień głównym budulcem, przez co świątynie sprawiały wrażenie masywnych;
- oprócz funkcji religijnej – również funkcja obronna;
- prostota form przejawiająca się zarówno w bryle zewnętrznej, jak i wewnątrz (rzeźby i płaskorzeźby);
- stosowanie sklepień kolebkowych i krzyżowych;
- małe okna – przez co wewnątrz świątyni panował półmrok;
- układ świątyni halowy, rzadziej bazylikowy, jedno- lub trójnawowy;
- orientowanie kościoła na wschód, czyli w kierunku Jerozolimy (obowiązek ten zniesiono w połowie XVI w.).

Kościół romański

W świątyniach romańskich wznoszonych na planie krzyża łacińskiego wyróżnia się następujące elementy:

1. szeroka nawa główna
2. węższe nawy boczne
3. transept – nawa poprzeczna
4. prezbiterium – część ołtarzowa, w której mogli przebywać wyłącznie kapłani
5. apsyda – półokrągła część zamykająca prezbiterium
6. portal – ozdobne wejście do świątyni
7. sklepienie kolebkowe
8. wieża zakończona dachem w kształcie ostrosłupa
9. biforium – okno przedzielone na dwie części kolumną
10. triforium – okno przedzielone na trzy części dwiema kolumnami

Kościół w Tahull

Przykładem budowli w stylu romańskim jest XII-wieczny Kościół pod wezwaniem San Clemente (czyt. klemente) w Tahull na terenie Hiszpanii. W 2000 r. został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO (czyt. junesko).

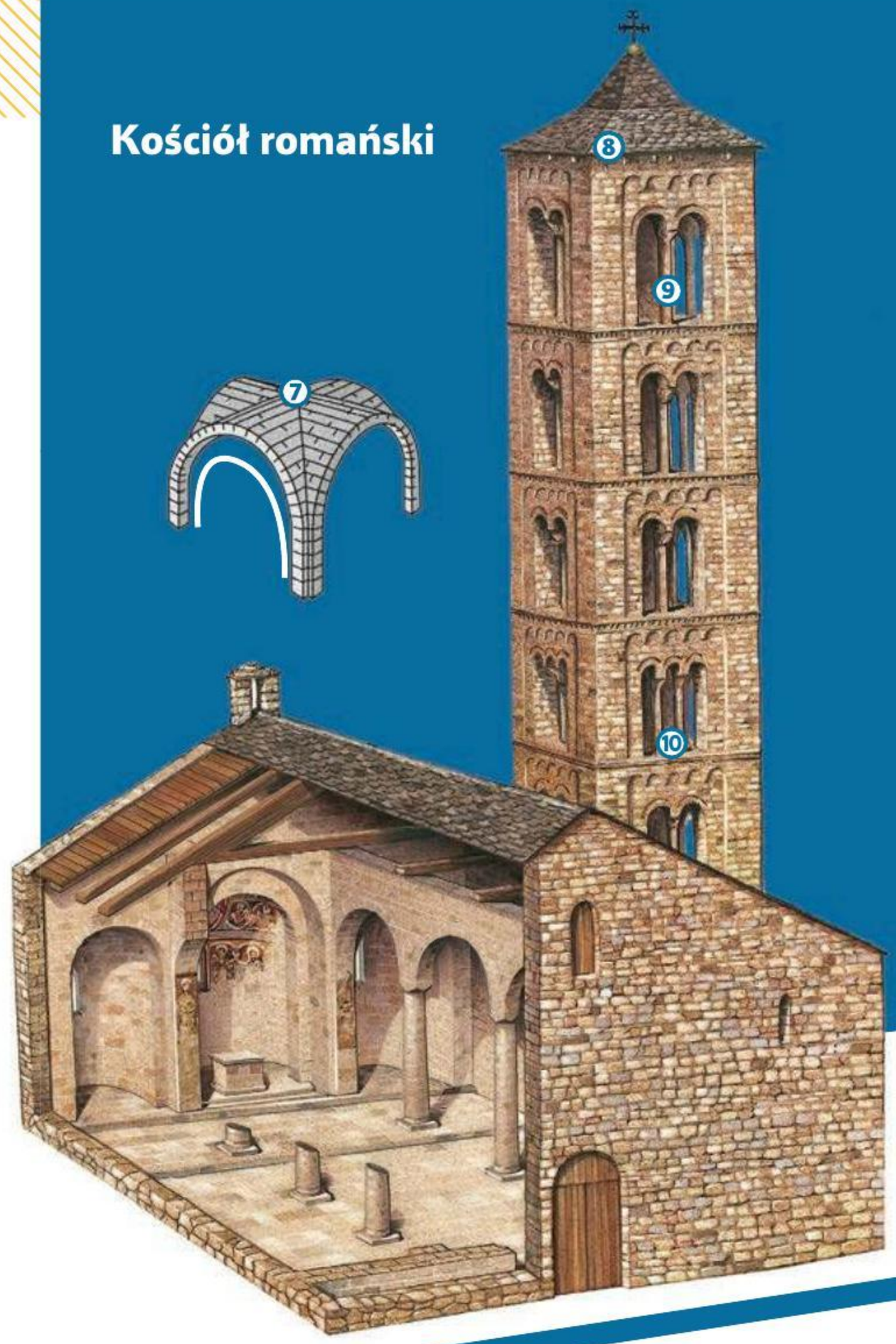

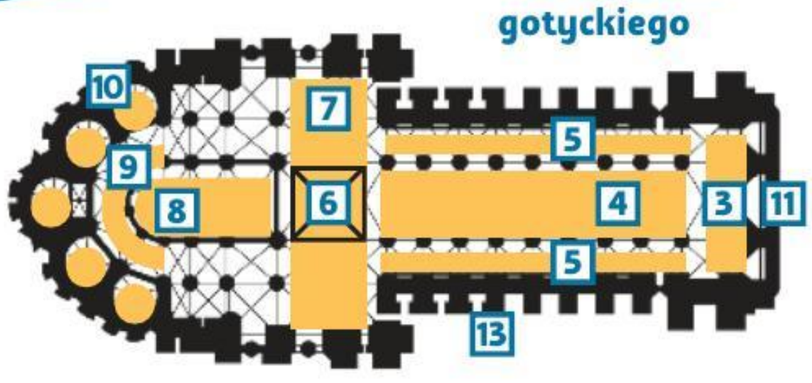

Kościół gotycki

Sztuka gotycka rozwijała się już od połowy XII w. Najwcześniej zmiany w architekturze i rzeźbie pojawiły się na terytorium Francji. Gotyk przetrwał do końca XV w.

Charakterystyczne elementy architektury gotyckiej:

- strzeliste (wysokie, smukłe) budowle;
- zastosowanie łuku ostrego dające możliwość kształtowania większej przestrzeni w świątyni;
- przypory częściowo przejmujące ciężar świątyni, co pozwoliło na wznoszenie wyższych budowli;
- sklepienia krzyżowo-żebrowe umożliwiające budowę większych okien, co dawało więcej światła w świątyni;
- trójnawowe bazyliki;
- bogate zdobienia świątyń zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz (np. polichromie, rozety);
- dwie wieże budowane zazwyczaj przy wejściu głównym.

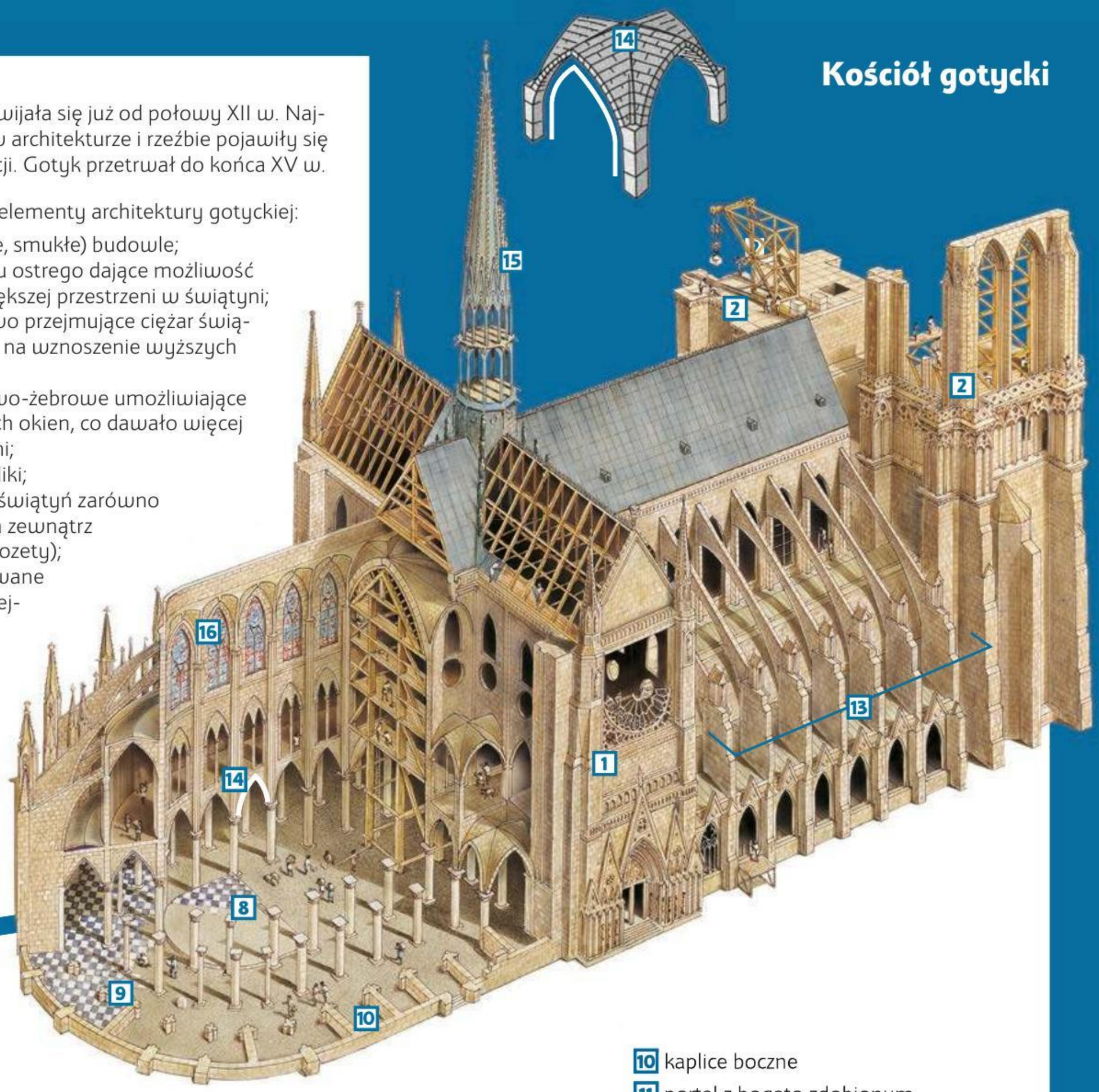

Kościół gotycki

Świątynie gotyckie najczęściej wznoszono na planie krzyża łacińskiego, rzadziej prostokąta. Składały się z następujących elementów:

1. fasada
2. wieża północna i wieża południowa
3. narteks – przedsionek
4. nawa główna
5. nawy boczne
6. skrzyżowanie
7. transept
8. prezbiterium zakończone apsydą
9. ambulatorium (ambit) – wąskie obejście powstające wokół prezbiterium w wyniku przedłużenia naw bocznych, odgrywało istotną rolę w świątyniach związanych z kultem pielgrzymkowym
10. kaplice boczne
11. portal z bogato zdobionym tympanonem
12. rozeta (okrągłe okno w kształcie rozwiniętego kwiatu)
13. przypory
14. sklepienie krzyżowo-żebrowe
15. strzelista wieża
16. okna z witrażami

Katedra Notre Dame (czyt. notr dam) w Paryżu

Jednym z najbardziej znanych zabytków sztuki gotyckiej w Europie jest Katedra Notre Dame w Paryżu, która powstała w XII–XIV w. Budowla ma konstrukcję pięcionawową, a nad głównym wejściem znajduje się tympanon przedstawiający scenę sądu ostatecznego. Katedra swoją popularność zawdzięcza m.in. powieści Wiktora Hugo (czyt. igo) *Katedra Marii Panny w Paryżu*. Pożar w 2019 r. spowodował ogromne zniszczenia budowli.

Praca z infografiką

1. Opisz cechy charakterystyczne budowli w stylu romańskim i gotyckim.
2. Wyjaśnij pojęcia: apsyda, prezbiterium i przypora.
3. Uzasadnij, że zaprezentowane na ilustracjach kościół w Tahull i Katedra Notre Dame są reprezentatywne dla swoich stylów.

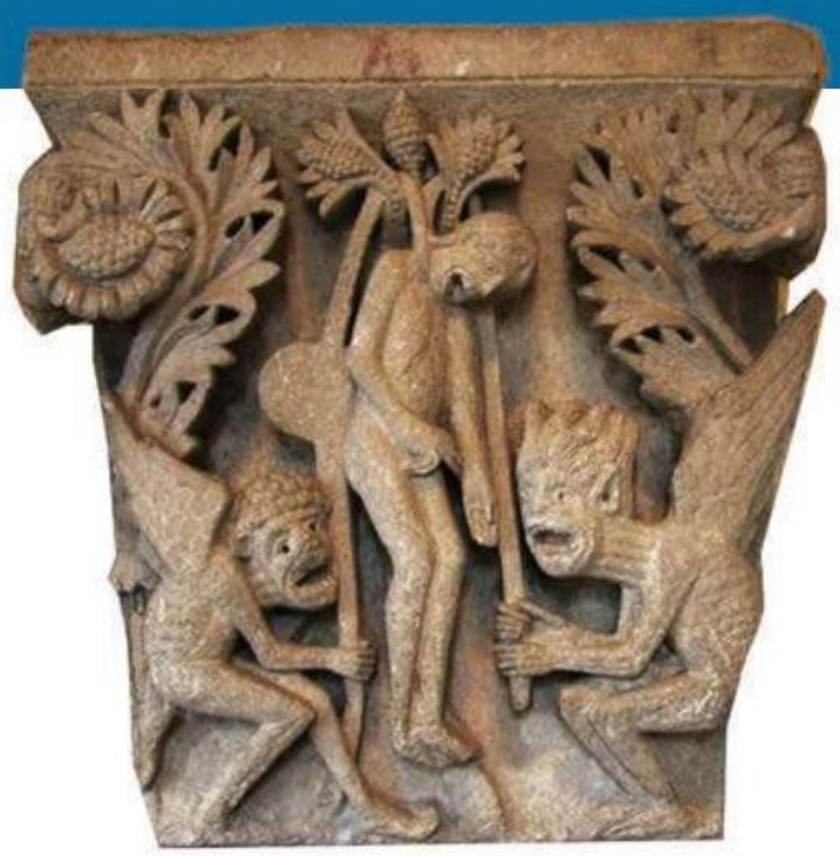

Romańskie kolumny były zwieńczone bogato zdobionymi kapitelami. Umieszczane na nich płaskorzeźby to uosobienia ludzkich cnót czy scen biblijnych. Na kapitelu kolumny znajdującej się w Katedrze św. Łazarza w Autun (czyt. otę) we Francji przedstawiono samobójstwo Judasza Iskarioty – ucznia Jezusa, który go zdradził. Apostołowi towarzyszą postacie dwóch diabłów. Płaskorzeźba pochodzi z XII w.

W przeciwieństwie do sztuki romańskiej gotyk na stałe zagościł w budownictwie świeckim. W stylu gotyckim powstawały okazałe kamienice, ratusze, budynki uniwersyteckie oraz bramy wjazdowe do miast. Jedną z nich jest wybudowana w XV w. w Lubece Brama Holsztyńska. W średniowieczu stanowiła ona część systemu fortyfikacyjnego siedziby Hanzy niemieckiej.

Sztuka romańska

W XI w. w Europie Zachodniej ukształtowała się **sztuka romańska**, która swój najpełniejszy wyraz znalazła w **architekturze**. W stylu romańskim tworzono głównie obiekty sakralne. Kościoły były budowane na planie prostokąta, krzyża łacińskiego lub koła. Charakteryzowały się grubymi, masywnymi murami i małymi oknami. Dzięki temu pełniły również funkcję obronną.

Przykładami architektury romańskiej są: katedra w Lund (Szwecja), opactwo w Cluny (czyt. klini, Francja), Bazylika św. Saturnina w Tuluzie (Francja), Klasztor Maria Laach (czyt. lach, Niemcy), Wielki Kościół św. Marcina w Kolonii (Niemcy). Oprócz budowli sakralnych powstawały także **rzeźby**, głównie z kamienia. Stanowiły zwieńczenia kolumn lub elementy zdobiące portale, czyli wejścia do kościołów.

Sztuka gotycka

W XII–XIII w. rozwinęła się **sztuka gotycka**. Jej najbardziej rozpoznawalne cechy to **smukłość** i **strzelistość budowli**, które przestały pełnić funkcję obronną. Dzięki zastosowaniu wielkich okien (często rozet) wnętrza stały się jaśniejsze. Okna zdobiono pięknymi **witrażami**, wykonywanymi z kolorowych szklanych płytek układanych we wzory. Wznoszono cieńsze niż dawniej mury, także z czerwonej cegły. Cechą charakterystyczną architektury gotyckiej było stosowanie łuków, które zarazem odciążały i wzmacniały konstrukcję budowli.

Budowle sakralne stawiano na planie krzyża łacińskiego (o wydłużonej belce pionowej). Rzeźbiony portal tworzył ozdobne wejście do kościoła. We wnętrzu umieszczano dzieła sztuki, w tym ołtarze z misterną ornamentyką. Na ścianach malowano freski przedstawiające sceny biblijne. Wzniesiona w połowie XII w. **Bazylika św. Dionizego** w Saint-Denis (czyt. sę deni) we Francji stała się wzorem dla innych świątyń. Przykładem architektury gotyckiej są katedry: Notre Dame w Paryżu, Notre Dame w Reims (czyt. ręs), św. Piotra w Kolonii, katedra w Canterbury (czyt. kanterbri) i fasada katedry w Sienie (czyt. sjenie). Kościoły budowane do ok. połowy XVI w. orientowano na wschód, czyli w kierunku Jerozolimy.

W gotyku powstało znacznie więcej niż w sztuce romańskiej **rzeźb figuratywnych** ukazujących ludzi i zwierzęta w ich naturalnych rozmiarach. Popularnym motywem była **pieta** – figura Matki Boskiej trzymającej na kolanach zdjętego z krzyża Jezusa Chrystusa. **Malarstwo** gotyckie cechowały realizm i dbałość o szczegóły. Najczęściej tworzono freski o tematyce religijnej. Najważniejszymi przedstawicielami malarstwa gotyckiego byli Włoch Giotto (czyt. dżjotto) i Flamandczyk Jan van Eyck (czyt. wan ejk). Giotto zasłynął jako autor fresków, których bohaterowie zachwycali realizmem – jak na słynnym obrazie *Opłakiwanie* ukazującym zmarłego Chrystusa w otoczeniu osób rozpaczających po jego śmierci. Z kolei portrety tworzone przez Jana van Eycka, np. *Portret małżonków Arnolfinich*, zwracały uwagę wiernym oddaniem rysów postaci i bogatą symboliką.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw cechy kultury średniowiecznej.
2. Wymień i opisz wzorce osobowe propagowane w kulturze średniowiecza.
3. Scharakteryzuj przemiany życia religijnego w średniowieczu.
4. Podaj przykłady zabytków romańskich i gotyckich w sztuce europejskiej.

Kultura średniowiecznej Europy

Podsumowanie 36

Cechy kultury średniowiecznej

Charakter uniwersalny – ujednolicenie wzorców osobowych i religijnych w Europie.
Teocentryzm – Bóg będący centrum życia.
Język łaciński – język ludzi wykształconych wprowadzający jednolity wzorzec kulturowy.
Czerpanie z antyku.
Wzorce osobowe – władca, rycerz, asceta.
Upowszechnienie się kultury rycerskiej.

Literatura

Twórczość głównie w języku łacińskim.
Epos rycerski, np. *Pieśń o Rolandzie*, będący wzorem dla *chansons de geste* – utworów sławiących czyny rycerskie.
Legendy arturiańskie – opowieści o królu Arturze i rycerzach Okrągłego Stołu.
Moralitety – utwory prezentujące losy bohatera dokonującego wyboru między dobrem i złem.
Trubadurzy – poeci i muzycy związani z kulturą rycerską.
XIII–XIV w. – początki twórczości w językach narodowych – Dante Alighieri oraz Giovanni Boccaccio.

Nauka i filozofia

Upowszechnienie scholastyki – prowadzenie dysputy, której celem było dociekanie prawdy.
Augustynizm (św. Augustyn z Hippony) i tomizm (św. Tomasz z Akwinu).

Uniwersytety – dwa wzorce

Bolonia
- nauczyciele i studenci osobami świeckimi
- rektor wybierany przez studentów
- uniwersytet autonomiczny

Paryż
- nauczyciele i studenci w większości osobami duchownymi
- rektor wybierany przez nauczycieli
- uniwersytet zależny od Kościoła

Przemiany w życiu religijnym

Przenikanie się wierzeń pogańskich i chrześcijańskich.
Kult świętych chrześcijańskich.
Wpływ nauk zakonników na przemianę duchową ludzi średniowiecza.

Architektura

Romańska (X–XIII w.)
- kamień podstawowym budulcem
- budowle o surowym, masywnym charakterze, grubych murach i małych oknach
- budowane na planie prostokąta, krzyża łacińskiego lub koła
- funkcja obronna świątyń

Gotycka (XII–XV w.)
- budowle z kamienia i czerwonej cegły
- lekkość, strzeliste wieże, okna wypełnione witrażami – świetliste wnętrza
- zastosowanie łuków i przypór odciążających konstrukcję
- budowane na planie krzyża łacińskiego

Polecane publikacje

Jacques Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1994.
Feliks Kiryk, *Nauk przemożnych perła*, Kraków 1986.
Urszula Świderska-Włodarczyk, *Homo militans. Rycerskie wzory i wzorce osobowe w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2018.

VII

Sprawdź się!

Schyłek średniowiecza

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- upadek Konstantynopola
- bitwa na Kosowym Polu
- wybuch wojny stuletniej
- początek wielkiej schizmy zachodniej
- śmierć Jana Husa

2. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Dante Alighieri
- Władysław III Warneńczyk
- Osman I
- Joanna d'Arc
- Jan Wiklif

- Angielski reformator religijny działający w XIV w., profesor na uniwersytecie w Oksfordzie. Za przekonania został pozbawiony stanowiska na uczelni.
- Bohaterka narodowa Francji. Wieśniaczka, która po objawieniach dowodziła armią francuską w czasie wojny stuletniej. Zginęła na stosie.
- Jeden z najwybitniejszych włoskich poetów, autor *Boskiej komedii* ukazującej wędrówkę przez zaświaty: piekło, czyściec i raj.
- Twórca Imperium Osmańskiego, nazywany przez Turków ojcem królów.
- Król Polski i Węgier. Postanowił zatrzymać napór Turków na Europę. W 1444 r. zginął w bitwie pod Warną.

3. Podaj przyczyny i skutki wojny stuletniej.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- husytyzm
- czarna śmierć
- Biblia ubogich
- ruch lollardów
- janczarzy
- żakieria

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- Jan Hus spłonął na stosie w trakcie soboru laterańskiego za głoszenie haseł sprzecznych z doktryną Kościoła Katolickiego.
- Po podboju Konstantynopola Turcy zmienili Kościół Hagia Sophia w meczet.
- Najstarsze uniwersytety powstały na terytorium Rzeszy Niemieckiej w Getyndze i Heidelbergu.
- Niewola awiniońska była okresem uzależnienia się papieży od monarchów francuskich.
- Epidemia dżumy spowodowała śmierć ok. miliona Europejczyków.

6. Wymień charakterystyczne cechy literatury średniowiecznej.

7. Podaj, czyją siedzibą stał się w XIV w. pałac przedstawiony na ilustracji.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Czarna śmierć była jedną z ważniejszych przyczyn niepokojów w Europie przełomu XIV i XV w. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Pałac w Awinionie.

Ostatni Piastowie. Jagiellonowie na polskim tronie

VIII

Ostatni Piastowie na polskim tronie – **Władysław Łokietek** i **Kazimierz Wielki** – skoncentrowali się na odbudowie państwa po blisko 200 latach **rozbicia dzielnicowego**. Król Polski Ludwik Węgierski, aby zapewnić sukcesję swojej córce, zdecydował się na wydanie **przywileju koszyckiego** dla szlachty. Kolejni władcy kontynuowali proces nadawania przywilejów, osłabiając swoją władzę. Początkowo nie przeszkadzało to państwu w odnoszeniu sukcesów. Polska zawarła unię z Litwą i rozpoczęło się panowanie dynastii **Jagiellonów**. Połączone siły polsko-litewskie pokonały Krzyżaków w **bitwie pod Grunwaldem**, a w trakcie **wojny trzynastoletniej** wojska polskie zdobyły Malbork i odebrały Krzyżakom Pomorze Gdańskie.

37 Zjednoczenie Polski przez Władysława Łokietka w XIV w.

1308
zajęcie Gdańska przez Krzyżaków

1311–1312
bunt wójta Alberta

1320
koronacja Władysława Łokietka

1327–1333
wojna z zakonem krzyżackim

1331
bitwa pod Płowcami

1333
śmierć Władysława Łokietka

Przypomnij

- Które ośrodki propagowały ideę zjednoczenia państwa polskiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do zjednoczenia ziem polskich przez Władysława Łokietka.

Po lekcji

- Opisuję proces zjednoczenia Polski przez Władysława Łokietka.
- Charakteryzuję zmiany terytorialne Polski za panowania Władysława Łokietka.
- Omawiam spór z Krzyżakami o Pomorze Gdańskie.

Początek panowania Władysława Łokietka

W okresie rozbicia dzielnicowego władcy poszczególnych księstw podejmowali próby zjednoczenia ziem polskich. Przemysł II, który w 1295 r. koronował się na króla Polski, władał dwiema ważnymi dzielnicami – Wielkopolską i Pomorzem Gdańskim. Chociaż nie rządził długo (kilka miesięcy po objęciu tronu został zamordowany), sam fakt koronacji był dla jego następców dodatkowym impulsem do kontynuowania dążeń zjednoczeniowych. Kolejny władca – król Czech Wacław II, który koronował się na króla Polski w 1300 r. – zjednoczył Małopolskę i Wielkopolskę. Przyjął też hołd lenny od większości książąt śląskich. Po śmierci monarchy i jego syna Wacława III ideę zjednoczeniową ponownie podjął **Władysław I Łokietek** – książę kujawski, wnuk Konrada Mazowieckiego.

Kraków w drugiej dekadzie XIV w. odegrał ważną rolę w procesie zjednoczenia Polski. Był miejscem przechowywania relikwii św. Stanisława. Miasto rozwijało się pod względem społeczno-gospodarczym, o czym świadczy wzrost liczby mieszkańców – z 2 tys. w połowie XIII w. do 12 tys. sto lat później. Drzeworyt z *Kroniki świata* Hartmanna Schedla (czyt. szedla) z 1493 r. przedstawia Kraków (po prawej) i Kazimierz (po lewej).

Władysław Łokietek w 1267 r. objął rządy nad księstwem brzesko-kujawskim. W 1288 r. włączył się do walk o panowanie w Krakowie, jednak musiał ustąpić na rzecz króla Czech Wacława II. Został wówczas zmuszony do opuszczenia kraju. Wygnanie spędził na dworze węgierskim. To właśnie dzięki wsparciu Węgier udało mu się powrócić do Polski w 1304 r. Zajął wówczas **ziemie sandomierską** i **łęczycko-sieradzką** oraz **część Kujaw**.

W 1306 r. objął władzę także w Krakowie i całej Małopolsce, co w kontekście zjednoczenia stanowiło krok milowy. **Małopolskę** i **Kraków** już od XI w. uważano za ostoję polskiej państwowości, stąd wywodziła się znaczna część elit, to tu znajdował się ważny dla całego kraju ośrodek kultu św. Stanisława.

Aby ugruntować panowanie w stolicy, Łokietek na 12 lat zwolnił mieszczan ze świadczeń i nadał miastu prawo składu. Zgodnie z nim kupcy przejeżdżający przez Kraków musieli się w nim na jakiś czas zatrzymać i wystawić swój towar na sprzedaż, co przynosiło korzyści mieszkańcom.

Władysław I Łokietek

(1259 lub 1260–1333)

Polski władca z dynastii Piastów, książę brzesko-kujawski, sieradzki, łęczycki. Od 1320 r. król Polski. Władał Małopolską i Wielkopolską oraz Kujawami. Te ostatnie wraz z Pomorzem Gdańskim i ziemią dobrzyńską utracił na rzecz Krzyżaków. Stłumił bunt mieszczaństwa w Krakowie. Jako pierwszy władca Polski koronował się w Krakowie. Marcello Bacciarelli (czyt. marczello bacziarelli), *Władysław Łokietek*, XVIII w., Zamek Królewski w Warszawie.

Utrata Pomorza Gdańskiego

Ugruntowanie władzy w Małopolsce umożliwiło Władysławowi Łokietkowi starania o przyłączenie innych dzielnic. W pierwszej kolejności postanowił odzyskać Pomorze Gdańskie. Kilka lat wcześniej znajdowało się ono w rękach polskiego króla Przemysła II, ale faktyczne rządy sprawowali tam przedstawiciele miejscowego możnowładztwa. W 1306 r. Łokietek ograniczył ich wpływy i rozciągnął swoją władzę na Pomorze Gdańskie.

Utrata pozycji sprowokowała możnowładców pomorskich do szukania pomocy u Brandenburczyków, którzy w **1308 r.** rozpoczęli oblężenie Gdańska. Łokietek nie mógł przybyć z odsieczą i zezwolił Gdańszczanom na zwrócenie się o pomoc do państwa krzyżackiego. Krzyżacy – mimo wcześniejszych zapewnień – zajęli miasto, a po odprawieniu polskiej załogi rozprawili się z popierającymi Brandenburczyków mieszczaństwem, rycerstwem i pomorską szlachtą. Szacuje się, że w **rzezi Gdańska** mogło zginąć co najmniej kilkadziesiąt osób. Następnie Krzyżacy rozpoczęli **podbój całego Pomorza Gdańskiego**. Co prawda w 1309 r. Władysław Łokietek podejmował próby dyplomatyczne odzyskania tego regionu, jednak zaproponowana przez zakon rekompensata finansowa była nie do zaakceptowania przez polskiego księcia. Pomorze Gdańskie na wiele lat znalazło się w granicach państwa zakonnego.

Władysław Łokietek prowadził z Krzyżakami wiele rokowań dotyczących Pomorza. Obraz Jana Matejki *Król Władysław Łokietek zrywa układy z Krzyżakami* nawiązuje do rozmów z 1311 r. między polskim władcą a wielkim mistrzem krzyżackim Karolem z Trewiru. Rokowania zakończyły się fiaskiem wskutek odmowy Łokietka. Obraz znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie.

M1 **Bunt wójta Alberta w *Kronice katedralnej krakowskiej*, XIV w.**

Roku 1312 mieszczanie krakowscy rozognieni wściekłością szału germańskiego, przyjaciele zdrady a skryci i zakapturzeni wrogowie pokoju, zbuntowali się przeciw Władysławowi, księciu Krakowa, Sandomierza i panu całego królestwa Polski, tak jak Judasz dający Chrystusowi pocałunek, choć przysięgą poręczyli bezpieczeństwo, to jednak zbywszy bojaźni Bożej, wprowadzili Bolesława, księcia opolskiego, który jednakże pojednał się z pomienionym Władysławem Łokietkiem, a zadawszy bardzo wiele szkód mieszczanom i uwięziwszy wójta Alberta, który był źródłem całej tej niegodziwości, ustąpił z miasta i powrócił do siebie. Bezpośrednio po jego ustąpieniu najjaśniejszy książę Władysław, wkroczywszy do tegoż miasta [Krakowa] ponownie, uwięził niektórych z mieszczan i zamknął w więzieniu pod strażą. Tych uwięzionych srogo włóczył końmi po całym mieście i przywleczonych do szubienicy poza miastem powiesił na niej sromotnie i nakazał, by trupy tak długo tam wisiały, aż zgniją ścięgna i rozluźnią się spojenia kości. Tegoż samego roku [1312] zbudował gród w mieście, zburzywszy dom wyżej wymienionego wójta, i wzniósł wieżę przy bramie wiodącej do [Kościoła] św. Mikołaja.

Dzieje ziemi krakowskiej w wypisach, oprac. Janina Bieniarzówna, Jan Małecki, Warszawa 1965, s. 30–31.

Bunt wójta Alberta

Jednym z najpoważniejszych przeciwników rządów Władysława Łokietka był król czeski Jan Luksemburski, od 1310 r. król czeski. Jako następca króla Polski Wacława II rościł sobie prawa do polskiego tronu. Uzyskał w tych staraniach poparcie krakowskich mieszczan, którzy doprowadzili w latach **1311–1312** do wystąpienia przeciwko Łokietkowi pod wodzą **wójta Alberta**. Bunt poparli mieszczanie niemieccy oraz biskup krakowski Jan Muskata.

Władysławowi Łokietkowi udało się stłumić rebelię, a jej uczestników surowo ukarał. Zlikwidowano dziedziczny urząd wójta, a obowiązujący dotychczas w księgach miejskich język niemiecki został zastąpiony przez łacinę. Miasto utraciło też część swoich przywilejów.

M2 Orzeł jako symbol odradzającego się Królestwa Polskiego pojawił się już w czasach Przemysła II. Oficjalnie jako godło zaczął być używany przez Władysława Łokietka. Monarcha ten widział w orle symbol stołecznego miasta Krakowa i idei zjednoczeniowej. Na ilustracji pieczęć monarchy z orłem przedstawionym w koronie i z rozpostartymi skrzydłami.

Koronacja Władysława Łokietka

Zakończenie kryzysu w Krakowie uspokoiło nastroje polityczne na ziemiach polskich. Dzięki temu Łokietek mógł kontynuować proces jednoczenia. Starał się zdobyć władzę w **Wielkopolsce**, co nastąpiło w **1314 r.**

Po podporządkowaniu sobie dwóch najważniejszych dzielnic – Małopolski i Wielkopolski – polski książę rozpoczął starania o koronację królewską. Wraz z szerokim gronem doradców (możnych, rycerzy i biskupów) opracował **petycję do papieża** z postulatem uznania prawa do korony. Posłowie udali się do Awinionu i podjęli negocjacje w tej sprawie.

Z punktu widzenia Stolicy Apostolskiej sprawa nie była jednoznaczna. Zabiegi dyplomatyczne u papieża podjął także król Czech Jan Luksemburski. Papież Jan XXII – mając na uwadze zarówno racje czeskiego władcy, jak i polskiego księcia – udzielił dyplomatycznej odpowiedzi. Częściowo uznał roszczenia władcy czeskiego do polskiej korony, ale jednocześnie potwierdził władzę Łokietka w Krakowie.

W tej sytuacji 20 stycznia **1320 r.** odbyła się **koronacja Władysława Łokietka** w katedrze na Wawelu. Data tej uroczystości jest uznawana w Polsce za symboliczny **koniec rozbicia dzielnicowego**.

M3 **Bulla papieża Jana XXII, 1319 r.**

Jan biskup [...] przewielebnym braciom arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i jego sufraganom [przesyła] pozdrowienie i apostolskie błogosławieństwo [...]. Żądaliście zatem, abyśmy ukochanego syna naszego, przesławnego męża Władysława, krakowskiego, sandomierskiego [...] księcia [...], słynnego odwagą i przezornością, zasobnego w wojsko i bogactwa, potężnego wielką liczbą poddanych, twierdz i grodów, z łaski naszej apostolskiej wynieśli na stolicę królewską i zgodnie królem Polski mianować i koronować zalecili. [...] Przyjęliśmy łaskawie pomienionego biskupa i złożone przezeń listy, wysłuchaliśmy z przychylnością prośby o przyznanie korony rzeczonemu księciu [...]. Wprawdzie posłowie ukochanego syna naszego Jana, dostojnego króla czeskiego*, do nas przybyli dopraszali się u stolicy naszej apostolskiej z pokorą, abyśmy wstrzymać raczyli przyznanie korony rzeczonemu księciu z przyczyny, iż król Jan rościł ze swej strony prawo do Królestwa Polskiego, co w swoim miejscu i czasie obiecywali udowodnić; ale tenże biskup po prze[d]łożonych wnioskach posłów twierdził przeciwnie i dowodził wiele razy, iż król [czeski] [...] żadnego nie może przywłaszczyć sobie prawa do Królestwa Polskiego, gdyż prawo to służy w zupełności samemu tylko księciu Władysławowi, jako królestwa tego prawemu dziedzicowi, które je prawem przyrodzonym odebrał po przodkach swoich w spadku; a stąd usilnie nalegał o przyznanie [...] księciu [Władysławowi] korony.*

My zatem, chcąc każdego przy prawach mu służących zostawić, osądziliśmy za rzecz słuszną wstrzymać się z wyrokiem takowego przyznania, przez co atoli nie myślimy bynajmniej przesądzać prawa, należącego wam i innym proszącym, którego wolno wam będzie używać, jak i kiedykolwiek zechcecie, bez ujmy i ubliżenia prawu cudzemu.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Toruń 1996, s. 109–110.

Praca z materiałami

1. Omów przyczyny buntu wójta Alberta. **M1**
2. Odtwórz przebieg wydarzeń podczas buntu wójta Alberta. **M1**
3. Wskaż podobieństwa i różnice w przedstawieniu orła na pieczęci Władysława Łokietka i we współczesnym godle Polski. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
4. Podaj, w jaki sposób papież określa Władysława Łokietka. **M3**
5. Wytłumacz, dlaczego papież wstrzymał się od wydania pozwolenia na koronację Władysława Łokietka. **M3**

* **sufragan** – tu: biskup diecezji (sufraganii) należącej do metropolii

król czeski – Jan Luksemburski, w latach 1310–1346 król Czech, syn cesarza Henryka VII

Polska na arenie międzynarodowej

Po zajęciu przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego strona polska złożyła skargę do papieża. Na jego polecenie powołano komisję, która miała zbadać zbrodnie, jakich zakon dopuścił się w Gdańsku. Jan XXII ustanowił sąd do rozstrzygnięcia sporu. **Proces** toczył się w latach **1320–1321 w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim**, a zakończył wyrokiem nakazującym Krzyżakom **zwrócić Pomorze Gdańskie** Polsce oraz wypłacić wysokie odszkodowanie. Krzyżacy odwołali się od tego wyroku, papież pod ich naciskiem go nie potwierdził i sprawa została zawieszona.

W tym czasie Polska znajdowała się w niekorzystnej sytuacji politycznej. Prawie zewsząd otaczali ją wrogowie: Marchia Brandenburska, państwo krzyżackie oraz Czechy rządzone przez Jana Luksemburskiego.

Spośród sąsiadów jedynie **Węgry pozostawały w sojuszu z Polską**. Zawiązano go w czasie pobytu polskiego księcia na wygnaniu i umocniono w 1320 r. przez małżeństwo córki Władysława Elżbiety Łokietkówny z królem węgierskim Karolem Robertem z rodu Andegawenów. Łokietek nawiązał także **kontakty z litewskim księciem** Giedyminem.

Elżbieta Łokietkówna była największą orędowniczką spraw polskich na dworze węgierskim. Umożliwiała jej to wysoka pozycja polityczna, jak na tamte czasy wyjątkowa u kobiety. Królowa brała udział w wielu istotnych spotkaniach, wydawała ważne edykty, a po śmierci męża posługiwała się pieczęcią monarszą w imieniu syna. Miniatura z XIV w. przedstawia Elżbietę i jej dzieci.

M4 Bitwa pod Płowcami według Jana Długosza, XV w.

Po zabiciu i położeniu pokotem znaczniejszych oddziałów nieprzyjacielskich [...] wojsko polskie dotarło do pozostałych mniej odważnych i słabszych chorągwi, te przerażone rzezią [...] krótko stawiały opór. [...] Gdy król Władysław sądzi, że odniósł całkowite zwycięstwo, pod wodzą wielkiego komtura [...] przybyło nowe wojsko [...], wszczęto nową walkę [...]. A gdy padł wielki komtur [...] z mnóstwem innych, znaczna część wrogów uległa rozbiciu i wpadła w popłoch [...]. Polakom przypadło pełniejsze zwycięstwo, gdyż Krzyżacy rzucili się do ucieczki.

Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, oprac. Zofia Kozłowska-Budkowska, Warszawa 1975, s. 209–210.

Wojna z zakonem krzyżackim

Działania Łokietka na arenie międzynarodowej w sprawie Pomorza Gdańskiego wywołały ostrą reakcję Krzyżaków, którzy zaczęli się sprzymierzać przeciwko Polsce z książętami mazowieckimi i zachodniopomorskimi oraz z Czechami. Uzyskali również poparcie cesarza i władcy Marchii Brandenburskiej.

Wojna zaczęła się w 1327 r. od najazdu Łokietka na ziemię chełmińską. W ciągu kilku kolejnych lat podejmowano wyprawy wojenne, które nie przynosiły rozstrzygnięcia. W **1331 r.** doszło do **bitwy pod Płowcami**. Szacuje się, że po stronie polskiej walczyło 4 tys. rycerzy, a Krzyżacy dysponowali 7-tysięczną armią. Bitwa pozostała nierozstrzygnięta.

Krzyżacy złupili Wielkopolskę oraz **podbili część Kujaw i ziemię dobrzyńską**. W 1332 r. dzięki mediacjom legata papieskiego strony zawarły roczny rozejm. W trakcie jego trwania, w 1333 r., Władysław Łokietek zmarł.

M5 Bitwa pod Płowcami opisana w *Kronice oliwskiej*, XIV w.

Oba wojska walczyły z niezwykłą zaciętością i wielu padło z obu stron [...]. Bitwa trwała dotąd, dopóki ci [Krzyżacy], którzy poszli naprzód, nie powrócili. Wtedy król, zmęczony walką, razem z wojskiem swoim uciekł [...]; w ucieczce tej wielu [Polaków], tak z jazdy, jak z piechoty, zostało zamordowanych; [tak] osiągnęli rycerze zakonni zwycięstwo i triumf.

http://spotkaniazhistoria.blogspot.com/2015/11/teksty-zrodowe-sredniowiecze.html [dostęp: 12.03.2025].

Przez wiele lat Płowce były uważane za miejsce wielkiego sukcesu Władysława Łokietka. W rzeczywistości władca wygrał bitwę pod Radziejowem, a pod Płowcami zdecydował się na odwrót. Obie bitwy przyczyniły się do znacznych strat w szeregach Krzyżaków i ich rezygnacji z dalszego marszu w celu połączenia się z armią czeską. Ilustracja współczesna.

M6 **Polska za panowania Władysława Łokietka**

Terytorium Królestwa Polskiego

Gdy Władysław Łokietek zmarł, w granicach Królestwa Polskiego znajdowały się Małopolska wraz z ziemią sandomierską i Wielkopolska. Zależne od Polski były ziemie sieradzka i łęczycka rządzone przez lokalnych książąt.

Poza granicami państwa polskiego pozostawały Pomorze Zachodnie, Pomorze Gdańskie, Śląsk i Mazowsze. Władcy Pomorza Zachodniego zostali podporządkowani margrabiom brandenburskim. Pomorze Gdańskie utrzymali w swych rękach Krzyżacy, którzy oderwali od Polski również ziemię dobrzyńską i Kujawy. Większość księstw śląskich w latach 30. XIV w. zhołdował król czeski Jan Luksemburski.

Praca z materiałami

1. Omów różnice w ujęciu tematu w obu tekstach. Wyjaśnij, z czego mogły one wynikać. **M4**, **M5**
2. Podaj nazwy dzielnic, które Władysław Łokietek posiadał przed 1306 r. **M6**
3. Wskaż na mapie miejsce bitwy z zakonem krzyżackim podczas rządów Władysława Łokietka. **M6**

W 1325 r. król Polski Władysław Łokietek i wielki książę litewski Giedymin zawarli sojusz antykrzyżacki. W jego wyniku doszło do małżeństwa syna Łokietka Kazimierza oraz córki Giedymina Aldony. Dzięki temu Polska nie tylko zapewniła sobie spokój na wschodnich rubieżach państwa, lecz przede wszystkim zyskała sojusznika w walce z Krzyżakami. Część historyków uważa, że zbliżenie między Polską i Litwą, które nastąpiło za panowania Łokietka, położyło podwaliny pod późniejszą unię obu państw. Fragment litografii *Królowe polskie z dynastyj Piastów* Teofila Żychowicza przedstawiający Aldonę, 1851 r.

Znaczenie panowania Władysława Łokietka

Mimo że Władysław Łokietek pozostawił po sobie państwo mające złe stosunki polityczne zarówno z Czechami, jak i zakonem krzyżackim czy Marchią Brandenburską, to nie można oceniać jego rządów negatywnie. Początkowo był władcą księstwa brzesko-kujawskiego, a dzięki determinacji i waleczności zdołał zjednoczyć dwie najważniejsze dzielnice – Małopolskę i Wielkopolskę. Jego koronacja na króla w 1320 r. w Krakowie potwierdziła pozycję tego miasta jako pełniącego funkcje stołeczne, a także zakończyła okres rozbicia dzielnicowego. Łokietek sprawił, że Polska zaczęła się liczyć na arenie międzynarodowej. Zawarte przez niego sojusze z Węgrami i Litwą wyprowadziły Polskę z izolacji.

Król przeprowadził ważne dla unifikacji państwa reformy, które polegały na wprowadzeniu centralnej kancelarii, jednolitej administracji i skarbowości. Następca Władysława Łokietka, jego syn Kazimierz Wielki, odziedziczył kraj co prawda zagrożony wojnami z sąsiadami, ale z pełnym skarbcem i przywiązany już do rodzimej dynastii piastowskiej.

Według legendy w czasie rywalizacji o tron między Władysławem Łokietkiem a Wacławem II książę piastowski przez sześć tygodni ukrywał się w jaskini w okolicach Ojcowa na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Pomocy Łokietkowi udzieliła lokalna ludność, która widziała w nim prawowitego władcę Polski. Do tej historii nawiązuje obraz Wojciecha Gersona *Łokietek pod Ojcowem* z końca XIX w., znajdujący się we Lwowskiej Galerii Sztuki.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw proces zjednoczeniowy Polski z uwzględnieniem roli Władysława Łokietka.
2. Opisz, jak się zmieniał obszar Polski za panowania Władysława Łokietka.
3. Scharakteryzuj starania Władysława Łokietka o przyłączenie do Polski Pomorza Gdańskiego.

Zjednoczenie Polski przez Władysława Łokietka w XIV w.

Podsumowanie

37

Droga Władysława Łokietka do zjednoczenia kraju

1304 – powrót Łokietka do kraju po wygnaniu, opanowanie ziemi sandomierskiej, łęczycko-sieradzkiej i części Kujaw.
1306 – objęcie władzy w Małopolsce.
1308 – rzeź Gdańska dokonana przez Krzyżaków, początek podboju całego Pomorza Gdańskiego.
1309 – utrata Pomorza Gdańskiego.
1311–1312 – bunt wójta Alberta w Krakowie, poparty przez króla czeskiego Jana Luksemburskiego.
1314 – opanowanie Wielkopolski.
1320 – koronacja w katedrze na Wawelu, koniec rozbicia dzielnicowego.

Spory z Krzyżakami

Wniesienie skargi do papieża w związku z zajęciem Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków.
1320–1321 – proces w Inowrocławiu oraz Brześciu Kujawskim, zakończony nakazem zwrotu Polsce Pomorza Gdańskiego (niewykonany).
Wojna z zakonem krzyżackim (1327–1333)
- 1331 – bitwa pod Płowcami
- utrata ziemi dobrzyńskiej i części Kujaw
- 1332 – rozejm

1333 – śmierć Władysława Łokietka.

Zasięg terytorialny państwa polskiego (1333)

Małopolska i Wielkopolska.
Ziemie sieradzka i łęczycka – zależne od Polski.

Znaczenie panowania Władysława Łokietka

Zjednoczenie najważniejszych ziem polskich pod berłem dynastii piastowskiej.
Koronacja w Krakowie – zakończenie rozbicia dzielnicowego.

Polecane publikacje

Edmund Długopolski, *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Kraków 2009.
Sławomir Leśniewski, *Drapieżny ród Piastów*, Kraków 2018.

38 Państwo Kazimierza Wielkiego

1333 początek panowania Kazimierza Wielkiego
1335 pierwszy zjazd w Wyszehradzie
1339 drugi zjazd w Wyszehradzie
1343 pokój wieczysty w Kaliszu
1349 przyłączenie Rusi Halickiej
1364 założenie uniwersytetu w Krakowie
1370 śmierć Kazimierza Wielkiego

Przypomnij

- Jaki był zasięg terytorialny państwa polskiego pod koniec rządów Władysława Łokietka?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przeobrażenia nastąpiły w Polsce za panowania Kazimierza Wielkiego.

Po lekcji

- Omawiam proces rozrostu terytorialnego państwa polskiego za rządów Kazimierza Wielkiego.
- Wymieniam przejawy wielokulturowości na ziemiach polskich.
- Oceniam panowanie Kazimierza Wielkiego, wskazując jego najważniejsze osiągnięcia.

W wyniku układu zawartego w Wyszehradzie w 1335 r. Kazimierz Wielki zobowiązał się do zapłacenia królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu ogromnej jak na owe czasy kwoty 20 tys. kop (1 kopa to 60) groszy praskich za zrzeczenie się pretensji do polskiej korony. Odszkodowanie to stanowiło ponad 4 tony czystego srebra (przy ówczesnej zawartości srebra w groszu 3,527 g). Za tę kwotę można było kupić: 40 tys. sztuk bydła, 6250 łanów ziemi, 4 tys. koni, 800 egzemplarzy Biblii, 40 kamienic w Krakowie. Na zdjęciu srebrny grosz praski z czasów Wacława II.

Kazimierz Wielki na tronie

W chwili śmierci Władysława Łokietka jego syn **Kazimierz III**, nazwany później **Wielkim**, miał 23 lata. W **1333 r. został koronowany na króla Polski**. Bezpośrednie rządy objął tylko nad Wielkopolską i Małopolską wraz z ziemią sandomierską. Ziemią sieradzko-łęczycką rządzili podlegli mu książęta, Mazowsze zachowywało samodzielność, większość Śląska uznawała zwierzchnictwo czeskie, a Pomorze Gdańskie, Kujawy, ziemie dobrzyńska i chełmińska były w rękach Krzyżaków. Polsce zagrażały Czechy i zakon krzyżacki, niechętni nowemu królowi byli także władcy Marchii Brandenburskiej. Dobre stosunki łączyły państwo polskie jedynie z Węgrami i Litwą. W początkowym okresie swych rządów Kazimierz unikał działań wojennych, ponieważ zdawał sobie sprawę, że mogłyby one zaprzepaścić dokonane z tak wielkim trudem zjednoczenie Polski. Wybrał drogę dyplomacji.

Jej pierwszym etapem było uregulowanie kwestii pretensji do korony polskiej króla czeskiego Jana Luksemburskiego. Na **zjazdach w Wyszehradzie** zorganizowanych w **1335** i **1339 r. władca Czech zrezygnował z ubiegania się o polski tron**. W zamian Kazimierz zobowiązał się do wypłaty bardzo wysokiego odszkodowania oraz uznał zwierzchnictwo Jana Luksemburskiego nad Śląskiem. Nie oznaczało to jednak, że Kazimierz zrezygnował z przyłączenia tych ziem do Polski. W 1345 r. doprowadził do wybuchu wojny polsko-czeskiej, ale nie przyniosła ona sukcesu polskiemu władcy. W kwietniu **1348 r.** nowy król czeski Karol Luksemburski włączył Śląsk do swego państwa. Wojnę zakończył **pokój w Namysłowie**, w wyniku którego **Śląsk** na kilkaset lat znalazł się **w granicach Czech**.

Stosunki z zakonem krzyżackim

Na **zjeździe wyszehradzkim** w 1335 r. zajęto się także sporem Polski z zakonem krzyżackim. W obradach uczestniczyli królowie Polski, Czech i Węgier oraz posłowie wielkiego mistrza krzyżackiego. Zdecydowano, że **Kujawy i ziemia dobrzyńska** mają wrócić do Polski, ale **Pomorze Gdańskie wraz z ziemią chełmińską** powinny pozostać częścią dóbr zakonnych. Kazimierz zwlekał z podpisaniem dokumentów pokojowych. Mógł sobie na to pozwolić, ponieważ po uregulowaniu kwestii jego prawa do korony pozycja międzynarodowa Polski była silniejsza.

Spór z Krzyżakami ciągnął się kilka lat. W **1339 r. w Warszawie** odbył się **sąd papieski**. Zgodnie z jego decyzją zakon miał zwrócić Polsce wszystkie zagrabione ziemie, w tym Pomorze Gdańskie i Kujawy, oraz wypłacić bardzo wysokie odszkodowanie za niszczące najazdy na polskie ziemie. Krzyżacy złożyli odwołanie. Wówczas papież uchylił wyrok i polecił wrócić do ustaleń wyszehradzkich, do których dodał wysokie odszkodowanie dla Polski. Ostatecznie w **1343 r.** zawarto w **Kaliszu pokój wieczysty**, na mocy którego **polski władca odzyskał Kujawy i ziemię dobrzyńską**, a Pomorze Gdańskie stało się wieczystą jałmużną zakonu krzyżackiego. Zakon zatrzymał także ziemię chełmińską. Pokój kaliski formalnie zakończył trwającą od 1327 r. wojnę polsko-krzyżacką.

Podbój Rusi Halickiej

Kazimierz Wielki prowadził również politykę **ekspansji na wschód**, chcąc zdobyć kontrolę nad szlakami handlowymi przebiegającymi przez te ziemie. Wykorzystując rozbicie dzielnicowe Rusi, w latach 40. XIV w. kilkakrotnie wyprawiał się na tereny księstw ruskich. W **1349 r. przyłączył do Polski Ruś Halicką** z ważnymi ośrodkami we Lwowie i w Haliczu. W kolejnych latach kontynuował ekspansję na wschód. W **1366 r.** włączył w granice państwa polskiego **część Rusi Włodzimierskiej** (południowy Wołyń) oraz **Podole**.

Na podbitych terenach jako swoich namiestników osadzał przedstawicieli miejscowych elit – książąt i bojarów. Nie tracili oni stanowisk ani statusu majątkowego, dzięki czemu akceptowali zwierzchnictwo Kazimierza Wielkiego.

Kazimierz III Wielki

(1310–1370)

Król Polski od 1333 r. Ponaddwukrotnie powiększył obszar Królestwa Polskiego. Na drodze dyplomatycznej odzyskał od Krzyżaków Kujawy i ziemię dobrzyńską. Poszerzył granice Polski na wschodzie kosztem księstw ruskich. Wzmocnił władzę królewską i rozwinął kraj pod względem gospodarczym. Założył uniwersytet w Krakowie. Wraz z jego śmiercią wygasła dynastia Piastów. Jan Matejko, *Kazimierz Wielki*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

Ekspansji terytorialnej Kazimierza Wielkiego na wschód towarzyszyły ogromne przemiany kulturowe i gospodarcze zachodzące na ziemiach nowo przyłączonych do Królestwa Polskiego. W symboliczny sposób przedstawił to Jan Matejko na obrazie *Powtórne zajęcie Rusi. Bogactwo i oświata. R.P. 1366*. Artysta ukazał moment wkopania kamienia węgielnego pod budowę katedry metropolitalnej we Lwowie. W wydarzeniu mieli uczestniczyć przedstawiciele różnych wyznań: katolicyzmu 1, prawosławia 2 i judaizmu 3. Obraz powstał w 1888 r., obecnie znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

Osadnictwo żydowskie na ziemiach polskich sięga XI w. Jednak najwięcej wyznawców judaizmu przybyło na polskie ziemie w czasach Kazimierza Wielkiego. W XIV w. na terenie Polski istniało 12 gmin żydowskich, a wiek później – już ponad 100. Największe z nich znajdowały się w Poznaniu, Krakowie i we Lwowie. Jan Matejko, *Przyjęcie Żydów 1096*, fragment obrazu z 1889 r., obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie.

Kazimierz Wielki przeszedł do historii jako orędownik tolerancji religijnej. Monarcha wydał specjalne przywileje regulujące funkcjonowanie gmin żydowskich w Wielkopolsce i Małopolsce. Na zdjęciu karta tytułowa okolicznościowego wydania statutu kaliskiego z ilustracjami Artura Szyka z 1927 r. przedstawiająca Kazimierza Wielkiego.

Wielokulturowe państwo

Polityka Kazimierza Wielkiego przyczyniła się do powiększenia terytorium państwa, a tym samym **zmiany struktury społecznej i wyznaniowej ludności**. Po przyłączeniu Rusi wewnątrz państwa polskiego znalazły się tereny zamieszkane przez wyznawców prawosławia kultywujących inne tradycje. Król polski uszanował religię i miejscowe zwyczaje **Rusinów**. Władzę pozostawił w rękach urzędników wywodzących się z tamtych terenów. Nowe ziemie na obszarach wschodnich kolonizowali jednak polscy osadnicy. Władca obdarowywał Polaków ziemiami ruskimi, a Rusinów – ziemiami polskimi. Dzięki temu zacieśniała się więź między wszystkimi mieszkańcami powiększonego królestwa.

Wymianę kulturową wzmacniały również handel oraz migracje ludności. Do **strefy czarnomorskiej** prowadziły dwa szlaki handlowe – pierwszy z Niemiec przez Wrocław, Kraków i Lwów, a drugi znad Bałtyku przez Toruń, Kraków i Lwów. Z Półwyspu Bałkańskiego przybywali pasterze wołoscy. Zasiedlali tereny górskie, gdzie łącząc się z miejscową ludnością, dali początek grupom etnicznym żyjącym do dziś – **Łemkom**, **Bojkom** i **Hucułom**. W Polsce żyli również **Niemcy**, przybywający tu jako osadnicy już od XIII w. Byli to głównie kupcy, rzemieślnicy i chłopi. Przyczynili się do rozwoju miast i wsi, lokowanych na prawie niemieckim. W miastach, głównie na terenach południowo-wschodnich, można było spotkać pochodzących z Armenii **Ormian**. Na mocy przywilejów królewskich otrzymali oni odrębne prawa religijne, samorządowe i sądownicze. Osobną społeczność w części miast stanowili kupcy i bankierzy przybyli z Włoch.

Już od XI w. do Polski licznie napływała **ludność żydowska**, która szukała bezpiecznego azylu przed prześladowaniami religijnymi trwającymi w krajach Europy Zachodniej. Szybko doceniono rolę Żydów jako grupy stymulującej rozwój gospodarczy kraju. W czasach Kazimierza Wielkiego liczba wyznawców judaizmu znacznie wzrosła. Sprzyjało temu m.in. korzystne ustawodawstwo. W 1334 r. władca rozszerzył na cały kraj obowiązywanie statutu kaliskiego, wydanego przez księcia Wielkopolski Bolesława Pobożnego w 1264 r. Statut **regulował sytuację ludności żydowskiej**. Gwarantował wolność osobistą, swobodę wyznania, podróżowania oraz handlu, a także istnienie sądów żydowskich i osobnych sądów dla spraw, w których brali udział zarówno Żydzi, jak i chrześcijanie. Potwierdzany przez kolejnych władców był podstawowym aktem prawnym, który zapewniał wyznawcom judaizmu bezpieczne życie. Dzięki temu Żydzi mogli swobodnie praktykować swoją religię i zachować odrębną tożsamość.

Polska czasów Kazimierza Wielkiego, a następnie Jagiellonów, stała się **państwem wieloetnicznym i wielowyznaniowym**. W jej granicach żyli ludzie mówiący różnymi językami: polskim, litewskim, ruskim, niemieckim, ormiańskim, jidysz. Wyznawali odmienne religie: katolicyzm, prawosławie, judaizm. Sąsiedztwo przedstawicieli różnych nacji i wyznań uczyło życia w różnorodnym środowisku i wzbogacało polską kulturę.

Reformy wewnętrzne

Kazimierz Wielki przeprowadził wiele reform wewnętrznych, które odegrały ogromną rolę w procesie integracji kraju. Jedną z nich był **podział administracyjny** królestwa na **starostwa**, za których zarządzanie odpowiadali **starostowie**. Urząd ten – powołany już za Wacława II – zyskał na znaczeniu w okresie panowania ostatniego z Piastów kosztem pozycji dawnych urzędników dworskich. Do obowiązków starosty należało reprezentowanie króla i dowodzenie pospolitym ruszeniem z danej ziemi. Ponadto starosta zarządzał zamkami, pełnił funkcję sędziego oraz czuwał nad bezpieczeństwem i porządkiem.

Rządy króla wspierała **rada królewska**, która była jego organem doradczym. Do ważnych urzędników należeli również: **marszałek** odpowiadający za bezpieczeństwo kraju, **kanclerz** zarządzający kancelarią królewską oraz **podskarbi** sprawujący pieczę nad majątkiem królestwa i mennicą.

Król podjął się także regulacji ustawodawstwa. **Ujednoliceniu systemu prawnego** służyły dwa akty prawne – dla Wielkopolski (statut piotrkowski, ok. 1357 r.) oraz dla Małopolski (statut wiślicki, ok. 1360 r.), określane wspólnie **statutami wiślicko-piotrkowskimi**. Oparto je na prawie zwyczajowym (tradycyjnym), z uwzględnieniem XIV-wiecznych warunków ekonomicznych i społecznych. Przepisy te to jedna z pierwszych regulacji systemu prawnego w Polsce.

W czasach panowania ostatnich Piastów wiece ogólnokrajowe, w których brali udział najważniejsi urzędnicy świeccy i duchowni oraz możnowładcy, decydowały o najistotniejszych sprawach państwowych. Stały się one zalążkiem przyszłego sejmu walnego. Miniatura z XIV w. ukazuje wiec z czasów Kazimierza Wielkiego.

Poprzednicy Kazimierza Wielkiego nie pozostawili po sobie uregulowań prawnych obowiązujących w całym państwie. Ograniczali się do potwierdzania lokalnych praw zwyczajowych. Karol Marconi (czyt. markoni), *Nadanie statutu wiślickiego przez Kazimierza Wielkiego*, grafika z XIX w.

M2 Wykonana najprawdopodobniej w początkach panowania Kazimierza Wielkiego pieczęć majestatyczna ukazywała władcę siedzącego na tronie. Monarcha trzyma w dłoniach insygnia władzy królewskiej – berło oraz jabłko. Na głowie ma koronę ozdobioną liliami. Pieczęcie majestatyczne służyły monarchom do uwierzytelniania wydawanych przez nich dokumentów.

M1 **Statut wiślicki Kazimierza Wielkiego, ok. 1360 r.**

My, Kazimierz III, z Bożej łaski król Polski itd., wraz z prałatami, baronami, resztą szlachty i poddanymi naszymi, spostrzegłszy i zważywszy, że w ziemiach i państwie, podległych naszej władzy, sprawy w sądach są częstokroć nie jednakowo, lecz podług rozmaitych zapatrywań, w różny sposób roztrząsane, decydowane i określane, a skutkiem tej rozmaitości sprawy sądowe niekiedy po wielokrotnych udrękach, kłótniach i sporach pozostają nierozstrzygnięte i ciągną się jakby w nieskończoność, przeto na chwałę Boga [...] i ku doskonałemu pożytkowi i korzyści poddanych naszych postanowiliśmy rozmaitość wyroków sądowych [...] zupełnie usunąć. Wyrażamy więc naszą wolę i postanawiamy, żeby w przyszłości po wsze czasy takie same ustawy i postanowienia były uznawane, wykonywane i przestrzegane przez wszystkich poszczególnych sędziów, urzędników i ich podwładnych oraz przez resztę naszych poddanych i ziem naszych mieszkańców. [...] Ponieważ godność króla i obrona całego królestwa zasadza się* na zbrojnej sile wojskowej, przeto każdy rycerz podług wielkości i rodzaju dóbr swoich i dochodów jest obowiązany z pewną liczbą zbrojnych ludzi służyć i być pożytecznym państwu, jako że dobra jego są wolne, na prawie rycerskim postanowione i wyjęte spod wszelakiego ciężaru. Postanawiamy też, że baronowie i szlachta nasza ziem Polski są obowiązani wobec nas i naszych następców w Królestwie Polskim pełnić służbę wojskową i w broń się zaopatrzyć i służyć tak, jak najlepiej i najskuteczniej potrafią; ale poza granicami Królestwa nie są obowiązani nam służyć, chyba że otrzymają dostateczne wynagrodzenie lub zostaną przez nas specjalnie uproszeni.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 181–182.

* **prałat** – tu: biskup
zasadzać się – opierać się na czymś

Organizacja sądownictwa w Królestwie Polskim odpowiadała podziałowi na stany – istniały osobne sądy dla duchownych, mieszczan i chłopów. W miastach korzystano z procedur prawa niemieckiego. Od wyroków mieszczanie mogli się odwoływać do sądu wyższej instancji, jakim dla prawa niemieckiego był sąd w Magdeburgu. Kazimierz Wielki uważał, że szukanie sprawiedliwości za granicą obniża prestiż państwa. Aby przejąć kontrolę nad sądami prawa niemieckiego niższej instancji i ukrócić odwoływanie się do sądu w Magdeburgu, utworzył **sąd odwoławczy** w Krakowie.

Kazimierz Wielki czerpał dochody z różnych źródeł. Do najważniejszych należały **domena królewska** oraz **regalia** – zwłaszcza przynoszące olbrzymie zyski żupy solne w Bochni i Wieliczce. Dochody władcy pochodziły też z rozwijającego się handlu. Przybywający z zagranicy kupcy musieli uiszczać **cła** (opłaty od towarów) w królewskich komorach celnych. Ponadto kupcy płacili **myto** za przewóz towarów przez rogatki, mosty, promy oraz groble. Skarbiec królewski zasilały również dochody uzyskane na lokalnych targach.

Aby zwiększyć zasoby finansowe państwa, król przeprowadził reformę podatkową. Ustanowił **poradlne** – powszechny i stały podatek w wysokości 12 groszy od łanu, nałożony na chłopów pracujących w dobrach rycerzy i duchownych. Unifikacji państwa i podniesieniu jego prestiżu miała służyć reforma monetarna. Król polecił bić nową monetę – **grosz krakowski**. Jednak małe zasoby srebra sprawiły, że reforma udała się połowicznie i większych rozliczeń dokonywano w groszu praskim, bitym w Czechach.

Domena królewska
Ziemie należące do władcy. Stanowiły ok. 1/6 powierzchni całego kraju. Zwykle władca przekazywał je w dzierżawę bądź zastawiał, gdy brakowało pieniędzy w skarbcu królewskim. Osoby, które dzierżawiły królewszczyzny, płaciły czynsz zwany tenutą.

Regalia
Uprawnienia zastrzeżone dla władcy, np. bicie monety, czerpanie zysków z kopalń itp.

Praca z materiałami

1. Podaj przyczynę wydania statutu wiślickiego. **M1**
2. Wymień powinności rycerstwa względem państwa. **M1**
3. Omów reformy wewnętrzne przeprowadzone przez Kazimierza Wielkiego. **M1**
4. Opisz, w jaki sposób przedstawiono monarchę na pieczęci. **M2**

Król starał się wspierać rozwój gospodarczy kraju, a w szczególności handel. Jednym z przejawów jego polityki w tym zakresie było **lokowanie nowych miast**. Kazimierz założył ich ponad 100. Miasta otrzymywały od króla liczne przywileje, w tym prawo składu, dzięki czemu się bogaciły.

Dużą część dochodów przeznaczano na wydatki wojskowe. W dalszym ciągu podstawą armii było **pospolite ruszenie**. Kazimierz Wielki wprowadził podział wojsk na chorągwie, z których każda była oznaczona innym symbolem należącym do danego rodu lub terytorium. Za jego czasów przy granicach zbudowano kilkadziesiąt **zamków**. W wielu miastach król sfinansował również rozbudowę **murów miejskich**.

Zakończenie wyniszczających wojen oraz uporządkowanie stosunków wewnętrznych przyczyniło się do rozwoju wsi i miast. Ostatecznie wykształcił się **stan chłopski**, który był ważnym ogniwem w gospodarce państwa.

Reformy króla sprawiły, że Polska stała się liczącym się państwem w Europie. Symbolem jej wielkości był zorganizowany w **1364 r. zjazd krakowski**. Spotkali się na nim władcy europejscy zaproszeni przez polskiego króla. Zjazd podniósł prestiż Kazimierza Wielkiego i wzmocnił jego pozycję wśród władców europejskich. Do historii przeszła urządzona wówczas wystawna biesiada zwana **ucztą u Wierzynka**.

M3 **Zjazd monarchów w Krakowie w świetle *Kroniki katedralnej krakowskiej*, XIV w.**

Ponieważ [Kazimierz] u wszystkich królów był w wielkim poważaniu, chcąc więc okazać chwałę swojego Królestwa, [...] wydał w mieście Krakowie wielką ucztę, na której byli obecni Karol, cesarz rzymski i król czeski [...], król węgierski [...], król Cypru [...], wszyscy książęta polscy [...] i różnych ziem rycerstwo. Jaka była wesołość na tej uczcie, jaka wspaniałość, sława i obfitość, opisać niepodobna, chyba powiedzieć tylko, że wszystkim dawano więcej, niż sami sobie życzyli. Powrócili ci królowie i książęta do siebie, przyrzekłszy i umocniwszy wzajemną pomiędzy sobą przyjaźń, przez Kazimierza zaś, króla polskiego, obdarzeni królewskimi, wielce cennymi upominkami.

Stanisław Helsztyński, *Janko z Czarnkowa*, Warszawa 1977, s. 97–98.

M4 Słynna uczta będąca częścią zjazdu monarchów według legendy została zorganizowana przez bogatego mieszczanina Mikołaja Wierzynka 1. Tak naprawdę zapłaciła za nią rada miejska Krakowa. Zabawy i biesiady trwały blisko trzy tygodnie. Wśród znamienitych gości zaproszonych przez Kazimierza Wielkiego 2 znaleźli się: cesarz Karol IV Luksemburski 3, król Węgier Ludwik Węgierski 4 oraz król Cypru Piotr 5. Nie zabrakło również książąt i wysokich urzędników z innych państw. Obraz Bronisława Abramowicza *Uczta u Wierzynka*, 1876 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Praca z materiałami

1. Wymień władców uczestniczących w zjeździe krakowskim. **M3**, **M4**
2. Opisz, w jaki sposób Kazimierz Wielki przyjął gości. **M3**, **M4**

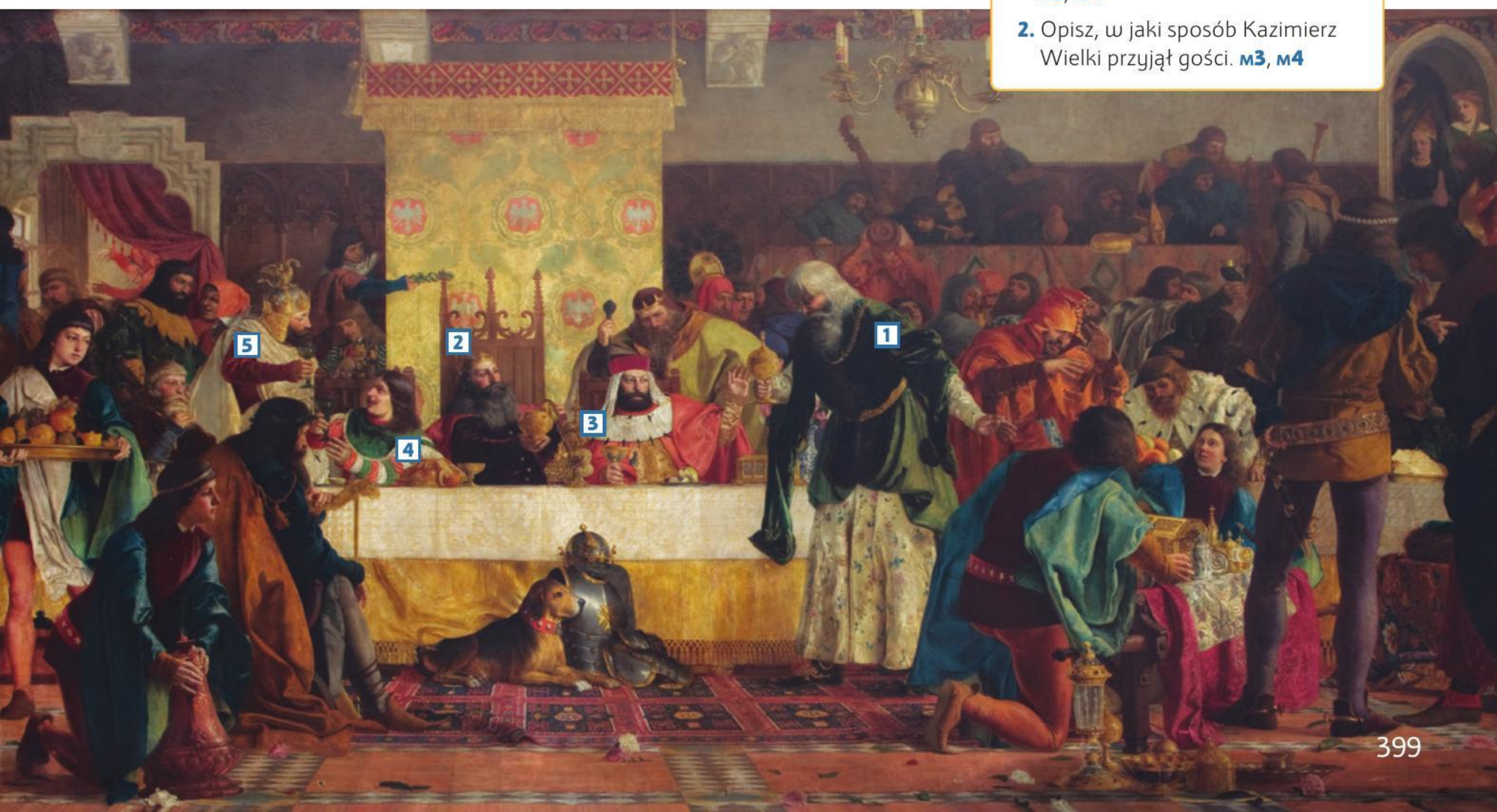

Kazimierz Wielki miał cztery żony. Ślub z trzecią z nich wziął w trakcie drugiego małżeństwa. Dopuścił się tym samym bigamii – przestępstwa surowo ściganego i karanego w chrześcijańskiej Europie. Czwarty związek małżeński zawarł w czasie trwania dwóch poprzednich, co stanowiło podwójną bigamię. Wybuchł skandal, ale ze względu na swoją wysoką pozycję król nie poniósł kary.

Kultura i nauka

Za rządów Kazimierza Wielkiego powstawały **budowle gotyckie**, których fundatorem często był sam król. Wspierał on również rozwój sztuki. Z okresu jego panowania pochodzi wiele cennych rzeźb, relikwiarzy i przedmiotów liturgicznych, nawiązujących do ówczesnych trendów w sztuce europejskiej. Z jego inicjatywy **rozbudowano zamek na Wawelu**. Król wiedział, że dzięki mecenatowi artystycznemu wzmacnia swój prestiż i autorytet.

Jednym z największych osiągnięć Kazimierza Wielkiego było założenie **uniwersytetu w Krakowie**. Uczelnia powstała w **1364 r.** i była wzorowana na uniwersytetach w Bolonii i Padwie. Studenci wybierali rektora oraz mieli zagwarantowane niewygórowane ceny kwater w mieście. Na uczelni wykładano prawo rzymskie i kanoniczne oraz medycynę i sztuki wyzwolone (zob. s. 212). Uniwersytet krakowski jest jedną z najstarszych uczelni na świecie i drugą po uniwersytecie praskim w Europie Środkowej.

M5 **Dyplom założenia uniwersytetu w Krakowie w 1364 r.**

A nasamprzód wszyscy przyjeżdżający do uniwersytetu lub z niego wracający na wszystkich i na każdym z osobna przechodach*, mostach, grodach i strażach, w całym Królestwie naszym ustanowionych, żadnego nie mają płacić przechodnego cła, myta i opłaty [...]. Również gdyby rodzice lub przyjaciele jakiego scholara* w jadło i napoje jakiekolwiek zaopatrzyć go chcieli, wszystko to do wzmiankowanego miasta Krakowa ma wolno wejść bez opłacania jakiegokolwiek cła [...]. Piekarze zaś, scholarom chleb wypiekający, i młynarze, ziarna ich mielący, niech się nie ważą więcej od nich wyciągać nad to, co im obywatele pomienionego miasta płacić zwykli. Gdyby również (co niech Bóg uchowa) jakiś nasz poddany któregoś ze scholarów lub z ich czeladzi* w granicach Królestwa naszego jawnie lub tajemnie obrabował z koni, pieniędzy lub rzeczy, obowiązani będziemy natychmiast po wniesieniu przez niego skargi przed nas szkodę mu wynagrodzić, a złoczyńcy poszukiwać i z tym według brzmienia prawa postąpić. Urządziliśmy odtąd szkoły potrzebne dla czytania prawa kanonicznego, cywilnego, nauk lekarskich i umiejętności wyzwolonych i wyznaczamy mieszkania przyzwoite dla doktorów, mistrzów, scholarów, pisarzy, księgarzy i bedelów*. [...] Wyznaczamy także płace na katedry i przekazujemy je na żupy solne wielickie, tak iż nasz żupnik doktorom i mistrzom uczącym będzie obowiązany płacić je co kwartał w Krakowie.*

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 270–271.

*
nasamprzód – najpierw
przechód – droga, bród
scholar – student
czeladź – służba
bedel – woźny

Śmierć króla i bilans jego rządów

Król Kazimierz Wielki zmarł w **1370 r.** w wyniku rany, którą odniósł po upadku z konia. Jego śmierć zakończyła panowanie dynastii Piastów w Polsce.

W ciągu 37 lat rządów król uczynił z Polski silne państwo. Terytorium kraju znajdujące się pod jego władzą wzrosło ponaddwukrotnie, choć poza granicami pozostały Śląsk (w rękach czeskich) i Pomorze Gdańskie (przy zakonie krzyżackim). Zacieśniły się za to związki z Mazowszem, które złożyło królowi hołd lenny. Zajęcie ziem ruskich spowodowało, że Polska przesunęła swoje zainteresowanie ku wschodniej granicy. Dzięki rozważnej polityce i sprawnej dyplomacji władca uchronił kraj przed groźbą konfliktu zbrojnego z Czechami oraz zakonem krzyżackim.

Wspieranie handlu, zakładanie miast i reformy wewnętrzne przyczyniły się do rozwoju gospodarczego Polski. Kronikarz Jan Długosz dokonania króla w tej dziedzinie ujął w słowach: **„zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną”**. Dzięki królewskiemu mecenatowi powstały kościoły, kaplice, liczne dzieła rzemiosła artystycznego, a także księgi. Największą zasługą króla dla rozwoju kultury duchowej było utworzenie uniwersytetu w Krakowie.

Kazimierz jest jedynym polskim władcą, który z uwagi na swoje osiągnięcia otrzymał od potomnych przydomek „Wielki”.

Praca z materiałami

1. Podaj uprawnienia nauczycieli uniwersytetu w Krakowie. **M5**
2. Wyjaśnij, skąd miały pochodzić pieniądze na opłacanie nauczycieli akademickich. **M5**
3. Przedstaw udogodnienia, jakie wprowadzono dla studentów, by zachęcić ich do studiowania na uniwersytecie krakowskim. **M5**
4. Wytłumacz, jaką rolę odgrywały zamki budowane w czasach Kazimierza Wielkiego. **M6**

M6 Jednym z największych osiągnięć Kazimierza Wielkiego była budowa sieci murowanych zamków, które miały strzec granic państwa polskiego przed najeźdźcami. W Jurze Krakowsko-Częstochowskiej powstały wówczas twierdze – tzw. orle gniazda – wznoszone w trudno dostępnych miejscach. Miały one za zadanie chronić Kraków przed ewentualnym najazdem czeskim od strony Śląska. Na fotografii jedno z orlich gniazd – ruiny zamku w Ogrodzieńcu.

Praca z materiałami

1. Wymień zasługi, jakie autor tekstu przypisuje Kazimierzowi Wielkiemu. **M7**
2. Uzasadnij, że Kazimierz III słusznie nazywany jest „Wielkim". Wykorzystaj **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Wskaż na mapie tereny przyłączone do Polski przez Kazimierza Wielkiego. **M8**

* **potwarca** – oszczerca

potwarz – oszczerstwo, kłamliwa wypowiedź mająca na celu poniżenie lub ośmieszenie

M7 Rządy Kazimierza Wielkiego w opisie Janka z Czarnkowa – kronikarza żyjącego w XIV w.

Ten to król ponad wszystkich książąt polskich dzielnie rządził Rzeczpospolitą, albowiem jak drugi Salomon wyniósł dzieła swoje, budując miasta, domy i grody. [...] Wszystkie te miasta i zamki opatrzył bardzo silnymi murami, budowlami i wieżami wyniosłymi, głębokimi fosami i innymi fortyfikacjami na ozdobę królestwa, a ku bezpieczeństwu i schronieniu narodu polskiego. Za panowania bowiem tego króla powstało w lasach, gajach i na karczowiskach drugie tyle miast i wsi, ile przedtem było w Królestwie Polskim. [...] Ozdobiony koroną królewską, rządził po męsku i pożytecznie państwem i narodem od Boga sobie powierzonym, [...] miłował pokój, prawdę i sprawiedliwość. Był to najtroskliwszy opiekun i obrońca dobrych i sprawiedliwych, bardzo srogi zaś prześladowca złych, rozbójników, gwałtowników i potwarców [...], których dosięgnął, kazał piętnować na obliczu rozpalonym żelazem. Za jego czasów też żaden możny pan lub szlachcic nie odważył się wyrządzić krzywdy biednemu, lecz wszystko wedle wagi sprawiedliwości było załatwiane. Ponieważ zaś w królestwie odbywały się sądy na podstawie dawnych zwyczajów, a raczej przekupstwa, przy których różni, wyroki rozmaicie zmieniając, liczne przeprowadzali krzywdy i potwarze*, przeto król dbały żarliwie o sprawiedliwość zwołał z całego Królestwa Polskiego prałatów i szlachetnych baronów, a odrzuciwszy wszelkie zwyczaje przeciwne prawu i rozumowi, za wspólną zgodą tychże prałatów i baronów, kazał spisać ustawy zgodne z prawem i rozumem dla przestrzegania po wsze czasy, na ich podstawie sprawiedliwość każdemu miała być równo wymierzana.*

Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej, oprac. Marian Małowist, Warszawa 1955, s. 104–105.

M8 Polska Kazimierza Wielkiego

Państwo Kazimierza Wielkiego

38 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wymień osiągnięcia Kazimierza Wielkiego w procesie usprawniania kraju.
2. Scharakteryzuj politykę Kazimierza Wielkiego wobec sąsiadów.
3. Omów zmiany terytorialne państwa polskiego za panowania Kazimierza Wielkiego.
4. Opisz strukturę etniczną i religijną państwa Kazimierza Wielkiego.

Początki rządów Kazimierza Wielkiego

1333 – koronacja królewska.
Odziedziczenie Małopolski i Wielkopolski, zwierzchność nad ziemią sieradzko-łęczycką.

Polityka zagraniczna Kazimierza Wielkiego

1335 – pierwszy zjazd w Wyszehradzie
- zrzeczenie się pretensji do tronu polskiego przez króla czeskiego Jana Luksemburskiego
- nakaz oddania Polsce Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przez Krzyżaków, ale pozostawienie państwu zakonnemu Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej

1339 – drugi zjazd w Wyszehradzie – potwierdzenie zwierzchności Czechów nad Śląskiem.
1339 – sąd papieski w Warszawie – nakazanie Krzyżakom zwrócenia Polsce wszystkich ziem.
1343 – pokój wieczysty w Kaliszu – zwrócenie Polsce przez zakon krzyżacki Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, pozostawienie w rękach Krzyżaków Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej.
1348 – pokój w Namysłowie – Śląsk w państwie czeskim.
1349 – przyłączenie do Polski Rusi Halickiej.
1364 – zjazd w Krakowie (uczta u Wierzynka) – wzmocnienie pozycji Kazimierza Wielkiego wśród monarchów europejskich.
1366 – przyłączenie do Polski części Rusi Włodzimierskiej i Podola.

Wielokulturowe państwo

Zmiana struktury społecznej i wyznaniowej.
Narodowości i grupy etniczne – Polacy, Rusini, Łemkowie, Bojkowie, Huculi, Niemcy, Ormianie, Żydzi.
Języki – polski, litewski, ruski, niemiecki, ormiański, jidysz.
Wyznania – katolicyzm, judaizm, prawosławie.
1334 – rozszerzenie obowiązywania na cały kraj statutu kaliskiego, który gwarantował Żydom wolność osobistą, swobodę wyznania, podróżowania i handlu.

Reformy wewnętrzne

Podział administracyjny kraju na starostwa.
Rada królewska organem doradczym władcy.
Ujednolicenie systemu prawnego – statuty wiślicko-piotrkowskie.
Utworzenie w Krakowie sądu odwoławczego dla miast na prawie niemieckim.
Reforma monetarna – srebrny grosz krakowski.
Usprawnienie polityki fiskalnej – domena królewska, regalia, cła, myto, poradlne.
Wzmocnienie bezpieczeństwa państwa – budowa kilkudziesięciu zamków i murów miejskich.
Modernizacja i lokowanie nowych miast (ponad stu).

Kultura i nauka

Rozwój architektury i sztuki w stylu gotyckim.
Rozbudowa Zamku Królewskiego na Wawelu.
1364 – założenie uniwersytetu w Krakowie.

Polecane publikacje

Marek Teler, *Kobiety króla Kazimierza III Wielkiego*, Warszawa 2018.
Jerzy Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004.

39 Unie Polski w XIV–XV w.

1370 Ludwik Węgierski królem Polski

1374 przywilej koszycki

1384 Jadwiga królem Polski

1385 umowa w Krewie

1386 Jagiełło królem Polski, wejście w życie unii polsko-litewskiej

1413 unia w Horodle

Przypomnij

- Jaki był zasięg terytorialny państwa polskiego pod koniec panowania Kazimierza Wielkiego?

Cel lekcji

- Poznam związki łączące Polskę z Węgrami i Litwą w XIV–XV w.

Po lekcji

- Opisuję relacje polsko-węgierskie w XIV w.
- Wyjaśniam przyczyny i skutki unii Polski z Węgrami i Litwą.
- Charakteryzuję rządy Władysława Jagiełły.
- Oceniam znaczenie unii polsko-litewskiej z perspektywy obu narodów.

Ludwik Węgierski

(1326–1382)

Król Węgier od 1342 r. i król Polski od 1370 r. Pochodził z dynastii Andegawenów, był też spokrewniony z Piastami jako wnuk Władysława Łokietka i siostrzeniec Kazimierza Wielkiego. Dbał przede wszystkim o interesy Węgier, gdzie otrzymał przydomek „Wielki". Doprowadził do czasowego oderwania Rusi od Polski. Nadał szlachcie pierwszy przywilej generalny. Pomnik z XX w., Plac Bohaterów w Budapeszcie.

Unia z Węgrami

Kazimierz Wielki był ojcem pięciu córek, co ułatwiało mu prowadzenie polityki sojuszy, zwyczajowo w średniowieczu umacnianych małżeństwami. Nie miał jednak syna, który mógłby zostać spadkobiercą polskiej korony. Chcąc zapewnić płynne przekazanie władzy, zawarł **układ z Węgrami**, na mocy którego męski potomek Karola Roberta i Elżbiety Łokietkówny zyskiwał po śmierci wuja prawo do sprawowania rządów w Polsce. Układ ten podpisano w **1339 r.** podczas drugiego zjazdu w Wyszehradzie.

Po śmierci Kazimierza Wielkiego w **1370 r.** – zgodnie z postanowieniami układu – tron królewski w Polsce objął **Ludwik Węgierski** z dynastii Andegawenów, a Polskę i Węgry połączyła **unia personalna**. W czasie swojego panowania Ludwik zajmował się przede wszystkim sprawami Węgier. Rządy w Krakowie sprawowała jego matka Elżbieta, którą wspomagali możnowładcy.

M1 **Opis układu Kazimierza Wielkiego z królem węgierskim w kronice Jana Długosza, XV w.**

Król Polski Kazimierz, widząc, że [...] nie zostawi żadnego męskiego potomka, troskając się gorliwie o los Królestwa Polskiego, by po jego śmierci uniknięto rozdarcia, urządza w maju, w uroczystość św. Stanisława, generalny zjazd wszystkich ziem swego Królestwa w Krakowie. Kiedy się nań zgromadziła wielka liczba prałatów i panów Królestwa Polskiego, przez wiele dni w obecności króla naradzano się na wszelkie sposoby i debatowano nad tym, kto zostanie następcą tak bogobojnego króla na królewskim tronie polskim. [...] A zatem król Kazimierz i popierający go doradcy wymieniają Ludwika, trzeciego syna króla węgierskiego Karola, młodzieńca szlachetnego i odznaczającego się wieloma przymiotami, rodzonego siostrzeńca króla i syna drugiego króla. Ta decyzja spotkała się w końcu z uznaniem i została przyjęta przez wszystkich panów polskich, a król Kazimierz, wziąwszy ze sobą dwóch biskupów [...] oraz kilku panów świeckich, [...] udał się osobiście na Węgry. Kiedy przybył 7 lipca do Wyszehradu, do swego szwagra króla węgierskiego Karola, zawarł wtedy pewien układ pod pewnymi, korzystnymi i koniecznymi w takiej sytuacji warunkami. Przyjął i przeznaczył na króla polskiego wspomnianego swego siostrzeńca Ludwika, który po jego śmierci miał zostać jego następcą. Obie strony uznały i zatwierdziły ten układ przez spisanie oficjalnego dokumentu.

Henryk Samsonowicz, *Polska Jana Długosza*, Warszawa 1984, s. 143–144.

Ludwik Węgierski także nie miał męskiego potomka. Postanowił osadzić na polskim tronie jedną ze swoich córek, ale wymagało to zmiany umowy, do tej pory dopuszczającej tylko męskiego sukcesora. Aby szlachta, której poparcie było decydujące, zgodziła się na dziedziczenie polskiej korony przez córkę Ludwika, król wydał w **1374 r.** pierwszy przywilej generalny – tzn. obejmujący cały stan – zwany **przywilejem koszyckim** (od miasta Koszyce, obecnie na Słowacji). Przywilej ten zawierał korzystne dla szlachty zapisy.

Po śmierci Ludwika Węgierskiego (1382 r.) Polacy i Węgrzy przez dwa lata nie mogli dojść do porozumienia, która z córek monarchy ma zostać jego następczynią. Dopiero w 1384 r. 11-letnia córka Ludwika Węgierskiego, **Jadwiga Andegaweńska**, przybyła do Krakowa i została koronowana na **króla Polski**. Oznaczało to, że otrzymała pełnię władzy królewskiej. Zarazem było oczywiste, że musi wyjść za mąż i że to jej mąż będzie faktycznym władcą.

Jadwiga Andegaweńska
(1373–1399)
Król Polski od 1384 r., żona Władysława Jagiełły. Jako władczyni wspierała Kościół, biednych oraz polskich uczonych. W testamencie zapisała swój majątek uniwersytetowi w Krakowie. Kanonizowana w 1997 r. przez Jana Pawła II. Piotr Stachiewicz, *Jadwiga Andegaweńska*, XIX w.

Unia personalna

Związek przynajmniej dwóch państw, które łączy wspólny władca. Państwa te zachowują odrębność prawną, polityczną i sądową.

M2 Przywilej koszycki, 1374 r.

W imię Pańskie. Amen. [...] przeto my, Ludwik, z Bożej łaski węgierski, polski [...] król, chcemy, aby doszło do wiadomości wszystkich, tak obecnych, jak i przyszłych, że:

[...] 5. Ponieważ zaś rzeczona szlachta nasza w szczególnej swej do nas miłości przyjęła [...] potomstwo nasze żeńskie [...] sobie za księcia i pana [...], zwalniamy i wyjmujemy od składania wszelkich danin, podatków i opłat [...] posiadłości [...] wszystkiej szlachty [...].

6. Chcemy zadowolić się tym tylko, aby corocznie na św. Marcina wyznawcę [11 listopada] nam i następcom naszym na znak najwyższego panowania i uznania korony Królestwa Polskiego płacono po dwa grosze zwykłej monety [...] z każdego osiadłego i dzierżonego łanu lub jego części.

Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, Warszawa 1997, s. 183–184.

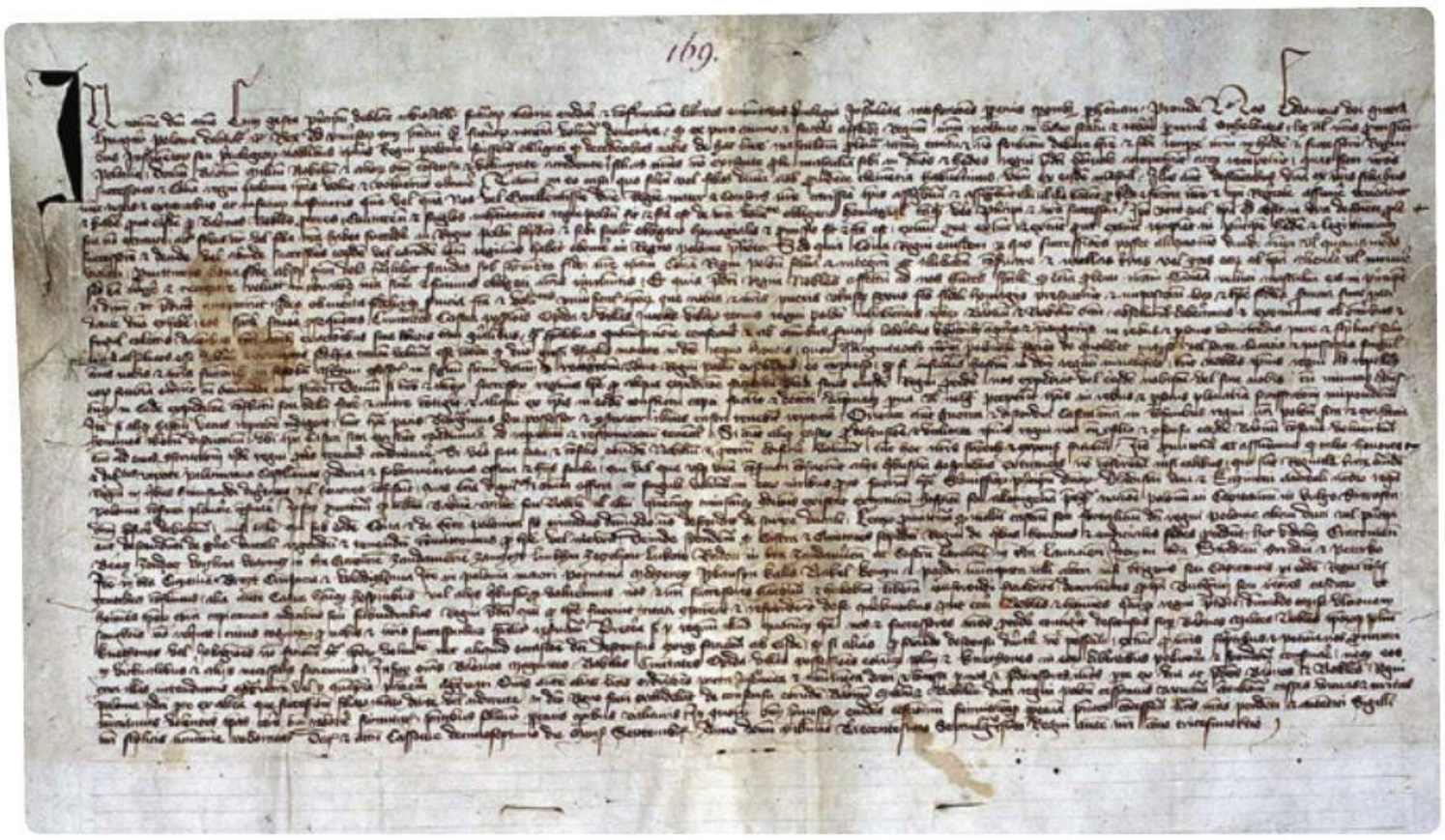

Dokument przywileju koszyckiego przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, dlaczego królowie Polski i Węgier podpisali układ o sukcesji polskiej korony. **M1**
2. Przedstaw postanowienia układu opisanego przez Długosza. **M1**
3. Podaj, kim był wystawca dokumentu i dlaczego go wystawiono. **M2**
4. Wymień prawa, jakie zyskiwała szlachta na mocy przywileju koszyckiego. **M2**
5. Wyjaśnij znaczenie przywileju koszyckiego. **M2**

Władysław Jagiełło

(ok. 1351–1434)

Wielki książę litewski Jagiełło, od 1386 r. król Polski Władysław. Zawarł umowę w Krewie dotyczącą pierwszej unii polsko-litewskiej. W 1410 r. pokonał Krzyżaków pod Grunwaldem. Nadał szlachcie przywileje, m.in. gwarantujące jej nietykalność osobistą bez wyroku sądowego. Rozpoczął panowanie dynastii Jagiellonów w Polsce. Jan Matejko, *Władysław Jagiełło*, rysunek z cyklu *Poczet królów i książąt polskich*, XIX w.

Przyczyny unii polsko-litewskiej

Kandydatów do ręki Jadwigi było kilku, w tym książę mazowiecki Siemowit i książę austriacki Wilhelm Habsburg, któremu małżeństwo z córką Ludwika Węgierskiego obiecano już wcześniej. Nieoczekiwanie – najprawdopodobniej z inicjatywy małopolskich panów – podjęto rozmowy z wielkim księciem litewskim **Jagiełłą**. Do dziś historycy nie są zgodni, kiedy się pojawił pomysł osadzenia litewskiego władcy na tronie polskim ani która strona owe rokowania podjęła jako pierwsza.

Dawniej historycy uważali, że główną przyczyną unii polsko-litewskiej było zagrożenie ze strony Krzyżaków. Niewątpliwie konflikty polsko-krzyżackie oraz krzyżacko-litewskie odgrywały ważną rolę w zbliżeniu obu państw, jednak dziś badacze coraz częściej zwracają uwagę również na inne aspekty.

Z punktu widzenia Litwy sojusz z Polską wzmacniał prestiż władzy Jagiełły. Wielki książę litewski obawiał się nie tylko przymusowej chrystianizacji, lecz przede wszystkim utraty tronu na rzecz członków własnej rodziny. Aby obalić Jagiełłę, jego stryjeczny brat Witold sprzymierzył się z Krzyżakami. Polska korona zapewniała Jagielle wyjątkową pozycję w dynastii. Dla rodzących się litewskich elit związek z Polską i chrystianizacja były szansą na szybszy postęp cywilizacyjny i unowocześnienie państwa.

Dla Polski sojusz z Litwą, która zajmowała rozległe tereny na wschodzie (m.in. obszar dawnej Rusi Kijowskiej), był gwarantem spokoju na wschodnich granicach państwa. Prawdopodobnie część możnowładców widziała w tym zbliżeniu szansę na posiadanie nowych ziem. Porozumienie z Litwą pozwalało Polakom na zdobycie silniejszej pozycji międzynarodowej, a polskiemu Kościołowi dawało możliwość chrystianizacji ostatniego pogańskiego państwa w Europie.

Sojusz z Litwą zmieniał również relacje z zakonem krzyżackim, który po chrzcie Wielkiego Księstwa Litewskiego tracił jeden z argumentów prowadzonej przez siebie polityki.

M3 Fresk *Pochód narodów Europy do Krzyża* z przełomu XIV i XV w. przedstawia władców europejskich, którzy podążają na koniach do symbolu zjednoczenia Europy – krzyża. Na końcu pochodu nieznany artysta ukazał trzy kraje: Polskę, kraje wyznające chrześcijaństwo w obrządku wschodnim (nazwane Oriens) i Litwę. Fresk znajduje się w Kościele Saint-Pierre-le-Jeune (czyt. sę pier le żen) w Strasburgu (czyt. sztrasburgu).

LEGENDA

- obszar państwa polskiego w 1385 r.
- obszar państwa litewskiego w 1385 r.
- granice państwa polsko-litewskiego po 1434 r.
- lenna polskie
- 1386 miejsca i lata zawarcia unii i umów polsko-litewskich
- 1. Księstwo Bełskie

M4 Polska i Litwa w XIV–XV w.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę fresku. Wyjaśnij, dlaczego Litwa kroczy jako ostatnia. **M3**
2. Wskaż na mapie Wielkie Księstwo Litewskie i wymień państwa, z którymi graniczyło. **M4**

M5 **Umowa w Krewie z 14 sierpnia 1385 r.**

My, Jagiełło, z łaski Bożej Wielki Książę Litwy i Rusi, pan i dziedzic przyrodzony, podajemy do wiadomości wszystkim, [...] jako dostojny książę Jagiełło, Wielki Książę Litewski [...] wyprawił uroczyste poselstwo do panów ziemian Polski, a potem też do jego królewskiej wysokości. [...] Jako liczni cesarze, królowie i książęta rozmaici pragnęli z tym Wielkim Księciem Litewskim, życzyli sobie i radzi byli wejść w związki wieczyste powinowactwa, a co Bóg wszechmocny zachował dla osoby tejże najjaśniejszej królowej. Toteż, najjaśniejsza pani, niechaj Wysokość Wasza przyjmie do tak wielce zbawiennego związku tegoż pana Jagiełłę, Wielkiego Księcia, na syna, a najjaśniejszą księżnę Jadwigę, córę waszą najdroższą, królowę Polski, niechaj poślubi na prawą swą małżonkę. A sądzimy, że z tego wyniknęłaby chwała Boża, dusz zbawienie, ludziom zaszczyt i wzmożenie państwa. Skoro zaś to, co przyrzeczono, dojdzie do przewidzianego końca, natenczas pan Jagiełło, Wielki Książę z wszystkimi braćmi swymi jeszcze nieochrzczonymi, krewniakami, szlachcicami, ziemianami z wyższymi i najniższymi w swoich krajach zamieszkałymi, wiarę świętego, rzymskiego Kościoła przyjąć zamierza, pragnie i życzy sobie. [...]

Dla sprawy tej utwierdzenia, dla pewności i ubezpieczenia tenże Jagiełło Wielki Książę przyrzeka wszystkie skarby swe złożyć i wydać na odzyskanie strat państw obojga, tak Polski, jak i Litwy. A tylko, jeżeli taż pani Węgier córkę swą Jadwigę, królowę polską przyrzeczoną, odda mu w małżeństwo. [...] Następnie wymieniany tu książę Jagiełło przyrzeka także kraje swoje Litwy i Rusi wieczyście wcielić do korony Królestwa Polskiego.

Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, Toruń 2004, s. 146.

Umowa w Krewie i unia polsko-litewska

Zwieńczeniem dążeń dyplomatów polskich i litewskich było porozumienie z Jagiełłą. Książę zgodził się na przyjęcie chrześcijaństwa, małżeństwo z Jadwigą oraz objęcie tronu w Polsce. W **1385 r.** Polska i Litwa zawarły **umowę w Krewie**, która stanowiła zestaw zobowiązań przedślubnych władcy. Jagiełło zobowiązał się do przyjęcia chrztu w obrządku katolickim wraz z całą rodziną i dworem oraz do chrystianizacji Litwy. Ponadto zadeklarował, że odzyska ziemie oderwane od Polski. Akt unii mówił o połączeniu dwóch krajów, ale użyte w dokumencie łacińskie słowo *applicare* (czyt. aplikare) było dwuznaczne i powodowało nieporozumienia. Jagiełło rozumiał przez nie połączenie dwóch państw pod jego władzą, a Polacy – włączenie Litwy do Polski.

Na początku **1386 r.** strona polska wystawiła dokument mówiący, że Jagiełło otrzyma za żonę Jadwigę oraz zostanie wybrany na króla Polski. W ślad za tym zobowiązaniem szlachta na zjeździe w Lublinie wybrała Jagiełłę na króla. W tym samym roku Jagiełło przyjął chrzest, na którym otrzymał imię **Władysław**, poślubił Jadwigę i został koronowany na króla Polski. Te wydarzenia zapoczątkowały **unię polsko-litewską**. Był to także początek zasiadania **dynastii Jagiellonów** na polskim tronie.

Dokument umowy w Krewie z 1385 r. zachował się do naszych czasów. Jest przechowywany w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Jagiełło tłumaczył chęć zawarcia umowy i małżeństwa z Jadwigą. **M5**
2. Wymień postanowienia umowy w Krewie z 1385 r. **M5**

Litewscy możni na wzór swojego władcy również się ochrzcili, jednak ludność buntowała się przeciwko chrystianizacji. Władca nakazał wówczas wyburzyć wszystkie pogańskie miejsca kultu i surowo karał za praktykowanie wierzeń pogańskich. W dowód swojego przywiązania do wiary chrześcijańskiej wybudował w Wilnie Katedrę św. Stanisława.

Pierwsze lata unii polsko-litewskiej nie należały do łatwych. Polska szlachta uważała, że Litwa została wcielona do Polski, Litwini zaś podkreślali swoją odrębność, co przejawiało się w prowadzeniu własnej polityki zagranicznej przez kuzyna Jagiełły **Witolda**. Występował on dwukrotnie przeciwko swemu bratu stryjecznemu: w latach 1381–1384 oraz 1389–1392. W walce o władzę na Litwie sprzymierzył się m.in. z Krzyżakami. Ostatecznie w 1392 r. został namiestnikiem Władysława Jagiełły na Litwie.

Zawarcie unii zmieniło układ sił w Europie. Sojusz polsko-litewski był skierowany przeciwko zakonowi krzyżackiemu. Jednocześnie Polska została wciągnięta w konflikt Litwy z jej wschodnim sąsiadem – Wielkim Księstwem Moskiewskim.

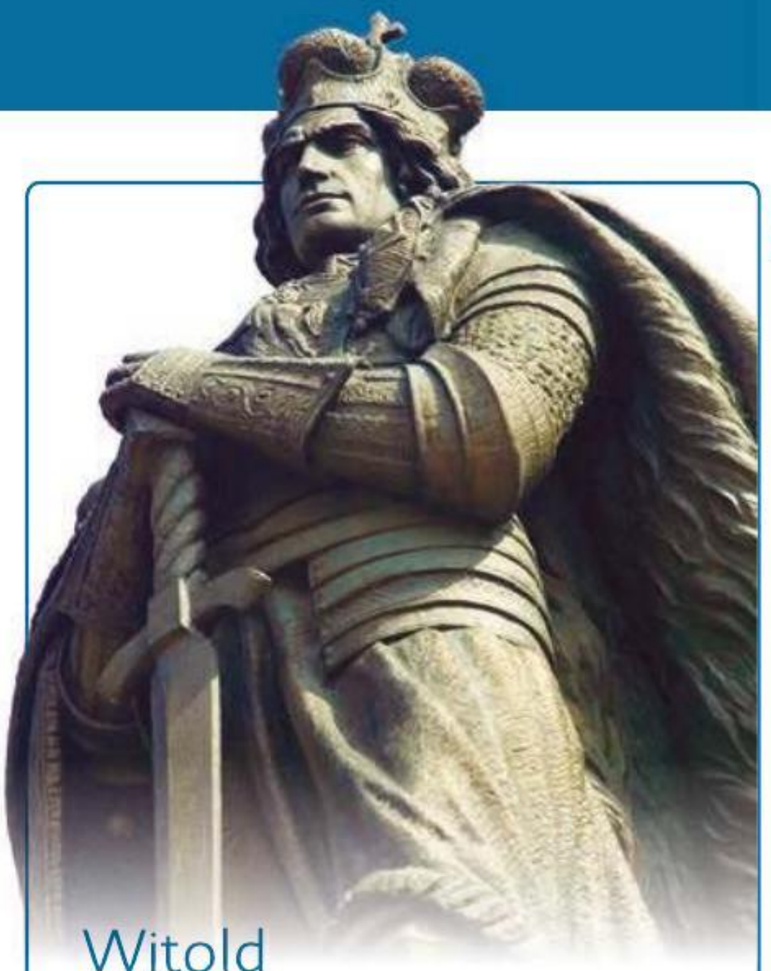

Witold
(ok. 1352–1430)
Brat stryjeczny Władysława Jagiełły, który rywalizował z nim o władzę na Litwie. Występując przeciw niemu, sprzymierzał się m.in. z Krzyżakami. Z ich rąk przyjął chrzest. W 1401 r. Witold porozumiał się z Władysławem Jagiełłą i został mianowany dożywotnio wielkim księciem litewskim. W 1410 r. w bitwie pod Grunwaldem dowodził wojskami litewskimi. Fragment pomnika z 1930 r., Kowno.

Kolejne unie polsko-litewskie

Porozumienie w Krewie doprecyzowano w aktach kolejnych unii polsko-litewskich. W **1401 r.** zawarto **unię wileńsko-radomską**. Gwarantowała ona niezależność Litwy, a Witoldowi przyznawała dożywotni tytuł wielkiego księcia. Akt **unii horodelskiej** z **1413 r.** stanowił, że po śmierci Witolda nowy wielki książę ma zostać wskazany przez polskiego króla. Strona polska zobowiązała się, że po śmierci Władysława Jagiełły nowy król zostanie wybrany w porozumieniu z Litwinami. Ponadto na Litwie wprowadzono niektóre urzędy działające w Polsce (m.in. kasztelanów), a 47 rodzin bojarskich uzyskało prawo posługiwania się polskimi herbami rodowymi oraz przywileje przysługujące polskiej szlachcie.

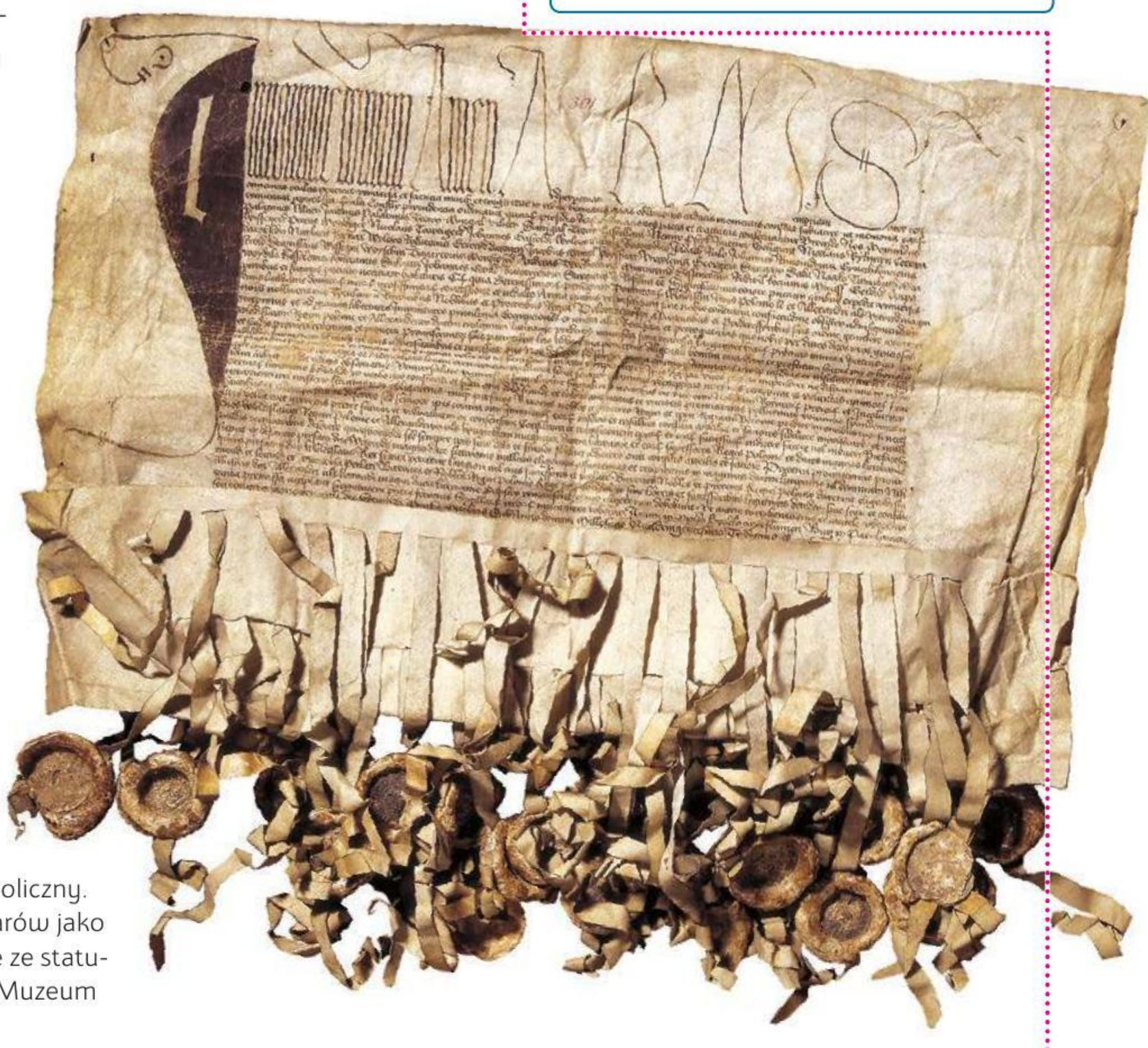

Unia w Horodle, oprócz wymiaru ściśle politycznego, miała również wymiar symboliczny. Wzrosło bowiem znaczenie litewskich bojarów jako grupy politycznej. Ich pozycja zrównała się ze statusem polskiej szlachty. Akt unii w Horodle, Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

O tym się pisze

T1 Unia polsko-litewska w opinii Polaków i Litwinów kilkaset lat później – analiza Dangirasa Mačiulisa*

W XIX w. dążenie do niepodległości politycznej zrodziło w Polsce potrzebę takiej wizji historii narodu, która by się przyczyniła do mobilizacji społeczeństwa, aby cel ten zrealizować. Zrodzona z unii między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim (dalej WKL) wizja [...] niegdyś potężnego państwa Europy, zachęcała do przywrócenia państwowości Polski w historycznych granicach. W drugiej połowie XIX – na początku XX w. w polskim krajobrazie pojawiły się znaki przywracające pamięć o uniach: [...] w 1886 r. w Krakowie podczas obchodów jubileuszu 500. rocznicy unii w Krewie ustawiono pomnik Jadwigi i Jagiełły [...]. Poza wymienionymi materialnymi znakami liczne obrazy unii pojawiły się również w historiografii i literaturze. Dla społeczeństwa polskiego unie były [...] miejscami pamięci*, *które świadczyły o tradycji państwowości. [...] jak wyglądał obraz unii w pamięci zbiorowej litewskiego społeczeństwa – czy stał się dla niego* miejscem pamięci? *[...]*

* **Dangiras Mačiulis** (czyt. macziulis) – współczesny historyk litewski zajmujący się głównie dziejami Litwy w XIX w.

miejsca pamięci – termin sformułowany przez francuskiego historyka Pierre'a (czyt. piera) Norę w latach 70. XX w. Oznacza zinstytucjonalizowane formy zbiorowych wspomnień przeszłości, tj. miejsca przechowujące wspomnienia przeszłości danej zbiorowości, ważne dla jej historii. Są to np. muzea, pomniki bohaterów czy archiwa historyczne. W ostatnich latach termin ten mocno ewoluował i za miejsca pamięci uznaje się także wydarzenia oraz przedmioty codziennego użytku. Jednak warunkiem koniecznym do tego jest ich funkcja oddziaływania na społeczną pamięć o przeszłości. Tak więc miejscem pamięci może być zarówno muzeum, jak i wydarzenie sprzed 100 lat lub polski fiat 125 p.

Pomnik wielkiego księcia Witolda w Kownie na Litwie. Wzniesiony w 1930 r. w 500. rocznicę śmierci księcia stał się jednym z elementów kształtowania polityki historycznej na Litwie w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Witold był postrzegany przez Litwinów jako wielki wódz i prawowity władca państwa. Pomnik przedstawia go jako zwycięzcę, który obronił Litwę przed Moskwą, Polską oraz Krzyżakami. Pokonanych symbolizują dwie dolne postacie w zbrojach. Pomnik miał świadczyć o niezależności Litwy. Jego antypolski wydźwięk był również związany z przyłączeniem Wilna do Polski w 1922 r. i napiętymi stosunkami między oboma państwami.

O tym, jak polityka i wydarzenia historyczne wpływały na ocenę unii polsko-litewskiej, może świadczyć stosunek do postaci Władysława Jagiełły. Polscy historycy uważają go za jednego z najwybitniejszych władców. Natomiast dla historyków litewskich nie jest tak jednoznaczną postacią. Niewątpliwie wpłynęły na to wydarzenia polityczne z dwudziestolecia międzywojennego, kiedy to w następstwie tzw. buntu Żeligowskiego i późniejszego referendum do Polski przyłączono Wilno – historyczną stolicę Litwy. W 1930 r. podczas obchodów 500-lecia śmierci wielkiego księcia Witolda zorganizowano nawet pokazowy proces Władysława Jagiełły. Oskarżono go o zamordowanie wielkiego księcia litewskiego Kiejstuta i poddanie się wpływom polskim, co spowodowało przyłączenie Litwy do Polski. Jagiełłę obwiniono również o utratę Wilna w 1922 r. Oskarżyciel żądał dla władcy kary śmierci i wymazania go z historii Litwy. Obecnie historycy litewscy postać Jagiełły analizują bardziej obiektywnie. Doceniają jego zasługi dla chrystianizacji kraju oraz włączenia go do kręgu kultury zachodnioeuropejskiej. Coraz częściej przywołuje się postulat spopularyzowany przez Edvardasa Gudavičiusa (czyt. gudawicziusa), że *Jagiełłę trzeba z piekła wydobyć na ziemię, zaś Witolda ściągnąć z nieba na ziemię*.

Michał Godlewski, *Władysław Jagiełło*, 1863 r., Muzeum Historyczne Miasta Lwowa.

Litewski ruch narodowy konstruował narrację historyczną w taki sposób, by stała się narzędziem konsolidacji wspólnoty etnicznej oraz by podkreśliła jej prawo do samodzielności kulturowej i politycznej. W zrodzonych przez litewski ruch narodowy narracjach unie między WKL a Królestwem Polskim oceniono jako konieczne wówczas warunki historyczne, jednak zarazem podkreślono ujemne ich skutki dla narodu litewskiego. W 1891 r. do litewskiego czytelnika [...] dotarła pierwsza narodowa narracja historyczna [...]. Pisał on [jej autor], że zawarcie unii w Krewie było niezbędne dla chrystianizacji Litwy, złamania potęgi zakonu krzyżackiego i wyzwolenia się spod wpływu rosyjskiego. Jednocześnie twierdził, że [...] [Litwie] unia z Polską „przyniosła wiele nieszczęść": rozpoczęła się polonizacja, wzrósł ucisk społeczny i zaostrzyły się konflikty wewnątrz kraju. Najważniejszym ujemnym skutkiem była polonizacja Litwy [...]. Negatywne skutki unii podkreślono również w wydanej w 1911 r. historii Litwy [...]. W tym przypadku autor [...] na przykład unię horodelską ocenił nawet jako pewne zwycięstwo negocjacyjne Litwinów (podkreślając zasługi księcia Witolda), porównując ją z wcześniejszymi uniami w Krewie i wileńsko-radomską: „W Horodle Litwini zjednoczyli się z Polakami jak równi z równymi" [...].

W prasie litewskiej [na początku XX w.] podkreślono, że mimo wspólnej przeszłości narracja historyczna Litwinów i Polaków zasadniczo się różni, a dobitnym przykładem takiej różnicy jest odmienna ocena unii: u Polaków budzi ona poczucie dumy, a u Litwinów wywołuje żałobny nastrój.

Dangiras Mačiulis, *Obrazy unii między Wielkim Księstwem Litewskim a Królestwem Polskim w litewskiej pamięci zbiorowej (koniec XIX w. – 1940 r.)*, „Acta Baltico-Slavica" 41, 2017, s. 156–174, DOI: https://doi.org/10.11649/abs.2017.012

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Polacy i Litwini postrzegali unie obu krajów w XIX–XX w. Jak sądzisz, z czego mogły wynikać te różnice? **T1**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie autora, że dla Polaków unie polsko-litewskie były *miejscami pamięci*. Odpowiedź uzasadnij. **T1**

Herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego była Pogoń – jadący konno rycerz z tarczą oraz mieczem wzniesionym nad głową. Od czasów Władysława Jagiełły na tarczy umieszczano znak rodowy monarchy – podwójny krzyż. Litewska Pogoń z XVII w.

Zacieśnienie współpracy między Polską i Litwą

Unia w Horodle potwierdziła współpracę Polski i Litwy. Obu państwom zależało na dobrych relacjach. Wielkie Księstwo Litewskie chroniło Koronę (Królestwo Polskie) przed zagrożeniem ze strony Tatarów i Rusi, a Polska reprezentowała Litwę na arenie międzynarodowej. Oba państwa łączył też ścisły sojusz wojskowy.

W **1501 r.** zawarto **unię w Mielniku**. Stanowiła ona potwierdzenie współpracy i deklarację pogłębienia związku Polski z Litwą. Korzystając z osłabienia Litwy, polska szlachta przeforsowała zapis, na mocy którego oba państwa scalono w jedno, rządzone przez wspólnego władcę. Wśród ustaleń z Mielnika była współpraca militarna – obowiązek wzajemnej pomocy w wypadku wojny. Przewidywano ujednolicenie polityki skarbowej i wprowadzenie wspólnej monety. Planowano też utworzyć radę złożoną z Polaków i Litwinów, która miała decydować o sprawach całego państwa.

Unia w Mielniku nie weszła w życie. Należy ją jednak postrzegać jako dowód istnienia tendencji scaleniowych już na początku XVI w. (do ściślejszej unii doszło po niecałych 70 latach).

Znaczenie unii polsko-litewskiej

Unia polsko-litewska zmieniła mapę polityczną Europy. Królestwo Kazimierza Wielkiego nie było zdolne do prowadzenia wojen z Czechami i zakonem krzyżackim, a pogańska Litwa w ogóle nie liczyła się w Europie. Sojusz przyniósł obu państwom duże korzyści. Jedną z najważniejszych była wspólna obrona przeciwko agresywnej polityce zakonu krzyżackiego. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie stały się potęgą, z którą pozostałe państwa musiały się liczyć. Możni litewscy zostali spolonizowani. Zaczęli się posługiwać językiem polskim i przejmować niektóre polskie wzorce kulturowe. Litwa przyjęła chrzest w obrządku łacińskim, dzięki czemu znalazła się w kręgu cywilizacji zachodniej. Unia wpłynęła również na rozwój specyficznej kultury w tym wielkim państwie. Z jednej strony Polska reprezentowała chrześcijański Zachód i oddziaływała na ziemie litewskie i ruskie. Z drugiej strony i w Polsce zachodziły zmiany spowodowane bliskimi kontaktami z ludnością zza wschodniej granicy. Doprowadziło to do powstania unikatowej kultury, w której w stylu życia, mentalności i obyczajach przenikały się elementy zachodnio- i wschodnioeuropejskie.

Siedzibą wielkiego księcia litewskiego w czasach Witolda było miasto Troki. Wielki książę wybudował w Trokach zamek na wyspie leżącej na jeziorze Galwe.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw związki Polski z Węgrami w XIV w.
2. Scharakteryzuj relacje polsko-litewskie w XIV i początkach XV w.
3. Oceń znaczenie unii polsko-litewskiej.

Unie Polski w XIV–XV w.

Podsumowanie 39

Unia polsko-węgierska

1339 – układ z Węgrami o sukcesji polskiej korony przez męskiego potomka króla węgierskiego.
1370 – Ludwik Węgierski królem Polski – unia personalna.
1374 – przywilej koszycki – zagwarantowanie córce Ludwika Węgierskiego sukcesji polskiej korony.
1384 – Jadwiga Andegaweńska (córka Ludwika Węgierskiego) królem Polski.

Przyczyny umowy w Krewie

Polska
- poszukiwanie sojuszników na wschodzie
- poszukiwanie męża dla Jadwigi
- potrzeba wsparcia w konflikcie z zakonem krzyżackim
- zabezpieczenie przed ekspansją ze wschodu
- wzmocnienie pozycji międzynarodowej Polski
- możliwość chrystianizacji Litwy przez polski Kościół

Litwa
- wzmocnienie prestiżu Jagiełły
- zagrożenie przymusową chrystianizacją przez zakon krzyżacki
- wsparcie w czasie konfliktów z Krzyżakami
- objęcie bojarów przywilejami przysługującymi polskiej szlachcie
- podniesienie poziomu cywilizacyjnego kraju

Unie Polski z Litwą

1385 – umowa w Krewie 1386 – wejście w życie unii polsko-litewskiej	Unia personalna polsko-litewska. 1385 – zobowiązanie Jagiełły do odzyskania ziem utraconych przez Polskę na rzecz zakonu krzyżackiego. 1386 – chrzest Jagiełły i przyjęcie imienia Władysław. 1386 – ślub Władysława Jagiełły z Jadwigą i jego koronacja na króla Polski.
1401 – unia wileńsko-radomska	Gwarancja niezależności Litwy. Przyznanie Witoldowi dożywotniego tytułu wielkiego księcia.
1413 – unia horodelska	Objęcie władzy na Litwie po śmierci Witolda przez wielkiego księcia litewskiego wskazanego przez polskiego króla. Wybór nowego króla po śmierci Władysława Jagiełły w porozumieniu z Litwinami. Przyznanie 47 rodzinom litewskich bojarów prawa posługiwania się polskimi herbami rodowymi i przywilejów należnych polskiej szlachcie.
1501 – unia w Mielniku	Scalenie obu państw w jeden organizm. Wspólny wybór władcy. Wzajemna pomoc w wypadku wojny. Wprowadzenie wspólnej monety. Zapisy porozumienia nie weszły w życie.

Znaczenie unii polsko-litewskiej

Polska
- pozyskanie sojusznika w walce z Krzyżakami
- wzrost znaczenia na arenie międzynarodowej
- wpływ na rozwój kulturowy i cywilizacyjny Litwy
- polonizacja litewskich elit
- przenikanie się wzorców kulturowych z Zachodu i ze Wschodu

Litwa
- przyjęcie chrztu
- pozyskanie sojusznika w walce z Krzyżakami
- wzrost znaczenia na arenie międzynarodowej
- znalezienie się w kręgu cywilizacji zachodniej

Polecane publikacje

Robert Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*, Poznań 2018.
Jadwiga Krzyżaniakowa, Jerzy Ochmański, *Władysław II Jagiełło*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
Unia w Horodle na tle stosunków polsko-litewskich. Od Krewa do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodów, red. Sławomir Górzyński, Warszawa 2015.

40 Wojny z zakonem krzyżackim w XV w.

1409–1411 wielka wojna z zakonem krzyżackim
1410 bitwa pod Grunwaldem
1411 pierwszy pokój toruński
1440 powołanie Związku Pruskiego
1454 akt inkorporacji Prus
1454–1466 wojna trzynastoletnia
1466 drugi pokój toruński

Przypomnij

- Jakie były przyczyny zawarcia unii polsko-litewskiej?

Cel lekcji

- Poznam problematykę wojen polsko-krzyżackich w XV w.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny, przebieg i skutki wielkiej wojny z zakonem.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach doszło do przyłączenia Pomorza Gdańskiego do Polski.
- Oceniam stosunki polsko-krzyżackie w XV w.

Ulrich von Jungingen
(1360–1410)
Wielki mistrz zakonu krzyżackiego od 1407 r. Wcześniej pełnił funkcję wielkiego marszałka i komtura w Królewcu. Był zwolennikiem wojny z Polską i rozbicia sojuszu polsko-litewskiego. Poległ w bitwie pod Grunwaldem. Król Władysław Jagiełło nakazał z honorami odesłać jego ciało do Malborka. Drzeworyt z XIX w., Austriacka Biblioteka Narodowa w Wiedniu.

Zakon krzyżacki na ziemiach polskich

W średniowiecznej Europie zakony odgrywały ważną rolę polityczną, gospodarczą i kulturalną. Istotny wpływ na polską historię wywarł zakon krzyżacki, który w 1228 r. został sprowadzony przez Konrada Mazowieckiego w celu obrony ziem polskich przed najazdami pogańskich Prusów. Po ich podboju Krzyżacy utworzyli sprawnie funkcjonujące państwo, a za sprawą połączenia z założonym w Inflantach Zakonem Kawalerów Mieczowych (1237 r.) zaczęli stanowić realne zagrożenie dla Polski.

Od 1309 r. zarówno stolicą państwa krzyżackiego, jak i rezydencją wielkiego mistrza stał się **zamek w Malborku**. Należał on do największych obiektów obronnych w średniowiecznej Europie i symbolizował potęgę oraz bogactwo zakonu. Krzyżacy założyli także wiele **nowych miast**, m.in. Toruń, Chełmno, Elbląg oraz Królewiec. Po zajęciu Gdańska (1308 r.) przystąpili do jego rozbudowy. Dogodne położenie u ujścia Wisły sprawiło, że Gdańsk stał się jednym z najważniejszych **ośrodków handlowych** nad Morzem Bałtyckim i najbogatszym miastem państwa zakonnego.

Przyczyny wojny z Krzyżakami

Unia polsko-litewska stworzyła niekorzystną sytuację dla zakonu. Litwini przyjęli chrzest za pośrednictwem Polski, a z mapy Europy zniknęło ostatnie państwo pogańskie. Krzyżacy ponieśli klęskę polityczną i stracili powód do szerzenia chrześcijaństwa w tej części Europy. Wielcy mistrzowie starali się zdyskredytować Litwinów, oskarżając Władysława Jagiełłę i Witolda o chrzest pozorny. Robili to zarówno w oficjalnych pismach do papieża i cesarza, jak i rozpowszechniając pogłoski na dworach europejskich. Wszystko po to, by móc w dalszym ciągu prowadzić politykę podbojów w imię nawracania pogan.

Polska unikała starcia z zakonem krzyżackim, zdając sobie sprawę z jego siły militarnej. Do wojny dążył natomiast nowy wielki mistrz zakonu **Ulrich von Jungingen**. Krzyżacy podsycali spory graniczne, zwłaszcza o ziemię dobrzyńską, która w myśl postanowień pokoju wieczystego z 1343 r. była częścią Królestwa Polskiego.

Pretekstem do wszczęcia wojny przez zakon stała się **Żmudź**. Były to litewskie tereny, które od 1398 r. znajdowały się pod panowaniem Krzyżaków.

Wybuchały tam liczne **powstania antykrzyżackie**, z których największym było powstanie z 1409 r., wspierane przez Władysława Jagiełłę i Witolda. Zakon zamierzał stłumić wystąpienie siłą i nakłaniał polskiego króla do zachowania neutralności. Gdy Władysław Jagiełło zdecydował, że w razie wojny pomoże Litwie odzyskać Żmudź, w **1409 r.** wielki mistrz **wypowiedział Polsce wojnę**.

Wielka wojna z zakonem (1409–1411)

W początkowej fazie wojny Krzyżacy zajęli ziemię dobrzyńską, a następnie zaatakowali Wielkopolskę, Mazowsze i Kujawy. Polacy zdołali odbić część ziem, a Litwini zajęli Żmudź. Zimą wstrzymano działania wojenne. Na początku 1410 r. zwołano sąd rozjemczy mający zapobiec dalszej wojnie. Przewodził mu król Czech Wacław IV Luksemburski, który wydał wyrok niekorzystny dla Polski. Gdy Władysław Jagiełło nie uznał wyroku, obie strony zaczęły przygotowania do kolejnego starcia.

Do decydującej bitwy doszło **15 lipca 1410 r.** w okolicach wsi **Grunwald**. Szacuje się, że armia królewska mogła liczyć nawet 40 tys. zbrojnych. Oprócz wojsk polskich znaleźli się w niej również Litwini, dowodzeni przez wielkiego księcia Witolda, oraz posiłki ruskie i tatarskie. Po stronie krzyżackiej w bitwie wzięło udział prawdopodobnie ok. 20 tys. rycerzy. Większość z nich stanowili rycerze świeccy, którzy przybyli zakonowi na pomoc z Europy Zachodniej. Doświadczenie bitewne niewątpliwie działało na korzyść rycerzy zakonnych.

Do historii przeszła zawarta w *Rocznikach* Jana Długosza opowieść o dwóch nagich mieczach, które wielki mistrz zakonu posłał Władysławowi Jagielle, aby zmusić go do rozpoczęcia walki. W powszechnej opinii akt ten jest uznawany za przejaw prowokacji i krzyżackiej buty. W rzeczywistości w średniowieczu wysłanie stronie przeciwnej nagiego miecza było symbolicznym wezwaniem do bitwy. Mieczy królowi polskiemu nie podarował wielki mistrz, ale uczynili to, za pośrednictwem heroldów, książę szczeciński Kazimierz V oraz król węgierski Zygmunt Luksemburski.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie tereny, na których toczyła się wielka wojna z zakonem. **M1**
2. Wymień ziemie przyłączone do państwa polsko-litewskiego po 1411 r. **M1**

M1 Wielka wojna Polski z zakonem krzyżackim (1409–1411)

W trakcie bitwy dochodziło do licznych zwrotów akcji. Krzyżacy byli nawet bliscy zdobycia chorągwi Królestwa Polskiego. Ostatecznie jednak ponieśli porażkę. Przyczyniła się do tego decyzja wielkiego mistrza, który próbował rozbić polskie lewe skrzydło przy pomocy lekkiej jazdy. Atak ten został odparty przez rycerstwo królewskie, co przechyliło szalę zwycięstwa na stronę wojsk polsko-litewskich.

Trwające ponad sześć godzin starcie było jedną z największych bitew średniowiecznej Europy. Poległo w niej ponad 8 tys. rycerzy walczących po stronie zakonu, w tym wielki mistrz Ulrich von Jungingen. **Klęska militarna zakonu krzyżackiego** odbiła się głośnym echem w Europie Zachodniej. Na wieść o polskim zwycięstwie kolejne miasta państwa zakonnego, łącznie z Gdańskiem, poddawały się wojskom Władysława Jagiełły. Zwycięstwo nie zostało jednak w pełni wykorzystane. Król nie zdecydował się na szybki atak na Malbork i rozpoczął oblężenie dopiero 25 lipca **1410 r.** Wojska polsko-litewskie ograniczyły się do blokady, nie podejmując szturmu z wykorzystaniem machin oblężniczych. We wrześniu, gdy pogorszyła się pogoda i oblegający zaczęli mieć kłopoty z zaopatrzeniem w żywność oraz pojawiającymi się chorobami, odstąpiono od oblężenia. Stolica państwa krzyżackiego ostatecznie nie została zdobyta.

Pierwszy pokój toruński

W **1411 r.** Polska i Wielkie Księstwo Litewskie oraz zakon krzyżacki zawarły **pierwszy pokój toruński**. **Polska odzyskała ziemię dobrzyńską**, a Krzyżacy zrezygnowali z pretensji do Żmudzi aż do śmierci Witolda. Musieli również wykupić jeńców. **Ziemia chełmińska oraz Pomorze Gdańskie** pozostały jednak **pod panowaniem krzyżackim**. Wprowadzono ułatwienia dla kupców polskich i krzyżackich, by mogli korzystać ze szlaków handlowych w obu krajach.

M2 *Panorama bitwy pod Grunwaldem* – obraz Tadeusza Popiela i Zygmunta Rozwadowskiego z 1910 r. Po lewej stronie artyści namalowali na wzgórzu Władysława Jagiełłę [1], przed którym leży martwy rycerz z Miśni Dypold Köckeritz (czyt. kukeric) [2]. Po prawej stronie przedstawiono śmierć wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena [3]. Na pierwszym planie widzimy jeńców krzyżackich [4] oraz zdobyte przez Polaków chorągwie: wielkiego mistrza [5], księcia oleśnickiego Konrada VII Białego [6], miast Braniewa [7] i Olsztyna [8]. Obecnie obraz znajduje się w zbiorach Arsenału Miejskiego we Lwowie.

Żadna ze stron nie była zadowolona z tych rozstrzygnięć i uznawała je za tymczasowe. Polacy zarzucali Witoldowi, że nie wsparł oblężenia Malborka i wycofał się z wojskiem na Litwę, co umożliwiło państwu krzyżackiemu przetrwać wojnę. Potęga zakonu została złamana, ale nie oznaczało to likwidacji państwa krzyżackiego. W dalszym ciągu było ono silne gospodarczo. Miasta przejęte przez wojska polskie wracały pod rządy krzyżackie. Władysław Jagiełło nie dysponował tak dużymi siłami, które byłyby zdolne utrzymać rozległe tereny państwa zakonnego. Mimo to postanowienia pokoju toruńskiego zapowiadały **powolny upadek potęgi państwa krzyżackiego**.

W następnych latach spór kontynuowano zarówno na drodze dyplomatycznej, jak i w kolejnych wojnach. W **1415 r.** na **soborze w Konstancji** Krzyżacy powtórzyli zarzuty, że Litwini tylko pozornie przyjęli chrzest i że Polska popiera pogan. Odpierała je polska delegacja, na której czele stał rektor uniwersytetu krakowskiego **Paweł Włodkowic**. Dowodził on, że najazdy Krzyżaków przyniosły gorsze efekty niż pokojowe działania chrystianizacyjne Polski. Podważał także sens istnienia zakonu. Argumentował, że ani papież, ani cesarz nie powinni wspierać wojen przeciw poganom i odbierać im ziemi.

Zabiegi te nie doprowadziły jednak do zmiany w najważniejszej kwestii: Pomorze Gdańskie pozostawało pod panowaniem Krzyżaków.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, kim był Dypold Köckeritz. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wytłumacz, dlaczego wśród chorągwi zdobytych w trakcie bitwy pod Grunwaldem znalazły się flagi Braniewa i Olsztyna. **M2**

Bitwa pod Grunwaldem

Najbardziej znanym dziełem sztuki przedstawiającym bitwę pod Grunwaldem jest obraz Jana Matejki z 1878 r., obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie. Na mającym ponad 4 m wysokości i prawie 10 m szerokości płótnie artysta pokazał trzy wydarzenia: atak Dypolda Köckeritza na Jagiełłę, śmierć wielkiego mistrza krzyżackiego i ostatnie momenty bitwy. Matejko umieścił na obrazie kwiat rycerstwa europejskiego oraz postacie ważne dla historii Polski.

1 **Kazimierz V** – książę szczeciński z dynastii Gryfitów walczy po stronie Krzyżaków. Po bitwie wzięto go do niewoli, a rok później uwolniono w zamian za obietnicę współpracy książąt szczecińskich z Polską.

2 **Ulrich von Jungingen** – za chwilę zginie z rąk mężczyzny w kapturze kata, co stanowi symboliczne nawiązanie do dziejowej sprawiedliwości.

3 **Zyndram z Maszkowic** – miecznik krakowski, tuż przed bitwą mianowany przez Władysława Jagiełłę dowódcą jednego z taborów królewskich.

4 **Św. Stanisław** – patron kraju ukazuje się wojskom polskim walczącym z Krzyżakami.

5 **Konrad VII Biały** – książę oleśnicki ze śląskiej linii Piastów walczy po stronie zakonu krzyżackiego. Po bitwie trafił do niewoli, a po roku wrócił do swoich posiadłości.

6 **Książę Witold** – dowodzi wojskami litewskimi bezpośrednio z pola bitwy.

7 **Jan Žižka** – przywódca czeskich taborytów walczy jako najemnik po stronie polskiej. Szacuje się, że w bitwie wzięło udział ok. 3–4 tys. rycerzy z Czech i Moraw.

8 **Zawisza Czarny z Garbowa** – symbol rycerskich cnót, jeden z najwybitniejszych polskich rycerzy, zadaje cios kopią Krzyżakowi.

9 **Jan Długosz** – ojciec polskiego kronikarza bierze do niewoli komtura Markwarda von Salzbacha (czyt. fon zalcbacha), ostro skonfliktowanego z księciem Witoldem. Dzięki temu czynowi rodzina Długoszów zyskała protekcję na dworze królewskim.

10 **Władysław Jagiełło** – polski król obserwuje przebieg bitwy ze wzgórza, skąd dowodzi ruchami wojsk.

11 **Heinrich von Plauen** (czyt. hajnrich fon plałen) – komtur zamku w Świeciu toruje sobie drogę ucieczki mieczem. Scena ma charakter symboliczny, ponieważ von Plauen nie brał udziału w bitwie, a na wieść o przegranej zakonu udał się do Malborka.

Praca z infografiką

1. Wymień kraje, z których rekrutowało się rycerstwo walczące po stronie polskiej.
2. Wyjaśnij, jaki los spotkał rycerzy śląskich walczących po stronie Krzyżaków.
3. Wskaż elementy symboliczne na obrazie Jana Matejki.

Kazimierz Jagiellończyk

(1427–1492)

Syn Władysława Jagiełły. Od 1440 r. wielki książę litewski, od 1447 r. król Polski. W latach 1454–1466 toczył wojnę z zakonem krzyżackim. Odzyskał dla Polski Pomorze Gdańskie i ziemię chełmińską. W 1454 r. wydał przywilej cerekwicko-nieszawski umacniający pozycję szlachty. Doprowadził do koronacji swego syna Władysława na króla Czech i Węgier. Za jego panowania Polska przeżywała okres rozkwitu gospodarczego i kulturalnego. Marcello Bacciarelli (czyt. marczello bacciarelli), *Kazimierz Jagiellończyk*, XVIII w., Zamek Królewski w Warszawie.

Państwo zakonu krzyżackiego

Władza w państwie krzyżackim koncentrowała się w rękach zakonników, a stany nie miały w nim swojej reprezentacji. Prowadziło to do licznych niepokojów i wystąpień antykrzyżackich. Pierwszą próbą utworzenia reprezentacji stanów było założenie w 1397 r. **Związku Jaszczurczego**. Organizacja zrzeszała rycerstwo ziemi chełmińskiej i miała na celu obronę praw rycerskich. W **1440 r.** powstał **Związek Pruski**, do którego oprócz rycerstwa należeli także mieszczanie. Jego siedzibą był Toruń. Związek domagał się większego wpływu na sprawowanie władzy w państwie krzyżackim. W obawie przed wzrostem znaczenia Związku Pruskiego Krzyżacy zwrócili się do sądów papieskiego oraz cesarskiego, postulując jego rozwiązanie. Doprowadziło to w 1454 r. do wybuchu zbrojnego powstania antykrzyżackiego.

Delegacja Związku Pruskiego pod przewodnictwem **Jana Bażyńskiego** zwróciła się do zasiadającego na tronie od 1447 r. króla Polski **Kazimierza Jagiellończyka** z prośbą o pomoc. Zadeklarowała przy tym uznanie polskiego zwierzchnictwa. Już wcześniej zarówno rycerstwo, jak i mieszczaństwo pruskie coraz śmielej spoglądało w stronę Polski. Obie grupy widziały w sojuszu z Polską szansę poprawy swojej sytuacji. Mieszkańcy miast pruskich mieli nadzieję zyskać przywileje i pozycję, jaką w państwie rządzonym przez Kazimierza Jagiellończyka cieszyli się mieszczanie. W państwie krzyżackim byli postrzegani wyłącznie jako grupa mająca płacić podatki. Podobnie pruskie rycerstwo, widząc, jakimi przywilejami cieszy się szlachta w Polsce i jaki ma wpływ na władcę, chciało zmiany swojej roli w państwie zakonu. Napiętą sytuację potęgowały również utrudnienia w handlu z Polską. Miał on dla wielkich miast pruskich – Torunia, Gdańska i Elbląga – coraz większe znaczenie. W tych okolicznościach w marcu **1454 r.** król wydał **akt inkorporacji** (włączenia) Prus do Polski. Stało się to zarzewiem kolejnego konfliktu zbrojnego z Krzyżakami, który przeszedł do historii jako wojna trzynastoletnia.

* **sromać się** – wstydzić się
zdejmować – ścinać

Stronę krzyżacką w wojnie trzynastoletniej wsparł król duński Chrystian I Oldenburg, który oficjalnie w 1455 r. wypowiedział wojnę Królestwu Polskiemu i Związkowi Pruskiemu. Na zdjęciu dokument wypowiedzenia wojny znajdujący się obecnie w Muzeum Narodowym w Krakowie.

M3 **Mowa Jana Bażyńskiego, 1454 r.**

Nie tajno, miłościwy królu, tobie i twojej radzie, a podobno i narodom sąsiednim, ile krzywd i niegodziwości [...] wycierpieliśmy od mistrza i Zakonu Pruskiego [...]. W ciągu zaś tyloletnich z królestwem twoim prowadzonych wojen ile potraciliśmy krewnych, dzieci, przyjaciół, ile nam popalono miast znakomitych, poniszczono włości, pogwałcono żon naszych i córek [...]. Ale nad te wszystkie klęski więcej nas jeszcze dotykało, żeśmy byli zmuszeni do łamania sojuszów i prowadzenia wojen, tym przykrzejszych dla nas, że tak niesprawiedliwych; żeśmy musieli nastawiać nasze głowy za nieprawość mistrza i Krzyżaków [...]. Wśród tylu zaś i tak wielkich nieszczęść, jeżeli kiedy brakło nieprzyjaciela z zewnątrz, większy za to wewnątrz kraju występował. Komturowie i posiadacze zamków nie sromali się [...] bez złożenia sądu zabierać nam dobra i majątki, żony w oczach mężów i córki wobec rodziców porywać [...]. A tym, którzy się na takie krzywdy uskarżali, [zamiast] wymierzenia sprawiedliwości, zdejmowano* głowy albo wydzierano mienie.*

Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych, oprac. Karol Górski, Poznań 1949, s. 30–32.

Wojna trzynastoletnia (1454–1466)

Wojnę zakonowi wypowiedział król Kazimierz Jagiellończyk. Przystąpiła do niej tylko Polska, a Litwa zachowała neutralność. Za udział w konflikcie polskie rycerstwo zażądało od króla przyznania kolejnych praw. Kazimierz Jagiellończyk musiał ulec i w **1454 r.** nadał przywilej w Cerekwicy, uzupełniony następnie w Nieszawie. Od nazw tych dwóch miejscowości określa się go **przywilejem cerekwicko-nieszawskim** (zob. s. 427). Na mocy tego aktu król nie mógł zwoływać pospolitego ruszenia ani wprowadzać nowych podatków i praw bez zgody szlachty. Przywilej wzmacniał pozycję szlachty kosztem znacznego ograniczenia władzy króla.

Wybuch wojny zbiegł się z powstaniem antykrzyżackim, które wszczęli przedstawiciele Związku Pruskiego na terenie Prus. W bardzo krótkim czasie zdobyli oni zamki krzyżackie w Toruniu, Grudziądzu oraz Gdańsku. Liczyli także na to, że dzięki wsparciu militarnemu ze strony Kazimierza Jagiellończyka uda im się ostatecznie pokonać Krzyżaków. Jednak słabo przygotowane do działań zbrojnych polskie wojsko, w większości oparte na pospolitym ruszeniu, poniosło klęskę w **bitwie pod Chojnicami** w **1454 r.** Porażka pokazała wyższość wojsk najemnych nad przestarzałym modelem pospolitego ruszenia.

Część miast, w tym Gdańsk, zdecydowała się wesprzeć finansowo polskiego króla. Dzięki otrzymanym funduszom utworzył on armię najemną. W **1462 r.** doszło do zwycięskiej dla Polski **bitwy pod Świecinem**. W **1463 r.** polskie wojska wygrały **bitwę morską na Zalewie Wiślanym**. Oba te wydarzenia przechyliły szalę zwycięstwa na stronę polską i zdecydowały o zakończeniu wojny.

Praca z materiałami

1. Podaj, kto jest adresatem mowy Bażyńskiego. **M3**
2. Wymień krzywdy, jakich ze strony Krzyżaków doznali mieszkańcy Prus. **M3**
3. Wskaż na mapie tereny przyłączone do Polski w 1466 r. **M4**

LEGENDA

- granice państwa polsko-litewskiego w 1466 r.
- granice zakonu krzyżackiego w Prusach w 1454 r.
- nabytki Polski w 1466 r.
- lenna polskie uzyskane w 1466 r.
- oblężenie
- ważniejsze bitwy

M4

Wojna trzynastoletnia (1454–1466)

Praca z materiałem

1. Wymień postacie przedstawione na obrazie. м5
2. Wyjaśnij symbolikę obrazu. м5

Drugi pokój toruński

W **1466 r.** zawarto w Toruniu układ pokojowy zwany **drugim pokojem toruńskim**. Na jego mocy do Polski powróciły Pomorze Gdańskie oraz ziemia chełmińska. Ponadto Polska zyskiwała Warmię oraz dwa ważne ośrodki miejskie – Malbork i Elbląg. Tereny przyłączone do Korony nazwano **Prusami Królewskimi**. Państwo zakonne, od 1466 r. zwane **Prusami Zakonnymi**, zostało lennem Polski, a wielcy mistrzowie musieli odtąd składać polskiemu królowi **hołd**. Na stolicę Prus Zakonnych wybrano Królewiec.

Najważniejszym skutkiem wojny trzynastoletniej było **odzyskanie Pomorza Gdańskiego**. Polska przejęła dorzecze Wisły, co dawało możliwość czerpania zysków z handlu. Dzięki temu w następnym stuleciu rozwinął się eksport polskiego zboża na Zachód. Duże korzyści z tego tytułu odnosił Gdańsk, który stał się najbogatszym miastem Królestwa Polskiego. Na zawsze osłabiono potęgę państwa zakonnego.

Przywilej cerekwicko-nieszawski nadany przez króla Kazimierza Jagiellończyka przyczynił się do wzrostu znaczenia szlachty i jej wpływu na rządy w Królestwie Polskim.

м5 Podpisanie drugiego pokoju toruńskiego na obrazie Mariana Jaroczyńskiego *II traktat toruński* (1870–1873). Artysta przedstawił siedzącego na tronie króla Kazimierza Jagiellończyka [1], który z wysoka spogląda na wielkiego mistrza krzyżackiego Ludwiga von Erlichshausena (czyt. erlichshałzena) [2], wahającego się, czy złożyć podpis pod traktatem pokojowym. Upadek potęgi zakonu symbolizuje opuszczona chorągiew [3]. Wśród wielu postaci historycznych można odnaleźć kronikarza Jana Długosza [4] oraz legata papieskiego Rudolfa von Rüdesheima (czyt. rydeshajma) [5]. Obraz znajduje się w Muzeum Okręgowym w Toruniu.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw i oceń stosunki polsko-krzyżackie w XV w.

2. Omów przebieg wielkiej wojny z zakonem.

3. Opisz przebieg i skutki wojny trzynastoletniej.

Wojny z zakonem krzyżackim w XV w.

Podsumowanie 40

◆ Wielka wojna z zakonem krzyżackim (1409–1411)

Przyczyny
- chrzest Litwy za pośrednictwem Polski – odebranie państwu zakonu krzyżackiego ważnego celu działalności
- oskarżenie Władysława Jagiełły i Witolda o chrzest pozorny przez wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena
- antykrzyżackie powstania ludności litewskiej na Żmudzi
- chęć odzyskania ziemi chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego przez Królestwo Polskie
- agresywna polityka Ulricha von Jungingena wobec Polski (podsycanie sporów granicznych o ziemię dobrzyńską)
- sojusz polsko-litewski wymierzony w Krzyżaków

Przebieg
- 1409 – wypowiedzenie wojny przez Krzyżaków
- 1410 – zwycięska dla sił polsko-litewskich bitwa pod Grunwaldem
- 1410 – oblężenie Malborka przez siły polskie pod wodzą Władysława Jagiełły

Skutki
- klęska militarna zakonu krzyżackiego
- pierwszy pokój toruński w 1411 r.
  - odzyskanie przez Polskę ziemi dobrzyńskiej zagarniętej przez Krzyżaków w czasie wojny
  - wykup jeńców przez stronę krzyżacką
  - rezygnacja zakonu z pretensji do Żmudzi do czasu śmierci Witolda
  - możliwość korzystania przez kupców ze szlaków handlowych w obu państwach

◆ Wojna trzynastoletnia (1454–1466)

Przyczyny
- dążenie ludności pruskiej (szlachty i mieszczaństwa) do utworzenia reprezentacji stanowej w państwie krzyżackim i wpływania na rządy (założenie Związku Jaszczurczego i Związku Pruskiego)
- 1454 – powstanie antykrzyżackie w Prusach i zwrócenie się Związku Pruskiego o pomoc do Kazimierza Jagiellończyka
- 1454 – wydanie aktu inkorporacji Prus do Polski przez króla Kazimierza Jagiellończyka

Przebieg
- 1454 – nadanie szlachcie polskiej przywileju cerekwicko-nieszawskiego
- 1454 – klęska polskiego pospolitego ruszenia w bitwie pod Chojnicami
- organizacja armii najemnej przez Polskę dzięki wsparciu finansowemu ze strony Gdańska
- 1462 – zwycięska dla sił polskich bitwa pod Świecinem
- 1463 – zwycięska dla sił polskich bitwa na Zalewie Wiślanym

Skutki
- drugi pokój toruński w 1466 r.
  - odzyskanie przez Polskę Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej
  - uzyskanie przez Polskę Warmii z Elblągiem i Malborkiem
  - okrojone państwo krzyżackie jako Prusy Zakonne – lennem Polski
- powstanie Prus Królewskich z terenów uzyskanych w drugim pokoju toruńskim
- rozwój eksportu polskiego zboża przez Gdańsk
- rozwój gospodarczy i bogacenie się Gdańska
- wzrost znaczenia politycznego szlachty w Królestwie Polskim

Polecane publikacje

Marian Biskup, *Wojny Polski z zakonem krzyżackim 1308–1521*, Oświęcim 2017.

Norbert Delestowicz, Wojciech Lorek, Robert T. Tomczak, *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich w Malborku 1309–1457*, Kraków 2018.

41 Monarchia stanowa w Polsce

1374 przywilej koszycki
1388 przywilej piotrkowski
1422 przywilej czerwiński
1423 przywilej warcki
1430 i 1433 przywilej jedlnieńsko-krakowski
1454 przywilej cerekwicko-nieszawski
1496 statuty piotrkowskie
1505 konstytucja *Nihil novi*

Przypomnij

- Jak było zorganizowane państwo pierwszych Piastów?

Cel lekcji

- Wyjaśnię, w jaki sposób w Polsce ukształtowała się monarchia stanowa.

Po lekcji

- Opisuję strukturę społeczną w Polsce w okresie późnego średniowiecza.
- Wymieniam najważniejsze przywileje szlacheckie.
- Wyjaśniam wpływ przywilejów na sytuację gospodarczą i polityczną Polski.

Monarchia stanowa

Ustrój polityczny w krajach europejskich w okresie średniowiecza, w Polsce istniejący w XIV–XV w. Powstał w wyniku wyodrębnienia się stanów społecznych i odgrywania przez nie znaczącej roli w polityce. Największy wpływ na podejmowane decyzje miały szlachta i duchowieństwo.

Społeczeństwo stanowe w Polsce

Stany w Polsce zaczęły się kształtować w okresie rozbicia dzielnicowego. Głównymi przyczynami ich powstania były **przywileje** wydawane przez władców dla duchowieństwa i możnych oraz **akty lokacyjne**, które otrzymywali mieszczanie i chłopi. Nadając przywileje duchownym i rycerstwu, władcy zyskiwali ich poparcie. Z kolei panowie (właściciele ziemscy), zawierając umowy lokacyjne, chcieli stworzyć warunki do rozwoju gospodarczego. Zarówno przywileje, jak i akty lokacyjne ograniczały zakres władzy osób, które je nadawały. Jednocześnie ustanawiały odrębne prawa dla poszczególnych grup społecznych. Wpłynęło to na ukształtowanie się w XIV–XV w. **monarchii stanowej** w Polsce. Istniały cztery stany: duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo i chłopstwo.

M1 Największymi miastami w XV-wiecznej Polsce były liczący ponad 30 tys. mieszkańców Gdańsk, 15-tysięczny Kraków oraz 10-tysięczne Toruń, Lwów i Poznań. Rozkwit miast przyczynił się do powstania stanu mieszczańskiego, który miał ambicje polityczne. Swoją pozycję zawdzięczał rozwojowi handlu i rzemiosła. Działalność rzemieślnicza była skupiona wokół prężnie funkcjonujących cechów. Na ilustracji wyobrażenie pracy przedstawicieli krakowskiego cechu krawców pochodzące z *Kodeksu Baltazara Behema*, XVI w.

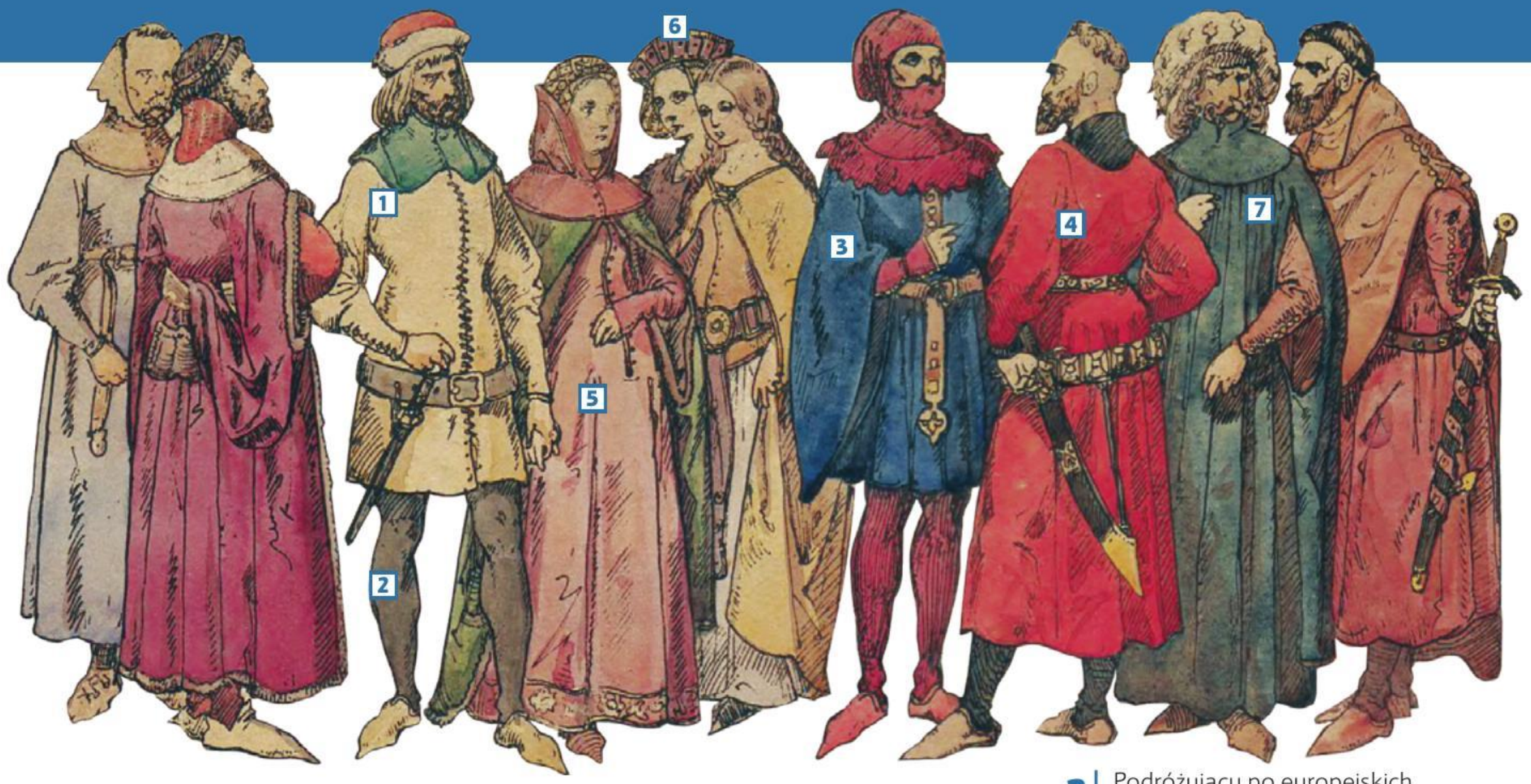

Jako odrębny stan najwcześniej się ukształtowało **duchowieństwo**. Księża i zakonnicy – w przeciwieństwie do większości społeczeństwa – potrafili czytać i pisać. Często pełnili więc funkcje urzędników i wywierali wpływ na politykę władcy. Już w XIII w. duchowieństwo uzyskało własne sądownictwo oparte na prawie kanonicznym. Był to jedyny stan otwarty, o przynależności do którego nie decydowało pochodzenie.

W XIV w. z rycerstwa i świeckiego możnowładztwa uformował się **stan szlachecki**. Decydujące znaczenie w tym procesie miało uzyskanie przez ogół rycerstwa immunitetu sądowego, zgodnie z którym królowie i książęta wyłączyli całą tę grupę spod władzy sądowej swoich urzędników. Szlachta tworzyła własne sądy i była sądzona przez przedstawicieli swojego stanu, niezależnych w wyrokowaniu od suwerena. Bardzo ważnym czynnikiem stały się też szlacheckie przywileje stanowe wydawane od 1374 r. przez polskich królów. Dzięki tym uprawnieniom szlachta jeszcze mocniej wyodrębniła się pod względem prawnym oraz uzyskała znaczący wpływ na sytuację w państwie.

Mieszczaństwo jako stan powstało dzięki osadnikom, którzy od XIII w. zaczęli napływać do Polski. Choć wszyscy mieszkańcy miast podlegali prawu miejskiemu, tylko nieliczni mieli pełnię praw, czyli byli obywatelami i mogli sprawować funkcję urzędnika lub zasiadać we władzach miasta. Dotyczyło to ludności, która odziedziczyła status obywatela lub kupiła nieruchomość.

Najliczniejszą grupę społeczną (ok. 70–75%) stanowili **chłopi**, zróżnicowani zarówno pod względem majątkowym, jak i prawnym. Na wsi można było spotkać posiadających łanowe gospodarstwa **kmieci**, dysponujących mniejszym majątkiem **zagrodników** oraz **parobków**, którzy najmowali się do pracy u bogatych gospodarzy. Specjalną pozycję zajmował reprezentujący pana **sołtys**. Status prawny chłopów i ich powinności były określane w umowach zawieranych między panem a mieszkańcami wsi. Regulowały one m.in. kwestie sądowe, możliwość wychodu oraz dziedziczenie ziemi.

M2 Podróżujący po europejskich dworach i miastach przedstawiciele możnowładztwa oraz bogatego mieszczaństwa przywozili ze sobą wzorce panujące w modzie w odwiedzanych krajach. Na przełomie XIV i XV w. pojawiły się w Polsce elementy stroju, które będą charakterystyczne przez kolejne kilkaset lat, m.in. kabat – rodzaj kaftana 1, nogawice – obcisłe spodnie (znano je już przed XIV w.) 2, tabard – krótki płaszcz bez rękawów 3, szuba – nakrycie wierzchnie 4. Na głowach szlachta nosiła różnego rodzaju czapki. Kobiety ubierały się w suknie obcisłe w górnej części i rozszerzane ku dołowi 5, a na głowy zakładały podwiki oraz czepce 6. Nowością w damskiej garderobie XV w. był stanik – oddzielona górna część sukni. W późnym średniowieczu dużą popularnością cieszyła się również delia, czyli rodzaj wkładanego przez głowę płaszcza bez rękawów 7. Autorem rysunku ukazującego ubiór polskiej szlachty w XIV–XV w. jest Jan Matejko, XIX w.

Praca z materiałami

1. Wymień największe miasta XV-wiecznej Polski. **M1**
2. Wskaż i nazwij elementy stroju szlacheckiego w XIV–XV w. **M2**
3. Wyjaśnij, jaki wpływ na zmiany w sposobie ubierania się w Polsce miały kontakty z zagranicznymi dworami i miastami. Uzasadnij odpowiedź. **M2**

Uprzywilejowanie stanu szlacheckiego

Władza królewska w Polsce za panowania Piastów była dziedziczna, więc monarcha nie musiał zyskiwać poparcia szlachty szczególnymi przywilejami, aby zaakceptowała wybranego przez niego następcę. Sytuacja się zmieniła po śmierci Kazimierza Wielkiego. Na polskim tronie zasiedli Andegawenowie, a potem Jagiellonowie, którzy – chcąc zyskać przychylność szlachty i przeprowadzić sukcesje dynastyczne – nadawali jej liczne przywileje. Dzięki nim **szlachta zyskała znaczący wpływ na politykę państwa**.

Do ukształtowania się stanu szlacheckiego najbardziej przyczyniły się nadawane przez poszczególnych władców **przywileje generalne**, tzn. obejmujące całą szlachtę. Gwarantowały jej przede wszystkim zmniejszenie podatków oraz nietykalność osobistą i majątkową. Pierwszym przywilejem generalnym był **przywilej koszycki** z **1374 r.**, w którym Ludwik Węgierski już jako król Polski w zamian za zgodę na koronację na króla Polski jednej ze swoich córek ograniczył podatki opłacane przez szlachtę z 12 do 2 groszy rocznie z łanu chłopskiego, a nałożenie dodatkowych podatków uzależnił od zgody całej szlachty. Król zobowiązał się do nienadawania zaszczytów i godności obcokrajowcom oraz zgodził się na wypłacanie szlachcie odszkodowania za straty poniesione w wyprawach wojennych poza granice państwa. Szlachta miała być też zwolniona z finansowania budowy i naprawy zamków przygranicznych.

M3 **Statuty nieszawskie, 1454 r.**

29. Jeśliby się zdarzyło, że który szlachcic od mieszczanina albo kmiecia ranę poniesie, tedy szlachcic raniony może krzywdy swej przed sądem ziemskim dochodzić przeciw raniącemu i wywołać go od sądu jego magdeburskiego przed sąd ziemski. [...]*

33. Aby zaś Rzeczpospolita na przyszłość zdrowszym sposobem była kierowaną, chcemy i niniejszem stanowimy, żeby żadne nowe urządzenia prywatną naradą nie były wprowadzane ani też aby jakaś wyprawa bez pospolitego ziemskiego sejmiku na przyszłość żadną miarą nie była podjętą; lecz wszystkie rzeczy nowego pomysłu aby na sejmikach, przez ogóły ziemskie przedtem obradzone, były ustanawiane i uchwalane.

Gerard Labuda, Benon Miśkiewicz, *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej*, t. 2, Poznań 1966, s. 188, 190.

* **wywołać** – tu: wyłączyć

M4 **Statuty piotrkowskie, 1496 r.**

My, Jan Olbracht, z Bożej łaski król Polski, po wspólnej i długiej naradzie z prałatami, panami, szlachtą i posłami ziemskimi [...], postanowiliśmy wydać niżej przytoczone statuta i konstytucje po wieczne czasy trwałe [...].*

O synach kmiecych. Dalej, zaradzając dowolności młodzieży plebejskiej, jak i opustoszeniu dóbr, postanowiliśmy, aby tylko jeden syn ze wsi od ojca mógł odchodzić do służby, a szczególnie do nauki albo rzemiosła. Kiedy zaś powróci, powinien otrzymać świadectwo od pana obszaru, z którem, jako wyzwolony, może iść do rzemiosła albo do służby.

O nieprzyjmowaniu plebejuszów do wyższych godności kościelnych. Postanowiliśmy, aby do poszczególnych kapituł pierwszorzędnych kościołów, tj. gnieźnieńskiego, krakowskiego, włocławskiego, poznańskiego i płockiego, przyjmowani byli tylko tubylcy Królestwa Polskiego, rodu szlacheckiego po ojcu i matce.

Zakaz wychodzenia z królestwa w porze żniw. Ponieważ liczni mężczyźni i kobiety z ziem mazowieckich i innych ziem Królestwa Polskiego w czasie żniw zwykli udawać się do Śląska i Prus, skutkiem czego w ziemiach polskich niełatwo dostać robotników i służby, przeto zarządzamy, aby wszyscy tacy przez władze byli zatrzymywani i oddawani do robót ziemianom.

Zakaz posiadania dóbr ziemskich przez mieszczan i plebejów. Dalej postanowiliśmy, że mieszczanom i plebejuszom nie wolno dóbr ziemskich kupować, dzierżawić lub posiadać, a to dlatego, że oni posiadając takie dobra, zwykli szukać sposobności uwolnienia się od wypraw wojennych. A którzy już weszli w posiadanie dóbr ziemskich, mają je do pewnego czasu sprzedać, pod karą.

Gerard Labuda, Benon Miśkiewicz, *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej*, t. 2, Poznań 1966, s. 184–186.

* **Jan Olbracht** – król Polski w latach 1492–1501

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób przywileje wzmacniały pozycję szlachty. Odwołaj się do konkretnych przykładów. **M3**, **M4**
2. Wymień postanowienia statutów piotrkowskich odnoszące się do chłopów. **M4**
3. Omów najważniejsze przywileje szlacheckie w Polsce. **M5**
4. Wytłumacz, w jaki sposób przywileje szlacheckie ograniczały rolę monarchy. **M5**

W kolejnych latach władcy poszerzali zakres praw szlachty. W 1388 r. Władysław Jagiełło, aby uzyskać wsparcie w działaniach przeciwko Krzyżakom, nadał przywilej piotrkowski, a następnie przyznał przywileje czerwiński, warcki oraz jedlnieńsko-krakowski. Politykę tę kontynuowali jego następcy. W **1454 r.** Kazimierz Jagiellończyk, chcąc uzyskać zgodę na udział pospolitego ruszenia w wojnie trzynastoletniej, wydał **przywilej cerekwicko-nieszawski**. Król Polski Jan Olbracht w 1496 r. opublikował statuty piotrkowskie. Wybrane przywileje i ich główne postanowienia zostały przedstawione w tabeli nr 1.

Monarchowie wydawali również inne przywileje, z których większość regulowała kwestie podatkowe. W przedstawionym na ilustracji przywileju z 1404 r. król Władysław Jagiełło zapewnia szlachtę i duchowieństwo, że nie będzie innych podatków oprócz dobrowolnie złożonego na wykup ziemi dobrzyńskiej.

M5 **Tabela nr 1. Wybrane przywileje szlacheckie**

Przywilej	Władca	Główne postanowienia
przywilej koszycki Koszyce, 1374 r.	Ludwik Węgierski	Zmniejszenie podatków dla szlachty z 12 do 2 groszy od łanu chłopskiego. Nakładanie dodatkowych podatków uzależnione od zgody całej szlachty. Urzędy państwowe jedynie dla szlachty polskiej. Wypłacanie odszkodowania szlachcie za straty poniesione w wyprawach wojennych poza granicami kraju. Zwolnienie szlachty z finansowania budowy i napraw zamków przygranicznych.
przywilej piotrkowski Piotrków, 1388 r.	Władysław Jagiełło	Potwierdzenie przywileju koszyckiego. Żołd dla uczestników wypraw wojennych poza granice państwa. Wykupienie szlachcica przez króla w wypadku niewoli w wojnie toczonej wewnątrz kraju. Niepowoływanie cudzoziemców na urząd starosty.
przywilej czerwiński Czerwińsk, 1422 r.	Władysław Jagiełło	Nietykalność majątkowa szlachty bez wyroku sądu. Sądzenie szlachcica jedynie na podstawie prawa spisanego. Zakaz łączenia urzędów sędziego ziemskiego i starosty. Wymóg zgody rady królewskiej na bicie monety.
przywilej warcki Warta, 1423 r.	Władysław Jagiełło	Sądzenie szlachcica przez starostę jedynie w sprawach gwałtu, rozboju, podpalenia i napadu na dom. Możliwość usuwania przez szlachtę buntowniczych sołtysów. Kontrolowanie przez wojewodów cen i miar na rynku. Ograniczenie możliwości opuszczania wsi przez chłopów.
przywilej jedlnieńsko-krakowski Jedlnia, 1430 r. Kraków, 1433 r.	Władysław Jagiełło	*Neminem captivabimus nisi iure victum* (czyt. neminem kaptiwabimus nis-i jure wiktum; łac. „nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego") – zapewnienie nietykalności osobistej szlachcica bez wyroku sądu. Rozciągnięcie prawa polskiego na szlachtę Rusi i Podola. Zarezerwowanie wyższych urzędów kościelnych dla duchownych pochodzenia szlacheckiego.
przywilej cerekwicko-nieszawski Cerekwica, 1454 r. Nieszawa, 1454 r.	Kazimierz Jagiellończyk	Zakaz nakładania nowych podatków i praw przez króla bez zgody szlachty. Zakaz zwoływania pospolitego ruszenia przez króla bez zgody szlachty. Zaostrzenie kar dla chłopów za ucieczkę ze wsi.
statuty piotrkowskie Piotrków, 1496 r.	Jan Olbracht	Ograniczenie możliwości opuszczania wsi przez chłopów. Zwolnienie z ceł produktów wytwarzanych w gospodarstwach szlacheckich. Zakaz nabywania ziemi przez mieszczan.

W 1468 r. Kazimierz Jagiellończyk zwołał do Piotrkowa zjazd ogólnopaństwowy. Przedmiotem obrad zjazdu miało być opłacenie wojsk biorących udział w wojnie trzynastoletniej. Według części historyków było to pierwsze posiedzenie sejmu walnego. Niektórzy historycy z kolei wskazują, że pierwszym polskim sejmem walnym był dopiero sejm w Radomiu, podczas którego w 1505 r. uchwalono konstytucję *Nihil novi*. Jednak najbardziej utrwalony pogląd wiąże pierwsze obrady sejmu walnego z sejmem w Piotrkowie zwołanym w 1493 r. przez króla Jana Olbrachta.

Zgromadzenia stanowe

W okresie monarchii stanowej w Polsce nie istniał – tak jak np. w Anglii czy we Francji – jednolity organ władzy ustawodawczej składający się z przedstawicielstw stanowych. Władca mógł zwoływać **zjazdy**, które wywodziły się z wieców. Ich celem było podjęcie określonej decyzji ważnej z punktu widzenia kraju. Rosnąca w siłę szlachta miała swoją reprezentację w postaci **sejmików ziemskich**, które zyskiwały na znaczeniu od końca XIV w. Były to zjazdy całej szlachty z terenu danej ziemi lub województwa. Zajmowały się administracją lokalną i sprawami skarbowymi. Wraz ze wzrostem roli sejmików ziemskich słabła władza centralna.

Dzięki przywilejowi cerekwicko-nieszawskiemu z 1454 r. sejmiki ziemskie uzyskały bardzo szerokie uprawnienia – uchwalały nowe prawa i podatki oraz zwoływały pospolite ruszenie.

Ze zjazdów ogólnopaństwowych wyłonił się **sejm walny**, pełniący funkcję parlamentu Królestwa Polskiego. Od 1493 r. sejm walny składał się z **trzech stanów sejmujących**: **króla**, **senatu**, w którym zasiadali najwyżsi urzędnicy świeccy i duchowni, oraz z **izby poselskiej** złożonej z posłów szlacheckich wybieranych na sejmikach ziemskich. Dla powzięcia wiążących decyzji konieczna była zgoda wszystkich trzech stanów. One decydowały o najważniejszych sprawach w państwie, m.in. zatwierdzały umowy międzynarodowe.

Przejawem rosnącej siły politycznej szlachty w kraju było uchwalenie w **1505 r.** na sejmie w Radomiu za panowania króla Aleksandra Jagiellończyka konstytucji ***Nihil novi*** (łac. „nic nowego"). Zakazywała ona królowi stanowienia nowych praw bez akceptacji senatu i izby poselskiej. Konstytucja *Nihil novi* przyczyniła się do wzmocnienia pozycji szlachty w państwie, co zapoczątkowało okres **demokracji szlacheckiej** w Polsce.

Posiedzenie króla Aleksandra Jagiellończyka i senatorów na sejmie radomskim z 1505 r. – drzeworyt zamieszczony w *Statutach Łaskiego*. Nad siedzącym na tronie monarchą 1 znajdują się herby państwowe: orzeł 2 i Pogoń 3, a powyżej – herb ziemi krakowskiej 4 oraz Słupy Giedymina 5, będące godłem wielkich książąt litewskich. Dostrzec można również herby ziem poznańskiej 6 i sandomierskiej 7 oraz ziem zależnych od Polski: Mazowsza 8, Hospodarstwa Mołdawskiego 9 i Prus Zakonnych 10.

Wpływ przywilejów na gospodarkę i politykę Polski

Dzięki przywilejom szlachta zyskała w państwie dominującą pozycję zarówno polityczną, jak i gospodarczą. Radykalnie zmniejszyły one wysokość podatków płaconych przez tę grupę społeczną, a zarazem wprowadzały zasadę, że koszty wypraw wojennych będą obciążały królewski skarbiec. To oznaczało **uszczuplenie budżetu państwa**.

Przywileje wydane szlachcie uderzały także w podstawy życia gospodarczego mieszczan i chłopów. Mieszczanom odebrano prawo decydowania o wagach, miarach oraz cenach w miastach. Nie mieli oni również większego wpływu na politykę państwa.

W najgorszej sytuacji znajdowali się chłopi, którzy nie mogli opuścić ziemi swojego pana bez jego zgody. Panowie, chcąc zwiększyć wydajność i dochody płynące z ziemi, zaczęli zamieniać dotychczas dominującą rentę w postaci pieniędzy i danin na rentę odrobkową – **pańszczyznę**. Chłopi stawali się w rzeczywistości całkowicie zależni od szlachty i jej podporządkowani. Praktyce tej sprzyjało prawo, które – jak m.in. statuty piotrkowskie z 1496 r. – zabraniało chłopu opuszczenia wsi bez zgody pana. Od końca XV w. zauważalny stał się proces kształtowania się **gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej**, która w kolejnych stuleciach będzie dominowała na polskiej wsi.

Przywileje nadawane przez władców różnym stanom nie były polską specyfiką. Monarchowie innych krajów europejskich również musieli nadawać specjalne uprawnienia poszczególnym grupom społecznym, jeśli chcieli uzyskać ich poparcie dla realizacji swoich interesów. Polską monarchię stanową odróżniała od innych państw **uprzywilejowana rola szlachty**. Śmierć Kazimierza Wielkiego spowodowała upadek systemu politycznego opartego na silnej, dziedzicznej władzy króla. Ludwik Węgierski uzyskał tron w wyniku układów Kazimierza z Andegawenami. Aby jednak zdobyć koronę dla swej córki, nadał szlachcie pierwszy przywilej generalny, przez co obniżył dochody skarbu państwa. Koronacja Władysława Jagiełły, pozostanie na tronie po śmierci Jadwigi oraz sukcesja jego synów, którzy nie pochodzili z małżeństwa z Jadwigą, również zależały od szlachty.

Polityka dynastyczna Jagiellonów

Nadawanie przywilejów przez Jagiełłę i jego następców było elementem polityki dynastycznej Jagiellonów. Władysław Jagiełło został wybrany na tron w Polsce, jednak sama przynależność do dynastii nie gwarantowała, że któryś z królewiczów obejmie władzę po ojcu. Jagiełło zjednał sobie szlachtę przywilejami i w ten sposób zapewnił synom prawo do sukcesji. Polityka dynastyczna Jagiellonów obejmowała także inne kraje. Władysław Warneńczyk – król Polski od 1434 r. – został w 1440 r. również królem Węgier.

Spośród władców polskich XIV–XVI w. najdłużej panującym monarchą był Władysław Jagiełło. Jego rządy są kojarzone przede wszystkim z unią polsko-litewską oraz zwycięstwem w bitwie pod Grunwaldem. W okresie PRL to drugie wydarzenie często wykorzystywano propagandowo. Przedstawiano wówczas Jagiełłę jako pogromcę Niemców. Na cześć monarchy stawiano pomniki. Jednym z nich jest monument autorstwa Tadeusza Dobosza odsłonięty w Skwierzynie (woj. lubuskie) z okazji 25-lecia PRL.

Elżbieta Rakuszanka była też nazywana Austriaczką i matką królów. Anton Boys (Waiss), portret Elżbiety, XVI w.

Wzmocnieniu pozycji dynastii na arenie międzynarodowej służyła również dobrze zaplanowana polityka mariaży. Doskonale obrazuje to przykład małżeństwa Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Rakuszanki. Żona króla Polski była wnuczką cesarza Zygmunta Luksemburskiego i córką Albrechta II Habsburga – króla Czech, Węgier i Niemiec. Małżeństwo miało zapewnić Polsce dobre stosunki z Luksemburgami i Habsburgami – istotne w czasach nieustających konfliktów z zakonem krzyżackim. Liczono także na uzyskanie sukcesji dla Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech, Elżbieta bowiem miała objąć tron w tych państwach w razie bezpotomnej śmierci swojego brata. Kazimierz Jagiellończyk i Elżbieta Rakuszanka doczekali się trzynaściorga dzieci. Ich czterech synów zostało królami: Jan, Aleksander i Zygmunt byli królami Polski, a Władysław – królem Czech i Węgier. Córki dzięki małżeństwom zostały skoligacone z większością dynastii panujących wówczas w Europie.

Bilans panowania władców Polski w XIV–XV w.

W okresie monarchii stanowej na polskim tronie zasiadali władcy z dynastii Piastów, Andegawenów i Jagiellonów. Najważniejsze wydarzenia z czasów ich panowania zostały przedstawione w tabeli nr 2.

Tabela nr 2. Bilans panowania władców Polski w XIV–XV w.

Władca Polski	Bilans panowania
Władysław Łokietek król Polski w latach 1320–1333	Zjednoczenie kraju, zakończenie rozbicia dzielnicowego. Utrata Pomorza Gdańskiego.
Kazimierz Wielki król Polski w latach 1333–1370	Zawarcie pokoju z Krzyżakami. Unormowanie stosunków z sąsiadami. Odbudowa silnego państwa polskiego. Ponaddwukrotne powiększenie terytorium Polski. Rozwój gospodarczy kraju, wprowadzenie reform, budowa miast i zamków. Utworzenie uniwersytetu krakowskiego.
Ludwik Węgierski król Polski w latach 1370–1382	Wydanie pierwszego przywileju generalnego dla szlachty w 1374 r. w Koszycach.
Jadwiga Andegaweńska król Polski w latach 1384–1386 królowa Polski w latach 1386–1399	Działalność kulturalna i wspieranie biednych.
Władysław Jagiełło król Polski w latach 1386–1434	Umowa w Krewie w 1385 r. – zapoczątkowanie unii polsko-litewskiej. Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411 i klęska militarna zakonu. Zwycięstwo nad zakonem krzyżackim w bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. Umocnienie pozycji międzynarodowej Polski i Litwy. Odnowienie uniwersytetu w Krakowie.
Władysław Warneńczyk król Polski w latach 1434–1444 król Węgier w latach 1440–1444	Walki z Turkami. Śmierć w bitwie pod Warną w 1444 r.
Kazimierz Jagiellończyk król Polski w latach 1447–1492	Wygranie wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim w latach 1454–1466. Odzyskanie Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej, przyłączenie Warmii do Polski. Uczynienie państwa zakonu krzyżackiego lennem polskim.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj społeczeństwo stanowe w Polsce.
2. Wymień postanowienia przywileju cerekwicko-nieszawskiego oraz statutów piotrkowskich.
3. Przedstaw pozytywne i negatywne skutki nadawania przez monarchów przywilejów.
4. Wyjaśnij wpływ przywilejów szlacheckich na zmiany gospodarcze i polityczne w Polsce.

Monarchia stanowa w Polsce

Podsumowanie

41

Społeczeństwo stanowe w Polsce

Duchowieństwo
- najwcześniej uformowany stan
- posiadał osobne sądownictwo oparte na prawie kanonicznym
- o przynależności do stanu nie decydowało pochodzenie (stan otwarty)

Szlachta
- ukształtowała się w XIV w. z rycerstwa
- posiadała własne sądy i przywileje
- miała duży wpływ na sytuację polityczną w kraju

Mieszczaństwo
- podlegało prawu miejskiemu
- nieliczni przedstawiciele mieli pełnię praw
- urzędy piastowali tylko obywatele miast

Chłopi
- najliczniejsza grupa społeczna
- podział na: kmieci, zagrodników, parobków
- sytuacja prawna i powinności regulowane za pomocą umowy z panem (właścicielem ziemi)

Najważniejsze przywileje szlacheckie

1374 – przywilej koszycki.
1388 – przywilej piotrkowski.
1422 – przywilej czerwiński.
1423 – przywilej warcki.
1430, 1433 – przywilej jedlnieńsko-krakowski.
1454 – przywilej cerekwicko-nieszawski.
1496 – statuty piotrkowskie.

Skutki wydawania przywilejów szlacheckich

Ukształtowanie się monarchii stanowej w Polsce.
Uprzywilejowana rola szlachty w państwie.
Wzrost znaczenia sejmików ziemskich i powstanie sejmu walnego.

Zgromadzenia stanowe

Sejm walny – parlament Królestwa Polskiego składający się z trzech stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej.
Sejmiki ziemskie – zjazdy szlachty z poszczególnych ziem.
1505 – konstytucja *Nihil novi* – władca nie może ustanawiać nowych praw bez zgody senatu i izby poselskiej, początek demokracji szlacheckiej.

Wpływ przywilejów szlacheckich na sytuację polityczną i gospodarczą

Dominacja szlachty.
Uszczuplenie budżetu państwa.
Słabsza pozycja miast i utrata ich znaczenia.
Pogorszenie sytuacji chłopów.

Polecane publikacje

Jan Dąbrowski, *Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku. Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej*, Kraków 2010.
Marian Kallas, *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2015.
Andrzej Nowak, *Dzieje Polski*, t. 3, *1340–1468: Królestwo zwycięskiego orła*, Kraków 2017.

42 Kultura średniowiecznej Polski

poł. **X–XIII** w.
sztuka romańska w Polsce

XIII–XV w.
sztuka gotycka w Polsce

Przypomnij

- W jaki sposób chrześcijaństwo wpłynęło na rozwój kultury i sztuki w średniowiecznej Europie?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze osiągnięcia kultury średniowiecza w Polsce.

Po lekcji

- Rozpoznaję dokonania kultury polskiej w okresie średniowiecza.
- Określam rolę chrześcijaństwa w rozwoju kultury polskiej.
- Rozumiem, jakie znaczenie miało włączenie kultury polskiej do kręgu kultury europejskiej.

Polska w kręgu kultury europejskiej

Po przyjęciu chrześcijaństwa Polska znalazła się w **kręgu cywilizacji zachodniej**. Dzięki temu na ziemie polskie przybyli duchowni, którzy przynieśli ze sobą najważniejszy element ówczesnej kultury zachodniej – znajomość **języka łacińskiego**. Kontakty polskich królów, książąt i możnowładców z Europą Zachodnią zaowocowały pojawieniem się w Polsce pochodzących stamtąd obyczajów, sztuki i architektury. Kolejni polscy władcy zaczęli doceniać rolę wykształcenia. Troszczyli się więc o edukację swoich potomków, a ich wychowanie powierzali wybitnym zachodnim uczonym albo wykształconym Polakom.

Szczególną rolę w rozwoju kultury średniowiecznej Polski odgrywał **Kościół Katolicki**. Powstawanie ksiąg, budowanie świątyń i wyposażanie ich w dzieła sztuki stanowiło materialny wkład Kościoła w tworzenie polskiej kultury w stylu zachodnioeuropejskim.

Kultura łacińska

Rozwinęła się w średniowieczu i opierała na trzech fundamentach: filozofii greckiej, prawie rzymskim oraz etyce chrześcijańskiej. Jej głównym nośnikiem stał się język łaciński, a propagatorami byli duchowni.

Zakony w służbie kultury

Do rozwoju **kultury łacińskiej** w Polsce przyczyniły się zakony, które rozwinęły swoją działalność w związku z chrystianizacją. Na początku XI w. jako pierwsi pojawili się na ziemiach polskich **benedyktyni**, którzy zbudowali opactwa m.in. w Tyńcu i Mogilnie.

Zadaniem benedyktynów sprowadzonych do Tyńca przez Kazimierza Odnowiciela była pomoc w odbudowie zniszczonej organizacji kościelnej. Pierwszym opatem został Aron z Cluny (czyt. klini). W połowie XI w. wzniesiono w Tyńcu trójnawową bazylikę w stylu romańskim oraz zabudowania klasztorne.

Poza prowadzeniem pracy duszpasterskiej zakładali szkoły klasztorne i zajmowali się przepisywaniem ksiąg. Gęsimi piórami maczanymi w atramencie zapisywali kolejne strony na pergaminie. Taki sposób powstawania ksiąg funkcjonował latami, ponieważ nie znano wówczas druku. Do dziś o bardzo żmudnej czynności, wymagającej dokładności i cierpliwości mówimy, że to benedyktyńska praca.

W XII w. do Polski przybyli **cystersi**, którzy swe opactwa założyli m.in. w Jędrzejowie, Łeknie i Oliwie (dzisiejsza dzielnica Gdańska). Uprawiali rolę i hodowali bydło, ponadto specjalizowali się w budowaniu młynów wodnych, browarów i zakładaniu stawów rybnych. Potrafili osuszać podmokłe tereny, na których tworzyli gospodarstwa. W trosce o biednych i chorych fundowali szpitale – w tym najprawdopodobniej najstarszy na ziemiach polskich szpital przy Kościele Najświętszej Marii Panny we Wrocławiu.

W średniowieczu narodził się ruch dobrowolnego ubóstwa, a wraz z nim pojawiły się zakony żebracze. W XIII w. do Polski dotarli **franciszkanie** i **dominikanie**. Ich celem była praca duszpasterska prowadzona w miastach. Nie mieli majątku, a utrzymywali się z pracy i jałmużny.

Elementem wyposażenia kościołów były kielichy mszalne. Jednym z nich jest datowany na ok. 1180 r. kielich królewski z kościoła w Trzemesznie. Ozdobiono go dwunastoma scenami ze Starego Testamentu. Stanowi bezcenny zabytek sztuki romańskiej w Polsce. Jest przechowywany w Muzeum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Koloryzowana ilustracja z XIX w.

Szkolnictwo

Wprowadzenie i upowszechnienie kultury chrześcijańskiej miało wpływ na szkolnictwo. W **szkołach parafialnych** uczniowie (wyłącznie płci męskiej) zdobywali wiedzę elementarną – uczyli się m.in. podstaw języka łacińskiego, a także katechizmu i pieśni kościelnych. **Szkoły przykatedralne**, zakładane przez biskupów i kształcące przyszłych duchownych, oraz **szkoły kolegiackie** (przy kościołach o niższym statusie) były przeznaczone dla osób z wyższych stanów społecznych. Realizowały znany w całej Europie program obejmujący siedem sztuk wyzwolonych.

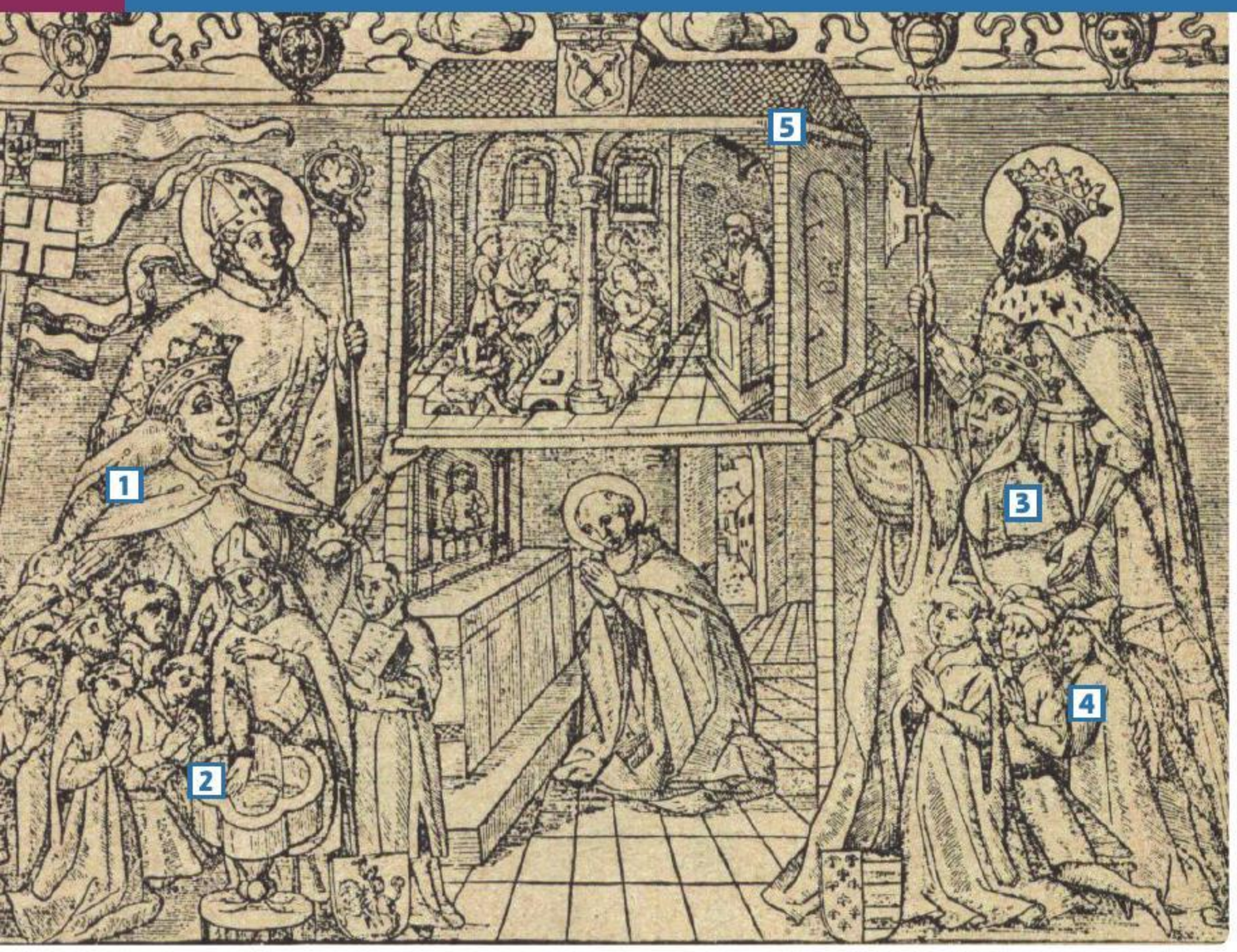

M1 Po śmierci Kazimierza Wielkiego rozwój uniwersytetu krakowskiego został zahamowany na kilkadziesiąt lat. Dopiero w 1400 r. Władysław Jagiełło odnowił uniwersytet, aby postąpić zgodnie z wyrażoną w testamencie wolą królowej Jadwigi. Monarchini zapisała ponadto uczelni swoje klejnoty. Na XVI-wiecznym drzeworycie przedstawiono Władysława Jagiełłę 1 w towarzystwie chrzczonych Litwinów 2 oraz Jadwigę 3 w asyście Polaków 4. Para królewska symbolicznie wznosi uniwersytet krakowski 5 ku górze.

Zapotrzebowanie na wykształcone kadry doprowadziło do rozwoju nowego rodzaju szkół – **uniwersytetów**. W Europie pierwsze uniwersytety powstały w Bolonii (1088 r.) oraz w Paryżu (XII w.). Władcy dbali o uczelnie, nadając im liczne przywileje i szeroką autonomię. W Polsce w 1364 r. król Kazimierz Wielki ufundował **uniwersytet w Krakowie**. Studentami byli przybywający z całej Europy mężczyźni, których nazywano **żakami**. Założenie uniwersytetu było prawdziwym przełomem w polskim szkolnictwie. W jego efekcie w Polsce pojawili się bakałarze, czyli nauczyciele, którzy zaczęli nauczać w szkołach parafialnych, co znacznie podwyższyło poziom oświaty.

Polska szkoła prawa narodów

Powstanie uniwersytetu w Krakowie było związane z zapotrzebowaniem na wykwalifikowane kadry w rozwijającym się Królestwie Polskim. Dlatego władca szczególnie zabiegał o zgodę na **utworzenie wydziałów prawa**. Ich powstanie zaowocowało pojawieniem się uczonych kształcących przyszłych urzędników i dyplomatów. Oni również, doradzając władcy w ważnych kwestiach międzynarodowych, a w toku misji dyplomatycznych zabiegając o polską rację stanu, ukształtowali w XV w. oryginalną myśl prawną nazwaną **polską szkołą prawa narodów**.

Za jej najwybitniejszych przedstawicieli uważa się **Stanisława ze Skarbimierza** oraz **Pawła Włodkowica**. Pierwszy z nich w przededniu wielkiej wojny z zakonem wygłosił mowę o wojnie sprawiedliwej i niesprawiedliwej. Wskazywał na prawa i obowiązki wszczynających wojnę, sposoby jej prowadzenia, a co najważniejsze – zwracał uwagę na kwestię praw pogan. W przeciwieństwie do większości ówczesnych uczonych Stanisław ze Skarbimierza nie odbierał niechrześcijanom prawa do własnych państw. Uważał, że nie należy nikogo nawracać siłą, co godziło w sens istnienia państwa zakonu krzyżackiego. Tym samym podkreślał słuszność i legalność podjętej przez Władysława Jagiełłę wojny z Krzyżakami, którzy oskarżali władcę o nieszczere nawrócenie i pozorną chrystianizację Litwinów.

W podobnym tonie wypowiadał się drugi z uczonych krakowskiego uniwersytetu – Paweł Włodkowic. Do historii przeszło jego wystąpienie na **soborze w Konstancji** (zob. s. 417). Stając przed międzynarodowym gremium, nie koncentrował się na sporze polsko-krzyżackim, tylko – podobnie jak Stanisław ze Skarbimierza – zwrócił uwagę na prawo pogan do posiadania państw, czym zakwestionował uprawnienia cesarza do dysponowania ziemiami niechrześcijan. Dowodził także, że wojną sprawiedliwą

Praca z materiałami

1. Przedstaw, jaką rolę w dziejach uniwersytetu krakowskiego odegrali Jadwiga i Władysław Jagiełło. **M1**
2. Wymień najważniejsze zabytki literatury polskiej z okresu średniowiecza. Wykorzystaj **M2**, **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Omów tematykę poruszaną w literaturze średniowiecznej. Odwołaj się do **M2**, **M3** oraz wiedzy pozaźródłowej.

jest tylko ta podjęta w odpowiedzi na atak pogan. Jego słowa spotkały się z uznaniem zgromadzonych, a przedstawiciel Krzyżaków musiał odwołać swoje oskarżenia skierowane przeciwko polskiemu władcy.

Teorie obu krakowskich uczonych miały ogromny wpływ na rozwój prawa międzynarodowego. Stanisław ze Skarbimierza i Paweł Włodkowic byli również jednymi z prekursorów szeroko rozumianej **tolerancji wyznaniowej**, a wypracowane przez nich stanowisko odzwierciedlało przekonania Władysława Jagiełły i polskich uczonych.

Literatura

Do rozwoju średniowiecznej literatury w Polsce przyczyniły się działania Kościoła Katolickiego, mecenat władców oraz szkolnictwo. Pierwsze utwory literackie pisane po łacinie miały charakter **hagiograficzny**. Początkowo autorami były wyłącznie osoby z zagranicy, np. Bruno z Kwerfurtu na początku XI w. spisał żywot św. Wojciecha oraz żywoty Pięciu Braci Męczenników. Za **pierwsze zdanie napisane w języku polskim** uważa się fragment z *Księgi henrykowskiej* – kroniki opactwa cystersów w Henrykowie – z drugiej połowy XIII w. i początku XIV w.: „Daj, ać ja pobrusze, a ty poczywaj", czyli „Daj mi, niech ja pomielę, a ty odpocznij". Według przekazu wypowiedział je mąż do żony, chcąc ją wyręczyć w pracy.

Ufundowanie uniwersytetu w Krakowie przyczyniło się do rozkwitu w XIV–XV w. **literatury średniowiecznej**. W porównaniu z poprzednimi stuleciami stała się ona bardziej urozmaicona. Pojawiły się utwory o tematyce świeckiej, np. *Pieśń o wójcie Albercie*. Przeważały jednak dzieła religijne, spośród których wymienić należy przekłady Pisma Świętego – *Psałterz floriański*, zbiory kazań – *Kazania gnieźnieńskie*, wiersze – *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*. Za arcydzieła średniowiecznej poezji uważa się *Lament świętokrzyski* będący poetyckim zapisem żalu Matki Boskiej wyrażonego pod krzyżem oraz *Bogurodzicę* – pieśń, która w okresie panowania Jagiellonów zaczęła odgrywać rolę nieformalnego hymnu narodowego.

M2 Powstały w końcu XIV w. *Psałterz floriański* składa się z 301 bogato zdobionych kart. Zawiera psalmy przypisywane królowi Dawidowi, zapisane po polsku, czesku i łacinie. Użycie trzech języków świadczy o wysokim wykształceniu osoby, dla której był przeznaczony. Prawdopodobnie była nią królowa i stąd jego druga nazwa: *Psałterz Jadwigi*. Dzieło jest przechowywane w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

M3 *Księga henrykowska* jest niezwykle interesującym źródłem historycznym. Powstała w celu ustalenia praw cystersów do ziem w Henrykowie i okolicach po zniszczeniach spowodowanych najazdem mongolskim. Spisano w niej historię klasztoru, jego posiadłości ziemskie oraz uposażenie. Dzieło pozwala poznać dzieje społeczne Polski w czasach rozbicia dzielnicowego. Na zdjęciu karta z *Księgi henrykowskiej* wraz z zapisem pierwszego zdania w języku polskim. Zabytek znajduje się w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu.

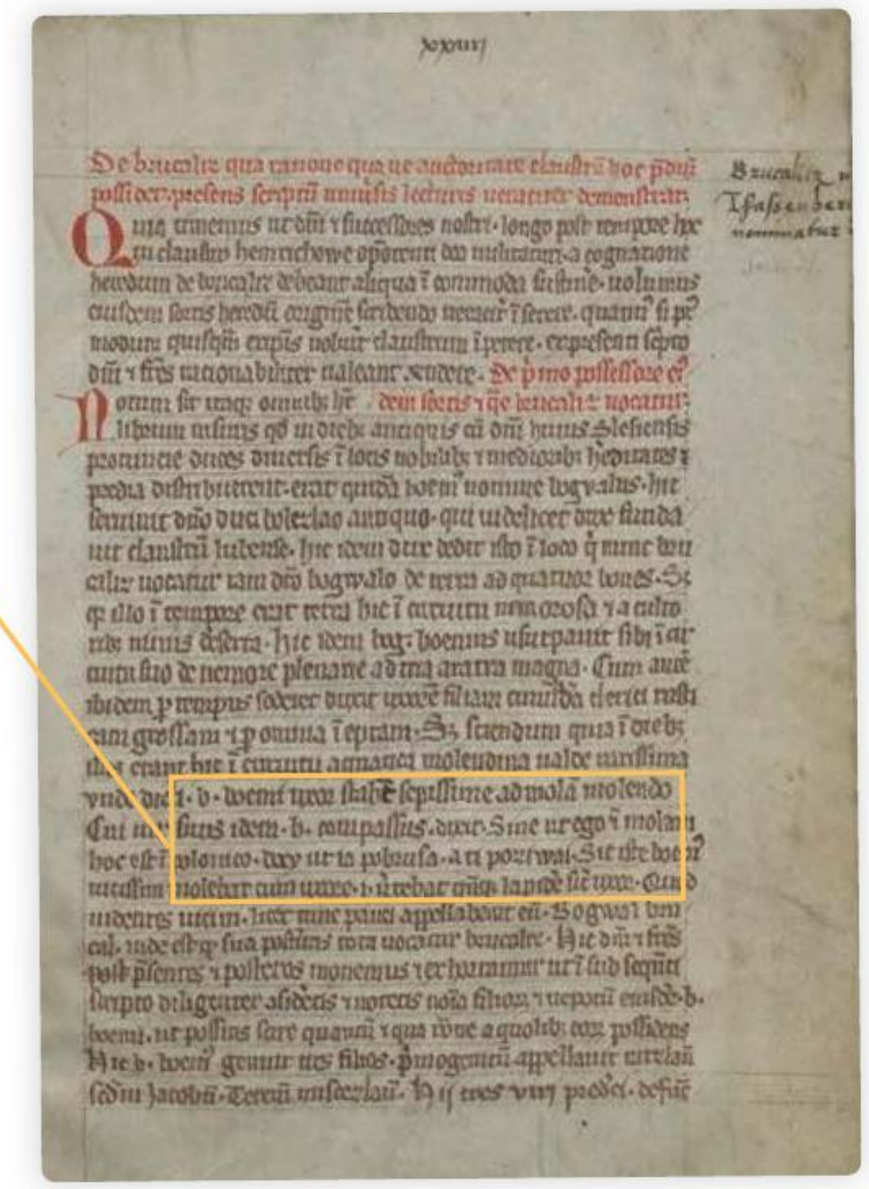

Za najwybitniejszego polskiego kronikarza średniowiecza uznaje się Jana Długosza. Swoją najważniejszą pracę *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* pisał przez 25 lat. Oprócz ważnych wydarzeń autor – wzorem innych kronikarzy europejskich – podawał także plotki z życia ówczesnych elit i opisywał zjawiska nadprzyrodzone, dając świadectwo mentalności XV-wiecznego społeczeństwa polskiego. Litografia Antoniego Gramatyki *Jan Długosz*, XIX w., przechowywana w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

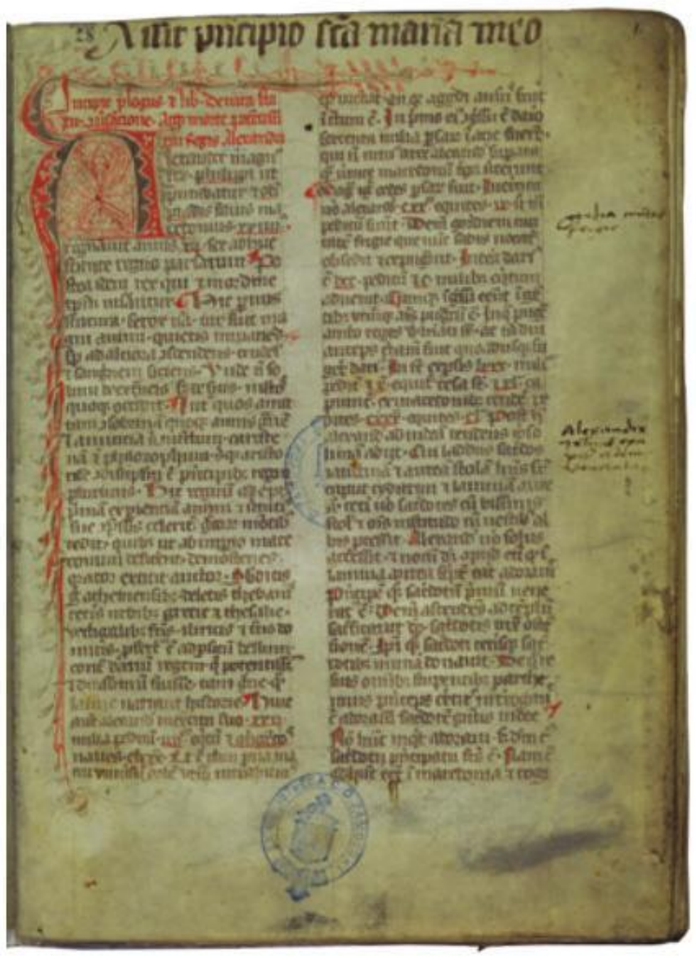

Kronika polska, pisana przez Galla Anonima w latach 1112–1116, jest najstarszą polską kroniką. Przedstawia dzieje kraju od czasów legendarnych do 1113 r. Jedna z jej kopii z XIV w. zachowała się jako wpis do rękopiśmiennego *Kodeksu Zamoyskiego*. Jest to najstarsza z zachowanych wersji *Kroniki*, obecnie przechowywana w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

Średniowieczne kroniki

W kulturze polskiego średniowiecza charakterystycznymi utworami literackimi były **kroniki**. Powstawały najczęściej na dworach władców z ich polecenia i pisano je po łacinie. Autorem pierwszej kroniki poświęconej dziejom Polski był nieznany z imienia mnich benedyktyński zwany **Gallem Anonimem**. Swoją *Kronikę polską* spisał za panowania Bolesława Krzywoustego na początku XII w. **Wincenty Kadłubek** – autor *Kroniki polskiej* tworzący na przełomie XII i XIII w. – jako pierwszy użył określenia *Rzeczpospolita* dla nazwania państwa polskiego. Uważał, że Polska nie stanowi własności władcy, lecz jest dobrem wszystkich mieszkańców, którzy sami dokonują wyboru monarchy i rządzą się swoimi prawami. Doradca króla Kazimierza Wielkiego **Janko z Czarnkowa** napisał *Kronikę* obejmującą historię Polski w latach 1333–1384. W latach 1455–1480 powstały 12-tomowe *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* autorstwa **Jana Długosza**. Obejmują one dzieje Polski od czasów legendarnych aż do 1480 r. Autor był doradcą króla Kazimierza Jagiellończyka i wychowawcą jego synów. Dzięki temu w swej kronice wykorzystał liczne źródła pochodzące z kancelarii królewskiej. Opierał się na relacjach naocznych świadków opisywanych wydarzeń. Jan Długosz jest uważany za pierwszego polskiego historyka i zyskał miano ojca polskiej historiografii.

Architektura i sztuka romańska

Początki **stylu romańskiego** w Polsce są nierozerwalnie związane z przyjęciem chrześcijaństwa. Już w drugiej połowie X w. w grodach książęcych wznoszono kamienne kościoły w kształcie rotundy. Prawdziwy rozkwit tego stylu nastąpił w XII stuleciu. Do Polski zaczęli wówczas napływać budowniczowie i artyści z innych części Europy, głównie Nadrenii oraz Saksonii. Znalazło to odzwierciedlenie w motywach i technikach artystycznych, jakie stosowano podczas prac. Bogactwo i monumentalność budowli miały wpływać nie tylko na sferę duchową, lecz także świadczyć o zamożności fundatorów. Za najważniejsze budowle romańskie w Polsce uznaje się kolegiaty w Kruszwicy oraz Tumie niedaleko Łęczycy, a także klasztor w Tyńcu.

Oprócz kościołów powstawały również budowle świeckie. Były to przede wszystkim **palatia**, czyli rezydencje pałacowe. W XII w. nowe trendy wyznaczył książę śląski Bolesław Wysoki, który swoją siedzibę we Wrocławiu otoczył murem z wieżą. Tak powstał jeden z pierwszych **zamków** na ziemiach polskich.

Wnętrza budowli zdobiono przede wszystkim **płaskorzeźbami**. Posadzki wykładano kolorowymi płytkami, tworząc geometryczne wzory. Niezwykle cenna jest zachowana w **kolegiacie** w **Wiślicy** posadzka przedstawiająca rodzinę książęcą (najprawdopodobniej Kazimierza Sprawiedliwego). Bogato zdobione były **drzwi kościołów**, na których ukazywano sceny biblijne lub żywoty świętych. Stanowiły one nie tylko ozdobę świątyni, lecz także pełniły funkcję edukacyjną dla niepiśmiennej części społeczeństwa. Przykładem tego typu zabytku są **Drzwi Gnieźnieńskie** (zob. s. 302) ukazujące 18 scen z życia św. Wojciecha.

M4 Jednym z najcenniejszych zabytków architektury romańskiej w Polsce jest wybudowana w latach 1140–1161 kolegiata w Tumie. Stanęła prawdopodobnie na miejscu dawnego opactwa benedyktyńskiego. Kościół ma trzy nawy i jest zwrócony w kierunku wschodnim, czyli w stronę Jerozolimy, gdzie znajduje się Grób Pański. Elementami charakterystycznymi dla sztuki romańskiej są również masywne wieże, w których znajdują się dwu- i trójdzielne okna.

M5 W Kościele Świętej Trójcy i Najświętszej Marii Panny w Strzelnie znajduje się zabytek unikatowy na skalę europejską. Są to romańskie kolumny z płaskorzeźbami figuralnymi powstałe ok. 1190–1200 r. Na dwóch kolumnach przedstawiono 36 personifikacji stanowiących wyobrażenie odwiecznej walki dobra ze złem. Kolumna cnót pokazuje m.in. wiarę i sprawiedliwość, a kolumna przywar – krzywoprzysięstwo, bałwochwalstwo i rozwiązłość. Na zdjęciu widoczne sceny z kolumny przywar.

Praca z materiałami

1. Wskaż elementy charakterystyczne dla architektury romańskiej i podaj ich nazwy. **M4**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób sztuka obrazowała średniowieczną duchowość. **M5**

Architektura i sztuka gotycka

Sztuka gotycka rozwinęła się ze sztuki romańskiej. Pierwsze elementy stylu gotyckiego na ziemiach polskich pojawiły się w budowlach cysterskich w pierwszej połowie XIII w. Przykładami gotyckiego budownictwa sakralnego w Polsce są m.in. Bazylika Mariacka w Gdańsku, Bazylika Mariacka w Krakowie, Katedra św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu, archikatedra we Fromborku, Bazylika Świętych Janów w Toruniu. Wraz z rozbudową miast w stylu gotyckim powstawały budynki użyteczności publicznej – ratusze, sukiennice, kamienice, jak Dom Kopernika w Toruniu czy ratusz we Wrocławiu. W Polsce zachowało się wiele **zamków** (np. krzyżackie w Malborku, Gniewie i Kwidzynie) i **fortyfikacji** (m.in. Barbakan w Krakowie). W okresie gotyku rozwinęła się sztuka rzeźbiarska, a jej znakomitym przykładem jest *Pieta z Lubiąża*. Jednym z najwybitniejszych średniowiecznych rzeźbiarzy działających na terenie Polski był **Wit Stwosz**. Drewniany **ołtarz z Bazyliki Mariackiej w Krakowie** jego autorstwa to arcydzieło sztuki gotyckiej.

Praca z materiałami

1. Wskaż elementy charakterystyczne dla stylu gotyckiego. **м6**, **м7**
2. Wyjaśnij, dlaczego w Polsce głównym budulcem była cegła. Wykorzystaj **м6**, **м7** oraz wiedzę pozaźródłową.

м6 W stylu gotyckim – w przeciwieństwie do stylu romańskiego kojarzonego z budownictwem sakralnym – możemy spotkać o wiele więcej budowli świeckich. Przedstawiciele patrycjatu wznosili wspaniałe kamienice, będące dziełami sztuki architektonicznej. Przykładem może być Dom Kopernika w Toruniu z drugiej połowy XIV w., należący do rodziny słynnego astronoma. Zachwyt budzą zakończone ostrymi łukami okna oraz bogato zdobiona fasada.

м7 Największą ceglaną budowlą gotycką na świecie jest Bazylika Mariacka w Gdańsku. Świątynię zbudowano w latach 1346–1506 na planie nieregularnego krzyża łacińskiego. Ma ona 105,5 m długości i 66 m szerokości w transepcie. Kubatura budynku wynosi 155 tys. m^3. Do dziś świątynia zachowała swój gotycki charakter.

infografika

Ołtarz Wita Stwosza

W 1477 r. do Krakowa z Norymbergi przybył niemiecki rzeźbiarz Wit Stwosz. Artysta spędził w mieście blisko 20 lat. Stworzył w tym czasie wiele dzieł sztuki, z których najważniejszy jest ołtarz główny w Bazylice Mariackiej. Prace nad nim trwały 12 lat, a za modeli posłużyli artyście mieszkańcy miasta.

1. Skrzydła boczne ukazują radosne sceny z życia Marii i Jezusa.
2. Zwiastowanie.
3. Narodziny Jezusa.
4. Pokłon Trzech Króli.
5. Część centralna przedstawia zaśnięcie Najświętszej Marii Panny, otoczonej przez apostołów. Na ich twarzach malują się smutek, strach i ciekawość.
6. Maria, już wniebowzięta, unosi się z Jezusem nad ziemią.
7. Św. Piotr czyta modlitwę za umierających.

8. Maria, ukazana jako młoda kobieta, osuwa się na kolana i zasypia, tzn. umiera bez bólu.
9. Św. Jakub Starszy podtrzymuje Marię.
10. Św. Jan trzyma płaszcz Marii.
11. Zmartwychwstanie Jezusa.
12. Wniebowstąpienie Jezusa.
13. Zesłanie Ducha Świętego.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, co przedstawiają sceny zaprezentowane na ołtarzu.
2. Wskaż i opisz elementy charakterystyczne dla rzeźby gotyckiej. Odwołaj się do infografiki i wiedzy pozaźródłowej.

Znaczenie włączenia ziem polskich do kręgu kultury łacińskiej

Przyjęcie chrześcijaństwa przez Mieszka I zmieniło bieg historii Polski. Dołączenie do rodziny krajów chrześcijańskich miało bardziej długofalowe konsekwencje, niż mógł przypuszczać władca Polan. Kiedy Polska znalazła się w kręgu **kultury łacińskiej**, zaczęli do niej przybywać duchowni z krajów, w których chrześcijaństwo było już ugruntowaną religią. Przynieśli ze sobą znajomość łaciny, będącej pomostem do poznania kultury i zwyczajów społeczeństw zachodniej Europy. Na wykształconych **duchownych**, którzy umieli czytać i pisać, pierwsi Piastowie oparli zarządzanie młodym państwem. Mnisi nie tylko stali się fundamentem administracji, lecz także kształcili nowe elity świeckich urzędników pochodzących z najbliższego otoczenia monarchów dynastii piastowskiej.

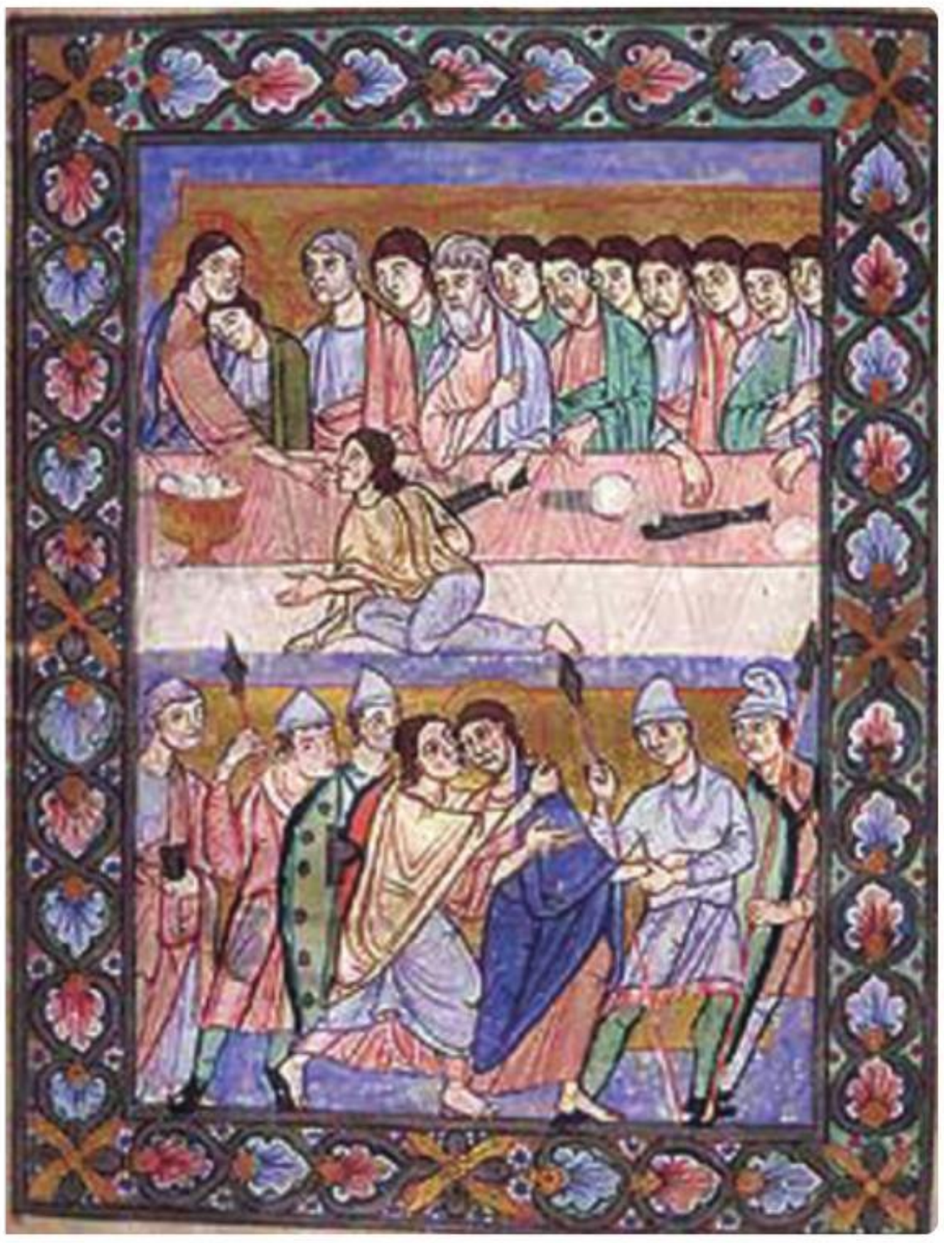

Przyjęcie chrztu zmieniło postrzeganie Polski na arenie międzynarodowej. Znalazło to odzwierciedlenie m.in. w średniowiecznych kronikach. Mimo negatywnego nastawienia do Mieszka I kronikarz niemiecki Thietmar (czyt. titmar) nigdy nie pisał o Polakach jako barbarzyńcach – choć stosował to określenie do pogańskich Wieletów, połączonych sojuszem z cesarzem. Postrzega się to jako przejaw **wzmocnienia pozycji państwa Mieszka I**.

Dzięki włączeniu Polski do kręgu kultury łacińskiej kraj wszedł na drogę rozwoju, którą podążała Europa Zachodnia. W krótkim czasie znalazło to odzwierciedlenie w powstających budowlach, dziełach sztuki, utworach literackich, a także w sposobie sprawowania władzy i stosowanych rozwiązaniach gospodarczych. Już w czasach Bolesława Chrobrego pojawiły się budowle klasztorne wznoszone w stylu romańskim. W języku łacińskim sporządzano bogato iluminowane księgi. Rozwijało się **piśmiennictwo** odwołujące się do wzorców kultury antycznej w zakresie prawa i filozofii. Przykładem jest *Kronika polska* napisana przez Wincentego Kadłubka na przełomie XII i XIII w.

Decyzja Mieszka I o przyjęciu chrztu na trwałe związała Polskę z cywilizacją łacińską, która do dziś pozostaje jednym z elementów tożsamości Polaków.

Do najcenniejszych zabytków literatury średniowiecznej w Polsce należy pochodzący z XII w. *Ewangeliarz kruszwicki*. Do Polski został przywieziony z Niemiec. Bogato zdobiona księga zawiera m.in. pisane złotem inicjały oraz 33 całostronicowe iluminacje. Obecnie znajduje się w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie.

Polecenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze zabytki literatury polskiego średniowiecza.
2. Przedstaw najważniejsze zabytki architektury romańskiej i gotyckiej w Polsce.
3. Opisz wpływ cywilizacji łacińskiej na powstanie polskiej kultury.

Kultura średniowiecznej Polski
Podsumowanie 42

Zakony

Benedyktyni – od XI w.
Cystersi – od XII w.
Franciszkanie – od XIII w.
Dominikanie – od XIII w.

Szkolnictwo

Szkoły parafialne, przykatedralne i kolegiackie.
Nauka w języku łacińskim.
Siedem sztuk wyzwolonych.
Uniwersytet w Krakowie – uczelnia kształcąca żaków z całej Europy.

Polska szkoła prawa narodów

Utworzenie wydziałów prawa na uniwersytecie w Krakowie.
Doradzanie władcy w sprawach międzynarodowych przez urzędników i dyplomatów wykształconych na uniwersytecie krakowskim.
Uformowanie się w XV w. oryginalnej myśli prawnej nazwanej później polską szkołą prawa narodów.
Najwybitniejsi przedstawiciele – Stanisław ze Skarbimierza oraz Paweł Włodkowic. Ich teorie miały duży wpływ na rozwój prawa międzynarodowego.
Prekursorzy tolerancji wyznaniowej.

Literatura

Pierwsze utwory literackie o charakterze hagiograficznym, XI w.
Księga henrykowska – pierwsze zdanie zapisane w języku polskim, XIII/XIV w.
Przewaga tematyki religijnej.

Kronikarstwo

Gall Anonim – *Kronika polska*, pierwsza połowa XII w.
Wincenty Kadłubek – *Kronika polska*, XII/XIII w.
Janko z Czarnkowa, *Kronika*, XIV w.
Jan Długosz – *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, XV w.

Architektura i sztuka

Romańska
- opactwo benedyktynów w Tyńcu
- kolegiata w Tumie
- Drzwi Gnieźnieńskie
- kolumny w Strzelnie

Gotycka
- Bazylika Mariacka w Krakowie
- Dom Kopernika w Toruniu
- ratusz we Wrocławiu
- Bazylika Mariacka w Gdańsku
- ołtarz Wita Stwosza w Bazylice Mariackiej w Krakowie

Polska w kręgu cywilizacji łacińskiej

Język łaciński nośnikiem kultury średniowiecznej.
Duchowni fundamentem administracji młodego państwa.
Kształcenie nowych świeckich elit.
Wzmocnienie pozycji Polski na arenie międzynarodowej.
Rozwój architektury i piśmiennictwa.

Polecane publikacje

Tadeusz Chrzanowski, *Sztuka w Polsce. Od Piastów do Jagiellonów*, Warszawa 2008.
Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w., pod red. Bronisława Geremka, Warszawa 1997.

VIII

Sprawdź się!

Ostatni Piastowie. Jagiellonowie na polskim tronie

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- koronacja Kazimierza Wielkiego
- bitwa pod Chojnicami
- unia w Horodle
- pokój wieczysty w Kaliszu
- pierwszy zjazd w Wyszehradzie
- bunt wójta Alberta

2. Wyjaśnij pojęcia.

- unia polsko-litewska
- *Księga henrykowska*
- pospolite ruszenie
- unia personalna
- przywilej generalny
- monarchia stanowa
- Związek Jaszczurczy
- polska szkoła prawa narodów

3. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które – fałszywe.

- W 1385 r. doszło do podpisania umowy polsko-litewskiej w Krewie.
- Do najwybitniejszych dzieł literatury polskiej w średniowieczu należą: *Pieśń o wójcie Albercie*, *Psałterz floriański* oraz *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*.
- W wyniku pierwszego pokoju toruńskiego Polska uzyskała ziemię chełmińską oraz Pomorze Gdańskie. Państwo zakonne stało się lennikiem Polski.
- W trakcie drugiego zjazdu w Wyszehradzie podpisano umowę dotyczącą sukcesji polskiego tronu po śmierci Kazimierza Wielkiego.
- W momencie śmierci Władysława Łokietka w granicach państwa polskiego znajdowały się ziemia dobrzyńska i Pomorze Gdańskie.

4. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały orle gniazda.

5. Wymień zabytki sztuki romańskiej i gotyckiej w Polsce.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Polski kronikarz tworzący w XV w., autor dzieła *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka.
- Przewodniczył delegacji Związku Pruskiego. Jego działania doprowadziły m.in. do wybuchu powstania antykrzyżackiego oraz podpisania przez króla Kazimierza Jagiellończyka aktu inkorporacji Prus.
- Córka Władysława Łokietka, siostra Kazimierza Wielkiego, królowa Węgier. Po śmierci brata sprawowała władzę w Polsce w imieniu syna – Ludwika Węgierskiego.
- Stryjeczny brat Władysława Jagiełły, od 1401 r. wielki książę litewski. Dowodził wojskami litewskimi w trakcie bitwy pod Grunwaldem.
- Władca Polski w latach 1370–1382. Aby zapewnić sukcesję jednej ze swoich córek, wydał dla polskiej szlachty pierwszy przywilej generalny.
- Król Polski, prowadziła działalność kulturalną. Zapisała w testamencie życzenie odnowienia uniwersytetu w Krakowie i przeznaczyła na ten cel swoje klejnoty.

7. Opisz przyczyny, przebieg i skutki wojen Polski z zakonem krzyżackim w XV w.

8. Wytłumacz, na czym polegała wielokulturowość społeczeństwa za czasów Kazimierza Wielkiego.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Kazimierz Wielki jako jedyny władca z dynastii Piastów zasłużył na przydomek „Wielki". Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, gospodarczy, społeczny i kulturowy.

KALENDARIUM

ok. 7 mln lat temu – pojawienie się pierwszych hominidów w Afryce

ok. 2,6 mln – 3500 p.n.e. – epoka kamienia

ok. 150 tys. lat temu – pojawienie się *homo sapiens* w Afryce

ok. 45 tys. lat temu – pojawienie się *homo sapiens* w Europie

ok. 10 000 p.n.e. – rewolucja neolityczna

V tysiąclecie p.n.e. – początki cywilizacji chińskiej

IV tysiąclecie p.n.e. – powstanie cywilizacji Sumerów

ok. 3500–1200 p.n.e. – epoka brązu

ok. 3500 p.n.e. – pojawienie się pisma i koła

koniec IV tysiąclecia p.n.e. – zjednoczenie Egiptu

ok. 3000 p.n.e. – początki cywilizacji Doliny Indusu

XXX–XV w. p.n.e. – istnienie cywilizacji minojskiej

III tysiąclecie p.n.e. – powstanie imperium akadyjskiego

II tysiąclecie p.n.e. – powstanie imperium starobabilońskiego

II/I tysiąclecia p.n.e. – powstanie imperium asyryjskiego

I tysiąclecie p.n.e. – powstanie imperium nowobabilońskiego i imperium perskiego

1792–1750 p.n.e. – panowanie Hammurabiego – powstanie Kodeksu Hammurabiego

XVI–XII w. p.n.e. – istnienie cywilizacji mykeńskiej

XV w. p.n.e. – wpływy egipskie na terenie Kanaanu

ok. 1500 p.n.e. – przybycie Ariów do Doliny Indusu

od ok. 1200 p.n.e. – epoka żelaza

X/IX w. p.n.e. – powstanie Królestwa Izraela

IX–VIII w. p.n.e. – istnienie Królestwa Izraela i Królestwa Judy

VIII–VI w. p.n.e. – wielka kolonizacja grecka

776 p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie

753 p.n.e. – założenie miasta Rzym

722 p.n.e. – podbój Królestwa Izraela przez Asyryjczyków

poł. VII w. p.n.e. – wydanie Wielkiej Rhetry

621 p.n.e. – reformy Drakona

594 p.n.e. – reformy Solona

586–538 p.n.e. – niewola babilońska

561–510 p.n.e. – tyrania Pizystratydów

509–27 p.n.e. – Rzym republiką

508–507 p.n.e. – reformy Klejstenesa

VI w. p.n.e. – powstanie teatru greckiego

499 p.n.e. – powstanie jońskie

494 p.n.e. – utworzenie instytucji trybuna plebejskiego (ludowego)

490–449 p.n.e. – wojny grecko-perskie

490 p.n.e. – bitwa pod Maratonem

480 p.n.e. – bitwa pod Salaminą
– bitwa pod Termopilami

479 p.n.e. – bitwa pod Mykale
– bitwa pod Platejami

462–450 p.n.e. – reformy Peryklesa

449 p.n.e. – ogłoszenie prawa dwunastu tablic

431–404 p.n.e. – wojna peloponeska

387 p.n.e. – założenie Akademii Platońskiej

371 p.n.e. – bitwa pod Leuktrami

360–336 p.n.e. – panowanie Filipa II Macedońskiego

338 p.n.e. – bitwa pod Cheroneą

336–323 p.n.e. – panowanie Aleksandra III Wielkiego

334 p.n.e. – bitwa nad Granikiem

333 p.n.e. – bitwa pod Issos

331 p.n.e. – bitwa pod Gaugamelą

326 p.n.e. – bitwa nad rzeką Hydaspes

321–281 p.n.e. – wojny diadochów

IV w. p.n.e. – powstanie imperium Maurjów

280–275 p.n.e. – wojna Rzymian z władcą Epiru Pyrrusem

280 p.n.e. – bitwa pod Herakleją

264 p.n.e. – zakończenie podboju Italii

264–241 p.n.e. – I wojna punicka

260 p.n.e. – bitwa pod Mylae

221–202 p.n.e. – panowanie dynastii Qin, pierwszej dynastii cesarskiej w Chinach

218–201 p.n.e. – II wojna punicka

216 p.n.e. – bitwa pod Kannami

202 p.n.e. – bitwa pod Zamą

202 p.n.e. – 220 n.e. – panowanie dynastii Han w Chinach

168 p.n.e. – bitwa pod Pydną

167–160 p.n.e. – powstanie Machabeuszy

149–146 p.n.e. – III wojna punicka

133–122 p.n.e. – reformy agrarne braci Grakchów

73–71 p.n.e. – powstanie Spartakusa

60–53 p.n.e. – I triumwirat

44 p.n.e. – idy marcowe – zamordowanie Juliusza Cezara

43–36 p.n.e. – II triumwirat

42 p.n.e. – bitwa pod Filippi

31 p.n.e. – bitwa pod Akcjum

30 p.n.e. – śmierć Kleopatry, przyłączenie Egiptu do Imperium Rzymskiego

27 p.n.e. – 476 n.e. – Rzym cesarstwem
ok. 7 p.n.e. – narodziny Jezusa
9 n.e. – bitwa w Lesie Teutoburskim
ok. 30 – ukrzyżowanie Jezusa Chrystusa
66–73 – wojna żydowska
132–135 – powstanie Szymona Bar Kochby
212 – edykt Karakalli
293 – wprowadzenie tetrarchii przez Dioklecjana
IV w. – początek wielkiej wędrówki ludów
– powstanie imperium Guptów
313 – edykt mediolański
325 – sobór w Nicei
378 – bitwa pod Adrianopolem
392 – chrześcijaństwo jedyną religią w Cesarstwie Rzymskim
395 – podział Imperium Rzymskiego na Cesarstwo Zachodniorzymskie i Wschodniorzymskie
476 – upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego
496 – chrzest Chlodwiga
V–VI w. – narodziny państw barbarzyńskich w Europie
527–565 – panowanie Justyniana I Wielkiego
622 – ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny
ok. 625 – powstanie państwa Samona
632–661 – panowanie kalifów prawowiernych
661–750 – panowanie Umajjadów
681 – powstanie państwa Bułgarów
711 – początek podboju Hiszpanii przez Arabów
732 – bitwa pod Poitiers
750–1258 – panowanie Abbasydów
751 – koronacja Pepina Krótkiego na króla Franków
756 – powstanie Państwa Kościelnego
768–814 – panowanie Karola Wielkiego
800 – koronacja cesarska Karola Wielkiego – pierwsze odnowienie Cesarstwa Rzymskiego
843 – traktat w Verdun
IX w. – misja Cyryla i Metodego
866 – chrzest Bułgarów
X/XI w. – reforma kluniacka
911 – utworzenie Księstwa Normandii
919 – koronacja Henryka I na króla – umowny początek państwowości niemieckiej
936–973 – panowanie Ottona I
955 – bitwa na Lechowym Polu
962 – koronacja cesarska Ottona I – drugie odnowienie Cesarstwa Rzymskiego
966 – chrzest Polski
968 – utworzenie biskupstwa misyjnego w Poznaniu
972 – bitwa pod Cedynią
974 – chrzest Węgier
983–1002 – panowanie Ottona III
988 – chrzest Rusi
992 – Bolesław Chrobry księciem Polski
996 – koronacja cesarska Ottona III
997 – męczeńska śmierć biskupa Wojciecha
koniec X w. – wydanie dokumentu *Dagome iudex*
1000 – zjazd gnieźnieński
1002 – śmierć Ottona III – upadek idei cesarstwa uniwersalistycznego
1002–1018 – konflikt z cesarstwem o Milsko, Łużyce i Miśnię
1018 – pokój w Budziszynie
– wyprawa kijowska – przyłączenie do Polski Grodów Czerwieńskich
1025 – koronacja Bolesława Chrobrego na króla Polski
– koronacja Mieszka II na króla Polski
1034 – Kazimierz Odnowiciel księciem Polski
1039 – najazd Brzetysława na Polskę
1054 – wielka schizma wschodnia
1058 – Bolesław Śmiały księciem Polski
1066 – bitwa pod Hastings
1075 – *Dictatus papae*
1076 – koronacja Bolesława Śmiałego na króla Polski
1077 – ukorzenie się króla Henryka IV w Canossie
1079 – skazanie biskupa Stanisława na śmierć i opuszczenie kraju przez Bolesława Śmiałego
– Władysław Herman księciem Polski
1088 – powstanie pierwszego uniwersytetu (Bolonia)
1095 – synod w Clermont
1096–1099 – I krucjata
1099 – zdobycie Jerozolimy przez krzyżowców
– utworzenie Królestwa Jerozolimskiego
1102–1112 – panowanie książąt Zbigniewa i Bolesława III Krzywoustego
1109 – obrona Głogowa
1112 – Bolesław III Krzywousty księciem Polski
1113 – powstanie zakonu joannitów
1118 – powstanie zakonu templariuszy
1122 – konkordat w Wormacji
1123 – I sobór laterański
1135 – zjazd w Merseburgu
1136 – wydanie Bulli gnieźnieńskiej

1138 – ustawa sukcesyjna Bolesława Krzywoustego
– początek rozbicia dzielnicowego Polski
– Władysław II Wygnaniec seniorem
1141 – wiec w Łęczycy
1144–1146 – wojna domowa między synami Krzywoustego
1147–1149 – II krucjata
1157 – układ w Krzyszkowie
1180 – zjazd w Łęczycy
1189–1192 – III krucjata
1191 – powstanie zakonu krzyżackiego
1195 – bitwa nad Mozgawą
1201–1241 – państwo Henryków śląskich
1202–1204 – IV krucjata
1204 – złupienie Konstantynopola przez krzyżowców
– utworzenie Cesarstwa Łacińskiego
1214 – bitwa pod Bouvines
1215 – ogłoszenie Wielkiej Karty Swobód
1227 – zjazd w Gąsawie – zabójstwo Leszka Białego
1228 – sprowadzenie zakonu krzyżackiego do Polski
1235 – wydanie Złotej bulli z Rimini
1241 – bitwa pod Legnicą
1250–1273 – wielkie bezkrólewie w Niemczech
1264 – wydanie statutu kaliskiego przez Bolesława Pobożnego
1265 – powstanie parlamentu angielskiego
1291 – upadek Akki, ostatniej twierdzy krzyżowców
1295 – Przemysł II królem Polski
1300 – Wacław II królem Polski
1302 – zwołanie Stanów Generalnych we Francji
1308 – zajęcie Gdańska przez Krzyżaków
1309–1377 – niewola awiniońska
1311–1312 – bunt wójta Alberta
1320 – Władysław I Łokietek królem Polski
1323 – wybuch powstania we Flandrii
1331 – bitwa pod Płowcami
1333 – Kazimierz III Wielki królem Polski
1334 – rozszerzenie obowiązywania statutu kaliskiego na całe Królestwo Polskie
1335 – pierwszy zjazd w Wyszehradzie
1337–1453 – wojna stuletnia
1339 – drugi zjazd w Wyszehradzie
1343 – pokój wieczysty w Kaliszu
1346 – bitwa pod Crécy
1347–1352 – epidemia dżumy w Europie
1349 – przyłączenie Rusi Halickiej do Polski
1356 – bitwa pod Poitiers
– ogłoszenie Złotej bulli Karola IV
1358 – żakieria we Francji
1360 – układ pokojowy w Brétigny
1364 – założenie uniwersytetu w Krakowie
– zjazd w Krakowie
1370 – Ludwik Węgierski królem Polski
1374 – przywilej koszycki
1378–1417 – wielka schizma zachodnia
1381 – powstanie Wata Tylera w Anglii
1384 – Jadwiga Andegaweńska królem Polski
1385 – umowa w Krewie
1386 – Władysław Jagiełło królem Polski
– wejście w życie unii polsko-litewskiej
1388 – przywilej piotrkowski
1389 – bitwa na Kosowym Polu
1396 – bitwa pod Nikopolis
1409–1411 – wielka wojna z zakonem krzyżackim
1410 – bitwa pod Grunwaldem
1411 – pierwszy pokój toruński
1413 – unia w Horodle
1414–1418 – sobór w Konstancji
1415 – bitwa pod Azincourt
– spalenie Jana Husa na stosie
1422 – przywilej czerwiński
1423 – przywilej warcki
1430, 1433 – przywilej jedlnieńsko-krakowski
1431 – spalenie na stosie Joanny d'Arc
1434 – Władysław III Warneńczyk królem Polski
1436 – zawarcie kompaktów praskich
1440 – powstanie Związku Pruskiego
1444 – bitwa pod Warną
1447 – Kazimierz IV Jagiellończyk królem Polski
1453 – bitwa pod Castillon
– zdobycie Konstantynopola przez Turków
1454 – inkorporacja Pomorza Gdańskiego i Prus
– przywilej cerekwicko-nieszawski
– bitwa pod Chojnicami
1454–1466 – wojna trzynastoletnia
1455–1485 – wojna Dwóch Róż w Anglii
1462 – bitwa pod Świecinem
1466 – drugi pokój toruński
1496 – statuty piotrkowskie
1501 – unia w Mielniku
1505 – konstytucja *Nihil novi*

Skrócona tablica genealogiczna Piastów

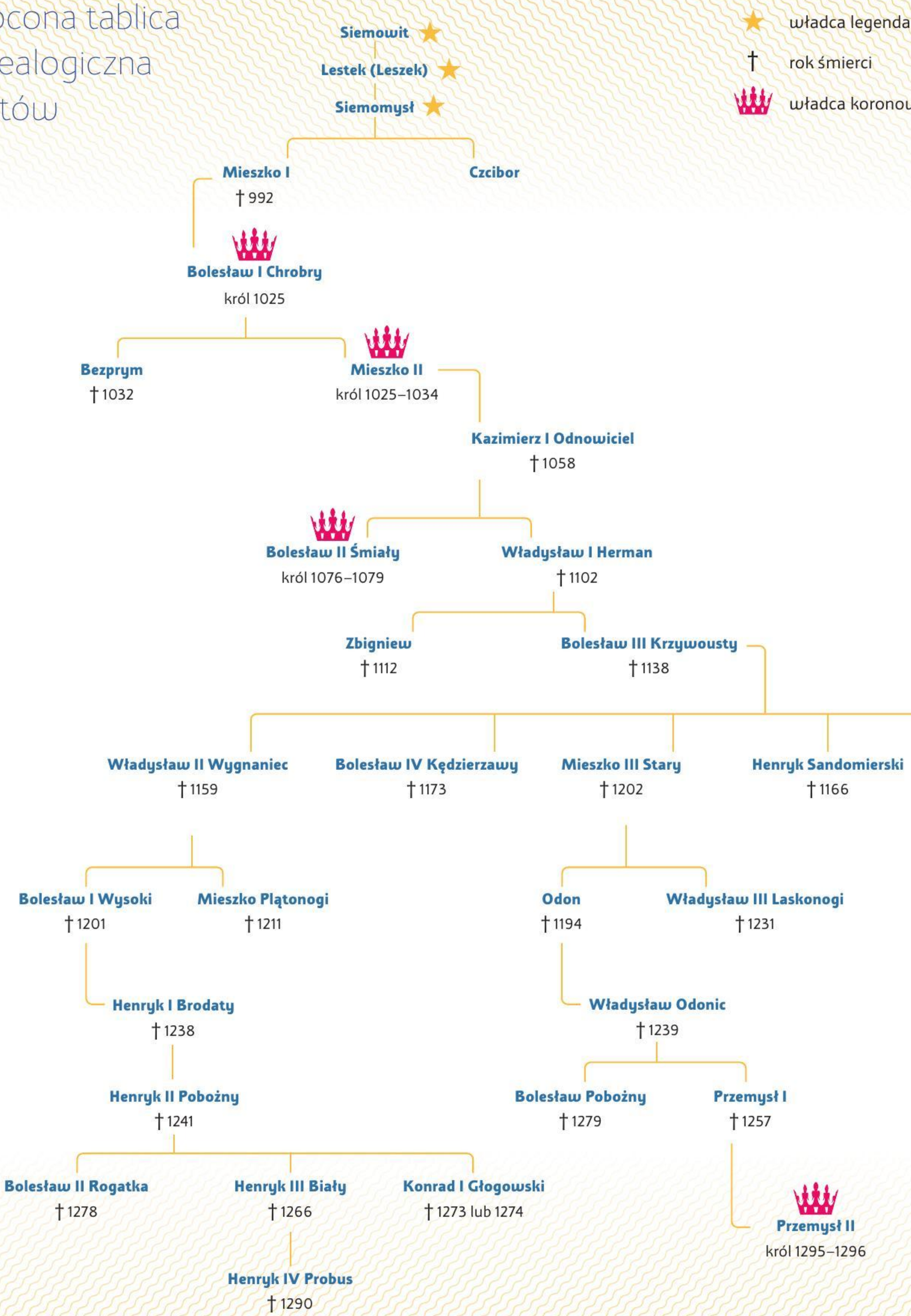

Skrócona tablica genealogiczna Jagiellonów

korona Polski
wielki książę litewski
korona Węgier
korona Czech
korona Szwecji

Władysław II Jagiełło
wielki książę litewski
1377–1401, 1430–1434
król Polski
1386–1434

Władysław III Warneńczyk
król Polski
1434–1444
król Węgier
1440–1444

Kazimierz IV Jagiellończyk
wielki książę litewski
1440–1492
król Polski
1447–1492

Władysław II Jagiellończyk
król Czech
1471–1516
król Węgier
1490–1516

Aleksander Jagiellończyk
wielki książę litewski
1492–1506
król Polski
1501–1506

Zygmunt I Stary
król Polski
1506–1548
wielki książę litewski
1506–1548

Jan I Olbracht
król Polski
1492–1501

św. Kazimierz
(† 1484)

Ludwik II Jagiellończyk
król Czech i Węgier
1516–1526

Anna Jagiellonka
królowa Polski
1576–1596

Katarzyna Jagiellonka
królowa Szwecji
1569–1583

Zygmunt II August
wielki książę litewski
1522–1572
król Polski
1529–1572

Kazimierz II Sprawiedliwy
† 1194

Leszek I Biały
† 1227

Konrad I Mazowiecki
† 1247

Bolesław Wstydliwy
† 1279

Bolesław Mazowiecki
† 1248

Kazimierz I Kujawski
† 1267

Siemowit Mazowiecki
† 1262

Leszek II Czarny
† 1288

Władysław I Łokietek
król 1320–1333

Elżbieta Łokietkówna
† 1380

Kazimierz III Wielki
król 1333–1370

Ludwik Węgierski
król 1370–1382

Jadwiga Andegaweńska
król 1384–1399

Indeks najważniejszych pojęć i postaci

A

Abbasydzi 192, 197
Abraham 50, 51, 55–57
Abu Bakr 192, 194, 196, 202
Achajowie 73, 81
agoge 84, 91
agora 76, 88, 103
Ajschylos 104, 111
Akademia Platońska 102, 109, 110, 121, 181
Akadyjczycy 17, 39
Akka 254, 257–261, 263
Akropol 77, 86, 97, 103, 105, 106, 111
akwedukt 9, 141, 151, 158, 159, 171, 177
Albert, wójt Krakowa 386, 388, 389, 393
Albrecht Niedźwiedź 326, 327, 333
Aleksander III Wielki (Macedoński) 36, 37, 43, 53, 69, 102, 112, 114–118, **115**, 120–123, 175
Al-Kaba 193, 194
Alkuin 212, 213
Allah 193, 198, 201
Amenhotep IV (Echnaton) 43
anarchia feudalna 241, 243
Andegawenowie 389, 404, 426, 429, 430
antropogeneza 18, 27
antropomorfizm 102
antypapież **250**, 253, 347, 348, 353, 361
antysemityzm **355**
apella → zgromadzenie ludowe w starożytnej Grecji
arabeski 199
archeologia 10, 11, 15, 158
Archimedes z Syrakuz 122
architektura
  arabska 199, 201
  bizantyńska 179, 190, 191
  gotycka **380**–383
  grecka 105, **106**–107, 111
  hellenistyczna 122
  mykeńska 73
  romańska **380**, 382, 383
  rzymska 170, 172, 177
archiwistyka 11, 15
archonci 86–88
arcybiskupstwo
  gnieźnieńskie 298, 299, 305, 314, 330, 333
  magdeburskie 314
areopag 86–89, 91
arianizm 166, 167, 204–206
Ariusz z Aleksandrii 165, 166
Arka Przymierza 55
Arpad 234
Arystarch z Samos 122
Arystofanes 105, 111
Arystoteles 69, 90, 110, 111, 115, 200, 375, 376
asceta 372, 383
Asparuch 232, 235
Aśoka **63**, 64, 67
Attyla 156
Augustyn z Hippony 375, 383
australopithecus (australopitek) 26
Awarowie **232**
Awicenna 200, 201

B

balista 134
bank 272, 275
Barbaricum **150**
Bażyński Jan 420
Becket Tomasz 278, 283
Belizariusz 180, 191
Benedykt z Nursji 246, 247, 253
benedyktyni 246, 252, 309, 310, 432, 441
beneficjum 211, 279
Bezprym 306, 307, 317
Biblia pauperum 357, 374, 375, 384
Biblioteka Aleksandryjska 121, 122
biskupstwo misyjne 286, **291**–293, 295
bitwa
  na Kosowym Polu 364, 371
  na Lechowym Polu 216, 219, 223, 234
  na Zalewie Wiślanym 421, 423
  nad Granikiem 112, 116, 123
  nad Hydaspes 117, 123
  pod Adrianopolem 156
  pod Akcjum 145, 147, 172, 174
  pod Azincourt 353
  pod Bouvines 280, 283
  pod Castillon 350, 353
  pod Cedynią 286, 295
  pod Cheroneą 112, 114, 123
  pod Chojnicami 421, 423
  pod Crécy 348, 349, 353
  pod Filippi 145, 147
  pod Gaugamelą 112, 116, 118, 123
  pod Grunwaldem 364, 385, 409, 414–419, **418**, 423, 429, 430
  pod Hastings 224–227, 235
  pod Heraklją 130
  pod Issos 112, 116, 118, 123
  pod Kannami 131, 137
  pod Legnano 276
  pod Legnicą 318, 324, 325
  pod Leuktrami 100
  pod Lipanami 362
  pod Mantineją 100
  pod Maratonem 93, 101
  pod Meaux 359
  pod Mozgawą 318, 325
  pod Mykale 92, 97, 101
  pod Mylae 131, 137
  pod Nikopolis 364, 371
  pod Platejami 92, 97, 101
  pod Płowcami 386, 390
  pod Poitiers 192, 194, 195, 204, 206, 215, 222, 349, 353, 393
  pod Pydną 126, 132, 137
  pod Radziejowem 390
  pod Salaminą 92, 97, 98, 101
  pod Świecinem 421, 423
  pod Termopilami (w wąwozie Termopile) 92, 94, 95, 97, 101
  pod Warną 364, 366, 371, 430
  pod Zamą 132, 137, 142
  w Lesie Teutoburskim 148, 149, 159
Boccaccio Giovanni 375, 383
Bolesław I Chrobry 221, 223, 285, 289, 293, 296–308, **297**, 316, 327, 440
Bolesław II Śmiały (Szczodry) 306, **310**–312, 317, 330, 331
Bolesław III Krzywousty 306, 312–319, **313**, 322, 325–327, 436
Bolesław IV Kędzierzawy 319, 320, 325
bombarda 368
Bonifacy VIII 280, 332, 346, 347, 353
Brama Isztar 36
braminizm 65, 67
Brzetysław 306–309, 317
Budda 62, **65**
buddyzm 17, 63, 65–67
bulla
  Aleksandra III 321
  gnieźnieńska 314, 317
  Honoriusza III 252
  Jana XXII 389
  Leona IX 248
  Unam Sanctam 346, 347, 353
bunt
  ludowy 307–309, 317
  niewolników 143, 147
  wójta Alberta 386, 388, 393
burmistrz 270, 275, 337

C

cech 268, **271**, 275, 342, 367
centurie 130, 134, 137
cenzorzy 140, 141
cezaropapizm 183, 191, 250, 253
chanat 323
charadż 197
Chlodwig 204–207, **206**, 215
chronologia **7**, 11, 15
chrystianizacja 166, 181, 205, 208, 210, 214, 215, 233, 235, 288, 289, 291, 295, 305, 313, 316, 326, 328, 406, 408, 409, 411, 413, 432, 434
Circus Maximus 174, 177
Cyceron 14, 136, 169, 177
Cyrus II Wielki **37**–39, 53
Cyryl **233**, 235, 245, 298, 316
cystersi 252, 253, 324, 340, 433, 435, 441
cywilizacja 17, 21–23, **22**, 27, 28, 79, 81, 186, 193, 285, 287
  chińska 17, 58–62, 67
  chrześcijańska 289
  Doliny Indusu 59, 63, 66, 67
  egipska 17, 40–49, 79
  grecka 70
  hellenistyczna 122
  Mezopotamii (mezopotamska) 28–39
  minojska (kreteńska) 70–72, 81
  mykeńska 70, 71, 73, 81
  rzymska 125, 126
  starożytnego Izraela 50–57
  zachodnia (łacińska) 288, 291, 295, 412, 413, 432, 440, 441
czarna śmierć → dżuma
czeladnik 275, 362
cześnik 210, 211, 304

człowiek
rozumny neandertalski → *homo sapiens neanderthalensis*
rozumny współczesny → *homo sapiens*
wyprostowany → *homo erectus*
zręczny → *homo habilis*
Czyngis-chan 323, 325
czynsz 152, 239, 243, 266, 275, 335, 336, 338, 340, 341, 358, 398, 429

D

Dagome iudex 286, 292, 293, 295
danse macabre 354
Dante Alighieri 375, 383
darejka 37
Dariusz I Wielki 37–39, 92–94, 97
Dariusz III 116, 118, 119, 175
Darwin Karol 18, 27
Dekalog 50, 55, 57, 162
dekurioni 148, 159
demagog 88
demokracja **77**
ateńska 86–91, 102
szlachecka 428, 431
Demokryt z Abdery 109, 111
Demostenes 113
dendrochronologia 11, 15
diadochowie 112, **120**, 123
diaspora **53**, 57, 162
Dictatus papae 244, 249, 253
Dioklecjan 153, 155, 165, 170
Dionizjusz Mały 7
Długosz Jan 324, 357, 370, 390, 401, 404, 415, 419, 422, 436, 441
Dobrawa **289**–292, 295, 297
domena królewska **398**, 403
dominat **153**, 159
Dominik św. (Guzmán Dominik) 252, 253
dominikanie 252, 253, 327, 375, 377, 433, 441
drabina feudalna 238, **240**
Drakon 82, 86, 91
dramat 104, 111, 352
drużyna książęca 231, 235, 287, **294**, 295, 303–305, 308, 309, 315
Drzwi Gnieźnieńskie **302**, 437, 441
dyktator 140–142, 144, 145, 147
dyplomatyka 11, 15
dywan 367, 371
dzielnica senioralna (pryncypacka) 318–320, 325
dźinizm 65, 67
Dżeser 42
dżihad 198
dżizja 197
dżuma (czarna śmierć) 345, 354–358, 360, 363
dżuma (Justyniana) 186, 187, 356

E

Echnaton → Amenhotep IV
Edward III 348, 349, 353, 359
Edward Wyznawca 226, 227
edykt 9, 152, 164, 165, 176, 389
Karakalli 148, 159
mediolański 160, 165, 167
edylowie 141, 147
eforowie 82, 83, 91
Einhard 213
ekskomunika 248–250, **249**, 253, 360
ekwici **142**, 146, 148, 159
Elżbieta Łokietkówna 389, 404
Elżbieta Rakuszanka 430
emir 197, 201, 374
emporia → faktorie handlowe
epika 111
Epikur 121
epikureizm 121, 123
epoka
archaiczna → okres archaiczny
brązu 18, 19, 27
hellenistyczna → okres hellenistyczny
historyczna 7, 8, 15
kamienia 18, 19, 27
klasyczna → okres klasyczny
żelaza 18, 19, 27
Epos o Gilgameszu 29, 30, 39
epos rycerski 374, 383
Eratostenes z Cyreny 122
etnografia 11, 15
Etruskowie 126–131, 137, 170, 171
Euklides 121, 200
Eurypides 105, 111
ewolucja 18, 26, 27

F

faktorie handlowe (emporia) 78, 81
falanga 93, 94, 96, 100, 113, 123
Fenicjanie 79–81, 94
feudalizm 203, **236**, 240–243
Fidiasz 103, **105**, 106, 111
Filip II August 257, 259, 271, 280
Filip II Macedoński 112–115, **113**, 117, 123
Filip IV Piękny 260, **280**, 281, 283, 346, 348, 353
Filip VI 348, 378
filipika **113**
Filistyni 50, 52
filozofia 59, 66, 67, 69, 102, 109–111, 166, 167, 169, 177, 179, 200, 221, 372, 375, 376, 383, 432, 440
forum 134, 177
Forum Romanum 129, 138, 170, 177
Franciszek z Asyżu św. 252, 253
franciszkanie 252, 253, 281, 377, 433, 441
Fryderyk I Barbarossa **257**, 259, 283, 320, 321
Fryderyk II Hohenstauf 259, 328
fyle 87, 91

G

Gajusz Grakchus 142
Gajusz Kasjusz Longinus 145
Gajusz Mariusz **130**, 134, 137, 142
Galeriusz 153
Gall Anonim 10, 285, 288, 290, 299, 304, 308, 311, 313, 436, 441
Gejza 234
genealogia 11, 15, 288
Geograf Bawarski **287**, 295
geografia historyczna 11, 15
Germanie 148, **149**, 156, 159, 204, 205
geruzja (rada starszych) 82, 83, 91
gildia 272, 275
gimnazjon 108
gladiator 143, 160, 174
głagolica 233
Gnejusz Pompejusz 144, 147
gotyk → styl gotycki
gospodarka
folwarczno-pańszczyźniana 429
naturalna **236**, 264
towarowo-pieniężna **272**, 340
Gotfryd z Bouillon 255, 257
Grzegorz I Wielki 206
Grzegorz VII 244, **249**–251, 253
Grzegorz VIII 259, 276
Grzegorz IX 327
Grzegorz XI 347, 348, 353
Guzmán Dominik → Dominik św.

H

Hadrian 149
Hadrian IV 276
Hagia Sophia 161, 179–181, 183, **188**–191, 248, 368, 370, 371
hagiografia → literatura hagiograficzna
Hammurabi **31**–33, 36, 39
Han 58–60
handel lewantyński **272**, 273
Hannibal 131, 132
Hanza niemiecka 273–275, **274**
haracz 323, 325
Harald I Pięknowłosy 224, 225, 235
Hebrajczycy → Żydzi
heliaja (sąd ludowy) 88, 89, 91
heloci 84, 91
Henryk I Ptasznik 216, 218, 223, 233
Henryk I Sandomierski 319, 320, 325
Henryk II (cesarz, król Niemiec) 218, 221, 297, 300, 301
Henryk II (król Anglii) 278, 283
Henryk III (cesarz, król Niemiec) 309, 310
Henryk III Plantagenet (król Anglii) 278, 279
Henryk IV (cesarz, król Niemiec) 249–**251**, 253, 310, 312
Henryk IV Probus 331
Henryk V (cesarz, król Niemiec) 251, 276, 306, 313, 317
Henryk V (król Anglii) 349
Henryk VI (cesarz, król Niemiec) 276
Henryk VII Tudor 352, 353
Henryk Brodaty 322, **323**, 325, 330, 334, 340
Henryk Pobożny 323–325, 330
Heraklit z Efezu 109, 111
heraldyka 11, 15, 324
herezja **166**, 167, 205, 248, 261, 347, 350, 360, 361, 363
Herodot 6, 7, 36, 38, 40, 46, 93, 95, 104, 111

heros 102, 103, 105, 109, 111, 120, 161
hetajrowie 113
hidżra 193, 201
hieroglify → pismo hieroglificzne
hinduizm 17, 65–67
historia sztuki 11, 15
historiografia **7**, 15, 104, 111, 190, 191, 213, 230, 240, 287, 312, 319, 410, 436
Hoftag 282
Holokaust 12
hołd lenny 221, 237, 238, 243, 244, 307, 309, 316, 320, 332, 366, 386, 401, 422
Homer 69, 73, 103, **104**, 110, 111, 115, 168
hominidy 18, 26, 27
homo
erectus (człowiek wyprostowany) 26
habilis (człowiek zręczny) 26
sapiens (człowiek rozumny zwany współczesnym) 18, 20, 21, 25–27
sapiens neanderthalensis (człowiek rozumny neandertalski, neandertalczyk) 24, 26
hoplita 76, 84, 85, 93, 94, 96, 97, 100, 108, 111, 114
Horacy 168, 177
hrabstwo 211, 215, 230, 256, 278, 351, 358
Hunowie 155, 156, 232
Hunyady János 366
Hus Jan 354, **360**–363
husytyzm 356, 360, 363

I

igrzyska 69, 102, 108, 111, 141, 148, 164, 165
ikona 179, 185, 190, 191, 233, 248
ikonoduł **185**, 191
ikonoklasta (obrazoburca) **185**
imam 198
immunitet 239–241, 243, 304, 341, 425
imperator **145**, 222, 223
imperium
Achemenidów → perskie
akadyjskie 28, 31, 39
asyryjskie 28, 30, 33, 39
Guptów 58, 59, 63
karolińskie 216, 223
Maurjów 58, 59, 63
nowobabilońskie 28, 36, 39
perskie (Achemenidów) 28, 37–40, 43, 80, 92, 116, 117
starobabilońskie 28, 31, 39
Imperium
Osmańskie 364, 365, 367, 368, 371
Romanum (Rzymskie) 40, 43, 49, 60, 125, **136**, 137, 144, 147–152, 154–159, 161, 163, 164, 170, 176, 180, 183, 222
inkorporacja Prus 414, 420, 423
Innocenty III 259, 276, 277, 283
insule 171, 177
inwestytura 237, 243–245, 249–251, 253, 254, 317
islam 56, 186, 192–194, 196–199, 201, 245, 256, 364, 367
Izaak 56
izba poselska 428, 431
Izba
Gmin 278, 283
Lordów 278, 283
izonomia 90
Izraelici → Żydzi

J

Jadwiga Andegaweńska 404–406, **405**, 408, 410, 413, 429, 430, 434
Jagiellonowie 385, 396, 406, 408, 426, 429, 430
Jahwe 55, 162
Jan bez Ziemii **278**, 283
Jan Dobry 349
janczarzy 366, 367, 371
Janko z Czarnkowa 399, 402, 436, 441
jasyr 323, 325
jedwab 17, 60, 62, 67, 199, 323
Jedwabny Szlak 60, 62
Jehud 53
Jezus Chrystus 7, 56, 160–162, **161**, 167, 177, 185, 220, 222, 248, 276, 355, 370, 373, 382, 439
Joanna d'Arc **350**, 351, 353
joannici 260, 263, 324
jońska filozofia przyrody **109**
judaizm 17, 54–57, 161, 162, 167, 198, 259, 395, 396, 403
Judyta Czeska 312
Juliusz Cezar 43, 136, **144**, 145, 147, 168, 176
Jungingen Ulrich von **414**, 416, 418, 423
Justynian I Wielki 180–182, **181**, 184, 190, 191

K

Kadłubek Wincenty 10, 311, 318, 319, 436, 440, 441
kalendarz
juliański 168, 177
kościelny 372, 377
księżycowy 62
muzułmański 198
rzymski 176
żydowski 56
kalif 194, 196, 197, 200
kaligrafia 62
Kalikst II 251, 276
Kallimach z Cyreny 122
Kanaan 43, 50–52, **51**, 57
kanclerz 210, 211, 281, 397
kanon 40, 104, 105, 111
Kanut Wielki 225, 235, 291
Kapetyngowie 280, 348
Kapitol 129, 139
Karakalla 148, 152, 159, 170
Karloman 208
karma 65, 67
Karol IV Luksemburski (król Niemiec, cesarz) **282**, 283, 394, 399
Karol Łysy 216, 217, 223
Karol Młot 206, 208, 212, 215
Karol Robert 389, 404
Karol Wielki 204, **208**–216, 218, 222, 223, 232, 245, 276, 374
Karolingowie 203, 208, 212, 213, 215–218, 222, 223, 237, 243
kasta **64**, 67
kasztelan 303
kasztelania 409
katakumby 165
Katedra Notre Dame 381, 382
Kazimierz I Odnowiciel 306, **308**–310, 315–317, 432
Kazimierz II Sprawiedliwy 319, 320, 322, 325, 328, 342, 437
Kazimierz III Wielki 385, 392, 394–404, **395**, 412, 426, 429, 430, 434, 436
Kazimierz V (książę szczeciński) 415, 418
Kazimierz Jagiellończyk **420**–423, 427, 428, 430, 436
Klejstenes 82, 87, 91
Klemens V 280, 346, 353
Klemens VII 347, 348
Kleopatra 43, 49, 120, 121
Knossos 72–74, 81
Kodeks
Hammurabiego 31, 32, 39
Justyniana **181**, 182, 191
kodeks rycerski 374
kohorta 130, 134, 137
kolonizacja 78–81, 327, **334**, 339, 340, 343
kolonowie **152**, 154
Koloseum 174, 177
kolumnada 106, 107, 171, 190
komedia 105, 111, 122
komedia republiki 145, 147
kometa Halleya 227
komornik 210, 211, 304
kompaktaty praskie 361
komuna (republika) miejska 273–275
konfucjanizm 59, 61, 67
Konfucjusz 60, **61**
koniuszy 210, 211
konkordat w Wormacji 244, 245, 251, 253
Konrad I 218, 223
Konrad I Mazowiecki 261, 322, **328**, 329, 332, 333, 386, 414
Konrad II 218, 307, 308, 317
Konrad III 259, 320
Konrad VII Biały 416, 418
Konstantyn 248
Konstantyn I Wielki 153, **154**, 156, 159, 165–167
Konstantyn XI 368
konstytucja *Nihil novi* 6, 8, 424, 428, 431
konstytucje clarendońskie 278
konsul 130, 139–141, 144, 145, 147, 160, 169, 172
Koran 192, **198**, 201, 379
koryfeusz 104
Kościół Iroszkocki 205, 206, 215
kraje Lewantu **262**
kreacjonizm 18
krucjaty → wyprawy krzyżowe
krytyka źródeł historycznych 10, 15
Krzyżacy → zakon krzyżacki
Kserkses 37, 93–95, 97, 101, 116
Księga henrykowska 435, 441
Księga umarłych 45

kult cesarski 161, 167
kultura
antyczna 212, 213, 215, 440
bizantyńska 199
grecka (starożytnych Greków) 71, 102–111, 115, 152
hellenistyczna (hellenizm) 121–123
islamu 196
judaistyczna 56
łacińska **432**, 440
łużycka 286
materialna 9, 15, 22, 231, 235
niematerialna 9, 15
rycerska 242, 374, 383
rzymska (starożytnych Rzymian) 152, 166–176
sumero-akadyjska 31, 39
średniowieczna 241, 345, 372, 383
zbieracko-łowiecka 27
kwestor 140, 141, 147

L

Laozi 61
latyfundia 143, 152
Latynowie 127, 128
legion 130
legiony (rzymskie) **134**–**135**, 146, 152, 156, 174
lennik (wasal) 236–243, 257, 276, 278, 280, 313, 348
lenno 230, 237–241, 243, 251, 253, 261, 277, 279, 300, 301, 319, 348, 351, 365, 378, 402, 407, 415, 421–423
Leon III (cesarz bizantyński) 185
Leon III (papież) 209, 210, 222, 248
Leonidas **94**, 95, 101
Leszek Biały 322, 325, 338
Likejon 110, 121
Likurg **82**–84, 91
limes 149, 204
liryka 104, 111, 168, 191
literatura
Bizancjum 190
grecka (starożytnych Greków) 104, 111, 190
hagiograficzna (hagiografia) 190, 191, 435, 441
indyjska 66
polska 435, 441
rzymska (starożytnych Rzymian) 168–169
średniowieczna 374, 434, 435, 440
logoteta 184, 191
lokacja (lokowanie miast lub wsi) 334, 336, 337, **339**, 341, 343
lollardowie (ruch lollardów) 360, 363
Lotar 216, 217, 223
Lucjusz Korneliusz Sulla 142
Ludwik I Pobożny 216, 223
Ludwik IX Święty 259, 280, 283
Ludwik Niemiecki 216, 217, 223
Ludwik Węgierski 385, 399, **404**–406, 413, 426, 427, 429, 430
ludy indoeuropejskie (Indoeuropejczycy) **63**, 149, 287
Ludy Księgi **195**

M

Machabeusze 50, 53, 57
Mahomet **192**–194, 196, 198, 201
majordom **206**, 215
majstersztyk 271
Maksym Wyznawca 190
Mała Rada → Signoria
mandaryni 60, 67
manuskrypt 212, 242, 244, 246, 252
marchia 211, 215
Marcin św. 336, 377, 382, 405
Marcin V 348, 353
Marek Agrypa 172, 176
Marek Antoniusz 43, 145, 147
Marek Aureliusz 150, 159, 169, 177
Marek Brutus 145
Marek Krassus 144, 147
Marek Kwintylian 169, 177
Marek Lepidus 145, 147
Marek Warron 175
marszałek 260, 397, 414
Maurjowie 58, 59, 63, 64, 67
Mecenas 168
mecenat **168**, 177, 213, 400, 401, 435
meczet 188, 194, 196, 199, 201, 368, 370, 371
Mehmed II Zdobywca 368, 370
Mekka 193, 194, 198
Menander 122
Merowingowie 206, 208, 215
Mesjasz 161, **162**
Metody **233**, 235, 245, 298, 316
metojkowie 89, 91
metropolia (w Kościele) 163, 297, 298, 309, 314, 330, 389
metropolia (w starożytnej Grecji) 77, 81
mezolit 18, 19, 27
Mezopotamia 21, **28**, 29, 31, 33–35, 38, 39, 43, 44, 102, 148, 149, 197, 198
miasto-państwo 17, **28**–31, 34, 39
Miecław 307, 308, 310, 317
mieszczaństwo 273, 278, 281, 340, 342, 343, 361, 387, 420, 424, 425, 431
Mieszko I 285, 286, **288**–297, 303, 308, 315, 316, 440
Mieszko II 300, 301, **306**–308, 315, 317
Mieszko III Stary 319, 320, 322, 325
Miltiades 93, 101
minuskuła
karolińska 212–215
merowińska 214
misja chrystianizacyjna 222, 245, 248, 296, 297, 314, 317, 327
missi dominici 211, 215
mistrz 61, 213, 260, 261, 263, 271, 275, 328, 329, 362, 387, 394, 400, 414–416, 418, 420, 422
mitologia 102, 103, 118, 122, 228
Mojmir 233
Mojżesz 50, 51, 55, 57, 222
monarchia
patrymonialna 206, 210, 211, 215, 276, 278, 305
stanowa 203, 242, 243, 276, **278**, 280, 283, 346, **424**, 428–431
Mongołowie (Tatarzy) 323–325
moralitet 345, 375, 383
muezzin 198
mufti 198
Muhammad Ibn Musa al-Chuwarizmi 200
mumia 45, 48
mumifikacja 45, **48**, 49
Muskata Jan 388
Muzejon 121–123
muzułmanin 193, 194, 196, 198, 200, 254, 256, 258, 262, 357, 367
muzykologia 11, 15
Mykeny 73–75, 81
Myron 105, 111, 122
myto 398, 400

N

Nabuchodonozor II **36**, 39
namiestnik 37, 136, 139, 144, 151, 156, 162, 185, 276, 303, 322, 366, 395, 409
nauki
pokrewne historii **11**, 15
pomocnicze historii **11**, 15
neandertalczyk → *homo sapiens neanderthalensis*
Nefretete 43
neografia 11, 15
neolit 18, 19, 23, 24, 27
nepotyzm 246, 249, 253, 347, 353
Neron 164, 165, 167
niewola 89, 115, 132, 137, 176, 255, 302, 323, 325, 349, 366, 418, 419, 427
awiniońska 346, **347**, 353, 360
babilońska 36, 37, 50, 52, 56, 57
nikolaizm 246, 249, 253
nirwana 65, 67
nobilowie **139**, 142, 147, 168
nom **44**, 49
nomadzi 367, 371
nomarchowie 44, 49
Norbert z Xanten 314
Normanowie (wikingowie) **224**–226, 228–230, 234–235, 264, 275, 293, 303
numizmatyka 11, 15

O

obiektywizm badawczy 12, **13**
obyczaj wolnych gości 341
obywatel (w starożytnej Grecji) 76–78, 82, **89**, 90, 96, 99, 105, 108, 109
obywatel (w starożytnym Rzymie) 136, 138, 139, 141, 146, 151, 153, 171, 147
obywatelstwo 114, 136, 138, 142, 144, 152, 159
Oda 291–293, 296
Odoaker 136, 156, 180
oikistes **78**
okres
archaiczny (epoka archaiczna) 70, 76, 77, 102, 110, 111
hellenistyczny (epoka hellenistyczna) 102, 111, 115, 120–122
klasyczny (epoka klasyczna, helleńska) 102, 110, 111, 121

Oktawian (Oktawian August) 136, **145**–151, 174
oligarchia **76**, 81
ołtarz Wita Stwosza **439**, 441
onager 134
optymaci 142, 144, 147
Ormianie 396, 403
osadnictwo na surowym „korzeniu" 334, 337, 343
Osman I 364, 371
ostracyzm 88, 90, 91
Ostrogoci 149, 156, 180
Otton I Wielki 216, **218**–220, 222, 223, 233, 244, 291
Otton II 219–223, 302
Otton III 214, 216, **221**–223, 296–301, 305, 306
Ottonowie 203, 216, 218, 222, 223
Owidiusz 168, 177

P

paideia 110, 111
palatium 288, 437
palatyn 210, 211, 300, 304, 306, **312**, 313, 317
paleografia 11, 15
paleolit 18–20, 27
Palestyna 21, 33, 38, **50**, 51, 53, 55, 57, 79, 194, 254
Panatenaje **103**, 111
pandemia 186, **354**, 355, 363
Panteon 170, **172**–**173**, 177
Państwo
  Kościelne 204, 208, 215, 219, 245, 280
  Środka 58–60
pańszczyzna → renta odrobkowa
papier czerpany 17, 62, 67
papirus 42, 45
papocezaryzm 249, 276, 253
parlament angielski 276–279, 283
partacz 271, 275
Partenon 77, 102, 103, 105, **106**–**107**, 111
patrycjat 275, 342, 343, 438
patrycjusze **139**, 143, 144, 270, 271, 147
Paweł Włodkowic 417, 434, 435, 441
Paweł z Tarsu św. 162
pax Romana 148, 152, 159
Pepin Krótki 204, 206, 208, 215
periojkowie 84, 91
Perykles 82, **87**, 88, 91, 99, 102, 105, 187
pieta 382, 438
piramida 17, 41, 42, 45, 46, 47, 49, 65
pismo 6, 8, 10, 11, 17, 18, 22, 27–29, 35, 39, 44, 59, 63, 67, 78, 128
  alfabetyczne **79**–81
  arabskie 200
  chińskie 62, 67
  demotyczne 47
  hieroglificzne (hieroglify) 47, 49
  ideograficzne **62**
  klinowe 29, 32, 34, 39
  piktograficzne 62, **63**
Pitagoras 109–111
Pizystratydzi 82, 86, 87
Plantageneci 278, 352, 353
Platon 69, 104, 109–111, 166, 372, 375
plebejusze 138, **139**, 141, 147, 426
plebs 148, 159, 271, 275, 342, 343
plemiona koczownicze 37, 51, 57, 59, 186, 323, 367
podskarbi 397
poganie 162, **163**, 166, 167, 195, 209, 220, 222, 255, 260, 291, 297, 329, 377, 414, 417, 434, 435
pogromy ludności żydowskiej 255, 259
pokój
  boży 108
  Boży 241
  toruński drugi 414, 420, 422, 423
  toruński pierwszy 414, 416, 417, 423
  w Budziszynie 301, 305
  w Namysłowie 394, 403
  w Stralsundzie 274
  wieczysty w Kaliszu 394, 395, 403
Polibiusz 132, 140, 168, **169**, 177
polis (*poleis*; miasto-państwo w Helladzie) 69, **76**–78, 81, 82, 84, 86, 88–91, 98, 99, 103, 105, 108, 112–115, 130, 132
politeizm **29**, 39, 49, 55, 102, 111, 167, 192, 195
polska szkoła prawa narodów 434, 441
Poncjusz Piłat 162, 165
popularzy 142, 144, 147
poradlne 398, 403
porządek (styl)
  dorycki 105, 106, 111
  joński 105, 106, 111, 173
  kompozytowy 176, 177
  koryncki 105, 107, 111
pospolite ruszenie 96, 130, 237, 351, 397, 399, 421, 427, 428
pospólstwo 270, 271, 275, 342, 343
powstanie
  antykrzyżackie 415, 420, 423
  jońskie 92, 93, 101
  Nika 184
  Spartakusa 138, 143, 147
  Wata Tylera 354, 356, 358, 360, 363
  we Flandrii 354, 356, 358, 363
  żydowskie 53, 149, 159
prahistoria (pradzieje) 18, 19, 27, 28
prawo
  chełmińskie 337, 343
  dobre 64
  dwunastu tablic 138, 139, 147, 176, 177
  lubeckie 337, 343
  magdeburskie 337, 341, 343
  miejskie 271, 425, 431
  niemieckie 334–337, 339–343, 396, 398
  polskie 334, 335, 341, 343, 427
  rzymskie 143, 151, 159, 181, 276, 313, 400, 432
  salickie **206**, 207, 215
  składu 331, 387, 399
  stanu 303, 305
  średzkie 337, 343
  wychodu 267, 335, 341
prawosławie 248, 370, 371, 395, 396, 403
prefektura 154
pretorianie 145
pretorzy 139, 140, 147
princeps 145–147, 153, 165
princeps (książę zwierzchni w Polsce w XII w.) 318–320, 325
Prokopiusz z Cezarei 190, 191, 231
proletariusze **142**
prowincja
  cesarska 146
  kościelna 221, 330
  senatorska 146
Prusy
  Królewskie 422, 423
  Zakonne 422, 423, 428
pryncypat (w starożytnym Rzymie) 145, 146, 152, 154
Przemysł II 326, 328, 331–333, 386–388
Przemyślidzi 233, 287
prześladowania chrześcijan 160, 164, 165, 167, 199
przywilej
  cerekwicko-nieszawski 420, 421, 423, 424, 427, 428, 431
  czerwiński 424, 427, 431
  generalny 404, 405, 426, 429, 430
  jedlnieńsko-krakowski 424, 427, 431
  koszycki 385, 404, 405, 413, 424, 426, 427, 431
  piotrkowski 424, 427, 431
  warcki 424, 427, 431
Ptolemeusze 41, 43, 49, 120, 121
Pyrrus 130, 137, 141

Q

Qin 59, 60, 67
quadrivium 176, 177, 212, 215

R

rada
  cesarska 154
  królewska 278, 397, 427
  miejska 268, 270, 275, 337, 399
  pięciuset 87–89, 91
  starszych → geruzja
Radzim Gaudenty 290, 298, 301
radźa 64, 67
ramadan **198**
Ramzes II 43
reforma
  agrarna (rolna) 142, 147
  gregoriańska 244, 249, 250
  kluniacka 244, **246**, 249, 253
regalia 251, 303, 305, **398**, 403
reguła zakonna **246**, 247, 252, 253
Reichstag 282, 283
reinkarnacja 65, 67
rekonkwista 263
relikwia 297, 298, 305, 308, 377, 386
Remus 129
renesans karoliński 204, 208, 212–215, **213**
renta
  feudalna 239, 240, 243, 266, 355, 343
  naturalna 335, 343
  odrobkowa (pańszczyzna) 239, 243, 266, 275, 335, 343, 358, 360, 429

republika
miejska → komuna miejska
rzymska 138–141, 144–147, 151, 161, 169, 175
retoryka 110, 111, 115, 169, 176, 177, 213, 372
Robert z Molesme św. 252, 253
romanizacja 151, 152, 159
Romulus 129, 136, 138, 139, 147, 151
Romulus Augustulus 156, 180
Rościsław 233
rozbicie dzielnicowe 318, 324–326, 330, 334, 342, 385, 386, 388, 392, 393, 395, 424, 430, 435
księstw ruskich 395
Rubikon 144
ruchy heretyckie 360
Ruryk 234, 235
Rycheza 300, 306
Ryszard II (król Anglii) 352
Ryszard Lwie Serce 257, 259, 278
rzeź Gdańska 387, 393

S

Safona 104
sakra królewska 204, **208**, 215, 244
Saladyn 257, 259, 263
Salomea 314, 319, 320, 325
Salza Herman von 261, 328
Samnici 127, 130, 132
Samon 224, 230, 232, 235
sanskryt 66, 200
Sargon I Wielki **31**, 36, 39
sarisy 113, 123
sarkofag 44, 48, 175
Sasi 156, 205, 208
satrapia 117, 123
sąd ludowy → heliaja
scholastyka 375, 383
sejm walny 397, 428, 431
sejmiki ziemskie 426, 428, 431
senat
Republiki Weneckiej 273, 275
rzymski 136, 139–141, 144–146, 177
w Konstantynopolu 183, 191
w Królestwie Polskim 428, 431
Seneka 169, 177
senior (najstarszy książę dzielnicowy w Polsce w XII w.) 318, 319
senior (w systemie feudalnym) 236–240, 242, 243
senior (zakonu krzyżackiego) 328
Septuaginta 122
Septymiusz Sewer 150, 151, 159, 170
sfragistyka 11, 15
Shang 58
Sieciech 312, 313, 315, 317
Signoria (Mała Rada) 273, 275
skarbnik 210, 211, 260
skryptorium 212, 246
slawizacja 232
Słowianie 205, 224, 230–235, 286, **287**, 289, 293, 295, 326, 327
połabscy **218**, 219, 296, 327
południowi 230
wschodni 230
zachodni 230, 231, 286, 333
sobór (powszechny) **166**
laterański I 244, 251, 253
trydencki 382
w Konstancji 346, 348, 353, 360, 362, 417, 434
w Nicei 166
sofiści **109**, 110
Sofokles 69, 104, 111
Sokrates 69, **109**–111, 156, 372
Solon 82, 86, 90, 91
sołtys 267, 275, 335, 336, 343, 425, 427
spahisi 367, 371
Spartakus 138, **143**, 147
spartiaci 84, 85, 91
spór o inwestyturę 244, **245**, 250, 251, 253, 254, 317
Stanisław ze Skarbimierza 434, 441
Stanisław ze Szczepanowa św. 310
stany 212, 229, 277–280, 283, 334, **342**, 343, 351, 353, 354, 374, 378, 398, 399, 405, 420, 424–426, 428, 429, 433, 434
sejmujące 428, 431
Stany Generalne 276, 278, 280, 281, 283
statut kaliski 396, 403
statuty 9
cechowe 271
piotrkowskie 424, 426, 427, 429, 431
wiślicko-piotrkowskie 397, 403
Stefan Węgierski św. 221, 234
stoicyzm 121, 123, 177
stolnik 304
strateg **87**–90, 115
strząśnięcie długów 86, 91
Stwosz Wit 438, 439, 441
styl
gotycki (gotyk) 345, 381, 382, 403, 438
mozarabski **199**
romański 380–382, 432, 437, 438, 440
Sumerowie 17, 28, 29, 34, 35, 39
Sunna 193, **196**, 198, 201
sunnici 196, 197, 201
suzeren **238**, 240, 243
Symmachia Spartańska → Związek Peloponeski
symonia 246, 249, 251, 253, 347, 353
synagoga 55, 57
synkretyzm religijny 160, 167, 377
synod **210**, 249, 250
w Charroux 241
w Clermont 254, 255
w Łęczycy 330
w Rzymie 246
system
dziesiętny 47, 66, 67
sześćdziesiętny 35, 39
systemy irygacyjne 28, 35, 39, 41, 49, 58, 67
szariat **198**
szkoły 61, 87, 246, 252, 302, 375, 376, 400, 434, 441
filozoficzna 110, 121
kolegiackie 433, 441
pałacowa (Alkuina) 212–214, 376
parafialne 433, 434, 441
przykatedralne 212, 213, 215, 433, 441
przyklasztorne 206, 212, 213, 215, 376
sztuka
arabska 199
bizantyńska 190
egipska 42
etruska 128, 177
gotycka 372, 381, 382, 432, 438, 441
hellenistyczna 122
minojska 72, 74
mykeńska 73
romańska 372, 380, 382, 432, 433, 437, 438, 441
rzymska 175
sakralna 66, 67
średniowieczna 222, 226, 302
szyici 196, 197, 201
Szymon Bar Kochba 50, 54, 57

S

Ściana Płaczu (Mur Zachodni) 55, 57
świątynia jerozolimska 260
druga 53–55, 57
pierwsza 50
Świętopełk 233, 301, 322
Świnka Jakub 330–333

T

Tacyt 146, 151, 165, 169, 177
Tales z Miletu 109, 111
Talmud 56, 57
taoizm 61, 67
taran 33, 39, 134
teatr 69, 90, 102, 104, 105, 111
Temistokles 94, 97, 101
templariusze 260, 261, 263, 280, 324
teocentryzm 372, 383
Teodozjusz Wielki 154, 159, 166, 180
Teofano 219–221
teokracje 29
Teokryt z Syrakuz 122
terminator 271, 275
termy 158, 170, 171, 177
tetrarchia 148, 153, 155
Tiglatpilesar III **33**, 39
tkanina z Bayeux **226–227**
Tomasz z Akwinu św. **375**, 378, 383
tomizm **375**, 383
Tora 56, 57
Totmes I 43
Totmes III 41, 43
tragedia 105, 111
Trajan 149, 159, 171, 175, 177
traktat w Verdun 216, 218, 223
triera 89, 94
triumwirat (I, II) 138, 144, 145, 147
trivium 176, 177, 212, 214, 215
trójpolówka 266, 275, 334, 335, 340, 341
trubadur 374, 383
trybun plebejski (ludowy) 139–142, 145, 147
Tudorowie 352, 353
Tukidydes 13, 78, 87, 98, 99, 104, 111, 169

tunel 134
Tyberiusz Grakchus 142
tympanon 106
tyran 10, 76, 77, 86, 87, 91, 311, 323
tyrania **76**, 81, 76
Tytus Liwiusz 129, 169, 177

U

uczta u Wierzynka 399, 403
układ w Krzyszkowie 320, 325
Umajjadzi 192, 196, 197, 201
umma 194
umowa
  komendacyjna 236, 237, 243
  lokacyjna 335, 341, 343, 424
  w Krewie 404, 406, 408, 413, 430
unia
  horodelska 409, 411, 413
  personalna 404, **405**, 413
  polsko-litewska 404, 406–414, 429, 430
  w Mielniku 412, 413
  wileńsko-radomska 409, 411, 413
uniwersalizm
  europejski 222
  karoliński **210**, 214, 215, 223
  Ottona III 223
uniwersytet 252, 282, 360, 376, 378, 383, 400, 434
  w Krakowie (krakowski) 394, 395, 400, 401, 403, 405, 417, 430, 434, 435, 441
Urban II 254, 255, 259, 263
ustawa sukcesyjna 318, 319, 320, 325

V

Via Appia 168, 174, 177
Villon François 375

W

Wacław I 233
Wacław II 326, 328, 330, 332, 333, 386, 387, 388, 397
Wacław III 332, 386
Walezjusze 348
Wał
  Antonina 149
  Hadriana 149, 152
Waregowie **225**, 234
warna 64, 67
wasal → lennik
Wawel 388, 393, 400, 403
Wedy 63, 66, 67
wedyzm 67
weksel **272**, 275
Wercyngetoryks 144, 147
Wergiliusz 168, 177
wezyr 44, 49, 197
wiec 211, 231, 235, 305, 318, 397
  w Łęczycy 320
wieki ciemne 70, 73, 81
wielka
  kolonizacja grecka 77–79, 81, 102, 111
  schizma
    wschodnia 244, **248**, 253
    zachodnia 346, **348**, 353
  wędrówka ludów 156, 159
Wielka
  Karta Swobód 278, 279, 283
  Rada 273, 275
  Rhetra 82, 91
wielki wezyr 367, 371
Wielki
  Mur Chiński 59, 62, 67
  Ołtarz Zeusa w Pergamonie 122
wielkie bezkrólewie 276, 282, 283
wieża oblężnicza 33, 39, 134
wikingowie → Normanowie
Wiklif Jan **360**, 361, 363
Wilhelm Zdobywca 224–226, **225**, 235–238, 278
Witold 406, **409**–417, 419, 423
witraż 7, 381, 382, 383
Witruwiusz 176
Władysław I Łokietek 332, 385–388, **387**, 390–393
Władysław II Wygnaniec 318–320, 322, 323, 325, 330
Władysław III Warneńczyk 365, 366, 371, 429, 430
Władysław Herman 306, 310, 312, 313, 315, 317
Władysław Jagiełło 361, 366, **406**, 408–419, 427, 429, 430, 435
Włodzimierz I Wielki **234**
woj 293, 294, 297, 298, 304, 305, 322
Wojciech św. 296–300, **297**, 302, 305, 308, 330, 333, 435, 437
wojna
  Dwóch Róż 346, 352, 353
  peloponeska 13, 92, 98–101
  punicka I 126, 131–133, 136, 137
  punicka II 126, 131–133, 137
  punicka III 126, 132, 133, 137
  stuletnia 282, 346, **348**–351, 353, 358, 360
  trzynastoletnia 329, 385, 414, 420–423, 427, 428, 430
  wielka z zakonem krzyżackim 414–419, 423, 430
  z zakonem krzyżackim 386, 390, 392, 393
  żydowska 53, 57
wojny
  diadochów 112, 120, 123
  husyckie 354, 361–363
  macedońskie 132, 137
  sprawiedliwe 254
wolnizna 335, 341, 343
Wolskowie 127, 130, 132
wójt 337, 338, 386, 388, 393
wyprawy krzyżowe (krucjaty) **254**–259, 262, 263
wyrocznia 78, 83, 103, 111, 117

Y

Ying Zheng **59**, 67

Z

zakon krzyżacki (Krzyżacy) 261, 326–328, 333, 390, 392–395, 401, 403, 406, 409, 411–416, 418, 420, 421, 423, 430, 434
zamek w Malborku 329, 414, 438
zasada
  pryncypatu **318**, 322, 323, 325
  senioratu **318**, 320, 325
zasadźca **335**, 337, 341, 343
Zawisza Czarny z Garbowa 419
Zbigniew 306, 312, 313, 317
Zenon z Kition 121
zgromadzenie ludowe w starożytnej Grecji 76, 81, 103
  apella 82–84, 91
  eklezja 87–91
zgromadzenie ludowe w starożytnym Rzymie 139–142, 147
Zhou 59, 61
Ziemia Święta 254–257, 259, 260, 262
ziggurat 29, 36, 39
zjazd
  gnieźnieński 221, 223, 296, 298–301, 305
  krakowski 399, 403
  w Gąsawie 318, 322, 325
  w Łęczycy 318, 320, 321, 325
  w Merseburgu 300, 308, 314, 317
  w Wyszehradzie I 394, 403
  w Wyszehradzie II 394, 403, 404
Złota bulla (Karola IV) 276, 282, 283
Złota bulla z Rimini 326, 328, 333
Złota Orda 323
Związek
  Hellenów 94, 97
  Jaszczurczy 420, 423
  Koryncki 112, 114, 115, 123
  Morski 94, 98, 99
  Morski II 100, 101
  Peloponeski (Symmachia Spartańska) 82, 85, 91, 94
  Pruski 414, 420, 421, 423
  Tesalski 76
Zygmunt Luksemburski 360, 361, 364, 415, 430

Ź

źródła historyczne 6, 9–11, 15, 302, 435

Ż

żak 434, 441
żakieria 354, 356, **358**, 359, 363
Żmudź 414–416, 423
Żydzi (Izraelici, Hebrajczycy) 36, 37, **50**, 52–57, 161, 162, 192, 259, 355, 357, 396, 403
Żyzny Półksiężyc **21**, 22, 25, 28

Ilustracje: s. 6: Shutterstock; s. 7: Shutterstock; s. 8: Domena publiczna; s. 9: Shutterstock; s. 10: Shutterstock; s. 11: Bartłomiej Brosz; s. 12: Amsterdam Museum/Domena publiczna; s. 13: Domena publiczna; s. 14: Dzień Osadnika 2018, Nowy Dwór Gdański, dzięki uprzejmości Stowarzyszenia Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego – Klub Nowodworski, fot. Karolina Brzezicka; Shutterstock; s. 15–18: Shutterstock; s. 19: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 20: Agencja BE&W; s. 21: Shutterstock; s. 23–25: Shutterstock; s. 26: Tomasz Cofta; s. 27: Shutterstock; s. 29: Bridgeman Images/Photopower; s. 31: Agencja BE&W; Bridgeman Images/Photopower; s. 32: © Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 33: © Marie-Lan Nguyen/Wikimedia Commons; Agencja BE&W; s. 34: Agencja BE&W; Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; Bridgeman Images/Photopower; s. 35: Agencja BE&W; s. 36: Agencja BE&W; Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 37: Shutterstock; s. 39: Agencja BE&W; s. 40: Shutterstock; s. 42: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 43: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 44: Shutterstock; s. 45: Agencja BE&W; Bridgeman Images/Photopower; s. 46: Shutterstock; s. 47: Balage Balogh/www.archeologyillustrated.com; Shutterstock; s. 48: Agencja BE&W; The Metropolitan Museum of Art; s. 49: Shutterstock; s. 51: Agencja BE&W; s. 52: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 53: Agencja BE&W; s. 54: Agencja BE&W; Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 55: Shutterstock; s. 56: Agencja BE&W; s. 57: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 58: Shutterstock; s. 59: Domena publiczna; s. 60: Agencja BE&W; s. 61: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 62: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 63: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 65: Shutterstock; s. 66: Agencja BE&W; s. 67: Shutterstock; s. 68: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 69: Agencja BE&W; s. 70: Shutterstock; s. 72: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 9: Shutterstock; s. 74–76: Agencja BE&W; s. 77: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; Shutterstock; s. 80: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 81: Shutterstock; s. 82: Agencja BE&W; s. 84–87: Agencja BE&W; s. 88: Bridgeman Images/Photopower; Shutterstock; s. 90–91: Agencja BE&W; s. 92: Shutterstock; s. 94: Shutterstock; T. van den Brink/Shutterstock; s. 95: Agencja BE&W; s. 96–97: Bridgeman Images/Photopower; s. 98: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 100: Agencja BE&W; Bridgeman Images/Photopower; s. 101: Shutterstock; s. 102: Agencja BE&W; s. 103: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 104: Agencja BE&W; Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 105: Agencja BE&W; Alamy/Agencja BE&W; s. 106: Agencja BE&W; s. 107: Agencja BE&W; Amsterdam Museum/Domena publiczna; Agencja BE&W; Shutterstock; s. 109: Shutterstock; s. 111: Agencja BE&W; s. 112: Johnny Shumate; s. 113: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 114: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 115: Shutterstock; s. 117: Bridgeman Images/Photopower; s. 118: Agencja BE&W; s. 120: Shutterstock; s. 122: Agencja BE&W; s. 123–124: Shutterstock; s. 125: Agencja BE&W; s. 127–128: Agencja BE&W; s. 129: Shutterstock; s. 130–131: Agencja BE&W; s. 134: Bridgeman Images/Photopower; Johnny Shumate; s. 135: Agencja BE&W; Bridgeman Images/Photopower; s. 136: Agencja BE&W; s. 137: Shutterstock; s. 138: Agencja BE&W; s. 140: © The Trustees of the British Museum; Agencja BE&W; s. 141–142: Agencja BE&W; s. 143: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 144: Agencja BE&W; s. 145: Shutterstock; s. 146–147: Agencja BE&W; s. 148: Agnete/Wikipedia/Domena publiczna; s. 149: Agencja BE&W; s. 151: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 152: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 153: Agencja BE&W; s. 154: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 156–160: Agencja BE&W; s. 161: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 162: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 164: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: Henryk Siemiradzki, Dirce chrześcijańska; s. 166: Agencja BE&W; s. 167: Shutterstock; s. 168: Domena publiczna; s. 169: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 170: Agencja BE&W; Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; s. 171: Shutterstock; s. 172: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 173: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 174: Balage Bellogh/www.archeologyillustrated.com; Robert Jurga; s. 175–176: Agencja BE&W; s. 177–178: Shutterstock; s. 179–181: Agencja BE&W; s. 183: Bridgeman Images/Photopower; Shutterstock; s. 184: Agencja BE&W; s. 185: Domena publiczna; s. 186: Agencja BE&W; s. 187: Domena publiczna; s. 189: © Sol90 Images; s. 190: Shutterstock; s. 191: Agencja BE&W; s. 192: Bridgeman Images/Photopower; s. 193: Agencja BE&W; s. 194: Domena publiczna; s. 196–198: Agencja BE&W; s. 199: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 200: Agencja BE&W; Agencja BE&W; s. 201: Bridgeman Images/Photopower; s. 202: Domena publiczna; s. 203–204: Agencja BE&W; s. 205: Shutterstock; s. 206–207: Agencja BE&W; s. 208: Domena publiczna; s. 210: Agencja BE&W; s. 212: Domena publiczna; s. 213–214: Agencja BE&W; s. 215: Domena publiczna; s. 216: Agencja BE&W; s. 218–220: Agencja BE&W; s. 221: Agencja BE&W; Bamberger Apokalypse, Bamberg, Staatsbibliothek, Msc.Bibl.140, hier fol. 59v; s. 222–225: Agencja BE&W; s. 226: Domena publiczna; s. 228–229: Agencja BE&W; s. 231: Agencja BE&W; s. 232: Wikipedia/Domena publiczna; s. 233–239: Agencja BE&W; s. 240: Alamy/Agencja BE&W; s. 241–243: Agencja BE&W; s. 244: Domena publiczna; s. 245: Agencja BE&W; s. 246: Robert Jurga; s. 248: Shutterstock; s. 249–254: Agencja BE&W; s. 255: Agencja BE&W; Photo Josse/Leemage/Corbis Historical/Getty Images; s. 256–257: Agencja BE&W; s. 258: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 259: © Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 260–263: Agencja BE&W; s. 265: Domena publiczna; s. 266: Agencja BE&W; s. 267: © Universitätsbibliothek Heidelberg/Domena publiczna; Agencja BE&W; s. 268: POLONA; Universitätsbibliothek Heidelberg/Domena Publiczna; s. 269: Agencja BE&W; s. 270: Agencja BE&W; Bridgeman Images/Photopower; s. 271: Domena publiczna; s. 272: Agencja BE&W; s. 273: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 274: Domena publiczna; s. 275–280: Agencja BE&W; s. 281: Bridgeman Images/Photopower; s. 282–284: Agencja BE&W; s. 285: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 286: Shutterstock; s. 287: Artefakt pochodzi z badań Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym i znajduje się w jego zbiorach, fot. Paweł Lis; s. 288: Domena publiczna; Jarosław Gryguć; s. 289: Domena publiczna; s. 290–291: Agencja BE&W; s. 293: POLONA; s. 294: Jarosław Gryguć; s. 295: Domena publiczna; s. 296: Henryk Przondziono/Gość Niedzielny/Forum; s. 297: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 298: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 299–300: Agencja BE&W; s. 301: Agencja BE&W; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: Jan Matejko, Koronacja pierwszego króla R.P. 1001, z cyklu „Dzieje Cywilizacji w Polsce", 1889; s. 302: Agencja BE&W; s. 303: fot. Grzegorz Kozakiewicz/FORUM; Shutterstock; s. 305: Agencja BE&W; s. 306: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 308: POLONA; s. 309: ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu: Wojciech Gerson, Kazimierz Odnowiciel wracający do Polski, 1887; s. 310: Domena publiczna; POLONA; s. 311: Domena publiczna; s. 312: POLONA; Shutterstock; s. 313: Domena publiczna; s. 314: Shutterstock; s. 315: Pomnik Piasta Kołodzieja dzięki uprzejmości Urzędu Miejskiego w Złotowie; s. 317: POLONA; s. 320: Wikipedia/Joystick.pl; s. 321: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: Jan Matejko, Pierwszy Sejm w Łęczycy, z cyklu „Dzieje Cywilizacji w Polsce"; s. 322: Agencja BE&W; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku – Jan Matejko, Zabicie Leszka Białego w Gąsawie, 1880; s. 323–324: Agencja BE&W; s. 325: Wikipedia/Joystick.pl; s. 327: Agencja BE&W; ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie; s. 328: POLONA; s. 329: Shutterstock; s. 329: Agencja BE&W; POLONA; s. 331: Domena publiczna; s. 332: Domena publiczna; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: Wojciech Gerson, Śmierć Przemysława, 1881; s. 333: Domena publiczna; s. 334: Agencja BE&W; s. 335: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 336: Bartłomiej Brosz; s. 337: Shutterstock; s. 338: Bartłomiej Brosz; s. 340: Bridgeman Images/Photopower; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie: skrzydła Tryptyku z Legendą św. Jadwigi Śląskiej; s. 341: Shutterstock; s. 342: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa; ze zbiorów Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej: Jan Matejko, Ubiory w Polsce 1200–1795; s. 343: Domena publiczna; s. 344: Jarosław Gryguć; s. 345: Agencja BE&W; s. 346: Shutterstock; s. 348–354: Agencja BE&W; s. 355: Domena publiczna; s. 357–367: Agencja BE&W; s. 369: Agencja BE&W; s. 370: Shutterstock; Shutterstock; s. 371: Agencja BE&W; s. 372: Domena publiczna; s. 373: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku, Hans Memling, Sąd ostateczny; s. 374: Agencja BE&W; s. 375: Domena publiczna; s. 376–377: Agencja BE&W; s. 379: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 380: © Sol90 Images; Shutterstock; s. 381: © Sol90 Images; s. 382: Agencja BE&W; Shutterstock; s. 383: Agencja BE&W; s. 384: Shutterstock; s. 385: © Copyright by Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 386: Historic Maps/ullstein bild via Getty Images; s. 387: Jan Matejko, Król Władysław Łokietek zrywa układy z Krzyżakami; 1879; © Copyright by Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; Z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie: Poczet królów polskich z Zamku Królewskiego w Warszawie Marcelego Bacciarellego, Władysław Łokietek; s. 388: Piotr Męcik/FORUM; s. 389: Domena publiczna; s. 390: Piotr Męcik/ Forum; s. 392: Agencja BE&W; s. 392,1: POLONA; s. 393: Domena publiczna; s. 394: Shutterstock; s. 395: Domena publiczna; Powtórne zajęcie Rusi. Bogactwo i oświata R.P.1366, z cyklu „Dzieje Cywilizacji w Polsce" © Copyright by Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 396: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 397–398: Agencja BE&W; s. 399: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, fot: Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie: Bronisław Abramowicz, Uczta u Wierzynka, 1876; s. 400: Agencja BE&W; s. 403: Domena publiczna; s. 404: Agencja BE&W; s. 405: Archiwum Akt Dawnych w Warszawie; Domena publiczna; s. 406: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 408: Archiwum Kapituły Metropolitarnej w Krakowie; s. 409: Agencja BE&W; Marek Skorupski/Forum; s. 410: Shutterstock; s. 411: Domena publiczna; s. 412: Agencja BE&W; s. 413: Marek Skorupski/Forum; s. 414: Domena publiczna; s. 416: Agencja BE&W; s. 418: Domena publiczna; s. 420: Muzeum Narodowe w Krakowie/Domena publiczna; Z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie: Poczet królów polskich z Zamku Królewskiego w Warszawie Marcelego Bacciarellego, Kazimierz Jagiellończyk; s. 422: ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu: Marian Jaroczyński, II traktat toruński z 1873 r., obiekt jest własnością Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w depozycie Muzeum Narodowego w Poznaniu; s. 423: z kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie: Poczet królów polskich z Zamku Królewskiego w Warszawie Marcelego Bacciarellego, Kazimierz Jagiellończyk; s. 424: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa; s. 425: Domena Publiczna/Biblioteka Jagiellońska; s. 427: POLONA; s. 429: Łukasz Kępski; s. 430: Domena publiczna; s. 431: Domena publiczna/Biblioteka Jagiellońska; s. 432: Shutterstock; s. 434: Biblioteka Narodowa Polona; s. 435: Agencja BE&W; POLONA; s. 436: POLONA; s. 437: Agencja BE&W; s. 438: Shutterstock; Wojciech Stróżyk/Alamy Stock Photo/Agencja BE&W; s. 439–440: Agencja BE&W; s. 442: Agencja BE&W

Źródła cytatów: Tadeusz Andrzejewski, *Dusze boga Re: wśród egipskich świętych ksiąg*, PWN, Warszawa 1967; Gall Anonim, *Kronika polska*, Ossolineum, Warszawa 2003; *Antologia literatury chińskiej*, oprac. Witold Jabłoński, PWN, Warszawa 1956; Arystoteles, *Polityka*, PWN, Kraków 1964; Katherine Ashenburg, *Historia brudu*, Bellona, Warszawa 2009; Benedetto Bravo, Marek Węcowski, Ewa Wipszycka, Aleksander Wolicki, *Historia starożytnych Greków*, t. 2: *Okres klasyczny*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009; *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Wydawnictwo św. Wojciecha, Poznań 2007; Christopher Brooke, *Europa średniowieczna 962–1154*, PIW, Warszawa 2001; Jean Clottes, *Światło w jaskini*, „Archeologia Żywa" 2010, nr 1; Daniel Cohen, *Prosperity słabości*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2011; *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, t. 1: *Wiek X–XVII*, oprac. Jan Gintel, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971; Andrew Curry, *Kim byli pierwsi Europejczycy?*, „National Geographic Polska" 2019, nr 10; Demostenes, *Wybór mów*, Ossolineum, Warszawa 2005; Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7–9, oprac. Krystyna Pieradzka, PWN, Warszawa 1974; *Dzieje ziemi krakowskiej w wypisach*, oprac. Janina Bieniarzówna, Jan Małecki, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1965; *Europa w okresie schizmy i soborów. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, oprac. Jan Dąbrowski, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1924; *Gilgamesz. Powieść starobabilońska*, PIW, Warszawa 1986; Stanisław Helsztyński, *Janko z Czarnkowa*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1977; *Historia powszechna XIV–XV w. Wybór tekstów*, oprac. Marian Małowist, PWN, Warszawa 1954; *Historia ustroju i prawa w Polsce do 1772/1795. Wybór źródeł*, oprac. Sławomir Godek, Magdalena Wilczek-Karczewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006; *Historycy o historii*, t. 1, red. Marian Serejski, PWN, Warszawa 1963; Maria Jaczynowska, Danuta Musiał, Marek Stępień, *Historia starożytna*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006; Św. Jan Damasceński, *Mowa obronna przeciw tym, którzy odrzucają święte obrazy*, „Vox Patrum" 2000, nr 36–37, Wydawnictwa KUL; Tomasz Jurek, Edmund Kizik, *Historia Polski do 1572*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; Wincenty Kadłubek, *Kronika polska,* oprac. Brygida Kürbis, Ossolineum, Wrocław 2003; *Kodeks Hammurabiego*, Wyd. ALFA , Warszawa 1996; Konfucjusz, *Dialogi*, Hachette Polska, Warszawa 2008; Samuel Noah Kramer, *Historia zaczyna się w Sumerze*, PWN, Warszawa 1961; Agnieszka Krzemińska, *Antyk? Był bardzo kolorowy*, „Polityka" 2011, nr 40; Agnieszka Kurzyńska, *Wizerunek kobiety w serialach kostiumowych a prawda historyczna*, [w:] *Seriale w kontekście kulturowym. Dyskurs, konwencja, reprezentacja*, red. Daria Bruszewska-Przytuła, Monika Cichmińska, Anna Krawczyk-Łaskarzewska, Alina Naruszewicz-Duchlińska, Instytut Polonistyki i Logopedii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2017; Gerard Labuda, Benon Miśkiewicz, *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej*, t. 2, Wydawnictwo UAM, Poznań 1966; Richard Leakey, *Pochodzenie człowieka*, Wydawnictwo CIS, Oficyna Wydawnicza MOST, Warszawa 1995; Jacques Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, PWN, Warszawa 1970; Jerzy Łojko, *Średniowieczne herby polskie*, KAW, Poznań 1985; Dangiras Mačiulis, *Obrazy unii między Wielkim Księstwem Litewskim a Królestwem Polskim w litewskiej pamięci zbiorowej (koniec XIX w. – 1940 r.)*, „Acta Baltico-Slavica" 2017, nr 41, DOI: https://doi.org/10.11649/abs.2017.012; Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 1, Wydawnictwo Oświatowe FOSZE, Toruń 1996; Teresa Maresz, Krzysztof Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych*, SOP Oświatowiec, Toruń 2004; *Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej*, oprac. Marian Małowist, PWN, Warszawa 1954; Tadeusz Mosiek, *Historia. Starożytność i średniowiecze*, Nowa Era, Poznań 2001; William Naphy, Andrew Spicer, *Czarna śmierć*, tłum. Agnieszka Dębska, PIW, Warszawa 2004, *The Black Death and the History of Plagues 1345–1730*, Tempus Publishing Ltd; Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 1, GWO, Gdańsk 1999; Dariusz Ostapowicz, Sławomir Suchodolski, Dariusz Szymikowski, *Z archiwum Klio*, t. 1, GWO, Gdańsk, 2006; *Palestyna starożytna w świetle źródeł*, oprac. Mojżesz Schorr, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1926; Anna Paner, Jan Iluk, *Na tabliczce, papirusie i pergaminie. Źródła historyczne dla uczniów szkoły średniej. Starożytność. Średniowiecze*, Wydawnictwo „Miscellanea", Koszalin 1997; Maciej Paprocki, *De plumbo pestilenti. Kwestia zatruć ołowiem w starożytnym Rzymie*, „Starożytności" 2012, nr 3; Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów,* Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976; Henryk Samsonowicz, Polska Jana Długosza, PWN, Warszawa 1984; Sławomir Sprawski, Grzegorz Chomicki, *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Wydawnictwo Literackie , Kraków 1999; *Świat starożytny. Materiały, praca zbiorowa*, Wydawnictwo Szkolne PWN , Warszawa 1999; *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Powstanie państw scentralizowanych i rozwój dążeń narodowych w XIII–XV w.*, z. 10, oprac. Zofia Dąbrowska, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1959; *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole. Wczesne średniowiecze*, z. 4, oprac. Jerzy Włodarczyk, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1960; Przemysław Urbańczyk, *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012; *Wiek V–XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, oprac. Melania Sobańska-Bondaruk, Stanisław Bogusław Lenard, PWN, Warszawa 1997; *Wielka historia świata*, t. 4: *Kształtowanie średniowiecza*, pod red. Macieja Salomona, Adama Bieńka, Świat Książki – Bertelsmann Media, Warszawa 2005; Jerzy Wyrozumski, *Wielka historia Polski*, t. I, cz. 2: *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Oficyna Wydawnicza Fogra, Kraków 2003; Jerzy Wyrozumski, *Wielka historia Polski,* t. 2*: Dzieje Polski piastowskiej (VIII w. – 1370)*, Oficyna Wydawnicza Fogra, Kraków 1999; *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*, oprac. Karol Górski, Instytut Zachodni, Poznań 1949.

ISBN 978-83-8118-635-3

Ślady czasu to seria podręczników do nauki historii w liceum i technikum.
Składa się z czterech tomów obejmujących oba zakresy nauczania – podstawowy i rozszerzony, wyraźnie odróżnione graficznie. Dzięki połączeniu obu zakresów w jednym tomie podręczniki są uniwersalne – można z nich korzystać zarówno w klasach realizujących zakres podstawowy, jak i rozszerzony.

W podręcznikach uczeń znajdzie m.in.:
- rzeczową i ciekawą narrację autorską,
- starannie dobrane teksty źródłowe,
- duże i czytelne mapy z precyzyjną legendą,
- biogramy wybranych postaci historycznych i ciekawostki,
- atrakcyjne infografiki oraz ilustracje z rozbudowanymi podpisami,
- polecenia do tekstów źródłowych, map oraz ilustracji ukierunkowujące ich analizę,
- tabele z podsumowaniami najważniejszych informacji na końcu każdego rozdziału,
- krótkie testy *Sprawdź się* pozwalające utrwalić wiadomości po dużych działach,
- serię *O tym się pisze* dla zakresu rozszerzonego,
- tematy pracy argumentacyjnej podsumowującej działy.

Podręcznik spełnia kryteria Ustawy o systemie oświaty i obowiązującej podstawy programowej. Został dopuszczony do użytku szkolnego. Numer w wykazie MEiN: 1190/1/2023.

www.gwo.pl

gdańskie wydawnictwo oświatowe